

मराठी विज्ञानकादंबरी: एक वाङ्मयीन अभ्यास
(डॉ. जयंत नारळीकर, श्री. निरंजन घाटे व श्री. लक्ष्मण लोंढे
या लेखकांच्या विशेष संदर्भात)

गोवा विद्यापीठास
पीएच. डी. पदवीसाठी
सादर केलेला प्रबंध
(मराठी)

891.468

KAD / Mar

अभ्यासक

दीपा सूर्यकांत कदम
वाफोली, ता. सावंतवाडी
जि. सिंधुदुर्ग.

मार्गदर्शक

डॉ. वासुदेव सावंत
प्रोफेसर, पदव्युत्तर मराठी विभाग
गोवा विद्यापीठ, गोवा

गोवा विद्यापीठ, तालिगाव गोवा

२०१३

T-619

Max
08/01/15
(Fulde)
Co-ordinator

T-619

No corrections were
suggested by the
examiners.

08/01/2015
Dr. Baburao
Karkare
Examiner

DECLARATION

I the undersigned hereby declare that the thesis entitled 'Marathi Vidnyankadambari : Ek Vangmayeen Abhyas' (Dr. Jayant Naraliker, Niranjn Ghate Va Lakshman Londhe Ya Lekhakanchya Vishesh Sandarbhat)[('मराठी विज्ञानकादंबरी : एक वाङ्मयीन अभ्यास' (डॉ. जयंत नारळीकर, श्री. निरंजन घाटे व श्री. लक्ष्मण लोंढे या लेखकांच्या विशेष संदर्भात)] has been written exclusively by me and no part of this thesis has been submitted earlier for the award of any other degree, diploma, associateship, fellowship or other similar titles to this university or any other university.

PLACE - TALEIGAO PLATEAU
GOA.

DATE - 22/ 10/2013

DEEPA SURYAKANT KADAM
GOA UNIVERSITY, GOA.

CERTIFICATE FROM THE GUIDE

As per the Goa University ordinance, I certify that DEEPA SURYAKANT KADAM has completed the Research work 'Marathi Vidnyankadambari : Ek Vangmayeen Abhyas' (Dr. Jayant Naralikal, Niranjana Ghate Va Lakshman Londhe Ya Lekhakanchya Vishesh Sandarbhat)[('मराठी विज्ञानकादंबरी : एक वाङ्मयीन अभ्यास' (डॉ. जयंत नारळीकर, श्री. निरंजन घाटे व श्री. लक्ष्मण लोंढे या लेखकांच्या विशेष संदर्भात)] under my guidance and supervision, and submitted to Goa University, Goa for Ph. D. degree. It is further certified that, the work or it's part has been not submitted to any other similar titles. I consider this work worthy for the award of the degree of Ph. D. in Marathi Literature.

PLACE - TALEIGAO PLATEAU

GOA.

DATE - 22/10/2013

Dr. B. A. Haswale
Examiner
22/10/2013

V. Sawant
RESEARCH GUIDE
Dr. Vasudeo Sawant
Asso.Prof. Marathi Dept.
GOA UNIVERSITY, GOA.

विशेषज्ञता प्रमाणपत्र

डॉ. वासुदेव सावंत
प्रोफेसर, पदव्युत्तर मराठी विभाग
गोवा विद्यापीठ, गोवा.

श्रीमती दीपा सूर्यकांत कदम यांनी गोवा विद्यापीठाच्या पीएच. डी (मराठी) पदवीसाठी सादर केलेला **मराठी विज्ञानकादंबरी: एक वाङ्मयीन अभ्यास (डॉ. जयंत नारळीकर, श्री. निरंजन घाटे, श्री. लक्ष्मण लोंढे या लेखकांच्या विशेष संदर्भात)** या विषयावरील प्रस्तुत प्रबंध माझ्या मार्गदर्शनाखाली पूर्ण केलेला आहे. या विषयाचा समावेश **आधुनिक मराठी साहित्य** या विशेषज्ञतेमध्ये (specialization) होतो.

ठिकाण : गोवा

दिनांक : 22/ 20/2023

डॉ. वासुदेव सावंत
मार्गदर्शक

ऋणनिर्देश

प्रस्तुत प्रबंधात डॉ.नारळीकर, श्री.निरंजन घाटे व श्री.लक्ष्मण लोंढे या तीन लेखकांच्या विशेष संदर्भात मराठी विज्ञानकादंबरीचा वाङ्मयीन अभ्यास केलेला आहे. मराठी विज्ञानकादंबरीच्या वाङ्मयीन वैशिष्ट्यांचा संदर्भासह अभ्यास व्हावा हा उद्देश या लेखनामागे आहे. या अभ्यासाला प्रारंभ करण्यापूर्वीपासून आजपर्यंत अनेक सहृदयांचे सहकार्य आणि मार्गदर्शन लाभले आहे. या सर्वांविषयी कृतज्ञता व्यक्त करण्याचा प्रयत्न येथे केला आहे.

डॉ. जयंत नारळीकर यांच्या विज्ञानसाहित्याने मराठी साहित्य वाचनाची आवड लहान वयातच निर्माण केली होती. त्यानंतर श्री.निरंजन घाटे, लक्ष्मण लोंढे, सुबोध जावडेकर, माधुरी शानभाग, अरुण हेबळेकर, डॉ.बाळ फोंडके या लेखकप्रभृतींच्या लेखनाने विज्ञानसाहित्याच्या आवडीचे रूपांतर त्यांच्याविषयीच्या कुतूहलामध्ये केले. या सर्व लेखकांच्या विज्ञानसाहित्य आणि त्याविषयीच्या लेखनाने मला विज्ञानकादंबरीचा वाङ्मयीन अभ्यास करण्याची प्रेरणा दिली.

डॉ.वासुदेव सावंत, असो. प्रोफे. गोवा विद्यापीठ हे माझ्या या संशोधन प्रबंधासाठी मार्गदर्शक म्हणून लाभले हे माझे भाग्यच. मार्गदर्शक कसा असावा याचे आदर्श उदाहरण म्हणजे 'सावंत सर'. सरांच्या मार्गदर्शनाचा लाभ घेताना त्यांच्या अभ्यासाची, व्यासंगाची खोली मला जाणवली. सुरुवातीला मराठी विज्ञानकादंबरीचा अभ्यास एक आव्हान वाटत होते. पण सरांच्या प्रेरक मार्गदर्शनामुळे या संशोधनाबाबत आत्मविश्वास निर्माण झाला. 'पदव्युत्तर शिक्षणानंतरच खरे अध्ययन सुरु होते' याची पीच. डी. पदवीसाठीच नव्हे तर जीवनासाठीही उपयोगी पडणारी जाणीव सरांच्या मार्गदर्शनामुळे झाली. साहित्याच्या मूल्यमापनाबाबतच्या अनेक संकल्पना स्पष्ट झाल्या तसेच साहित्याकडे पाहण्याचा दृष्टिकोण अधिक व्यापक झाला. सरांचे अनमोल मार्गदर्शन, आणि निरपेक्ष सहकार्य माझ्यासाठी एक अमूल्य ठेवा आहे. त्यांच्या साहित्याविषयीच्या आणि जीवनाविषयीच्या साध्या पण स्पष्ट विचारांची शिदोरी मला आयुष्यभर पुरणारी आहे. सरांच्या पत्नी सौ.सावंत यांनीही सरांच्या या मार्गदर्शकाच्या भूमिकेला प्रत्यक्ष आणि अप्रत्यक्षपणे पूर्ण सहकार्य केले आहे. ज्या ज्यावेळी मार्गदर्शनासाठी सरांच्या घरी जावे लागले त्या त्यावेळी त्यांनी जिद्दाळ्याने केलेले आदरातिथ्य कायम स्मरणात राहिल. सावंत सर आणि त्यांच्या पत्नी सौ. सावंत यांच्या विषयीची कृतज्ञतेची भावना शब्दांतून व्यक्त होणे शक्य नाही. मी त्यांच्या सदैव ऋणात राहीन.

गोवा विद्यापीठाचे कुलगुरु आणि संशोधन समितीने मला या संशोधन कार्याची संधी उपलब्ध करून दिली त्याबद्दल आभार व्यक्त करणे माझे कर्तव्य आहे. संशोधन कार्याच्या सुरुवातीपासून आजपर्यंत गोवा विद्यापीठाच्या संशोधन समिती मधील कुलगुरुंचे प्रतिनिधी डॉ.बाळकृष्ण कानोलकर

यांचे बहुमोल मार्गदर्शन मला लाभले. संशोधकाची भूमिका, संशोधनातील वैज्ञानिक दृष्टिकोण आणि दैनंदिन जीवनातील नित्य व्यवहार यांची सांगड घालायला शिकविणारे त्यांचे परखड विचार मला सदैव मार्गदर्शक ठरतील. त्यांनी स्पष्टपणे आणि आत्मीयतेने संशोधनातील विविध जबाबदऱ्यांचे भान आणून दिले. तसेच गोवा विद्यापीठातील मराठी विभागप्रमुख डॉ.सु.म. तडकोडकर यांनी वेळोवेळी संशोधन कार्यात आणि प्रशासकीय अडचणी सोडवताना केलेले सहकार्य अनमोल आहे. त्यांची आपुलकीची वागणूक माझ्या नेहमीच लक्षात राहिल. तसेच गोवा विद्यापीठातील भाषा विभागाचे अधिष्ठाता श्री. मिश्रा यांनीही वेळोवेळी महत्त्वपूर्ण सूचना केल्या, त्याबाबत या सर्वांविषयी माझ्या मनात कृतज्ञता आहे.

माझे शालेय जीवनातील शिक्षक तेली सर, बालम सर, गिरीश सरवटे सर, कुलकर्णी मॅडम, कै. मांडवे सर, खोपडे सर, तराळ सर, माळी सर, दलाल सर, कै.जडे सर, खाडे सर आणि इतर सर्व शिक्षकांनी शाळेत असताना केलेले मार्गदर्शन, त्याचप्रमाणे जि. प. सिंधुदुर्गच्या शिक्षण विस्तार अधिकार सौ. देशपांडे मॅडम, त्यांचे पती श्री. होळीकर सर यांनी केलेले मार्गदर्शन व सहकार्य माझ्यासाठी आजही प्रेरणादायी आहे. नेट परीक्षेसाठी मार्गदर्शन करणारे बांदा कॉलेजमधील प्राध्यापक कांबळी सर, सर्वतोपरी मदत व मार्गदर्शन करणारे डॉ.काजरेकर सर, संत राऊळ महाराज महाविद्यालय कुडाळ मधील प्रा.डॉ.शरयु आसोलकर या मार्गदर्शक प्राध्यापकांनी वेळोवेळी महत्त्वपूर्ण सूचना केल्या, संशोधन कार्यासाठी प्रेरित केले, आत्मविश्वास दिला त्याबद्दल मी त्यांची सदैव ऋणी आहे.

औपचारिक आणि सर्व प्रकारच्या अनौपचारिक शिक्षणात आधार ठरलेल्या माझ्या कुटुंबियांचा उल्लेख येथे आवश्यक आहे. माझी आई सौ. सुरेखा कदम आणि वडील श्री. सूर्यकांत कदम यांनी सुरवातीपासून आजपर्यंत माझ्या शिक्षणासाठी दाखविलेली तळमळ, केलेले श्रम आणि दिलेला आधार या संशोधनकार्याच्या निमित्ताने मला अधोरेखित करता आला. माझे दोन्ही भाऊ लक्ष्मण कदम व संजय कदम स्वतः उच्च शिक्षित असूनही माझ्या सर्व छोट्या-मोठ्या अडचणींवर मात करण्यासाठी कोणतेही काम करतात. माझ्या आजवर मिळालेल्या सगळ्या शैक्षणिक यशाचे श्रेय या दोघांना जाते. माझ्या लहानपणापासूनच्या शिक्षणासाठी आणि या संशोधनकार्यासाठी मला उद्युक्त करण्यापासून संशोधन पूर्णत्वास जाईपर्यंत जे जे परिश्रम त्यांनी घेतले आहेत, मला विचारांचा खंबीर पाठिंबा दिला आहे तो कृतज्ञतेपलिकडचा अविस्मरणीय आहे.

याशिवाय माझे सासरे स्वर्गीय श्री.आप्पा गवस आणि सासूबाई श्रीम. सुर्हासनी गवस यांनी मला आई-वडिलांसारखा आधार आणि प्रेम दिले. सासूबाई माझ्यासाठी 'आई' झाल्या, माझ्यापेक्षाही जास्त आत्मीयतेने त्या माझ्या संशोधन कार्याचा विचार करतात. माझ्या अभ्यासाची आणि अडचणींची आस्थेने विचारपूस करतात. त्यांच्या आधारामुळेच मी हे संशोधन पूर्णत्वास नेऊ

शकले. माझे पती श्री.राजाराम गवस यांनी केलेली सर्वतोपरी मदत आणि त्याग यामुळे माझा हा संशोधन प्रवास सुकर झाला. त्याबरोबर माझी मुलगी आभा, भाच्या रिया आणि जाई, नणंद सौ. दर्शना, श्री. किरण देसाई, प्रा. श्री.किशोर देसाई, वहिनी अश्विनी, सावी, तन्वी गवस, सलोनी, शरयू कदम, दीर संजय, अमित, परेश आणि अभय गवस, काका-काकू श्री.मारुती आणि सौ.मानिनी गवस या माझ्या सर्व कुटुंबियांच्या शुभेच्छा आणि सहकार्य माझ्यासाठी खूप मोलाचे आहे. या सर्वांविषयी कृतज्ञता व्यक्त करणे त्यांना रुचणारे नसले तरी माझे कर्तव्यच आहे.

येथे आणखी एक उल्लेख महत्त्वाचा आहे तो श्री.रविंद्र ओगले यांचा. ओगले साहेबांनी साहित्यविषयक चर्चेतून संशोधनाविषयी आस्था निर्माण केली शिवाय संदर्भग्रंथांच्या संशोधनात अमूल्य सहकार्यही केले. असेच सहकार्य सिंधुदुर्ग बँकेतील श्री. तुळशीदास गवस, श्री.महेश गवस यांनीही केले. या सर्वांचे मनःपूर्वक आभार. माझ्या सहकारी शिक्षिका नितीशा देसाई, सुनयना देसाई व दिपाली गाडे यांचे सहकार्यही माझ्यासाठी मोलाचे आहे.

या अभ्यासासाठी मला गोवा विद्यापीठाच्या ग्रंथालयाबरोबरच 'एकता ग्रंथालय, सरंबळ, ता कुडाळ, टोपीवाला वाचनालय, कुडाळ, श्रीराम वाचनमंदिर सावंतवाडी, पंचम खेमराज महाविद्यालय सावंतवाडीचे वाचनालय, मुंबई मराठी ग्रंथसंग्रहालय, मुंबई या सर्व ग्रंथालयांची मदत झाली. या ग्रंथालयांचे ग्रंथपाल आणि सर्व कर्मचारी वर्ग यांचेही आभार. त्यात विशेष आभार ग्रंथपाल श्री. जयेंद्र तळेकर व श्री. जी. ए. बुवा यांचे. त्यांनी कर्तव्यापलिकडे जाऊन केलेली मदत माझ्या नित्य स्मरणात राहिल.

प्रस्तुत प्रबंधाचे संगणकीय टंकलेखन करण्याचे काम कु.ज्योती तेंडोलकर यांनी स्विकारले आणि आस्थापूर्वक व अचूकपणे ते पूर्णत्वास नेले. या कामासाठी जेव्हा-जेव्हा त्यांच्या घरी जावे लागले तेव्हा-तेव्हा त्यांच्या सर्व कुटुंबियांनी दिलेली प्रेमळ वागणूक, आपुलकीने केलेली विचारपूस कृतज्ञतापूर्वक उल्लेख करण्यासारखीच आहे.

या सर्व प्रवासात प्रशासकीय कामे सांभाळणाऱ्या गोवा विद्यापीठाच्या मराठी विभागाच्या लिपीक सौ.पूजा नाईक व त्यांचे सहकारी श्री.रायप्पा यांची स्नेहपूर्ण वागणूक नेहमीच स्मरणात राहणारी आहे. त्यांचेही मनःपूर्वक आभार. तसेच या संशोधन कामात प्रत्यक्ष किंवा अप्रत्यक्षपणे सहकार्य करणाऱ्या सर्वांविषयी मी मनापासून कृतज्ञता व्यक्त करते. प्रस्तुत प्रबंधात जे काही उत्तम आहे ते या सर्व सहृदयांचे मार्गदर्शन, सहकार्य, आशीर्वाद आणि शुभेच्छांमुळेच आहे.

अनुक्रमणिका

प्रास्ताविक

	पृष्ठ क्रमांक
१. विज्ञानकादंबरीची संकल्पना आणि स्वरूप	१ ते ५७
२. मराठी विज्ञानकादंबरीची वाटचाल	५८ ते १३२
३. डॉ. जयंत नारळीकर यांची विज्ञानकादंबरी	१३३ ते १७७
४. श्री. निरंजन घाटे यांची विज्ञानकादंबरी	१७८ ते २३७
५. श्री. लक्ष्मण लोंढे यांची विज्ञानकादंबरी	२३८ ते २८३
६. मराठी विज्ञानकादंबरीची वाङ्मयीन वैशिष्ट्ये	२८४ ते ३३२
७. समारोप व निष्कर्ष	३३३ ते ३५०
८. परिशिष्टे	३५१ ते ३६०

प्रास्ताविक

आज 'विज्ञान' हा ऐच्छिक विषय राहिलेला नाही. मानवी जीवनाच्या सर्व क्षेत्रात विज्ञान-तंत्रज्ञानाने प्रवेश केला आहे. वैज्ञानिक प्रगतीमुळे मानवी जीवनामध्ये झपाट्याने बदल होत आहेत. वैज्ञानिक प्रगतीचे परिणाम आपल्या जीवनाच्या प्रत्येक अंगाला व्यापून राहिले आहेत. विविध घरगुती उपकरणांनी, संगणकाने, तंत्रज्ञानातून निर्माण झालेल्या विविध सोयी-सुविधांनी आपल्या आयुष्याचा ताबा घ्यायला केव्हाच सुरुवात केली आहे. विसाव्या शतकाच्या उत्तरार्धापासून वैज्ञानिक प्रगतीने वेग घेतला. प्रयोगशाळा, शास्त्रज्ञ, तंत्रज्ञ, उच्चशिक्षित आणि उच्चभ्रू यांच्यापुरते मर्यादित असलेले विज्ञान-तंत्रज्ञान सामान्य माणसाच्या नित्य व्यवहारांचा अविभाज्य भाग बनले. मानवी प्रगतीच्या कल्पना प्रत्यक्षात येऊ लागल्या. समाजमनावर परिणाम करणाऱ्या घटना-प्रसंग, चळवळी यांचे प्रतीबिंब तत्कालीन साहित्यात उमटत असते. वैज्ञानिक प्रगतीच्याबाबतीतही तसेच झाले. वैज्ञानिक प्रगतीचे संभाव्य विधायक आणि विघातक परिणाम चित्रित करणारे विज्ञानसाहित्य निर्माण झाले.

वैज्ञानिक प्रगती आणि माणसाचे परस्परसंबंध यांच्या पार्श्वभूमीवर निर्माण झालेल्या विज्ञानसाहित्यातील विज्ञानकादंबरी हा एक सशक्त साहित्यप्रकार. वैज्ञानिक प्रगतीचे मानवी जीवनावर होऊ शकणारे कल्पित परिणाम कादंबरीसारख्या संवेदनशील साहित्यप्रकारातून व्यक्त होताना, कादंबरीच्या स्वरूपात कोणते वेगळेपणे निर्माण झाले याचा अभ्यास प्रस्तुत प्रबंधात करण्यात आला आहे.

मराठी विज्ञानकादंबरी अभ्यासताना विज्ञानकादंबरीच्या प्रवाहात महत्त्वपूर्ण योगदान असणाऱ्या डॉ. जयंत नारळीकर, श्री. निरंजन घाटे व श्री. लक्ष्मण लोंढे या तीन लेखकांच्या विशेष संदर्भात येथे विज्ञानकादंबरीच्या गुणवैशिष्ट्यांचा अभ्यास केला आहे.

मराठी साहित्यविश्वातील 'विज्ञानसाहित्य' आणि 'कादंबरी' या वाङ्मयप्रकाराचे स्वरूप, या दोहोंच्या गुणवैशिष्ट्यांचा विचार करून 'विज्ञानकादंबरी' ची संकल्पना व स्वरूप निश्चित करण्याचा प्रयत्न या अभ्यासाच्या माध्यमातून केलेला आहे. त्यासाठी खालील उद्दिष्टे निश्चित केलेली आहेत.

१. विज्ञानकादंबरीची संकल्पना आणि स्वरूप यांचा मराठीच्या संदर्भात शोध घेणे.
२. कादंबरी या वाङ्मयप्रकाराच्या रूढ वैशिष्ट्यांमध्ये विज्ञानकादंबरीने घडवून आणलेले बदल तपासणे.
३. डॉ. नारळीकर, श्री. निरंजन घाटे व श्री. लक्ष्मण लोंढे या तीन लेखकांच्या विज्ञानकादंबरीलेखनातील विशेष योगदानाची चर्चा करणे.

४. विज्ञानकादंबरीतील विज्ञानाधारीत वस्तुनिष्ठ व साहित्यातील आत्मनिष्ठ यांच्या संयोगातून निर्माण झालेल्या नव्या संकेतांचा शोध घेणे.
५. नारळीकर, घाटे व लोंढे या तीन लेखकांच्या विशेष संदर्भात मराठी विज्ञानकादंबरीची बलस्थाने व मर्यादा कोणत्या यांचा शोध घेणे.
६. मराठी विज्ञानकादंबरीच्या वाङ्मयीन विशेषांचा शोध घेऊन तिचे मराठी साहित्यातील स्थान निश्चित करणे.

मराठी विज्ञानकादंबरी ही कादंबरीचा एक प्रकार आहे आणि विज्ञानसाहित्याचाही एक भाग आहे. ती कादंबरी ठरण्यासाठी जसे तिचे साहित्यमूल्य महत्त्वाचे तसेच ती विज्ञानकादंबरी ठरण्यासाठी तिला विज्ञानाचे अधिष्ठान हवे.

मराठीतील विज्ञानसाहित्याची सुरुवात विसाव्या शतकात झाली. सुरुवातीचे त्याचे स्वरूप अनुवादित व आधारित असे होते. विज्ञानकथा आणि विज्ञानकादंबरी या दोहोंचाही उल्लेख 'विज्ञानकथा' किंवा 'विज्ञानकल्पनिका' असा केला जाई. १९३४ साली प्रसिद्ध झालेल्या ना. के. बेहेरे यांच्या 'ध्येयाकडे' या एच्. जी. वेल्सच्या Time Machine या कादंबरीच्या आशयसूत्रावर आधारित कादंबरीने मराठी विज्ञानकादंबरीची सुरुवात झाली. त्यानंतरच्या कालखंडात १९५५ पासून वि.वा. शिरवाडकर, गजानन क्षीरसागर, नारायण धारप यांनी विज्ञानाधारीत कादंबरी लेखन केले. पण क्वचित अपवाद वगळता या कालखंडातील विज्ञानकादंबरी भय, रहस्य, अद्भुतता यांच्याकडे जास्त झुकलेली होती. १९८३ साली डॉ. नारळीकरांची 'प्रेषित' ही कादंबरी प्रकाशित होईपर्यंत शुभदा गोगटे यांची 'यंत्रायणी' (१९८१) अरूण साधूंची 'स्फोट' (१९७८) प्रकाशित झाली होती. पण वाचक, समीक्षक आणि लेखकांचे लक्ष विज्ञानकथा-कादंबरीकडे वळण्यास कारणीभूत ठरले ते नारळीकरांचे विज्ञानकथा-कादंबरी लेखन. त्यांच्या विज्ञानकादंबरी लेखनापासून विज्ञानकादंबरीकडे पाहण्याचा एक नवा दृष्टिकोण वाचक, समीक्षक आणि लेखकांमध्ये निर्माण झाला. मोठ्या प्रमाणावर विज्ञानसाहित्याची निर्मिती होऊ लागली यामध्ये दर्जेदार विज्ञानकादंबऱ्यांचा समावेश आहे. म्हणून मराठी विज्ञानकादंबरीच्या वाटचालीचा शोध घेताना 'नारळीकरपूर्व कालखंडातील मराठी विज्ञानकादंबरी' व 'नारळीकरांच्या कालखंडातील मराठी विज्ञानकादंबरी' असे दोन भाग अभ्यासाच्या सोयीसाठी केले आहेत. पहिल्या भागात नारळीकरपूर्व कालखंडातील विज्ञानकादंबरीच्या अभ्यासासाठी 'ध्येयाकडे' (१९३४), 'कल्पनेच्या तीरावर' (१९५६), 'नेनचिम' (१९६३), 'स्फोट' (१९७८) व 'यंत्रायणी' (१९८१) या पाच कादंबऱ्यांची निवड केली आहे. या कादंबऱ्यांमधून आढळणाऱ्या गुणवैशिष्ट्यांच्या आधारे नारळीकरपूर्व कालखंडातील विज्ञानकादंबरीच्या वाङ्मयीन वैशिष्ट्यांचे विवेचन केले आहे.

या कालखंडातील विज्ञानकादंबरीने मराठी विज्ञानकादंबरी प्रवाहाची सुरुवात केली. मराठी विज्ञानकादंबरी एक साहित्यप्रकार म्हणून याच कालखंडात आकार घेऊ लागली. डॉ. नारळीकरांच्या विज्ञानकादंबरीलेखनाने वाचक, समीक्षक व लेखकांचे या वाङ्मयप्रकाराकडे लक्ष वळले असले तरी त्यापूर्वीच दर्जेदार मराठी विज्ञानकादंबरीची सुरुवात झाली होती. नारळीकरांच्या विज्ञानकादंबरीलेखनापासून सुरू झालेल्या कालखंडातील ज्या कादंबऱ्यांचा उल्लेख वाचक, लेखक व प्रकाशकांकडून 'विज्ञानकादंबरी' असा होतो, अशा निवडक कादंबऱ्यांची निवड केली होती. यामध्ये 'मानसकन्या' (१९८४), 'विप्लवा' (१९८५), 'त्रिपुरारी' (१९८६), 'आकांत' (१९८८), 'कालप्रवास' (१९९०), 'आदित्य' (१९९०), 'केलाटाची हाक' (१९९४), 'जोनास आर्क' (१९९९), 'मुक्तिशोध-यात्रा' (२००२), 'ब्रेनवेव्हज' (२००५), 'तमाच्या तळाशी' (२००६) या अकरा कादंबऱ्यांचा समावेश होतो. मात्र प्रकरण क्र. एक मध्ये निश्चित केलेले मराठी विज्ञानकादंबरीचे स्वरूप पाहता या अकरापैकी १. 'विप्लवा' - अरूण साधू, २. 'त्रिपुरारी' - गो.बा. सरदेसाई, ३. 'कालप्रवास' - अरूण गडकरी, ४. 'केलाटाची हाक' - डॉ. चंद्रकांत मराठे, ५. 'जोनास आर्क' - अरूण हेबळेकर, ६. 'मुक्तिशोध-यात्रा' - राजेंद्र प्रभुणे, ७. 'ब्रेनवेव्हज' - माधुरी शानभाग या सात विज्ञानकादंबऱ्या असून उर्वरीत कादंबऱ्या विज्ञानावर आधारलेल्या असल्यातरी निश्चित केलेल्या निकषानुसार विज्ञानकादंबऱ्या ठरत नाहीत. ज्या विज्ञानकादंबऱ्या म्हणून विचारात घेतल्या आहेत त्या विज्ञानकादंबऱ्या का ठरतात व उर्वरीत कादंबऱ्या विज्ञानाचे वातावरण असूनही विज्ञानकादंबरी का ठरत नाहीत याचे विवेचन त्यांच्या आशयसूत्र / कथानकाच्या आधारे केले आहे.

विज्ञानाच्या आधारे अज्ञात काळातील कल्पित चित्रण करणाऱ्या विज्ञानकादंबरीबरोबर वर्तमानकालीन समस्या अधोरेखित करणाऱ्या विज्ञानावर आधारलेल्या कादंबऱ्यांनाही वाचक, लेखक आणि प्रकाशक सरसकट विज्ञानकादंबरी म्हणत असले तरी समीक्षक व विज्ञानसाहित्याच्या अभ्यासकांनी विज्ञानकादंबरीच्या वेगळ्या स्वरूपाचे उल्लेख जाणीवपूर्वक केलेले आहेत. अन्य कादंबऱ्या व विज्ञानकादंबरी यांच्यातील वेगळेपण विज्ञानकादंबरीच्या आशयद्रव्याला असणाऱ्या वैज्ञानिक प्रगतीच्या अधिष्ठानामुळे आणि अज्ञात कल्पित काळाच्या चित्रणामुळे निर्माण झाले आहे. नारळीकरपूर्व कालखंडातील बहुतांश विज्ञानकादंबऱ्यांचा उल्लेख बालसाहित्य, भयकथा, रहस्यकथा, अद्भुतकथा म्हणून केला गेला असला तरी नारळीकरांच्या कालखंडात विज्ञानकादंबरीला विज्ञानसाहित्याचा एक भाग म्हणून मान्यता मिळाली, तिचा विज्ञानकादंबरी म्हणून उल्लेख होऊ लागला. दीर्घ वाटचालीनंतर मराठी विज्ञानकादंबरीला विचारप्रवृत्त करणारा, ललित साहित्याच्या निकषांना उतरणारा एक वेगळा कादंबरीप्रकार असे स्वरूप प्राप्त झाले आहे.

डॉ. जयंत नारळीकरांनी 'प्रेषित', 'वामन परत न आला', 'अंतराळातील स्फोट', 'व्हायरस', व 'अभयारण्य' अशा पाच विज्ञानकादंबऱ्या लिहिल्या आहेत. १९८३ साली त्यांची पहिली विज्ञानकादंबरी 'प्रेषित' प्रकाशित झाली पण तत्पूर्वी १९७९ साली त्यांचा पहिला विज्ञानकथासंग्रह 'यक्षांची देणगी' प्रकाशित झाला होता. सुरुवातीस जागतिक कीर्तीच्या संशोधकाचे विज्ञानाधारीत लेखन म्हणजे ते दर्जेदार व विज्ञानसाहित्यच असावे अशा साहित्यबाह्य कारणाने त्यांच्या विज्ञानसाहित्याकडे वाचक व समीक्षकांचे लक्ष वेधले गेले. पण नंतर त्यांच्या कादंबऱ्यांच्या कथानकातील वैज्ञानिक आधार, वैज्ञानिक प्रगतीच्या आधारे वास्तव वाटावे असे भविष्य प्रक्षेपित करण्याची क्षमता, त्यांच्या कादंबरीतून घडणारे ललितसाहित्याच्या गुणवैशिष्ट्यांचे दर्शन यामुळे वाचक व समीक्षकांनी त्यांच्या विज्ञानकादंबऱ्यांची खऱ्या अर्थाने दखल घेतली. विज्ञानसाहित्य किंवा विज्ञानकादंबरी लेखनामागील आपली भूमिका त्यांनी वेळोवेळी जाहीरपणे मांडलेली आहे. विज्ञानसाहित्य विषयावर आधारित चर्चासत्रात एक मराठी लेखक म्हणून उपस्थित राहून त्यांनी आपल्या विज्ञानसाहित्याविषयीची भूमिका मांडण्याबरोबरच एकंदर मराठी विज्ञान साहित्याविषयी चर्चेत सहभागी होऊन वाचकांना, लेखकांना व समीक्षकांना या नव्या साहित्यप्रकाराकडे वळण्यास प्रोत्साहित केले आहे. यामुळे त्यांच्याच नव्हे तर सर्व मराठी विज्ञानकादंबऱ्यांना मराठी साहित्यविश्वात उल्लेखनीय स्थान प्राप्त झाले. म्हणूनच मराठी विज्ञानकादंबरीचा वाङ्मयीन अभ्यास करताना डॉ. नारळीकर यांच्या विज्ञानकादंबरीचा विशेष अभ्यास करणे आवश्यक वाटले. त्यांच्या विज्ञानकादंबरीला असणारी प्रचलित विज्ञानाची पार्श्वभूमी, तिची वास्तवाचा आभास निर्माण करणारे भविष्य प्रक्षेपित करण्याची क्षमता यामुळे मराठी विज्ञानकादंबरीच्या प्रवाहात नारळीकरांच्या कादंबरीला उल्लेखनीय स्थान प्राप्त झाले आहे. जरी नारळीकरांनी विज्ञानविषयक प्रबोधनाचा एक प्रयत्न म्हणून विज्ञानकादंबरीलेखन केले असले तरी त्यांच्या कादंबरीतून घडणाऱ्या कादंबरी या वाङ्मयप्रकाराच्या गुणवैशिष्ट्यांच्या दर्शन्यामुळे मराठी कादंबरीच्या मुख्य प्रवाहात त्यांच्या विज्ञानकादंबरीच्या रूपाने मोलाची भर पडली आहे.

विशेष संदर्भासाठी निवडलेले दुसरे लेखक श्री. निरंजन घाटे यांनी भूगर्भशास्त्राचे पदव्युत्तर शिक्षण घेतले आहे. पाश्चात्य विज्ञानसाहित्याच्या वाचनाने त्यांना विज्ञानसाहित्याविषयी आवड निर्माण झाली. त्यांनी डॉ. नारळीकरांच्या विज्ञानकादंबरीलेखनाची सुरुवात होण्यापूर्वीपासून विज्ञानकथा व विज्ञानकादंबरीचे विपुल लेखन केले आहे, आजही करीत आहेत. त्याशिवाय अनेक पाश्चात्य दर्जेदार विज्ञानकथा व विज्ञानकादंबऱ्यांचे त्यांनी अनुवाद केलेले आहेत. विज्ञान आणि तंत्रज्ञान, पर्यावरण याविषयी माहिती देणारे त्यांचे अनेक लेखसंग्रह प्रकाशित झाले आहेत. त्यांच्या मराठी विज्ञानकथांचे अनुवाद अन्य भाषांमधून प्रकाशित झाले आहेत. 'सृष्टीज्ञान', 'विज्ञानयुग', 'ज्ञान-विकास', 'किलोस्कर', 'पेंजण' यासारख्या अनेक नियतकालिकांचे कार्यकारी संपादक पद त्यांनी भूषविले आहे. याबरोबरच विज्ञानसाहित्यविषयक परिसंवाद व चर्चासत्रे घडवून आणण्यात

त्यांचा मोलाचा वाटा आहे. पाश्चात्य व मराठी विज्ञानसाहित्याच्या अभ्यासावर आधारित अनेक पुस्तके त्यांनी लिहिली व संपादित केली आहेत. विज्ञानसाहित्याचे लेखक व अभ्यासक म्हणून त्यांनी आपल्या लेखनातून अनेकवेळा आपली विज्ञानसाहित्याविषयीची भूमिका मांडलेली आहे. त्यांच्या या विज्ञानसाहित्याच्या क्षेत्रातील महत्त्वपूर्ण योगदानामुळेच विशेष संदर्भासाठी त्यांच्या ‘आक्रमण’, ‘संक्रमण’, ‘साक्षात्कार’, ‘कालयंत्राची करामत/कालयात्रा’, ‘मच्छर’, ‘फिनक्स’, ‘वारस’ आणि ‘युगंधर’ या विज्ञानकादंबऱ्यांची निवड केली आहे.

श्री.निरंजन घाटे यांच्यातील विज्ञानसाहित्याच्या अभ्यासकाचा प्रभाव त्यांच्या विज्ञानकादंबरीवर दिसून येतो. त्यांची विज्ञानकादंबरी विज्ञानप्रसारापेक्षा वैज्ञानिक प्रगतीमुळे बदलणाऱ्या मानवी जीवनातील गरजा आणि समस्यांवर लक्ष केंद्रित करते. त्यांच्या विज्ञानकादंबरीला प्रचलित विज्ञानाचा आधार असला तरी प्रत्येक वैज्ञानिक कल्पनेचे संदर्भासह स्पष्टीकरण देणे ते आवश्यक मानत नाहीत. विज्ञान आणि मानवकेंद्रित कथानक यांचा ते समतोल साधतात. वैज्ञानिक प्रगतीतून निर्माण झालेले एखादे यंत्र कसे चालू शकते हे समजावून देण्यापेक्षा त्याचा मानवी जीवनावर, माणसांच्या परस्पर-संबंधांवर कसा परिणाम होईल याच्या चित्रणाला ते अधिक महत्त्व देतात.

विशेष संदर्भासाठी निवडलेले तिसरे लेखक श्री.लक्ष्मण लोंढे हे विज्ञानशाखेचे पदवीधर असून गेली अनेक वर्षे ते विविध प्रकारची साहित्य निर्मिती करीत आहेत. कादंबरी, कथा, ललितलेख, प्रवासवर्णन, एकांकिका, वृत्तपत्रीय स्तंभलेखन असे अनेक वाङ्मयप्रकार ते यशस्वीरित्या हाताळत आहेत. त्यांच्या या साहित्यात विज्ञानकादंबरी व विज्ञानकथांचा समावेश आहे. त्याबरोबरच विज्ञानसाहित्याचा एक अभ्यासक म्हणून त्यांची स्वतःची अशी एक भूमिका आहे, ती त्यांनी आपल्या विज्ञानसाहित्यविषयक लेखातून, परिसंवाद, चर्चासत्रात वाचलेल्या निबंधांतून मांडली आहे. त्यांच्या कथांचे इंग्लिश, हिंदीसह भारताच्या सुमारे आठ भाषांमध्ये अनुवाद झालेले आहेत. त्यांच्या विज्ञानकथांना राज्यशासनाचा ‘उत्कृष्ट वाङ्मय पुरस्कार’ दोन वेळा मिळालेला आहे. त्यांचे विज्ञानसाहित्य पाठ्यपुस्तकातही समाविष्ट झाले आहे. भारतात अनेक ठिकाणी विज्ञानकथा कथनाचा अभिनव प्रयोग त्यांनी केला आहे. लोंढे यांचा पिंडच कथा व कादंबरी लेखनाचा असल्याने विज्ञानसाहित्याव्यतिरिक्त त्यांनी अनेक कथा व कादंबऱ्यांचे लेखन केले आहे. पण येथे मात्र त्यांच्या ‘गिनिपिग’, ‘देवासि जिवें मारिले’ आणि ‘गुंता’ या विज्ञानकादंबऱ्यांच्या वाङ्मयीन वैशिष्ट्यांचा शोध घेण्याचा प्रयत्न केलेला आहे. विज्ञानकादंबरी किंवा विज्ञानकथा वगळता अन्य विविध प्रकारचे लेखन करून मराठी साहित्यात उल्लेखनीय भर घातल्यानंतरही जाणीवपूर्वक विज्ञानकादंबरी लिहिणारे, तिच्या वेगळ्या स्वरूपाची जाण असणारे लेखक म्हणून त्यांच्या विज्ञानकादंबऱ्यांची विशेष संदर्भासाठी निवड केली आहे.

त्यांच्या विज्ञानकादंबरीत मानवी जीवनाशी संबंधित अशा अनेक मूलभूत प्रश्नांची सांगोपांग चर्चा येते. या प्रश्नांचे वास्तवरूप संवादांच्या माध्यमांतून ते प्रभावीपणे मांडतात कादंबरीतील एकूण अनुभवाकडे ते निवेदकाच्या त्रयस्थ भूमिकेतून जसे पाहतात तसेच त्या त्या पात्राच्या मनातूनही पाहतात त्यामुळे कथानकाची मांडणी गुंतागुंतीची असूनही कादंबरी आकलनसुलभ होते.

डॉ. नारळीकर, श्री. निरंजन घाटे व श्री. लक्ष्मण लोंढे या तीन लेखकांच्या विज्ञानकादंबऱ्यांमध्ये आढळणाऱ्या वाङ्मयीन वैशिष्ट्यांच्या आधारे एकंदर मराठी विज्ञानकादंबरीची बलस्थाने, मर्यादा व त्यातून स्पष्ट होणारी तिची वाङ्मयीन वैशिष्ट्ये यांचा शोध घेण्याचा प्रयत्न येथे केला आहे.

अत्याधुनिक विज्ञान आणि तंत्रज्ञानाच्या परिसरात माणूस, त्याचा स्वभाव, माणसां-माणसांमधील संबंध, मानवी समाजाच्या भविष्यकालीन दिशा, सृष्टीची व्याप्ती, मानवी महत्त्वाकांक्षा आणि त्यामधून निर्माण होणाऱ्या विकृती, कलह आणि त्याचबरोबर कल्याणकारी, विवेकी प्रवृत्तींचे अस्तित्व हे मराठी विज्ञानकादंबरीचे अंतःसूत्र आहे. विज्ञानकादंबरीतील जीवनचित्र वर्तमानकाळाकडे पाहता कितीही अतिशयोक्त वाटले तरी सध्याच्या जीवनपद्धतीची, वैज्ञानिक प्रगतीची ती तर्कशुद्ध संभाव्य फलश्रुती असल्यामुळे वाचक तिच्याकडे अलिप्तपणे पाहूच शकत नाहीत. वैज्ञानिक प्रगतीमुळे बदलू पाहणाऱ्या माणसां-माणसांतील संबंधाकडे पाहण्याची एक वेगळी दृष्टी मराठी विज्ञानकादंबरी देते. याच गुणामुळे ती अद्भुतरम्य कादंबरीपेक्षा वेगळी ठरते.

विज्ञानकादंबरीचा अभ्यास करताना तिचा अविभाज्य घटक असलेल्या 'विज्ञाना' चे स्वरूप नेमके काय असते हे अभ्यासण्याचा प्रयत्न केला आहे. यामध्ये विज्ञानाची पार्श्वभूमी/वातावरण असलेली कादंबरी किंवा वैज्ञानिक माहिती सांगण्यासाठी लिहिलेली कादंबरी ही विज्ञानकादंबरी ठरू शकेल का? विज्ञानकादंबरीच्या वाचनाने विज्ञानाची आवड निर्माण होणे, संशोधनासाठी प्रेरणा मिळणे आवश्यक आहे का? विज्ञानकादंबरी लेखक हा वैज्ञानिक, विज्ञानाचा अभ्यासक किंवा विज्ञानशाखेचा पदवीधर असणे आवश्यक आहे का? एका वैज्ञानिक सूत्रावर आधारित अनेक विज्ञानकादंबऱ्या निर्माण होऊ शकतात का? तसे झाले तर त्यांचे वाङ्मयीन मूल्य सारखेच असते का? यासारख्या अनेक प्रश्नांचा अभ्यास मराठी विज्ञानकादंबरीच्या संदर्भात केला आहे.

पाश्चात्य विज्ञानसाहित्याचा मराठी विज्ञानकादंबरीवर प्रभाव दिसून येत असला तरी तो मध्यवर्ती कल्पनेपुरताच सीमित आहे. वैज्ञानिक प्रगतीचे भविष्यातील माणसांवर होणारे परिणाम आपल्या संस्कृती आणि समाजव्यवस्थेच्या संदर्भात चित्रित करण्यात मराठी विज्ञानकादंबरी यशस्वी झाली आहे. तिच्या या वाङ्मयीन वैशिष्ट्यांच्या आधारे मराठी विज्ञानकादंबरीने मराठी साहित्यविश्वात

आपली नवी ओळख निर्माण केली आहे. विचारप्रवृत्त करणारा एक कादंबरीप्रकार म्हणून आपले मराठी साहित्य विश्वातील स्थान निश्चित करण्याच्या मार्गावर तिची वाटचाल सुरू आहे. एकंदर डॉ. जयंत नारळीकर, श्री. निरंजन घाटे व श्री. लक्ष्मण लोंढे या मराठी विज्ञानकादंबरीक्षेत्रात मोलाचे कार्य करणाऱ्या लेखकांबरोबरच अन्य लेखकांच्या निवडक मराठी विज्ञानकादंबरीच्या पार्श्वभूमीवर तिचे वेगळेपण येथे अभ्यासण्यात आलेले आहे.

प्रकरण : एक

विज्ञानकादंबरीची संकल्पना आणि स्वरूप

प्रकरण : एक

विज्ञानकादंबरीची संकल्पना आणि स्वरूप

- १.१ कादंबरीची संकल्पना आणि स्वरूप
  - १.१.१ कादंबरीची व्याख्या
  - १.१.२ कादंबरीचे घटक
  - १.१.३ कादंबरीचे प्रकार
- १.२ विज्ञानसाहित्य संकल्पना आणि स्वरूप
  - १.२.१ विज्ञानसाहित्याच्या व्याख्या
  - १.२.२ विज्ञानसाहित्यात समाविष्ट साहित्यप्रकार
- १.३ विज्ञानकादंबरीची संकल्पना आणि स्वरूप
  - १.३.१ विज्ञानकादंबरीच्या व्याख्या
  - १.३.२ विज्ञानकादंबरीची वैशिष्ट्ये
  - १.३.३ विज्ञान कादंबरीचे स्वरूप
- १.४ निष्कर्ष

प्रकरण : एक

विज्ञानकादंबरीची संकल्पना आणि स्वरूप

माणसाच्या जीवनातील वैज्ञानिक प्रगतीच्या अपरिहार्य स्थानाचे प्रतिबिंब साहित्यात उमटू लागले आणि विज्ञानसाहित्याचा जन्म झाला. उद्याच्या वैज्ञानिक प्रगतीच्या पर्यावरणात, आजच्या विज्ञान-तंत्रज्ञानाच्या आधारे घेतलेला मानवी नातेसंबंधांचा वेध या साहित्यातून प्रकट होऊ लागला. 'कादंबरी' हा बदलत्या समाजजीवनाबरोबर बदलत जाणारा वास्तवाश्रयी वाङ्मयप्रकार आहे. त्यामुळे मानवी जीवनाला व्यापणाऱ्या वैज्ञानिक प्रगतीच्या संभाव्य रूपांचे चित्रण कादंबरीच्या स्वरूपात प्रकट होणे स्वाभाविक होते. विविध पाश्चात्य भाषांप्रमाणेच मराठीतही विज्ञानकादंबरीलेखन सुरू झाले. 'विज्ञानकादंबरी' हा शब्द 'विज्ञान' आणि 'कादंबरी' या दोन शब्दांपासून बनलेला आहे. त्यामुळे मराठी विज्ञानकादंबरीचा वाङ्मयीन अभ्यास करताना सुरूवातीस 'कादंबरी' या वाङ्मयप्रकाराची संकल्पना व स्वरूप अभ्यासणे आवश्यक आहे. त्यानंतर विज्ञानकादंबरी हा ज्या विज्ञानसाहित्याचा एक भाग आहे, त्या विज्ञानसाहित्याची संकल्पना व त्याचे स्वरूप याचा शोध घेणे आवश्यक ठरते. या दोहोंच्या स्वरूपाचा अभ्यास करून प्रस्तुत प्रकरणात 'विज्ञानकादंबरी' ची संकल्पना आणि स्वरूप निश्चित करण्याचा प्रयत्न केला आहे.

१.१ कादंबरीची संकल्पना आणि स्वरूप

१.१.१ कादंबरीची व्याख्या

वाङ्मयीन क्षेत्रामध्ये एका विशिष्ट स्वरूपाच्या वाङ्मयप्रकाराचा निर्देश करण्यासाठी 'कादंबरी' ही संज्ञा मराठी समीक्षेमध्ये रूढ झालेली आहे. कादंबरी हा निवेदनात्मक गद्य साहित्यप्रकार आहे. हा साहित्यप्रकार पाश्चात्य देशात अठराव्या शतकात आणि मराठीत एकोणिसाव्या शतकाच्या उत्तरार्धात निर्माण झाला. संस्कृत कवी बाणभट्टाने इसवी सनाच्या सातव्या शतकात लिहिलेल्या प्रणयरम्य गद्यकथेची नायिका 'कादंबरी' व कथेचे नावही 'कादंबरी' यावरून मराठीत या कथनात्म लेखनाला कादंबरी ही संज्ञा रूढ झाली आहे.

कादंबरीच्या मूळ स्वरूपाचा आणि उगमाचा प्रश्न आपणास देशोदेशीच्या प्राचीन कथनपरंपरांकडे घेऊन जातो, हा भालचंद्र नेमाडे यांचा विचार चिंतनीय आहे. तथापि बाणाची कादंबरी व जगात इतरत्र आढळणारी तत्सदृश्य साहित्यरूपे आणि अर्वाचीन कादंबरी यांच्यातील साम्य-भेदांचा संबंध सरधोपटपणे जोडता येणार नाही. कादंबरीत समाविष्ट असलेल्या घटकांची बीजे प्राचीन काळातील देशोदेशीच्या कादंबरीसदृश्य लेखनात सापडत असली तरी एक वाङ्मयप्रकार म्हणून कादंबरीने धारण केलेला रूपबंध ही बाब अर्वाचीन आहे. या संदर्भात मीनाक्षी मुखर्जी लिहितात, "एकोणिसाव्या शतकातील युरोपमध्ये कादंबरी ह्या वाङ्मयप्रकाराने आपले स्पष्ट, स्वतंत्र व्यक्तिमत्व धारण केले, तेव्हा त्याचा घाट हा आधीपासून अस्तित्वात असणाऱ्या महाकाव्य,

अद्भुतकथा व वीरकथा (saga) या कथनप्रकारांच्या संरचनांपेक्षा निश्चितपणे भिन्न होता.”^१

एकूणच अर्वाचीन कादंबरी युरोपात उगम पावली हे नाकारता येणार नाही. आज आपण ज्या कादंबरीचा विचार करीत आहोत तिच्या उदयाची बीजे प्रबोधनयुगानंतर युरोपात निर्माण झालेल्या इहनिष्ठ जाणिवांमध्ये शोधावी लागतात. ‘कादंबरी’ या वाङ्मयप्रकारासाठी वापरल्या जाणाऱ्या Novel ह्या शब्दाची व्युत्पत्ती Novella या इटालियन शब्दात असून, तत्पूर्वी तो बोकॅशिओच्या ‘डिकॅमेरॉन’ मधील कथांसाठी (चौदावे शतक) वापरला जात असे. सतराव्या शतकापर्यंत तरी तो उपरोक्त आणि तत्सम कथांसाठी वापरला जात असे. या शब्दाला अशी पूर्वपीठिका असली तरीही एक वाङ्मयप्रकार म्हणून कादंबरीचा उदय अठराव्या शतकात युरोपात झाला ही वस्तुस्थिती आहे. त्यादृष्टीने पाहिले तर डॅनियल डिफो, सॅम्युअल रिचर्डसन, हेन्री फिलिंग हे युरोपातील आद्य कादंबरीकार ठरतात.

फिलिंग यांनी ‘Comic epic in prose’ ‘गंभीर वातावरण नसलेले गद्य महाकाव्य’ अशी कादंबरीची व्याख्या केली आहे. ‘थोर तत्त्वज्ञ हेगेलने म्हटले आहे की, आधुनिक काळात उदयास आलेला कादंबरी हा साहित्यप्रकार म्हणजे महाकाव्याचा पर्याय आहे, ज्यामध्ये जीवनाचे महाकाव्यसदृश्य व्यापक व विस्तृत जीवनदर्शन व्यक्त केले जाते. अशा आधुनिक काळात उदयास आलेल्या कादंबरीने गद्यात्म रूपात प्रकट व्हावे हेच स्वाभाविक ठरते. काव्यरूप महाकाव्ये मौखिक परंपरा असणाऱ्या प्राचीन काळाशी, तत्कालीन मानसिकतेशी सुसंगत ठरतात तर गद्यरूप कादंबरी आधुनिक काळाशी सुसंगत ठरते.’^२

कादंबरीच्या ज्या ज्या म्हणून व्याख्या झाल्या त्यातून तिचे गुणविशेष अधोरेखित झाले आहेत. उदाहरणार्थ ‘द कन्साईज ऑक्सफर्ड डिक्शनरी’ त दिलेली व्याख्या - ‘Novels describing imaginary events and people.’^३ यांतून कल्पित घटना आणि व्यक्तींचे चित्रण करणारे कथनात्म गद्य असा कादंबरी या वाङ्मयप्रकाराचा अर्थ ध्वनित होतो. मराठी कादंबरीचा इतिहास लिहिणारे समीक्षक चंद्रकांत बांदिवडेकर यांनी लेखकाच्या जीवनदृष्टीला महत्त्व देणारा कादंबरी हा केंद्रवर्ती साहित्यप्रकार आहे असे म्हटले आहे. जीवनाविषयीचे अनेक प्रश्न प्राधान्याने कादंबरीतच चर्चिते गेले आहेत याकडे लक्ष वेधून कादंबरीचे आवाहन व्यापक व खोलवर असल्याने साहित्यविषयक प्रश्न कादंबरीच्या संदर्भातच चर्चिते जातात व ते इतर वाङ्मयप्रकारांनाही लागू पडतात, असे त्यांनी स्पष्ट केले आहे.

कोणत्याही साहित्यप्रकाराप्रमाणेच कादंबरीची सर्व लक्षणे अचूक आणि मोजक्या शब्दात सांगणारी, सर्वमान्य अशी वस्तुनिष्ठ व्याख्या करणे अवघड आहे. कादंबरी हा बदलत्या समाजवास्तवाला सामावून घेणारा गद्य साहित्यप्रकार आहे. यासंदर्भात उषा हस्तक म्हणतात ‘कादंबरी हा वाङ्मयप्रकार कथात्म वाङ्मयामध्ये मोडणारा असल्यामुळे कथात्म वाङ्मयाच्या ह्या

परंपरेशी असलेले त्याचे नाते पूर्णतया तुटलेले नाही. अनेक शतकांची परंपरा असलेल्या कथात्म वाङ्मयाच्या ह्या परंपरेकडून 'कादंबरी' ने जे स्वीकारले आहे आणि नव्या जाणीवांपोटी जे नव्याने निर्माण केलेले आहे, त्यातून तिचे रूप घडत गेलेले आहे.'^४ इंग्रजीत ज्याप्रमाणे Novel, Fiction, Historical Romance असे भेद केले जातात तसे ते मराठीत केले जात नाहीत. त्यामुळे रंजनप्रधान कादंबऱ्या आणि वास्तवदर्शनप्रधान कादंबऱ्या 'कादंबरी' या एकाच सदरात ढकलल्या जातात. परिणामी कादंबरीच्या संकल्पनेविषयीचा गोंधळ अधिकच वाढतो. मात्र भालचंद्र नेमाडे, उषा हस्तक यांच्या लेखनामुळे कादंबरीच्या स्वरूपाविषयीच्या संकल्पना स्पष्ट होऊ लागल्या आहेत. तत्पूर्वी कुसुमावती देशपांडे, नरहर कुरुंदकर, दुर्गा भागवत यांनी कादंबरीच्या स्वरूपाविषयीचे तात्त्विक विचार वस्तुनिष्ठपणे मांडले होते.

इंग्रजीत मुळात Novel हा शब्द कादंबरीचे Romance पासूनचे वेगळेपण दर्शविण्यासाठीच उपयोजिला गेला. Clara Reeve या विदुषीने त्यांच्यातील भेद स्पष्टपणे दाखवून दिला आहे. Clara Reeve लिहितात, 'The Romance is an heroic fable, which treats of fabulous persons and things. The Novel is a picture of real life and manners, and of the times in which it written. The Romance is lofty and elevated language, describes what never happened nor is likely to happen. The Novel gives a familiar relation of such things, as pass everyday before our eyes, such as may happen to our friend, or to ourselves; and the perfection of it, is to represent every scene, in so easy and natural manner, and to make them appear so probable, as to deceive us into a persuasion (at least while we are reading.) that all is real, until we are affected by the joys or distresses, of a persons in the story, as if they were our own.'^५ यावरून हे स्पष्ट होते की वाचकांच्या दैनंदिन जीवनाशी नाते सांगणारी वास्तवता कादंबरीतून व्यक्त झालेली असते.

लयबद्ध शब्दरचना हे जसे कवितेचे एक अंगभूत वैशिष्ट्य मानता येते किंवा नाटकाबाबत संवाद हे जसे अपरिहार्य अंग होते तसे कथन / निवेदन हे कादंबरीचे मुख्य वैशिष्ट्य आहे. कथा, चरित्र, आत्मचरित्र या कथनात्म साहित्यप्रकारांची वैशिष्ट्ये कादंबरीत असू शकतात. काव्य, नाटक आणि कथनात्म साहित्य हे साहित्याचे मूलभूत तीन प्रकार प्रामुख्याने भाषेचा वापर कसा केला जातो यावरून केले जातात. भाषिक व्यवस्था आणि जीवनव्यवस्था (सामाजिक, राजकीय इ.) यांच्या परस्परपूरक संबंधातून साहित्य निर्माण होते. भाषिक व्यवस्थेला अन्य व्यवस्थांपेक्षा प्राधान्य असते तेव्हा काव्याची निर्मिती होते तर भाषिक व्यवस्थेपेक्षा अन्य व्यवस्थांना

प्राधान्य असते तेव्हा नाटक हा साहित्यप्रकार निर्माण होतो. कादंबरीत मात्र भाषिक व्यवस्था आणि अन्य व्यवस्था (आशय) यांना समान महत्त्व असते. म्हणून कादंबरीच्या पृथगात्म रूपाचे मर्म अचूकपणे पकडणारी काटेकोर व्याख्या सिद्ध करता येत नाही. इतर सर्व वाङ्मयप्रकारांचे सत्त्व पचवून माणसाचे मन, जीवन, मानवी समाज आणि त्यांच्या संबंधातून निर्माण झालेल्या समस्या, त्यांचे परिणाम यांच्या शोधासाठी कटिबद्ध असलेला कादंबरी हा एक वैशिष्ट्यपूर्ण वाङ्मयप्रकार होय. आपले कलारूप सांभाळून विविधांगी सामाजिक वास्तव चित्रित करण्यात कादंबरी किती यशस्वी होते, यावर तिचे कादंबरीकरण अवलंबून असते. कादंबरी अनेक आशयकेंद्रे आपल्या संरचनेत सामावून घेते. कादंबरीची व्याख्या न करता येण्याचे कारण तिच्या या बहुआयामी प्रकृतीतच दडलेले आहे. तसेच बदलत्या काळानुसार कादंबरीच्या स्वरूप-प्रयोजनातही बदल होत गेले आहेत. म्हणून व्याख्या करता येत नसली तरी कादंबरीच्या स्वभाव-विशेषांचा उल्लेख करणे आवश्यक आहे. 'कादंबरी' च्या वेगवेगळ्या व्याख्यांमध्ये सर्वसामान्यपणे तिचे जे गुणधर्म आढळतात त्यांचा उल्लेख उषा हस्तक यांनी आपल्या 'कादंबरी आणि मराठी कादंबरी' या पुस्तकात केला आहे, तो असा :

१. 'कादंबरी हे कथात्म गद्याचे भरपूर लांबी असलेले रूप आहे. तिला किमान लांबी तरी हवीच, त्याशिवाय कादंबरी म्हणून तिचे अस्तित्व जाणवणार नाही. तिच्या लांबीची किमान आणि कमाल मर्यादा सूचित करण्यासाठी शब्दसंख्येचा आधार घेण्यात आलेला आहे.
२. ह्या वाङ्मयप्रकारात कथनाला आणि निवेदनाला महत्त्व असते.
३. कादंबरीने व्यापलेल्या विषयांची वर्गवारी निश्चित करता येत नाही.
४. लघुकथा आणि लघुकादंबरी ह्यांच्यापेक्षा तिला मानवी जीवनव्यवहारांचे दर्शन अधिक व्यापक स्वरूपात घडविता येते, कारण तिचा फलक त्यांच्याहून अधिक विस्तृत असतो.
५. घटना, व्यक्ती, वातावरण इत्यादी घटकांच्या सहाय्याने मानवी जीवनाशी निगडित असणाऱ्या वास्तवाच्या विविधस्तरीय, व्यामिश्ररूपांचे दर्शन तिला घडविता येते.'^६

सामान्यतः आशय / विषय, कथानक, व्यक्तिरेखन, सामाजिक वातावरण या अर्थाने पार्श्वभूमी आणि लेखकाचा दृष्टिकोण हे कादंबरीचे अनिवार्य घटक आहेत. पण तरीही ते प्रत्येक कादंबरीत असतातच असे नाही कारण त्यांना घटक म्हटले तरी त्यांचे काटेकोर स्वरूप ठरविता येत नाही उदा. कथानक म्हटले म्हणजे गुंतागुंतीचे रहस्यमय कथानक डोळ्यांसमोर येते. जाणीवपूर्वक रचलेले, काल्पनिक योगायोगांनी भरलेले गुंतागुंत-निरगाठ-उकल असे तंत्रबद्ध किंवा केवळ जिज्ञासावर्धक कथानक कादंबरीतील जीवनदर्शनासाठी आवश्यक असते, उत्कंठावर्धक

कथानक-मांडणीवर कादंबरीची यशस्विता अवलंबून असते. अशा कल्पना फडके-खांडेकर यांच्या काळात मांडल्या गेल्या होत्या. परंतु नवकादंबरीने आपली कथानकाविषयीची कल्पनाच बदलून टाकली आहे. तेच तिच्या इतरही विशेषांबाबत म्हणता येईल. 'कादंबरी' ही काही व्यक्तीची विशिष्ट सामाजिक वातावरणात घडलेली लेखकाच्या दृष्टिकोणातून सांगितलेली कथा असते. बदलत्या काळाबरोबर कादंबरी इतकी बदलत गेली आहे की तिच्या पृथगात्मतेची दखल घेण्यासाठी वास्तवता हाच निकष वापरला जातो. कथात्मकता आणि वास्तवता हे तिचे प्रमुख गुणधर्म आहेत.

भालचंद्र नेमाडे यांनी दिलेल्या व्याख्येत कादंबरीच्या अनेक घटकांचा यथायोग्य समावेश आढळतो. त्यांच्या मते 'कादंबरी म्हणजे प्रदीर्घ भाषिक अवकाश असलेली, आशयसूत्रांचे अनेक पदर असलेली, त्यामुळे विस्तृत संरचना मांडणारी, अनेक पात्रे, प्रसंग - अपूर्णतेपेक्षा संपूर्णतेकडे जास्त झुकलेले आहेत, अशी साहित्यकृती असते. कादंबरीत ह्या सर्व गोष्टींमुळे एखादी मोठी कृती साकल्याने मांडता येते. सामाजिक आशय विशाल असावा लागतो. एखाद्या समस्येचा पाठपुरावा तिच्या विविध संदर्भासकट मांडलेला असतो. एखाद्या पोटसमूहाचे, पोटसंस्कृतीचे तपशिलांसह दर्शन घडवलेले असते. संपूर्ण काळाचा किंवा समाजाचा छेद घेतलेला असतो. आशयसूत्रे बळकट असतात. पात्रे सलग उभी राहतात.'^७ नेमाडे यांनी म्हटल्याप्रमाणे कादंबरी ही आशयसूत्रांचे अनेक पदर असलेली व्यापक साहित्यकृती असते. एखाद्या प्रश्नाच्या विविध अंगांचे दर्शन घडविणारा, विशाल आशय व्यक्त करणारा हा साहित्यप्रकार आहे.

तथापि रा. ग. जाधव यांची खालील व्याख्या अधिक सोपी वाटू शकेल. जाधव लिहितात 'कथानक, व्यक्तिचित्रण, लेखकाचा दृष्टिकोण व यांना अनुरूप अशी निवेदन तंत्रे, वर्णने, वातावरण निर्मिती, शैली इत्यादी घटकांनी गद्यात विस्तृतपणे संघटित केलेले वास्तव जीवनाचे चित्रण म्हणजे कादंबरी होय.'^८ आपल्या सभोवतालच्या जीवनातूनच काही घटक वेचून घेऊन कादंबरी आकार घेत असते. विस्तृत चित्रफलकामुळे विविधांगी जीवनप्रवाहाचे दर्शन कादंबरीत सहजपणे अवतरू शकते. कादंबरीच्या व्याख्येविषयी मतभेद संभवत असले तरी कादंबरी हे लेखकाने निर्मिलेले कल्पित रूप असते, याविषयी मतभेद नाहीत. कादंबरीतून मानवी मन, मानवी जीवन यांचे चित्रण केले जाते. माणूस प्रत्यक्ष जगत असलेल्या जीवनातील अनेकविध घटकांच्या पसाऱ्यातून लेखक काही अनुभवांची निवड करीत असतो. कादंबरीत चित्रित होणारे जीवन हे प्रत्यक्षातील जीवन नसले तरी ते प्रत्यक्षातल्या जीवनासारखे असते. जीवनाशी संवादी असते, विशिष्ट निसर्गनियमांशी बांधील असते, कल्पित असले तरी ज्याची जीवनवास्तवाशी संगती लागणार नाही असे कपोलकल्पित नसते. लेखकाच्या मनाने काही घटना व पात्रांच्या साहाय्याने जीवनाचा व माणसाच्या मनाचा शोध घेण्याचा प्रयत्न कादंबरीत केलेला असतो. याच अर्थाने कोणतीही कादंबरी जीवनविन्मुख असू शकत नाही, माणूस हा तिचा केंद्रबिंदू असतो. कादंबरी हे तिच्या निर्मात्याला जाणवलेले, भावलेले, खटकलेले जीवनाचे एक रूप असते. या

संदर्भात कुसुमावती देशपांडे लिहितात, ‘पार्थिव संसाराविषयीची आस्था ही कादंबरीची वृत्ती, जीवनाचे कानेकोपरे चौकसपणे धुंडाळणे, तत्त्वदर्शित्वाचा किंवा अद्भुताचा मार्ग धरून मूलतः मानवी मनाचा विचार करणे हा कादंबरीचा दृष्टिकोण. जीवनविषयक अनुभव वा कल्पना हा कादंबरीचा मूळ आधार किंवा तिची मुख्य सामग्री. ही वृत्ती, हा दृष्टिकोण, हे अनुभव वा कल्पना जिवंत व्यक्तिचित्रांच्या व एका विस्तृत आकर्षक कथानकाच्या द्वारे व्यक्त करणे ही कादंबरीची पद्धती.’^१

थोडक्यात मानवी मन आणि जीवन यांच्या प्रत्ययकारी चित्रणासाठी कादंबरी लिहिली जाते. विशिष्ट अनुभव अथवा कल्पनांच्या माध्यमातून सार्वकालिक जीवनसत्यांचा अविष्कार कादंबरीकार घडवीत असतो. कादंबरीतील भावानुभव वाचकासाठी प्रत्ययक्षम ठरावा लागतो. जीवनानुभूतीचा अपरिहार्य असा कलात्मक अविष्कार म्हणून कादंबरी या साहित्यप्रकाराकडे पाहिले जाते.

कादंबरीच्या संकल्पनेचा अभ्यास करताना कादंबरीच्या या व्याख्या, तिचे स्वरूप व कादंबरीचे साहित्यप्रकार म्हणून असलेले स्थान यावर विचार करण्याबरोबरच कादंबरीच्या घटकांचा अभ्यास आवश्यक ठरतो.

१.१.२ कादंबरीचे घटक

१. कथानक
२. पात्रे / व्यक्तिचित्रण
३. भाषा आणि शैली
४. वातावरण

सर्व वाङ्मयप्रकारांचे सत्त्व पचवून मानवी मन, जीवन आणि त्याभोवतीचा समाज यांचा शोध घेणारा कादंबरी हा एक वैशिष्ट्यपूर्ण वाङ्मयप्रकार आहे. इतर वाङ्मयप्रकार आपल्या परीने जीवनशोधात सहभागी झालेले आहेतच तथापि, कादंबरी या साहित्यप्रकाराकडून वाचक, समीक्षक नेहमीच गंभीर जीवनदर्शनाची अपेक्षा बाळगत आले आहेत. आपले कलारूप सांभाळून विविधांगी सामाजिक वास्तव चित्रित करण्यात कादंबरी किती यशस्वी होते, यावर तिचे कादंबरी म्हणून यश अवलंबून असते. कादंबरीची अचूक व्याख्या करता न येण्याचे कारण तिच्या या बहुआयामी प्रकृतीतच दडलेले आहे. तसेच बदलत्या काळानुसार कादंबरीच्या स्वरूप - प्रयोजनातही बदल होत गेले आहेत. म्हणूनच टीकाकार कादंबरीची व्याख्या सांगण्यापेक्षा तिचे स्वभावाविशेष सांगतात.

सामान्यपणे कथानक, व्यक्तिचित्रण, भाषा आणि शैली, वातावरण असे कादंबरीचे

काही घटक सांगता येतील. विज्ञानकादंबरीच्या अभ्यासाच्या दृष्टिकोणातून सर्वसाधारण कादंबरीचे घटक स्पष्ट करणे आवश्यक आहे.

१. कथानक -

कादंबरी हे कथात्म गद्य साहित्य असल्याने कथानक हा कादंबरीचा अपरिहार्य भाग आहे.! राजा मरण पावला, राणी मरण पावली. हे साधे विधान दोन घटना दर्शवते मात्र 'राजा मरण पावला, त्याच्या दुःखाने राणी मरण पावली' हे कथानक बनू शकते. 'कादंबरीचे कथासूत्र तिच्या कथाबीजात अंतर्भूत नसलेल्या बाह्य घटकांशी तडजोड करीत किंवा कथानिवेदकाच्या मर्जीप्रमाणे हवे तसे वळणे घेत जन्माला येऊ शकत नाही. कादंबरीच्या कथाबीजाची प्रकृती एकदा निश्चित झाल्यानंतर सेंद्रीय एकात्मतेच्या तत्त्वानुसारच कथानक आकार घेते. लेखकाने योजिलेल्या घटना-प्रसंगातून कथानक आकार घेत असते. या घटना-प्रसंगाची संगती लावण्यासाठी लेखक विविध निवेदन तंत्रांचा वापर करतो. कालानुक्रमे होणारा कथानकाचा विकास कादंबरीत चित्रित करतो.

कादंबरीचे कथानक हे लेखकाचे अनुभवविश्व वा जीवनानुभवावर अवलंबून असते. कथात्म साहित्य व लेखकाचे अनुभवविश्व यांच्या संबंधाविषयी गंगाधर पाटील म्हणतात, 'कथाकाराभोवती एक वास्तविक, लौकिक स्वरूपाचे जीवनविश्व वाढत, घडत असते. तसेच त्याच्यासमोर कथा-कादंबरी आदी साहित्यप्रकारांचा संकेतव्यूह असतो, साहित्य-व्यवस्था त्याच्याभोवती क्रियाशील असते. या सांस्कृतिक व साहित्यिक विश्वाच्या पार्श्वभूमीवर तो आपल्या कथेत एक कल्पित कथनरूप अर्थात्मक अनुभवविश्व निर्माण करतो. या विश्वात तो माणसामाणसांमधील परस्परसंबंधांचे त्यांच्या जीवननिष्ठांचे, श्रद्धा-मतप्रणालींचे चित्रण करीत असतो. माणसांचे स्वतःशी, स्वतरांशी, कुटुंबाशी, समाजाशी, निसर्गाशी व एखाद्या ईश्वर सदृश्य अज्ञात, अज्ञेय शक्तीशी येणाऱ्या परस्परसंबंधांचे चित्रण तो आपल्या कथाविश्वात करीत असतो. या विविध प्रकारच्या परस्परसंबंधांतून मानसिक, आत्मिक, सामाजिक, राजकीय, निसर्गनिष्ठ इत्यादी स्वरूपाचे मानवी अनुभवविश्व उभारले जाते.'^{१०} समाजातील, आसपासच्या परिस्थितीतील वास्तवातूनच लेखकाला कथानक सुचते जे लेखकाच्या अनुभवविश्वाची समृद्धता आणि कल्पनाशक्ती यांच्या आधारावर आंतरिकरित्या फुलत जाते. कादंबरीत चित्रित होणारे कथानक ही जीवनातून केलेली एक निवड असते या अर्थाने ते अगदी ओळख पटवून देता येईल अशा प्रत्यक्ष घटनाप्रसंगावर आधारित नसते, या अर्थाने कल्पित असते.

कादंबरीच्या कथानकातून चित्रित होते ते प्रामुख्याने मानवी मन, मानवी जीवन परंतु येथे माणूस प्रत्यक्षात जगत असलेले जीवन आणि कादंबरीतील जीवन यातील भेदही लक्षात घेतला पाहिजे. प्रत्यक्ष जीवनातील अनेकविध घटकांच्या पसाऱ्यातून लेखक काही निवड करीत

असतो. कादंबरीत चित्रित होणारे जीवन हे प्रत्यक्षातील जीवन नसते हे खरे. परंतु ते प्रत्यक्षातील जीवनासारखे असते. जीवनाशी संवादी असते. म्हणूनच चांगल्या कादंबरीतून आपणास जीवनवास्तवाचा प्रत्यय येत असतो. कादंबरी हा लेखकाच्या मनाने काही घटना व पात्रांच्या सहाय्याने जीवनाचा व मानवी मनाचा घेतलेला एक शोध ठरतो. कोणतीही कादंबरी जीवनविन्मुख असू शकत नाही ती या अर्थाने. कादंबरी ही तिच्या निर्मात्याला दिसलेले, व्यक्त करावेसे वाटलेले जीवनाचे एक रूप असते. व्यावहारिक सत्याची बूज लेखक कशी राखतो हे सांगताना गो. म. कुलकर्णी लिहितात, ‘तसे पाहिले तर व्यावहारिक सत्य आणि कलात्मक सत्य यांचे वैर नसून ती परस्परपूरक असतात. श्रेष्ठ कलाकाराला समकालीन, व्यामिश्र वास्तवाचे योग्य ते भान राखावेच लागते. तो त्याच्या निर्मिताचा प्रारंभबिंदू असतो. मात्र, तो समकालीन बाह्य घडामोडीत कायमचा गुरफटत नाही. त्याच्या अतीत जाण्याचा, त्याच्या अंतरंगात प्रवेश करण्याचा तो प्रयत्न करतो. पण हे करताना त्याने बाह्य वास्तवाला बगल दिलेली नसते, तर बाह्य वास्तव पचवून त्यावर स्वामित्व मिळवलेले असते. बाह्य वास्तवाला भिडून, त्याच्याशी झगडून त्याने हे स्वामित्व संपादन केलेले असते.’^{११} थोडक्यात कादंबरीत चित्रित झालेल्या कथानकाच्या अवकाशात एक प्रकारची सुसंगती प्रत्ययास येते. कादंबरीकार विशिष्ट कथानकाच्या माध्यमातून सार्वकालिक जीवनसत्यांचा आविष्कार घडवीत असतो.

२. पात्रे / व्यक्तिचित्रण -

कथानकाप्रमाणे व्यक्तिचित्रण हा कादंबरीचा महत्त्वाचा घटक ठरतो. कथानक साकार होण्यासाठी लेखक कथानकाला अनुरूप पात्रांची निर्मिती करतो. साहित्यिकाला अभिप्रेत असलेल्या आशयाच्या प्रकटीकरणासाठी वा वास्तवाच्या प्रकटीकरणासाठी वर्णन, निवेदन, संवाद, भाष्य यांच्या आधारे पात्रनिर्मिती केली जाते. लेखकाच्या जीवनदृष्टीतून पात्रचित्रण होते. ‘कथारूप वाड्मयातील कोणतेही पात्र मग ते माकड, कीटक वा माणूस असो, ते वास्तवातून घेतलेले असते. हे वादातीत आहे. लेखकाने दृष्टी, ध्वनी व स्पर्श यातून केव्हा ना केव्हा तरी हे वास्तव अनुभवलेले असते. वाड्मयातील पात्रे वास्तवातून आलेली असतात याची जाणीव दरवेळेला लेखकाला असेल वा नसेलही.’^{१२} येथे म्हटल्याप्रमाणे व्यक्तिचित्रणाचा वास्तवाशी संबंध असतो. याबाबत रंगनाथ पठारे म्हणतात- ‘कादंबरीकार रचना करताना त्याला कमी अधिक महत्त्वाची वाटणारी काही गृहीतके स्वीकारतो त्यांच्या पायावर रचना करतो. तो त्यात पात्रे, घटना यांच्या क्रिया-प्रतिक्रियांतून काही एक सत्य शोधण्याचा व मांडण्याचा प्रयत्न करतो. म्हणूनच त्याने उभे केलेले वास्तव, तथाकथित सामाजिक वास्तव वा मानवी नात्यांचे प्रत्यक्ष वास्तव असतेच असे नाही. पण त्यातून जे सत्य शोधू पाहतो त्याचा संबंध समाजासंबंधीच्या सत्याशी पोहचतो.’^{१३} वास्तव पर्यावरणाचे प्रतिनिधी म्हणून वा प्रतीक म्हणून पात्रे साहित्यात येतात. त्यांना वास्तवाचे

प्रतीक बनवून साहित्यातून चित्रित करणे याबाबतीत लेखक स्वातंत्र्य घेत असतो त्यामागे समाजाची व पर्यायाने लेखकाची जीवन-जाणीव व कलाजाणीव उभी असते.

पात्रांचे कादंबरीतील स्थान आणि कार्य यावरून वर्गीकरण केले जाते. नायक, नायिका, खलनायक, प्रतिनायक अशा पात्र संकल्पना दिसतात. तसेच विकासी आणि स्थितिशील असे व्यक्तिरेखांचे वर्गीकरण केले जाते. काळानुसार जसे कादंबरीच्या रूपात बदल झाले तसे पात्र-चित्रणातही बदल होत गेले. पात्रचित्रण करतानाही लेखक स्वतःच आपल्या पात्रांचे गुणविशेष वर्णन करून सांगतो तेव्हा प्रत्यक्ष पात्रचित्रण पद्धतीचा वापर होतो तर काही कादंबऱ्यांमध्ये घडणाऱ्या घटना-प्रसंगातून पात्रांचे गुणविशेष स्पष्ट होतात. पात्रांचे अधिकाधिक वास्तवपूर्ण चित्रण हे कथात्म साहित्याच्या वाडमयीन श्रेष्ठतेला पूरक ठरते. व्यक्तिरेखाटनाचीही विविध तंत्रे, वैशिष्ट्ये दिसून येतात. काहीवेळा लेखक व्यक्तीच्या दिसण्या, वागण्याचे वर्णन करतो. काहीवेळा बाह्यवर्णनाऐवजी त्याचे विचार व स्वभावविशेष सांगतो तर काही लेखक पात्रांच्या कृतीतून, संवादातून प्रभावीपणे व्यक्तिरेखा उभी करतात.

‘कादंबरीकार पात्रे उभी करतो प्रसंग निर्माण करतो, कथा सांगतो, पण वास्तव हे असे आहे..... अशा प्रकारचे स्पष्ट विधान सहसा करीत नाही. पण तसे करायची गरज नसते. वस्तुस्थितीविषयीचे स्पष्ट विधान तो कथेची मांडणी कशी कशी करतो, पात्रे कशी दाखवतो इ. मध्ये अनुस्यूत असते’^{१४} याचाच अर्थ कथानकाला अनुरूप व्यक्तिचित्रण हे कादंबरीचे बलस्थान ठरते.

बदलत्या सामाजिक परिस्थितीबरोबर कादंबरीतील पात्रांमध्ये माणसांबरोबर पशु-पक्षी, कीटक यांचा समावेश होऊ लागला तसाच दैनंदिन जीवनातील वैज्ञानिक प्रगतीबरोबर, यंत्रे, यंत्रमानव यांचाही कादंबरीच्या पात्रांमध्ये समावेश झाला आहे. या ‘माणूस’ नसलेल्या वेगळ्या पात्रांच्या चित्रणासाठी लेखकाला कल्पनेने त्यांच्याशी एकरूप व्हावे लागते. कोणत्याही कादंबरीतील व्यक्तिचित्रण हे लेखकाच्या मानवी स्वभावाकडे, माणसाच्या दैनंदिन जीवनातील समस्यांकडे पाहण्याच्या दृष्टिकोणावर अवलंबून असते.

३. भाषा आणि निवेदनशैली -

कादंबरीची भाषा ही कादंबरीतील कथानक, वातावरण यांना अनुसरून असावी लागते तर निवेदनशैली ही लेखकाने आपले विचार व्यक्त करण्यासाठी, कादंबरी प्रभावी होण्यासाठी निवडलेली पद्धत असते. कोणत्याही कादंबरीतील भाषा ग्रामीण असावी, नागर असावी की इंग्रजी शब्दांचा भरणा असलेली तथाकथित आधुनिक समाजाची भाषा असावी हे कादंबरीतील वातावरणावर अवलंबून असते त्यामुळे ती कादंबरीनुरूप बदलते. पण ती शेवटी लेखकाची म्हणून लेखकानुरूप बदलणारी असते.

कादंबरीमध्ये लेखकाची जीवनदृष्टी त्याच्या भाषेद्वारे प्रतीत होते. लेखकाने निर्माण केलेले निवेदकपात्र निवेदन करते. त्यातून घटनाप्रसंग, प्रदेश, पात्रे साकारतात यासाठी लेखकाला कथन, वर्णन, भाष्य आणि संवाद हे निवेदनाचे प्रकार योजावे लागतात. कादंबरी ज्या परिसरात घडत असते, त्या परिसराचे वर्णन करताना प्रत्यक्षातील स्थलकालाचे संदर्भ कलाकृतीत अधिकाधिक वास्तवपूर्णतेने कसे चित्रित होतील याचे भान लेखकाला ठेवावे लागते.

आपल्या भोवतालच्या जीवनातूनच काही घटक वेचून घेऊन कादंबरी आकार घेत असते. त्यामुळे कादंबरीची भाषा आणि शैली स्थलकालानुरूप बदलत जाते. मराठी कादंबरीच्या सुरुवातीच्या काळातील 'मुक्तामाला', 'मंजुघोषा' यासारख्या कादंबऱ्यातील आलंकारिक भाषा व शैली कृत्रिम आणि अतिशयोक्तीपूर्ण अशी आहे. पुढे अशा अद्भुतरम्य कादंबऱ्यांचा जमाना संपून वास्तवदर्शी स्वतंत्र सामाजिक कादंबरीचा जमाना सुरू झाला. 'मधली स्थिती' सारख्या कादंबऱ्यांमधून वास्तवदर्शी वर्णने केली गेली पण बोधवादामुळे या कादंबऱ्यांची भाषा एकसुरी वाटते. त्यानंतरच्या काळात ऐतिहासिक कादंबऱ्यांमधून भाषाशैली अधिक प्रभावी होत गेली. फडके-खांडेकरांच्या काळात कादंबरीची लेखनशैली अधिक लालित्यपूर्ण झाली. त्यानंतर 'गारंबीचा बापू', 'बनगरवाडी' यांसारख्या कादंबऱ्यांतून ग्रामीण, प्रादेशिक जीवनाला साजेशी भाषा आणि शैली दिसू लागली. पुढे १९६० च्या आसपास मनोविश्लेषणात्मक, संज्ञाप्रवाही शैलीने कादंबरी लिहिली गेली. नेमाडे यांच्या 'कोसला' ने भाषा आणि शैलीच्या रूपात आमूलाग्र बदल घडवले.

साठोत्तरी कादंबरीची भाषा ही खऱ्या अर्थाने मराठी समाजाची भाषा आहे. या काळातील लेखक समाजाच्या सर्व स्तरांतून पुढे आल्यामुळे बहुजनांची भाषा साहित्यात अवतरली. प्रत्यक्ष दैनंदिन जीवनव्यवहारातील बोलीरूपे भाषेत वापरण्यात आली. माणसांच्या जीवनस्तराची भाषा कादंबरीत आल्यामुळे कादंबरी वास्तवाचे अनेकपदरी चित्रण करण्यास समर्थ ठरली. भाषा ही व्यक्तीच्या अंतर्मनाचा अविष्कार आहे याची जाणीव लेखकांनी व्यक्त केली. प्रतीक, प्रतिमांचा वापर, संज्ञाप्रवाही निवेदन आणि प्रादेशिक बोलीरूपांचा वापर यामुळे कादंबरीच्या भाषेला अधिक वास्तववादी रूप प्राप्त झाले.

कादंबरीतील भाषेचा वापर कथनात्मक, निवेदनात्मक असतो. निवेदनाच्या आत्मकथनात्मक निवेदन, तृतीयपुरुषी सर्वसाक्षी निवेदन अशा तंत्राद्वारे लेखक कथानकातील घटना-प्रसंगांची मांडणी करतो. या प्रत्येक निवेदनप्रकाराचे आशय अभिव्यक्तीच्या दृष्टीने काही वैशिष्ट्य वा वेगळेपण असते. व्यक्तिकेंद्रित कादंबरीसाठी आत्मनिवेदन हा निवेदनप्रकार योजला जातो. या पद्धतीमध्ये निवेदकाचे परिप्रेक्ष्य मर्यादित असते. निवेदक हा कादंबरीच्या कथानकाचा एक भाग असतो तो आपल्या दृष्टिकोणातून निवेदन करतो. तृतीय पुरुषी निवेदनात परिप्रेक्ष्य अधिक व्यापक, खुले असते. कादंबरीच्या कथानक, पात्रचित्रण, भाषा आणि निवेदनशैली,

वातावरण या सर्व वाङ्मयीन घटकांवर परिणाम होतो तो कादंबरीतील आशयद्रव्याचा. आशयानुसार या सर्व घटकांच्या स्वरूपात वेगळेपणा निर्माण होतो. म्हणून कादंबरी वाङ्मयात आशयानुसार केल्या जाणाऱ्या निवेदन प्रकारांचा येथे विचार केला आहे.

शैली म्हणजे भाषेचा वापर करण्याची पद्धत. कादंबरीची भाषा निवेदनात्मक असते त्यामुळे कादंबरीच्या भाषाशैलीमध्ये निवेदनाचे प्रकार, निवेदनतंत्र यांना महत्त्वाचे स्थान असते. 'मराठी कादंबरीची शैली स्वातंत्र्यपूर्व काळात जवळजवळ संपूर्णतः इंग्रजी शैलीचे अंधानुकरण होती. प्रथमपुरुषी निवेदन, तृतीयपुरुषी निवेदन, फ्लॅशबॅक, पत्ररूप निवेदन इ.'^{१६} नेमाडे यांनी स्वातंत्र्यपूर्व काळातील कादंबरीच्या शैलीचे केलेले वर्णन या काळातील भाषाशैली सामाजिक वास्तवापासून किती दूर होती हे दर्शविते. महानुभाव गद्य आणि बखरींमधील भाषेमध्ये आढळून येणारे लोकजीवनाचे संदर्भ स्वातंत्र्यपूर्वकाळातील मराठी कादंबरीच्या भाषाशैलीत दिसत नाहीत. मर्ढेकरांनी कादंबरी लेखनामध्ये आणलेली संज्ञाप्रवाही शैलीही तत्कालीन समाजवास्तवाशी एकरूप होऊ शकली नाही. मराठी कादंबरीच्या भाषाशैलीवरील इंग्रजी समीक्षेचा प्रभाव बरीच वर्षे टिकून राहिला. त्यानंतरच्या कालखंडात मात्र उद्धव शेळके (धग), भाऊ पाध्ये (वासूनाका), भालचंद्र नेमाडे (कोसला) यासारख्या कादंबरीची शैली जीवनातील, विविध समाजघटकातील बोलीचा वापर करणारी असल्याने वास्तवाचे खोटे चित्रण आणि भावविवशता हळूहळू नाहीशी होऊ लागली. भाषाशैलीतील कृत्रिमता कमी झाली. प्रादेशिक, ग्रामीण, दलित जीवनातील वास्तव या नव्या भाषाशैलीच्या माध्यमातून कादंबरीत प्रत्यक्ष साकारताना दिसते. कादंबरीचे आशयद्रव्य, ते प्रकट करण्याचे माध्यम व तंत्रे यांच्या एकमेकांशी झालेल्या संयोगाने तयार होणारी शैली ही लेखकाच्या उपजत कल्पनेतून निर्माण होत असते. कादंबरीची भाषा आणि शैली जेवढी वास्तवनिष्ठ असते तेवढी तिच्यातून चांगले सर्जन होण्याची शक्यता जास्त असते.

४. वातावरण -

कादंबरीतील पात्रे ज्या स्थलकालात वावरत असतात तो कथात्म अवकाश म्हणजेच कादंबरीतील वातावरण. कादंबरीतील वातावरण हा तिचा एक महत्त्वाचा घटक असतो. कादंबरी ज्या प्रदेशात घडते तो प्रदेश चित्रित करताना लेखकाला प्रदेशाची कल्पना करावी लागते. स्थलकालाच्या निवडीतून, उभारणीतून कथानक साकार होते. पात्रे, घटना-प्रसंग यांना स्थलकालाचे संदर्भ असतात. साहित्यातील वास्तव हे प्रत्यक्षातील वास्तवाचा अविष्कार असतो. मानवी वर्तन व संस्कृती यांना काळाचे संदर्भ असतात.

वास्तवातील प्रदेशाचा, लेखक कथानकाच्या परिणामकारकतेसाठी वापर करून घेतो. वास्तवातील वाचकांना माहीत असलेली स्थिती कथानकातील घटना-प्रसंगासाठी अपरिहार्य

स्थिती असते तेव्हा कथानकाची परिणामकारकता वाढते, ते अधिक प्रभावी होते. काळ मानवी वर्तनातूनच प्रतीत होत असतो तर काळाचे स्पष्टीकरण माणसाच्या वर्तनाच्या आधारे करता येते. माणसांच्या वर्तनावरून जसा काळाचा अंदाज येऊ शकतो तसाच काळाच्या उल्लेखावरून त्या काळातील माणसांच्या वर्तनाविषयी अंदाज करता येतो. इतके या दोन घटकांत अभिन्नत्व आहे.

कादंबरीतील एकाच ठिकाणी वावरणारा समूह असो वा अनेक ठिकाणी विखुरलेली खूप माणसे असोत, स्वातंत्र्यपूर्व आणि स्वातंत्र्यालगतच्या स्वातंत्र्योत्तर कालखंडावर प्रभाव गाजवणारे कौटुंबिक वातावरण आता विशेष प्रभावी राहिलेले नाही. घर आणि कुटुंबाबाहेरचे वातावरण जास्त महत्त्वाचे ठरू लागले आहे. एकमेकांशी नाती नसलेली खूप माणसे कौटुंबिक सीमारेषा ओलांडून एकमेकांना भेटायची असतील तर रस्ता, बागा, हॉटेले, कार्यालये, महाविद्यालये, शाळा अशी सार्वजनिक ठिकाणे महत्त्वाची ठरणारच. ग्रामीण, शहरी, देशी आणि परदेशी वातावरणातही कादंबऱ्याची कथानके साकार होतात. फक्त लेखकाला निवडलेल्या वातावरणाशी प्रामाणिक राहून चित्रण करावे लागते. प्रभावी वातावरण निर्मिती आशयाची परिणामकारकता वाढवते.

१.१.३ कादंबरीचे प्रकार (आशयानुसार)

कादंबरी हे एक कथनात्म साहित्याचे रूप आहे. १९६० पर्यंत मराठी कादंबरीलेखनाला शतक पूर्ण झाले. साधारणतः या शंभर वर्षांच्या काळातील मराठी कादंबरीचा प्रवास प्रारंभीच्या लेखकांनी घालून दिलेल्या मापदंडांनी झालेला दिसतो. 'यमुनापर्यटन', 'मोचनगड', 'मुक्तामाला' या प्रारंभीच्या तीन वेगवेगळ्या प्रवृत्तींच्या कादंबऱ्यांवरून मराठी कादंबरीच्या प्रेरणा निश्चित करण्यामागे कादंबरीचे मापदंड सांगण्याचा नेमाडेंसारख्या समीक्षकांचा प्रयत्न आहे. इंग्रजी राजवटीमुळे मराठीत इंग्रजी ग्रंथांची भाषांतरे सुरू झाली. यातून विवेकवाद, उदारमतवाद इ. प्रवृत्तींचा प्रभाव भारतीय समाजावर पडू लागला यातून साहित्याकडे पाहण्याची वास्तववादी दृष्टी निर्माण झाली. या आधी मराठीत महानुभावी गद्यापासून बखर-गद्यापर्यंतची खंडित पण समृद्ध परंपरा होती. बखरींचे स्वरूप कादंबरीच्या स्वरूपाला जवळ जाणारे होते. पण इंग्रजी साहित्यातून वास्तववाकडे बघण्याची नवी दृष्टी लेखकांना प्राप्त झालेली दिसते. यातून कादंबरीचे काही ठळक प्रकार दाखविता येतात.

१. सामाजिक / वास्तववादी कादंबरी -

बाबा पद्मनजी ह्यांनी १८५४ साली 'यमुनापर्यटन' (हिंदू विधवांच्या स्थितीचे निरूपण) ही सामाजिक कादंबरी लिहिली. या कादंबरीपासूनच मराठीत वास्तववादी कादंबरीची परंपरा सुरू होते. भारतीय साहित्यशास्त्रातील रस, अलंकार, रीती अशा वाङ्मयीन मूल्यांऐवजी

पाश्चात्य साहित्यशास्त्रातील वास्तववादासारखी संकल्पना पुढे आली. 'यमुनापर्यटन' ने सुरू झालेली परंपरा हरी नारायण आपटे, वा. म. जोशी, विभावरी शिरुरकर आणि श्री. व्यं. केतकर या लेखकांनी अधिक समृद्ध केली. ब्राह्मणी व्यवस्थेत होणारे स्त्रियांचे शोषण हा हरिभाऊंच्या कादंबऱ्यांचा प्रमुख विषय होय. त्या अनुषंगाने त्यांनी स्त्री स्वातंत्र्य, स्त्री विकास याकडे वाचकांचे लक्ष वेधले. वामन मल्हार जोशी यांनी 'रागिणी' कादंबरीत उत्तरा या पात्राच्या रूपाने बंडखोर, समाजवादी स्त्रीची प्रतिमा उभी केली. समाजाच्या स्त्रीविषयक रूढ नैतिक कल्पना धुडकावून देण्याचे सामर्थ्य वा. म. जोशींनी दाखवले. विभावरी शिरुरकर यांनी हिंदोळ्यावर कादंबरीतून विवाहावाचून मातृत्व स्वीकारू पाहणाऱ्या स्त्रीचा निर्धार व्यक्त केला. पु. ल. देशपांडे आणि भा. वि. वरेरकर यांनीही आपल्या कादंबरीलेखनात स्त्रियांच्या प्रश्नांना मध्यवर्ती ठेवलेले दिसते. (विधवाकुमारी, गोदू गोखले.) स्त्री प्रश्नांबरोबर ग्रामसुधार, शेतकऱ्यांची अवस्था, शोषण या विषयांवर कादंबरीलेखन झाले. साठपूर्व कालखंडातील या परंपरेतील आणखी एक महत्त्वाचे लेखक म्हणजे साने गुरुजी. यांनी स्वातंत्र्य, समता, बंधुता, भूतदया आणि स्वार्थत्याग या मूल्यांचा आपल्या कादंबरीच्या कथानकातून पुरस्कार केला. त्यांच्या समाजाकडे पाहण्याच्या करुणार्त दृष्टीमुळे त्यांच्या कादंबऱ्या वास्तवाचे संस्कृतीनिष्ठ दर्शन घडवतात. वास्तववादी आणि प्रबोधनात्मक कादंबऱ्यांचा हा प्रवाह वर उल्लेख केलेल्या लेखकांच्या लेखनातून दिसतो.

यानंतरच्या काळात फडके - खांडेकरांच्या कादंबरीपासून ती रंजनप्रधान झाली त्यामुळे आशयापेक्षाही या काळात तंत्राला महत्त्व प्राप्त झाले. पुन्हा साठोत्तरी काळात कादंबरीमध्ये परिवर्तन झाले. या काळातील सामाजिक, राजकीय आणि सांस्कृतिक परिवर्तनांचे प्रतिबिंब कादंबरी या वाङ्मयप्रकारात पडू लागले. 'नवी कादंबरी' निर्माण झाली. याबाबत डॉ. भालचंद्र नेमाडे म्हणतात, 'यमुनापर्यटन पासून सुरू झालेली, वास्तवाशी अतूट नाते सांगणारी, कृतिप्रधानता, सर्जकतेची अविभाज्य घटक मानणारी ही कादंबरी जगण्याचा नवा मूल्यविचार मांडते. त्यामुळे नवी नैतिकता पुढे मांडत ही कादंबरी इतर प्रवृत्तीपासून वेगळी झाली आहे. कादंबरीचे द्रव्य आजच्या लौकिक जीवनातून घ्यावे आणि शैलीला आशयाचे परिणाम द्यावे असे ही कादंबरी मानते. त्यामुळे या कादंबरीच्या सर्व घटक व घटित तत्त्वांना आशयाचे पाठबळ असते. आशय सूत्रे, पात्रे, प्रसंग, तंत्रे, भाषा तसेच कथानक, निवेदन, शैली इ. सर्व तत्त्वांना एकाच अंगभूत आशयद्रव्याचे रूप प्राप्त होते.'^{१६} अशी आशय आणि रूपाची अभिन्नता या नव्या कादंबरीचे महत्त्वाचे वैशिष्ट्य ठरते यामुळेच पारंपारिक कादंबरीहून ही कादंबरी वेगळी ठरली. जीवनानुभवाचाच कलारूप अविष्कार या कादंबरीने घडवला. जीवनातील गुंतागुंत, वासनाविकार, रागलोभ, संघर्ष असे अनेक पैलू या कादंबरीतून व्यक्त झाले यामुळे सामाजिक, राजकीय, प्रादेशिक, ग्रामीण संज्ञाप्रवाहात्मक, विज्ञानकादंबरी असे या कादंबरीचे आशयानुसार वर्गीकरण केले जात असले

तरी तिचे मूळ रूप वास्तववादी आहे.

२. रंजनप्रधान कादंबरी -

वास्तव समस्यांपासून दूर जाऊन निव्वळ मनोरंजनासाठी कल्पित समस्या व त्यावरील कल्पित उपाय सुचवणारी कादंबरी हे या कादंबरीचे स्वरूप होते. १८६१ साली लक्ष्मणशास्त्री हळव्यांनी 'मुक्तामाला' नावाची अद्भुत रसप्रधान कादंबरी लिहिली. त्यानंतर अशाच अद्भुत रसाच्या कादंबऱ्या (मंजुघोषा, रत्नप्रभा, वसंतकोकिला, मंदाकिनी, विलासिनी, विचित्रपुरी इ.) मोठ्या प्रमाणात लिहिल्या गेल्या. या कादंबऱ्या मुख्यत्वे घटनाप्रधान असून त्यातून सद्गुणांचा जर तर दुर्गुणांच्या पराजयाचे वर्णन केलेले असे. यापैकी बहुतेक कादंबऱ्या आनंदपर्यवसायी आहेत. अतिशयोक्ती आणि कृत्रिम अलंकृतीचे वर्णन त्यातून येते.

ना. सी. फडके आणि वि. स. खांडेकर यांच्या कादंबरी लेखनाच्या काळात अशी कादंबरी खूप लोकप्रिय झाली. 'कलेसाठी कला' हे ना. सी. चे ठाम मत असल्याने त्याचे मूर्तचित्रण त्यांनी आपल्या कादंबऱ्यांमधून केले. तत्त्वदर्शन हा कादंबरीचा आद्यहेतू मानावयास त्यांचा तीव्र विरोध आहे. उपयोगनिरपेक्ष भावनाविष्कार, निर्हेतुक सौंदर्य, सर्जनतत्त्व, अपेक्षाभंगांनी भरलेल्या खडतर जीवनाची विस्मृती यासाठी वाङ्मय 'पुनःप्रत्ययाचा आनंद' देते ही त्यांची आवडती विचारधारा आहे व तिचेच दर्शन त्यांच्या कादंबऱ्यातून होते. त्यांच्या सगळ्या कादंबऱ्यांनी त्यांच्या काळात लोकप्रियतेचे शिखर गाठले. मात्र त्यांच्या कादंबरीत आकर्षक तंत्रशुद्धता व आशयविविधता, अद्ययावतता असूनही ती वाचकांच्या मनावर स्थायी संस्कार करू शकली नाही.

खांडेकरांच्या कादंबऱ्यांमधून त्यांना असलेली दीन-दलितांच्या उद्धाराबद्दलची मनःपूर्वक तळमळ आणि ध्येयवादाबद्दलची आत्यंतिक ओढ प्रकट झालेली आहे. कलेच्या द्वारे जीवनाची सेवा करण्याचे तत्त्व अंगिकारलेल्या खांडेकरांच्या लेखनालाही त्याकाळात अपार लोकप्रियता लाभली. त्यांच्या कादंबरीत रहस्यांची गुंफण, अलंकरण, कल्पनाप्राचुर्य, कल्पकता यांचे दर्शन होते. ध्येयवादी नायक - नायिकांचा एक ठराविक साचा त्यांच्या कादंबरीतून दिसतो.

याच काळातील इतर लेखक भा. वि. वरेरकर, न. चिं. केळकर, पु. ल. देशपांडे, गं. त्र्य. माडखोलकर इत्यादी लेखकांनीही सामाजिक, राजकीय समस्यांवर आधारित कादंबरी लेखन केले परंतु त्यात राजकीय - सामाजिक परिस्थिती ही कथानक सजवण्यापुरतीच असल्याने या कादंबऱ्या वास्तववादी न होता रंजनप्रधान झाल्या. बहुतांश कादंबऱ्यांमध्ये गांधीवाद, समाजवाद, पौराणिक कथानक मध्यमवर्गीयांची सुखदुःखे, स्त्री स्वातंत्र्य, अनिष्ट रूढी - अन्यायाचे निर्मूलन, व्यक्तिस्वातंत्र्याचा भाग म्हणून प्रेम - विवाह यांचे चित्रण आले आहे परंतु ते वास्तवाभिमुखतेपेक्षा, कल्पनारम्यतेकडे, तत्त्वप्राचारकडे जास्त झुकलेले आहे. सर्व समस्या स्त्री - पुरुष संबंध आणि

त्यामुळे निर्माण होणारी गुंतागुंत, प्रणय किंवा विरहाचे चित्रण यापाशी येऊन विसर्जित झाल्या आहेत. या कादंबरीत वस्तुनिष्ठ समाजदर्शन कमी मात्र व्यक्तीवाद तडफेने रंगवलेला आहे.

३. ऐतिहासिक / चरित्रात्मक कादंबरी -

१८५७ मध्ये मुंबई विद्यापीठ स्थापन झाले. त्यावेळी विद्यापीठातून पदवीधर झालेला वर्ग इंग्रजी ललितकथांचा परिचय करून घेऊन बाहेर पडला. शिक्षणामुळे वाचकवर्गात वाढ झाली. कीर्तने, रानडे, चिपळूणकर इ. लेखकांच्या लिखाणामुळे देशाच्या इतिहासाविषयी लोकमनात जिज्ञासा निर्माण झाली. त्यात इंग्रजीतील ऐतिहासिक कादंबरी वाचनाची भर पडली. त्यामुळे अद्भुताविषयीची ओढ कमी होऊन वास्तविक, ऐतिहासिक कादंबऱ्याविषयी वाचकांची ओढ वाढली. १८७१ मध्ये गुंजीकरांनी 'मोचनगड' ही पहिली ऐतिहासिक कादंबरी लिहिली. ती शिवकालावर आधारित आहे. अर्थात त्यात काल्पनिकता आहेच. पुढे नागेश विनायक बापट ह्यांनी 'संभाजी', 'चितुरगडचा वेढा', 'पानिपतची मोहीम' या ऐतिहासिक कादंबऱ्या लिहिल्या. विष्णू जनार्दन पटवर्धन यांनी सत्तावन सालच्या बंडावर 'हंबीरराव व पुतळाबाई' (१८८५) पहिल्या बाजीरावाच्या काळावर 'जुना वाडा' (१८८९) ह्या कादंबऱ्या लिहिल्या. चि. मो. आपटे ह्यांनी पण शिवकालावर 'पुतळाबाई' ही कादंबरी लिहिली. वझे यांनी 'लालन बैरागीण' बर्वे यांची 'ढगांची जननी', गोडबोले यांची 'अनाथ पांडुरंग' ही ऐतिहासिक कादंबऱ्यांची भाषांतरे प्रसिद्ध झाली परंतु ह्या कादंबऱ्यांमधून विशिष्ट ऐतिहासिक कालखंडाचे प्रत्ययकारी, प्रभावी चित्रण रेखाटले गेलेले दिसत नाही. रंजनप्रधानता टाळून इतिहासाचा सार्वकालिक रूपकात्मक अर्थ लावणे या कादंबरीकारांना शक्य झाले नाही. वास्तव जीवनाचा आभास निर्माण करणारी आशयसूत्रे यापुढच्या काळातील 'स्वामी', श्रीमान योगी, यासारख्या कादंबऱ्यातून रेखाटली गेली. स्वातंत्र्योत्तर काळातील राजकीय मूल्यांच्या पडझडीच्या काळात रणजित देसाईच्या 'स्वामी', 'श्रीमान योगी' यातील आदर्श प्रतिमा वाचकांना प्रभावित करतात. मात्र ऐतिहासिक किंवा चरित्रात्मक कादंबरीची आशयसूत्रे व्यक्तीभोवतीच फिरतात. मानवी दुःखाची विराट प्रतिमा येथे संकुचित होऊन येते. गो. नि. दांडेकरांच्या कादंबऱ्या विभूतिपूजेच्या प्रवृत्तीतून लिहिल्या गेल्या. वास्तवापासून ऐतिहासिक कादंबऱ्या दूर राहिल्या.

मात्र स्वातंत्र्यवीर सावरकरांची 'काळेपाणी' ही कादंबरी चरित्रात्मक कादंबरी म्हणून अधिक प्रभावी झाली आहे कारण ती लेखकाच्या स्वतःच्या अनुभवांशी निगडित आहे.

बाकी तथाकथित ऐतिहासिक कादंबरीबाबत विलास सारंग यांनी मार्मिक अभिप्राय देताना म्हटले आहे की - 'मराठीत ऐतिहासिक कादंबऱ्या अजूनही जाडजूड असतात. पण त्यांची दीर्घता हे वेगळे प्रकरण आहे. तिथे वास्तववाद वगैरे काही प्रकार नसतो. स्मरणरंजन - स्वप्नरंजन यांनी ठासून भरलेल्या कादंबऱ्या यांना इंग्रजीत 'यार्न' म्हणतात. त्या हव्या तितक्या

ताणता येतात.^{१७} अशा कादंबऱ्यांची लोकप्रियता साहित्यबाह्य मूल्यांवर अधिष्ठित असलेली दिसते. याशिवाय तत्त्वचर्चा प्रधान कादंबरी, बोधवादी मनोविश्लेषणात्मक, अस्तित्ववादी अशी कादंबरीच्या प्रकारांचीही मराठीत चर्चा झालेली आहे. अलिकडच्या काळात विज्ञानकादंबरी हा नवा प्रकार मराठीत रूढ होऊ पहात आहे. या प्रकाराची पुढे स्वतंत्रपणे चर्चा केलेली आहे.

अशाप्रकारे मराठी कादंबरीच्या जन्मापासून आतापर्यंत तिच्यामध्ये अनेकविध प्रवाह निर्माण झाले. कादंबरीचे स्वरूप, आशयद्रव्याची निवड यांमध्ये कालानुरूप सातत्याने बदल होत गेले. सामाजिक वास्तव तीव्र संवेदनशीलतेने मांडले जाऊ लागले. सामाजिक स्थितीमध्ये झपाट्याने होणाऱ्या बदलांची विविध रूपे साहित्यामध्ये दिसू लागली. बदलत्या काळाबरोबर विज्ञानाने माणसाच्या आयुष्यात वेगाने बदल घडवायला सुरुवात केली ज्यातून विविध सामाजिक प्रश्न निर्माण झाले ते थेटपणे माणसाच्या आयुष्यावर, परस्परसंबंधांवर परिणाम करू लागले आणि यातूनच विज्ञानकादंबरी या नव्या प्रकाराचा जन्म झाला.

आतापर्यंत आपण कादंबरी या वाङ्मयप्रकाराचे स्वरूप, वैशिष्ट्ये तसेच कादंबरीच्या ज्या प्रकारांचा मराठीत विशेषत्वाने उल्लेख केला जातो त्यांचे स्वरूप पाहिले. या पार्श्वभूमीवर मराठीत अलिकडच्या काळातच अवतीर्ण झालेल्या विज्ञानकादंबरीच्या स्वरूपाची आता चर्चा करता येईल. विज्ञानकादंबरी हा जसा मराठी कादंबरीचा एक प्रकार आहे तसा तो मराठी विज्ञानसाहित्याचाही एक घटक आहे. म्हणून विज्ञानकादंबरीचे स्वरूप निश्चित करण्यासाठी पुढील भागात विज्ञानसाहित्याच्या स्वरूपाचा शोध घेण्याचा प्रयत्न केला आहे.

१.२ विज्ञानसाहित्य संकल्पना आणि स्वरूप -

१.२.१ विज्ञान साहित्याच्या व्याख्या

इ. स. च्या सोळाव्या शतकात आधुनिक विज्ञान-तंत्रज्ञानाचा पाया घातला गेला. त्यामुळे सोळाव्या शतकापासूनच्या कालखंडाला विज्ञान-तंत्रज्ञानाचे युग म्हणतात. या काळात नवनवे शोध लागले माणसाच्या आयुष्यात, जगण्याच्या पद्धतीत बदल होत गेले. मात्र हे बदल अतिशय सावकाश घडत होते त्यामुळे माणसाच्या दोन किंवा तीन पिढ्यांच्या आयुष्यात फारसा फरक नव्हता. जसे आजोबा जगले तसेच वडील जगत होते आणि तसेच मुलाचे ही आयुष्य होते. पण विसाव्या शतकात १९७० साली जेम्स वॅटने वाफेचे इंजिन बनवले ही तंत्रज्ञान क्षेत्रातील क्रांती होती. ज्यामुळे युरोपात औद्योगिक क्रांतीला चालना मिळाली. विज्ञान व तंत्रज्ञानाचा विकास हे हळूहळू जगभर पसरत गेलेल्या औद्योगिक क्रांतीचे मुख्य कारण होते. त्यानंतरच्या काळात मानवी जीवनात इतक्या वेगाने बदल घडू लागले, की आपले भविष्यातील जीवन कसे असेल याविषयी माणसाला उत्सुकता वाटू लागली. आपल्या भावी पिढ्यांच्याच नव्हे तर आपल्या वीस

वर्षानंतरच्या जीवनाविषयी नेमका अंदाज करणे कठीण झाले. तेव्हा भविष्याविषयी स्वप्नरंजनाला सुरुवात झाली. हे स्वप्नरंजन वैज्ञानिक प्रगतीच्या पायावर आधारित असल्याने ते विज्ञानाशी निष्ठा बाळगून नव्या प्रकारे व्यक्त होऊ लागले आणि यातूनच एका नवीन वाङ्मयप्रकाराचा, विज्ञानसाहित्याचा जन्म झाला.

एखाद्या घटनेबद्दल, वस्तूबद्दल सत्य जाणून घेण्यासाठी केलेले प्रयत्न आणि त्यातून निघालेले निष्कर्ष म्हणजे विज्ञान. साहित्यदेखील हेच कार्य करते, माणूस आणि मानवी व्यवहारांबद्दलचे कुतूहल शमवण्याचे. फक्त फरक एवढाच की विज्ञानाला आपले कुतूहल शमवण्यासाठी विशिष्ट घटकाची मर्यादा नाही. साहित्य मात्र आपले कुतूहल मानवाभोवती केंद्रित ठेवते. त्यामुळे विज्ञानामुळे, वैज्ञानिक प्रगतीमुळे माणसाच्या आयुष्यावर काय परिणाम होईल याविषयीचे कुतूहल शमविणारे साहित्य ते विज्ञानसाहित्य म्हणता येईल.

विज्ञान-तंत्रज्ञानाच्या प्रगतीमुळे ज्याप्रमाणे औद्योगिक क्रांतीची सुरुवात युरोपातून जगभर झाली तशी आज विज्ञानसाहित्य म्हणून मान्यता पावलेल्या विज्ञानसाहित्य प्रवाहाचा प्रारंभही युरोपातून झाला. औद्योगिक क्रांतीमुळे होणाऱ्या वेगवान बदलांकडे पाहण्याचे दोन दृष्टिकोण, दोन विचारप्रवाह निर्माण झाले. एका प्रवाहातील विचारवंतांनी या बदलांचे स्वागत केले. त्यांना वाटत होते की या झपाट्याने होणाऱ्या वैज्ञानिक प्रगतीमुळे मानवी जीवन सुखी होईल, माणसाचे कष्ट कमी होतील. तर काही विचारवंतांच्या मते मानवाची स्वार्थी वृत्ती, मानवाचे क्रौर्य वाढेल आणि यातून माणूस दुःखी होईल किंवा स्वतःचा विनाश ओढवून घेईल. विचारवंतांमध्ये असलेल्या या मतभिन्नतेचा, भविष्याविषयीच्या कल्पित अस्थिरतेचा ललित लेखकांवरही परिणाम झाला आणि त्यातूनच इंग्लिश वाङ्मयात 'फ्रँकेस्टाईन' या कादंबरीचा जन्म झाला. १८१८ साली 'मेरी शेली' यांनी लिहिलेली ही कादंबरी आद्य विज्ञान कादंबरी मानली जाते. या विज्ञानकादंबरीत 'फ्रँकेस्टाईन' नावाच्या शास्त्रज्ञाने शास्त्रीय प्रयोगांच्या आधारे प्रयोगशाळेत एका राक्षसी जीवाला निर्माण केले आहे, असे कथानक आहे. ज्यामध्ये हा राक्षसी जीव कोणत्याही जादूने तयार झालेला नसून वैज्ञानिक प्रयोगातून निर्माण झाला आहे असे लेखिकेने दाखवले आहे. तिने वैज्ञानिक प्रयोगासाठी वापरलेले तत्त्वही इटालियन शास्त्रज्ञ गाल्वानी यांच्या प्रयोगाचा निष्कर्ष म्हणून प्रसिद्ध झालेले होते. हाच त्यावेळच्या इतर अद्भुतरम्य कादंबऱ्यातला आणि या कादंबरीतला महत्त्वाचा फरक होता आणि म्हणूनच 'फ्रँकेस्टाईन' ला आद्य विज्ञानकादंबरीचा मान मिळाला.

अशाप्रकारे विज्ञानसाहित्याचा उगम आणि सुरुवातीच्या काळातील विकास पाश्चात्य साहित्यातून झाला म्हणून विज्ञानसाहित्याचा अभ्यास करताना विज्ञानसाहित्याच्या पाश्चात्य व्याख्यांचा अभ्यास प्रथम करणे आवश्यक आहे.

अ. विज्ञानसाहित्याच्या पाश्चात्य व्याख्या -

विज्ञानसाहित्याची निर्मिती सुरू झाल्यानंतर मेरी शेली च्या 'फ्रॅंकेस्टाईन' मध्ये दिसणारा विज्ञानाने घडत असलेल्या बदलांकडे पाहण्याचा नकारात्मक दृष्टिकोण फार काळ टिकला नाही. त्या काळात युरोपातील इंग्लंड, फ्रान्स, हॉलंड, स्पेन आणि पोर्तुगाल इ. राष्ट्रांची साम्राज्ये जगभर वाढत होती. साम्राज्यविस्तार आणि विज्ञान-तंत्रज्ञानातील प्रगती, वेगाने होणारा औद्योगिक विकास यामुळे एकूणच युरोपीय समाजातील मध्यमवर्गाकडे समृद्धी येत होती आणि हा वर्गच साहित्यनिर्मितीतही पुढे असल्यामुळे या वर्गातील लेखकांनी वैज्ञानिक प्रगतीमुळे होणाऱ्या सकारात्मक बदलांची बाजू आपल्या साहित्याद्वारे दाखवणे अपरिहार्य होते.

फ्रेंच लेखक ज्यूलस व्हर्न यांनी या कामाची सुरुवात आपल्या विज्ञानकादंबरीद्वारे केली. 'त्यांच्या कादंबरीतील हीरो नेहमी धाडसी आणि विजिगिषु वृत्तीचे आढळतात. त्यांच्यावर संकटे येतात पण अखेर ते त्या संकटांतून यशस्वीपणे तरून जातात. तत्कालीन शास्त्रज्ञ जसे निसर्गाच्या विविधांगांचा शोध घेण्यासाठी जिवाचा आटापिटा करीत होते तसेच व्हर्नच्या कादंबऱ्यांतील हीरो पृथ्वीच्या गर्भात शिरत होते किंवा आकाशाचा ठाव घेत होते आणि या सर्वांत महत्त्वाचे म्हणजे अखेरीस यशस्वी होत होते. बलूनमध्ये पाच आठवडे (१८५१), पृथ्वीमध्याच्या दिशेने प्रवास (१८६४), चंद्रप्रवास (१८६५), समुद्राखाली वीस हजार लीगज (१८७०), ८० दिवसांत पृथ्वी प्रदक्षिणा (१८७३) ही व्हर्नच्या काही कादंबऱ्यांची नुसती नावंही याची साक्ष आहेत.'^{१८} ज्यूलस व्हर्ननी त्या काळात निर्माण केलेली विज्ञानकादंबरी विज्ञानसाहित्याची गंगोत्री ठरली.

इंग्लिश लेखक एच्. जी. वेल्स यांनीही विज्ञानाच्या सकारात्मक परिणामांची ध्वजा आपल्या विज्ञानसाहित्यातून पुढे चालवली. वेल्स विज्ञानाचे विद्यार्थी व शिक्षकही होते. त्यांनी विज्ञानकथा लिहिण्यापूर्वी विज्ञानाची पाठ्यपुस्तकेही लिहिलेली होती. १८९० नंतर त्यांनी विज्ञानकथा-कादंबऱ्या लिहायला सुरुवात केली. वेल्सनी विज्ञानकथांच्या विषयांमध्ये प्रचंड वैविध्य आणले. 'The war of worlds' (१८९८) मध्ये त्यांनी परग्रहावरील आक्रमक बुद्धिमान सजीव पृथ्वीवर आक्रमण करण्याची कल्पना मांडली. त्या काळात ब्रिटिशांनी एकामागोमाग एक जसा आशिया - आफ्रिकेतील अप्रगत समाजाचा ताबा घेतला तसाच हे बुद्धिमान जीव ब्रिटनाचा ताबा घेतात असे या कादंबरीत दाखवले आहे. 'Time Machine' (१८९५) मध्ये कालप्रवासाची कल्पना मांडली आहे. 'Men like Gods' (१९२३) मध्ये तंत्रज्ञानाच्या प्रगतीमुळे मानवांकडे देवांसारख्या अद्भुत शक्ती असल्याचे दाखवले आहे. 'जीवअभियांत्रिकी' हा शब्दही वापरात नसताना जीवअभियांत्रिकीच्या परिणामांविषयी लिहिले, तर 'In the days of comet' (१९०६) मध्ये पृथ्वी एका धुमकेतूच्या पिसाऱ्यातून जात असताना त्या पिसाऱ्यातील विविध वायूंचा मानवांवर परिणाम होऊन त्यांच्यात काय बदल घडतो, याची कथा आली आहे. 'Living things that

may be' मध्ये तो सिलिकॉनच्या पायावर उभारलेल्या सजीवांची कल्पना मांडतात. वेल्स यांच्या कादंबऱ्यांमध्ये तत्कालीन ब्रिटीश समाजमनाचे सर्व पैलू प्रतिबिंबित झाले आहेत.

जर्मनीमध्ये विज्ञान-तंत्रज्ञानात वेगाने प्रगती झाली, अनेक नवे शोध लागले, जर्मन संस्कृतीत विज्ञान - तंत्रज्ञानाला महत्त्वाचे स्थान मिळाले पण जर्मन भाषेत विज्ञानसाहित्याला लवकर प्रतिष्ठा मिळाली नाही. मुख्य प्रवाहाच्या वाङ्मयाच्या साहित्यिकांनी या साहित्यप्रकाराकडे पाठ फिरवली. पुढे ही परिस्थिती सुधारण्यासाठी ई. टी. ए. हॉफमान (१७७६ -१८२२) आणि कुर्ड लॅसविट्झ (१८४८ -१९१०) या लेखकांचे प्रयत्न कारणीभूत झाले. त्यानंतरच्या काळात जर्मनीत विज्ञानसाहित्याला वाचक आणि लेखकही मोठ्या प्रमाणावर लाभले.

१९२६ साली आंतरराष्ट्रीय विज्ञानसाहित्यात घडलेली महत्त्वाची घटना म्हणजे अमेरिकेत फक्त विज्ञान कथांना वाहिलेले 'अमेझिंग स्टोरीज' नावाचे मासिक ह्यूगो जर्नस्बॅक यांनी सुरू केले. त्यांनी विज्ञानकथा - कादंबऱ्यांना 'सायंटिफिक्शन' असे नाव दिले. सुरूवातीला त्यांनी आपल्या मासिकात व्हर्न, वेल्स इ. युरोपीय पूर्वसुरींच्या कथा पुनर्मुद्रित केल्या. पण लवकरच अमेरिकेतही ओरिजनल विज्ञानकथा लिहिणारी पिढीच त्यांनी निर्माण केली. विज्ञानसाहित्य निर्मितीमध्ये असलेल्या या महत्त्वाच्या योगदानाबरोबरच आणखीही एक महत्त्वाचे काम त्यांनी केले ते म्हणजे त्यांनी प्रथमच सायन्स फिक्शनची व्याख्या केली. त्यांच्या मते 'विज्ञानकथा ही एक रंजक गोष्ट असते त्यात वैज्ञानिक सत्यांची पेरणी केलेली असते. तसेच संभाव्य भविष्याचे चित्रही रंगवलेले असते. त्यामुळे अशी कथा फक्त मनोरंजनाचेच काम करीत नाही, तर प्रबोधनाचे कामही करते.'^{१९}

अशाप्रकारे ज्याप्रमाणे विज्ञानसाहित्याची सुरूवात युरोप-अमेरिकेतून झाली तशीच विज्ञानसाहित्य म्हणजे काय हे नेमक्या शब्दात व्यक्त करण्याचे, विज्ञानसाहित्याची व्याख्या करण्याच्या प्रयत्नांची सुरूवातही युरोप-अमेरिकेतूनच झाली.

इंग्रजी विज्ञानसाहित्याची सुरूवात मेरी शेली यांच्या 'फ्रँकेस्टाइन' या कादंबरीने झाली. मात्र त्यानंतरच्या काळातील विज्ञानाधारीत सर्वच ललित लेखन विज्ञानकथा, विज्ञानकादंबरी, विज्ञानाधारीत नाटक हे Science Fiction म्हणून संबोधले जाऊ लागले. आजही पाश्चात्य साहित्यात Science fiction हा शब्द एकंदर सर्व ललित विज्ञानसाहित्यासाठी वापरला जातो. त्यामुळे Science fiction च्या व्याख्या या फक्त विज्ञानकादंबरीपुरत्या मर्यादित नसून त्यातून एकंदर ललित विज्ञानसाहित्य असा अर्थ अभिप्रेत आहे.

'दी कन्साइस ऑक्सफर्ड डिक्शनरी ऑफ करंट इंग्लिश' या शब्दकोशातील 'सायन्स फिक्शन ची व्याख्या, 'Fiction based on imagined future scientific discoveries or environmental changes frequently dealing with space travel, life on other planets etc.'^{२०} अशी आहे. भविष्यातील वैज्ञानिक संशोधनाच्या

कल्पनांवर आधारित कथात्म साहित्य असा संक्षिप्त अर्थ या शब्दकोशात दिलेला असला तरी आज SF (Science fiction) च्या ५० हून जास्त व्याख्या इंटरनेटवर उपलब्ध आहेत. त्यापैकीच एक व्याख्या अशी आहे, “Science fiction is that branch of literature which deals with the effect of science and technology on man.” म्हणजेच विज्ञानसाहित्य ही वाङ्मयाची अशी शाखा आहे जिच्यामध्ये विज्ञान आणि तंत्रज्ञानाचा माणसावर होणारा परिणाम चित्रित केलेला असतो. या व्याख्येत विज्ञानसाहित्याला वाङ्मयाची शाखा असे म्हटले आहे म्हणजेच Science Fiction या शब्दातून फक्त विज्ञानकादंबरी असा अर्थ अभिप्रेत नाही. दुसरी गोष्ट विज्ञानसाहित्य हे विज्ञानाची शाखा नसून वाङ्मयाची शाखा आहे आणि विज्ञान - तंत्रज्ञानाचा माणसावर होणारा परिणाम चित्रित करणे हा त्याचा उद्देश आहे.

पण या व्याख्यांपेक्षा अधिक स्पष्टपणे विज्ञानसाहित्याची लक्षणे स्पष्ट करणाऱ्या अनेक व्याख्या पाश्चात्य व रशियन विज्ञानसाहित्य लेखकांनी केलेल्या आहेत. विज्ञानसाहित्य लेखन हेच जीवितकार्य मानून अखंडपणे लेखन करणारे आयझॅक असिमाव्ह यांनी अनेक विज्ञानकथा, विज्ञान कादंबऱ्या, विज्ञानावरील निबंध याबरोबरच ‘असिमाव्ह ऑन सायन्स फिक्शन’ हा विज्ञानसाहित्याची संकल्पना स्पष्ट करणारा ग्रंथही लिहून ठेवला आहे. या ग्रंथातील विज्ञानसाहित्याची व्याख्या अशी आहे, “Science fiction can be defined as that branch of literature which deals with the reaction of human beings to changes in science and technology.”^{२९} म्हणजेच ‘विज्ञान आणि तंत्रज्ञानामुळे होणाऱ्या बदलांना माणूस कसा सामोरा जाईल याचे चित्रण करणारी वाङ्मयाची शाखा म्हणजे विज्ञानसाहित्य.’

याहीपेक्षा अधिक विस्तृतपणे एवगेनी ब्रॅंडीस यांनी आपले विज्ञानसाहित्याबद्दलच मत मांडलेले आहे. ते म्हणतात -

‘To be suere science fiction has some specific features, due to its closeness to scientific modes of thought, its concern with catching the spirit of research, modelling situations beyond empirial reality, staging imaginery experiments that defy a narrow minded, ‘common sense’ and even sometimes introduces the methods of scientific predictions into imagery. In the age of scientific & technological revolution with its increasingly complex interrelationship between the particular and the general, between man & technology and man & nature, science fiction blends the scientific

and artistic visions of the world in constant flux in endless changes in time. The fusion of scientific thought and artistic vision offers a wide range of opportunities from the so called 'hard core' science fiction with logical elaboration of causes and effects, and from philological and socioethical fiction to freely imaginative scientific fantasy.'²²

येथे ब्रँडीस यांनी विज्ञानसाहित्याची व्याख्या करण्यापेक्षा त्याची लक्षणे सांगितली आहेत ज्यामुळे विज्ञानसाहित्याची संकल्पना स्पष्ट होणे अधिक सोपे झाले आहे. ब्रँडीस यांनी वापरलेल्या 'हार्ड कोअर' विज्ञानसाहित्य या शब्दाचा अर्थ स्पष्ट करताना म्हटले आहे 'विज्ञानकथांमधील विज्ञानाचेही सामान्यतः दोन प्रकार संभवतात. पहिल्या प्रकारातील विज्ञान कठोर असते. मुळाशी जास्त प्रामाणिक असते. इंग्रजीत याला 'हार्ड कोअर' असे संबोधले जाते. दुसऱ्या प्रकारातील विज्ञान संभाव्य असले तरी अजून प्रत्यक्षात उतरलेले नसते. याला कोणी 'सॉफ्ट कोअर' कोणी 'इमॅजिनरी' असे म्हणतात.'²³ ब्रँडीस यांनी तथाकथित 'हार्ड कोअर' विज्ञानसाहित्याचाही समावेश आपल्या विज्ञानसाहित्याच्या व्याख्येत केला आहे. पुढे विज्ञानसाहित्याच्या परीक्षणाबद्दल ब्रँडीस म्हणतात, 'Of course science fiction writing is to be judged not by scientific criteria but in terms of the artistic logic of the search that catches the spirit of inquiry. Science fiction may or may not coincide with science proper. As long as it corresponds to the kind of scientific thought prevalent in its time it has a fair claim to being called science fiction.'²⁴

विज्ञानसाहित्याचे परीक्षण हे त्यातील विज्ञानापेक्षा साहित्यिक मूल्याला अधिक महत्त्व देणारे असायला हवे. विज्ञानसाहित्यातील कल्पना तत्कालीन विज्ञानापेक्षा जेवढी वेगळी असेल तेवढे विज्ञानसाहित्य अधिक प्रभावी होईल. या ब्रँडीस यांच्या विचारातून त्यांना अभिप्रेत असलेली विज्ञानसाहित्याची व्याख्या स्पष्ट होते.

असिमॉव्ह यांनी केलेल्या व्याख्येव्यतिरिक्तही त्यांनी विज्ञानसाहित्याविषयीचे विचार वेळोवेळी मांडलेले आहेत जे विज्ञानसाहित्याच्या व्याख्येचा विचार करताना उपयोगी पडतील.

- * Science fiction stories are extraordinary voyages into any of the infinite supply of conceivable futures.

("Extraordinary Voyages" IASFM, Mar - Apr 1978, Asimov on Science fiction, pg. 9)

- * We can define “sci-fi” as trashy material sometimes conged, by ignorant people, with S. F. Thus Star Trek is S. F. while Godzilla Meets Mothra is sci-fi.
(“The name of our field,” IASFM May - June 1978 Asimov on Science Fiction pg. 13)
- * Science Fiction writers foresee the inevitable, and although problems and catastrophes may be inevitable, solutions are not.
(“How Easy to see the future!” Natural History, April 1975, Asimov on Science Fiction, pg.65)
- * While some looked forward to advance of science and technology as the means by which a Utopia might be produced on the Earth, others feared the consequences of changes and foresaw nightmare. From the befinning, then, science fiction has swung between the two poles of optimism and pessimism.
(“Science Fiction and sociery,” Originally titled: “Science Fiction : Real-Life Mirror of Social Change” Prism, January 1974.)
- * Teaching science may not be the primary function of science fiction, but mis-teaching it should be anathema to it.
(“By No Means Vulgar,” IASFM Sep - Oct 1978 Asimov on Science Fiction pg. 33)

असिमॉव्ह यांनी मांडलेल्या या विविध मतांमधून विज्ञानसाहित्य हे सुरुवातीला साहित्य म्हणून दर्जेदार असले पाहिजे, त्यातील विज्ञान काय आहे यापेक्षा ते कसे मांडले आहे याला जास्त महत्त्व असल्याचे त्यांनी स्पष्ट केले आहे.

श्री. निरंजन घाटे यांनी आपल्या ‘विज्ञान साहित्याच्या व्याख्या : लक्षणे’^{२५} या निबंधात अनेक पाश्चात्य विज्ञानसाहित्यिकांनी केलेल्या व्याख्या संकलित केल्या आहेत. त्यापैकी ब्रँडीस यांनी केलेल्या व्याख्येचा उल्लेख यापूर्वीच आला आहे मात्र त्याबरोबरच उर्वरीत लेखकांपैकी

काहींनी केलेल्या व्याख्यांचा उल्लेख येथे करणे आवश्यक आहे.

- * If we have to write about probable and possible future and if we want it to be meaningful then our imagination has to be disciplined by deep thought and study. The culture in which we live today is defined by certain boundries, when we try to go beyond them we may fail because, something which is fantastic is always less than the factual truth.

We are not here to predict the future. It is beyond our limits. There is an infinity of possibilities, and probabilities all equal in stature spread before us when we have to choose the best possible alternative. The writing of S. F. is an art form, not a thing of science. The impact of art and impact of science are two different things. In writing S. F. we have chosen the path of art.

- मायकेल स्टेपलटन

- * "I think it is no exaggeration to say that if we survive, science fiction will have made a vital contribution to the continuation and evolution of our civilization" - कार्ल सागन.
- * "If (S. F.) forces us to think widens our horizons and teaches us to see the world forever developing, the past turning into present and present into future." - एवजेनी ब्रँडीस.
- * It may be that, in our time, which is so powerfully affected by the scientific and technological revolution, people look more eagerly to science fiction than to any other literary genre for answers to questions which trouble them. - एवजेनी वॉयस्कुन्स्की
- * It is so far the only genre able to give imaginative expression to the planet-wide problems of our period. - अर्काडी स्ट्रुगास्की.

मायकेल स्टेपलटन यांच्या म्हणण्याप्रमाणे, 'जर आपल्याला भविष्यातील संभाव्य शक्यतांविषयी लिहायचे असेल तर हे 'कल्पित' अर्थपूर्ण ठरण्यासाठी आपल्या कल्पनाशक्तीला

सखोल अभ्यास आणि विचारांची जोड देणे आवश्यक आहे. ज्या संस्कृतीमध्ये आपण आज राहतो त्या संस्कृतीच्या काही मर्यादा असतात. कल्पिताच्या सहाय्याने या मर्यादा ओलांडताना अपयश येण्याची शक्यता असते. कारण वास्तव हे नेहमीच कल्पनातीत असते. विज्ञानसाहित्यातून आपल्याला भविष्यकथन करायचे नसते. ते आपल्या मर्यादेपलिकडचे काम आहे. असंख्य संभाव्य शक्यतांमधून सर्वात प्रभावी संभाव्य पर्याय आपल्याला निवडायचा असतो. विज्ञानसाहित्य हा विज्ञानाचा भाग नसून तो साहित्याचा एक भाग आहे. त्यामुळे विज्ञानसाहित्य निर्मितीसाठी आपण कलेच्या मार्गाची निवड केली आहे.’ कार्ल सागन यांना वाटते की ‘मानवी संस्कृतीच्या उत्क्रांतीमध्ये, विकासातील सातत्यामध्ये विज्ञानसाहित्याचा महत्त्वपूर्ण सहभाग आहे असे म्हटले तर अतिशयोक्ती होणार नाही.’ विज्ञान-तंत्रज्ञानातील क्रांतीच्या काळात, आपल्याला सतावणाऱ्या समस्यांच्या उकलींसाठी, लोक अन्य कोणत्याही साहित्यप्रकारापेक्षा विज्ञानसाहित्याकडे जास्त उत्सुकतेने पाहतील.’ असे एवजेनी वॉयस्कुन्स्की यांचे मत आहे. अर्काडी स्ट्रूगास्की यांना वाटते की, ‘आपल्या काळातील संपूर्ण पृथ्वीच्या समस्यांची कल्पक अभिव्यक्ती विज्ञानसाहित्यातून होते.

पाश्चात्य आणि रशियन विज्ञानसाहित्य लेखक व अभ्यासक यांच्या वर उल्लेख केलेल्या व्याख्या व Science Fiction विषयी मतांचा विचार केला असता, असे लक्षात येते की विज्ञानकथा, विज्ञानकादंबरी किंबहुना विज्ञानाधारीत सर्व ललित साहित्याचा समावेश S. F. या संज्ञेमध्ये केलेला आहे. मात्र शास्त्रज्ञांची चरित्रे किंवा वैज्ञानिक माहिती देण्याच्या उद्देशाने लिहिलेले लेख यांचा समावेश या विज्ञानसाहित्यिकांनी S. F. मध्ये केलेला नाही.

पाश्चात्य साहित्यिकांनी केलेल्या या सर्व व्याख्या व मतांचा विचार करता Science Fiction चे म्हणजेच विज्ञानसाहित्याचे गुणधर्म खालीलप्रमाणे आढळून येतात.

१. विज्ञानसाहित्य हे विज्ञान, तंत्रज्ञान आणि पर्यावरणात सातत्याने होणारे बदल यावर आधारित असते.
२. कथा, कादंबरी, कविता, नाटक यासारख्या सर्जनशील साहित्यकृतीचा आशय विज्ञाननिष्ठ असेल तर तिचा समावेश विज्ञानसाहित्यात होतो.
३. विज्ञानाच्या प्रचलित ज्ञानाच्या आधारे भविष्यातील स्थितीचे कल्पकतेने केलेले चित्रण विज्ञानसाहित्य या संकल्पनेत अपेक्षित असते.
४. विज्ञानसाहित्यलेखक हा वैज्ञानिक किंवा फक्त विज्ञानाचाच अभ्यासक असणे आवश्यक नसले तरी त्याला प्रचलित विज्ञानाची किमान ओळख व आवड असणे आवश्यक आहे.

५. विज्ञानसाहित्यिक विज्ञानाच्या आधारे भविष्यातील स्थितीचे चित्रण करित असले तरी त्यांच्यावर भविष्य सांगण्याची जबाबदारी नसते. किंबहुना विज्ञानसाहित्यातील काही कल्पना आज अस्तित्वात आलेल्या असल्या तरी विज्ञान साहित्याचा दर्जा त्यातील कल्पना किती प्रमाणात खऱ्या ठरतात यावर अवलंबून नसतो.
६. विज्ञानसाहित्यामध्ये विज्ञानाला महत्त्व नसून विज्ञानाच्या मानवी जीवनावर होणाऱ्या परिणामांचे चित्रण कसे केले जाते याला महत्त्व आहे.
७. विज्ञानसाहित्याची विज्ञान आणि साहित्य अशी दोन अंगे असली तरी त्याचे परीक्षण विज्ञानाच्या अंगाने न करता साहित्याच्या अंगाने केले जाते.
८. विज्ञानसाहित्याच्या वाचनाने होणारी वैज्ञानिक दृष्टीकोनाची निर्मिती, विज्ञानाची आवड निर्माण होणे. अंतराळ विज्ञान, तंत्रज्ञान क्षेत्रात काम करणाऱ्या संशोधकांना मिळणारी प्रेरणा हे विज्ञानसाहित्याचे अनुषंगिक फायदे आहेत. यासाठी विज्ञानसाहित्य लिहिले जात नाही.

पाश्चात्यांनी विज्ञानसाहित्याविषयी केलेल्या व्याख्यांतून त्यांना विज्ञान साहित्याचे कोणते स्वरूप अभिप्रेत आहे हे स्पष्ट होते. आता मराठीत विज्ञानसाहित्याविषयी झालेली चर्चा काय आहे ते पाहू.

ब. विज्ञानसाहित्याच्या मराठी व्याख्या -

आधुनिक विज्ञान - तंत्रज्ञानाच्या प्रगतीचा पाया पाश्चात्य देशात घातला गेला असला तरी भारतात फार पूर्वीपासून खगोलशास्त्र, आयुर्वेद, रसायने आणि औषधांच्या शास्त्राचा अभ्यास चालत आलेला होता. गणित व विज्ञान भारतात बरेच प्रगत होते मात्र त्याचे ज्ञान बहुतांश संस्कृत ग्रंथांमध्ये बंदिस्त होते. जनसामान्यांना समजेल, दैनंदिन जीवनात उपयोगी पडेल असे विज्ञानाचे रूप नव्हते. आपले भास्कराचार्य वेधशाळेत बसून ग्रहगोलांच्या मार्गांचे, ग्रहणांच्या वेळेचे गणित ठरवीत मात्र घरी आल्यावर सोवळे नेसून सर्व रूढ कर्मकांडे पार पाडीत असत.

‘सामान्यांच्या भाषेत सामान्यांसाठी व्यवहारातील विज्ञान-तंत्रज्ञान सांगण्याचा प्रयत्न संतांपैकी समर्थ रामदासांनी अधिक चांगल्या पद्धतीने केला. त्यांच्या भ्रमंतीमध्ये त्यांना ज्या वनस्पती दिसल्या, प्राणी दिसले त्यांच्या त्यांनी नोंदी केल्या, पाणी कसे कसे अडवावे, कसे साठवावे यासारखे व्यावहारिक विज्ञान ‘दासबोधा’ त लिहून ठेवले. युद्ध, व्यापार, शेती याविषयीची तंत्रशुद्ध माहिती लिखित स्वरूपात नोंदवली म्हणून निरंजन घाटे म्हणतात, ‘रामदास हा अपवाद वगळल्यास लिखित स्वरूपात खऱ्या अर्थाने विज्ञान-तंत्रज्ञानाशी जवळीक सांगेल, असे लिखाण

महाराष्ट्रात आणि मराठीतही ब्रिटिश येईपर्यंत आढळत नाही.’^{२६}

इंग्रजांनी भारतावर आपली सत्ता टिकवून ठेवण्यासाठी लोकशिक्षण हाच उत्तम मार्ग आहे हे जाणले व त्यादृष्टीने प्रयत्न सुरू केले. माउंट स्टुअर्ट एल्फिस्टनने मुंबईचा गव्हर्नर झाल्याबरोबर आपले लक्ष देशी भाषेतून ग्रंथनिर्मितीकडे वळवले. देशी पंडितांना एतद्देशीय भाषेतून म्हणजे मराठीतून ग्रंथनिर्मिती करण्यास प्रोत्साहित केले. त्यातून पुढे वैद्यकशास्त्र, रसायनशास्त्र, प्राणीशास्त्र याविषयीची माहितीपर पुस्तके, क्रमिक पुस्तके लिहिली गेली. ‘श्री. अ. ह. लिमये यांनी १९७२ साली (प्रसाद प्रकाशन) प्रसिद्ध केलेल्या ‘मराठी प्रकाशनांचे स्वरूप, प्रेरणा आणि परंपरा’ या ग्रंथाच्या परिशिष्टात प्रकाशित पुस्तकांचे वर्गीकरण केले आहे. त्यानुसार १८०५ ते १९०० या ९६ वर्षांमध्ये एकूण ४७१९ पुस्तके प्रकाशित झाली. त्यातील विज्ञानाची पुस्तके २३३ आहेत, तर १९०१ ते १९३७ काळात २६ हजार ५६२ पुस्तके प्रकाशित झाली त्यात ७२९ विज्ञानविषयक पुस्तके होती म्हणजे १८०५ ते १९०० पर्यंत ५ टक्के पुस्तके विज्ञानविषयक होती, तर पुढच्या ३७ वर्षांत हे प्रमाण २॥ टक्के झाले. या अडीच टक्क्यांमध्ये शेती, गणितादी पाठ्यपुस्तकांचाही समावेश आहे. म्हणजे मराठी प्रकाशनांच्या पहिल्या सुमारे सव्वाशेहून थोड्या अधिक वर्षांमध्ये फक्त ३॥ टक्के पुस्तके विज्ञानविषयक होती.’^{२७}

इ. स. १९०० मध्ये ‘केरळ कोकीळ’ने ज्यूलस व्हर्नच्या ‘चंद्रावर प्रवास’ चा अनुवाद छापयला सुरुवात केली. त्यानंतर अगदी तुरळक प्रमाणात मराठीत विज्ञानकथा आणि नियतकालिकांमधून लोकार्थी विज्ञान लेख प्रसिद्ध होऊ लागले. १९१६ साली ‘तारेचे हास्य’ ही कथा श्री. बा. रानडे यांनी लिहिली. दाते ग्रंथसूचीत १९०० ते १९३७ या काळात विज्ञानाच्या पुस्तकांची संख्या ५५१ देण्यात आली आहे. मात्र त्यात आरोग्य आणि वैद्यकाच्या पुस्तकांचा समावेश नाही. इ. स. १९३८ साली नरहर गंगाधर आपटे यांनी ‘महाराष्ट्रातील पाणीपुरवठा’ या नावाचे पुस्तक प्रसिद्ध केले या पुस्तकाचे वैशिष्ट्य म्हणजे जलसंशोधनातील प्रयोगांची ऐतिहासिक माहिती व त्याशिवाय वराहमिहिराचे जलसंशोधन, आधुनिक वनस्पतीशास्त्रानुसार केलेले वृक्षांचे वर्गीकरण यात आले आहे. इ. स. १९३१ मध्ये र. वि. खरे यांनी लिहिलेले थॉमस एडिसनचे चरित्र प्रसिद्ध झाले. १९३८ मध्ये रा. ना. भागवत यांचा ‘रसायनशास्त्रातील नवलकथा’ भाग - १ तर १९३९ मध्ये त्याचाच भाग - २ प्रसिद्ध झाला. याच दरम्यान १९३८ च्या सुरुवातीस मुंबई विद्यापीठाने इंटर सायन्सच्या अभ्यासक्रमात मराठी या विषयासाठी एका शास्त्रीय विषयावर निबंध लिहिणे अनिवार्य केले होते. या विद्यार्थ्यांसाठी प्राचार्य गो. रा. परांजपे यांनी संपादित केलेली शास्त्रीय निबंधमाला इसवीसन १९३८ मध्ये प्रकाशित झाली. या काळात विज्ञान - तंत्रज्ञान विषयक प्रसिद्ध झालेले ‘आधुनिक शस्त्रसंभार’ हे ही एक महत्त्वाचे पुस्तक हे श्री. गो. कृ. मराठे यांच्या ‘सृष्टिज्ञान’ मध्ये आलेल्या त्याच शीर्षकाच्या लेखमालेचे झालेले पुस्तक श्री. द. लिमये यांनी लिहिलेल्या लेखांचा ‘विज्ञानविहार’ हा सुबोधशास्त्रीय लेखसंग्रह, मल्हार विनायक आपटे यांचे

विपुल विज्ञानलेखन आणि वैज्ञानिक पुस्तके यांचाही मराठी विज्ञानलेखनाच्या आढाव्यात उल्लेख करणे आवश्यक ठरते. श्री. म. माटे यांचा 'विज्ञानबोध' हाही एक अपूर्व ग्रंथ म्हणावा लागेल.

अशाप्रकारे मराठीत विज्ञानविषयक लेखनाची सुरुवात विसाव्या शतकात झाली. मराठीत विज्ञानसाहित्य हा शब्द इंग्रजी Science Fiction या शब्दाचा पर्यायी शब्द म्हणून वापरला जातो. त्यामध्ये विज्ञानकथा, विज्ञानकादंबरी आणि विज्ञानकविता, विज्ञाननाट्यकृती यांचा समावेश होतो. इ. स. १९०० मध्ये 'केरळ कोकीळ'ने प्रसिद्ध केलेल्या 'चंद्रावर प्रवास' या अनुवादीत कादंबरीने मराठीतील विज्ञान साहित्याची सुरुवात झाली. तेव्हापासून आतापर्यंत मराठीत बहुतांशी विज्ञानकथा, विज्ञानकादंबऱ्या या आधारित, रूपांतरीत, मूळ कल्पना परकीय, भाषांतरीत अशा स्वरूपाच्या आहेत. यातल्या काही लेखकांनी त्यांचे भारतीयीकरण करून त्या छापल्या, काहीनी त्या आधारीत आहेत हे स्पष्ट लिहिले. १९५५-५८ नंतर मराठीत स्वतंत्र विज्ञानकथा आली.

मराठी विज्ञानसाहित्य लेखक व Science Today (१९८४) चे संपादक बाळ फोंडके म्हणतात की, 'विज्ञानाच्या प्रगतीमुळे आपल्या कौटुंबिक आर्थिक, राजकीय, वैश्विक जीवनाच्या घडामोडी होत असतात. त्यांचे चित्रण विज्ञानकथांमधून केलेले असते. युरोप अमेरिकेत अशा कथा गेली २०० वर्षे लिहिल्या जाताहेत. जयंत नारळीकर यांनी कथालेखनाला आरंभ केला तेव्हापासून विज्ञानकथांना प्रतिष्ठा प्राप्त झाली. भारतीय विज्ञानकथांमध्ये तर मराठीचा निःसंशय प्रथम क्रमांक लागतो.'^{२८} अनंत अंतरकर यांनी 'नवल' मधून १९५६ पासून सतत विज्ञानकथा प्रसिद्ध केल्या. १९७९ मध्ये नामवंत शास्त्रज्ञ डॉ. जयंत नारळीकर यांचा 'यक्षाची देणगी' हा विज्ञानकथासंग्रह प्रसिद्ध झाला, त्यानंतर मुंबई विद्यापीठ आणि मराठी विज्ञान परिषद (१९८३) नागपूर येथील विदर्भ साहित्यसंघ (१९८५) पुणे येथील महात्मा ज्योतिबा फुले वस्तुसंग्रहालय (१९८६) मुंबई येथील श्रीमती नाथीबाई दामोदर ठाकरसी विज्ञापीठ (१९९०) यांनी इतर संस्थांनी विज्ञानसाहित्यविषयक चर्चासत्रे, स्पर्धा, संमेलने, मेळावे यासारखे कार्यक्रम आयोजित केले त्यानंतर गोवा विद्यापीठातही मराठी विभागाच्या वतीने 'मराठीतील विज्ञानसाहित्य : सद्यःस्थिती आणि आव्हाने' या विषयाशी संबंधित चर्चासत्र (२००३) घेण्यात आले. इ. स. १९९० यावर्षी मराठीचे ज्येष्ठ व श्रेष्ठ समीक्षक डॉ. व. दि. कुलकर्णी आणि विज्ञानसाहित्यकार निरंजन घाटे यांनी 'विज्ञानसाहित्य आणि संकल्पना' या पुस्तकाचे संपादन केले. १३१ पृष्ठांच्या या संपादित पुस्तकात महत्त्वाच्या लेखकांचे १५ लेख समाविष्ट केले आहेत. या लेखांमधून लेखनातील विज्ञानाभिमुखता हाच विज्ञानसाहित्याचा आत्मा आहे असे सुचविले गेले आहे.

विज्ञानसाहित्यात आपल्या विज्ञानकथा कादंबऱ्यांनी मोलाची भर टाकणारे शास्त्रज्ञ डॉ. जयंत नारळीकर म्हणतात, 'विज्ञानकथा मनोरंजक आणि विज्ञानाच्या दृष्टीने उद्बोधक असावी. सध्या माहीत असलेल्या विज्ञानावर किंवा त्यात स्वतःच्या कल्पनाशक्तीने भर घालून

उद्याच्या विज्ञानाचे चित्र रेखाटण्याचा त्यात प्रयत्न असावा.’^{२९} तर मराठीतील विज्ञानसाहित्याविषयी भाष्य करताना विज्ञानकथालेखक श्री. सुबोध जावडेकर म्हणतात, ‘विज्ञानकथा लिहिताना शास्त्रीय माहिती हवी, विज्ञानाचा अभ्यास हवा, विज्ञानावरची मांड पक्की हवी, पण ध्यास मात्र मानव्याचा हवा तिचा फोकस हा विज्ञानावर नको, तो माणसावरच हवा.’^{३०}

इंटरनेटवर उपलब्ध असलेली विज्ञानसाहित्याची एक व्याख्या अशी आहे - ‘विज्ञान आणि तंत्रज्ञान यांच्या माणसांवर होणाऱ्या परिणामांचे चित्रण करणारी वाङ्मयाची शाखा म्हणजे विज्ञानसाहित्य.’ या व्याख्येत विज्ञानसाहित्य ही वाङ्मयाची शाखा आहे असे म्हटले आहे आणि त्याचा उद्देश विज्ञानाचा माणसावर होणारा परिणाम चित्रित करणे हा आहे. या व्याख्येत विज्ञानसाहित्याच्या केंद्रस्थानी विज्ञान असून चालणार नाही तर माणूसच असला पाहिजे हे अधोरेखित केले आहे. म्हणजेच विज्ञानकथा ही विज्ञानाबद्दल नसून विज्ञानयुगातल्या माणसांबद्दल, त्यांच्यातल्या परस्पर संबंधाबद्दल असते. विज्ञान साहित्य म्हणजे विज्ञानाच्या पर्यावरणात घेतलेला आजच्या आणि भविष्यातल्या माणसाच्या परस्परसंबंधांचा, समस्यांचा आणि अस्तित्वाचा सृजनात्मक वेध. आज विज्ञानामुळे जग बदलत चालले आहे. गेल्या पन्नास वर्षात माणसाच्या दैनंदिन जीवनात जितके बदल झाले तितके त्यापूर्वीच्या दोन हजार वर्षात झालेले नाहीत. अशा झपाट्याने बदलणाऱ्या विज्ञानयुगात भविष्यातले मानवी संबंध, मानवापुढच्या समस्या, त्यावर मात करण्याचे उपाय कोणते असतील त्यांचा शोध घेणारे ते विज्ञानसाहित्य.

सुबोध जावडेकर म्हणतात, ‘विज्ञानामुळे निर्माण झालेल्या प्रश्नांना माणसे कशी सामोरी जातात, हे सांगणारी कथा, ती विज्ञानकथा अशी माझी व्याख्या आहे.’^{३१} ‘विज्ञानकथा’ असे म्हणताना त्यांना सगळेच कथात्म विज्ञानसाहित्य अभिप्रेत आहे असा स्पष्ट उल्लेख याच लेखात त्यांनी केला आहे.

नामवंत विज्ञानकथा-कादंबरी लेखक व विज्ञानसाहित्याचे अभ्यासक निरंजन घाटे हे विज्ञानसाहित्याबद्दल लिहितात, ‘विज्ञानकथा कशी ओळखायची त्याची एक व्याख्या अशी - ‘ज्या कथेतून विज्ञान काढून टाकले तर जी कथा, कथा राहात नाही ती विज्ञानकथा’ ही माझी व्याख्या सुटसुटीत असली तरी ती मी माझ्यापुरती मर्यादित ठेवलेली आहे, पण या व्याख्येला काही स्पष्टीकरणाची आवश्यकता आहे, कारण वेबस्टर डिक्शनरीनुसार ‘इट इज अ फॉर्म ऑफ सायंटिफिक नॉलेज अँड स्पेक्युलेशन इन इट्स प्लॉट, सेटिंग ऑर थीम’ म्हणजे विज्ञानकथेत ‘स्पेक्युलेशन’ ला किंवा ‘असं घडलं असतं तर’ अशा तऱ्हेने कल्पनाशक्तीस वाव द्यायला विज्ञानकथेला परवानगी आहे; मात्र विज्ञानकथाकाराच्या कथेतल्या घटनाक्रमाप्रमाणे प्रत्यक्षात घटना घडतीलच याची शाश्वती नसते, पण त्याबद्दल त्याला कुणीही हसत नाही.’^{३२}

‘विज्ञानसाहित्याचे स्वरूप’ या लेखात श्री. आ. ना. पेडणेकर म्हणतात, ‘भक्कम शास्त्रीय पुरावा आणि बुद्धिनिष्ठ अंदाज यावर विज्ञानकथा आधारलेली असते. विज्ञान ज्या

मार्गाने सत्याचा शोध घेते त्या मार्गाचा आदर विज्ञानकथेचा लेखक करतो. जे घडले नाही पण जे घडण्याचा संभव आहे ते तो दाखवतो. जे कधीच घडणार नाही, पण जर ते घडलेच तर कशा तऱ्हेने घडेल त्याचे चित्रण लेखक करतो. तो कल्पनाशक्तीच्या मदतीने संभवनीयतेच्या अस्तित्वात शिरतो. विज्ञानकथेतील प्रवास 'आहे' कडून 'जर' कडे असतो. विज्ञानकथा लेखकाची कल्पनाशक्ती अस्तित्वात नसलेल्या प्रांतात शिरते पण हा प्रदेश अशक्यतेचा नसतो, अर्थशून्यतेचा नसतो हे लक्षात ठेवायला हवे.'^{३३}

या अवतरणातील विज्ञानकथा हा शब्द एकंदर सर्व 'विज्ञानसाहित्य' अशा अर्थाने आला आहे. श्री. पेडणेकर यांनी ज्या चर्चासत्रात आपला हा निबंध वाचला त्या चर्चासत्राच्या अध्यक्षीय समारोपाप्रसंगी श्री. व. दि. कुलकर्णी यांनी विज्ञानसाहित्याची संकल्पना स्पष्ट केली. पुढे पुणे येथे झालेल्या विज्ञानलेखकांच्या मेळाव्यातही त्यांनी 'विज्ञानसाहित्य' या संज्ञेसंबंधीचे त्यांचे विचार स्पष्ट केले त्यात त्यांनी 'विज्ञाननिष्ठ, सर्जनशील साहित्यकृती म्हणजे विज्ञानसाहित्य असे स्पष्टपणे म्हटले आहे.' ते म्हणतात, 'विज्ञानसाहित्य ही संज्ञा Science Fiction या संज्ञेचा मराठी पर्याय म्हणून येथे उपयोजिली आहे आणि साहित्य ही संज्ञा सर्जनशील साहित्य (Creative Literature) या अर्थाने येथे वापरलेली आहे. काव्य, कथा, कादंबरी, नाटक हे सर्जनशील साहित्य होय. यामुळे ज्या साहित्यकृतीचा आशय विज्ञाननिष्ठ आहे ती साहित्यकृती (म्हणजे कथा, कादंबरी, नाटक किंवा काव्य) विज्ञानसाहित्य ठरते.'^{३४}

याबाबत निरंजन घाटे म्हणतात, 'विज्ञानसाहित्य म्हणजे सायन्स फिक्शन या संज्ञेचा मराठी पर्याय असं डॉ. व. दि. कुलकर्णी १९८६ साली आयोजित केलेल्या विज्ञानलेखकांच्या मेळाव्यास संबोधित करताना म्हणाले होते, मी मात्र थोडा व्यापक विचार करताना यात विज्ञानविषयक लेखांचाही समावेश करणार आहे. याचं कारण जर 'निबंध' किंवा 'लघुनिबंध' साहित्य मानले जात असतील तर विज्ञानविषयक लघुनिबंधांना साहित्यात स्थान मिळायला हरकत नसावी.'^{३५} मात्र घाटे यांनी आपल्या पुढील भाषणात (मराठी भाषेतील विज्ञानसाहित्य) 'विज्ञानसाहित्यात कथा, कादंबऱ्या, काव्य आणि नाटकं यांचा समावेश होतो,'^{३६} असे म्हणून विज्ञानकथा, विज्ञानकविता, विज्ञानकादंबरी आणि विज्ञाननाटक यांच्याविषयीच चर्चा केली आहे. याच भाषणात त्यांनी आपण 'विज्ञानकथा' हा शब्द 'सायन्स फिक्शन' या शब्दासाठी वापरला आहे असे म्हणून पुढील उद्गार काढले आहेत, 'विज्ञानकथेची सर्वमान्य व्याख्या अजून झालेली नाही, तरी पण वाचल्यावर हे लेखन म्हणजे विज्ञानकथा नव्हे, असं ज्याबद्दल म्हणू शकतो त्यात पुढील गोष्टी येतात. शोध निबंध, वस्तूंचा किंवा शास्त्रीय प्रयोगांचा परिचय करून देणारे लेखन, शास्त्रज्ञांचे कार्य, चरित्र यांचा परिचय करून देणारे लेखन, स्टोव्हचे कार्य कसे चालते, विमान कसे उडते अशाप्रकारचे संवाद, ललित पद्धतीने शास्त्रीय विषयांचा परिचय, आगगाडीचे आत्मचरित्र, पाणबुडीची आत्मकथा अशाप्रकारचे लेखन किंवा संवाद यांच्या पुस्तकांवर जरी कितीही मोठ्या

अक्षरांमध्ये 'विज्ञानकथा' असं लिहिलं असलं तरी ती विज्ञानकथा नव्हे, फॅटसी किंवा चित्तक्षुचमत्कारिक कथा, उदा. 'अलिबाबा', 'अल्लादीन आणि जादूई चिराग' यासारख्या कल्पना असलेल्या काही कथांना विज्ञानकथा म्हटलं जातं पण ते चूक आहे'^{३७} येथे त्यांनी स्वतःच ललित पद्धतीने शास्त्रीय विषयांचा परिचय करून देणारे निबंध विज्ञानसाहित्य (Science Fiction) नाहीत असे म्हटले आहे. निबंध, लघुनिबंध वास्तव परिस्थितीचे चिंतन करून ते ललित अंगाने मांडणारा साहित्यप्रकार आहे. त्यामध्ये कल्पिताचा समावेश असला तरी ते कल्पित असल्याचा स्पष्ट उल्लेख येतो. याउलट विज्ञानसाहित्य (Science Fiction) हे कल्पितच वास्तव असल्याचा भास निर्माण करणारे असते. त्यामुळे '१०० वर्षांनंतरचे मानवी जीवन' किंवा 'पृथ्वीवर परके प्रगत सजीव आले तर' अशा आशयाचे निबंध कल्पित असले तरी त्यातील कल्पना प्रचलित विज्ञानाच्या आधारे स्पष्ट केलेल्या असतात. विज्ञानाविषयी जागृती निर्माण करणे, आवड निर्माण करणे, प्रबोधन करणे हा त्यांचा मूळ उद्देश असतो. जो विज्ञान-साहित्याचा अनुषंगिक फायदा आहे. त्यामुळे निबंध, लघुनिबंधाचा विज्ञानसाहित्यामध्ये समावेश केलेला नाही.

अशाप्रकारे विज्ञानसाहित्याची मराठी व्याख्या करताना Science Fiction च्या पाश्चात्य व्याख्यांचा आधार विज्ञानसाहित्यिक व अभ्यासकांनी घेतला आहे. यातून 'विज्ञानसाहित्या' ची सर्वमान्य मराठी व्याख्या अजून झालेली नसली तरी मराठी विज्ञानसाहित्यिक व अभ्यासकांच्या विचारमंथनातून मराठी विज्ञानसाहित्याची खालील लक्षणे स्पष्ट होतात.

१. विज्ञानसाहित्याचा उल्लेख करताना सुरूवातीच्या काळात विज्ञानकथा हा शब्द विज्ञानसाहित्य या अर्थाने वापरला जात होता.
२. लेखनातील विज्ञानाभिमुखता हा विज्ञानसाहित्याचा आत्मा असला तरी त्याचे परीक्षण कलात्मक अंगानेच केले जाते.
३. विज्ञानसाहित्याला प्रचलित विज्ञानाचा आधार असला तरी त्याचे लक्ष्य माणसाच्या समस्या आणि परस्पर संबंध हेच असते. लेखकाने आपल्या कल्पनाशक्तीने उद्याच्या वैज्ञानिक प्रगतीमुळे, भविष्यातील समाजजीवनाचे चित्र कसे असेल याचे रेखाटन केलेले असते. म्हणजेच जे घडले नाही पण घडण्याचा संभव आहे किंवा जे कधीच घडणार नाही, पण घडलेच तर कशा तऱ्हेने घडेल याचे विज्ञानाच्या दृष्टिकोणातून केलेले चित्रण विज्ञानसाहित्यात असते.
४. विज्ञानसाहित्य या संज्ञेत विज्ञानाधारीत काव्य, कथा, कादंबरी, नाटक या सर्जनशील साहित्याचा समावेश होतो.

मराठी विज्ञानसाहित्याच्या विविध व्याख्या अभ्यासल्यानंतर 'विज्ञानाच्या आधारे

भविष्यकालीन शक्यता चित्रित करणारे सर्जनशील साहित्य' म्हणजे विज्ञानसाहित्य हे स्पष्ट होते. त्याबरोबरच या व्याख्या व त्यांच्या अनुषंगाने येणाऱ्या विवेचनामध्ये विज्ञानसाहित्यात समाविष्ट साहित्यप्रकारांचा उल्लेख आला आहे. मराठी 'विज्ञानकादंबरी' ही या साहित्यप्रकारांपैकी एक असल्याने पुढील भागात मराठीतील विज्ञानकथा, विज्ञानकविता आणि विज्ञाननाट्य यांचे थोडक्यात विवेचन केले आहे.

१.२.२ विज्ञानसाहित्यात समाविष्ट साहित्य प्रकार -

आतापर्यंत विज्ञानसाहित्य या संकल्पनेची जी चर्चा केली त्यावरून विज्ञानसाहित्य या संज्ञेत सर्व प्रकारचे विज्ञानाधारीत सर्जनशील साहित्य समाविष्ट होते. विज्ञानसाहित्याची व्याख्या करताना त्यात विज्ञानकथा, विज्ञानकादंबरी, विज्ञानकाव्य व विज्ञाननाटक या सर्जनशील साहित्यप्रकारांचा समावेश करण्यात आला आहे.

गेल्या काही वर्षांमध्येच विज्ञानसाहित्याला 'साहित्य' म्हणून मान्यता मिळत चाललेली आहे. चर्चासत्रे, नियतकालिके, स्पर्धा-पारितोषिके इ. गोष्टी विज्ञानसाहित्याच्या बाबतीत दिसून येत आहेत. 'साहित्य' ही संज्ञा 'सर्जनशील साहित्य' (Creative Literature) या अर्थाने वापरलेली आहे. प्रचलित साहित्यातील अभिव्यक्तीच्या स्वरूपावरून जे साहित्यप्रकार निर्माण झाले आहेत ते विज्ञानसाहित्यातही निर्माण होऊ लागले आहेत. मराठीतील विज्ञानसाहित्याची सुरुवात विज्ञानकथेने झाली. तिने वाचकांमध्ये अधिकाधिक लोकप्रियता व मान्यता मिळवली. त्यामुळे विज्ञानकथा असो वा विज्ञानकादंबरी, तिला सुरुवातीच्या काळात विज्ञान काल्पनिका / विज्ञानकथा असेच म्हटले गेले. Science Fiction म्हणजे सर्व सर्जनशील विज्ञानसाहित्य असा अर्थ रूढ होईपर्यंत 'विज्ञानकथा' हाच शब्द Science Fiction चा मराठी पर्याय म्हणून वापरला गेला यासंदर्भात निरंजन घाटे म्हणतात, 'ज्यांना मराठीत विज्ञानकथा आणि इंग्रजीत सायन्स फिक्शन म्हटलं जातं त्यात कादंबरीचाही समावेश आहे. हे का ते मला ठाऊक नाही. 'नवल'मध्ये याला विज्ञान काल्पनिका म्हणण्यात येत आहे. मी विज्ञानकथा / काल्पनिका वाचायला लागलो तेव्हांपासून विज्ञानकथा हाच शब्द प्रचलित असल्यामुळे पुढे मीही 'विज्ञानकथा' हाच शब्द सायन्स फिक्शन या शब्दासाठी वापरू लागलो.'^{३८} 'विज्ञानकथा' या शब्दाच्या वापरासंदर्भात डॉ. बाळ फोंडके यांनीही म्हटले आहे, 'विज्ञानकथा हा शब्द इंग्रजीतील 'सायन्स फिक्शन' या जातीवाचक संज्ञेला समानार्थी असा वापरला जातो, त्यामुळे त्या शब्दाच्या व्यापात लघुकथा, कादंबरी, नाटक, कविता वगैरे सर्व ललितसाहित्यप्रकारांचा अंतर्भाव होतो.'^{३९} अशाप्रकारे 'विज्ञानकथा' हा शब्द विज्ञानसाहित्य अशा अर्थाने वापरला जात असला तरी आता इथे विचार केलेला आहे तो विज्ञानसाहित्यात समाविष्ट कथा या साहित्यप्रकाराचा.

अ. विज्ञानकथा -

वा. म. जोशी यांची 'अदृश्य किरणांचा दृश्य प्रकाश' ही पहिली विज्ञानकथा असल्याचा उल्लेख श्री. निरंजन घाटे यांनी 'विज्ञान साहित्य आणि संकल्पना' या ग्रंथात केला आहे, त्यानंतर श्रीधर बाळकृष्ण रानडे यांची मासिक 'मनोरंजन' मध्ये छापून आलेली कथा, 'तारेचे हास्य' (१९१५) या कथेचाही उल्लेख आला आहे. जिच्यामध्ये जगाच्या विनाशाची कल्पना आहे, पण हे सगळं भविष्यात न घडता, लेखकाच्या स्वप्नात घडतं. यानंतर इ. स. १९५० पर्यंत अगदी तुरळक प्रमाणात विज्ञानकथालेखन झाले. १९५७-५८ च्या सुमारास प्रामुख्याने 'नवल' व 'हंस' या मासिकांमध्ये विज्ञानकथा छापल्या जाऊ लागल्या. 'वाङ्मय शोभा' मासिकाने भालबा केळकरांच्या विज्ञानकथा छापल्या. 'नवल' व 'हंस' मधून द. चि. सोमण, द. पां. खांबेटे, ग. रा. टिकेकर, दि. बा. मोकाशी, बाळ फोंडके, गजानन क्षीरसागर, मिल्हीद बोकील, धनंजय जोशी, श्रीनिवास शारंगपाणी, प. गं. सुर्वे, शं. ह. देशपांडे, यशवंत रांजणकर, भालबा केळकर, शुभदा गोगटे यांनी विज्ञानकथा लिहिल्या. १९५५ च्या आसपास भा. रा. भागवतांनी ज्यूलस व्हर्न आणि एच्. जी. वेल्स यासारख्या प्रख्यात विज्ञानकथाकरांच्या विज्ञानकथांची मराठीत रूपांतरे केली. सोप्या भाषेत आणि ओघवत्या शैलीतील ही विज्ञानकथेची मराठी रूपांतरे खूप लोकप्रिय झाली पण त्याचबरोबर भा. रा. भागवत हे बालकथालेखक असल्याने विज्ञानकथा म्हणजे बालकथेचा एक प्रकार असा गैरसमज त्या काळात पसरला. यानंतर 'हंस', 'नवल' अशा मासिकांतून विज्ञानकथा प्रकाशित होत होत्याच. शिवाय १९६०-६२ च्या दरम्यान नारायण धारपांनी विज्ञानकथालेखनास सुरुवात केली. मात्र लवकरच धारप गूढ आणि भयकथांकडे वळले. त्यामुळे विज्ञानकथेची सांगड गूढ आणि भयकथेशी घातली गेली. यानंतर १९६५ च्या दरम्यान रहस्यकथाप्रधान मासिक 'धनंजय', 'निशाचर' व 'नाइटकिंग' यांनी विज्ञानकथेला आश्रय दिला. 'नवल', 'हंस' यांच्याबरोबरीने 'शालापत्रका' मधूनही अधूनमधून विज्ञानकथा येतच होती. याचकाळात मराठी विज्ञानपरिषदेने विज्ञानकथा स्पर्धा सुरू केली. यानंतर १९७२ च्या सुमारास 'एकता' मासिकाने एक विज्ञानकथास्पर्धा आयोजित केली होती. रहस्यकथांना प्राधान्यक्रमाने छापणाऱ्या मासिकांमधून ज्या विज्ञानकथा प्रसिद्ध होत होत्या त्या 'वेड्या शास्त्रज्ञाचा सूड' या प्रकारच्या होत्या. अन्याय अथवा उपेक्षेमुळे चिडलेला शास्त्रज्ञ चित्र-विचित्र, लहरी किंवा किरणांनी जग नष्ट करायला निघालेला, आणि या संकटातून आपल्या बुद्धी-शक्तीच्या बळावर नायक जगाला वाचवणार. अशा चौकटीमध्ये विज्ञानकथा बराच काळ रेंगाळली.

या पार्श्वभूमीवर १९७४-७५ च्या दरम्यान डॉ. जयंत नारळीकरांनी विज्ञानकथालेखनास सुरुवात केली. 'यक्षांची देणगी' हा त्यांचा पहिला कथासंग्रह १९७९ साली प्रकाशित झाला. यासंदर्भात निरंजन घाटे म्हणतात, 'जयंत नारळीकरांचे विज्ञानकथालेखन हा मराठी विज्ञानकथेचा महत्त्वाचा टप्पा मानायचे कारण म्हणजे नारळीकरांसारखा वैज्ञानिक म्हणून

गाजलेला माणूस ज्याअर्थी हे साहित्य लिहितोय, त्याअर्थी हा साहित्यप्रकार म्हणजे बालकथा, भयकथा, गूढकथा या प्रकारचा नक्कीच नसून, तो विज्ञानकथाच आहे, असा साक्षात्कार मराठी वाचकाला झाला.’^{४०} वाचकांप्रमाणेच समीक्षकांनीही विज्ञानकथेची नव्याने दखल घ्यायला सुरूवात केली. कऱ्हाडच्या साहित्यसंमेलनाच्या अध्यक्षीय दुर्गाबाई भागवत यांनी आपल्या भाषणात विज्ञानकथेची दखल घेतली. विज्ञानकथेवर चर्चा, परिसंवाद होऊ लागले. ‘वैज्ञानिक प्रगतीचे भविष्यातील मानवी जीवनावर होणारे परिणाम चित्रित करणारी कल्पित कथा’ असे तिचे स्वरूप सर्वमान्य झाले. बदलत्या विज्ञानाबरोबर बदलत्या सामाजिक चालीरीती, बदलती भाषा यांचा विचार करून लिहिलेली विज्ञानकथा अधिक प्रभावी ठरली. यानंतरच्या काळात लक्ष्मण लोंढे, निरंजन घाटे, सुबोध जावडेकर, माधुरी शानभाग, जगदीश काबरे, रेखा बैजल, द. व्यं. जहागिरदार, नंदकुमार कामत, यशवंत देशपांडे, अरूण हेबळेकर, प्रकाश बुरटे, प्रकाश जोशी, सुरेश मथुरे इ. लेखकांनी विज्ञानकथालेखन केले आहे.

अशाप्रकारे विज्ञानसाहित्याचा बहुतांश भाग विज्ञानकथेने व्यापला आहे. बाळ फोंडके, निरंजन घाटे, सुबोध जावडेकर या विज्ञानसाहित्यिकांनी विज्ञानकथालेखनाबरोबरच विज्ञानकथेचे स्वरूप, समीक्षा याविषयी विविध लेख, चर्चासत्रे, संमेलने यांतून आपले अभ्यासपूर्ण विचार मांडले आहेत, विज्ञानकथेचे ललितसाहित्यातील स्थान बळकट करण्याचा प्रयत्न केलेला आहे. •

ब. विज्ञाननाटक -

मराठी विज्ञानसाहित्याचा मोठा भाग विज्ञानकथा, विज्ञानकादंबरी यांनीच व्यापला आहे, नाटक आणि काव्य यांचे प्रमाण तुलनेने फारच कमी आहे. नाटकं तर अगदीच कमी आहेत. मराठी विज्ञान परिषदेचे पूर्वीचे कार्यवाह र. श. बाशीकर यांनी काही एकांकिका लिहिल्या आहेत. ‘अमीबा’ नावाचे एक नभोनाट्य १९७८-७९ साली आकाशवाणी कलाकारांनी सादर केले होते. पुणे आकाशवाणीवर ‘नाते निसर्गाशी’ या मालेत जी नभोनाट्ये प्रसारित झाली होती. याशिवाय प्रवीण वामन दातार यांची ‘हा खेळ विज्ञानाचा’ ही नाटिका, शालेय पातळीवर किंवा हौशी संस्थांनी केलेली काही विज्ञानकथांची नाट्यरूपांतरे सादर झाली आहेत. विज्ञानसाहित्याची गंगोत्री असलेल्या मूळ पाश्चात्य साहित्यातही विज्ञान-नाटकांचे प्रमाण कथा-कादंबऱ्यांपेक्षा कमीच आहे. झेक नाटककार कोपेकने १९२६ मध्ये लिहिलेल्या ‘रोसम्स युनिव्हर्सल रोबट्स’ या नाटकातील ‘रोबॉट’ हा शब्द आजही मानवी काम करणाऱ्या यंत्रांसाठी वापरला जातो. यासारख्या उल्लेखनीय नाटकांव्यतिरिक्त ज्याप्रमाणे पाश्चात्य विज्ञानसाहित्यात विज्ञानप्रसाराच्या उद्देशाने लहान मुलांसाठी विज्ञाननाटिका लिहिल्या गेल्या तसेच मराठीतही लहान मुलांसाठी विज्ञानकथांची नाट्यरूपांतरे

झाली आहेत. मात्र एकंदर विज्ञाननाटक हा प्रकार मराठी विज्ञानसाहित्यात फारसा विकसित झालेला नाही.

क. विज्ञानकविता -

इंग्रजी - अमेरिकन साहित्यात अठराव्या शतकापासून विज्ञानावर आधारित कविता लिहिली जात आहे. मराठी विज्ञानसाहित्यात विसाव्या शतकात विज्ञानाधारीत कवितेचे लेखन सुरू झाले असले तरीही विज्ञानकवितांचे एकंदर काव्याच्या विश्वातील प्रमाण फारच कमी आहे. गोविंदाग्रजांनी १९१६ साली 'परमाणूंचे कार्यमाहात्म्य' ही कविता लिहिली. त्यातील काही ओळी अशा,

‘गिरिशिखरे खरतांना त्यांतुनि कण वाळूचे पडतात,
महासागरोदरी तेथुनी विश्रांतीस्तव दडतात,
कालमापनास्तव जन त्यांना घटिकायंत्री भरतात,
क्षणाक्षणासह एकएक ते खाली भरभर झरतात.’

याव्यतिरिक्त सौ. विमलाबाई देशपांडे व श्री. पु. य. देशपांडे यांच्या 'निर्माल्यमाला' (१९३२) या काव्यसंग्रहात विज्ञानाधारीत कविता म्हणता येतील अशा अनेक कविता आहेत. रेव्ह. टिळकांच्या अभंगात असाही अभंग आहे, ज्याचा उल्लेख विज्ञानकविता म्हणून केला जातो.

‘बीज मातीत टाकले | दृष्टिआड सदा केले
मेल्यामधून अंकूर | फुटे वाढे वृक्षावर |
कोष रिकामा पडला | मेला कीटक त्यातला
तोची पुष्पी तृणांकुरी | पंख करी खालवरी |’

याशिवाय बालकवींच्या अनेक कविता पर्यावरणाची महती सांगणाऱ्या आहेत. केशवसुतांच्या 'तहानभूक आरंभी नव्हती', 'वातचक्र' या कविता विज्ञानाधिष्ठित आहेत.

श्री. निरंजन घाटे यांनी 'मराठीतील विज्ञानविषयक लेखन' या निबंधात डॉ. द. वा. चाफेकर व नारायण लक्ष्मण गर्गे यांच्या शरीरशास्त्राची माहिती देणाऱ्या विज्ञानाधिष्ठित पद्यमय रचना 'छंदोबद्ध होमिओपथी' आणि 'पद्यमय शरीरशास्त्र' यांचा विज्ञानकविता म्हणून उल्लेख केला आहे. या रचना १९५०-५३ च्या दरम्यान प्रसिद्ध झालेल्या आहेत. 'सत्यकथे' मध्ये प्रसिद्ध झालेल्या 'ज्ञानपक्षी' (खांडेकर, सूर्यकांत, सत्यकथा जून १९७९ पृ. १७), 'अणुरोप' (नरेश, शरद सत्यकथा जुलै १९७८ पृ. २३) 'आरती जंबोची' (अकलुजकर विद्युलता, सत्यकथा ऑक्टो. १९८०, पृ. १४) 'प्लॅंचेट' (शेजवलकर र. म. सत्यकथा, मुंबई, एप्रिल १९८२ पृ. १५) या कविता विज्ञानाधिष्ठित आहेत. श्री. भालबा केळकर यांनी 'अणु ज्ञानेश्वरी' हे प्रदीर्घ विज्ञानाधारीत

काव्य लिहिलेलं आहे.

विज्ञानकविता आणि कवितेतील विज्ञान याविषयीचा विश्वनाथ खैरे यांचा ‘विज्ञान आणि कविता’ हा लेखही सत्यकथेमध्ये १९८० साली प्रसिद्ध झाला आहे. ‘मराठीतील विज्ञानसाहित्य’ या आपल्या लेखात साहित्यप्रकारानुसार एकंदर मराठी विज्ञानसाहित्याचा आढावा घेताना श्री. निरंजन घाटे म्हणतात, ‘केवळ माहीत असलेले दोन-तीन वैज्ञानिक शब्द वापरून कविता लिहायची, ती अस्सल विज्ञानकविता आहे, असं स्वतःच म्हणायचं, असं झटपट विज्ञानकवी बनायचं ध्येय कवींनी ठेवू नये, अशी त्यांना विनंती करावीशी वाटते, मात्र खरी विज्ञानकविता पुढंही यायला हवी.’^{४९}

विज्ञान म्हणजे ‘विशेष सुसंघटीत ज्ञान.’ हे ज्ञान काळानुसार बदलत जाते. जेव्हापासून काव्यलेखन सुरू झाले तेव्हापासून कवितेमध्ये विज्ञानाचा अंश निश्चितच आला आहे. मात्र पूर्णतः वैज्ञानिक संकल्पनांवर आधारित अशा कविता मराठी साहित्यात अजूनही विज्ञानकथा आणि विज्ञानकादंबरीच्या तुलनेत कमीच आहेत. विज्ञानसाहित्याच्या निकषांनुसार ‘प्रचलित विज्ञानाच्या आधारे मानवाचा, मानवाशी संबंधित सृष्टीचा भविष्यकाळ चित्रित करणारी कविता’ ही विज्ञानकविता ठरते. कल्याण इनामदार यांची ‘पाखरबोली’ ही कविता अशाप्रकारे विज्ञान-तंत्रज्ञानाचे भावी परिणाम चित्रित करणारी आहे.

चिमणीला बोलले कावळोबा काळे
चिऊताई आपली हुशारयत बाळे
खूप खूप त्यांना कळतंय जग
आपणच अडाणी राहिलोत बघ
नुसती कावकाव, चिवचिव करून
डोळ्यातलं पाणी ठेवलंय धरून
शेणाचं, मेणाचं घरपण जपत
संगळं आयुष्य काढलं खपत
माणसासारखा तुझ्याही मुलाने
कालच मोबाईल घेतलाय म्हणे
माझंही काळं उजळू लागलंय
संगणकावरती जाऊन आलंय
पंखात वारं भरलंय गडे
पिढीच्या पिढी गेलीय पुढे
कशाला आपण ओढायचे पाय?
घेतील भरारी खातील साय
तरण्याताळ्या चोचीला चिऊ

चांगले दिवस लागलेत येऊ

तरीही उगाच वाटतंय बाई

राहतील ना शब्द बाबा अन् आई

भविष्यातील वैज्ञानिक प्रगतीमुळे माणसाच्या जीवनात झपाट्याने होणारे बदल स्विकारताना मागच्या पिढीची अवस्था कशी होईल; परंपरा प्रिय वाटतात आणि वैज्ञानिक प्रगतीचे फायदेही मोहात पाडतात अशावेळी माणसाच्या मनाची, नात्यांची कशी ओढाताण होऊ शकेल याचे चित्रण या कवितेत आले आहे. केवळ मोबाईल, संगणक असे वैज्ञानिक प्रगती दर्शविणारे शब्द आहेत म्हणून ती विज्ञानकविता नसून, या आणि अशाच भावी वैज्ञानिक प्रगतीचे माणसावरील परिणाम चित्रित करणारी कविता म्हणून तिला विज्ञानकविता म्हणता येईल. डॉ. शिरीष गोपाळ देशपांडे यांच्या 'लिटमस' या काव्यसंग्रहातील कविता अशाप्रकारच्या विज्ञानकविता आहेत.

ड. विज्ञानकादंबरी -

विज्ञानसाहित्यात विज्ञानकथेप्रमाणेच प्रभावी ठरलेला साहित्यप्रकार म्हणजे विज्ञानकादंबरी. विज्ञानसाहित्याची सुरुवात म्हणून ओळखली जाणारी मेरी शेली ची 'फ्रॅंकेस्टाईन' (१८१८) ही विज्ञानकादंबरीच होती. त्यानंतरही फ्रेंच लेखक ज्यूल व्हर्न यांनी विज्ञानकादंबरीच्या क्षेत्रात केलेल्या कामगिरीला तोड नाही. वयाच्या पंचविसाव्या वर्षी त्यांनी 'बलूनमधील पाच आठवडे' ही कादंबरी लिहिली आणि त्यानंतर अव्याहत ५० वर्षे ते लिहित राहिले. 'पृथ्वीकेंद्राकडे प्रवास', 'पृथ्वीवरून चंद्राकडे', 'चंद्राभोवती' आणि 'समुद्राखाली २० हजार लीगज' या कादंबऱ्या लागोपाठ प्रकाशित झाल्या. त्यानंतर इंग्रजी लेखक एच. जी. वेल्स यांनी 'Advent of Flying man', 'Time machine', 'The war of worlds' अशा उत्तमोत्तम कादंबऱ्या लिहून आपली शैली निर्माण केली. यानंतरच्या काळात शेरलॉक होम्सचा जनक सर आर्थर कॉनन डायल, 'टारझन' लिहिणारे एडगर राईस बरोज यांनीही विज्ञानकादंबऱ्या लिहिल्या. विज्ञानसाहित्यलेखन हेच जीवनध्येय असणाऱ्या आयझॅक असिमॉव्ह यांनी इंग्रजी विज्ञानकादंबरीला विज्ञानसाहित्यातच नव्हे तर एकंदर साहित्यविश्वात मानाचे स्थान प्राप्त करून दिले. त्यांच्या विज्ञानसाहित्यात ८२ हून जास्त, दर्जेदार विज्ञानकादंबऱ्यांचा समावेश आहे. याबरोबरच आर्थर क्लार्क, फ्रेड हॉयल, कार्ल सागन यांनीही विज्ञानकादंबऱ्या लिहिल्या.

इंग्रज, अमेरिकन आणि फ्रेंच लेखकांव्यतिरिक्त रशिया, जर्मनी, जपान या देशातील लेखकांच्या विज्ञानकादंबऱ्या इंग्रजीमध्ये अनुवादित झाल्या आहेत. मराठीप्रमाणे अन्य भारतीय भाषांतही विज्ञानकादंबऱ्यांचे अनुवाद व लेखन झालेले आहे. मराठी विज्ञानसाहित्याला आज साहित्यविश्वात मानाचे स्थान असले तरी मराठी विज्ञानकादंबरी अजूनही विकसनशील स्थितीमध्येच आहे. 'चंद्रलोकाची सफर' या अनुवादित कादंबरीने मराठी विज्ञानकादंबरीची सुरुवात झाली.

‘श्रीनिवासरव’ या कादंबरीचा उल्लेख निरंजन घाटे यांनी नाथमाधवांच्या चरित्रामध्ये तसेच विविध लेखांमध्ये विज्ञानप्रगतीचा उपयोग करून लिहिलेली कादंबरी असा केला आहे. मराठी विज्ञानकादंबरीची सुरुवात अनुवादित रूपांतरीत कादंबऱ्यांनी झाली असली तरी लवकरच नारायण धारप, जयंत नारळीकर, निरंजन घाटे, अरूण साधू, शुद्धभा गोगटे, सुबोध जावडेकर, माधुरी शानभाग या लेखक - लेखिकांनी स्वतंत्रपणे मराठी विज्ञानकादंबरी लेखनास सुरुवात केली आणि आज मराठी विज्ञानकादंबरीचा वाङ्मयीन अभ्यास स्वतंत्रपणे केला जावा अशा टप्प्यावर ती पोहोचली आहे. ‘टू थाउजंड वन: अ स्पेस ओडिसी’ यासारख्या अनेक विज्ञानकादंबऱ्यांवर आधारित चित्रपटही निर्माण झाले आहेत. जगभरातील साहित्यक्षेत्रात विशेष मानाचे समजले जाणारे ‘नोबेल’ पारितोषिकही ‘The Grass is singing’, ‘The Golden Notebook’ या विज्ञानकादंबऱ्या लिहिणाऱ्या डोरीस लेसिंग यांना या विज्ञानकादंबऱ्यासह इतर साहित्यासाठी २००७ साली देण्यात आले. विज्ञानकादंबरीला जगभरातील साहित्यक्षेत्रात मानाचे स्थान मिळत असल्याचे हे द्योतक आहे. प्रस्तुत अभ्यासामध्ये मराठीतील विज्ञानकादंबरीचाच मुख्यत्वे विचार करायचा असल्याने तो पुढे तपशीलवार येईलच.

एकंदर विज्ञानसाहित्यात समाविष्ट साहित्यप्रकारांचा आढावा घेतल्यानंतर विज्ञानकविता आणि विज्ञाननाटक यांची संख्या फारच कमी आहे. तुलनेने विज्ञानकथा व विज्ञानकादंबऱ्यांची संख्या व दर्जा उल्लेखनीय आहे.

विज्ञानकादंबरी हा विज्ञानसाहित्यामध्ये समाविष्ट होणारा एक साहित्यप्रकार आहे. शिवाय ‘कादंबरी’ या साहित्यप्रकाराचा एक भाग आहे. त्यामुळे ‘विज्ञान’ आणि ‘कादंबरी’ या दोहोंच्या मिलाफातून निर्माण झालेल्या विज्ञानकादंबरीची संकल्पना आणि स्वरूप प्रकरणाच्या पुढील भागात मांडले आहे.

१.३ विज्ञानकादंबरीची संकल्पना आणि स्वरूप

मराठी विज्ञानकादंबरी वाङ्मयदृष्ट्या अभ्यासताना विज्ञानकादंबरीची संकल्पना व स्वरूप निश्चित करणे आवश्यक आहे. विज्ञानसाहित्यात समाविष्ट होणारा हा एक साहित्यप्रकार आहे. यापूर्वी स्वतंत्रपणे विज्ञानकादंबरीची व्याख्या झालेली नसली तरी विज्ञानकथा आणि कादंबरी यांची एकत्रितपणे व्याख्या करण्याचे अनेक प्रयत्न झाले आहेत. या सर्व व्याख्यांच्या आधारे विज्ञानकादंबरीचे स्वरूप व लक्षणे निश्चित करता येतील.

१.३.१ : विज्ञानकादंबरीच्या व्याख्या

विज्ञानकादंबरी हा जोडशब्द ‘विज्ञान’ आणि ‘कादंबरी’ या दोन शब्दांनी बनलेला आहे. विज्ञानाच्या भाषेत सांगायचे तर ते या दोन शब्दांचे मिश्रण नसून संयुग आहे. विज्ञानकादंबरीमधून विज्ञान आणि कादंबरी वेगळे करता येत नाहीत. कादंबरीमध्ये थोडे विज्ञान मिसळून विज्ञानकादंबरी

होत नाही. तो एक वेगळा साहित्यप्रकार आहे. त्याची स्वतःची अशी काही खास बलस्थाने आहेत आणि अर्थातच मर्यादाही आहेत.

इंग्रजीमध्ये विज्ञानाधारीत सर्जनशील साहित्य Science Fiction म्हणूनच ओळखले जाते. त्यामध्ये Novel (कादंबरी) आणि Story (कथा) असे वर्गीकरण केले जात नाही. त्यामुळे विज्ञानसाहित्याची व्याख्या करताना ज्याप्रमाणे Science Fiction च्या पाश्चात्य व्याख्यांचा विचार केला त्याप्रमाणेच विज्ञानकादंबरीचे स्वरूप निश्चित करताना Fiction व Novel यांच्या स्वरूपाचा विचार करणे आवश्यक आहे.

‘Fiction’ चा ‘दी कन्साइज ऑक्सफर्ड डिक्शनरी ऑफ करंट इंग्लिश’ मध्ये दिलेला अर्थ - १. An invented idea or statement or narrative, an imaginary thing. २. Literature esp. novels. describing imaginary event and people.’^{४२} असा आहे. म्हणजेच कल्पित व्यक्ती आणि प्रसंग वर्णन करणारा विशेषतः कादंबरीसारखा साहित्यप्रकार. इंग्रजी - मराठी शब्दकोशातही फिक्शनचा अर्थ, ‘काल्पनिक पात्रे आणि प्रसंग असलेले लिखाण, कल्पित कथा रचलेली गोष्ट’^{४३} असा दिला आहे. तर हेन्री जेम्स यांनी आपल्या The Art of Fiction (१८८४) या निबंधात म्हटले आहे की ‘The strange irregular rhythm of life, that is the attempt whose strenuous force keeps fiction upon her feet.’^{४४} म्हणजेच फिक्शन ही कल्पित कथा असली तरी वास्तव जीवनातील घडामोडींचे परिणाम हा तिचा पाया असतो. फिक्शन हा पूर्णतः कल्पित, कथात्म साहित्यप्रकार आहे ज्यामध्ये कथा व कादंबरीचा समावेश होतो

Novel चा इंग्रजी-मराठी शब्दकोशातील अर्थ ‘कादंबरी’ असा आहे. या प्रकरणाच्या सुरुवातीच्या भागात कादंबरीची संकल्पना व स्वरूप निश्चित करण्याचा प्रयत्न केला आहे त्यानुसार ‘दीर्घ, कथनात्म कल्पित गद्य साहित्यप्रकार’ म्हणजेच Novel (कादंबरी). याचा अर्थ Science Fiction म्हणजेच विज्ञानसाहित्यातील विस्तृत संरचना मांडणारा कल्पित गद्यसाहित्यप्रकार म्हणजे विज्ञानकादंबरी.

‘मराठी विज्ञानकथा’ या आपल्या लेखात सुबोध जावडेकर यांनी विज्ञानकथा व कादंबरीबाबतचे विचार एकत्रितपणे व्यक्त केले आहेत. ‘विज्ञानकथा-कादंबऱ्या हा साहित्याचाच एक भाग आहे, यात शंका नाही, असे मी मानतो. चांगल्या साहित्याचे जे जे निकष आहेत त्या प्रत्येक निकषावर विज्ञानकथेने स्वतःला कसाला लावून पाहिले पाहिजे. चांगले साहित्य हे माणसांबद्दल, त्यांच्यातल्या नातेसंबंधाबद्दल काहीतरी सांगू पाहत असते. हीच गोष्ट विज्ञानकथेबद्दलही खरी आहे. विज्ञानाबद्दल काही सांगणे हा तिचा मूळ उद्देश नसतो. तीही माणसांबद्दलच बोलत असते. फक्त त्या माणसांपुढचे प्रश्न विज्ञानामुळे उभे राहिलेले असतात म्हणून तिला विज्ञानकथा म्हणायचे

इतकेच.’^{४५} येथे विज्ञानकथा हा शब्द ‘विज्ञानसाहित्य’ या अर्थाने वापरला आहे.

डॉ. जयंत नारळीकर आपल्या ‘व्हायरस’ या कादंबरीच्या प्रास्ताविकात म्हणतात, ‘व्हायरस ही माझी चौथी विज्ञानकादंबरी. तिच्यामागची वैज्ञानिक कल्पना पुष्कळ वर्षे मनात घोळत होती. पण तिला मूर्त स्वरूप देणे लवकर शक्य झाले नाही. याचे कारण हेच की विज्ञानकथेपेक्षा विज्ञान - कादंबरी लिहिणे मला अधिक अवघड वाटते. गणित आणि विज्ञान यांच्या आखाड्यात वावरणाऱ्याला थोडक्यात मुद्याची गोष्ट सांगून मोकळे व्हायची सवय असते. त्याला तीनचार हजार शब्दांत विज्ञानकथा सांगणे सोपे वाटते, पण दसपट लांबीची कादंबरी रंगवणे तितके जमत नाही.’^{४६} यातून नारळीकरांनी कादंबरीचा आकृतीबंध कथात्म असला तरी तिची रचना विस्तृत मांडणीद्वारे व्यक्त होते याचा उल्लेख केला आहे. मात्र विविधांगी कथानक कादंबरीतून अधिक प्रभावीपणे मांडता येते असे त्यांचे मत आहे, त्यासंदर्भात नारळीकर म्हणतात, ‘विज्ञानकथा आणि विज्ञानकादंबरी यांच्यातला फरक मला पात्रे रंगवताना जाणवला. शब्द मर्यादेमुळे विज्ञानकथा मात्र पूर्णपणे रंगवता येत नाही. काही निवडक वाक्यांतून व सूचक व्यवहारातून पात्र सजीव केले जाते. याउलट कादंबरीत लहानमोठ्या घटनांतून पात्र सजीव करायला पुष्कळ वाव असतो.’^{४७}

‘आता विज्ञान आणि तंत्रज्ञान अपरिमित वाढले आहे आणि त्याचबरोबर साहित्य आणि कला यासंबंधीच्या संकल्पनाही अधिकाधिक स्वतंत्र, स्वायत्त आणि विशुद्ध होत गेल्या आहेत. अशा वेळी ‘केवळ करमणूक’ आणि ‘केवळ ज्ञानदान’ अशी टोकाची उद्दिष्टे स्विकारता येण्यासारखी परिस्थिती राहिलेली नाही.’^{४८} हे डॉ. व. दि. कुलकर्णी यांनी सध्याच्या काळाच्या संदर्भात विज्ञानसाहित्याविषयी काढलेले उद्गार, विज्ञानकादंबरीलाही लागू होतात.

कादंबरी, विज्ञानसाहित्य आणि विज्ञानकथा - विज्ञानकादंबरी या संदर्भात लेखक, अभ्यासक व समीक्षक यांनी केलेल्या व्याख्या व विधानांचा विचार करता, अज्ञात काळात घडणारी, ‘आशयाने विज्ञाननिष्ठ आणि प्रकृतीने सर्जनशील कादंबरी म्हणजेच विज्ञानकादंबरी’ अशी व्याख्या सिद्ध होते.

‘विज्ञानकादंबरी’ च्या विविध व्याख्या व त्यांचे विवेचन यांच्याआधारे तिची संकल्पना निश्चित करण्याचा येथे प्रयत्न केला आहे. त्यासाठी तिची वाङ्मयीन वैशिष्ट्ये अभ्यासणे आवश्यक आहे. म्हणून पुढील भागात विज्ञानकादंबरीची वाङ्मयीन वैशिष्ट्ये मांडण्याचा प्रयत्न केला आहे.

१.३.२ : विज्ञानकादंबरीची वैशिष्ट्ये

विज्ञानकादंबरी म्हणजे जिचा आशय विज्ञाननिष्ठ आहे अशी कादंबरी. साहजिकच विज्ञानकादंबरीचे वेगळेपण आहे ते तिच्या विज्ञाननिष्ठ आशयामध्ये. त्यामुळे अन्य कोणत्याही कादंबरीपेक्षा विज्ञानकादंबरी वेगळी ठरते. मात्र विज्ञानकादंबरी ही ‘कादंबरी’ असल्याने तिची

वैशिष्ट्ये, तिचे वेगळेपण कादंबरीच्या घटकांनुसार मांडण्याचा प्रयत्न येथे केला आहे.

अ. विज्ञानकादंबरीचे कथानक

कादंबरी हे कथात्म साहित्य असल्याने कथानक हा कोणत्याही कादंबरीचा अविभाज्य घटक होय. विविधांगी व विस्तृत कथानक रचना हे कादंबरीचे वैशिष्ट्य आहे. कादंबरीचे कथानक हा तिचा आत्मा असतो. त्याचे स्वरूप लेखकाच्या जीवनानुभवावर अवलंबून असते. लेखकाच्या अनुभवांचे परस्परसंबंध, त्यातून निर्माण झालेल्या समस्या व त्याला सामोरा जाणारा माणूस या सर्व गोष्टींचे प्रतिबिंब कादंबरीच्या कथानकामध्ये पडलेले असते. याच धर्तीवर विज्ञानकादंबरीमध्ये विज्ञानातील प्रगती, वैज्ञानिक संशोधन यामुळे निर्माण झालेली सामाजिक, राजकीय, आर्थिक परिस्थिती, त्यांतून निर्माण झालेल्या समस्या, त्यावर विज्ञानाने सुचवलेले उपाय, वैज्ञानिक संशोधनामुळे समोर आलेली सत्ये, त्यांचा माणसांच्या परस्परसंबंधावर होणारा परिणाम यातून कथानक घडते.

विज्ञानकादंबरीच्या पाश्चात्य व्याख्या अभ्यासताना पाश्चात्य विज्ञानसाहित्यामधील विज्ञानाचे सामान्यतः जे दोन प्रकार सांगितले आहेत, त्यांचा उल्लेख यापूर्वी आलेला आहे. हे दोन प्रकार म्हणजे 'हार्ड कोअर' आणि 'सॉफ्ट कोअर'. पहिल्या प्रकारातील विज्ञान जास्त कठोर, मूलभूत विज्ञानाशी जास्त प्रामाणिक असते तर 'सॉफ्ट कोअर' ला 'इंजिनरी' असेही म्हटले जाते. ज्यामध्ये 'कालप्रवास' किंवा 'समांतर विश्व' यासारख्या कल्पनांचा समावेश होतो. यातील विज्ञान 'हार्ड कोअर' विज्ञानापेक्षा फार दूरचे असते पण त्याला प्रचलित वैज्ञानिक सूत्रांचा पाठिंबा असतो. उदा. डॉ. नारळीकरांच्या 'व्हायरस' या कादंबरीचे आशयसूत्र ज्ञात वैज्ञानिक माहिती नजीकच्या भविष्यकाळात प्रक्षेपित करणारे आहे. कॉम्प्युटरमध्ये व्हायरस घुसून त्याची यंत्रणा विस्कळीत होऊ शकते ही वैज्ञानिक माहिती विज्ञानाने सिद्ध केलेली आणि सर्वज्ञात आहे. त्याआधारे भविष्यकाळात परक्या जीवसृष्टीकडून असा कॉम्प्युटर व्हायरस पाठवला गेला तर.... याचे काल्पनिक चित्रण या कादंबरीमध्ये आले आहे. याला 'हार्ड कोअर' असे म्हणता येईल. श्री. निरंजन घाटे यांच्या 'युगंधर' या कादंबरीत मानवाला वैज्ञानिक संशोधनातील प्रगतीतून, भविष्यात दुसऱ्याचे विचार वाचता येतील, आपल्या विचारांप्रमाणे कृती करण्यास भाग पाडता येईल' यावर आधारीत आशयसूत्र आहे. याला 'सॉफ्ट कोअर' असे म्हणता येईल. अर्थात वैज्ञानिक प्रगतीचा वेग इतका प्रचंड आहे की आजचे 'सॉफ्ट कोअर' विज्ञान उद्याचे 'हार्ड कोअर' विज्ञान ठरायला फार वेळ लागणार नाही.

वैज्ञानिक सूत्र हा विज्ञानकादंबरीच्या कथानकाचा गाभा असतो. विज्ञानामुळे झालेली किंवा होऊ घातलेली प्रगती, अतर्क्य वेगाने बदलत जाणाऱ्या जगापुढील समस्या यांचे दर्शन विज्ञानकादंबरीच्या कथानकातून घडते. बहुतांश वेळा विज्ञानकादंबरीचे कथानक हे

भविष्यकाळात घडत असते. म्हणून भविष्यकाळ प्रक्षेपित करणाऱ्या सर्व कादंबऱ्यांना विज्ञानकादंबरी म्हणता येत नाही. याउलट एखादी कादंबरी भूतकाळातील संस्कृतीचे दर्शन घडवते म्हणून ती विज्ञानकादंबरी नाही असेही म्हणता येणार नाही. रॉय लुईस यांच्या 'द इव्होल्यूशन मॅन' या कादंबरीचे कथानक अश्मयुगात घडते, अश्मयुगातील माणसापुढे उभी असलेली आव्हाने आणि त्यांचा त्याने विज्ञानाच्या सहाय्याने केलेला मुकाबला यांचे दर्शन या कादंबरीत घडविले आहे. जयंत नारळीकर यांच्या 'वामन परत न आला' या कादंबरीतही कल्पित प्राचीन संस्कृतीच्या वैज्ञानिक प्रगतीचे दर्शन घडवले आहे. त्यामुळे या कादंबऱ्या भूतकाळाचे दर्शन घडवणाऱ्या असल्या तरी विज्ञानकादंबऱ्याच ठरतात. कारण त्या वेगाने होणाऱ्या वैज्ञानिक प्रगतीचा मानवी जीवनावर होऊ शकणारा परिणाम प्रचलित विज्ञानाधारीत कल्पनांच्या माध्यमातून चित्रित करतात. विज्ञानकादंबऱ्यांची कथानके ही काही मध्यवर्ती कल्पनांवर आधारित असतात. उदाहरणार्थ पृथ्वीबाहेरील जीवसृष्टीचा शोध, तिचे पृथ्वीवर आक्रमण किंवा मानवांशी मैत्री, हिमयुग, धुमकेतूचे पृथ्वीजवळ येणे किंवा आपटणे, मोठ्या प्रमाणावर उल्कापात यांसारख्या नैसर्गिक आपत्तींचा मानवाने केलेला सामना, प्रदूषण, लोकसंख्येची बेसुमार वाढ यामुळे निर्माण होणाऱ्या पर्यावरणीय समस्या, संगणक - यंत्रमानव यांच्या अतिवापरामुळे निर्माण होऊ शकणाऱ्या समस्या, सायबोर्ग (नरयंत्र), जनन अभियांत्रिकी, क्लोनिंग, अमरत्व, दूर संवेदन (टेलेपथी), कालप्रवास, समांतर विश्व, सागरी वसाहती यांसारख्या मध्यवर्ती कल्पनांची पुनरावृत्ती होते. मात्र कथाबीजाची पुनरावृत्ती होत असली तरी कथानक मात्र प्रत्येक लेखक आपापल्या सर्जनशीलतेनुसार फुलवित असतो. जर विज्ञानकादंबरीच्या कथानकातून विज्ञान काढून टाकले तर ती कादंबरीच उरू नये एवढा 'विज्ञान' हा विज्ञानकादंबरीच्या कथानकाचा अविभाज्य भाग आहे.

ब. विज्ञानकादंबरीतील पात्रे / व्यक्तिचित्रण -

ज्याप्रमाणे अन्य कादंबऱ्यांची कथानके आणि विज्ञानकादंबरीचे कथानक यामध्ये आधारभूत वैज्ञानिक सूत्रामुळे वेगळेपण निर्माण होते तसेच ते पात्रचित्रणातही आढळून येते.

विज्ञानकादंबरीतील सृष्टी, त्यातील पात्रे बहुतांशवेळा विश्वाच्या भविष्यकाळातील माणसे, प्राणी, परके जीव, यंत्रे, यंत्रमानव यासारखी असतात. त्यांच्या समस्या, त्यांची सुखदुःखे ही वास्तवसृष्टीतील माणसे, त्यांच्या समस्या, सुख-दुःखे आणि ती व्यक्त करण्याची पद्धत याहून पूर्णतः भिन्न असू शकतात. यासंदर्भात सुबोध जावडेकर म्हणतात, 'विज्ञानकथा कादंबऱ्यांत आपल्याला भेटणारी पात्रे अनेकदा खरोखरच वेगळ्या जगातून आलेली असतात. कधी ती दोन शतकानंतर जन्माला आलेली व्यक्ती असते, तर कधी परग्रहावरचा जीव, कधी तो यंत्रमानव असतो, तर कधी डॉल्फिन. कधी बॅक्टेरियासारखा सूक्ष्मजीव, तर कधी हजारो प्रकाशवर्षे अंतरावरचा प्राणी. त्यांच्या नजरेतून जेव्हा आपण जगाच्या पसाऱ्याकडे पाहू लागतो तेव्हा जग पार उलटेपालटे

झालेले आपल्याला दिसते, एका वेगळ्याच कोनातून जगाचे दर्शन घडते. ही किमया केवळ विज्ञानसाहित्यच करू शकते, हे त्याचे खास वेगळेपण आहे’^{४९} याच संदर्भात डॉ. व. दि. कुलकर्णी यांनी जॉन कॅम्पबेल यांच्या उद्गारांचा संदर्भ देत विज्ञानसाहित्याचे वेगळेपण स्पष्ट केले आहे. ते म्हणतात, ‘विज्ञानसाहित्याची वर्ण्यसृष्टी पार वेगळी आहे. अणुगर्भापासून आकाशगर्भापर्यंत पसरलेली ही विराट सृष्टी आहे. येथे Local habitation and name यांना स्थानच नाही. ‘येथेआणि आता’ ‘Here and Now’ याच्याशी बांधलेले आपले नित्याचे साहित्य आणि There and after शी बांधलेले हे साहित्य पाहून जॉन कॅम्पबेल यांनी काढलेले पुढील उद्गार पाहावेत. ते म्हणतात, Science Fiction took as its domain, all conceivable societies, past and future, probable or improbable, realistic or fantastic and dealt with all events and complications that were possible in all those societies. As for ‘main stream fiction’ which deals with here and now and introduces, only the small novelty of makebelieve events and characters, that forms only an inconsiderable fraction of the whole.’^{५०}

इथे डॉ. व. दि. कुलकर्णी यांनी जॉन कॅम्पबेल यांच्या उद्गारांच्या आधारे कादंबरी आणि विज्ञानकादंबरीतील वेगळेपण नेमकेपणाने सांगितले आहे. ‘फ्रॅंकेस्टाईन’ या विज्ञानकादंबरीत प्रयोगातून निर्माण झालेले राक्षसी पात्र आणि वर्तमानकाळातील अनुभवांच्या आधारे लिहिलेल्या कोणत्याही इतर कादंबरीतला खलनायक यांचे वागणे, भावना व्यक्त करण्याची पद्धती या गोष्टी भिन्न आहेत. डॉ. नारळीकरांच्या ‘वामन परत न आला’ या कादंबरीतील ‘वामन’ ला व्यक्तिमत्व आहे, तो विचार करू शकतो आणि यंत्रमानव विचारक्षम झाले तर ते कसे वागू शकतील याचे चित्रण त्यामध्ये आले आहे, ‘The man who fell to the earth’ या वॉल्टर टॅव्हिस यांच्या कादंबरीत परकीय जीवसृष्टीचा प्रतिनिधी माणूस म्हणून पृथ्वीवर राहतो, पण त्याची शारीरिक रचना, त्याच्या जीवनाकडून अपेक्षा, मानवसदृश्य दिसण्यासाठी त्याला करावे लागणारे प्रयत्न यांचे वर्णन आले आहे. माणसाला अतिशय मौलिक वाटणारं संशोधन, सोन्यासारखा धातू या गोष्टी त्याच्यासाठी फारशा किंमती नाहीत पण सामान्य माणसाला कवडीमोलाचे वाटणारे पाणी, शुद्ध हवा या गोष्टी त्याच्या दृष्टीने अतिशय मौल्यवान आहेत.

विज्ञानकादंबरीतील वास्तवच विज्ञानाच्या आधारे केलेल्या भविष्यातील कल्पनांवर आधारित असते त्यामुळे पात्रचित्रणातही लेखकाला वैज्ञानिक कल्पनेशी इमान राखावे लागते. यातूनच विज्ञानकादंबरी आणि कादंबरी यांच्या पात्रचित्रणातील वेगळेपणे निर्माण होते.

क. विज्ञानकादंबरीची भाषा आणि शैली -

कोणत्याही कादंबरीची भाषा ही लेखकाची असली तरी कादंबरीतील कथानक

कोठे घडते व कोणत्या काळात घडते यावर ती अवलंबून असते. कादंबरीचे कथानक जर ग्रामीण वातावरणात घडत असेल तर तेथील बोलीभाषेचा प्रभाव कादंबरीच्या भाषेवर दिसतो. तसेच कथानक शहरात घडणारे असेल तर कादंबरीच्या भाषेवर शहरातील नित्य वापराच्या विविध भाषांच्या मिश्रणाचा प्रभाव असतो. काळाच्या बाबतीतही असेच घडते. ऐतिहासिक कालखंडात घडणारे कथानक असणाऱ्या कादंबरीची भाषा आणि आधुनिक काळात घडणारे कथानक असणाऱ्या कादंबरीची भाषा यामध्ये काळानुसार प्रचलित भाषेत झालेल्या बदलांचा प्रभाव दिसून येतो. शैली ही लेखकाची कादंबरीचा आशय प्रभावीपणे मांडण्याची एक पद्धत असते.

विज्ञानकादंबरीमध्ये वैज्ञानिक सूत्राच्या आधारे मानवी समाजाच्या सुख-दुःखांचे, समस्यांचे भविष्यकालीन प्रक्षेपण असते साहजिकच भाषाही वर्तमान आणि भविष्यकाळ यांना जोडणारी काळाशी सुसंगत असणे आवश्यक असते. 'विज्ञानसाहित्य निर्मितीतील समस्या' या आपल्या लेखात डॉ. नारळीकर म्हणतात, 'कथा-कादंब-या-कविता वाचकांचे मनोरंजन करतात आणि त्यांना वैचारिक खाद्यसुद्धा पुरवतात. तर हे वैचारिक खाद्य सरळसरळ समोर मांडले तर वाचकांना ते रूचणार नाही किंवा पचणार नाही. त्याला मनोरंजनाचा मुलामा लावणे आवश्यक आहे.'^{५१} याचा अर्थ कादंबरीची भाषा आधारभूत वैज्ञानिक सूत्र कथानकाच्या ओघात सहजपणे उलगडणारी हवी. वैज्ञानिक माहिती सांगणारी विज्ञानाची भाषा ही विज्ञानकादंबरीची भाषा बनू शकत नाही. वैज्ञानिक दृष्टिकोणाची निर्मिती किंवा प्रबोधन हे विज्ञानकादंबरीचे अनुषंगिक फायदे आहेत ते काही तिचा उद्देश नव्हे. यासंदर्भात सुबोध जावडेकर म्हणतात, 'विज्ञानकथा-कादंब-यांमुळे विज्ञानाचा प्रसार होतो, ही गोष्ट काही प्रमाणात खरी आहे. विज्ञानकथा वाचून वाचकाच्या मनात विज्ञानाबद्दल कुतूहल निर्माण होते; पण ती एक अनुषंगिक गोष्ट आहे'^{५२} म्हणूनच विज्ञानकादंबरीची भाषा काही वैज्ञानिक शब्दांचा वापर करणारी असली तरी ती सहज आणि ओघवती असली पाहिजे. जे विज्ञानकादंबरीच्या भाषेबाबत तेच शैलीबाबतही खरे आहे. प्रत्येक लेखकाची कादंबरी लेखनाची शैली वेगवेगळी असू शकते. मात्र विज्ञानकादंबरीच्या लेखकाने प्रत्यक्षदर्शी निवेदनशैली अथवा तृतीयपुरुषी निवेदक असणारी भाषाशैली वापरून कादंबरी लिहिलेली असली तरी तिचा उद्देश वैज्ञानिक माहितीचा प्रसार करणे हा असता कामा नये तर वाचकाला निखळ कलानंद देणे हाच असायला हवा. 'अराउंड द वर्ल्ड इन एटी डेज' या विज्ञानकादंबरीत नायक ऐंशी दिवसात पृथ्वीप्रदक्षिणा करण्याची पैज मारून लंडनहून निघतो व सतत पूर्वेकडे जात परत येतो तेव्हा त्याच्या कालगणनेप्रमाणे ८० दिवस उलटून काही तास झालेले असतात, आपण पैज हरलो असे त्याला वाटत असते. वास्तविक लंडनमधील घड्याळाप्रमाणे केवळ ७९ दिवसच पूर्ण झालेले असतात आणि हे कळताच तो क्लबमध्ये पोहोचून पैज जिंकतो. पण कथानकाच्या वैज्ञानिक कल्पनेचीही खुबी अगदी शेवटी उजेडात येते. तोपर्यंत वाचक नायकाच्या प्रवासातील रोमांचकारी

अनुभवतात रंगून गेलेला असतो. वाचकाला पूर्ण कादंबरीभर येथे काही वैज्ञानिक सूत्र वापरलेले असेल, असे जाणवू न देता ते अगदी शेवटी स्पष्ट करण्याची लेखकाची शैली वैशिष्ट्यपूर्ण आहे. विज्ञानकादंबरीची भाषा आणि शैली यांतून गिनिपिग, यंत्रमानव, सायबोर्ग, कालयंत्र किंवा कालप्रवास यासारखे विज्ञानातील शब्द अथवा संकल्पना वापरल्या जात असल्या तरी माहिती देण्यापेक्षा कथानक अधिक प्रभावीपणे मांडणे हा त्यांचा मूळ उद्देश असतो. विज्ञानकादंबरीतील भाषेत वैज्ञानिक शब्द, संकल्पना आणि त्यांची स्पष्टीकरणे येतात. बदललेल्या भविष्यकालीन वातावरणातील वस्तूंची, व्यक्तींची वेगळी विशेषनामे, जुन्यांच्या धर्तीवरील नव्या म्हणी, वाक्प्रचार, सुभाषिते यांचा समावेश होतो. त्यामुळे तिच्या स्वरूपात अन्य कादंबरीच्या भाषेपेक्षा वेगळेपण निर्माण होते.

ड. विज्ञानकादंबरीतील वातावरण -

बहुतांश विज्ञानकादंबऱ्यांतील वातावरण हे भविष्यकाळातील असते. कादंबरीतील काळ आणि कादंबरी ज्या परिसरात घडते ते स्थळ या दोन गोष्टी कादंबरीतील कल्पित भविष्यकाळ प्रक्षेपित केलेला असल्याने वास्तव वर्तमानातील प्रचलित विज्ञान आणि सामाजिक परिस्थिती हा विज्ञानकादंबरीतील वातावरणाचा पाया असतो. या पायावर निर्माण केलेले वातावरण हे पूर्णतः लेखकाचे अनुभवविश्व, जीवनाकडे पाहण्याची दृष्टी व कल्पनाशक्तीवर अवलंबून असते.

झपाट्याने होणाऱ्या वैज्ञानिक प्रगतीमुळे घडून येणारे बदल आणि त्यांचे माणसांवर, पर्यावरणावर होणारे परिणाम या दोन वेगवेगळ्या गोष्टी आहेत. विज्ञानाने आपल्या भोवतालच्या परिस्थितीत बदल घडून येतात. त्यांचे परिणाम माणसांच्या वागण्यावर होतात, त्यांच्या मनोवृत्तीवर होतात, त्यांच्या जगण्याच्या पद्धतीवर होतात. विज्ञानकादंबरीही या बदलांना सामोरी जाते. वैज्ञानिक प्रगतीमुळे होणाऱ्या बदलांची माहिती विज्ञानविषयक लेखातून दिली जाते, तर त्यांच्या परिणामांचे चित्रण विज्ञानकादंबरीमध्ये केले जाते. त्यामुळे विज्ञानकादंबरीतील वातावरण पूर्णतः कल्पित असले तरी लेखकाच्या कल्पनाशक्तीला विज्ञानाचा आधार असतो. निव्वळ अद्भुतकथा किंवा कादंबरी आणि विज्ञानकादंबरी यामध्ये, त्यातील कल्पित वातावरणामध्ये हाच महत्त्वाचा फरक असतो. विज्ञानकादंबरीतील भविष्याचे चित्र वाचकाला अतिशयोक्त वाटले तरी, वर्तमानकाळातील जीवनपद्धतीची ती तर्कशुद्ध फलश्रुती आहे याचीही जाणीव त्याला होते. त्यामुळे विज्ञानकादंबरीतील वातावरणापासून वाचक अलिप्त राहू शकत नाही. उलट विज्ञानकादंबरीतील वातावरण हे भविष्यातील असूनही ते वर्तमान जीवनासारखेच दिसत असेल तर ते अस्वाभाविक वाटते. याचसंदर्भात निरंजन घाटे म्हणतात, 'समीक्षा करताना बदलत्या विज्ञानाबरोबर बदलत्या सामाजिक चालीरीती, बदलती भाषा यांचाही विचार व्हावा. कारण विज्ञानकथा-लेखक याचा विचार करणं आवश्यक मानतो. दर वीस वर्षांनी, तसंच दर वीस कोसाला भाषा बदलते असं

आपण म्हणतो. मग आजपासून ५०० वर्षांनंतरच्या काळात, आकाशगंगेच्या दुसऱ्या टोकाला वावरणारा माणूस, आज आपण जे कपडे वापरतोय, जी नावं धारण करतोय, ज्या शिब्या देतोय, जे अन्न खातोय, जे पेय पितोय, तेच कपडे, तीच नावे, त्याच शिब्या, तेच अन्न, तीच पेये दुसऱ्या वैश्विक संस्कृतीच्या सात्रिध्यात येऊनही, उपयोगात आणत राहिल, हे हास्यास्पद वाटतं.^{५३} याचा अर्थ विज्ञानकादंबरीमध्ये नेहमीच अंतराळप्रवास, अंतराळ वसाहती, चित्रविचित्र पृथ्वीबाह्य सजीव, यंत्रमानव, कालयंत्र किंवा कालप्रवास यासारखे काही आलेच पाहिजे असे नाही. लक्ष्मण लोंढे यांच्या ‘गिनिपिग’ या विज्ञानकादंबरीतील वातावरण दैनंदिन वर्तमानासारखेच आहे. मात्र याच वातावरणातील संशोधक दुसऱ्या माणसाच्या मेंदूवर नियंत्रण ठेवून त्याला आपल्या मनाप्रमाणे वागवू शकणारे नियंत्रक यंत्र शोधून काढतात. समाजातील अंधश्रद्धांचा वापर करून हे ‘ताईत’ सदृश्य यंत्र वापरून अनैतिक कृत्ये करतात. मात्र त्यामागील विज्ञान उघड होताच त्यांचा हा खेळ संपतो. येथे परग्रहावर नव्हे तर परदेशातही जावे लागत नाही, पण म्हणून या विज्ञानकादंबरीचा प्रभाव मनाला भिडणे जराही कमी होत नाही.

विज्ञानकादंबरीच्या वातावरणाला असलेले प्रचलित वैज्ञानिक पार्श्वभूमीचे अधिष्ठान हे तिचे वेगळेपण आहे आणि बलस्थानही आहे. कारण त्यामुळे विज्ञानकादंबरी मुख्य प्रवाहातील कादंबरीपेक्षा वेगळी ठरते. भयकथा किंवा निव्वळ काल्पनिक कादंबरीतील वातावरणात वाचक थोडाकाळ रमला तरी ते सर्व खरे होण्याची नगण्य शक्यता त्याला विचारप्रवृत्त करत नाही. मात्र विज्ञानकादंबरीतील कल्पित वातावरणाला वैज्ञानिक आधार असल्याने ते वाचकाला दुर्लक्षित करता येत नाही, तो विचारप्रवृत्त होतो. वाचकाला विचारप्रवृत्त करणे हे कोणत्याही सर्जनशील साहित्याचे एक लक्षण आहे. विज्ञानकादंबरीतील वातावरणनिर्मितीतही हे लक्षण आढळून येते.

१.३.३ विज्ञानकादंबरीचे स्वरूप -

विज्ञानकादंबरीची लक्षणे व गुणधर्म अभ्यासल्यानंतर विज्ञानकादंबरी हा साहित्यप्रकार कादंबरीमध्ये समाविष्ट होणाऱ्या अनेकविध साहित्यप्रवाहांपैकी एक प्रभावी प्रवाह आहे हे निश्चित होते. म्हणजेच कोणतीही विज्ञान कादंबरी ही आधी कादंबरी असते. अँसिमॉव्हने म्हटल्याप्रमाणे असेही सांगता येईल की, ‘वाईट कथा ही चांगली विज्ञानकथा होऊ शकत नाही. केवळ विज्ञानाचा परीसस्पर्श लाभला म्हणून उघड्या पडलेल्या वॉइट कथेच्या पितळाचे चांगल्या विज्ञानकथेच्या सुवर्णात रूपांतर होण्याचा चमत्कार घडू शकत नाही. थोडक्यात विज्ञानकथा ही प्रथम चांगली कथा हवी. पण केवळ कथा चांगली असून त्यातील विज्ञान चुकीचे असेल किंवा अगदीच धातुरमातूर असेल तरीही ती कथा विज्ञानकथा म्हणून मानता येणे शक्य होणार नाही.’^{५४} हे डॉ. बाळ फोंडके यांचे उद्गार विज्ञानकादंबरीलाही लागू होतात. कादंबरी ही इतर काहीही असण्याअगोदर माणसाची कथा असते. माणसाच्या अंतरंगाचा सर्जनशीलतेने घेतलेला ठाव म्हणजे कादंबरी हा साहित्यप्रकार. वाङ्मयाच्या इतिहासात सुरूवातीच्या काळापासून या साहित्यप्रकाराने मोलाची भर घातली आहे. काळाबरोबर कादंबरीच्या आशय आणि अभिव्यक्तीच्या

अंगाने अनेक बदल झाले. यातूनच रंजनप्रधान कादंबरी, वास्तववादी कादंबरी, ऐतिहासिक - चरित्रात्मक कादंबरी असे विविध प्रवाह निर्माण झाले. झपाट्याने होणारी वैज्ञानिक प्रगती आणि तिचा मानवी जीवनावर होणारा परिणाम संवेदनशीलतेने टिपणारा विज्ञानकादंबरीचा प्रवाहही कादंबरीच्या या काळानुरूप, सामाजिक परिस्थितीनुरूप स्वरूप बदलण्याच्या प्रवृत्तीतून निर्माण झाला आहे. ज्याप्रमाणे ऐतिहासिक कादंबरी म्हणजे इतिहास नव्हे त्याप्रमाणेच विज्ञानकादंबरी म्हणजे विज्ञान नव्हे. ऐतिहासिक कादंबरी जशी सर्वज्ञात असलेल्या इतिहासातील व्यक्तिरेखा आणि त्यांच्याविषयीची ज्ञात माहिती यांना धक्का न पोहचवता याच माहितीचे विविध संदर्भ कल्पनेने शोधते व कलात्मकतेने मांडते तेव्हा तिने मांडलेली कल्पित शक्यता, अनेक संभाव्य शक्यतांपैकी एक मानून तिचा आस्वाद घेतला जातो. त्याप्रमाणेच विज्ञानकादंबरीही एक 'कल्पित वास्तव' च असते, आजचे सिद्धविज्ञान आणि त्याच्या अनेकविध संभाव्यता यातून कल्पनेच्या पातळीवर कलात्मकतेने केलेली रचना म्हणजे विज्ञानकादंबरी असते.

ज्याप्रमाणे विज्ञानकादंबरी ही 'कादंबरी' चा एक प्रकार आहे त्याप्रमाणेच ती विज्ञानसाहित्याचाही एक भाग आहे. ती कादंबरी ठरण्यासाठी जसे तिचे साहित्यमूल्य महत्त्वाचे तसेच ती विज्ञानकादंबरी ठरण्यासाठी तिला विज्ञानाचे अधिष्ठान हवे. विज्ञानकादंबरीचे स्वरूप निश्चित करताना निरंजन घाटे यांनी 'ज्या कथेतून विज्ञान काढून टाकले तर जी कथा राहत नाही ती विज्ञानकथा'^{५५} अशी विज्ञानकथेची व्याख्या केली आहे. तिचा आधार घेऊन म्हणता येईल, 'ज्या कादंबरीतून विज्ञान काढून टाकले तर जी कादंबरी, कादंबरी राहात नाही, ती विज्ञानकादंबरी.' विज्ञानकादंबरीचे हे स्वरूप तिच्या पुढे उल्लेख केलेल्या बलस्थाने व मर्यादांमधून अधिक स्पष्टपणे व्यक्त होते.

विज्ञानकादंबरी ही थोडे विज्ञान आणि थोडी कादंबरी यांची मिसळ नसून वैज्ञानिक संकल्पनेवर आधारलेला किंबहुना प्रचलित विज्ञानातील संकल्पनेचा विज्ञानाच्या आधारे काल्पनिक विस्तार करणारा कादंबरीचा एक प्रकार आहे, हे निश्चित केल्यानंतर एक साहित्यप्रकार म्हणून आढळलेली विज्ञानकादंबरीची बलस्थाने व मर्यादा येथे मांडण्याचा प्रयत्न केला आहे.

अ. विज्ञानकादंबरीची बलस्थाने -

१. विज्ञान आणि माणूस यांच्या नात्याला मध्यवर्ती स्थान -

विज्ञानकादंबरी ही विज्ञान सांगण्या-शिकवण्यासाठी लिहिली जात नसून विज्ञान युगातल्या माणसांच्या विज्ञानाशी येणाऱ्या संबंधांमुळे निर्माण होणाऱ्या परिस्थितीविषयी काही सांगू पाहते. सामान्य माणसाने जरी नाकारण्याचा प्रयत्न केला तरी विज्ञान आणि वैज्ञानिक प्रगती झपाट्याने त्याच्या जीवनातील सर्व अंगे व्यापीत चालली आहे. अशावेळी नजीकच्या भविष्यकाळात विज्ञान किती विविधरूपांनी मानवी आयुष्याला सामोरे येईल याच्या शक्यता विज्ञानकादंबरी दर्शविते.

विज्ञानकादंबरीचे लक्ष्य फक्त विज्ञान किंवा फक्त माणूस नसून विज्ञान आणि माणूस यांच्या नात्याचा मानवी आयुष्यावर होणारा परिणाम हे आहे.

वैज्ञानिक प्रगतीमुळे माणसांच्या परस्परांशी असणाऱ्या नात्यांतही आकस्मिकपणे बदल होऊ शकतात. नारळीकरांच्या 'प्रेषित' कादंबरीतील आलोक हा सँड्राचा जीवलग असतो. त्याच्यासाठी स्वतःच्या आवडींनाही मुरड घालायला ती तयार असते, तो परकीय जीवसृष्टीकडून आलाय याची जाणीव असूनही ती आपल्या भावनांमध्ये बदल करीत नाही, पण जेव्हा तो आपल्या मूळ जीवसृष्टीकडे संदेश पाठवून त्यांना पृथ्वीवर येण्यासाठी मदत करण्याचा प्रयत्न करतो तेव्हा ती त्याच्याशी असलेले नाते विसरून संपूर्ण मानवजातीची प्रतिनिधी म्हणून सारासार विचार करून त्याला विरोध करते. त्याने ज्याला आपले जीवितकार्य मानले आहे त्याच कामापासून त्याला परावृत्त करण्याचा प्रयत्न करते. निरंजन घाटे यांच्या विज्ञानकादंबरीत मानवाचे अस्तित्व म्हणजे त्याच्या मेंदूचा जिवंतपणा अशी संकल्पना मांडली आहे. 'फ्रँकेन्स्टाईन' या कादंबरीत संजीवित केलेल्या प्रेतापासून सैतानाची निर्मिती होताना दाखविले आहे. विज्ञानाच्या सहाय्याने माणूस निसर्गावर मात करण्याचा प्रयत्न करीत आहे त्यासाठी सत्याचा शोध घेणे, निसर्गाची कोडी उलगडण्याचा प्रयत्न करणे सातत्याने सुरूच आहे पण विज्ञानात पूर्णतः सत्य अशी कोणतीच गोष्ट नसते. आज माहित असलेल्या नियमांनी जी माहिती सिद्ध होते ते आजचे विज्ञान असते पण जेव्हा माणूस विज्ञानाच्या पुढच्या टप्प्यावर पोहोचतो तेव्हा पूर्वी ज्याला पूर्ण सत्य मानले होते ते अंशतः किंवा पूर्णतः खरे नसून वस्तुस्थिती वेगळीच असल्याचे सिद्ध होते. माणसाची आदिम जिज्ञासा निसर्गाविषयीचे कुतूहल त्याला अधिकाधिक सत्याच्या जवळ जाण्याची ओढ लावते. कारण आज हाती असलेल्या संशोधनाच्या पायावरच नव्या संशोधनाची दिशा ठरते.

या सत्याच्या स्वरूपाची वैज्ञानिकांना असणारी जाणीव विज्ञानकादंबरी सामान्य माणसालाही करून देते. त्याला विचारप्रवृत्त करते. आजच्या विज्ञानाच्या भविष्यातील विविध संभाव्यता आणि त्यांचे परिणाम यांचे दर्शन घडवते. विज्ञान आणि माणूस यांच्या नात्यातील अतूटतेची जाणीव करून देते.

२. भविष्यातील समाजजीवन निरखण्याची क्षमता -

विज्ञानकादंबरी ही वैज्ञानिक प्रगतीमुळे भविष्यात होणाऱ्या बदलांचे व त्यांच्या परिणामांचे दर्शन घडवीत असते. या बदलांविषयीचे अंदाज हे विज्ञानाच्या भक्कम पायावर केलेले असतात. साहजिकच काही वर्षांनंतर त्यापैकी काही बदल प्रत्यक्षात येताना दिसतात.

आर्थर सी. क्लार्क यांच्या '२००१ स्पेस ओडिसी' या कादंबरीत त्यांनी वर्णन केलेल्या अंतराळ वसाहतीचे, मानवनिर्मित कृत्रिम उपग्रहांचे, गणकयंत्रांचे चित्रण आजच्या वास्तवाशी पुष्कळ साम्य असणारे आहे. फ्रेड हॉयेल यांनी लिहिलेल्या 'ब्लॅक क्लाउड' या कादंबरीत त्यांनी

अंतराळातील रेणूंचा सजीव मेघ सूर्यमालेत आल्यावर काय काय घडू शकेल याचे कल्पनाचित्र रंगवले आहे. १९६०-७० च्या दशकात वैज्ञानिकांना कार्बनिक रेणू असलेले ढग अंतराळात सापडले. डॉ. जयंत नारळीकर यांनी 'व्हायरस' या कादंबरीत वर्णिलेली स्थिती परकीय बुद्धिमान सजीवांद्वारे कॉम्प्युटर-व्हायरस पाठवून पृथ्वीवरील जनजीवन विस्कळीत करून नंतर पृथ्वीवर ताबा मिळवणे; ही कल्पना अतिरेकी संघटनांनी गनिमी काव्याने सुरू केलेल्या सायबर युद्धाच्या रूपाने परकीय जीवांच्या हस्तक्षेपाशिवाय केव्हाही वस्तुस्थिती बनू शकते.

पण याचा अर्थ असा नव्हे की प्रत्येक विज्ञानकादंबरीतील कल्पना वास्तवात उतरलीच पाहिजे. विज्ञानकादंबरी लेखक भविष्यकाळातील जी काल्पनिक रचना करतो त्यामागे त्याने आपल्या कल्पनाशक्तीला लावलेली अभ्यासाची शिस्त असते. मात्र त्याच्या कल्पना प्रत्यक्षात येणे बंधनकारक नाही. विज्ञान कादंबरीलेखक द्रष्टा असू शकतो पण तो ज्योतिषी नसतो. जे पूर्वी घडलेले नाही पण जे घडण्याचा संभव आहे, ते घडलेच तर कशात-हेने घडेल त्याचे चित्रण विज्ञानकादंबरीमध्ये आलेले असते. सुबोध जावडेकर एकंदर विज्ञानसाहित्याबद्दल म्हणतात, 'त्यातल्या अनुभवाची जातकुळी जरा वेगळी असते. आजच्या भाषेत सांगायचे तर जरा 'हटके' असते. त्यात वर्णन केलेला अनुभव आपल्याला यापूर्वी कधी आलेला नसतो, पण पुढे येण्याची शक्यता मात्र नक्कीच असते. साहित्याला समाजजीवनाचा आरसा म्हणतात. आपल्या आसपास जे घडते त्याचे प्रतिबिंब साहित्यात उमटते. विज्ञानसाहित्यातही समाजजीवनाचेच प्रतिबिंब पडलेले असते. फक्त ते समाजजीवन आजचे नसते तर भविष्यकाळातले असते.'^{५६}

'अभयारण्य' या नारळीकरांच्या कादंबरीत भविष्यकालीन अत्याधुनिक समाजाचे चित्रण आले आहे. लक्ष्मण लोंढे यांच्या 'गिनिपिंग' या कादंबरीत संशोधनाचा उपयोग अनैतिक कामांसाठी केला तर समाजजीवनावर त्याचे काय परिणाम होऊ शकतात याचे चित्रण आले आहे. भविष्यकाळातील माणसांच्या गरजा, त्यांचे आचार-विचार, नैतिकतेच्या कल्पना यांच्यात होऊ शकणारे बदल वाचकाला भविष्यकाळाचे प्रत्ययकारी दर्शन घडवतात. विज्ञानकादंबरीतील कल्पना कविकल्पना म्हणून वाचकाचे मन त्यांना सोडून देऊ शकत नाही कारण विज्ञानाचा भक्कम पाया आणि बुद्धिनिष्ठ अंदाजावर ती आधारलेली असते. यासंदर्भात लक्ष्मण लोंढे म्हणतात, 'आजची युवा पिढी, जी आवडीनं विज्ञानकथा वाचीत आहे असं मी खात्रीशीररित्या म्हणू शकतो, पुढल्या शतकाची पहिली पन्नास वर्षे नक्कीच जगणार आहे. या युवा पिढीला विज्ञानाचे प्रत्यक्षात जे पराक्रम पाहायला मिळतील ते विज्ञानकथेतील काल्पनिक विज्ञानाहून अधिक चमत्कृतिपूर्ण असतील याहीबाबतीत माझ्या मनात बिलकुल शंका नाही. ऑल्विन टॉफलर या विचारवंतानं ज्या 'फ्यूचर शॉक' संबंधी लिहिलं आहे त्या 'फ्यूचर शॉक' च्या बाबती विज्ञानकथा शॉक अॅब्सॉर्बर' चं काम करीत आहे असं मला ठामपणे म्हणावसं वाटतं.'^{५७} वर्तमानकाळातील समाजजीवनापासून

वैज्ञानिक प्रगती आणि तिचे मानवावर होणारे परिणाम वेगळे करता येणार नाहीत. साहजिकच झपाट्याने होणाऱ्या वैज्ञानिक प्रगतीबरोबर बदलणारे नवे जग कसे असेल याविषयीचे सामान्य माणसाचे कुतूहल शमविण्याचा प्रयत्न विज्ञानकादंबरी करते.

३. विज्ञानकादंबरीतून व्यक्त होणारी, आयुष्याकडे पाहण्याची वेगळी दृष्टी.

विज्ञानकादंबरी ही भविष्यकाळात घडत असल्याने ती एका वेगळ्याच दृष्टिकोणातून जगाचे दर्शन घडवते. सामान्य वाचक नेहमी स्वतःच्या नजरेतून ज्ञात विश्वाकडे बघतो, कादंबरी किंवा कोणतेही सर्जनशील साहित्य वाचताना तो त्या कादंबरीतील व्यक्तिचित्रांशी एकरूप होऊन त्यांच्या नजरेतून आयुष्याकडे पाहतो. साहजिकच त्याच्या जाणीवेच्या कक्षा विस्तारतात.

अन्य कादंबरीतील पात्रे व वातावरण वाचकाला पूर्ण परिचित नसले तरी पृथ्वीवर अशी माणसे, असे वातावरण असू शकेल याची माहिती असते. वातावरण, माणसे परकी असली तरी माणसाच्या भावना, सुख - दुःखे फारशी वेगळी नसतात. विज्ञानकादंबरीतील वातावरण आणि पात्रे मात्र पूर्णतः भिन्न असू शकतात. यंत्रमानव, चित्रविचित्र परके सजीव, प्राणी-पक्षी किंवा जीवाणूंसारखे सूक्ष्मजीव यांच्या नजरेतून जेव्हा वाचक जगाच्या पसाऱ्याकडे पाहू लागतो तेव्हा आपल्या आयुष्यातले कितीतरी संदर्भ उलटे-पालटे झालेले त्याला दिसतात. ही किमया विज्ञानकादंबरीच करू शकते. रूढ विचारसरणीपासून दूर जाऊन, सामान्य माणसाला नेहमीच्या चाकोरीबद्ध विचारांपासून दूर नेऊन बुद्धीनिष्ठ विचार करायला विज्ञानकादंबरी प्रवृत्त करते. विश्वातील माणसाच्या नगण्य स्थानाची जाणीव करून देते स्वतःच्या आयुष्याकडे आणि विश्वाच्या पसाऱ्याकडे पाहण्याची वेगळी दृष्टी देते.

‘अभयारण्य’ या जयंत नारळीकरांच्या कादंबरीत पृथ्वीवरील सजीवसृष्टी म्हणजे विश्वातील अतिप्रगत बुद्धिमान सजीवांनी निर्माण केलेले ‘अभयारण्य’ आहे अशी कल्पना केली आहे. सी. एल. मूर यांच्या ‘नो वुमन बॉन’ या विज्ञानकादंबरीतील नायिका नर्तिका आहे, ती आगीत सापडल्याने तिचे बरेचसे शरीर नष्ट होते मग तिचा मेंदू कृत्रिम पोलादी शरीरात बसवला जातो. तेव्हा तिच्या मेंदूस या कृत्रिम शरीराशी जुळवून घेताना ज्या भावनिक आणि मानसिक अडचणी येतात त्यांचे मनोज्ञ वर्णन वाचकाला ‘स्त्री ही जन्मतः माणूस असते तिला ‘स्त्री’ म्हणून घडविली जाते’ या विचारापर्यंत त्याच्याही नकळत आणून सोडते. अशाप्रकारे विज्ञानकादंबरीतील काळ भविष्यकाळ असला तरी वर्तमानाकडे पाहण्याची एक वेगळी नवी दृष्टी ती वाचकाला देते.

ब. विज्ञानकादंबरीच्या मर्यादा -

१. काल्पनिक जग -

विज्ञानकादंबरीतील भविष्यकाळातील कल्पित हे जसे तिचे बलस्थान ठरते तसेच तिच्यातील पूर्णतः काल्पनिक जग हे वाचकांसाठी निव्वळ कल्पनेचेच राज्य ठरू शकते. विज्ञानकादंबरी हा वैज्ञानिक निबंध नसतो त्यामुळे लेखकाने निर्मिलेल्या काल्पनिक जगाला वैज्ञानिक संशोधनाचा पाया कसा आहे हे तो शास्त्रशुद्ध पद्धतीने पटवून देऊ शकत नाही. 'मराठी लेखिका गौरी देशपांडे यांनीही विज्ञानसाहित्याचा आपल्या सभोवतालच्या जगाशी काही संबंध नसतो, असा आरोप केला होता'^{५८} अर्थात यापूर्वीच अभ्यासलेल्या विज्ञानकादंबरीच्या वैशिष्ट्यांवरून हे पूर्णतः खरे नाही, पण वर्तमानकाळात जगणाऱ्या वाचकाला वास्तवातील समस्यांपुढे या भविष्यातील काल्पनिक जगातील समस्या तकलादू वाटण्याची जास्त शक्यता असते.

माणूस आणि वैज्ञानिक बदलांचे त्याच्या भविष्यावर होऊ शकणारे परिणाम यांचे उथळ आणि भडक वर्णन, खरी समस्या दुर्लक्षित करून फक्त वाचकांना थक्क करण्यासाठी केलेली चित्र-विचित्र प्राणी, पदार्थ यांची पुसटश्या विज्ञानाच्या धाग्यावर केलेली बांधणी विज्ञानकादंबरीत असेल तर तिची ही मर्यादा जास्त गडद होते.

मात्र बाह्यगोष्टींच्या अतिरेकी वर्णनांपेक्षा निरंतर वास्तव असलेल्या मानवी मनातील भाव-भावनांचा विलास-विकास शास्त्रीय सत्याच्या तार्किक परिणतीच्या आधारे चित्रित केलेला असेल तर कादंबरीतील काल्पनिक जगाच्या स्थितीचे अंदाजही वर्तमानकालीन वास्तव समस्या सोडवण्यासाठीचे साधन बनू शकतील. प्रचलित समाजव्यवस्थेतील, राजकीय स्थितीतील बदल आणि त्यांच्याशी निगडित असणाऱ्या माणसाच्या आदिम प्रेरणा यांचा आज उपलब्ध विज्ञान आणि भविष्याविषयीचे तर्कनिष्ठ अंदाज यांच्या सहाय्याने विज्ञानकादंबरी या मर्यादेवर मातही करू शकते.

अन्यथा विज्ञानकादंबरी ही विज्ञानकादंबरी न राहता मुक्त कल्पनांचा अतिरेकी अविष्कार असलेली परीकथा, चित्र-विचित्र अनुभवांची रेलचेल असलेली भयकथा किंवा शुद्ध विज्ञानाच्या किंवा विज्ञानविषयक प्रबोधनाच्या अतिरेकी हव्यासापायी मनोरंजक विज्ञाननिबंध ठरू शकते. यासाठी लेखकाला विज्ञानकादंबरीच्या कथानक, कादंबरीतील वातावरण, पात्रचित्रण, भाषा आणि शैली या सर्वच घटकांच्या बाबतीत तारतम्य बाळगावे लागते.

२. कथाबीजांची पुनरावृत्ती -

संपूर्णतः स्वतंत्र कथानक असणारी विज्ञानकादंबरी असू शकत नाही. कारण कादंबरी म्हणजे मूलभूत संशोधन नव्हे. ज्याचे सविस्तर विवेचन संशोधकांनी पुराव्यासह केले आहे, ते संशोधन सोप्या भाषेत सामान्य माणसांना 'Popular Science' च्या माध्यमातून

समजावून सांगण्याचे काम आधीच अन्य लेखकांनी केलेले आहे अशा एखाद्या वैज्ञानिक सूत्रावर विज्ञानकादंबरी आधारलेली असते. मूलभूत संशोधन व ते सोपे करून सांगणारे विज्ञानविषयक लेख यांचा विज्ञानकादंबरीसाठी संदर्भ म्हणून उपयोग होतो.

ज्या विज्ञानसूत्रांचा किंवा संकल्पनांचा विज्ञानकथा-कादंबऱ्यांमध्ये उपयोग केलेला आहे, त्या संख्येने मर्यादित आहेत. 'सायन्स इन सायन्स फिक्शन' या इंग्रजी पुस्तकात तसेच 'विज्ञानसाहित्यविश्व' या निरंजन घाटे यांच्या पुस्तकात त्यांनी विज्ञानसाहित्यात वापरल्या गेलेल्या साधारणपणे पंचवीस प्रकारच्या वैज्ञानिक संकल्पनांचा उल्लेख केला आहे. साहजिकच एकाच विज्ञान संकल्पनेवर आधारित अनेक विज्ञानकादंबऱ्या आढळतात. 'अवकाश प्रवास' या एकाच कल्पनेवर आधारित 'बियाँड द प्लॅनेट अर्थ' (कॉन्स्टन्टाईन झिओल्कोवस्की), 'फर्स्ट मेन इन द मून' (एच. जी. वेल्स) आयलँड्स ऑफ स्पेस (जॉन कॅम्बेल), टू थाउजंड वन: अ स्पेस ओडेसी (आर्थर क्लार्क) यासारख्या अनेक कादंबऱ्या लिहिल्या गेल्या आहेत.

कथाबीजे मर्यादित स्वरूपात असल्याने विज्ञानकादंबरीमध्ये तोच-तोपणा येण्याची शक्यता असते. पण प्रतिभावान लेखक आपले समृद्ध अनुभवविश्व व विज्ञाननिष्ठ कल्पना शक्तीच्या आधारे एकाच संकल्पनेच्या विविध पैलूंचे दर्शन घडवून या विज्ञानकादंबरीच्या मर्यादेवर मात करू शकतो.

अशाप्रकारे विज्ञानकादंबरीची जशी बलस्थाने आहेत तशाच मर्यादाही आहेत. भविष्यात तिची बलस्थाने अधिक सशक्त करणे व मर्यादांवर मात करणे हे विज्ञानकादंबरी लेखकांचा विज्ञानकादंबरीकडे पाहण्याचा आणि सर्जनशीलता यावर अवलंबून आहे.

प्रस्तुत प्रकरणात विज्ञानकादंबरीची संकल्पना आणि स्वरूप निश्चित करण्यासाठी 'कादंबरी' हा साहित्यप्रकार आणि 'विज्ञानसाहित्य' हा साहित्यप्रवाह यांची संकल्पना आणि स्वरूप या मुद्द्यांच्या अनुषंगाने चर्चा केली आहे. या विवेचनाच्या आधारे पुढील निष्कर्ष सांगता येतील.

T-619

१.४ निष्कर्ष -

१. विज्ञानकादंबरी हा शब्द विज्ञान आणि कादंबरी या दोन शब्दांपासून बनलेला असला तरी कादंबरीत थोडी वैज्ञानिक माहिती मिसळून किंवा वैज्ञानिक माहिती सांगण्यासाठी कादंबरी लेखन करून विज्ञानकादंबरीची निर्मिती केली जात नाही.
२. ज्या कादंबरीमधून विज्ञान काढून टाकले की ती 'कादंबरी' च उरत नाही अशी कादंबरी विज्ञानकादंबरी असते.
३. संपूर्ण कथानकात भरून राहिलेले वैज्ञानिक सूत्र हा विज्ञानकादंबरीचा अविभाज्य भाग असला तरी विज्ञानविषयक माहिती देणे किंवा प्रबोधन करणे हा तिचा मूळ उद्देश नाही.
४. कथानक, पात्र चित्रण, निवेदनात्मक भाषाशैली आणि कादंबरीतील वातावरण हे अन्य कोणत्याही कादंबरीप्रमाणे विज्ञानकादंबरीचेही मूळ घटक असतात. मात्र आशयद्रव्यातील विज्ञानामुळे त्यांना वेगळेपण प्राप्त होते.
५. विज्ञानकादंबरी ही वर्तमानकाळातील विज्ञानाच्या आधारे काढलेली मानवी जीवन आणि माणसाच्या समस्या यांचे भविष्यकाळातील कल्पनाचित्र असते.
६. विज्ञानकादंबरीतील भविष्यकाळ हा 'मानवाला ज्ञात नसलेला काळ' अशा अर्थाने भविष्यकाळ असतो. त्यामुळे विज्ञानकादंबरीत एखाद्या काल्पनिक प्राचीन लुप्त संस्कृतीचा इतिहासही असू शकतो. रूढ अर्थाने तो भूतकाळ असला तरी 'अज्ञाताचे काल्पनिक वर्णन' या अर्थाने तो भविष्यकाळ ठरतो.
७. झपाट्याने होणाऱ्या वैज्ञानिक प्रगतीमुळे माणसाच्या आयुष्यात वेगाने बदल घडायला सुरुवात झाली, ज्यांतून विविध सामाजिक प्रश्न निर्माण झाले, ते थेटपणे माणसाच्या आयुष्यावर, परस्परसंबंधांवर परिणाम करू लागले यातूनच विज्ञानकादंबरीच्या निर्मितीस सुरुवात झाली.
८. पूर्वीच्या विज्ञानकादंबरीत वर्णन केलेल्या अनेक गोष्टी आज प्रत्यक्षात आलेल्या असल्या तरी विज्ञानकादंबरीचे हे द्रष्टेपण ती उत्कृष्ट विज्ञानकादंबरी ठरण्यासाठी आवश्यक नाही. विज्ञानकादंबरीचा दर्जा तिच्यातील कल्पना भविष्यकाळात किती प्रमाणात खऱ्या ठरू शकतील यावर अवलंबून असत नाही.
९. विज्ञानकादंबरीचे विज्ञान हे अविभाज्य अंग असले तरी तिचे परीक्षण विज्ञानाच्या अंगाने न करता तिच्या साहित्यमूल्याच्या अंगाने केले जाते.
१०. विज्ञानकादंबरीच्या वाचनाने निर्माण होणारा वैज्ञानिक दृष्टिकोण, जीवनाकडे पाहण्याची वेगळी दृष्टी प्राप्त होणे, विज्ञानाची आवड निर्माण होणे, विज्ञान-तंत्रज्ञान क्षेत्रात काम

करणाऱ्या वैज्ञानिकांना नव्या संशोधनासाठी प्रेरणा मिळणे हे तिचे अनुषंगिक फायदे आहेत. यासाठी विज्ञानकादंबरी लिहिली जात नाही किंवा या निकषांच्या आधारे तिचे परीक्षण ही केले जात नाही.

११. विज्ञानकादंबरीमध्ये विज्ञानाला महत्त्व नसून विज्ञानाच्या मानवी जीवनावर होणाऱ्या परिणामांचे चित्रण कसे केले जाते याला महत्त्व आहे.
१२. विज्ञानकादंबरीलेखक हा वैज्ञानिक, विज्ञानाचाच अभ्यासक किंवा विज्ञानशाखेचा पदवीधर असणे आवश्यक नसते मात्र त्याच्या चिंतनाला प्रचलित विज्ञान आणि सामाजिक परिस्थिती यांच्यातील परस्परसंबंधाच्या अभ्यासाची जोड असावी लागते.
१३. वर्तमान आयुष्यात आजपर्यंत अनुभवास न आलेल्या वैज्ञानिक प्रगतीमुळे घडू शकणाऱ्या, मानवी जीवन आणि पर्यावरण यांतील नैसर्गिक, सामाजिक, राजकीय, नैतिक स्वरूपाच्या वैविध्यपूर्ण बदलांचे काल्पनिक चित्रण विज्ञानकादंबरी करते.
१४. विज्ञान आणि माणूस यांच्या नात्याला विज्ञानकादंबरीत असणारे मध्यवर्ती स्थान हे विज्ञानकादंबरीचे एक बलस्थान आहे.
१५. विज्ञानकादंबरीतील विज्ञानाधारीत काल्पनिक जगातील जीवनाच्या कल्पना, अपेक्षा यांचे आमूलाग्र बदललेले स्वरूप माणसाला वर्तमानकाळातील जीवनाकडे पाहण्याची एक वेगळी दृष्टी देते. हेही तिचे एक बलस्थान आहे.
१६. आजवर लिहिल्या गेलेल्या विज्ञानकादंबऱ्यांमध्ये अनेक कथाबीजांची पुनरावृत्ती झाली आहे. पण म्हणून एका कथाबीजावर आधारित सर्व विज्ञानकादंबऱ्या सारख्या नाहीत. कारण मध्यवर्ती कल्पना किंवा कथाबीज समान असले तरी प्रत्येक लेखकाने मांडलेले कथानक स्वतंत्र असते. लेखकाचे अनुभवविश्व, त्याला असलेली सामाजिक समस्यांची जाण आणि त्याची कल्पनाशक्ती यांच्या आधारे वेगवेगळ्या लेखकांनी एकाच कथाबीजावर किंवा वैज्ञानिक संकल्पनेच्या आधारावर लिहिलेल्या विज्ञानकादंबऱ्या अभिव्यक्तीच्या रूपाने पूर्णतः भिन्न असू शकतात.

अशाप्रकारे विज्ञानकादंबरीची संकल्पना व स्वरूप निश्चित करता येईल. मराठी विज्ञानकादंबरीचा वाङ्मयीन अभ्यास करताना आधी विज्ञानकादंबरीची संकल्पना व स्वरूप निश्चित करणे आवश्यक होते. विज्ञानकादंबरीची संकल्पना व स्वरूप निश्चित झाल्यानंतर मराठी विज्ञानकादंबरीची वाटचाल, मराठी विज्ञानकादंबरी लेखकांचे योगदान व त्यांची भूमिका यांच्या आधारे मराठी विज्ञानकादंबरीचा वाङ्मयीन अभ्यास करणे शक्य आहे.

प्रकरण पहिले : संदर्भग्रंथ

१. मुखर्जी, मीनाक्षी; तौलनिक साहित्याभ्यास : तत्त्वे आणि दिशा (संपादक, चंद्रशेखर जहागीरदार); सौरभ प्रकाशन, कोल्हापूर; आवृत्ती पहिली १९९२, पृ. क्र. २४२.
२. ठाकूर, रवींद्र; मराठी कादंबरी : समाजशास्त्रीय समीक्षा; दिलीपराज प्रकाशन प्रा. लि. २५१ क, शनिवार पेठ, पुणे - ३०, आवृत्ती पहिली १५ मे २००७ पृ. ५५.
३. First Edited by H. W. Fowler and F. G. Fowler, Eighth Edition Edited by R. E. Allen; THE CONCISE OXFORD DICTIONARY OF CURRENT ENGLISH, Delhi Oxford University press, Bombay, Calcutta, Madras, 1990, Pg. No. 434.
४. हस्तक, उषा; कादंबरी आणि मराठी कादंबरी (समीक्षालेख), साहित्यसेवा प्रकाशन औरंगाबाद, प्रथमावृत्ती - नोव्हें. १९९३, पृ. २१.
५. Reeve, Clara; Novelists on the Novel (By Miriam Allott); Routledge and Kegan Paul London, Reprinted in १९७५, Page ४७.
६. उ. नि. हस्तक, उषा; कादंबरी आणि मराठी कादंबरी (समीक्षालेख); साहित्यसेवा प्रकाशन औरंगाबाद, प्रथमावृत्ती - नोव्हें. १९९३, पृ. २०, २१.
७. नेमाडे, भालचंद्र; टीकास्वयंवर - एकंदर लेख, निबंध, परीक्षण, मुलाखती वगैरे, साकेत प्रकाशन क्रमांक - २५०, दु. आ. २००१, पृ. क्र. २५३.
८. जाधव, रा. ग.; मराठी विश्वकोश खंड - ३ (संपा. लक्ष्मणशास्त्री जोशी); म. रा. सा. सं. मंडळ मुंबई, आवृत्ती पहिली, पृ. ६००.
९. देशपांडे, कुसुमावती; मराठी कादंबरीचे पहिले शतक; मुंबई मराठी साहित्य संघ; आवृत्ती दुसरी १९७५, पृ. १६.
१०. पाटील, गंगाधर; कथनमीमांसा, अनुष्टुभ, दिवाळी १९९१, पृ. क्र. १०४.
११. कुलकर्णी. गो. म.; महाराष्ट्र साहित्य पत्रिका, जुलै - डिसेंबर १९८०, पृ. क्र. ८-९.
१२. जोशी, आनंद; वास्तवात घडते ते साहित्यात येते काय? अनुष्टुभ वर्ष, अंक ३ रा १९९६, पृ. १८.
१३. पठारे, रंगनाथ; आस्थेचे प्रश्न; शब्दालय प्रकाशन श्रीरामपूर; आ. १ ली २०००, पृ. १०५.
१४. पाटणकर, रा. भा.; सौंदर्य मीमांसा; मौज प्रकाशनगृह, मुंबई; आवृत्ती - तिसरी, २००१,

- पृ. ३४९.
१५. उ. नि. नेमाडे, भालचंद्र; दु. आ. २००१, पृ. क्र. २४९.
१६. नेमाडे, भालचंद्र; कादंबरी, मराठी साहित्य : प्रेरणा आणि स्वरूप, संपा. गो. मा. पवार, पॉप्युलर प्रकाशन प्रा. लि. मुंबई १९८६, पृ. क्र. ४४.
१७. सारंग, विलास; सर्जनशोध आणि लिहिता लेखक, मौज प्रकाशनगृह, मुंबई, आ. १ ली, पृ. ४७.
१८. लोंढे, लक्ष्मण; जागतिक विज्ञानसाहित्य: उद्गम आणि विकास, मराठी विज्ञानसाहित्य, प्रशांत पब्लिकेशन्स, पुणे-३०, प्र. आ. ३० ऑगस्ट २००४ पृ. क्र. ३३.
१९. उ. नि. लोंढे, लक्ष्मण; प्र. आ. ३० ऑगस्ट २००४, पृ. क्र. ३४.
२०. First Edited by H. W. Fowler and F. G. Fowler, Eighth Edition Edited by R. E. Allen; THE CONCISE OXFORD DICTIONARY OF CURRENT ENGLISH, Delhi Oxford University press, Bombay, Calcutta, Madras, 1990 Pg. No. 1081.
२१. Asimov, Isac; 'How easy to see the future!', Asivom on science fiction, Natural History, April 1975, Pg. No. 62.
२२. घाटे, निरंजन; 'विज्ञानसाहित्याच्या व्याख्या : लक्षणे' विज्ञानसाहित्य आणि संकल्पना, संपा. डॉ. व. दि. कुलकर्णी, निरंजन घाटे, नीहारा प्रकाशन, प्रथमावृत्ती - ऑक्टोबर ९० पृ. क्र. ८२.
२३. डॉ. फोंडके, बाळ; 'विज्ञानकथा : माझी संकल्पना, माझी अवलोकने,' विज्ञानसाहित्य आणि संकल्पना, संपा. डॉ. व. दि. कुलकर्णी, निरंजन घाटे, नीहारा प्रकाशन प्रथमावृत्ती - ऑक्टो. ९०, पृ. क्र. १०५.
२४. तत्रैव, पृ. ८२.
२५. उ. नि. घाटे, निरंजन; 'विज्ञानसाहित्याच्या व्याख्या : लक्षणे' विज्ञानसाहित्य आणि संकल्पना, संपा. डॉ. व. दि. कुलकर्णी, निरंजन घाटे, नीहारा प्रकाशन, प्रथमावृत्ती - ऑक्टोबर ९० पृ. क्र. ८२, ८३, ८४.
२६. घाटे, निरंजन; 'मराठीतील विज्ञानविषयक लेखन', मराठी विज्ञानसाहित्य, संपा. प्रा. डॉ. म. सु. पगारे, प्रथमावृत्ती - ३० ऑगस्ट २००४, पृ. क्र. ४१.

२७. तत्रैव, पृ. क्र. ४५.
२८. उ. नि. डॉ. फोंडके, बाळ; 'मराठी विज्ञानसाहित्य' संपा. डॉ. म. सु. पगारे, प्रथमावृत्ती ३० ऑगस्ट २००४, पृ. क्र. ६२.
२९. नारळीकर, जयंत; 'यक्षांची देणगी' - प्रास्ताविक, मौज प्रकाशनगृह; सहावी आवृत्ती जुलै २००३, पृ. क्र. १२.
३०. जावडेकर, सुबोध; मराठी विज्ञानकथा, मराठी विज्ञानसाहित्य, संपा. प्रा. डॉ. म. सु. पगारे प्रथमावृत्ती ३० ऑगस्ट २००४, पृ. क्र. ७९.
३१. तत्रैव, पृ. क्र. ७९.
३२. घाटे, निरंजन; मराठी भाषेतील विज्ञान साहित्य, विज्ञान, मराठी आणि विज्ञान वाङ्मय', पद्मगंधा प्रकाशन, प्रथमावृत्ती - १ जाने. २००० पृ. क्र. ३६.
३३. पेडणेकर, आ. ना.; विज्ञानसाहित्याचे स्वरूप, विज्ञानसाहित्य आणि संकल्पना, संपा. डॉ. व. दि. कुलकर्णी, निरंजन घाटे, नीहारा प्रकाशन, प्रथमावृत्ती - ऑक्टोबर ९० पृ. क्र. ९.
३४. डॉ. कुलकर्णी, व. दि.; 'विज्ञानसाहित्य : संकल्पना आणि समज, विज्ञानसाहित्य आणि संकल्पना', संपा. डॉ. व. दि. कुलकर्णी, निरंजन घाटे, प्रथमावृत्ती - ऑक्टो. ९०, पृ. क्र. २५.
३५. घाटे, निरंजन; 'विज्ञानसाहित्य : लक्षणे आणि निर्मिती', 'विज्ञान, मराठी आणि विज्ञान वाङ्मय', पद्मगंधा प्रकाशन प्रथमावृत्ती - १ जाने २०००, पृ. क्र. २८
३६. तत्रैव, पृ. क्र. ३१.
३७. तत्रैव, पृ. क्र. ३६.
३८. तत्रैव, पृ. क्र. ३४.
३९. उ. नि. डॉ. फोंडके, बाळ; 'विज्ञानकथा : माझी संकल्पना माझी अवलोकने', 'विज्ञानसाहित्य आणि संकल्पना', पृ. क्र. १०१
४०. उ. नि., घाटे निरंजन, विज्ञान, मराठी आणि विज्ञान वाङ्मय, (पृ. क्र. ५१)
४१. घाटे, निरंजन; तत्रैव, पृ. क्र. ५४.
४२. The Concise Oxford Dictionary of Current English, Page No. 434.
४३. इंग्रजी मराठी शब्दकोश, Oxford University Press First published 1997, New edition 2003, Pg. No. 284.

४४. The English Novel : Developments in Criticism since Henry James
Edited by Stephen Hazell 1978 Transferred to digital printing 2002
Printed and bound in Great Britian by Antony Rowe Ltd. Chippenham
and Eastbourne.

४५. उ. नि., जावडेकर सुबोध, संपा. डॉ. पगारे, म. सु.; 'मराठी विज्ञानसाहित्य', पृ. क्र. ८०
४६. नारळीकर, जयंत; 'व्हायरस', मौज प्रकाशन; ४२८ प. आवृत्ती १ जुलै १९९६ प्रास्ताविक.
४७. नारळीकर, जयंत; 'विज्ञानसाहित्य आणि संकल्पना', 'विज्ञानसाहित्य निर्मितीतील समस्या' पृ. क्र. ३५.
४८. उ. नि., कुलकर्णी, व. दि; पृ. क्र. ९९.
४९. जावडेकर, सुबोध; 'मराठी विज्ञानकथा', 'मराठी विज्ञानसाहित्य', संपा. प्रा. डॉ. म. सु. पगारे, प्रथमावृत्ती ३० ऑगस्ट २००४, पृ. क्र. ८८.
५०. कुलकर्णी, व. दि.; 'विज्ञानसाहित्य : संकल्पना आणि समाज', 'विज्ञानसाहित्य आणि संकल्पना', प्रथमावृत्ती - ऑक्टोबर ९०, नीहारा प्रकाशन.
५१. उ. नि., डॉ नारळीकर, जयंत; पृ. क्र. ३०.
५२. उ. नि., जावडेकर, सुबोध; 'मराठी विज्ञानसाहित्य', पृ. क्र. ८०.
५३. घाटे, निरंजन; 'मराठीतील विज्ञानसाहित्य', 'विज्ञानसाहित्य आणि संकल्पना', पृ. क्र. ५२.
५४. फोंडके, बाळ; 'विज्ञानकथा : माझी संकल्पना', 'माझी अवलोकने', 'विज्ञानसाहित्य आणि संकल्पना', पृ. क्र. १०५.
५५. उ. नि., घाटे, निरंजन; मराठी भाषेतील विज्ञान साहित्य, 'विज्ञान, मराठी आणि विज्ञान वाङ्मय', पद्मगंधा प्रकाशन, प्रथमावृत्ती - १ जाने. २००० पृ. क्र. ३६.
५६. जावडेकर, सुबोध; 'मराठी विज्ञानसाहित्य', पृ. क्र. ८७.
५७. लोंढे, लक्ष्मण; 'विज्ञानकथा का? कशासाठी?' महाराष्ट्र टाइम्स, जून ८९.
५८. उ. नि., जावडेकर, सुबोध; पृ. क्र. ८०.

प्रकरण : दोन

मराठी विज्ञानकादंबरीची वाटचाल

प्रकरण : दोन

मराठी विज्ञानकादंबरीची वाटचाल

२.१. नारळीकरपूर्व कालखंडातील मराठी विज्ञानकादंबरी

- २.१.१. या कालखंडातील मराठी विज्ञानकादंबरीची आशयसूत्रे.
- २.१.२ नारळीकरपूर्व कालखंडातील विज्ञानकादंबरीचे स्वरूप.
- २.१.३ नारळीकरपूर्व कालखंडातील विज्ञानकादंबरीची वाङ्मयीन वैशिष्ट्ये

२.२. नारळीकरांच्या कालखंडातील मराठी विज्ञानकादंबरी.

- २.२.१. या कालखंडातील मराठी विज्ञानकादंबरीची आशयसूत्रे.
- २.२.२ नारळीकरांच्या कालखंडातील विज्ञानकादंबरीचे स्वरूप.
- २.२.३ वाङ्मयीन वैशिष्ट्ये.

२.३. निष्कर्ष

मराठी विज्ञानकादंबरीचा वाङ्मयीन अभ्यास डॉ. जयंत नारळीकर, श्री. निरंजन घाटे व श्री. लक्ष्मण लोंढे या तीन लेखकांच्या विशेष संदर्भात करावयाचा असला तरी त्यासाठी मराठी विज्ञानकादंबरीच्या एकूण विकासावर दृष्टिक्षेप टाकून या तीन लेखकांव्यतिरिक्त मराठी विज्ञानकादंबरी लेखनाच्या क्षेत्रातील अन्य लेखकांच्या विज्ञानकादंबरीचा परिचय करून घेण्यासाठी काही निवडक कादंबऱ्यांचा येथे विचार केला आहे.

मराठीतील विज्ञानसाहित्याची सुरुवातच विसाव्या शतकात झाली. ज्याप्रमाणे पाश्चात्य विज्ञानसाहित्यात विज्ञानकथा आणि विज्ञानकादंबरी या दोहोंचाही समावेश Science Fiction या संज्ञेत केला जातो, त्याप्रमाणे मराठी विज्ञानसाहित्यातील कथा आणि कादंबरी या दोहोंचाही उल्लेख 'विज्ञानकथा' म्हणून केला जात होता. त्याहीपूर्वी 'नवल' मध्ये 'विज्ञान काल्पनिका' असे म्हणण्यात येत असे. पुढे १९८६ साली पुणे येथे भरलेल्या विज्ञानसाहित्यलेखकांच्या मेळाव्यात डॉ. व. दि. कुलकर्णी यांनी 'विज्ञानसाहित्य' ही संज्ञा 'Science Fiction' या संज्ञेचा मराठी पर्याय म्हणून उपयोजिली व 'काव्य कथा, कादंबरी, नाटक हे सर्जनशील साहित्य होय. यामुळे ज्या साहित्यकृतीचा आशय विज्ञाननिष्ठ आहे ती साहित्यकृती (म्हणजे कथा, कादंबरी, नाटक किंवा काव्य) 'विज्ञानसाहित्य' ठरते'^१ असे स्पष्टीकरणही केले. तेव्हापासून विज्ञानकथा, विज्ञानकादंबरी, विज्ञानकविता यांचा स्वतंत्रपणे विचार केला जाऊ लागला. तोपर्यंत विज्ञानकथा व विज्ञानकादंबरी या दोहोंचाही उल्लेख 'विज्ञानकथा' असाच होत असल्याने विज्ञानकादंबरीचा स्वतंत्रपणे विचार केला जात नव्हता.

मराठी विज्ञानसाहित्याविषयीचे आपले विचार मांडताना निरंजन घाटे यांनी 'पहिली मराठी विज्ञानकथा' यासंबंधी अलीकडे उपलब्ध झालेल्या माहितीनुसार 'तारेचे हास्य' च्या आधी वा. म. जोशी यांची 'अदृश्य किरणांचा दृश्य प्रकाश' ही कथा येते. त्याआधी नाथमाधवांनी 'श्रीनिवासराव' ही विज्ञानाधिष्ठीत कादंबरी सन १९०८ मध्ये लिहिली. ज्यूलस व्हर्नच्या 'चंद्रावर स्वारी' चा अनुवाद 'केरळ कोकीळ' मध्ये इ. स. १९०० मध्ये प्रसिद्ध होऊ लागला व तो १९०६ मध्ये संपला.... यातल्या 'श्रीनिवासराव' या नाथमाधवांनी लिहिलेल्या कादंबरीचा त्यांच्या चरित्रामध्ये तसेच विविध लेखांमध्ये 'विज्ञानप्रगतीचा उपयोग करून लिहिलेली कादंबरी असा आढळत असला तरी त्या काळात ब्रिटिश सरकारने ही कादंबरी जप्त करून जाळल्याचेही उल्लेख आहेत. त्यामुळेच बहुधा ही कादंबरी शोधून वाचण्याचे माझे प्रयत्न विफल झाले.'^२ असा उल्लेख केला आहे. 'श्रीनिवासराव' या कादंबरीचा शोध घेताना नाथमाधवांच्या या कादंबरीचे संदर्भ वाचनात आले. त्यामध्ये 'श्रीनिवासराव' ही कादंबरी १९२२ मध्ये प्रकाशित झाल्याचा उल्लेख आहे. त्याचबरोबर ती राजकीय व सामाजिक कादंबरी आहे असाही उल्लेख आहे. 'श्रीनिवासराव' ह्या कादंबरीमध्ये मद्यपाननिषेधाचा प्रश्न त्यांनी जिव्हाळ्याने हाताळला आहे. या कादंबरीतील नाथमाधवांचे राजकीय

परिस्थितिसंबंधी विचार अधिक तेजस्वी, परखड आणि जिक्काळ्याचे असल्यामुळे या कादंबरीकडे सरकारचे लक्ष वेधले आणि ती सरकारजमा करण्यात आली’^३ असे नाथमाधवांचे सर्व वाङ्मय एकत्रितपणे अभ्यासणाऱ्या डॉ. चारूशीला गुप्ते यांनी म्हटले आहे. मराठी विज्ञानकादंबरीची वाटचाल अभ्यासताना विज्ञानकथेच्या वाटचालीचे संदर्भ येणे साहजिकच आहे, कारण सुरूवातीच्या काळात विज्ञानाधारीत कथा असो वा कादंबरी तिचा उल्लेख ‘विज्ञानकथा’ असाच होत असे. सुरूवातीपासून आजतागायत विज्ञानसाहित्यात संख्यात्मकदृष्ट्या विचार करता विज्ञानकथांचेच प्रमाण जास्त आहे. प्रथम १९५७-५८ च्या दरम्यान ‘उपेक्षित वाङ्मय-प्रकारांना वाहिलेलं मासिक’ असा बदल स्वीकारत ‘नवल’ मासिकाने विज्ञानकथा छपायला सुरूवात केली. त्याबरोबरच ‘हंस’, ‘वाङ्मय शोभा’ यांनीही विज्ञानकथा छापल्या. यातूनच द. चिं. सोमण, द. पां. खांबेते, ग. रा. टिकेकर, दि. बा. मोकाशी, बाळ फोंडके, गजानन क्षीरसागर, धनंजय जोशी, श्रीनिवास शारंगपाणी, प. गं. सुर्वे, शं. ह. देशपांडे, यशवंत रांजणकर, शुभदा गोगटे यांच्यासारखे विज्ञानकथालेखक उदयास आले. तत्पूर्वी १९३४ साली ना. के. बेहेरे यांची ‘ध्येयाकडे’ तर १९५६ याली वि. वा. शिरवाडकर यांच्या ‘कल्पनेच्या तीरावर’ या युटोपियन (आदर्श मानवी जीवन रेखाटणाऱ्या) कादंबऱ्या प्रकाशित झालेल्या होत्या.

याच सुमारास भा. रा. भागवतांनी भाषांतरीत विज्ञान कथा-कादंबऱ्यांच्या माध्यमातून हा वाङ्मय प्रकार मराठीत आणण्याचा व वाचकप्रिय करण्याचा यशस्वी प्रयत्न केला. ‘चंद्रावर स्वारी’, ‘सूर्यावर स्वारी’, ‘मुक्काम शेंडे नक्षत्र’, ‘ऐंशी दिवसांत जगाची चक्कर’, ‘समुद्र सैतान’, ‘अदृश्य माणूस’ यासारख्या ज्यूलस व्हर्न आणि एच्. जी. वेल्स यांच्या अनेक विज्ञानकथा-कादंबऱ्यांची भाषांतरे त्यांनी केली. १९५५ च्या आसपास ती खूप लोकप्रियही झाली. भा. रा. भागवत हे बालकथालेखक असल्याने, त्या काळात ‘विज्ञानकथा’ अथवा ‘कादंबरी’ म्हणजे बालसाहित्याचाच एक प्रकार असा गैरसमज त्या काळात विनाकारण पसरला.

यानंतर १९६०-६२ च्या दरम्यान नारायण धारपांनी विज्ञानकथा आणि विशेष करून विज्ञानकादंबरीलेखनास सुरूवात केली. ‘ऐसी रत्ने’, ‘पारंब्यांचे जग’, ‘फायकसची अखेर’, ‘दुहेरी वार’, ‘युगपुरुष’, ‘नेनचिम’, ‘स्वप्नमोहिनी’, ‘गोग्रॅमचा चितार’, ‘गोग्रॅमचे पुनरागमन’, ‘कालगुंफा’, ‘कपटी कंदार’, ‘सुवर्णचिन्ह विश्व’, ‘मृत्यूच्या सीमेवर’, ‘जिद्द’, ‘चक्रावळ’, ‘कंताचा मनोरा’, ‘बहुमनी’, ‘अरिष्ट अंगारक’, ‘आकाशाशी जडले’ नाते अशा अनेक कादंबऱ्या त्यांनी लिहिल्या. यापैकी काही कादंबऱ्या अनुवादीत, रूपांतरीत होत्या. बहुतांश कादंबऱ्या अद्भुतता आणि त्यातून निर्माण होणारे भय यावर आधारित होत्या. त्यात अतींद्रिय शक्ती प्राप्त झालेल्या महंतांसारखे नायक होते. त्यामुळे ‘नेनचिम’, ‘चक्रावळ’ यासारख्या विज्ञानाधिष्ठीत कादंबऱ्यांकडेही त्याच दृष्टिकोणातून पाहिले गेले. पण विज्ञानकथा-कादंबरीची वाचकांकडून उपेक्षा होत असलेली पाहून धारप गूढ आणि भयकथांकडे वळले. त्यामुळे ते

वाचकप्रियही झाले पण जसे भागवतांच्या बालसाहित्य लेखनाच्या पार्श्वभूमीमुळे त्यांची विज्ञानकथा-कादंबरी बालसाहित्याचा एक भाग मानली गेली. तसेच नारायण धारपांच्याबाबतीतही घडले. गूढकथा आणि भयकथांमुळे लोकप्रिय ठरलेल्या नारायण धारपांच्या विज्ञानकथाकादंबरीची सांगड गूढ आणि भयकथेशी घातली गेली. यासंदर्भात बाळ फोंडके म्हणतात, 'जेव्हा नारायण धारप, द. पां. खांबेटे, दि. बा. मोकाशी यांनी विज्ञानकथा लिहिल्या तेव्हाही वाचकांनी तिच्याकडे फारसे लक्ष दिले नाही. धारपांनी तर वैतागून आपली लेखणी भयकथेकडे वळविली व वाचकांच्या मनाची पकड घेतली.'^४

यानंतरच्या काळात म्हणजे १९६५ नंतरच्या काळात 'विज्ञानकथा' जशी 'नवल', 'हंस', 'शालापत्रका'मध्ये अधूनमधून छापून येत होती तशीच ती 'धनंजय' आता बंद पडलेल्या 'निशाचर' व 'नॉईट किंग' यांसारख्या रहस्यकथाप्रधान मासिकांतही छापून येऊ लागली. त्यामुळे विज्ञानकथा हा साहसाला वाहिलेला रहस्यप्रधान असा एक प्रकार आहे हा गैरसमज दृढ होत गेला. अशा कथांमधील नायक फक्त कालयंत्रातून भूत किंवा भविष्यकाळात जाण्यासाठी किंवा अवकाशयानातून दुसऱ्याच ग्रहावर पोचण्यासाठी विज्ञानाचा वापर करीत असत. कथेतील रहस्य अथवा साहसाचा विज्ञानाशी काहीही संबंध नसे. 'वेड्या शास्त्रज्ञाचा सूड' या प्रकारच्या कथांचा प्रभाव या काळातील 'रहस्यकथा' मासिकांतून येणाऱ्या विज्ञानकथांमध्ये दिसून येतो. बाबूराव अर्नाळकरांनीही अशा खूप कथा लिहिल्या. असंख्य शक्य-अशक्य लहरी किंवा किरणांनी जग नष्ट करायला निघालेले अनेक शास्त्रज्ञ, त्यांची मुलगी, एखादी सुंदर मदतनीस किंवा रखेली, काहीवेळा प्रेमभंगाने किंवा सामाजिक अन्यायाने, सरकारकडून झालेल्या उपेक्षेने चिडलेला हा शास्त्रज्ञ आणि त्याने निर्माण केलेल्या भयंकर, विनाशकारी संकटातून जगाला वाचवणारा नायक या चौकटीत विज्ञानकथा बराच काळ अडकून पडली होती. वाचक-समीक्षकांकडून दुर्लक्षिली जात होती.

या पार्श्वभूमीवर मराठी विज्ञानपरिषदेने सुरू केलेली विज्ञानकथा स्पर्धा सातत्याने सुरूच होती. १९७४ साली म. वि. प. ने आयोजिलेल्या अशाच विज्ञानकथास्पर्धेसाठी जयंत नारळीकरांनी आपली पहिली विज्ञानकथा 'कृष्णविवर' पाठवली व त्यानंतर त्यांनी लिहिलेल्या अनेक कथांचा संग्रह 'यक्षांची देणगी' मार्च १९७९ मध्ये प्रसिद्ध झाला त्यानंतर विज्ञानकादंबरी व विज्ञानकथालेखन त्यांनी चालू ठेवले. नारळीकरांच्या विज्ञानसाहित्य लेखनाच्याबाबतीत त्यांनी स्वतः 'मी वैज्ञानिक प्रगतीविषयीच्या प्रबोधनाच्या मूळ उद्देशाने लिहितो' अशी भूमिका घेतली. या भूमिकेबाबत अनेक विज्ञानसाहित्यिक व समीक्षकांनी आक्षेप घेतलेले असले तरी नारळीकरांच्या विज्ञानकथा-कादंबरी लेखनामुळे तोपर्यंत दुर्लक्षित राहिलेल्या या साहित्यप्रवाहाची दखल वाचक-समीक्षकांकडून घेतली गेली ही सर्वमान्य वस्तुस्थिती आहे. याबाबत बाळ फोंडके म्हणतात, 'गेल्या सहा-सात वर्षांत विज्ञानकथेला जी मागणी आली, तिच्याकडे उत्कंठेने व नाक न मुरडता

पाहणे सुरू झाले. त्याचे श्रेय सार्थपणे ज्यांना दिले जाते त्या जयंत नारळीकरांच्या कथेत विज्ञानाचा अतिरेक आढळतो.’^५ तर एकंदर मराठी विज्ञानसाहित्याचा आढावा घेताना निरंजन घाटे म्हणतात, “जयंत नारळीकरांचं विज्ञानकथालेखन हा मराठी विज्ञानकथेचा महत्वाचा टप्पा मानायचं कारण म्हणजे, नारळीकरांसारखा वैज्ञानिक म्हणून गाजलेला माणूस ज्याअर्थी हे साहित्य लिहितोय, त्याअर्थी हा साहित्यप्रकार म्हणजे बालकथा, भयकथा किंवा गूढकथा या प्रकारचा नक्कीच नसून, तो विज्ञानकथाच आहे, असा साक्षात्कार मराठी वाचकाला झाला. इतके दिवस दुर्लक्षित ठरलेली विज्ञानकथा उच्चभ्रू दिवाणखान्यात आली, वाचली गेली की नाही हे सांगणे अवघड आहे. नारळीकर लिहायला लागल्यामुळे आणखी एक गोष्ट घडली. ती म्हणजे मराठीत विज्ञानकथेचे समीक्षणही होऊ लागले. साहित्यसंमेलनातून विज्ञानकथांचा उल्लेख होऊ लागला, दुर्गाबाई भागवत यांनी उल्लेख केलेला होता. त्यावर परिसंवाद भरू लागले”^६ नारळीकरांची विज्ञानकादंबरी, त्याविषयीची त्यांची भूमिका हा भाग स्वतंत्रपणे अभ्यासणे आवश्यक असले तरी ज्यांच्या विज्ञानसाहित्यामुळे विज्ञानकथा-कादंबरीकडे पाहण्याचा एक नवा दृष्टिकोण वाचक-समीक्षकांमध्ये निर्माण झाला त्यांची विज्ञानकादंबरी हा विज्ञानकादंबरीच्या प्रवाहातील महत्वाचा टप्पा ठरतो. म्हणूनच येथे मराठी विज्ञानकादंबरीच्या वाटचालीचा अभ्यास करताना ‘नारळीकरपूर्व कालखंडातील मराठी विज्ञानकादंबरी’ व नारळीकरांच्या कालखंडातील विज्ञानकादंबरी’ असे दोन प्रमुख भाग केले आहेत. यापैकी पहिल्या भागात नारळीकरपूर्व कालखंडातील निवडक कादंबऱ्यांचा आशयसूत्रे, स्वरूप व वाङ्मयीन वैशिष्ट्ये या मुद्द्यांच्या आधारे अभ्यास करण्याचे योजिले आहे तर दुसऱ्या भागात नारळीकरांच्या विज्ञानकादंबरी लेखनापासून सुरू झालेल्या म्हणजेच साधारणपणे १९८३ पासूनच्या निवडक विज्ञानकादंबऱ्यांचा अभ्यास करण्याचे योजिले आहे. मराठी विज्ञानकादंबरीचा वाङ्मयीन अभ्यास जयंत नारळीकर, निरंजन घाटे व लक्ष्मण लोंढे या तीन विज्ञानसाहित्यिकांच्या विशेष संदर्भात करण्याचे योजिलेले असल्याने सदर प्रकरणात हे तीन लेखक वगळून अन्य लेखकांच्या विज्ञानकादंबरीचा आढावा घेतलेला आहे. (वर उल्लेखिलेल्या तीन लेखकांच्या विज्ञानकादंबरीचा यानंतरच्या तीन स्वतंत्र प्रकरणांत अभ्यास केला आहे.)

२.१. नारळीकरपूर्व कालखंडातील मराठी विज्ञानकादंबरी -

नारळीकरांची पहिली विज्ञानकादंबरी 'प्रेषित' १९८३ मध्ये प्रकाशित झाली. त्यांच्या विज्ञानकादंबरी लेखनापूर्वीच्या कालखंडातील मराठी विज्ञानकादंबरीचा विचार येथे केला आहे. पूर्वी केलेल्या उल्लेखांवरून 'श्रीनिवासराव' ही कादंबरी स्वातंत्र्यपूर्वकाळात मद्यपाननिषेधाबद्दल शास्त्रीय दृष्टिकोणातून भूमिका मांडणारी राजकीय, सामाजिक कादंबरी आहे असे दिसून येते. १९२२ साली प्रसिद्ध झालेल्या या कादंबरीनंतर पूर्णतः वैज्ञानिक प्रगतीवर अवलंबून असलेली ना. के. बेहेरे यांची 'ध्येयाकडे' ही कादंबरी १९३४ साली प्रसिद्ध झाली. त्यानंतर १९५६ साली 'कल्पनेच्या तीरावर' ही वि. वा. शिरवाडकरांची आदर्श समाजव्यवस्थेचे चित्रण रेखाटणारी कादंबरी प्रकाशित झाली. ती विज्ञानाचा आधार घेऊन सामाजिक स्थितीविषयी चिंतन करणारी चिंतनात्मक कादंबरी आहे. मात्र यांतूनच मराठी विज्ञानकादंबरीचे पूर्वरूप आकार घेऊ लागल्याचे स्पष्टपणे दिसून येते. म्हणून नारळीकरपूर्व कालखंडातील मराठी विज्ञान कादंबरीचे स्वरूप स्थूलमानाने लक्षात यावे म्हणून या काळातील काही निवडक कादंबऱ्यांचा परिचय करून घेण्याचे योजिले आहे.

बेहेरे, शिरवाडकर यांच्या कादंबऱ्यांनंतर १९६० ते ६५ च्या दरम्यान नारायण धारपांनी लिहिलेल्या 'नेनचिम्', 'स्वप्नमोहिनी', 'चक्रावळ' यापैकी धारपांनी स्वतः जिचा विज्ञानकादंबरी म्हणून उल्लेख केला आहे व कादंबरी संपल्यानंतर विज्ञानकादंबरी या साहित्यप्रकारावर चर्चा केली आहे त्या 'नेनचिम्' ची अभ्यासासाठी निवड केली आहे. १९६६ पासून विज्ञानकादंबऱ्यांचे विपुल प्रमाणात लेखन करणारे गजानन क्षीरसागर यांच्या 'अंतराळातली सुवर्णनगरी', 'अंधारवादळ', 'चंद्र मोहिनी', 'मंगळाचा सम्राट', 'विश्वसंहार' या सर्व कादंबऱ्यांतील विज्ञानाचे स्वरूप अगदीच नगण्य तर जादू आणि अद्भुतता यांचे प्रमाण खूपच जास्त असल्याने त्यांच्याऐवजी १९७८ साली प्रकाशित झालेली अरूण साधूंची 'स्फोट' ही कादंबरी निवडली आहे. तसेच नारळीकरपूर्व कालखंडातील शुभदा गोगटे यांची 'यंत्रायणी' ही एक उल्लेखनीय कादंबरी असल्याने तिचाही या निवडक कादंबऱ्यांमध्ये समावेश केला आहे. या कादंबऱ्यांची आशयसूत्रे काय आहेत हे पाहून पुढे त्यांच्या स्वरूपाची वैशिष्ट्ये सांगण्याचा प्रयत्न केला आहे.

२.१.१ नारळीकरपूर्व कालखंडातील मराठी विज्ञानकादंबरीची आशयसूत्रे -

१. 'ध्येयाकडे'^७ ना. के. बेहेरे -

ना. के. बेहेरे यांची 'ध्येयाकडे' ही कादंबरी १९३४ साली प्रसिद्ध झालेली असली तरी 'भविष्यकाळ' या नावाने या कादंबरीचा बराचसा भाग 'मासिक मनोरंजनांत चार वर्षांपूर्वी क्रमशः प्रसिद्ध झाला होता' असा उल्लेख लेखकाने प्रास्ताविकात केला आहे. या कादंबरीच्या आशयसूत्रात महत्त्वपूर्ण असलेली कालयंत्राची कल्पना आपल्याला एच्. जी. वेल्स च्या गोष्टीवरून सुचल्याचे लेखकाने मान्य केले आहे. लेखक म्हणतात, 'या कादंबरीतील कालनौकेची कल्पना

एच्. जी. वेल्स च्या Time Machine या गोष्टीवरून घेतल्याचा स्पष्ट उल्लेख कादंबरीतच केला आहे. मात्र कादंबरीची कल्पित सृष्टी माझी आहे.’^८ कादंबरीचे आशयसूत्र अभ्यासताना या उद्गारांचा प्रत्यय येतो.

१९३४ साली संपूर्ण ‘कादंबरी’ रूपात प्रकाशित झालेल्या या कादंबरीतील कथानक इ. स. १९३० ते १९३१ च्या दरम्यान घडते. कादंबरीचा नायक ‘नाना पंडित’ आपल्या शास्त्रज्ञ मित्राने बनवलेल्या कालयंत्रातून सुरुवातीस भूतकाळात व नंतर भविष्यकाळात पोहोचतो. भूतकाळात अगदी अल्पकाळातच संकट ओढवल्याने तो अज्ञात भविष्यकाळात येतो. या नव्या वातावरणात तो कसा राहतो, वागतो, विचार करतो याचे कल्पित चित्रण या कादंबरीत आले आहे. भारतात स्वातंत्र्यपूर्वकाळात लेखनावर, विचारप्रकटीकरणावर असलेली बंधने, रूढ चालीरिती, आधुनिक विज्ञानाचा शिरकाव, बुद्धीप्रामाण्यवाद, वैज्ञानिक प्रगती आणि परंपरा यांच्यातील संघर्ष भविष्यात कोणते रूप घेऊ शकेल याचे चित्र रेखाटण्याचा प्रयत्न लेखकाने या कादंबरीत केला आहे. सामाजिक परिस्थिती आणि आधुनिक विज्ञानामुळे तिच्यात होऊ शकणारे बदल, रूढी-परंपरांविषयी बदलत जाणारी समाजधारणा यांच्याविषयीचे प्रकट चिंतन हा या कादंबरीच्या आशयसूत्राचा गाभा आहे. त्यासाठी वापरलेली ‘कालनौका’ हे फक्त वास्तवाचा आभास निर्माण करण्यासाठी वापरलेले निमित्त आहे.

नाना पंडित हा ‘सुधारक’ विचारांचा कवी या कादंबरीचा नायक आहे. मोठा भाऊ-वहिनी व त्यांचा लहान मुलगा प्रभाकर यांच्यासह सुखवस्तू कुटुंबात राहणारा अविवाहीत, सुशिक्षित, तरुण, देशभक्त असे नाना पंडितांचे वर्णन कादंबरीत आले आहे. आपले शास्त्रज्ञ मित्र प्रो. लठ्ठे यांनी बनविलेल्या कालयंत्राची चाचणी घेण्यासाठी तो कालयंत्रावर आरूढ होऊन प्रथम भूतकाळात पोहोचतो पण कालयंत्रामुळे काळ बदलला असला तरी नाना पंडितांचे कपडे, भाषा, वागण्याची पद्धत यांमुळे भूतकाळातील सामान्य लोक इंग्रजांचा माणूस समजून त्याच्या जीवावर उठतात त्यामुळे तेथून घाई-घाईने निघताना काहीतरी चूक होऊन नाना भविष्यकाळात पोहोचतो व त्याचे यंत्रही नादुरुस्त होते. भविष्यकाळातील आधुनिक विज्ञानामुळे घडून आलेले बदल, रेडिओ, विमाने, वीज यांचा सामान्यांना होत असलेला उपयोग, बदललेली समाजव्यवस्था, मानकरी व कामकरी वर्ग, विवाहसंस्थेचे बदललेले स्वरूप या सर्व गोष्टींचा नाना उल्लेख करतो व त्या अनुषंगाने नानाच्या माध्यमातून लेखक आपले या बदलांविषयीचे साधकबाधक विचार व्यक्त करतो. अंगभूत हुशारी व वक्तृत्व यांच्या बळावर नाना कामकरी वर्गाचा नेता बनतो. कामकऱ्यांचा प्रतिनिधी म्हणून तो आधुनिक काळात सोप्या झालेल्या मार्गांनी सहजपणे विलायतेस पोहोचतो.

इकडे वर्तमानात नानाच्या नाहीसे होण्याचा दोष प्रो. लठ्ठे यांच्यावर आल्याने ते देश सोडून विलायतेस निघून जातात व नानाला भविष्यातून परत आणण्याचा निश्चय करतात. त्यासाठी ते नवीन कालयंत्र बनवतात व नानाला वर्तमानकाळात आणण्यात यशस्वीही होतात.

मात्र या प्रयत्नात स्वतःचे प्राण गमवतात. त्यामुळे संशोधन तेथेच थांबते. वर्तमानकाळातील नऊ महिन्यांचा कालावधी उलटलेला असतो. स्वातंत्र्यचळवळ जोरदार सुरू झालेली असते. नानाचे भाऊ-वहिनी तुरुंगातून परत येत असतात. छोटा प्रभाकर स्पष्ट उच्चारात बोलण्याएवढा मोठा झालेला असतो. नानाला आपली विलक्षण कहाणी कुटुंबियांना सांगणे अपरिहार्य होते. अशा स्वरूपाच्या कथानकातून बेहेरे यांनी सामाजिक रूढी-परंपरांची कालसापेक्षता अधोरेखित करणारे आशयसूत्र कादंबरीत मांडलेले आहे.

२. 'कल्पनेच्या तीरावर'^१ वि. वा. शिरवाडकर -

'कल्पनेच्या तीरावर' ही कादंबरी पृथ्वीतलावर अस्तित्वात असणाऱ्या, आधुनिक जगाला अज्ञात असणाऱ्या कल्पित संस्कृतीचे चित्रण करते. वि. वा. शिरवाडकरांनी आपल्या कल्पनेतील आदर्श समाजरचना अस्तित्वात असणारी संस्कृती या कादंबरीत चित्रित केली आहे.

माणसाने आधुनिक विज्ञानात केलेली प्रगती आणि स्वातंत्र्यप्राप्तीनंतर लाभलेले स्वराज्य यांच्या आधारे भारतात 'सुराज्य' निर्माण होईल अशी अपेक्षा सामान्यांप्रमाणे विचारवंतांच्याही मनात होती. मात्र बदलत्या काळाबरोबर देशातच नव्हे तर जगभरात अनिष्ट रूढी, अंधश्रद्धा, धर्मकल्पना यांचे वाढत चाललेले स्तोम, त्यातून उद्भवणारा हिंसाचार, युद्धे यांनी व्यथित होऊन लेखकाच्या मनात ज्या आदर्श समाजाच्या कल्पना आल्या असतील त्याचे चित्रण आणि माणसाच्या सुख-समाधान, देव-धर्म, युद्ध, स्त्रीपुरुषसंबंध, अन्नाची गरज, सामाजिक-राजकीय व्यवहार या आणि अशा सामान्यांच्या जीवनावर कळत-नकळत परिणाम करणाऱ्या, दृष्टीकोनानुसार बदलणाऱ्या विविध गोष्टींवर केलेले चिंतन हे या कादंबरीचे आशयसूत्र आहे.

विश्वनाथ विशाळकर हा कादंबरीचा नायक सुशिक्षित पदवीधर आहे, आई-वडील वा जवळचे कोणीच नातेवाईक नसल्याने स्वतःच्या आयुष्याविषयी निर्णय घेण्याचे पूर्ण स्वातंत्र्य त्याला लाभले आहे. यातूनच तो देश-परदेशात भटकंती करण्याचा निर्णय घेतो, त्यासाठी प्रथम नेपाळ आणि नंतर एका तिबेटी तरुणीच्या ओळखीमुळे तिबेटला जाण्याचे ठरवितो. प्रत्यक्षात मात्र तिबेटच्या मार्गावरील एका अज्ञात ठिकाणी पोहोचतो. अनावधनाने तिथे असलेल्या एका अत्याधुनिक, स्वयंचलित विमानातून तो शशशृंग या प्राचीन संस्कृती आणि आधुनिक विज्ञान यांचा उत्तम मेळ साधणाऱ्या एका अज्ञात देशात पोहोचतो. शशशृंगवासीय संस्कृत भाषा जाणत असल्याने तात्पुरता भाषेचा प्रश्न मिटतो. या देशात राहणे अपरिहार्य झाल्याने विश्वनाथ येथील जीवनपद्धती शिकून ती अंगीकारण्याचा प्रयत्न करतो. येथील सर्व प्रकारची सुखे असणारा तुरुंग, वरीष्ठ व कनिष्ठ यांना समाजात मिळणारी समानतेची वागणूक, सेवाव्रती डॉक्टर, काल्पनिक स्वर्गाची सत्यातील झलक आणि या सर्वांहून विचित्र म्हणजे जेवण व जेवणासंबंधीच्या व्यवहारांची चारचौघात वाच्यता न करणे, फक्त पत्नीकडूनच अन्नग्रहण करणे, अत्यावश्यक. याउलट स्त्री-

पुरूष प्रणयाविषयी चारचौघात चर्चा करणे, मुक्त संबंध ठेवणे या गोष्टी या नव्या समाजात अगदी सहजपणे केल्या जातात. नायकाचा सुसंस्कृतपणा व नवे शिकण्याची तयारी या गुणांमुळे अशा विचित्र आणि त्याचवेळी सुखद वाटणाऱ्या वातावरणात रूळण्याचा तो प्रयत्न करतो आणि अशावेळी त्याला पुन्हा आपल्या भूमीत परतण्याची संधी मिळते. अर्थातच तो मातृभूमीकडे परत येतो. अशा स्वरूपाच्या कथानकातून या कादंबरीचे आशयसूत्र लेखकाने मांडले आहे.

३. 'स्फोट'^{१०} अरूण साधू -

जगाची प्रचंड वेगाने वाढणारी लोकसंख्या आणि या समस्येवर विचार करण्याची गरज आजही मानवीसमाजाला वाटत नाही. या समस्येच्या आधारे वैज्ञानिक प्रगतीचा आधार घेऊन तथाकथित सुसंस्कृततेसाठी निसर्गनियमांवर मात करणारे आततायी प्रयोग किती विनाशकारी ठरू शकतील. या आशयसूत्रावर आधारित कादंबरीच्या कथानकाची रचना आहे. आपल्या वैयक्तिक अनुभवांवरून, एकांगी विचार करणे संशोधनाच्या गैरवापरास कारणीभूत ठरते. संशोधकांकडूनही चुका होऊ शकतात. आईला ज्याप्रमाणे आपल्या मुलाचे दुर्गुण खुपत नाहीत त्याप्रमाणे संशोधकाला आपल्या संशोधनाच्या निष्पत्तीचे सर्वार्थाने दर्शन घडतेच असे नाही आणि काहीवेळा घडले तरी संशोधनाच्या यशस्वितेच्या उन्मादात परिणामांच्या सारासार विचाराकडे दुर्लक्ष होते. मात्र अशावेळी सामान्य माणसाची निसर्ग आणि दैनंदिन व्यवहारांकडे पाहण्याची सरळ साधी दृष्टी अधिक विचारी निर्णय घेऊ शकते याचे प्रत्यंतर या कादंबरीच्या आशयसूत्रामधून येते.

जगप्रसिद्ध शास्त्रज्ञ डॉ. मुंजे ध्वनीलहरीसंदर्भात महत्त्वपूर्ण संशोधन करीत असतात. संशोधनाला पूर्णपणे वाहून घेण्यासाठी ते अमेरिकेतून भारतात परततात. ते विधुर आहेत, मात्र त्यांचा अमेरिकेत स्थिरावलेला मुलगा-सून व नातू दरवर्षी काही दिवस त्यांच्याबरोबर सुट्टी घालवण्यासाठी भारतात येतात. दरम्यानच्या काळात डॉ. मुंजे, वसुंधरा केमकर या आपल्या विद्यार्थिनीच्या प्रेमात पडतात, तीही त्यांचे मन जाणून घेते. तिला पोहचविण्यासाठी म्हणून रेल्वेस्टेशनवर गेलेल्या डॉ. मुंजेना स्टेशनवरील गर्दी असह्य होते व हाच वैयक्तिक अनुभव त्यांना लोकसंख्यावाढीचा गांभीर्याने विचार करायला उद्युक्त करतो. विविधप्रकारे विचार केल्यानंतर आजच्या घडीला पृथ्वीवर असलेली लोकसंख्या निम्म्याने कमी केली व लोकसंख्यावाढीचा दर शून्यावर आणला तरच उर्वरीत लोकसंख्या सुखासमाधानाने जगू शकेल असा निष्कर्ष ते विचारांती काढतात व त्यासाठी आपल्या संशोधनाच्या आधारे मार्ग शोधू लागतात. सातशे कोटी लोकांना एकाचवेळी कमीत कमी वेदना देणारा मृत्यू यावा यासाठी ते एक विशिष्ट प्रकारची रेडिओलहर व तिच्याबरोबर प्रसारीत होणारं भयंकर संगीत शोधून काढतात. संपूर्ण जगातील अण्वस्त्रे नष्ट करण्याच्या ऐतिहासिक निर्णयासाठी घेण्यात येणाऱ्या आंतरराष्ट्रीय परिषदेचे प्रक्षेपण जगातील जास्तीत जास्त लोक

रेडिओ किंवा टि. व्ही. वर पाहतील हे हेरून आपण निर्माण केलेल्या या मृत्यूलहरीच्या प्रक्षेपणासाठी ते या परिषदेचीच वेळ निवडतात. सुट्टीसाठी त्यांच्यासोबत राहिलेला त्यांचा नातू व गुप्तपोलीस डॉ. खन्ना त्यांच्या संशोधनाचे स्वरूप जाणून घेऊ इच्छितात. त्यासाठी त्यांच्या प्रयोगशाळेत अनधिकृत प्रवेश मिळवतात व त्यांच्या प्रयोगाचे बळी ठरतात. डॉक्टरांचा प्रिय कुत्राही यापूर्वीच प्राथमिक अवस्थेतील प्रयोगाला बळी पडलेला असतो तरीही डॉक्टर आपल्या निर्णयावर ठाम असतात, आपल्या प्रयोगाची यशस्विता पाहून खूष होतात पण त्यांच्यातील माणुसकी त्यांचे मन कुरतडीत असते हा ताण घालविण्यासाठी ते प्रेयसी वसुंधरा व मदिरेचा आधार घेतात आणि या बेसावधपणातच त्यांच्या प्रयोगाचे रहस्य व फलित वसुंधरेला समजते. ती जीवाच्या आकांताने प्रयोगाची उपकरणे नष्ट करण्याचा यशस्वी प्रयत्न करते आणि त्यातच तिचा व डॉक्टरांचा अंत होतो. डॉ. मुंजे यांच्या संशोधनाचे रहस्य हे रहस्यच राहते. ध्वनीलहरींचे उगमस्थान कोणालाच माहीत नसल्याने, मुंजे यांनीच ही विचित्र 'लहर' आपल्या संशोधनाने नष्ट केली व त्या प्रयोगातच त्यांचा बळी गेला असे सरकारी वृत्त प्रसारीत होते.

वैज्ञानिक प्रगतीमुळे माणसाचे आयुर्मान वाढले तसा लोकसंख्यावाढीचा दरही वाढतच गेला. जगाला नसली तरी भारताला लोकसंख्यावाढीचे भीषण परिणाम तीव्रतेने जाणवत आहेत. महानगरांतील सर्वच सुविधांवर हा ताण वाढतच आहे पण असे असले तरी विशिष्ट वयोगटातील माणसांना मारून टाकणे हा काही त्यावरील उपाय होऊ शकत नाही ही सामान्य माणसाच्या लक्षात येणारी गोष्ट एका विद्वान संशोधकाच्या तर्कशुद्ध विचारांना पटत नाही ही गोष्ट या आशयसूत्राद्वारे अधोरेखित केली आहे. त्याबरोबरच लोकसंख्येची वेगवान वाढ रोखण्यासाठी विधायक मार्गांचा विचार करण्यास लेखकाने वाचकांना प्रवृत्त केले आहे.

४. 'यंत्रायणी'^{११} शुभदा गोगटे -

'यंत्रायणी' या कादंबरीत इंद्रायणी ही नायिका अन् यंत्रायणी ही तिची यांत्रिक प्रतिकृती, तिच्या निर्मितीमुळे निर्माण झालेले प्रश्न यावर आधारीत कथानक आहे.

निसर्गाने निर्माण केलेली 'माणूस' ही एक अद्वितीय कलाकृती आहे. विज्ञानाने तिच्या निर्मितीच्या रहस्याचा उलगडा करण्याचा प्रयत्न केला, आधुनिक तंत्रज्ञानाचा वापर करून मानवसदृश्य यंत्रमानव निर्माण करण्याचा प्रयत्न केला तरी माणूस निसर्गाशी बरोबरी करू शकत नाही. माणसाच्या शरीर आणि मनाची गुंतागुंतीची जडणघडण माणसाचे व्यक्तिमत्त्व अनाकलनीय बनवते. माणसाची विचार करण्याची क्षमता त्याला इतर प्राण्यांहून वेगळा ठरवते तसेच त्याच्या जीवनातही अनेक गुंतागुंतीचे प्रसंग आणि अडचणी निर्माण करते. विज्ञान आणि तंत्रज्ञानाचा उपयोग माणूस कसा करतो. यावर त्याच सुख आणि दुःख अवलंबून आहे हे विज्ञानयुगातील वास्तव या कादंबरीचे मुख्य आशयसूत्र आहे.

‘मणी’ हा श्रीमंत, उच्चशिक्षित हट्टाग्रहाने आपल्याला हवी असलेली स्त्री तिच्या मनाविरुद्ध मिळवतो पण त्याची पत्नी बनल्यानंतर ती त्याला मनाने पतीचा दर्जा देत नाही. जेव्हा तो तसा प्रयत्न करतो तेव्हा ती आत्महत्या करते आणि मग आयुष्यात ‘इच्छिलेली गोष्ट मिळत नाही’ हेच माहीत नसलेला ‘मणी’ पत्नीची यांत्रिक प्रतिकृती बनवून घेतो. पण हूबेहूब त्याची पत्नी ‘इंद्रायणी’ सारखी दिसणारी, वाटणारी यंत्रायणी एक यंत्र आहे हे विसरतो. मूळ इंद्रायणीचे व्यक्तिमत्त्व आणि यांत्रिक प्रतिकृती बनवताना तिच्यामध्ये ‘मणी’ विषयी निर्माण केलेले प्रेम आणि आदर यांच्या परस्पर आंतरक्रियेतून एक विचित्र, क्रूर यंत्र निर्माण होते. तेव्हा आपली चूक लक्षात येऊन यंत्राच्या निर्मितीत पुढाकार घेणाराच ते नष्ट करतो व पुन्हा असे यंत्र निर्माण करण्याची इच्छा ‘मणी’ ला होऊ नये म्हणून निर्मितीसाठी वापरलेले तंत्रज्ञानही नष्ट करायला निघतो.

बुद्धी आणि पैशांच्या बळावर सर्व गोष्टी मिळवता येत नाहीत. माणसाची बुद्धी, सौंदर्य आणि आर्थिक स्थिती कितीही उच्चप्रतीची असली तरी माणसाचे सुख-समाधान ही मनाची स्थिती असल्याने ते मिळवण्यासाठी माणसाला निसर्गदत्त संवेदनशीलताच उपयोग पडते. माणसाचे मन किती वेगवेगळ्या पद्धतीने विचार करू शकते. अशावेळी माणसाला कमीत-कमी कालावधीत हवा असलेला प्रतिसाद मिळवून देणारे विज्ञान-तंत्रज्ञान हवे-हवेसे वाटते. ‘मणी’चा नातेवाईक, मित्र आणि व्यवसायातला सहकारी असलेला नरेंद्र गोखलेही ‘इंद्रायणी’ ला पाहून तिच्या प्रेमात पडलेला असतो तेव्हा ती ‘मणी’ चीच काय पण अन्य कोणाचीच होऊ नये असे त्याला वाटते. जेव्हा ती मणीची पत्नी होते तेव्हा तो तिला विसरण्याचा प्रयत्न करतो. पण जेव्हा इंद्रायणी आत्महत्या करते तेव्हा मणीविषयीचा राग, तिरस्कार आणि त्याचवेळी त्याच्याविषयी वाटणारी सहानुभूती अशा परस्पर-विरुद्ध भावना त्याच्या मनात निर्माण होतात. माणसाच्या मनाचे, भावनांचे वेगवेगळे पैलू आणि त्यावर वैज्ञानिक प्रगतीतून निर्माण होणाऱ्या अडचणींचा परिणाम यांचे यथार्थ चित्रण लेखिकेने कादंबरीच्या आशयसूत्राच्या माध्यमातून प्रभावीपणे केले आहे.

५. ‘नेनचिम्’^{१२} नारायण धारप -

‘नेनचिम्’ ही नारायण धारपांची कादंबरी पृथ्वीवर जीवसृष्टी निर्माण होण्यापूर्वी चंद्रावर जीवसृष्टी असेल तर, तिच्या प्रगतीचे टप्पे कसे असतील याची मानवी वैज्ञानिक प्रगतीच्या इतिहासाच्या आधारे केलेली कल्पना या आशयसूत्रावर आधारित आहे.

वैज्ञानिक प्रगतीच्या आधारे अधिकाधिक यंत्रावलंबी बनणारा माणूस जर निसर्गापासून दुरावला तर त्याच्या प्रगतीचा उत्कर्षबिंदू आणि विनाशकाळ यांच्यामध्ये फारसे अंतर राहणार नाही. याची जाणीव करून देऊन वाचकाला त्यादृष्टीने विचारप्रवृत्त करणारे कथानक लेखकाने साकारले आहे. विश्वाच्या अनंत पोकळीत मानवाला अन्य जीवसृष्टीचे अस्तित्त्व आजही माहीत नसले तरी जर ते असेल किंबहुना पृथ्वीचा उपग्रह, चंद्रावर असेल तर कसे असेल? का, कधी व

कसे नष्ट झाले असेल? ही जीवसृष्टी मानवसदृश्य असेल का? तिचे काही अवशेष असलेच तर ते कोणत्या स्वरूपात असतील? या सर्व प्रश्नांची उत्तरे 'नेनचिम' कादंबरीच्या कथानकातून मांडण्याचा प्रयत्न लेखकाने केलेला आहे. या संदर्भात लेखक म्हणतो, 'गेल्या सात हजार वर्षांचा इतिहास आता सिद्ध व मान्य झाला आहे; पण पृथ्वीवर जीवसृष्टी गेली कोट्यावधी वर्षे आहे; लाखो वर्षापूर्वी पृथ्वीवर काय परिस्थिती होती? मानव येथे अवतीर्ण होण्यापूर्वी आणखी एखादी जात उदयास येऊन गेली का? (अॅटलांटीस खंड व त्यावरील काल्पनिक संस्कृती ही अशीच एक कल्पना आहे.) पुढच्या पन्नास वर्षांचे भविष्य आपल्याला सर्वसाधारण मानाने सांगता येते; पण पृथ्वीवर जीवसृष्टी अजून कोट्यावधी वर्षे नांदणार आहे. या पुढच्या भविष्यात काय होईल? मानवात बदल होईल का? मानव परग्रहावर पदार्पण करील का? तेथे काही विचारी अस्तित्वांशी त्याची गाठ पडली तर? किंवा पृथ्वीवर एखादा अमानवी किंवा अमेदिनीय प्रवासी आला तर? शास्त्राची प्रगती झपाट्याने होत आहे. यांत्रिक मानव निर्माण झाले तर? यांत्रिकमेंदू खरोखर कार्यक्षम झाले तर? शास्त्रकथेचा लेखक हे व असले असंख्य प्रश्न स्वतःला विचारत असतो व आपापल्या कुवतीप्रमाणे त्यांची उत्तरे देत असतो. प्रचलित शास्त्र-नियमांशी त्याची मांडणी सर्वस्वी विसंगत नसावी एवढे एकच एक बंधन त्याच्यावर आहे. एवढे सोडले तर मग त्याला आपले कल्पनाविश्व निर्माण करण्यात संपूर्ण स्वातंत्र्य आहे.'^{१३} असेच स्वातंत्र्य त्यांनी 'नेनचिम' चे कथानक फुलवताना घेतले आहे. चंद्राला तेथील अतिप्राचीन, प्रगत व आज नामशेष झालेल्या जीवांनी दिलेले नाव नेनचिम. हे जीव मानव आहेत व त्यांनी आपल्या वैज्ञानिक प्रगतीच्या आधारे नाशानंतर कोट्यावधी वर्षे आपल्या अस्तित्वाच्या खुणा, आपल्या संस्कृतीच्या इतिहासाची ओळख करून देणारी साधने टिकवून ठेवली आहेत. जेव्हा अंतराळवीर चंद्रावर पोहोचतात तेव्हा ते याचा अनुभव घेतात आणि 'नेनचिम' म्हणजेच चंद्र हे कोडे वाचकाला उलगडते.

मानवाने वैज्ञानिक प्रगतीद्वारे टप्प्या-टप्प्याने मिळविलेले ज्ञान त्याला अधिकाधिक विकसित करू शकते. पण अचानक हाती आलेल्या आधुनिक तंत्रज्ञानाचा अविचारी वापर विनाशकारीच ठरेल. माणसाने आजपर्यंत मिळविलेले ज्ञान हा विश्वाच्या अनंत पोकळीतील अगणित रहस्यांचा एक छोटासा भाग आहे हा आशयसूत्राचा महत्त्वाचा भाग कल्पित कथानकाद्वारे मांडण्यात लेखक यशस्वी झाला आहे.

नारळीकरपूर्व कालखंडातील मराठी विज्ञानकादंबरीची वाटचाल अभ्यासण्यासाठी निवडलेल्या या पाचही कादंबऱ्यांमध्ये आशयसूत्राचे वैविध्य आहे. या कादंबऱ्यांच्या प्रकाशन काळातही बरेच अंतर आहे तसेच त्यांचे लेखकही वेगवेगळे असल्याने कादंबरीतील मुख्य आशयसूत्र कथानकरूपात मांडण्याची प्रत्येकाची शैलीही वेगळी आहे. कालयंत्राच्या सहाय्याने भूत अथवा भविष्यकाळाचे दर्शन, मानवी संस्कृतीला अज्ञात अशा वेगळ्या सांस्कृतिक, सामाजिक वातावरणात राहावे लागणे, माणसाच्या आयुष्यातील यंत्रमानवाचा प्रवेश, लोकसंख्येच्या स्फोटावरील भयावह

उपाय, चंद्रावरील प्रगत जीवसृष्टीचे मुद्दाम ठेवले गेलेले प्रगत अवशेष आणि त्या अनुषंगाने माणसाचे वर्तन अशा वेगवेगळ्या वैज्ञानिक संकल्पनांवर आधारलेली आशयसूत्रे या कादंबऱ्यांचे विज्ञानाधारीत असणे अधोरेखित करतात. मात्र 'ध्येयाकडे' आणि 'कल्पनेच्या तीरावर' या कादंबरीत 'वैज्ञानिक प्रगतीचे माणसाच्या जीवनावरील परिणाम' हा घटक अपरिहार्य ठरत नाही. त्यामुळे या कादंबऱ्यांच्या आशयसूत्रांचा अभ्यास करता, त्यांना विज्ञानकादंबरीचे पूर्वरूप असे म्हणणे अधिक उचित ठरेल. ज्यामुळे त्यांच्या पुढच्या काळात विज्ञानकादंबरीचा प्रवाह निर्माण होऊ शकला. या सर्वच कादंबऱ्यांचे लेखक अन्य प्रकारचेही दर्जेदार ललितलेखन करीत असल्याने विज्ञानकादंबरीला वाचकवर्ग लाभला व मराठी विज्ञानकादंबरीच्या वाटचालीस सुरुवात झाली. हे या कादंबऱ्यांच्या आशयसूत्रांचे व त्यांच्या यथार्थ मांडणीचे यश आहे.

२.१.२ नारळीकरपूर्व कालखंडातील विज्ञानकादंबरीचे स्वरूप -

१. कथानक -

नारळीकरपूर्व कालखंडात प्रकाशित झालेल्या विज्ञानकादंबऱ्या मोजक्याच आहेत त्यापैकी निवडक कादंबऱ्या येथे अभ्यासासाठी निवडल्या आहेत. त्यापैकी 'ध्येयाकडे' व 'कल्पनेच्या तीरावर' या कादंबऱ्यांची कथानके 'युटोपियन' कादंबरीप्रमाणे आदर्श समाजरचना दर्शवणारी आहेत. आदर्श समाजरचनेविषयीचे, तत्कालीन सामाजिक समस्यांवरचे प्रकट चिंतन हा या दोन कादंबऱ्यांच्या कथानकाचा महत्त्वाचा भाग आहे. 'ध्येयाकडे' या कादंबरीच्या कथानकात ना. क. बेहेरे यांना तत्कालीन राजकीय, सामाजिक स्थितीविषयी, संपूर्ण स्वातंत्र्याच्या स्वप्नाविषयी लिहायचे असूनही स्वातंत्र्यपूर्वकालखंडातील बंधनांमुळे ते स्पष्टपणे संदर्भ देऊ शकले नाहीत त्यामुळे काही मोजक्य वैज्ञानिक साधनांच्या उल्लेखाव्यतिरिक्त त्यांना ज्ञात असलेल्या विलायती दुनियेचे वर्णन हाच हिंदुस्थानाचा भविष्यकाळ म्हणून त्यांनी चितारला आहे. मात्र कथानक अधिकाधि सुसंगत आणि वास्तवात घडले असावे असे वाटेल इतके फुलविण्यात ते निश्चित यशस्वी झाले आहेत. 'कल्पनेच्या तीरावर' या कादंबरीपेक्षाही ध्येयाकडे या कादंबरीतील विज्ञानाचा धागा अधिक मजबूत आहे. कथानकामध्ये सर्वाधिक महत्त्व वैज्ञानिक प्रगतीमुळे बदलणाऱ्या समाजरचनेला, मूल्यांना व त्यांच्या माणसांच्या परस्परसंबंधावर होणाऱ्या परिणामांना आहे.

'कल्पनेच्या तीरावर' या कादंबरीतील नायकाने अत्याधुनिक स्वयंचलित विमानाच्या सहाय्याने अज्ञात देशात केलेला प्रवेश या व्यतिरिक्त विज्ञानाचा फारसा उल्लेख या कादंबरीमध्ये आढळत नाही. तेथील पाण्याच्या शक्तीवर चालणारी वाहने, अणुशक्तीचा सदुपयोग यासारखे ओझरते उल्लेख वगळता कादंबरीत समूहाची जीवनपद्धती, नैतिकमूल्ये, सामाजिक समस्या व त्यावरील उपाय, रूढी-परंपरांची सापेक्षता यांचे चिंतन कथानकाच्या मध्यवर्ती स्थानी आहे.

'स्फोट' कादंबरीचे कथानक हे यापूर्वी बाळ फोंडकेंनी वर्णिल्याप्रमाणे, 'एखादा

माथेफिरू शास्त्रज्ञ, त्याची सुंदर मदतनीस आणि शक्य-अशक्य लहरी किंवा किरणांनी जग नष्ट करायला निघालेल्या शास्त्रज्ञाचा बेत हाणून पाडणारा नायक' असे अगदी हुबेहूब नसले तरी त्याच्याशी साधर्म्य असणारे आहे. फक्त इथे हा शास्त्रज्ञ वैयक्तिक इर्षा किंवा सूडाची भावना, प्रेमभंग किंवा उपेक्षेने चिडलेला नसून लोकसंख्येच्या विस्फोटावर त्याच्या दृष्टीने शेवटचा तर्कशुद्ध उपाय म्हणून तो या मृत्यूलहरी वापरणार आहे. रहस्यकथेच्या धाटणीचे असणारे हे कथानक साधूंच्या चिंतनशीलतेमुळे आणि डॉ. मुंजे या संशोधकाच्या उदात्त हेतूमुळे थिल्लर न बनता एका वाचनीय साहित्यकृतीचे रूप घेते.

मात्र आपला हेतू अतिशय उदात्त, विचार तर्कशुद्ध आहेत असे वारंवार दर्शविणारे डॉ. मुंजे त्यांना अतिशय प्रिय असणाऱ्या 'व्हिकी' कुत्र्याच्या मृत्यूने जराही विचलित होत नाहीत आणि विशिष्ट वयोगटातील माणसांनाच मारण्यासाठी निर्माण केलेले हे संगीत अन्य प्राण्यांचेही बळी घेणार आहे ही गोष्ट त्यांच्या तर्कशुद्ध विचारांचा अभिमान असणाऱ्या मेंदूला स्पर्शही करीत नाही हे विचित्र वाटते. ते आपल्या मृत्यूलहरीच्या यशाने समाधान पावतात, थंडपणाने मुलगा-सून आणि नातू गेल्यानंतर 'व्हिकी'चे अंत्यविधी पार पाडून वसुंधरा केमकरशी आपल्या संशोधनाविषयी उत्साहाने बोलू लागतात हे त्यांच्यातील विकृती व क्रूरता दर्शविते याचा पुनः प्रत्यय नितीन व डॉ. खन्नाच्या मृत्यूच्यावेळीही येतो. नितीनच्या मृत्यूनंतरही त्यांचं तर्कशुद्ध विचार करणार मन स्वतःकडे दोष न घेता, थंडपणे पुढे काय करायचं याचा विचार करू लागतं. याचा अर्थ त्यांच्या मनातील लेखकाने वर्णन केलेला वैचारिक-भावनिक संघर्ष तकलादू, दिखाऊ आहे. मृत्यूलहरीच्या प्रक्षेपणानंतर पृथ्वीवर कोणती स्थिती निर्माण होईल, तिला कशाप्रकारे तोंड देता येईल यापैकी कोणत्याच विचाराचा स्पर्शही त्यांच्या भावनाशून्य मनाला झालेला नाही. संशोधनामध्ये सहभागी असूनही सुवर्णपदक मिळवून पी. एच्. डी. करणाऱ्या बुद्धीमान वसुंधरेला या संशोधनाचा नेमका हेतू काय हेही माहित नसते व संगीतनिर्मिती वगळता त्याच्या उपयोगाची, त्यात वापरलेल्या तत्त्वाची काहीच कल्पना नसते ही गोष्ट तर्कशुद्ध वाटत नाही. जर ती फक्त प्रेयसी किंवा पत्नी असती तर हे शक्य होते पण स्वतः संशोधक असूनही शेवटच्या क्षणापर्यंत ती अनभिज्ञच राहते. असे काही कच्चे दुवे वगळता कथानकातून अभिप्रेत असलेले आशयसूत्र वाचकांपर्यंत पोहचविण्यात लेखक यशस्वी झाला आहे. कथानकातील वैज्ञानिक सूत्राच्या वापराबाबत आपले मत मांडताना प्रा. डॉ. राजेंद्र वडमारे म्हणतात, 'कादंबरीतील वैज्ञानिक संकल्पनेला शास्त्रीय आधार असला तरी ती संगतवार वापरलेली नाही. त्यामुळे एक चांगली कादंबरी म्हणून 'स्फोट' जेवढी सामान्य, तेवढीच विज्ञानकादंबरी म्हणूनही ती सुमार दर्जाची ठरते.'^{१४}

'यंत्रायणी' कादंबरीतील कथानकाचा विज्ञान-तंत्रज्ञानाने केलेली प्रगती हा अविभाज्य भाग आहे. मात्र त्याच्या सहज आणि अपरिहार्य उपयोगामुळे कथानक अधिक वास्तववादी बनले आहे. आई आणि भावाच्या अपघाती मृत्यूनंतर मनाने दुबळ्या झालेल्या वडिलांना सांभाळणारी,

परिस्थितीने खंबीर बनलेली इंद्रायणी ही तरूण सुंदर नायिका या कथानकातील मध्यवर्ती व्यक्तिरेखा आहे. व्यवसायानिमित्त इंद्रायणीच्या हॉटेलात उतरलेले 'मणी' व 'नरेन' हे दोघे परस्परांचे नातेवाईक, मित्र आणि व्यवसायातील सहकारी आहेत. मणीने आजपर्यंत बुद्धी आणि पैशांच्या बळावर इच्छिलेली प्रत्येक गोष्ट मिळवलेली आहे. नरेन 'मणी' कडे काम करत असल्याने त्याचा स्वभाव ओळखून आहे. दोघेही इंद्रायणीकडे आकर्षित होतात व एकमेकांच्या नकळत इंद्रायणीला लग्नाविषयी विचारतात. पण ती आधीच दुसऱ्या माणसाच्या प्रेमात पडलेली असल्याने त्यांना नकार देते. नरेंद्र नकार पचवण्याचा प्रयत्न करतो. मणी तिच्या हॉटेलच्या आजूबाजूची जागा विकत घेतो. तिथे भविष्यात हॉटेल व्यवसाय सुरू करून तिच्या वडिलांना स्पर्धा निर्माण करून त्यांचा व्यवसाय म्हणजेच त्यांच्या मृत मुलाचे स्वप्न नाहीसे करण्याची धमकीवजा सूचना इंद्रायणीला देतो. वडिलांना दुखवू न इच्छिणाऱ्या इंद्रायणीला स्वतःशी लग्न करायला भाग पाडतो. इंद्रायणी वडिलांना आनंद वाटावा म्हणून लग्न करते पण मणीशी बोलणे टाळून त्याचे अस्तित्व नाकारते. तो जबरदस्ती करतो तेव्हा ती आत्महत्या करते.

मणी, नरेन आणि अन्य संशोधक आणि तंत्रज्ञांच्या मदतीने तिची यांत्रिक प्रतिकृती बनवून घेतो, जी हूबेहूब इंद्रायणीसारखी दिसते. मात्र तिची प्रतिकृती बनवताना तिच्या मूळ स्वभावाची वैशिष्ट्ये आणि तिला अजिबात वाटत नसलेले मणीविषयीचे प्रेम यांची सरमिसळ तिच्या यांत्रिक मेंदूत केली जाते. त्याबरोबरच आलेल्या अनुभवांवरून वर्तनबदल करण्याची क्षमता तिला दिलेली असते त्यामुळे सुसंस्कृतपणाचे सर्व आदेश झुगारून, ती मणीशी क्रूरपणे, विक्षिप्तपणे वागू लागते पण खऱ्या इंद्रायणीच्या मृत्यूने अपराधी वाटणारा मणी या यंत्रालाच खरी इंद्रायणी मानून तिला सहन करतो तिच्यावर उपचार करण्याचे ठरवितो. पण तत्पूर्वीच ती इंद्रायणीच्या गावी तिच्या वडिलांकडे पोहोचते, तिला इंद्रायणी मानणाऱ्या तिच्या मैत्रिणीशी, हॉटेलमधल्या कर्मचाऱ्यांशी क्रूरपणे वागून, गोळीबार करून अण्णांना मानसिक आणि शारीरिक धक्का देऊन ती तिथून निघते. मणी, नरेन व तंत्रज्ञ प्रधान तिला गाठून निष्प्रभ करतात पण तत्पूर्वी तिने मणीला जीवघेणी मारहाण केलेली असते. त्यानंतर नरेन ते मोडके यंत्र पुरून टाकतोच शिवाय पुन्हा अशा यंत्राची निर्मिती होऊ नये म्हणून तिच्या निर्मितीची सर्व टिपणे व साधने जाळून टाकायला निघतो.

लेखिकेने कथानकाची रचना अतिशय प्रभावीपणे केली आहे. कथानकाच्या मांडणीतील सुबकपणामुळे वाचक शेवटपर्यंत कथानकात गुंतून राहतो. कादंबरीच्या कथानकातील 'विज्ञान' अपरिहार्य सहजपणे येते. ते ओढून-ताणून आणल्यासारखे वाटत नाही.

डॉ. बाळ फोंडके यांनी मराठी विज्ञानकथाकादंबरीचा आढावा घेताना 'शुभदा गोगटे यांची 'यंत्रायणी' हीच तेवढी समाधान देऊन जाते. विज्ञानकथेबाबतच्या बहुतांश अपेक्षा पुऱ्या करते'^{१५} असे म्हटले आहे आणि कादंबरी वाचताना या विधानाचा प्रत्यय येतो. कथानकाची रचना तर्कसुसंगत असल्याने वाचक कथानकात तन्मय होऊन विचारप्रवृत्त होतो.

‘नेनचिम’ या कादंबरीतील ‘नेनचिम’ म्हणजे पृथ्वीचा उपग्रह चंद्र. चंद्रावर खरेखुरे मानवी पाऊल पडण्यापूर्वी लेखकाने कल्पिलेले हे कथानक आहे. चंद्रावर जीवसृष्टी होती आणि तिने विज्ञान आणि तंत्रज्ञानात कमालीची प्रगती केली होती. अर्थात ही प्रगती करण्यासाठी तेथील प्राचीन मानवी संस्कृतीला कोट्यवधी वर्षे लागली. टप्प्या-टप्प्याने त्यांनी आपली वैज्ञानिक प्रगती केली. या संशोधनाच्या बळावर त्यांनी आपल्या ग्रहावरील जीवसृष्टीचे अनादी-अनंत काळाच्या ओघातील अल्प आयुष्य ओळखले. तेथील संशोधक, राज्यकर्ते आणि सामान्य माणसांनी आपल्या अस्तित्वाची खूण कोट्यावधी वर्षांच्या निसर्गचक्रात टिकून राहावी म्हणून एका महाप्रचंड प्रकल्पाला संकल्प केला व त्यासाठी हजारो वर्षे परिश्रम केले. त्यातूनच त्यांच्या हाती लागली विचारांचे संदेशन करू शकणारी ‘सिन्तारीयंत्रणा’ या यंत्रणेचा उपयोग त्यांनी आपल्या अस्तित्वाच्या खुणा जपण्यासाठी करून घेतला. त्यानंतरच्या प्रगतीच्या काळात हे मानव अधिकाधिक यंत्रावलंबी झाले. निसर्गचक्रातील बदलांची आधीच जाणीव असल्याने जीवसृष्टीरक्षणाचे पद्धतशीर प्रयत्न सुरू झाले. पण याचवेळी पूर्वी वरदान ठरलेली विचारसंदेशन यंत्रणा शाप ठरली. रक्षक यंत्रणांच्या संदर्भात एका अधिकाऱ्याच्या मनात आलेले उलटसुलट विचार संपूर्ण ग्रहावर प्रसारित झाले आणि सर्व शासनव्यवस्था कोलमडली. ‘सिन्तारी’ यंत्रणेमुळे कोणतेच बरेवाईट विचार लपून राहत नव्हते. एकेकाळी संपूर्ण विश्वात मानवी बीज प्रसारित करण्यासाठी उपयोगी पडलेली यंत्रणा आता नेनचिमवरील जीवसृष्टीच्या विनाशाला कारणीभूत ठरली होती. मात्र नेनचिमवरील प्रगत संस्कृतीने आपल्या अतिप्रगत सिन्तारी यंत्रणेची प्रतिकृती आणि आपल्या संस्कृतीचा इतिहास आपल्या वंशज मानवाला मिळेल याची व्यवस्था करून ठेवलेली असते.

जेव्हा मानवी अंतराळवीरांना हे सर्व समजते व ती सिन्तारीमुद्रिका दिसते तेव्हा हा इतिहास माहीत असतो तरीही वेगवेगळ्या चार देशांच्या अंतराळवीरांना ती सिन्तारी यंत्रणा स्वतःच्या किंवा स्वतःच्या देशाच्या ताब्यात असावी असं वाटतं. सिन्तारीमुळे हे एकमेकांचे आणि स्वतःचे विचार प्रत्येकाला जाणवतात तेव्हा भारतीय अंतराळवीर आजही पृथ्वीवरील मानव सिन्तारीयंत्र पेलण्याएवढा प्रगल्भ झालेला नाही हे ओळखून क्षणार्धात पिस्तुलाच्या गोळीबरोबर ती नष्ट करतो. पुढे त्याच्यावर शास्त्रीय पुरावा नष्ट करणे, मानवी हितास अपायकारक वर्तन करणे असे अनेक आरोप करून त्याला शिक्षा केली जाते. मात्र आपल्या विचारपूर्वक केलेल्या वर्तनाचे समाधान त्या भारतीय अंतराळवीरांच्या मनात राहते. अशा स्वरूपाचे कथानक या कादंबरीत साकारले आहे. कथाबीजात ‘वैज्ञानिक प्रगतीमुळे मानवाच्या परस्पर संबंधावर होणारे परिणाम’ हा घटक महत्त्वाचा असल्याने ती प्रभावी विज्ञानकादंबरी बनली आहे. अभ्यासासाठी निवडलेल्या पाचही विज्ञानकादंबऱ्यांची कथानके वैविध्यपूर्ण व विज्ञानाधारीत आहेत मात्र त्यातील विज्ञानाचे प्रमाण कमी-अधिक आहे.

२. पात्रे -

पात्रचित्रण हे प्रत्येक कादंबरीच्या लेखकाच्या शैलीनुसार वैविध्यपूर्ण असलं तरी ज्या कालखंडात कादंबरी लिहिली गेली, त्या कालखंडातील वातावरणाचा परिणाम पात्रचित्रणावर आढळून येतो.

‘ध्येयाकडे’ या कादंबरीतील नाना पंडीत हे प्रमुख पात्र तर नानाची वहिनी, पुतण्या-प्रभाकर, कादंबरीच्या कथानकास कारणीभूत ठरणारे कालयंत्राचे संशोधक प्रो. लठ्ठे त्यांची पत्नी पार्वती ही स्वातंत्र्यपूर्वकाळातील माणसे व नानाने भविष्यात पाहिलेली सुंदरी, कालिंदी, वसंतराव, डोरोथी, लिली ही पात्रे स्थल-कालानुरूप खरी वाटावीत असे तपशीलवार चित्रण लेखकाने केले आहे.

नाना पंडीत हा एक ‘बोलका सुधारक’ आहे. नव्या सुधारणांचे विचार त्याच्या मनाला पटतात पण आपले सुरक्षित जीवन झुगारून सुधारणांच्या अंमलबजावणीसाठी धोका पत्करणे त्याला शक्य होत नाही. नानाविषयीचे प्रो. लठ्ठ्यांच्या तोंडून आलेले वर्णन, “नाना उत्तम कवि, लेखक व वक्ता म्हणून असल्यामुळे तो लोकांच्या ओळखीचा आणि आवडीचा असा फक्कड प्राणी होता.” (पृ. क्र. ३२) कादंबरीतील नानाचे वर्तन, भविष्यकाळात त्याला मिळालेले प्रसिद्धी यांच्याशी सुसंगत असेच आहे. कादंबरीतील सर्व पात्रे स्थिर पात्रचित्रणाचा आदर्श नमुना आहेत. आयुष्यभर ‘देवमाणसे’ राहिलेले दादा-वहिनी, वर्तमानात असो वा भविष्यात आपल्या सोयीने सुधारणावाद जपणारा नाना, संशोधनासाठी लोकापवादाचीही तमा न बाळगणारे प्रो. लठ्ठे, त्यांची साधी-सरळ विचारांची पत्नी पार्वती, आपापल्या भूमिकांशी ठाम असणाऱ्या सुंदरी आणि लिली. ही सर्व पात्रे लेखकाने सुरूवातीस वर्णन केल्याप्रमाणेच आयुष्यभर वागतात.

संपूर्ण कादंबरीत सर्व पात्रांचे वर्तन त्यांच्या सुरूवातीला आलेल्या वर्णनाशी सुसंगत असेच आहे.

‘कल्पनेच्या तीरावर’ या कादंबरीतील महत्त्वाचे पात्र म्हणजे कादंबरीचा नायक विश्वनाथ विशाळकर हा एक विचारी, पदवीधर तरूण आहे, छंद म्हणून तो देश-विदेशात भटकंती करतो असे त्याचे चित्रण लेखकाने केले आहे. वडिलोपार्जित फारशी संपत्ती नसताना, नाटकांत कामे करणे, राजकारणात भाग घेणे यासारखे ज्यातून फारसे अर्थार्जन होणार नाही असे उद्योग करूनही त्याने भारतामधील उत्तर-दक्षिण भागात बराचसा प्रवास केला आहे व तो आता प्रथम नेपाळच्या व नंतर फक्त एका ‘वेगळ्या’ तरूणीच्या भेटण्याने तिबेटला जायला तयार झाला आहे. या सर्व सफरी स्वतः काहीही न कमावता वा कोणीही पुरस्कृत न करता त्याला कशा शक्य होतात याचा कोठेच उल्लेख नाही. ती रहस्यमय तरूणी ‘सीना’ आपल्याला ‘तिबेट’ चा मार्ग अर्ध्यावर सोडायचा आहे, तिबेटविषयी आपल्याला फारशी माहिती नाही याची जाणीव असूनही ती

विश्वनाथला तिबेटला यायला उद्युक्त करते. तसेच पुढे शशशृंगातील 'कामिला' ही सदैव खिन्न असणारी स्त्री काही कारण नसतानाच दुःखी असते, ती आणि रश्मिनी या सहवासात आलेल्या दोन्ही स्त्रिया नायकाच्या प्रेमात पडतात व शशशृंगीय नैतिकतेनुसार सर्वात वाईट समजले जाणारे देशद्रोहाचे काम बिनबोभाटपणे करतात. यापैकी रश्मिनी व कामिला यांचे वागणे वेगळ्याच संस्कृतीतील असल्याने असे घडणे शक्य आहे. पण नायक व 'सीना' संदर्भात केलेले उल्लेख तर्कसुसंगत वाटत नाहीत. एवढा दोष वगळता पात्र-चित्रण जास्तीत-जास्त 'खरे' वाटावे, यासाठी प्रत्यक्षातील स्थळे, प्रवासपद्धती, वेशभूषा यांच्या वर्णनांचा यथायोग्य वापर केला आहे ज्यामुळे ही कल्पनात्म्य गोष्ट प्रत्यक्ष घडली तर अशीच घडेल असे वाचकाला भासविण्यात लेखक यशस्वी झाला आहे.

'स्फोट' या कादंबरीतील डॉ. मुंजे हे महत्त्वाचे पात्र, ज्याच्याभोवती पूर्ण कथासूत्र बांधलेले आहे. डॉ. मुंजेचा मुलगा-सून यांचे ओझरते उल्लेख येतात. प्रत्यक्ष कथानक घडते ते डॉ. मुंजे, त्यांचा नातू नितीन, त्यांची प्रेयसी वसुंधरा आणि गुप्त पोलीस डॉ. अतुल खन्ना यांच्या भोवती. डॉ. मुंजे हा एक नावाजलेला, संभाव्य नोबेलविजेता संशोधक आहे, जो आता मनाप्रमाणे अधिक संशोधनासाठी शहरापासून दूर 'मळवली' येथे स्वदेशी परत आला आहे. एका पदवीदान समारंभात, प्रथम दृष्टीक्षेपात त्याच्या प्रेमात पडणारी वसुंधरा केमकर ही बावीस वर्षांची सुवर्णपदकविजेती व त्याच्याच मार्गदर्शनाखाली पी. एच्. डी. करणारी तरुणी त्याची प्रेयसी आहे, जी मुलगा-सुनेच्या अनुपस्थितीत पण नातवाच्या उपस्थितीत त्यांच्या घरी येऊन राहते. नितीन हा त्यांचा नातू १४ वर्षांच्या मानाने खूपच बुद्धीमान व प्रगल्भ आहे. त्याचे शिक्षण अमेरिकेत चालू आहे, सुट्टीसाठी तो मळवलीला आला आहे आणि डॉ. खन्ना हा गुप्तपोलीस वरिष्ठांच्या आज्ञेवरून 'डॉ. मुंजे' वर लक्ष ठेवून आहे. लेखकाने डॉ. मुंजे, वसुंधरा यांची बाह्यवर्णने प्रसंगपरत्वे करून त्यांच्या व्यक्तिरेखामध्ये जिवंतपणा आणण्याचा प्रयत्न केला आहे. (पृ. क्र. ३७,५४)

मात्र मुंजे यांच्या बाबतीत 'त्यांना स्वतःला क्रूर, अधम, राक्षस असा कोणताही शिक्का बसला तरी वाईट वाटलं नसतं. पण मूर्ख, अतार्किक, क्षुद्रदृष्टी असा स्वतःच्या प्रामाणिक मताने शिक्का बसणं बिल्कुल सहन होणारं नव्हतं.' -(पृ. क्र. १९) 'नितीनचं भविष्य उज्वल आहे हे निश्चित, त्याच्या पिढीसाठीच तर आपण हे कार्य शिरावर घेतलं आहे आणि जर हे तडीला नाही नेलं, तर मात्र भीषण भवितव्य त्याच्या पिढीपुढे उभं आहे. (पृ. क्र. २०) असा विचार करणारे मुंजे 'समस्ये'चा सर्व बाजूंनी तर्कशुद्ध विचार करतात, नितीनवर त्यांचे खूप प्रेम आहे व त्याच्या भविष्याची त्यांना खूप चिंता आहे असे लेखकाने सूचित केले आहे. लोकसंख्यावाढीच्या समस्येचा त्यांनी शास्त्रशुद्ध पद्धतीने सखोल विचार केला आहे, (पृ. क्र. ४१ व ४२ वरील त्यांच्या विचारपद्धतीची दीर्घ वर्णने) असे लेखक सुचवितो. प्रत्यक्षात मात्र डॉ. मुंजेचे वागणे विक्षिप्त, विकृत माणसासारखे आहे. मुंबईतील रेल्वेस्टेशनच्या गर्दीने त्यांना दिलेल्या दुःखदायक अनुभवाचा सूड घेण्यासाठी ते

हा सर्व खटाटोप करतायत असे वाटावे इतके विसंगत प्रसंग पुढे घडतात. व्हिकीचा मृत्यू, नितीन व डॉ. खन्नांचा मृत्यू त्यांना विचलीत करू शकत नाही याचे काहीच तर्कशुद्ध स्पष्टीकरण कादंबरीत नाही. पात्रचित्रणातील या दोषामुळे कादंबरीच्या आशयसूत्राचा प्रभाव कमी झाला आहे.

‘यंत्रायणी’ कादंबरीत इंद्रायणी ही स्त्री-व्यक्तिरेखा आणि ‘यंत्रायणी’ ही तिची यांत्रिक प्रतिकृती आहे. इंद्रायणी ही आई व भावाच्या, तिच्या लहान वयातच झालेल्या मृत्यूने अकाली प्रौढ बनली आहे, वडिलांच्या बाबतीत हळवी पण व्यवहारात खंबीर बनली आहे. तिच्या आकर्षक व्यक्तिमत्त्वाची, सौंदर्याची तिला जाणीव आहे पण ती गर्विष्ठ नाही, गुणी, प्रेमळ व मोकळ्या स्वभावाची वाटावी अशी तरुणी म्हणून तिचे चित्र रेखाटतानाच लेखिकेने तिची दुःख सहन करण्याची, दुःख पचवून हसतमुख राहण्याची कला हे तिच्या अनाकलनीय स्वभावाचे वैशिष्ट्य म्हणून चित्रित केले आहे ज्यामुळे पुढे तिची यांत्रिक प्रतिकृती बनवताना, तिला प्रेमळ, गुणी, हसतमुख बनवणारी तिची स्वभाववैशिष्ट्ये तिच्या प्रतिकृतीत निर्माण करणे तंत्रज्ञांना, उपलब्ध माहितीवरून शक्य होत नाही. निवेदकाच्या भूमिकेत असणारा नरेंद्र हा संवेदनशील मनाचा पण वास्तवाचा विचार करून भावनांवर नियंत्रण मिळवणारा, कामात मन गुंतवणारा, परिस्थितीशी जुळवून घेणारा माणूस आहे. इंद्रायणी स्वतःशिवाय अन्य कोणाचीच होऊ नये असा विचार करणारा नरेन इंद्रायणीचे मणीशी लग्न होताच, ती आपली होणार नाही हे मनाने स्विकारतो. इंद्रायणीच्या मृत्यूनंतर मणीवर चिडलेला, इंद्रायणीला शोधायला गेलेला पोलिसांना कळवू इच्छिणारा नरेन वास्तवाचा विचार करून पोलिसांना न कळवताच परततो. मणी हा आत्मकेंद्रित अतिशय बुद्धीमान व श्रीमंत तरुण आपल्याला हवे ते कोणत्याही परिस्थितीत मिळवतोच. त्यासाठीच तो आपली बुद्धी व पैशाचा वापर करतो. याबाबतीत त्याला वैभव प्राप्त करून देणाऱ्या वडिलांचेही तो ऐकत नाही. इंद्रायणीच्या लग्नानंतरच्या तिरस्कारयुक्त वागणुकीने तो दुखावतो, तिच्यावर जबरदस्ती करतो. मात्र तिच्या मृत्यूने अपराधीपणाची भावना त्याच्या मनात राहते त्यामुळे इंद्रायणीची प्रतिकृती यंत्र आहे हे माहित असूनही तो तिचा अनुनय करतो, तिचे प्रेम मिळवण्याचा प्रयत्न करतो, एवढेच नव्हे तर यंत्रायणीच्या मारहाणीतून पूर्ण बरा झाल्यानंतर तो पुन्हा सुधारित यंत्रायणी बनवायचे ठरवेल असा विचार नरेनने करणे त्याच्या एकंदर व्यक्तिरेखेशी सुसंगतच आहे. लेखिकेने इंद्रायणी, नरेन, मणी ही मुख्य पात्र वास्तववादी ढंगाने चित्रित केली आहेतच पण त्याशिवाय अण्णा साने, तंत्रज्ञ प्रधान, इंद्रायणीचा प्रियकर बुधवानी, तिची मैत्रीण-रिसेप्शनिस्ट, तिचा मृत भाऊ, लोहोकरे या सर्वांच्याच व्यक्तिरेखा किमान बाह्यवर्णने करूनही कथानकाशी सुसंगत अशा रेखाटल्या आहेत.

‘नेनचिम’ या कादंबरीतील पृथ्वीवरील विविध चार देशांचे प्रतिनिधी असलेले अंतराळवीर पृथ्वीवरील माणसे आहेत. बाकी सर्व पात्रे नेनचिम म्हणजेच चंद्रावरील अतिप्राचीन

संस्कृतीतील मानव आहेत तसाच यंत्रेश हा अत्याधुनिक यंत्रसहाय्यकही आहे.

नेनचिम ग्रहावरील संस्कृती एकाच प्रकारची आहे. संपूर्ण ग्रहावरील माणसे एका राष्ट्राप्रमाणे राहतात. यंत्रेश हा त्यांनीच निर्माण केलेला यंत्रसहाय्यक सुरूवातीपासून अंतापर्यंतचे ज्ञान साठविणे, इतिहासाची नोंद करणे, नेनचिमवासियांच्या हवा, अन्न यासारख्या मूलभूत गरजांचे नियोजन करणे यासारखी महत्त्वपूर्ण कामे करतो. पूर्वी नेनचिमच्या पृष्ठभागावर राहणाऱ्या लोकांमध्ये दोन तट होते त्यांची वारंवार युद्धे होत असत तेव्हा संशोधक 'सिरानाम' याने 'नेनचिम' वर येणाऱ्या नैसर्गिक आपत्तीचा धोका ओळखला, सर्व नेनचिमवासियांच्या मनात एकत्र येऊन आपला वंश टिकवून ठेवण्याची इच्छा निर्माण केली. त्यातूनच पुढे संशोधकांची परंपरा निर्माण झाली. सिरानाम, कोनार, सामायार, रोलान, तिरीम, टिपामा ही सर्व नेनचिमच्या संशोधक व संरक्षकांची नावे आहेत. 'याची' आणि 'काटीर' या मानवी पात्रांमार्फत नेनचिमच्या इतिहासाचे संकलन केले जाते आणि ते यंत्रेश योग्यवेळी आपल्या मानववंशजांना ऐकवतो. यंत्रेश हा मानव नसला तरी त्याला विचारशक्ती आहे. जेव्हा सर्व मानवजात नष्ट होते तेव्हा हा यंत्रेश मानवी इतिहासाचे संकलन स्वतः पूर्ण करतो, मौल्यवान सिंतारी यंत्रणा जपून ठेवतो, मानवी वंशजांसाठी. संपूर्ण ग्रहाच्या इतिहासातील घटना आणि प्रसंगांच्या साखळीमुळे पात्रांपेक्षा परिस्थितीलाच जास्त महत्त्व आले आहे. नेनचिमवासीय मानवाचे बाह्यवर्णन कोठेही आलेले नाही. त्याऐवजी 'कोनार अनेक दृष्टींनी असामान्य होता. बुद्धी तर विलक्षण होतीच..... खेरीज त्याचे शरीरसौष्ठव अनुपम होते. पुरातन व आधुनिक, सर्व शास्त्रविद्यांत तो निपुण होता. मनात साहस होते. समयसूचकता होती, बेडरपणा होता.. (पृ. क्र. १५८) अशी मानवी गुणांची, स्वभावविशेषांची वर्णने आढळतात.

मे. भरतकुमार या भारतीय अंतराळवीराचे व्यक्तिमत्त्वही त्यांनी घटना-प्रसंगांमधून साकारले आहे. 'सिंतारी' नष्ट केल्याबद्दल झालेली शिक्षा स्विकारताना, 'त्याचा चेहरा खिन्न पण समाधानी होता' (पृ. क्र. २१७) असे थोडक्यात वर्णन करून भरतला पृथ्वीवरील सांस्कृतिकदृष्ट्या विकासाच्या प्राथमिक टप्प्यांवर असणारे आपले जग ओळखू शकत नव्हते म्हणून खिन्नता आली होती तर आपण केलेली कृती योग्यच आहे या भावनेने समाधान वाटत होते. हे मोजक्या शब्दात सांगितले आहे.

पात्रचित्रणावर लेखकाच्या स्वतःच्या शैलीचा प्रभाव असतो, तसा तो या पाचही कादंबऱ्यांतील व्यक्तिचित्रणावर दिसून येतो.

३. भाषा आणि शैली -

'ध्येयाकडे' या कादंबरीतील भाषा स्वातंत्र्यपूर्व कालखंडातील आहे. 'चिमुकल्या, पण मातीत खेळून मलिन झालेल्या गोऱ्या हातांनी त्या देशी साहेबाच्या अंगास बिलगला' (पृ. क्र. ३), फटफटी, विजार, ग्यास, कुचेष्टा ('चेष्टा' या अर्थी), वांछा, विचारपथ, डगला, क्यामेरा

यासारखे अनेक शब्द सहज संभाषणात आले आहेत. त्या काळातील सुशिक्षित वर्गाची, संभाषणाची भाषा हीच या कादंबरीतील भाषा आहे. कादंबरीतील भविष्यकाळातही ती तशीच टिकून आहे. या भाषेमध्ये वाक्प्रचार, म्हणी, आलंकारिक शब्द यांचा भरपूर भरणा असूनही भाषा कृत्रिम वाटत नाही. तत्कालीन व्यक्ती व घटनांचे साहित्य, विज्ञानातील संदर्भ, व्यवस्थेविषयीची वर्णने प्रसंगानुरूप आली आहेत. त्यामुळे ती मुद्दाम जोडल्यासारखी कृत्रिम वाटत नाहीत.

मोठमोठी वाक्ये असणाऱ्या त्यांच्या भाषेत व्यवहारातील दाखले आहेत. त्यामुळे त्यांची भाषा आलंकारिक असली तरी वाचकांच्या ओळखीची उदाहरणे देणारी आहे. 'अनुभवांच्या पिढीजाद ठेवींमुळेच मानवीज्ञान मारवाडी सावकाराच्या चक्रवाढ व्याजाप्रमाणे वाढत जाऊन आमची आजची भौतिक सुधारणा अंमलात आली.' (पृ. क्र. १८) 'ज्या अद्भुत आश्चर्यांच्या महासागरात मी डुंबत होतो, त्यांत या लहानशा टिटवीचा काय थांग लागणार?' भरल्या गाड्याला सुपाचे ओझे कसे वाटणार? (पृ. क्र. ४४), नव्या जगांत मी किती उमेदीने प्रवासास निघालो परंतु प्रथमग्रासे मक्षिकापात झाला. (पृ. क्र. ४९) वारंवार म्हणी, वाक्प्रचार व आलंकारिक शब्द येणारी तत्कालीन सुशिक्षित ब्राह्मणांची भाषा हीच कादंबरीतील सर्व थरांतील पात्रांची भाषा आहे. उदाहरणे, दाखले दिले आहेत तेसुद्धा उच्चवर्णीय, श्रीमंत सुशिक्षित समाजातील. वाङ्मय, विज्ञान याविषयी लेखकांस ज्ञात असलेली माहिती कथानकातील वर्णनात खुबीने वापरली आहे. नामदार गोखले, लोकमान्य टिळक, महात्मा गांधी या तत्कालीन सुशिक्षितांमध्ये लोकमान्यता प्राप्त झालेल्या पुढाऱ्यांचा आदरपूर्वक उल्लेख आहे. सामाजिक सुधारणांविषयी चर्चा आहे मात्र समाजसुधारणांच्या बाबतीत महत्त्वाची भूमिका बजावणाऱ्या जोतीबा फुलेंचा उल्लेखही नाही. म्हणजेच कादंबरीतील नायक नाना पंडित हा कितीही स्पष्टवक्ता असला तरी तो बेहेरेंचे, त्यांच्या विचारांचे प्रतिबिंब आहे. ज्याप्रमाणे बेहेरे स्वातंत्र्यलढ्याविषयी परखड उल्लेख करून इंग्रज सरकारचा रोष ओढवून घेऊ इच्छित नाहीत त्याप्रमाणेच पुस्तके वाचणाऱ्या उच्चवर्णीयांचा रोषही ते पत्करू शकत नाहीत. किंबहुना वर्णव्यवस्था, पोषाख, जुन्या परंपरा याविषयीचे त्यांचे स्वतःचे विचार ठाम आहेत ते तर्कशुद्ध विचार करून बदलण्याची त्यांची इच्छा नाही. याच विचारसरणीतून त्यांनी आत्मनिवेदनात्मक व पत्ररूप निवेदन या निवेदनात्मक शैलीचा वापर करून कोणत्या परिस्थितीत पुढे काय झाले असेल त्याचा विचार करण्याची जबाबदारी वाचकांवर टाकली आहे. मात्र त्यामुळे कादंबरीच्या ओघवतेपणाला बाधा येणार नाही याची त्यांनी काळजी घेतली आहे, कथानकाच्या अनुषंगाने वाचकांच्या मनात येणाऱ्या जास्तीतजास्त शंकांची उत्तरे त्यांनी सहज वर्णनांतून देण्याचा प्रयत्न केला आहे. कथानक अद्भूतरम्य असूनही त्याची तर्कशुद्ध मांडणी करण्याचा प्रयत्न त्यांनी केला आहे. ज्यामुळे वाचकांच्या मनात वास्तवाचा आभास निर्माण करण्यात ते यशस्वी झाले आहेत. संशोधन खंड, समाज खंड व संदेह खंड अशा तीन भागांमध्ये कादंबरी विभागलेली असली तरी त्यामुळे तिच्या एकसंध परिणामास बाधा आलेली नाही.

हरिभाऊ आपटे यांच्या वास्तवदर्शी चित्रणशैलीचा लेखकावर प्रभाव आहे. स्थितीशील, रूढीप्रिय समाज आणि नव्या मूल्यांची ओढ यांच्या तणावामधून अवतीभोवती जे घडत होते ते त्यांनी या कादंबरीत टिपण्याचा प्रयत्न केला आहे. हरिभाऊंनी समाजपरिवर्तनाचे चित्र रेखाटताना समकालातील स्वातंत्र्याचा ध्यास गतकाळात शोधला. भूतकाळ नवमूल्यांनी संस्कारित करून प्रेरणादायी स्वरूपात मांडला, तसाच प्रयत्न बेहेरे यांनी कल्पित भविष्यकाळाच्याबाबतीत केला आहे. आपल्यावरील हरिभाऊंचा हा प्रभाव लेखकाने कादंबरीच्या नायकाच्या तोंडून वदवला आहे, 'अर्थात ! हरिभाऊंना वंदन केल्याशिवाय का कोणी मराठी कथालेखक लेखणी हातांत धरतो? पूर्वग्रंथकारांच्या ग्रंथांचे अध्ययन केल्याशिवाय नवे ग्रंथ कोणाला निर्माण करता येतात असे मला वाटत नाही आणि त्यांच्या ग्रंथांची आपल्या सत्यपर लिखाणावर छाप पडली तर मी त्यांत कमीपणा मानीतही नाही !' (पृ. क्र. ३३५) त्यामुळे 'ध्येयाकडे' कादंबरीच्या निवेदनात हरिभाऊंप्रमाणेच पाल्हाळ, पुनरूक्ती, दूरान्वय, समर्थने आणि योगायोगाचे प्राबल्य आढळून येते. मात्र हा प्रभाव फक्त निवेदन-शैलीवरच दिसून येतो. हरिभाऊंप्रमाणे समाजमनाला संस्कारित करण्यासाठी वास्तवातील सामाजिक, राजकीय समस्यांचे खरेखुरे चित्रण करण्यापेक्षा इंग्रज सरकार व उच्चवर्णीयांचा रोष ओढवणार नाही, अशा समस्यांवर फक्त चर्चा करणे व कादंबरीची लोकप्रियता वाढवणे बेहेरे यांना महत्त्वाचे वाटते.

'कल्पनेच्या तीरावर' या कादंबरीतील निवेदनशैली आत्मनिवेदनात्मक आहे. कादंबरीचा नायक विश्वनाथ विशाळकर याचे सुरूवातीचे निवेदन आत्मनिवेदनात्मक पद्धतीचे वैशिष्ट्य अधोरेखित करणारे आहे. या पद्धतीमध्ये लेखकाने सांगितलेल्या माहितीबरोबरच त्याच्या सांगण्याच्या पद्धतीवरूनही निवेदक पात्राविषयी अधिक माहिती मिळते. अर्थात कादंबरीतील इतर सर्व पात्रांचे वर्णन निवेदक पात्राच्या दृष्टिकोणातूनच येण्याचा दोषही त्यामुळे निर्माण होतो. 'माझे नाव विश्वनाथ केशव विशाळकर. लेखनाची मला हौस नाही अथवा तो माझा व्यवसायही नाही. लेखक हे लिहिण्यासाठी म्हणून काहीतरी लिहितात. मी मात्र माझ्याजवळ काहीतरी लिहिण्यासारखे आहे म्हणूनच केवळ लिहीत आहे.' (पृ. क्र. १) या निवेदनात निवेदकाचे नाव व त्याला पुढील निवेदन का लिहावेसे वाटले हे स्पष्टच सांगितले आहे पण त्याबरोबरच निवेदकाचा लेखन आणि लेखकांविषयीचा दृष्टिकोण समजतो. जो त्याच्या व्यक्तिमत्त्वाचे विविध पैलू समजण्यास उपयोगी पडतो.

कादंबरीतील भाषा स्वातंत्र्योत्तर काळातील तरूणाची आहे. त्यामुळे नुकतीच पदवी मिळालेल्या तरूणाने ज्याप्रमाणे आलंकारिक शब्द, उपमा, सुवचने यांचा जास्तीतजास्त वापर करून सुबक निबंध लिहावा तशी या कादंबरीतील भाषा आहे. ती खेड्यातून आलेल्या साध्या तरूणाची नेहमीच्या वापरातील भाषा नाही. तिच्यावर पुस्तकी भाषेची छाप आहे. 'आपल्या चतुःसीमेत राहणाऱ्या सर्व माणसांसह व देवांसह हे गाव काळाच्या डोहात उडी घ्यायला सिद्ध

होऊन बसले आहे असे दिसते.’ (पृ. क्र. ३) ‘काळाचा प्रवाह पुराच्या लाटेप्रमाणे दुथडी फोडीत भोवताली वाहात होता आणि आमचा वाडा झाडाला अडकलेल्या एखाद्या चिंधीप्रमाणे त्या पुरातही स्थिर व गतिहीन होऊन राहिला होता.’ (पृ. क्र. ४) यासारख्या उपमा, दीर्घ निसर्गवर्णने, ‘खोलीतील एकांतात माझे मन अतिशय ‘क्षुब्ध’ आणि ‘क्षीण’ होऊ लागले’ (पृ. क्र. २९) परंतु शरीर ‘दुर्बल’ झाल्याने माझा हा ‘यत्न’ ‘सफल’ झाला नाही (पृ. क्र. २९) यासारख्या पुस्तकी शब्दांचा वापर यामुळे भाषेला कृत्रिमता आली आहे.

शिरवाडकरांच्या लेखनशैलीवर नकळत त्यांच्यातील कवीचा प्रभाव पडला आहे. नायकाने ‘माझ्या मनाचा कल काव्याकडे कधीच नव्हता’ (पृ. क्र. २१) असे म्हटले असले तरी कादंबरीतील काव्यात्म वर्णने तिच्यावरील, लेखकात लपलेल्या कवीचा प्रभाव स्पष्ट करतात. कादंबरीतील आशयसूत्र चिंतनाच्या पातळीवर साकारले आहे. राजकीय - सामाजिक व्यवस्था, त्यांच्या रूढीप्रियतेमुळे निर्माण झालेल्या समस्या - दारिद्र्य, बेकारी, गुन्हेगारी, चोरी, अंधश्रद्धा, देव व धर्माविषीच्या कल्पना अन्नाची भूक आणि प्रणयाची भूक यासारख्या मानवी जीवनाला व्यापून राहिलेल्या बहुतांश प्रश्नांकडे वेगवेगळ्या दृष्टिकोणातून पाहिले तर त्यांचे स्वरूप किती बदलून जाईल याचे लेखकाने केलेले चिंतन म्हणजे ‘कल्पनेच्या तीरावर’. या कादंबरीतील नायकाचा शशशृंगाकडे जाताना झालेला तथाकथित ‘विमानप्रवास’ वगळता कादंबरीचा ‘विज्ञाना’शी फारसा संबंध आलेला नाही. वैज्ञानिक प्रगतीचे उल्लेख आहेत पण कादंबरीतून हे वैज्ञानिक प्रगतीचे उल्लेख काढून टाकले तरी तिच्या आशयसूत्राला फारशी बाधा येणार नाही म्हणूनच ‘कल्पनेच्या तीरावर’ ही कादंबरी विज्ञानकादंबरी नसून आदर्श काल्पनिक समाजजीवन चित्रित करणारी युटोपियन कादंबरी आहे. मराठी विज्ञानकादंबरीचे पूर्वरूप आहे.

‘स्फोट’ कादंबरीतील बहुतांश घटना मळवलीसारख्या छोट्या गावात घडत असल्या तरी त्यांचा संबंध जागतिक घडामोडींशी आहे. डॉ. मुंजे हे काही वर्षे अमेरिकेत वास्तव्य केलेले संशोधक, तिकडेच नोकरी करणारा त्यांचा मुलगा, तामीळ सून आणि चौदा वर्षांचा नातू आणि इंटरपोलचा अधिकारी डॉ. खन्ना या सर्वांच्या संभाषणामध्ये इंग्लिशचा जास्तीतजास्त वापर असणं हे वातावरण व आशयाला धरून आहे. त्यामुळे कादंबरीतील इंग्लिश शब्द, वाक्ये, संभाषणे स्वाभाविक वाटतात. कादंबरीची वर्णनशैली भाषेच्या सहज वापरामुळे अधिक प्रभावी आणि परिणामकारक झाली आहे. विशेषतः स्थलवर्णने आणि प्रसंगवर्णने यांच्या वर्णनात त्यांच्या शैलीचा प्रभाव प्रकर्षाने जाणवतो. डॉ. मुंजे यांनी मुंबईतल्या व्ही. टी. स्टेशनवर अनुभवलेल्या जीवघेण्या गर्दीचे वर्णन (पृ. क्र. ३५, ३६, ३७) अत्यंत जिवंत उतरले आहे. त्यात वर्णन केलेली गर्दी अक्षरशः अंगावर येते आणि आपण स्वतःच त्या गर्दीत गुदमरतोय असा भास वाचकाच्या मनात निर्माण होतो. डॉ. मुंजे यांनी निर्माण केलेल्या संगीताचे वर्णनही उल्लेखनीय आहे. (पृ. क्र. १०६, ९६-९७, ११५) हे संगीत नेहमीच्या संगीताहून वेगळे आहे. त्यामुळे त्याचे वर्णन करताना

नेहमीची परिभाषा वापरणे शक्य नव्हते. तरीही साधूंनी ते सहजसुंदर भाषेत परिणामकारकपणे साध्य केले आहे.

सर्वसाक्षी निवेदकामार्फत या कादंबरीचे कथानक उलगडले आहे. या कादंबरीचा रोख भावानुभूतीपेक्षा रहस्यमयतेकडे अधिक आहे. त्याची उकल करण्यात साधूंचे कौशल्य जाणवते. मात्र त्यामुळे आशयसूत्रातील गाभाघटक दुर्लक्षित होऊन 'स्फोट' एक रंजक कादंबरी बनली आहे. सुरुवातीस तत्त्वनिष्ठ संशोधक असे ज्यांचे वर्णन आले आहे, त्यांच्या कृती व कादंबरीतील घटना-प्रसंग यामुळे त्यांची माथेफिरू संशोधक अशी प्रतिमा वाचकांच्या मनात निर्माण होते. ज्यामुळे वैज्ञानिक प्रगतीमुळे निर्माण झालेल्या समस्या, त्याकडे पाहण्याचा संशोधकांचा दृष्टिकोण, एकांगी विचारातून योजलेल्या उपयामुळे होणारे अपाय या मूळ आशयसूत्राचा लोप होऊन त्याला योगायोग व अतिशयोक्तींनी भरलेल्या रहस्यकथेचे स्वरूप प्राप्त झाले आहे. मात्र कादंबरीच्या अखेरीस साधूंनी खास मार्मिक भाष्य केले आहे त्यात ते म्हणतात, 'जगाचे व्यवहार व्यवस्थित सुरू होते. आपण एका मोठ्या संकटातून वाचलो याची बाराशे कोटी लोकांना कल्पनाही नव्हती. किंवा भविष्यात काय भीषण घटना घडणार आहेत याची जाणीवही नव्हती !....' (पृ. क्र. ११९) यातल्या शेवटच्या वाक्यातील गर्भित सूचना पुन्हा वाचकाचे मन आशयसूत्राकडे वळवून त्याला अस्वस्थ करते.

या कादंबरीच्या संदर्भात डॉ. वडमारे म्हणतात, 'ही एक कल्पनारंजित घटना आहे, हे मान्य करूनच 'स्फोट' कादंबरी वाचावी लागते.'^{१६} साधू यांनी कथानकाला रूढ अर्थाने पूर्णता देण्याचा विशेष प्रयत्न येथे केला आहे. त्यासाठी योगायोगांचे साहाय्य घेतले आहे. निवेदनातील स्पष्टता व नेमकेपणामुळे कादंबरीला सुबोध आकलनक्षम रूप प्राप्त झाले आहे.

'नेनचिम्' कादंबरीत त्रयस्थ निवेदक एका ग्रहावरील जीवसृष्टीची निर्मिती, उत्क्रांती आणि विनाशाची कथा सांगतो. हा त्रयस्थ निवेदक कधी यंत्रमानव आहे तर कधी या प्राचीन संस्कृतीचा प्रतिनिधी. ही संस्कृती चंद्रावर निर्माण झाली असली तरी पृथ्वीवरील जीवनाच्या उगमापूर्वी कोट्यावधी वर्षे ती अस्तित्वात होती साहजिकच तिची भाषा वेगळीच असणार. लेखकाने वैशिष्ट्यपूर्ण विशेषनामांचा उपयोग करून या भाषेचे वेगळेपण आणि साम्य यातून एक वेगळी पण अर्थवाही भाषा या कादंबरीत वापरली आहे. 'आमचे जग - नेनचिम्, सूर्यपुत्र. प्रिय ग्रह..... दोन खंडे - सुचिमार आणि निचिमार. (पृ. क्र. १७) 'असे का? ता वरीनी? दोनच शब्द; पण किती प्रभावी! (पृ. क्र. २१) 'वझेला : १२ प्रिचिम् ३९५ (ता वरीनी) (पृ. क्र. ३४) '५०० (ता वरीनी) या वर्षीची परिस्थिती अशी होती.' पृ. क्र. ३७ अशा प्रकारच्या उल्लेखांमध्ये 'ता. व.' हा इ. स. सारखा कालगणनेचा प्रकार तर '१२ प्रिचिम् ३९५' हा दिनांक याप्रकारची पृथ्वीवरील माणसाच्या भाषेसारखेच संकेत व त्यांचे प्रसंगानुरूप स्पष्टीकरण असे स्वरूप या कादंबरीतील भाषेला प्राप्त झाले आहे.

साधारणपणे परग्रहवासींचे कथानक असलेल्या विज्ञानकादंबरीमध्ये सजीवांच्या दिसण्याची, शारीरिक वैशिष्ट्यांची, विचित्र सवयी किंवा रूढी परंपरांची वर्णने आढळतात. पण असे कोणतेही वर्णन न करता लेखकाने एक प्रभावी कथानक निर्माण केले आहे. निवेदन-शैलीतील सुसंगतपणा, सहजता यांमुळे चित्र-विचित्र विशेषनामांची गर्दी असूनही कादंबरी क्लिष्ट वाटत नाही किंवा तिच्या ओघवतेपणाला बाधा येत नाही. कादंबरीची रचना रहस्यकथेप्रमाणे असली आणि शेवटी रहस्याचा उलगडा होत असला तरी ते रहस्य वाचकांसाठी विचारप्रवर्तक आहे. ज्याच्या आधारे मेजर भरतकुमारला दोषी ठरविले जाते ते 'एका व्यक्तीस समाजाचे भवितव्य ठरविण्याचा काहीही अधिकार पोचत नाही' (पृ. क्र. २१७) या वाक्याच्या आधारे आणि नेमके याच कारणासाठी भरतकुमारने 'सिंतारी' नष्ट केलेली असते. कारण विचारसंदेशनाची गुरुकिल्ली जर एका व्यक्तीच्या हाती लागली तर निरंकुश सत्तेच्या अपेक्षेने ती व्यक्ती विनाशकारी अनर्थ ओढवू शकते हे वास्तव त्याला माहित असते आणि अन्य तिघांना त्याची जाणीव आहे, ती मिळवण्याची इच्छा आहे, त्यासाठी लढण्याची तयारी आहे मग पृथ्वीवरील राज्यकर्ते 'सिंतारी' चा उपयोग कसा करतील? या भयावह विचारानेच त्याने ती रचना नष्ट केलेली असते. लेखकाची मोजक्या शब्दात अर्थपूर्ण आशय सामावणारी सूचक शैली या कादंबरीला अधिक वाचनीय व विचारप्रवर्तक बनवते.

'यंत्रायणी' ही कादंबरी प्रभावी कथानक रचना, कथानकाशी सुसंगत व्यक्तिचित्रणाबरोबरच वाचकांशी सहज संवाद साधणारी दैनंदिन वापराची भाषा आणि उत्कंठावर्धक निवेदनशैली यामुळे अधिक प्रभावी बनली आहे. साधी नेहमीच्या वापरातली भाषा ही कादंबरीची भाषा असल्याने कादंबरीत एक नैसर्गिक सहजता जाणवते. कादंबरीतील निवेदक हा कादंबरीतील एक व्यक्तिरेखा असल्याने कथानक या पात्राच्या दृष्टिकोणातून मांडले आहे. निवेदनातील उत्कंठावर्धक शैलीमुळे पुढे काय होणार याविषयीची उत्सुकता वाचकांच्या मनात शेवटपर्यंत राहते. कोठेही संभाव्य भविष्याविषयी विधान केलेले नाही. 'पण जे व्हायचे होते ते होऊन गेले होते. पुढे काय काय घडणार होते कोणास ठाऊक!' (पृ. क्र. ५४) काय झाले होते, कोणास ठाऊक! पण नक्कीच काहीतरी विपरीत घडले होते. (पृ. क्र. ५९) इंद्रायणीची मला जशी ओढ लागली होती तशी या यांत्रिक इंद्रायणीचीही लागेल? कोणास ठाऊक! (पृ. क्र. ८३) यासारख्या विधानातून पुढे काय घडणार आहे याविषयीची पुसटही कल्पना लेखिका देत नाही. खरे तर निवेदकाने सुरूवातीपासून केलेले वर्णन त्याच्या भूतकाळातील आहे पण कुठेही 'याच कृतीत पुढच्या अनर्थाची बीजे लपलेली होती' यासारखे विधान केलेले नाही. त्यामुळे कथानकातील अनौपचारिक सहजपणा कायम राहिला आहे. इंद्रायणी, मणी व स्वतः नरेंद्रच्या रूपाचे वर्णन आहे पण स्त्री-परूषांना परस्परांविषयी वाटणारे आकर्षण-प्रेम हा कादंबरीच्या आशयसूत्राचा मुख्य भाग असूनही कोठेही अश्लील वर्णने नाहीत. नैसर्गिक वाटतील असे संवाद आणि स्थळांची अथवा

व्यक्तीची वर्णने घटना-प्रसंगांचे खरेपण अधिक ठळकपणे जाणवावे यासाठी आली आहेत. कादंबरीत प्रसंगानुरूप चित्रांचाही वापर केलेला आहे. अर्थात चित्रे नसती तरी कादंबरीतील भाषा आणि निवेदन शैलीमुळे ती तेवढीच प्रभावी ठरली असती जेवढी आता आहे.

कादंबरीचे मध्यवर्ती आशयसूत्र विज्ञानातील प्रगतीवर आधारित आहे, ते कथानकाच्या माध्यमातून उलगडत जाताना, “पूर्वी माणसांजवळ सोयी कमी होत्या इंद्रायणी, पण सहनशक्ती जास्त होती! या यंत्रानी माणसाचा चिवटपणा आणि सहन करण्याची ताकदच कमी करून टाकली आहे.” (पृ. क्र. ४१) ‘पण खरे म्हणजे तिला ‘शुद्धीवर ये’ असे सांगण्याचा आम्हाला काहीच अधिकार नव्हता. ती शुद्धीवरच होती. शुद्धीवर नव्हतो ते आम्ही ! गोंडसरूप दिलेल्या यंत्राला मानवी बुद्धी, विचार नि विवेक आहे असे आम्ही समजून चाललो होतो. (पृ. क्र. १६५, १६६) यासारख्या विधानातून लेखिकेने आशयसूत्र अधोरेखित केले आहे.

कादंबरीत यंत्रायणीच्या जडणघडणीच्या संदर्भात शरीररचना (पृ. क्र. ७५, ७६) इलेक्ट्रॉनिक उपकरणे (पृ. क्र. १०६, १०७) याविषयीची माहितीची वर्णने आली आहेत. मात्र कथानकाच्या ओघात ती संवादाच्या माध्यमांतून आल्याने मुद्दाम ओढून आणल्यासारखी वाटत नाहीत. साधी, सहज भाषा आणि आकर्षक निवेदन शैली यामुळे ‘यंत्रायणी’ तील आशयसूत्र मनाला भिडते, वाचकांना विचारप्रवृत्त करते.

नारळीकरपूर्व कालखंडातील या कादंबऱ्या वेगवेगळ्या लेखकांच्या असल्याने त्यांच्या भाषा आणि शैलीमध्ये वैविध्य आहे. पण आशयानुरूप भाषा आणि स्वतंत्र शैली हे या प्रत्येक कादंबरीचे वैशिष्ट्य आहे.

४. वातावरण -

स्थल-काल वैशिष्ट्याचे कादंबरीत पडलेले प्रतिबिंब म्हणजे कादंबरीतील वातावरण. कादंबरीचे कथानक, त्यातील घटना-प्रसंग कोणत्यातरी स्थळी व कोणत्यातरी काळात घडलेल्या असतात. या स्थळकाळाची पार्श्वभूमी म्हणजे वातावरण. विज्ञानकादंबरीतील स्थळांना कोणतेही बंधन नसले तरी काळाला मात्र असते. विज्ञानकादंबरीतील काळ हा भविष्यकाळ असतो; मानवी संस्कृतीला ज्ञात असलेल्या इतिहास आणि वर्तमानापेक्षा वेगळा असा अज्ञात काळ अशा अर्थाने तो भविष्यकाळ असतो. साहजिकच विज्ञान कादंबरीतील वातावरण वाचकांनी पूर्वी न अनुभवलेले, वेगळे असते.

‘ध्येयाकडे’ या कादंबरीत सुरूवातीचा स्वातंत्र्यपूर्व काळ हा ज्ञात असला तरी नानाने भविष्यकाळात प्रवेश केल्यानंतर कादंबरीतील वातावरण पूर्णतः बदलून जाते. कथानकाच्या अनुषंगाने वातावरणनिर्मिती होत असल्याने भविष्यातील कल्पित काळात कल्पित वातावरण असणे साहजिक आहे. मात्र लेखकाने स्वातंत्र्यपूर्व कालखंड प्रसंगवर्णने आणि पात्रचित्रण यांच्या

माध्यमातून जिवंत उभा केला आहे. तत्कालीन लेखक, कवी, नेते, खरेखुरे सामाजिक राजकीय संदर्भ 'लोकमान्य टिळकांच्या म्हणण्याप्रमाणे एक पैशाची भांग एकदा सेवन केली, म्हणजे त्या कैफात कल्पनांना काय तोटा?' (पृ. क्र. २२) चहा पितापिता प्रोफेसर कुचेष्टेने म्हणाले, "काहो देशभक्त! तुम्ही अजून चहा सोडला नाही, वाटतें! आजची फॅशन म्हणजे चहा सोडून कॉफी किंवा कोको पिण्याचा उपक्रम करावयाचा. त्याशिवाय देशभक्ति खुलत नाही." (पृ. क्र. ६) 'धनतोलीवरील सुंदर बंगले हळूहळू नाहीसे होऊ लागले, आणि त्यांच्याऐवजी झाडेझुडपे वाढू लागलीं. सडकांच्या ऐवजी नाले, विजेच्या दिव्यांच्या आणि खांबांच्या ऐवजी पक्ष्यांची घरटी व कोळ्यांची जाळी दिसू लागली! सायन्स कॉलेजची प्रचंड व भव्य इमारत केव्हांच नष्ट झाली! (पृ. क्र. ४१) यांसारखे तत्कालीन नागपूरमधील संदर्भ वाचकाला कादंबरीतील स्थळकाळाच्या पार्श्वभूमीची यथातथ्य जाणीव करून देतात. भविष्यकाळातील परिस्थितीचे वर्णन हे पूर्णतः काल्पनिक असले तरी त्याला ज्ञात वैज्ञानिक, सामाजिक स्थितीच्या माहितीचा आधार आहे. रेडिओचा वैयक्तिक दळणवळणाचे साधन म्हणून वापर, वाहतूकीची साधने म्हणून वापरली जाणारी विमाने, परदेशातील रेडिएटर्सच्या धर्तीवरील वातानुकूलन यंत्रणा व त्यासाठी केलेला शीतकपाटांचा वापर, वीजेवर चालणाऱ्या चुली, विविधरंगी प्रकाशाचा वापर करणारी उपचारपद्धती या साऱ्या विज्ञानाधारीत कल्पना १९३० च्या दशकात माहित असलेल्या वैज्ञानिक शोधांच्या आधारे केलेल्या आहेत. त्याबरोबरच आजची सामाजिक स्थिती आदर्श स्थितीच्या दिशेने जाताना नजीकच्या भविष्यातील 'मधली अवस्था' कशी असेल याचे काल्पनिक चित्र तत्कालीन वास्तवाशी सांगड घालणारे असल्याने कथानक अधिक परिणामकारक झाले आहे. स्वातंत्र्यलढा ही १९३० च्या दशकातील अत्यंत महत्त्वपूर्ण, सर्वव्यापी चळवळ असल्याने कादंबरीतील स्वातंत्र्यलढ्याची पार्श्वभूमी कादंबरीच्या कथानकात खरेपणाचा भास निर्माण करते.

'कल्पनेच्या तीरावर' या कादंबरीतील वातावरण भविष्यकाळातील नाही. या कादंबरीचे कथानक वर्तमानकाळातच पण अज्ञातस्थळी घडते. पृथ्वीवरील अन्य जगाला माहित नसलेला असा शशशृंग देश व त्याची संस्कृती ही या कादंबरीतील घटनांची पार्श्वभूमी आहे. नायक योगायोगाने या अज्ञात जगात प्रवेश करतो. तेथील सुव्यवस्थित राजकीय, सामाजिक व्यवस्था, पृथ्वीवरील रूढ संकेतांच्या उलट किंवा विचित्र वाटणारे नियम, रूढी-परंपरा हे नायकाला जसे गोंधळात टाकतात तसेच विचार करायलाही लावतात. लेखकाने येथे आपल्या आदर्श समाजरचनेविषयीच्या कल्पना रंजक पद्धतीने मांडून वाचकांना विचारप्रवृत्त करण्याचा प्रयत्न केला आहे. लेखकाचे स्वयंचलित यानाने या देशात प्रवेश करणे या प्रसंगाव्यतिरिक्त विज्ञानाच्या प्रगतीचे काही उल्लेख कादंबरीमध्ये असले तरी कथानक व आशयसूत्रात वैज्ञानिक प्रगती हा अविभाज्य घटक नाही. त्यामुळे कथाबीज आणि आशयसूत्राप्रमाणेच वातावरणनिर्मितीच्या दृष्टीनेही 'कल्पनेच्या तीरावर' ही विज्ञानकादंबरी ठरत नसली तरी मराठी विज्ञानकादंबरीचे पूर्वरूप निश्चितच

उरल.

‘स्फोट’ या कादंबरीतील वातावरणनिर्मिती मुखपृष्ठापासूनच सुरू झाली आहे. अस्ताव्यस्त पसरलेल्या अगणित मनुष्याकृती, वेगाने वाढणाऱ्या अमर्याद लोकसंख्येची अंगावर येणारी गर्दी लोकसंख्येच्या ‘स्फोटा’ ची जाणीव करून देते. कादंबरीच्या पहिल्याच पृष्ठावर उद्धृत केलेले ‘रेव्ह थॉमस रॉबर्ट माल्थस’ आणि ‘कार्ल मार्क्स’ चे विचार लोकसंख्येच्या या समस्येवर विचार करण्याची गरज अधिक ठळक करतात. या कादंबरीचे कथानकही भविष्यकाळात घडत असले तरी हा भविष्यकाळ नजीकचा आहे कादंबरीचे प्रकाशन (१९७८) आणि कादंबरीतील घटनांचा काळ यात फक्त सतरा वर्षांचं अंतर आहे. लोकसंख्यावाढीची समस्या तीव्रतेने जाणवून देणारा डॉ. मुंजेच्या आयुष्यातील रेल्वे स्टेशनवरचा प्रसंग लेखकाने अतिशय परिणामकारकपणे साकारला आहे. त्याशिवाय डॉ. मुंजेनी केलेलं चिंतन, त्यांच्या संशोधनाची पार्श्वभूमी, घरातील मोकळं वातावरण, मुलगा-नातू यांच्यावरील अमेरिकन जीवनपद्धतीचे संस्कार, डॉ. मुंजेचा स्वतःवरील, स्वतःच्या बुद्धीनिष्ठ अंदाजांवरील प्रबळ विश्वास, जिच्यापासून कोणतेही सामाजिक-राजकीय गुपित लपून राहू शकत नाही अशा इंटरपोलचा हस्तक्षेप, सहज संभाषणाची इंग्रजी भाषा या सर्व घटकांचा यथायोग्य वापर करून लेखकाने पंधरा वर्षांनंतरची राजकीय, सामाजिक स्थिती वास्तव वाटावी अशी वातावरणनिर्मिती केली आहे.

बेसुमार लोकसंख्यावाढ ही जागतिक समस्या आहे. ‘कोणत्याही समस्येवर उपाय शोधताना कागदावरील सांख्यिकी माहिती आणि एकांगी विचारपद्धतीचा अवलंब केला तर उपायाऐवजी अधिक मोठी समस्या निर्माण होऊ शकते. समस्येच्या परिणामांचा जेवढा विचार केला जातो तेवढाच विचार संशोधकांनी उपायाच्या सर्वंकष परिणामांचा करणे आवश्यक असते. तसे न केल्यास उपायाचे विनाशकारी परिणाम भोगावे लागतात’ या आशयसूत्रावर आधारित कथानक असल्याने आपण सर्वंकष, तर्कनिष्ठ विचार करतो आहोत असे समजून प्रत्यक्षात एकांगी विचार करणाऱ्या डॉ. मुंज्यांची मानसिकता संशोधनाचा ध्यास घेतलेल्या कोणत्याही संशोधकाची असू शकते. ही बाब ठळकपणे नमूद करणारी प्रभावी वातावरणनिर्मिती साधू यांनी केली आहे. दुसरे महायुद्ध थांबवण्यासाठी अणुबाँबचा वापर झाला आणि त्यानंतर झालेल्या हानीपेक्षा महायुद्ध आणखी थोडा काळ चालू राहिले असते तरी चालले असते अशी परिस्थिती निर्माण झाली. समस्येपेक्षा उपायाचेच दुष्परिणाम जास्त काळ भोगावे लागले. तशीच परिस्थिती डॉ. मुंजे यांच्या प्रयोगांनी ओढवू शकते अशी पार्श्वभूमी लेखकाने या कादंबरीत निर्माण केली आहे.

‘नेनचिम’ या कादंबरीतील वातावरण कोट्यावधी वर्षांपूर्वीचे आहे. पण माणसाला अज्ञात अशा स्थळ-काळ आणि वैज्ञानिक प्रगतीवर आधारित कल्पनांमुळे कादंबरीला विज्ञानकादंबरीचे स्वरूप प्राप्त झाले आहे. लेखकाने ज्ञात विज्ञान-तंत्रज्ञानाच्या आधारे चंद्रावरील जीवसृष्टीची जी कल्पना केली आहे ती कथानकाच्या मुळाशी असलेली जिज्ञासा व उत्कंठावर्धनाच्या

तंत्रामुळे वास्तव असल्याचा आभास निर्माण होतो. लेखकाने मानवी वैज्ञानिक प्रगतीच्या टप्प्यांच्या आधारे निर्माण केलेले कल्पनाविश्व अतिशय तर्कसुसंगत आहे. वाचकांना पूर्णतः अपरिचित अशी विशेषनामे वापरून लेखकाने मानवी संस्कृतीच्या इतिहासाचा आधार घेऊन निर्माण केलेले हे वेगळे विश्व, कादंबरीतील वातावरण आणि कथानक एकजीव करते. विश्वाची निर्मिती आणि विस्तार, सजीवांची निर्मिती याविषयीचे मानवाचे चिरंतन कुतूहल, आपला वंश किंवा अंश टिकविण्याची, वाढविण्याची, अधिकाधिक समृद्ध करण्याची निरंतर धडपड यांचा उत्तम मेळ साधून लेखकाने वातावरणनिर्मिती केली आहे.

‘यंत्रायणी’ ही कादंबरी कोकण आणि स्वित्झर्लंड च्या निसर्गरम्य पार्श्वभूमीवर घडते. कादंबरीच्या काळाचा कोठेही स्पष्ट उल्लेख नसला तरी कोकणचे बदललेले स्वरूप, कोकण रेल्वे, वाढलेले पर्यटन, गुळगुळीत सिमेंटचे रस्ते हा आजचा वर्तमानकाळ असला तरी कादंबरीच्या प्रकाशनाच्यावेळी (१९८१) या सर्व भविष्यातील प्रस्तावित गोष्टी होत्या. ज्या चक्रीवादळात पद्मनाभाचे मंदिर पडले, इंद्रायणीच्या भावाचा-आईचा मृत्यू झाला ते वादळ १९९२ साली झाल्याचा उल्लेख आहे. अशाप्रकारे कादंबरीचे कथानक अगदी सहजपणे भविष्यकाळात प्रवेश करते. बदललेल्या काळाचा उल्लेख करताना अत्याधुनिक सोयी-सुविधांच्या वर्णनाऐवजी बदललेले सामाजिक संदर्भ, संस्कृती आणि बदलत्या काळातही वेगवेगळ्या रूपाने टिकून राहणारी जातिव्यवस्था, शासनव्यवस्था (कर आकारणी नाकी- पृ. क्र. ९) यांचे उल्लेख करून आधुनिक काळ रेखाटला आहे.

कोकण किंवा स्वित्झर्लंडच्या निसर्गाची रम्य वर्णने प्रसंगानुरूप कादंबरीत आली आहेत पण वर्णनापेक्षा ती ज्या प्रसंगांच्या-घटनांच्या अनुरोधाने कथानकाच्या ओघात आली आहेत ते प्रसंग व घटना अधिक ठळकपणे चित्रित झाले आहेत. त्यामुळे कादंबरीतील वातावरण कल्पित वाटण्याऐवजी वास्तव वाटण्यास मदत झाली आहे. इंद्रायणीचे कोकणातील मोकळ्या वातावरणात वाढणे, नव्या संस्कृतीचा भाग म्हणून कोकणात आलेल्या सिंधी व्यापाऱ्याच्या प्रेमात पडणे, समुद्रकिनाऱ्यावर अनेकदा होणाऱ्या विनाशक वादळांपैकी एका चक्रीवादळात अण्णांचे घर, पत्नी, मुलगा नष्ट होणे, मुलाच्या इच्छेसाठी हॉटेल व्यवसाय सुरू करणे, मणीची स्वतंत्रबुद्धी, अफाट पैसा, त्याबळावर जगभर केलेल्या प्रवासामुळे आलेली आधुनिकता, काटेसुऱ्यांचा वापर, मांसाहार करणे, घरगुती कामांसाठी फ्रान्सिस नावाचा नोकर असणे यासारख्या छोट्या छोट्या उल्लेखातून लेखिकेने कादंबरीची नैसर्गिक पार्श्वभूमी निर्माण केली आहे. विज्ञानकादंबरी असूनही कोठेही बदललेला काळ अथवा आधुनिक विज्ञानाची शब्दबंबाळ माहिती दिलेली नाही. त्यामुळे कादंबरीतील वातावरण अकृत्रिम व परिणामकारक झाले आहे. ‘यंत्रायणी’ बदल माधुरी शानभाग यांनी आपल्या ‘विज्ञानसाहित्यातील स्त्रीकेंद्रित लेखन’ या निबंधात ‘स्त्रित्वाच्या अनेक भावनांना, कंगोऱ्यांना लेखिकेने स्पर्श केला आहे’^{१७} असे म्हटले आहे पण खरे तर इंद्रायणी या स्त्रीच्या

विविध रूपांबरोबरच लेखिकेने माणसाच्या विविध भावनांचे, प्रसंगानुरूप बदलणाऱ्या विचारांचे मनाला भिडणारे चित्रण केले आहे. माणसाच्या आयुष्यात वाढत जाणारे पैसा व अत्याधुनिक सोयी-सुविधांच्या हव्यासाचे महत्त्व आणि निसर्गदत्त भाव-भावना; त्यामुळे माणसां-माणसांत निर्माण होणारे गुंतागुंतीचे परस्परसंबंध या दोहोंचेही वैज्ञानिक प्रगतीच्या पार्श्वभूमीवर प्रभावी चित्रण केले आहे.

नारळीकरपूर्व कालखंडातील या सर्व विज्ञानकादंबऱ्यांतील वातावरणात विज्ञानकादंबरीला असणारे काळाचे बंधन पाळले आहे. माणसाला ज्ञात असलेल्या भूत आणि वर्तमानापेक्षा वेगळा काळ अशा अर्थाने भविष्यकाळातील पार्श्वभूमी या सर्व कादंबऱ्यांना लाभली आहे. 'नेनचिम्' वगळता स्थळे पृथ्वीवरचीच आहेत पण काळामुळे झालेला बदल या सर्व कादंबऱ्यांमध्ये आधुनिक विज्ञानाची पार्श्वभूमी निर्माण करतो.

२.१.३ नारळीकरपूर्व कालखंडातील विज्ञानकादंबरीची वाङ्मयीन वैशिष्ट्ये -

नारळीकरपूर्व कालखंडात विज्ञानकादंबरी किंवा विज्ञानकादंबरीचे पूर्वरूप म्हणता येईल अशा मोजक्याच कादंबऱ्या आहेत. त्यापैकी लेखक, समीक्षक, प्रकाशक आणि वाचकांकडून विज्ञानकादंबरी म्हणून ज्यांचा उल्लेख केला जातो अशा पाच कादंबऱ्या या कालखंडातील विज्ञानकादंबरीच्या अभ्यासासाठी निवडल्या आहेत. या कादंबऱ्यांचा आशयसूत्र व कादंबरीच्या घटकांनुरूप स्वरूप अभ्यासताना त्यांची जी वाङ्मयीन वैशिष्ट्ये आढळून आली ती या कालखंडातील मराठी विज्ञानकादंबरीची बलस्थाने व मर्यादा या स्वरूपात मांडण्याचा प्रयत्न केला आहे.

जरी येथे एका विशिष्ट कालखंडातील मराठी विज्ञानकादंबरीची बलस्थाने व मर्यादा मांडण्याचा उद्देश असला तरी या दीर्घ कालखंडातील वेगवेगळ्या लेखकांच्या दृष्टिकोणानुसार कादंबरीच्या स्वरूपामध्ये, तिच्या गुण-दोषामध्ये फरक होणे साहजिक आहे. तरीही या कालखंडात मराठी विज्ञानकादंबरी आकार घेऊ लागली होती त्यामुळे या कालखंडातील अभ्यासलेल्या निवडक कादंबऱ्यांच्या आधारे त्यांची साधारण वैशिष्ट्ये येथे मांडण्याचा प्रयत्न केला आहे.

अ. बलस्थाने -

१. आशयसूत्रांमधील वैविध्य -

नारळीकरपूर्व कालखंडातील वैज्ञानिक प्रगतीचा उपयोग करून लिहिलेली पहिली मराठी विज्ञानकादंबरी 'ध्येयाकडे' १९३४ साली प्रकाशित झाली. तेव्हापासून १९८३ मध्ये नारळीकरांची 'प्रेषित' प्रकाशित होईपर्यंत जो दीर्घ कालखंड गेला त्यात फारच थोड्या विज्ञानकादंबऱ्या प्रकाशित झाल्या. त्यामुळे या कालखंडातील कादंबऱ्यांच्या आशयसूत्रामध्ये, कादंबरीतील वातावरण, काळ, सामाजिक परिस्थिती या सर्वांमध्ये वैविध्य आहे. विज्ञानकादंबरी ही अज्ञात भविष्यकाळाविषयी असली तरी तिच्यामध्ये तत्कालीन सामाजिक परिस्थितीचे प्रतिबिंब

उमटले आहे. ‘ध्येयाकडे’ मध्ये स्वातंत्र्यपूर्व कालखंडातील उच्च मध्यमवर्गीयांची स्वप्ने आहेत, ‘कल्पनेच्या तीरावर’ कादंबरीत स्वातंत्र्योत्तर कालखंडातील सुशिक्षितांचा समाजातील प्रस्थापित मूल्यांशी होणारा वैचारिक संघर्ष आहे. ‘स्फोट’ मध्ये वाढती लोकसंख्या ही गंभीर समस्या आशयसूत्रातील महत्त्वाचा आधार आहे, ‘यंत्रायणी’ ही यांत्रिकीकरणाच्या अतिरेकाची कहाणी आहे तर ‘नेनचिम’ मध्ये माणसाने चंद्रावर पाऊल टाकले आहे. म्हणजेच सातत्याने होणारी वैज्ञानिक प्रगती आणि तिचा सामाजिक स्थितीवर होणारा परिणाम यांचे वैविध्यपूर्ण चित्रण या कालखंडातील कादंबरीत आले आहे. त्यामुळे कालखंडात मोजक्याच विज्ञानकादंबऱ्या प्रकाशित झालेल्या असल्या तरी त्यांच्या आशयसूत्रांमध्ये वैविध्य आहे.

२. लेखकाच्या दृष्टिकोणाचा प्रभाव -

स्वातंत्र्यपूर्वकाळातील एच्. जी. वेल्स च्या ‘टाईम मशीन’ वरून सुचलेल्या ‘ध्येयाकडे’ या कादंबरीवर लेखकाच्या स्वातंत्र्यपूर्व कालखंडातील ‘सुधारक’ विचारसरणीचा प्रभाव आहे. वाचकांच्या प्रबोधनासाठी कादंबरी लिहावी अशी भूमिका त्यामागे आहे. त्यामुळे स्वातंत्र्यपूर्व कालखंडातील ना. के. बेहेरे यांना स्वातंत्र्यलढ्याविषयी वाटणारी आस्था, पाश्चात्य वाङ्मयातून तेथील मुक्त संस्कृतीविषयी मिळालेली माहिती, भारतीय संस्कृतीचा अभिमान, आदर्श समाजरचना स्वातंत्र्यप्राप्तीनंतर निर्माण होईल अशी स्वप्ने या सर्व गोष्टींचा प्रभाव त्यांच्या दृष्टिकोणावर दिसतो. ‘ध्येयाकडे’ ही विज्ञानकादंबरी ‘टाईम मशीन’ या पाश्चात्य कादंबरीवर आधारित असल्याचे जाहीर केल्याने इंग्रज सरकार आपल्या लेखनस्वातंत्र्यावर गदा आणणार नाही व एक वेगळा वाङ्मयप्रकार हाताळता-हाताळता वाचकांचे, स्वातंत्र्यलढा आणि वैज्ञानिक प्रगतीविषयी प्रबोधनही करता येईल अशा उद्देशाने प्रेरित होऊन लिहिल्यासारखे कादंबरीचे स्वरूप आहे.

स्वातंत्र्योत्तर कालखंडातील ‘कल्पनेच्या तीरावर’ ही कादंबरी लेखकाचे सामाजिक रूढी-परंपरांविषयीचे प्रकट चिंतन आहे. स्वातंत्र्य मिळाल्यानंतर राष्ट्राच्या प्रगतीसाठी शिक्षण, भेदाभेद नसणारी आदर्श समाजरचना आवश्यक आहे अशा विचारांनी लेखकाने आपल्या कल्पनेतील आदर्श समाजरचनेचे चित्र रेखाटले आहे. मात्र या नव्या जगाशी, नव्या कल्पित विश्वाशी संबंध येण्यासाठी वैज्ञानिक प्रगतीच्या पार्श्वभूमीचा वापर या लेखकांनी केला आहे. त्यांच्या सामाजिक बांधिलकीच्या दृष्टिकोणामुळे अंधश्रद्धांना पाठिंबा देणाऱ्या अद्भुतापेक्षा ज्ञात विज्ञानाच्या पायावर आधारलेले कल्पित विज्ञान कादंबरीच्या पार्श्वभूमीसाठी त्यांनी वापरली आहे ज्यातून मराठी विज्ञानकादंबरीचे पूर्वरूप निर्माण झाले. ‘स्फोट’, ‘यंत्रायणी’ आणि ‘नेनचिम’ या तिन्ही कादंबऱ्यांतही निखळ मनोरंजनापेक्षा वाचकांमध्ये वैज्ञानिक दृष्टिकोण निर्माण व्हावा, सामाजिक समस्या व त्यावरील उपायांच्या संदर्भात वाचकांनी जागृत व्हावं असा प्रबोधनाचा उद्देश आहे. लेखकांच्या या दृष्टिकोणामुळे आशयसूत्रातील वैज्ञानिक प्रगतीचा आधार अधिक भक्कम झाला

आहे.

३. सामाजिक समस्यांची जाणीव असणारी कथानके -

‘ध्येयाकडे’ या कादंबरीतील समाजातील वेगवेगळ्या भेदांवर आधारित रचना आणि पारतंत्र्यामुळे येणारी बंधने हा कथानकाचा गाभा आहे. ‘कल्पनेच्या तीरावर’ मध्ये समाजातील प्रचलित रूढी परंपरांची आधुनिक विज्ञान व बदलत्या पर्यावरणाशी सांगड घालून त्यांच्या स्वरूपात बदल केले पाहिजेत नाहीतर परंपरांमागील उद्देश दूर होतो आणि कर्मकांडांनाच महत्त्व प्राप्त होते. हा विचार कल्पित समाजरचनेच्या माध्यमातून मांडण्याचा प्रयत्न केला आहे. ‘यंत्रायणी’ चे कथानक मानवाचा यंत्रावलंबीपणाचा अतिरेक कोणते परिणाम घडवू शकतो याची दाहक जाणीव करून देते. ‘स्फोट’ कादंबरीत वेगाने वाढणाऱ्या लोकसंख्येपेक्षाही वैज्ञानिकांनी संशोधन करताना संशोधन निष्पत्तीच्या सर्व शक्यतांचा विचार करणारी सद्सद्दिवेकबुद्धी वापरणे किती आवश्यक आहे ते अधोरेखित केले आहे. ‘नेनचिम’ मध्ये जोपर्यंत माणूस वैज्ञानिक प्रगतीचा योग्य वापर करण्याएवढा प्रगल्भ होत नाही तोपर्यंत मानवाची संशोधनाच्या क्षेत्रातील प्रगती त्याला संपन्नतेपेक्षा विनाशाकडे नेणारी ठरेल या भूमिकेवर आधारलेले कथानक आहे. या सर्व कादंबऱ्यांमधून वाचकांना सामाजिक समस्यांच्या संदर्भात विचारप्रवृत्त करण्याचा प्रयत्न यशस्वी झाला आहे. त्यामुळे नारळीकरपूर्व कालखंडात मराठी विज्ञानकादंबरी ही विज्ञानकादंबरी म्हणून मान्यताप्राप्त नसली तरी कादंबरी म्हणून वाचक-समीक्षकांच्या मनात तिने स्थान मिळवले होते. कादंबरी म्हणून ती दर्जेदार व वाचनीय आहे.

ब. मर्यादा -

१. विज्ञानाचे मर्यादित स्वरूप -

मराठी विज्ञानकादंबरीच्या सुरुवातीच्या काळातील ‘ध्येयाकडे’, ‘कल्पनेच्या तीरावर’ या कादंबऱ्यांतील विज्ञानाचे स्वरूप काही साधने व संकल्पनांच्या उल्लेखापर्यंतच मर्यादित होते. ‘ध्येयाकडे’ कादंबरीचे कथानक थोड्याफार फरकाने स्वप्नात किंवा प्रगत युरोपीय देशाच्या सफरीत प्रत्यक्षही घडू शकले असते. ‘टाईम मशीन’ त्यासाठी अपरिहार्य नव्हते. ‘कल्पनेच्या तीरावर’ कादंबरीचे कथानकही ‘याना’च्या वापरामुळे विज्ञानाशी संबंधित झाले, नाहीतर ते अद्भुतरम्यच वाटले असते. अर्थात हा दोष त्यानंतरच्या ‘स्फोट’, ‘नेनचिम’ आणि ‘यंत्रायणी’ मध्ये आढळत नाहीत. या कादंबऱ्यांमध्ये वैज्ञानिक प्रगतीचा मानवी जीवनावर, मानवाच्या परस्पर-संबंधांवर होणारा परिणाम प्रभावीपणे चित्रित केला आहे. त्यामधील वैज्ञानिक प्रगती काढून टाकली तर कादंबरीचे आशयसूत्रच नाहीसे होईल.

२. पाश्चात्य विज्ञानकादंबऱ्यांचा प्रभाव -

ना. के. बेहेरे यांनी 'ध्येयाकडे' मध्ये एच्. जी. वेल्स च्या 'टाईम मशीन'चा स्पष्ट उल्लेख केला आहे. या कादंबरीतील कालनौकेची कल्पना एच्. जी. वेल्सच्या Time Machine या गोष्टीवरून घेतल्याचा स्पष्ट उल्लेख कादंबरीतच केला आहे. मात्र कादंबरीची कल्पित सृष्टी माझी आहे.'^{१८} कादंबरी वाचताना त्यांचे हे उद्गार खरे असल्याचा प्रत्यय येतो. पण इंग्रजी शिक्षणामुळे बहुतांश लेखकांचा पाश्चात्य वाङ्मयाशी परिचय झाला आणि १९५५ च्या आसपास पाश्चात्य विज्ञानसाहित्याचे सुवर्णयुग चालू होते. त्यामुळे कादंबरी या वाङ्मयप्रकाराप्रमाणे मराठी विज्ञानकादंबरीवरही पाश्चात्य विज्ञानसाहित्याचा प्रभाव पडला. शिवाय याहीपेक्षा महत्त्वाचे कारण पाश्चात्य देशात सुरू झालेली वैज्ञानिक प्रगती आणि त्यावर आधारलेली औद्योगिक क्रांती. त्यामुळे पाश्चात्यांकडे विज्ञानकादंबरीचा जोमदार प्रवाह निर्माण झाला आणि त्याचा प्रभाव मराठी विज्ञानकादंबरीवर पडला. नारळीकरपूर्व कालखंडातील विज्ञानकादंबरीवर तो विशेषत्वाने जाणवतो. पण कादंबरीतील भारतीय वातावरण आणि भारतीय संस्कृतीच्या संस्कारांमुळे वैज्ञानिक प्रगतीला सामोरे जाताना आलेल्या समस्या यांच्या चित्रणातून 'ध्येयाकडे', 'यंत्रायणी' या कादंबऱ्यांनी आपले वेगळेपणही निर्माण केले आहे.

३. साचेबंद सुखात्म काल्पनिकेचे स्वरूप -

या कालखंडातील अभ्यासलेल्या पाचही कादंबऱ्यांचा शेवट सुखाचा होतो. 'ध्येयाकडे' मध्ये अशक्यप्राय वाटत असूनही भविष्यकाळात गेलेला निवेदक अचूकपणे योगा-योगाच्या आधारे युरोपात प्रकटतो आणि नंतर सहजपणे नागपूरातही पोहोचतो. 'कल्पनेच्या तीरावर' मधील नायकही अशक्यप्राय स्थितीतून पुन्हा 'आपल्या जगात' परत येतो. 'स्फोट' कादंबरीत शेवटच्या क्षणी योगायोगाने पृथ्वीवरील मानवजातीचा विनाश टळतो. 'नेनचिम'मध्ये विचार प्रसार करणारी यंत्रणा नष्ट झाल्याने पृथ्वीवर हूकूमशाहीसारखी आपत्ती टळते. 'यंत्रायणी' मध्येही माणसाची यांत्रिक प्रतिकृती बनवण्याचा प्रयत्न फसतो व वैज्ञानिक प्रगतीपेक्षा निसर्गच श्रेष्ठ ठरतो 'मणी' ला त्याच्या दुष्टपणाची शिक्षा मिळते. अशा स्वरूपाची सुखात्म साचेबंद रचना कादंबऱ्यांना तोच-तोपणा आणते. 'यंत्रायणी' चा अपवाद वगळता अन्य कादंबऱ्यांचा शेवट अपरिहार्यपणे होत नाही तर लेखकाने योजलेल्या शेवटासाठी घडवून आणलेल्या योगायोगांच्या आधारे होतो.

विज्ञानकादंबरीचा नारळीकरपूर्व कालखंड हा १९१० पासून १९८३ पर्यंतचा कालखंड हा प्रदीर्घ कालखंड असूनही या कालखंडातील विज्ञानकादंबऱ्यांचे प्रमाण अन्य कादंबऱ्यांशी तुलना करता फारच कमी आहे यासंदर्भात नारायण धारपांनी नोंदवलेले निरीक्षण महत्त्वाचे आहे. ते म्हणतात 'एकोणिसाव्या शतकाच्या अखेरीस व विसाव्या शतकाच्या सुरुवातीस पाश्चात्य

वाङ्मयातील अनेक प्रवाह मराठी वाङ्मयातही अवतरले. त्यात दीर्घ, सामाजिक, ऐतिहासिक, रोमांचकारी कादंबऱ्या, ऐतिहासिक व सामाजिक नाटके हे तर होतेच पण याशिवाय पाश्चात्य मतांचाही जबरदस्त पगडा आपले समीक्षक, टीकाकार यांच्यावर पडलेला दिसून येतो. साहित्य, कला, सौंदर्यशास्त्र या सर्वच शाखांवर पाश्चात्यांचा प्रभाव होता व आहे; पण त्याच सुमारास तिकडे व्हर्न, पो, वेल्स, हॉईल, स्टीव्हन्सन, हॅगार्ड यासारख्यांनी आपल्या उत्तम कलाकृतींनी शास्त्रकथेचा विभाग सजवला, त्याचे अनुकरण का झाले नाही? शिक्षणाचा अभाव, शिक्षित वर्गातही शास्त्रसन्मुखतेचा अभाव ही त्यामागची कारणे असण्याचा संभव आहे.’^{१३} पण या कालखंडातही ज्यांनी विज्ञानकादंबऱ्या लिहिल्या त्यांनी पाश्चात्य कथा - कादंबरीमध्ये वापरलेल्या वैज्ञानिक सूत्राचा वापर केलेला असला तरी ते कथाबीज भारतीय संस्कृती, वातावरण आणि स्वतःच्या कल्पनाविश्वाच्या आधारे फुलवले आहे. एक साहित्यप्रकार म्हणून विज्ञानकादंबरीने याच कालखंडात आकार घेण्यास सुरुवात केली.

२.२ नारळीकरांच्या कालखंडातील मराठी विज्ञानकादंबरी

नारळीकरपूर्व कालखंडातील मराठी विज्ञानकादंबरीचे स्वरूप व तिची वैशिष्ट्ये या प्रकरणाच्या पहिल्या भागात पाहिली. आता नारळीकरांच्या विज्ञानकादंबरी लेखनापासून सुरु झालेल्या कालखंडातील अन्य विज्ञानकादंबरीकारांच्या महत्त्वाच्या विज्ञानकादंबऱ्यांचा विचार येथे प्रकरणाच्या दुसऱ्या भागात करता येईल. या कालखंडातील ज्या कादंबऱ्यांचा उल्लेख वाचक, लेखक व समीक्षकांकडून विज्ञानकादंबरी असा होतो अशा कादंबऱ्या विपुल प्रमाणात आहेत. डॉ. नारळीकरांची पहिली विज्ञानकादंबरी १९८३ साली प्रकाशित झाली. त्यानंतरच्या कालखंडात ‘मानसकन्या’, ‘कल्पांत’ (अनु.) (मनोहर राईलकर), ‘अनाहुत’, ‘कालप्रवास’ (अरूण गडकरी), ‘विप्लवा’ (अरूण साधू), ‘त्रिपुरारी’ (गो. बा. सरदेसाई), ‘आकांत’ (सुबोध जावडेकर), ‘यंत्रायणी’ (शुभदा गोगटे), ‘स्कायलॅब’ (राजेंद्र बर्वे), ‘परग्रहावरील विजय’ (वर्षा गजेंद्रगडकर), ‘हॅलो, ‘मी हॅम’ (सुधीर थत्ते, नंदिनी थत्ते), ‘यक्षप्रश्न’, ‘पर्याय’, ‘आभास’ (डॉ. वसंत नाईक), ‘केलाटाची हाक’ (चंद्रकांत मराठे), ‘मुक्तिशोधयात्रा’ (डॉ. राजेंद्र प्रभुणे), ‘उडत्या तबकड्यांच्या शोधात’ (सुभाष भांडारकर), ‘रूद्रमुख’, ‘आदित्य’, ‘मृत्युंजय’, ‘जोनास आर्क’ (अरूण हेबळेकर), ‘ब्रेनवेव्हज’, ‘तमाच्या तळाशी’ (माधुरी शानभाग) अशा अनेक कादंबऱ्यांचा उल्लेख विज्ञानकादंबरी असा लेखक, प्रकाशकांकडून केला गेला आहे. यामध्ये काही अनुवादित आहेत तर काही बालवाचकांसाठी लिहिलेल्या कादंबऱ्या आहेत. काहींचे विषय प्रचलित विज्ञानावर आधारलेले आहेत. त्यामुळे आशयसूत्रातील वैविध्य आणि कादंबरीतील विज्ञानाचे स्वरूप यांच्या आधारे यापैकी अकरा स्वतंत्र कादंबऱ्यांची निवड केली आहे.

त्यामध्ये 'मानसकन्या' (मनोहर राईलकर), 'विप्लवा' (अरूण साधू), 'त्रिपुरारी' (गो. बा. सरदेसाई), 'आकांत' (सुबोध जावडेकर), 'कालप्रवास' (अरूण गडकरी), 'आदित्य', 'जोनास आर्क' (अरूण हेबळेकर), 'केलाटाची हाक' (चंद्रकांत मराठे), 'मुक्तिशोधयात्रा' (डॉ. राजेंद्र प्रभुणे), 'ब्रेनवेव्हज', 'तमाच्या तळाशी' (माधुरी शानभाग) या कादंबऱ्यांचा समावेश आहे. या कालखंडातील वेगवेगळ्या लेखकांच्या व वैविध्यपूर्ण आशयसूत्रे असणाऱ्या कादंबऱ्या निवडल्या आहेत. या काळातील मराठी विज्ञानकादंबरीचे प्रातिनिधिक स्वरूप प्रामुख्याने या निवडक कादंबऱ्यांतून दिसते. त्यांचा वाङ्मयदृष्ट्या अभ्यास करून त्यांची वैशिष्ट्ये मांडण्याचा प्रयत्न केला आहे. या कालखंडातील विज्ञानकादंबऱ्यांच्या स्वरूपाचा अभ्यास करताना मागील कालखंडाप्रमाणेच प्रथम सर्व कादंबऱ्यांची आशयसूत्रे व नंतर कादंबरीच्या घटकानुसार स्वरूप आणि त्यानुसार शेवटी या कालखंडातील कादंबरीची वाङ्मयीन वैशिष्ट्ये निश्चित केली आहेत.

२.२.१ आशयसूत्रे -

या कादंबऱ्यांची आशयसूत्रे पूर्व कालखंडातील मराठी विज्ञानकादंबरीच्या तुलनेत अधिक वैविध्यपूर्ण आहेत असे म्हणता येईल. वैज्ञानिक प्रगतीचा वेग वाढल्यामुळे कालचे विज्ञान-तंत्रज्ञान आजची गरज बनू लागली. बदलत्या गरजांनुसार माणसांचे परस्परसंबंध, समाजरचना, रूढी-परंपरांचे स्वरूप आमूलाग्र बदलण्याची शक्यता या कालखंडातील झालेल्या व होऊ घातलेल्या संशोधनामुळे निर्माण झाली. या कालखंडातील विज्ञानकादंबरीमध्ये या वैज्ञानिक प्रगतीचे, तिच्यामुळे निर्माण होऊ शकणाऱ्या सुविधा व समस्यांचे भविष्यकालीन चित्र उमटणे अपेक्षित आहे.

१. 'मानसकन्या'^{२०} मनोहर राईलकर -

'मानसकन्या' या आपल्या कादंबरीचा उल्लेख लेखकाने 'विज्ञान काल्पनिका' असा केला आहे. मूत्रपिंडरोपण शस्त्रक्रिया आज सामान्य झालेली आहे. मूत्रपिंडरोपणाच्या शस्त्रक्रियेनंतर सामान्य आयुष्य जगणारे रूग्ण समाजात आता अनेक आहेत. पण जेव्हा भारतात 'मूत्रपिंडरोपण' शक्य असले तरी कुतूहलाचा विषय होते तेव्हा लेखकाने तो विषय हाताळला व त्याच्या माध्यमातून रक्ताची नाती आणि सहवासाने निर्माण झालेली नाती या दोहोंनाही समाजाच्या दृष्टीने कमी-अधिक महत्त्व असले तरी ती अनुभवाणाऱ्या व्यक्तीच्या दृष्टीने सारखेच महत्त्व असते हे सिद्ध करणारे आशयसूत्र मांडले आहे. आपल्या दत्तक मुलीला दोन्ही मूत्रपिंड खराब झाल्याने मूत्रपिंडरोपणाची गरज भासते तेव्हा मनाची व शरीराची तयारी असूनही तिचे आई-वडील व नवरा शास्त्रीय अडचणीमुळे तिला मूत्रपिंड देण्यास असमर्थ ठरतात. मग नाईलाजाने शोध घेतला जातो जन्मदात्या आईवडिलांचा. ओळख पटताच आई मूत्रपिंड द्यायला तयार होते, मात्र आता तिला आपल्या मुलीचा सहवासही हवा असतो. पण मुलगी निर्णय घेते दत्तक आई-

वडिलांकडे राहण्याचा. रक्ताचे नाते व सहवासाने निर्माण झालेले नाते यांच्यातील हा संघर्ष निर्माण होतो मूत्रपिंडरोपणामुळे. वैद्यकीय क्षेत्रातील नवनव्या संशोधनांमुळे माणसाच्या परस्परसंबंधावर होणारे परिणाम या आशयसूत्राच्या माध्यमातून कादंबरीचे कथानक साकारले आहे. त्यामुळे भविष्यातील किंबहुना अज्ञात काळातील वैज्ञानिक प्रगतीचे मानवी जीवनावरील परिणाम चित्रित करणारी विज्ञानकादंबरी ठरण्याऐवजी ती विज्ञानावर आधारलेली कादंबरी ठरते.

२. 'विप्लवा'^{२१} अरूण साधू -

अरूण साधू यांच्या 'स्फोट' या १९७८ साली प्रकाशित झालेल्या कादंबरीचा समावेश नारळीकरांच्या विज्ञानकादंबरी लेखनापूर्वीच्या कालखंडातील विज्ञानकादंबऱ्यांमध्ये होतो. तर 'विप्लवा' ही कादंबरी नारळीकरांनी विज्ञानकादंबरी लेखनास सुरूवात केल्यानंतर १९८५ साली प्रकाशित झाली. पृथ्वीवरील अण्वस्त्रांची निर्मिती, विनाशक अण्वस्त्रांच्या निर्मितीसाठी केला जाणारा अपरिमित खर्च, संशोधकांची या शस्त्रास्त्र निर्मितीसाठी वापरली जाणारी बुद्धिमत्ता हे सगळे मानवतेच्या दृष्टिकोणातून किती मूर्खपणाचे आहे, हे या कादंबरीचे प्रमुख आशयसूत्र आहे. आपल्या सूर्यमालेबाहेरच्या प्रगत बुद्धिमान सजीवांच्या माध्यमातून लेखकाने प्रभावी कथानक निर्माण केले आहे. पृथ्वीवरील मूठभर सत्ताधाऱ्यांच्या स्वार्थी व विध्वंसक मनोवृत्तीमुळे माणसाचे जीवन सर्व बाजूंनी विनाशापर्यंत कसे पोहोचले आहे याचे प्रभावी दर्शन या कादंबरीत घडते. पृथ्वीपासून पंधराशे प्रकाशवर्ष अंतरावर असलेल्या एका ताऱ्याच्या विप्लवा नावाच्या ग्रहाकडून आलेले मानवसदृश्य प्राणी पृथ्वीवर पोहोचतात. पृथ्वीवरील नैसर्गिक पर्यावरण जीवसृष्टीसाठी आदर्श पर्यावरण आहे असे त्यांना वाटते. पण जेव्हा ते पृथ्वीवरील संस्कृतीचा विज्ञान, तंत्रज्ञान क्षेत्रातील प्रगती आणि सामाजिक-राजकीय व्यवस्था यांच्या अंगाने अभ्यास करतात तेव्हा त्यांना पृथ्वीवरील विनाशकारी युद्धे व मानवाबरोबरच विश्वात दुर्मिळ असणाऱ्या नैसर्गिक पर्यावरणाचा न्हास करणारी अण्वस्त्रे आढळतात. आपल्या प्रगत तंत्रज्ञानाच्या सहाय्याने विप्लवावासीय सर्व संहारक अण्वस्त्रे नष्ट करतात व परत माघारी जातात. आपला देश अण्वस्त्रसज्ज आहे म्हणून अभिमान बाळगणाऱ्या सामान्य वाचकांना 'सत्ताधाऱ्यांनी आपल्या सत्तालोलुप वृत्तीपायी जगभर ही शस्त्रास्त्रस्पर्धा निर्माण केली आहे की काय?' 'आपलं जग म्हणजे आपल्या सभोवतालचा मर्यादित प्रदेश नसून अखंड पृथ्वी आहे' यासारखे विचार करायला प्रवृत्त करणारे मध्यवर्ती आशयसूत्र या कादंबरीत आहे.

३. 'त्रिपुरारी'^{२२} गो. बा. सरदेसाई -

पौराणिक कथेतील देव-दानवांचा संघर्ष जर आधुनिक विज्ञान-तंत्रज्ञानाच्या सहाय्याने घडला असता तर तो कसा घडला असता याचे कथात्म रूप या कादंबरीचे आशयसूत्र आहे. ज्याप्रकारे माणसाची रसायनशास्त्र, अंतराळविज्ञान आणि शस्त्रास्त्र निर्मितीमध्ये प्रगती झाली, तेच

टप्पे देव-दानवांच्या पुराणकथेत आले असते तर, आधुनिक शस्त्रास्त्रे वापरून देव-दानव युद्ध कसे झाले असते याचे कल्पित चित्रण या कादंबरीमध्ये आले आहे. संशोधक मानवजातीच्या कल्याणाच्या हेतूने संशोधन करतात मात्र सत्ताधारी सत्ता आणि संपत्तीच्या बळावर या संशोधनाचा वापर करून अत्याधुनिक शस्त्रास्त्रांची निर्मिती करतात. सत्तेसाठी युद्ध घडवून सामान्य नागरिकांना वेठीस धरले जाते अशा आशयाचे मध्यवर्ती सूत्र या कादंबरीमध्ये आहे.

४. 'आकांत'^{२३} सुबोध जावडेकर -

'आकांत' ही सुबोध जावडेकरांची कादंबरी भोपाळ दुर्घटनेवरून सुचलेली असली तरी ती भोपाळ दुर्घटनेबद्दल गोष्ट नाही. एखाद्या शास्त्रीय प्रकल्पात यंत्रामध्ये बिघाड होऊन अपघात घडणं ही गोष्ट मानवी चुका, हलगर्जीपणा, सुरक्षिततेसंबंधीची बेफिकिरी यावर अवलंबून असते. यंत्रे किंवा रासायनिक विषारी पदार्थ विनाश घडवत नाहीत तर त्यांना हाताळणारे, त्यांचा वापर करणारे मानवच विनाशाला कारणीभूत असतात या मध्यवर्ती आशयसूत्रावर आधारित कथानक या कादंबरीमध्ये आहे. एखाद्या दुर्घटनेमागील कारणपरंपरा किती गुंतीगुंतीची असू शकते; यंत्रे किंवा रसायनांच्या योग्य वापराने सुखी-आनंदी होणारे जीवन मानवी चुकांमुळे क्षणार्धात असह्य यातनादायी होऊ शकते याविषयीची जाणीव वाचकांच्या मनात निर्माण करणे, त्यांना विचारप्रवृत्त करणे हा या कादंबरीतील कथानकाचा मुख्य उद्देश आहे. कीटकनाशक निर्मितीसाठी वापरला जाणारा फॉसजिन हा अत्यंत विषारी वायू जेव्हा बेफिकीरपणे साठवला जातो. सुरक्षिततेच्या किमान काळज्याही भ्रष्टाचार आणि मनमानी कारभारापायी घेतल्या जात नाहीत. यातूनच भयाण दुर्घटना घडते अशावेळी ज्यांना या सर्व घडामोडींची जाणीव असते अशा कर्तव्यदक्ष माणसांनाही या आपत्तीला सामोरे जाण्याव्यतिरिक्त दुसरा मार्ग नसतो. परिस्थितीच्या रेट्यापुढे त्यांनाही काही करता येत नाही. अशा दुर्घटना म्हणजे दुर्लक्ष केलेल्या मानवी चुकांची परिणती असते हा आशयसूत्राचा गाभा या कादंबरीच्या कथानकात प्रभावीपणे मांडलेला आहे. मात्र आशयसूत्रातील विज्ञान हे कादंबरीच्या प्रकाशनकाळातील जगाला माहित असलेले वर्तमान आहे त्यामुळे 'आकांत' ही विज्ञानकादंबरी ठरण्याऐवजी विज्ञानावर आधारलेली कादंबरी ठरते.

५. 'कालप्रवास'^{२४} अरूण गडकरी -

अरूण गडकरींच्या या कादंबरीत कालप्रवासाचीच कल्पना वापरली आहे. बरेचदा कालयंत्राचा वापर करून माणसे वर्तमानातून भूत किंवा भविष्यकाळात गेल्याची कल्पना वापरलेली असते. गडकरींनी येथे भविष्यकाळातील माणसे चालू काळात आलेली दाखवली आहेत. अज्ञात कारणाने वर्तमान आणि भविष्यकाळातील माणसांची भेट होते. योगायोगाने चालू काळात आलेली माणसे काळ आणि परिस्थितीशी जुळवून घेतात. बदलत गेलेल्या संस्कृतीतही मानवी नातेसंबंध कसे टिकून राहू शकतात अशा आशयसूत्रावर आधारित कथानक या कादंबरीमध्ये

आले आहे. वैज्ञानिक प्रगतीच्या वेगाबरोबर माणसांच्या परस्परसंबंधाचे, नात्यांचे स्वरूप बदलत आहे. ते भविष्यात अधिकच बदलणार आहे, पण माणूस कितीही बदलला तरी जिव्हाळ्याच्या माणसांचे प्रेम, आईचे वात्सल्य, आजीची माया, लहान मुलांचा निरागस सहवास या गोष्टींना पर्याय निर्माण होऊ शकत नाही. वात्सल्य कोणत्याही काळात ज्ञान, धन आणि प्रतिष्ठेच्या मानवी हव्यासावर मात करेल हा कादंबरीतील आशयसूत्राचा मुख्य भाग आहे. विज्ञान आणि तंत्रज्ञानातील प्रगतीचा वेग जसजसा वाढत आहे तसे मानवी आयुष्य सोयीसुविधांनी अधिकाधिक समृद्ध बनत चालले आहे पण ते सुखी झाले आहे का? हा प्रश्न या कादंबरीच्या आशयसूत्राद्वारे लेखकाने मांडला आहे. भावीकाळात माणसे परस्परांपासून अधिकच दुरावत जातील. माणसांपेक्षा यंत्रांवर अवलंबून राहतील पण लहान मुलांचे निरागस वागणे कोणत्याही काळात तितकेच आनंददायी, माणसांना परस्परांच्या जवळ आणणारे ठरेल अशा स्वरूपाच्या कथानकातून लेखकाने आशयसूत्र परिणामकारकपणे मांडले आहे.

६. 'आदित्य'^{२५} अरूण हेबळेकर -

संशोधनाचा योग्य वापर होण्यासाठी ते संशोधन हाताळणारा, मानवी कल्याणासाठी त्याचा उपयोग करणारा माणूस सक्षम असावा लागतो. तरच ते संशोधन सामान्यांना उपयोगी पडते नाहीतर ते विनाशकारी ठरते. वैज्ञानिक प्रकल्पांवर काम करणारी माणसे ही 'माणूस' आहेत, यंत्रे नव्हेत हे जाणून त्यांच्या भावना, गरजा यांची जाणीव ठेवणे आवश्यक असते कारण चुका घडतात त्या माणसांकडून, यंत्रांकडून नाही. अन्य कोणत्याही क्षेत्रातल्या भ्रष्टाचारापेक्षा विज्ञानाधारीत प्रकल्पातील भ्रष्टाचार विनाशकारी ठरू शकतो. वैज्ञानिक संशोधनाला जो देश आर्थिक सुविधा पुरवितो त्याच्या राजकीय व्यवस्थेची बंधने शास्त्रज्ञाला पाळावीच लागतात, नाहीतर तो देशद्रोह ठरतो. 'विज्ञानातील संशोधन हे फार काळ गुपित राहत नाही. त्याचा प्रसार वा प्रचार लगेच होतो. तरीही एखाद्या समयी थोडा काळ तरी असले शोध गुपित राहू शकतात. परंतु ते गुपित फार वेळेआधी फोडले तर तो देशद्रोह होऊ शकतो. हाच प्रश्न मी 'आदित्य' मध्ये हाताळला'^{२६} असे विधान स्वतः हेबळेकरांनी या कादंबरीसंदर्भात केले आहे. संशोधकाच्या दृष्टीने वैज्ञानिक संशोधन हे विधायक कार्यासाठीच केलेले असते, त्यामुळे 'विज्ञान संशोधनाला देशाच्या सीमा असाव्यात की नाही' या मध्यवर्ती आशयसूत्रावर 'आदित्य' ही कादंबरी आधारलेली आहे.

वैज्ञानिक संशोधनाच्या पार्श्वभूमीची अपरिहार्यता हा विज्ञानकादंबरीचा अविभाज्य घटक असतो. वरकरणी पाहता 'आदित्य' मध्ये होणारा राजकीय हस्तक्षेप आणि भ्रष्टाचार कोणत्याही बांधकामाशी संबंधित प्रकल्पातही होऊ शकतो. मात्र पिढ्यानपिढ्या आपले भयाण परिणाम टिकविणारा अपघात फ्युजन रिअॅक्टरसारख्या वैज्ञानिक प्रकल्पातच शक्य आहे आणि अपघात होण्यापूर्वीच्या अंतिम मर्यादेपर्यंत आलेल्या प्रकल्पाला नष्ट न करता संपूर्ण निर्धोक

बनवणेही फक्त विज्ञानप्रकल्पातच शक्य आहे आणि म्हणूनच भारतातील शासनव्यवस्था आणि भ्रष्टाचार यांच्यामुळे निर्माण होणारे दोष अधोरेखित करणे, त्यासाठी वाचकांना विचारप्रवृत्त करणे हा लेखकाचा मूळ उद्देश असला तरी वैज्ञानिक पार्श्वभूमीच्या अपरिहार्यतेमुळे आशयसूत्राला असलेल्या विज्ञानाच्या आधारामुळे 'आदित्य' ही विज्ञानकादंबरी ठरली असती; पण त्यातील वैज्ञानिक सूत्र हे कादंबरी प्रकाशनाच्या काळात सर्वज्ञात आहे. अणुऊर्जाप्रकल्प व त्यामुळे होणारे अपघात (चेर्नोबिल पृ. क्र. २३) यांची वाचकांना आधीच माहिती आहे. त्यामुळे वर्तमानातील समस्या मांडणारी ही कादंबरी विज्ञानावर आधारलेली असली तरी विज्ञानकादंबरी ठरत नाही.

७. 'जोनास आर्क'^{२७} अरूण हेबळेकर -

'जोनास आर्क' ही याच नावाच्या यानाच्या अंतराळप्रवासाची कथा आहे. मानवाचा अंतराळप्रवास ही त्याच्या वैज्ञानिक संशोधनातील प्रगतीची उत्तुंग झेप आहे. अंतराळात प्रवास करणारा मानव हा अखिल पृथ्वीचा प्रतिनिधी असतो. मात्र प्रत्यक्षात अंतराळ मोहिमेचे आयोजन व नियोजन करताना असा व्यापक दृष्टिकोण बाळगला जात नाही. सत्ता आणि संपत्तीच्या हव्यासामागे असणारी व्यक्तींची अथवा राष्ट्राची स्वयंकेंद्रित प्रवृत्ती माणसाला खऱ्याखऱ्या कल्याणकारी संशोधनापासून दूर नेऊ शकते तर त्याचवेळी संपूर्ण मानवजात एकच आहे आणि वैज्ञानिक संशोधन हा तिला अधिकाधिक सुखी करण्याचा मार्ग आहे ही जाणीव वैज्ञानिक संशोधनाला मानाचे स्थान प्राप्त करून देते. आधुनिक काळातील राजकीय-सामाजिक उघड व छुप्या संघर्षांच्या पार्श्वभूमीवर संशोधनाएवढेच संशोधनाच्या योग्य उपयोगाचे महत्त्व वाचकांच्या मनात निर्माण करणे. संशोधकाचे 'माणूस असणे' नजरेआड होऊ न देणे हे मध्यवर्ती आशयसूत्र या कादंबरीच्या कथानकात प्रभावीपणे गुंफले आहे.

८. 'केलाटाची हाक'^{२८} चंद्रकांत मराठे -

जर मानवाच्या विचारांवर नियंत्रण ठेवण्याचे तंत्रज्ञान विकसित झाले. नियंत्रकाच्या इच्छेनुसार मानव कृती करू लागला तर सत्ताधारी त्याचा कसा विकृत उपयोग करू शकतात या मुख्य आशयसूत्रावर ही कादंबरी आधारलेली आहे. दूरच्या आकाशगंगेतील 'केलाटा' नावाच्या कल्पित ग्रहावरील पृथ्वीसदृश्य जीवसृष्टी जेव्हा वैज्ञानिक प्रगतीत पृथ्वीवरील मानवाच्या पुढच्या टप्प्यावर जाऊन पोहोचते तेव्हा जीवनमानाचे स्वरूप कसे बदलते याचे चित्रण कादंबरीच्या आशयसूत्राचा मुख्य भाग आहे. जीवशास्त्रीय संशोधन जसजसे अधिकाधिक विकसित होईल तसतसे मानवी नैतिक मूल्यांचे स्वरूप कसे बदलत जाईल, माणसाच्या दैनंदिन आयुष्यात, समाजरचनेत, राजकीय व्यवस्थेत कोणते बदल होतील, त्यातून कोणत्या समस्या निर्माण होतील याचे चित्रण करण्याच्या उद्देशाने 'केलाटा' ग्रहावरील कल्पित सृष्टी लेखकाने चित्रित केली आहे.

वैज्ञानिक संशोधनात उत्तरोत्तर होणारी प्रगती हा मानवी जीवनाचा अविभाज्य घटक बनत चालला आहे. तो माणसाच्या कुटुंबव्यवस्थेपासून, सामाजिक, राजकीय व्यवस्थेपर्यंत सर्वप्रकारच्या व्यवस्थांमध्ये आमूलाग्र बदल घडवून आणू शकतो. भविष्यातील वैज्ञानिक संशोधन कोणत्या मार्गाने जाईल व कोणते परिणाम घडतील याची लेखकाने मांडलेली एक कल्पना या कादंबरीचे आशयसूत्र आहे.

९. 'मुक्तिशोध-यात्रा'^{२९} डॉ. राजेंद्र प्रभुणे -

'नेहमीच्या साध्या जगण्यात किमान स्वातंत्र्याची व स्वतःच्या आयुष्याला स्वतः थोडाफार आकार द्यायची अपेक्षा करणाऱ्या 'तो' ची ही गोष्ट आहे.'^{३०} असे विधान स्वतः डॉ. राजेंद्र प्रभुणे यांनी या कादंबरीविषयी केले आहे. वैज्ञानिक प्रगतीचा वेग असाच वाढत राहिला तर काही वर्षांनी मानवी जीवनाची काय स्थिती होईल. माणसाची वाढलेली आयुष्यमर्यादा, यंत्रावलंबीपणा, जैविक पर्यावरणाचा न्हास आणि या सर्वांचा परिणाम म्हणून निर्माण झालेली शासनव्यवस्था, बदललेली समाजरचना, प्रत्यक्ष कामापेक्षा कितीतरी पटींनी वाढलेली निरर्थक औपचारिकता यामध्ये सरळ-साधे जीवन जगण्याची किमान अपेक्षाही माणसाला पुरी करता येणार नाही. आज अस्तित्वात असलेले सामाजिक व्यवहार, राजकीय, आर्थिक, आरोग्यविषयक यंत्रणा, रूढी-परंपरा यांचे अतिशयोक्त विडंबन करून उपहासाच्या माध्यमातून, बदलत्या काळातील माणसाचे गुदमरलेपण, परिस्थितीविरुद्ध झगडण्याची इच्छा व त्याने केलेले दुबळे प्रयत्न अधोरेखित करणे. वर्तमानातील जीवनाकडे खऱ्या स्वातंत्र्याच्या, मुक्तीच्या अपेक्षेने पाहणाऱ्या सामान्यांना विचारप्रवृत्त करणे हे या कादंबरीचे मुख्य आशयसूत्र आहे.

१०. 'ब्रेनवेव्हज'^{३१} माधुरी शानभाग -

उदात्त हेतूने केलेले संशोधन नेमके कोणत्या कार्यासाठी वापरले जावे हे संशोधकाच्या इच्छेवर अवलंबून नसते. संशोधकाची बुद्धिमत्ता आणि संशोधन-विषयातील कार्यक्षमता उच्चकोटीची असली तरी तोही माणूसच असतो. त्यामुळे मानवी भाव-भावना, विकारांच्या आहारी जाऊन तो स्वतः किंवा ज्याच्या हाती ते संशोधन आले आहे अशी कोणतीही व्यक्ती कल्याणकारी संशोधनाचे रूपांतर विध्वंसक विकृतीमध्येही करू शकते. या प्रमुख आशयसूत्रावर आधारित कथानक या कादंबरीमध्ये आले आहे. मानवी मेंदूतील विचारांवर ताबा मिळविण्याच्या संशोधनाचा उपयोग करून जगातील सर्व लोकांना सज्जन, सुबुद्ध, सच्छील बनवता येईल, माणसाने निर्माण केलेले जात, धर्म व वंश-वर्णाचे भेद आपोआप नष्ट होतील, जग सुखी होईल; अशा कल्पनेने प्रेरित होऊन केलेले संशोधन विश्वासाने संशोधनात सहभाग करून घेतलेल्या सहकाऱ्याकडून वैयक्तिक स्वार्थ आणि विकृत वासना शमविण्यासाठी वापरले जाते, तेव्हा संशोधकाच्या मनाची काय स्थिती होते त्याचे चित्रण या कादंबरीत यथार्थपणे आले आहे. संशोधकाला आपले संशोधन अतिशय

प्रिय असते पण त्याचा विकृत उपयोग होण्यापेक्षा ते नष्ट झालेले बरे अशा विचारापर्यंत तो येऊ शकतो. अशा आशयाच्या मध्यवर्ती सूत्रावर ही कादंबरी आधारलेली आहे.

११. 'तमाच्या तळाशी'^{३२} माधुरी शानभाग -

बहुतांश मानसिक रोगांचे मूळ कारण माणसाच्या पेशीतील डी. एन. ए. च्या जैविक नकाशात लपलेले आहे हे वर्तमानातल्या संशोधकांनी शोधलेच आहे. पण भविष्यात जेव्हा 'नैराश्या' सारख्या समृद्ध देशातही झपाट्याने वाढणाऱ्या आजारावर उपाय शोधणे मानवी पेशीतील डी. एन. ए. च्या माध्यमातून शक्य झाले तर माणसांच्या परस्परसंबंधांवर त्याचा काय परिणाम होईल या वैज्ञानिक प्रगतीच्या पार्श्वभूमीवर आधारलेले मध्यवर्ती आशयसूत्र या कादंबरीत आहे. वैज्ञानिक संशोधनातील प्रगतीच्या आधारे जास्तीतजास्त भौतिक सुविधा प्राप्त करून घेणारे विकसित देश साधनसंपत्तीने समृद्ध बनले आहेत. पण अशा समृद्धीतही माणसाचा एकाकीपणा, आत्मकेंद्रीत वृत्ती आणि त्यातून उद्भवणाऱ्या मानसिक विकारांचे प्रमाण वाढतच आहे. अशा स्थितीत मानवी मनाचा त्याच्या वर्तनाचा उलगाडा करणारे संशोधन माणसासाठी संजीवनी ठरेल. जर मानवी वर्तन डी. एन. ए. तील जैविक नकाशावर पूर्णतः अवलंबून असेल तर या जैविक नकाशातील योग्य त्या बदलांनी माणूसही सर्वप्रकारच्या मानसिक विकारांपासून मुक्त होईल अशा स्वरूपाचे संशोधन, सामाजिक बंधनांपुढे हतबल होणारे संशोधक आणि सर्वस्व गमावूनही अखिल मानवजातीच्या हितासाठी संशोधन करतच राहणारे संशोधक यांच्या मानसिक आंदोलनांचा आलेख लेखिकेने या कादंबरीत चित्रित केला आहे. कादंबरीतील संघर्ष हा जसा संशोधनातील अडचणींच्या संदर्भात आहे, तसाच तो कौटुंबिक, सामाजिक पातळीवर संशोधकाच्या आयुष्यात येणाऱ्या अकल्पित अडचणींच्या संदर्भातही आहे. या सर्वप्रकारच्या संघर्षातूनही जिद्दी संशोधक आपल्या संशोधनासाठी किती धडपडतो याचे यथार्थ चित्रण या कादंबरीच्या आशयसूत्राचा एक मुख्य आधार आहे. मात्र कादंबरीच्या आशयसूत्राची पार्श्वभूमी वैज्ञानिक प्रगतीवर आधारलेली असली तरी कादंबरीत निर्माण झालेली समस्या ही वैज्ञानिक प्रगतीमुळे निर्माण झालेली नसून पूर्वापार चालत आलेल्या सामाजिक स्थितीमुळे निर्माण झालेली आहे त्यामुळे लेखिकेने विज्ञानकादंबरी असा या कादंबरीचा उल्लेख केलेला असला तरी कथानकातील विज्ञानाची अपरिहार्यता या निकषाचा विचार करता 'तमाच्या तळाशी' ही विज्ञानकादंबरी ठरत नाही.

माणसाने अवयवरोपणाने आजारावर आणि पर्यायाने मृत्यूवर केलेली मात (मानसकन्या), प्रगत जीवसृष्टीच्या संपर्काने अण्वस्त्रसज्जतेच्या पोकळ गर्वामागे लपलेला मानवजातीचा स्वयंघातकी मूर्खपणा उघडकीस येणे (विप्लवा), सध्याचे विज्ञान-तंत्रज्ञान पौराणिक काळात उपलब्ध असते तर पुराणांचे स्वरूप कसे झाले असते (त्रिपुरारी), वैज्ञानिक प्रकल्पांतील दुर्घटनेला यंत्रे कारणीभूत नसून ती हाताळणारी माणसे किंवा त्या माणसांच्या समस्या कारणीभूत

असतात (आकांत), यंत्रावलंबीपणाचा अतिरेक आणि कालप्रवासाचे संभाव्य परिणाम (कालप्रवास), विज्ञान संशोधनाची गुप्तता न पाळणे हा देशद्रोह की वैज्ञानिक प्रकल्पातील बेफिकीर भ्रष्टाचार हा देशद्रोह या प्रश्नाची उकल (आदित्य), मानवी कृतींवर नियंत्रण ठेवू शकणाऱ्या अतिप्रगत संशोधनाचे दुष्परिणाम (केलाटाची हाक), अंतराळ प्रवासातील अडचणी आणि माणुसकी (जोनास आर्क), अतिप्रगत भविष्यकालीन मानवाचे नीरस, कंटाळवाणे अर्थहीन जीवन (मुक्तिशोधयात्रा), मानवी विचारांवर ताबा मिळवून वैयक्तिक स्वार्थ साधण्याचा प्रयत्न किंवा संशोधनाचा गैरवापर (ब्रेनवेव्हज), डी. एन. ए. मधील जैविक नकाशावर आधारलेले माणसाचे निश्चित गुणधर्म (तमाच्या तळाशी) अशी विज्ञानाधारीत वैविध्यपूर्ण आशयसूत्रे या कादंबऱ्यांची आहेत, त्यांच्या आशयसूत्रातील वैज्ञानिक प्रगती आणि तिचे संभाव्य परिणाम हा घटक काही कादंबऱ्यांमध्ये अत्यंत प्रभावशाली आहे तर काही कादंबऱ्यांमध्ये तो फारच पुसट झालेला आहे. ‘विप्लवा’, ‘कालप्रवास’, ‘जोनास आर्क’, ‘ब्रेनवेव्हज’ या कादंबऱ्यांतील आशयसूत्र विज्ञानाने पूर्णतः व्यापले आहे. ‘मानसकन्या’, ‘आकांत’, ‘आदित्य’, ‘केलाटाची हाक’, ‘मुक्तिशोधयात्रा’, ‘तमाच्या तळाशी’ या कादंबऱ्यांमध्ये निर्माण झालेले प्रश्न हे वैज्ञानिक प्रगतीबरोबरच परिस्थितीच्या रेट्यामुळे निर्माण झालेले आहेत. ‘त्रिपुरारी’ ही कादंबरी त्यातील पौराणिक कथा वास्तवात घडली असती तर कशी घडली असती, त्याचा सामान्यांच्या जीवनावर काय परिणाम झाला असता याचे यथार्थ चित्रण करते. यातही वैज्ञानिक संशोधनाच्या प्रगतीनुसार कथानक घडत असले तरी पौराणिक कादंबरीतील देव-दानव संघर्ष आणि देवांचा विजय या आधीच निश्चित झालेल्या कल्पनांमुळे वैज्ञानिक सूत्राचा आशयसूत्रावरील प्रभाव पुसट झाला आहे. ‘सरदेसायांची ‘त्रिपुरारी’ ही सुद्धा पौराणिक कथांना आधुनिकतेचा संदर्भ बहाल करणारी कादंबरी. लघुकथेच्या मर्यादित आवाक्यातही जिथे असे अर्थ मारून-मुटकून बनवल्यासारखे वाटतात तिथे कादंबरीची काय कथा!’^{३३} अशा शब्दांत डॉ. बाळ फोंडके यांनी कादंबरीतील आशयसूत्राच्या कृत्रिमपणाचा उल्लेख केला आहे. ‘आदित्य’ या कादंबरीच्या संदर्भातही डॉ. वासुदेव सावंत यांनी म्हटले आहे ‘हेबळेकरांची ‘आदित्य’ कादंबरी विज्ञानसाहित्याच्या साच्यात बसणारी कादंबरी नाही’^{३४} या कादंबरीतील अणुऊर्जा प्रकल्प हे कादंबरीच्या प्रकाशनाच्या काळात कल्पित विज्ञान राहिलेलं नसून ते सर्वज्ञात आहे. किंबहुना अणुऊर्जा प्रकल्पामध्ये होणारे अपघात व त्याचे भयाण परिणाम जगाला माहीत आहेत. त्यामुळे कादंबरीतील काळ आणि विज्ञानसूत्र अज्ञात नाही. शिवाय कादंबरीच्या आशयसूत्रात भ्रष्ट शासनव्यवस्था आणि सामाजिक बंधनांमुळे निर्माण होणाऱ्या समस्यांना वैज्ञानिक प्रगतीमुळे निर्माण होणाऱ्या समस्यांपेक्षा अधिक महत्त्व आलेले आहे. ‘विप्लवा’ आणि ‘मुक्तिशोधयात्रा’ या कादंबरीच्या बाबतीत लेखक स्वतःच ती विज्ञानकादंबरी नाही असे म्हणतात. मात्र आशयसूत्र आणि कथानकातील विज्ञानाचे स्वरूप पाहता या दोन्ही विज्ञानकादंबऱ्या ठरतात. येथे अभ्यासासाठी निवडलेल्या कादंबऱ्या विज्ञानकादंबऱ्या आहेत की नाहीत याबद्दल अशी मतभिन्नता असल्याने या

प्रकरणाच्या पुढील भागात याच कालखंडातील विज्ञानकादंबरीचे स्वरूप अभ्यासताना कथानकातील वेगळेपणाच्या अनुषंगाने यापैकी विज्ञानकादंबऱ्या कोणत्या हे निश्चित केले आहे.

२.२.२ डॉ. नारळीकरांच्या कालखंडातील विज्ञानकादंबरीचे स्वरूप -

डॉ. नारळीकरांच्या कादंबरीलेखनाच्या कालखंडातील मराठी विज्ञानकादंबरीची वाटचाल अभ्यासण्यासाठी निवडलेल्या विज्ञानकादंबऱ्यांचे त्यांच्यातील कादंबरीच्या घटकानुसार स्वरूप अभ्यासून त्यांची वाङ्मयीन वैशिष्ट्ये निश्चित करण्याचा प्रयत्न केला आहे. त्यासाठी कादंबरीच्या कथानक, पात्रचित्रण, भाषा आणि शैली व वातावरण या घटकांच्या आधारे सदर अभ्यास करण्याचे योजिले आहे.

१. कथानक -

कादंबरीचे कथानक हा कादंबरीचा महत्त्वपूर्ण घटक आहे ज्यामध्ये अन्य घटक बेमालूमपणे मिसळलेले असतात. यापूर्वीच्या भागात उल्लेख केलेल्या वैविध्यपूर्ण आशयसूत्रांवर आधारलेली कथानके या कादंबऱ्यांमध्ये आली आहेत. प्रकरण क्र. १ मध्ये निश्चित केलेल्या निकषांनुसार एखादी कादंबरी विज्ञानकादंबरी ठरण्यासाठी तिच्या कथानकातील वैज्ञानिक प्रगतीच्या भविष्यकालीन संदर्भाची अपरिहार्यता महत्त्वाची असते. त्या दृष्टिकोणातून या निवडक कादंबऱ्यांच्या कथानकांचा येथे विचार केला आहे.

‘मानसकन्या’ या कादंबरीतील पद्मिनी या सतरा वर्षांच्या मुलीला एक किडनी नाही आणि दुसरी खराब झाली आहे. तिला किडनी द्यायला तिचे आई-वडील व प्रियकर तयार आहेत पण आई-वडिलांनी तिला दत्तक घेतलेली असल्याने त्या तिघांचेही तिच्याशी रक्ताचे नाते नाही आणि त्यामुळे त्यांची किडनी चालणार नाही हे उघड होते तेव्हा पद्मिनी ही दत्तक मुलगी आहे हे तिला सांगणे भाग पडते. त्यातून पद्मिनी आणि तिच्या दत्तक आई-वडिलांच्या नात्यात तणाव निर्माण होतो. पण तिचे दत्तक वडील चिकाटीने तिचे खरे आई-वडील शोधून काढतात. वस्तुस्थिती समजताच आई किडनी द्यायला तयार होते पण त्याबदल्यात आपली मुलगी आपल्याकडे रहावी अशी तिची इच्छा असते. सुरुवातीला आपल्या दत्तक आई-वडिलांपासून विचलीत झालेली पद्मिनीच शेवटी सारासार विचार करून त्यांच्याकडेच राहण्याचे ठरवते, तसे आपल्या जन्मदात्रीला सांगून किडनी देण्याचा निर्णय बदलण्याचे स्वातंत्र्य तिला देते. अर्थातच आई आपला निर्णय बदलत नाही. किडनी ट्रान्सप्लांट यशस्वी होते आणि लग्न होईपर्यंत दत्तक आई-वडिलांकडेच राहण्याच्या निर्णयावर पद्मिनी ठाम राहते. तिचा प्रियकर तिला हा निर्णय घ्यायला पूर्ण सहकार्य करतो.

कथानकातील विज्ञानाचे स्वरूप अगदी पुसट असले तरी निर्माण झालेली समस्या वैज्ञानिक प्रगतीच्याच आधारे सोडविणे शक्य आहे आणि त्यामुळे मानवी नातेसंबंधांवर

होगारा परिणाम लेखकाने यशस्वीपणे चित्रित केला आहे. मात्र कादंबरी प्रकाशनाच्या काळात किडनी ट्रान्सप्लॉंट ही कल्पना नसून दुर्मिळ का असेना पण वर्तमानकाळात घडणारी घटना होती त्यामुळे या कादंबरीचे स्वरूप 'विज्ञानकादंबरीपेक्षा विज्ञानाचा आधार असलेली किंवा वैद्यकीय विषयावरील कादंबरी असे झाले आहे. या कादंबरीतील वैज्ञानिक सूत्र कल्पित नसून कादंबरीची कथानकरचना कल्पित आहे, जशी ती कोणत्याही कादंबरीची असते. त्यामुळे लेखकाने प्रास्ताविकात या कादंबरीला 'विज्ञान काल्पनिका' म्हटले असले तरी त्यातील विज्ञान वास्तवात उपलब्ध असल्याने ती कल्पित विज्ञानावर आधारलेली विज्ञानकादंबरी ठरू शकत नाही.

'विप्लवा' कादंबरीतील कथानक अवघ्या दोन दिवसांत घडते, एवढे ते गतिमान आहे. कथानकाची मांडणी थेट आणि आटोपशीर आहे. पृथ्वीपासून पंधराशे प्रकाशवर्ष अंतरावर असलेल्या 'विप्लवा' या ग्रहावरून अतिप्रगत मानवसदृश्य जीव पृथ्वीवर येतात, निर्जन अशा गवताळ कुरणात उतरतात. आपले अस्तित्त्व पृथ्वीवासीयांच्या लक्षात येऊ नये म्हणून 'अवकाश पीळ' व 'अदृश्यकवचां'चा वापर करतात. पृथ्वीवरील जीवसृष्टीची तंत्र आणि विज्ञानक्षेत्रातील प्रगती अभ्यासणे, येथील प्रगत प्राण्याचा सामाजिक आणि राजकीय अंगांनी अभ्यास करणे हा त्यांचा मुख्य उद्देश असतो. निवृत्त सेनाधिकारी फर्नांडीस आणि योगायोगाने त्यांना भेटायला आलेला परीक्षित भस्मे हा बुद्धिमान तरुण विप्लवावासीय उतरलेल्या जंगलातील कुरणाचे अदृश्य होणे ओळखतात, परीक्षित अवकाशपीळाचे रहस्य शोधतो व विप्लवावासीयांशी संपर्क साधण्यात यशस्वी ठरतो. प्रत्यक्ष अभ्यासासाठी विप्लवावासीय जेव्हा अत्याधुनिक यानगोलांतून बाहेर पडतात तेव्हा प्रगत देश त्यांच्या मागे आपली अण्वस्त्रे सोडतात. विप्लवावासीयांच्या प्रगत तंत्रज्ञानामुळे ती निष्प्रभ ठरतात पण संयमी आणि विवेकी अशा विप्लवामानवाला मानवाच्या हिंसक आणि आत्मघातकी प्रवृत्तीचा तिरस्कार वाटतो. या विकृत संस्कृतीशी कोणत्याही स्वरूपाचे संबंध न ठेवण्याचा ते निर्णय घेतात आणि अशावेळी सुसंस्कृत आणि बुद्धिमान परीक्षित भस्मे त्यांच्या संपर्कात येतो. पृथ्वीवरील सर्व अण्वस्त्रे नष्ट करण्याची विनंती करतो. मूठभर सत्तांध राजकारण्यांव्यतिरिक्त पृथ्वीवर अनेक सुसंस्कृत विचारी माणसे राहतात अशी तो विप्लवावासीयांची खात्री पटवून देतो. तेव्हा पृथ्वीवरील सर्व अण्वस्त्रे कोणतीही हानी न करता पूर्णतः नष्ट करून विप्लवावासीय निघून जातात. परक्या प्रगत सजीवांच्या दृष्टिकोणातून पृथ्वीवरील मानवी जीवनाचा वेध घेण्याचा प्रयत्न या कथानकाच्या माध्यमांतून साधू यांनी केला आहे. या कादंबरीसंदर्भात लेखकाने 'या कादंबरीतील समस्या मला अन्य कोणत्या कथानकाद्वारे मांडता आली असती, तरी मी मांडली असती, त्यामुळे ती विज्ञानकादंबरी नसून सामाजिक समस्येवर आधारित कादंबरी आहे' असा उल्लेख दूरदर्शनवरील एका मुलाखतीदरम्यान केला होता. डॉ. बाळ फोंडके यांनीही विज्ञानकथाविषयी आपली अवलोकने नोंदवताना अरूण साधू यांच्या या भूमिकेवर टीका केली आहे. 'अरूण साधूंच्या विप्लवा'त तर आणखीच तोकडेपणा आहे. ती विज्ञानकादंबरी असल्याचे

स्वतः साधू नेहमीच नाकारत आले आहेत. म्हणून तिचा विचार करण्याचे प्रयोजन नाही असे म्हणावे तर प्रकाशकांनी कादंबरीच्या मलपृष्ठावर 'आगळी विज्ञानकादंबरी' असे स्पष्टपणे म्हटले आहे. शिवाय कादंबरीच्या पहिल्याच पृष्ठावर प्रख्यात वैज्ञानिक लिओ झिलार्ड (पुस्तकात सिओ झिलार्ड असे पडले आहे) याचे वचन उद्धृत केले आहे. म्हणजे उडाला तर पक्षी न उडाला तर बेडूक अशी सोईस्कर भूमिका आहे'^{३५} अर्थात कादंबरीच्या सुरुवातीला वैज्ञानिकाचे उद्गार दिले किंवा प्रकाशकाने विज्ञानकादंबरी म्हटले म्हणून ती विज्ञानकादंबरी ठरते असे नाही. मात्र कथानकातील विज्ञानाच्या अपरिहार्यतेमुळे 'विप्लवा' ही विज्ञानकादंबरी ठरते.

'आकांत' व 'आदित्य' या कादंबऱ्यातील कथानकाचे मध्यवर्ती सूत्र हे त्यांच्या प्रकाशनकाळातील सामाजिक वास्तवाचा एक भाग असल्याने त्या विज्ञानकादंबऱ्या ठरत नाहीत हे त्यांच्या आशयसूत्रांचा अभ्यास करताना स्पष्ट झाले आहे.

'त्रिपुरारी' ही मयासुराच्या, देव व दानवांच्या युद्धाच्या पौराणिक कथेवर आधारलेली कादंबरी आहे. आधुनिक वैज्ञानिक संशोधन पुराणकथेतील देव व दानवांना उपलब्ध असते तर त्यांच्या संघर्षाचे स्वरूप कसे झाले असते याचे चित्रण करण्याचा प्रयत्न हा या कादंबरीतील कथानकाचा गाभा आहे. 'अज्ञात काळातील, अज्ञात संस्कृतीतील देव आणि दानव या मानवसदृश्य जीवांची वैज्ञानिक प्रगती व तिचे त्यांच्या दैनंदिन जीवनावर झालेले परिणाम यांच्या चित्रणामुळे ही ही कादंबरी विज्ञानकादंबरी ठरत असली तरी पौराणिक कथेतील संदर्भामुळे ही प्रगती कोणत्या प्रकारे होणार व कादंबरीचा शेवट काय होणार याविषयीची उत्सुकताच नाहीशी होते. देव आणि दानव हे पृथ्वीवर राहत असून त्यांची स्वतंत्र राज्ये आहेत मात्र दोन्ही राज्यातील सामान्य नागरिकांचे राहणे, बोलणे, वागणे माणसांसारखेच आहे. त्यांची सुखदुःखे, सणवार, रितीरिवाजही माणसांसारखेच आहेत. कथानकाच्या नियोजित पार्श्वभूमीमुळे विज्ञानकादंबरी म्हणून 'त्रिपुरारी' चा प्रभाव नाहीसा झाला आहे.

'कालप्रवास' या कादंबरीत माणसांना आपल्या माणसांच्या सहवासाची असणारी ओढ दर्शविण्यासाठी 'कालप्रवासा'च्या वैज्ञानिक सूत्राचा वापर केला आहे. अज्ञात कारणांमुळे भविष्यातील आजी आणि अपघाताने वर्तमानकाळात आलेल्या तिच्या मुलाची मुलगी (नात) यांची भेट होते. एकमेकींचा दोर्घा नाही लळा लागतो. आजी सुरुवातीला त्या मुलीला भूत समजते. मुलीचे आईवडीलही अपघातानेच भविष्यकाळातून कादंबरीतील वर्तमानकाळात आलेले असतात पण अपघातात त्यांची स्मृती नष्ट झाल्याने ते नव्या आयुष्याशी सहजपणे जुळवून घेतात. मात्र मुलीला आजीचे दिसणे त्यांना तिचा आवाज ऐकू येणे हे त्यांना भुताचा वावर असल्यासारखे वाटते. आजी आपल्या पुतण्याच्या मदतीने मुलगी भूत नाही हे ओळखते व आपल्या पुतण्याच्या कालयंत्राच्या संशोधनाच्या मदतीने नातीला आपल्या काळात आणते. नात

मोठी होते व योगायोगाने तिला तिच्या भविष्यकाळात येण्यामागचे रहस्य कळते. तोपर्यंत भविष्यातून वर्तमानात म्हणजे त्यांच्या भूतकाळात गेलेल्या मुलगा-सुनेला म्हणजेच नलयन-राजसला सर्व आठवते. ते भविष्यात येण्याच्या प्रयत्नात असतात. अशावेळी मुलीच्या हट्टामुळे तिला तिच्या आईवडिलांकडे कालयंत्रातून पोहचवण्यास गेलेला मुलीचा काका, संशोधक एकलव्य तेथे पोहोचतो. सर्वांना एकमेकांची ओळख पटते अशा आशयाचे कथानक लेखकाने असंख्य योगायोगांच्या सहाय्याने जुळविले आहे. कथानकाची रचना आकर्षक असली तरी योगायोगांची संख्या इतकी आहे की त्यामुळे विज्ञानकादंबरीमध्ये अपेक्षित असलेली तर्कनिष्ठता कोठेही आढळत नाही. छोट्या सरिताला कौशल्या अहिल्ये दिसतात पण तिच्या आई-वडिलांना कधीच दिसत नाहीत. त्यांना फक्त आवाज ऐकू येतात, त्यांनी बनवलेल्या पदार्थांचे वास येतात. कौशल्या अहिल्येनाही नलयन आणि राजस कधीच दिसत नाहीत. नलयन आणि राजस दोन-तीन शतकांनंतरच्या वैज्ञानिकदृष्ट्या अतिप्रगत काळात राहिलेले असूनही ते काळ आणि परिस्थितीशी सहजपणे जुळवून घेतात. पोषाख, जेवणखाण, सणवार, रितीरिवाज, यापैकी कोणत्याही बाबतीत त्यांना प्रश्न पडत नाहीत. ते अगदी सहजपणे त्यांच्यादृष्टीने नव्या वातावरणात मिसळून जातात. हिमालयात कोसळलेले यान पृथ्वीवरील कोणत्याच यंत्रणेला समजत नाही. अपघातातून नलयन आणि राजसच वाचतात, त्यांचे पूर्वीपासून एकमेकांवर प्रेम असते व ते नव्या विस्मृतीच्या पार्श्वभूमीवर सहजपणे एकमेकांशी लग्न करतात. नेमका स्वतःच्याच वाड्यात नलयन राहायला येतो. कौशल्या अहिल्ये जबरदस्तीच्या निवृत्तीत असताना पूर्वीच्या मोहिमेतून आणलेल्या धातूवर संशोधन करतात. ज्या कडक नियमांमुळे त्यांना जबरदस्तीने निवृत्त व्हावे लागलेले असते तसे कडक नियम एवढी वर्षे एक दुर्मिळ धातू लपवण्याबाबत नसतात. त्या कालयंत्रातून जेव्हा वाड्यात येतात व परत जाण्याच्या तयारीत असतात तेव्हाच नेमकी सरीता तेथे येते. सरीता मोठी झाल्यावर इतिहासाचा अभ्यास करताना तिला ती हरवल्याची दोन शतकांपूर्वीची जाहिरात दिसते असे मुद्दाम घडवून आणल्यासारखे योगायोग व पात्रांचे तर्कविसंगत वागणे यामुळे कथानकाचा प्रभाव कमी होतो. मात्र वैज्ञानिक प्रगतीच्या पार्श्वभूमीवरच अशा घटना भविष्यात घडू शकतील अशी विज्ञानाची व अज्ञात काळाची अपरिहार्यता या कादंबरीच्या कथानकातून निर्माण झाली आहे.

‘केलाटाची हाक’ या कादंबरीत ‘केलाटा’ हा पृथ्वीपासून खूप दूर असलेला, जीवसृष्टी असलेला ग्रह आहे. त्यावरील प्रगत सजीव मानवच आहेत आणि तेथील माणसे व स्थळे यांची विशेषनामे वगळता या जीवसृष्टीमध्ये कोणताही फरक नाही. मात्र जीवशास्त्रात त्यांनी केलेल्या प्रगतीमुळे ते मानवी मेंदूवर नियंत्रण ठेवून त्याच्याकडून कोणतेही काम करून घेण्याएवढे प्रगत आहेत. जेव्हा हे संशोधन सत्तांध राजकारण्यांच्या हाती जातं तेव्हा ते त्याचा दुरुपयोग करण्याचा प्रयत्न करतात व नायक स्वतःला आणि आपल्या देशाला या संकटातून वाचवतो. त्यासाठी तो अनेक हालअपेष्टा सहन करतो. अशा आशयाचे कथानक या कादंबरीत

साकारले आहे. परग्रहावर घडते म्हणून नव्हे तर आजच्या माणसाला माहित नसलेल्या मेंदूवरील नियंत्रणाच्या संशोधनाचे, जीवशास्त्रातील प्रगतीच्या दुष्परिणामांचे माणसांच्या संबंधांवर झालेले परिणाम दर्शविणारी कादंबरी म्हणून 'केलाटाची हाक' विज्ञानकादंबरी ठरली आहे. मेंदूवरील नियंत्रणाच्या भयावह प्रयोगांतून सुटका करून घेण्यासाठी 'मागारीन' नावाचा बुद्धिमान तरूण कडक सुरक्षाव्यवस्थेतून निसटतो आणि जुलमी राज्यव्यवस्थेविरूद्ध बंड पुकारतो. त्याच्यावरील व सामान्य लोकांवरील अन्याय दूर करण्यासाठी जुलमी राजकीय व्यवस्था नष्ट करण्यात यशस्वी होतो. एखाद्या रहस्यकथेप्रमाणे या कादंबरीच्या कथानकाची रचना आहे. हे कथानक निव्वळ एका अपरिचित ग्रहावर घडते म्हणून नव्हे, तर त्या परग्रहासियांच्या जीवनातील समस्या वैज्ञानिक प्रगतीमुळे निर्माण झालेल्या आहेत म्हणून ही कादंबरी विज्ञानकादंबरी ठरते.

'जोनास आर्क' मध्ये अरूण हेबळेकरांनी अंतराळप्रवासाचे कथानक रंगविले आहे. मंडळावरील अंतराळमोहीम, त्यासाठी होणारी अंतराळवीरांची निवड, त्या निवडीचे निकष, त्यासंबंधीचे प्रशिक्षण, आंतरराष्ट्रीय संबंध या सर्व घटकांच्या माध्यमातून हे कथानक आकार घेते. आठ अंतराळवीर, त्यांचे परस्परसंबंध, त्यांचे कुटुंबियांशी असलेले संबंध या सर्वांतून माणसाने वैज्ञानिक प्रगतीचे शिखर गाठले तरी कुटुंब आणि समाज यांच्याबाबतीतले त्याचे विचार फारसे बदललेले नाहीत हा विचार अधोरेखित केला आहे. भारतीय सूक्ष्मजीवशास्त्रज्ञ परेश शिराली आपली बुद्धिमत्ता, प्रेमळपणा, सहनशीलता, निष्कपटवृत्ती आणि कष्टाळूपणा यांच्या बळावर वर्णद्वेषाशी संघर्ष करतो. 'जोनास आर्क' मध्येही अरूण हेबळेकरांच्या 'आदित्य' प्रमाणे समाजव्यवस्था, राजकीय व्यवस्था यांच्यासंबंधीच्या प्रश्नांना महत्त्व असले तरी वैज्ञानिक प्रगतीच्या संभाव्य कल्पनेमुळे 'जोनास आर्क' ला विज्ञानकादंबरीचे स्वरूप प्राप्त झाले आहे.

'मुक्तिशोधयात्रा' ही वैज्ञानिक प्रगतीने बदललेल्या आधुनिक काळात घडणारी गोष्ट आहे. जगण्यातील नैसर्गिकता नष्ट झाली आहे. फक्त निरर्थक कर्मकांडे शिल्लक आहेत. निसर्गावर विजय मिळवणे म्हणजे निसर्गच नष्ट करणे. अशी या बदललेल्या समाजाची धारणा आहे. कायदा, समाज, रूढी, परंपरा या सर्व संकल्पनांच्या मुळाशी जाऊन शोध घेण्याचा प्रयत्न केल्यामुळे लेखकाने प्रास्ताविकात म्हटल्याप्रमाणे ही एक काल्पनिक कथा असली तरी या कथानकात वर्णिलेले काही अनुभव आजही आपल्याला कमी-अधिक प्रमाणात दिसतात. माणसाच्या नैसर्गिक प्रेरणा आणि त्यावर नियंत्रण ठेवण्यासाठी माणसाने निर्माण केलेल्या विविध प्रकारच्या व्यवस्था या खरेच व्यवस्था आहेत की निरर्थक बंधने? असा प्रश्न या विज्ञानकादंबरीच्या माध्यमातून वाचकांच्या मनात निर्माण करण्यात लेखक यशस्वी झाला आहे. इतरांना कोणताही त्रास होऊ न देता आपल्या इच्छेप्रमाणे राहता, वागता यावे, शिकता यावे, काम करता यावे, आपल्या माणसांच्या सहवासात राहावे, यांसारख्या किमान इच्छाही बदललेल्या सुनियंत्रित आधुनिक जगात पूर्ण होत नाहीत म्हणून बंडखोर नायक 'तो' व्यथित होतो. व्यवस्थेशी जुळवून घेतो पण मनातून या सर्व

व्यवस्थेपासून मुक्त होण्याचा मार्ग शोधत राहतो. शेवटी 'मृत्यू' हा 'मुक्ती' चा मार्ग नाही याचा त्याला बोध होतो आणि मृत्यू किंवा नाश आहे म्हणूनच नवनिर्माणाची आशा आहे हे सत्य त्याला जाणवते. निसर्गाला नाकारून माणसाने कितीही वैज्ञानिक प्रगती केली तरी तो सुखी-समाधानी होऊ शकत नाही हे वास्तव या विज्ञानकादंबरीच्या माध्यमातून मांडण्याचा प्रभावी प्रयत्न लेखकाने केला आहे.

'ब्रेनवेव्हज' व 'तमाच्या तळाशी' या माधुरी शानभाग यांच्या दोन्ही कादंबऱ्यांचे कथानक नव्या जीवशास्त्रीय संशोधनाच्या पार्श्वभूमीवर घडते. दोन्ही कादंबऱ्यांमध्ये आपल्या संशोधनाने झपाटलेले, आपले एकाकी आयुष्याचे दुःख विसरून समाजोपयोगी संशोधन करण्याच्या उदात्त हेतूने प्रेरित झालेले संशोधक कथानकाच्या मध्यवर्ती स्थानी आहेत. 'ब्रेनवेव्हज' मध्ये विचारलहरींच्या माध्यमातून त्यांच्यावरील नियंत्रणाच्या माध्यमातून जगाला सुखी करण्याचे स्वप्न पाहणारे डॉ. वैद्य दुसऱ्याचे विचार जाणून घेण्याचे आणि ते बदलण्याचे तंत्र शोधून काढतात. मात्र या कामात त्यांना मदत करणारे त्यांचे विश्वासू सहकारी वेदपाठक याच संशोधनाचा उपयोग करून आपल्या इच्छेप्रमाणे कोर्टकेस जिंकणे, आवडलेल्या स्त्रियांना स्वतःशी शारीरिक संबंध ठेवण्यास उद्युक्त करणे, पत्नीला आत्महत्या करायला लावणे अशी दुष्कृत्ये करतात. डॉ. वैद्य आपल्या संशोधनाचा गैरवापर लक्षात येताच त्यासंबंधीची माहिती दुसऱ्या विश्वासू माणसाकडे पोहचवून ते या यंत्रांचा वापर करून वेदपाठकला संपवतात. पण त्यापूर्वीच त्याने केलेल्या प्रयोगांमुळे त्यांचाही अपघाती मृत्यू होतो. या कादंबरीमध्ये संशोधकाच्या स्वार्थी प्रवृत्तीमुळे मौलिक संशोधनाचा वापर चुकीच्या पद्धतीने केला गेला तर माणसाला त्याचे दुष्परिणाम कसे भोगावे लागतील याचे चित्रण आले आहे. मात्र 'तमाच्या तळाशी' या कादंबरीमधील संशोधन चालू आहे. आत्महत्या करणाऱ्या माणसाच्या शरीरामध्ये असणाऱ्या जीन्समध्ये आत्महत्येला प्रवृत्त करणारा घटक असतो अशा स्वरूपाचे संशोधन डॉ. वैशंपायन हे जागतिक कीर्तीचे संशोधक व त्यांची विद्यार्थिनी सुचित्रा करत असतात. या संशोधनाकडे वळण्याचे दोघांचेही एकच कारण असते. दोघांच्या कुटुंबातील जवळच्या अनेक माणसांनी आत्महत्या केलेल्या असतात व तेच जीन्स आपल्यामध्ये आहेत अशी दोघांनाही खात्री वाटत असते. त्यामुळे दोघेही कोणामध्येही गुंतणे, प्रेम, विवाह या गोष्टी टाळतात. पण जेव्हा परस्परांविषयी ओढ वाटू लागते व आपण ज्या गोष्टीला घाबरतो त्याबाबतीत सारखेच आहोत हे समजते तेव्हा ते एकमेकांच्या प्रेमात पडतात. नातेवाईक आणि समाजाचा त्रास टाळण्यासाठी लग्नही करायचे ठरवतात. पण त्यापूर्वी सुचित्राने नकार देऊन सरांचा स्वीकार केल्यामुळे दुखावलेला शशिकांत नावाचा त्यांचा तरुण सहकारी अंतिम टप्प्यापर्यंत आलेले सरांचे संशोधन परदेशी संस्थेसाठी वापरतो. आपले संशोधन अशाप्रकारे वेगळ्याच संशोधकाच्या नावे प्रसिद्ध झालेले पाहून आणि सुचित्राशी संपर्क न होण्यामुळे निराश झालेले वैशंपायन सर आत्महत्या करतात. हे सर्व समजताच आत्महत्या करण्यासाठी प्रवृत्त

झालेली सुचित्रा शेवटच्या क्षणी आपला निर्णय बदलते व याच विषयातील उर्वरीत संशोधन पूर्ण करून आत्महत्येला प्रवृत्त करणाऱ्या या घटकावर उपाय शोधायचे ठरवते. या कादंबरीच्या कथानकात वैज्ञानिक प्रगतीची पार्श्वभूमी असली तरी यातील माणसांच्या आयुष्यावर झालेला परिणाम वैज्ञानिक प्रगतीमुळे नसून सामाजिक स्थितीमुळे आहे. त्यामुळे 'तमाच्या तळाशी' ही विज्ञानकादंबरी ठरू शकत नाही.

कादंबरीचे मध्यवर्ती आशयसूत्र आणि कथानकांचा अभ्यास करताना ज्या कादंबऱ्यांचा लेखक, आणि प्रकाशकांकडून विज्ञानकादंबरी असा उल्लेख झाला आहे अशा बहुतांश कादंबऱ्यांची निवड केली होती. कथानकाचा अभ्यास करताना त्यापैकी काही कादंबऱ्या या विज्ञानकादंबऱ्या नसून विज्ञानावर आधारलेल्या कादंबऱ्या आहेत हे निश्चित झाले आहे. त्यामुळे या कालखंडातील प्रकरण क्र. १ मध्ये निश्चित केलेल्या निकषांनुसार ज्या कादंबऱ्या विज्ञानकादंबऱ्या ठरतात त्यांचाच अभ्यास यापुढील भागात मांडण्याचा प्रयत्न केला आहे. नारळीकरांच्या विज्ञानकादंबरीलेखनापासून सुरू झालेल्या या कालखंडातील अकरा कादंबऱ्यांची कथानके अभ्यासता, 'विप्लवा', 'त्रिपुरारी', 'कालप्रवास', 'केलाटाची हाक', 'जोनास आर्क', 'मुक्तिशोधयात्रा' व 'ब्रेनवेव्हज' या सात कादंबऱ्या विज्ञानकादंबऱ्या आहेत तर 'मानसकन्या', 'आकांत', 'आदित्य' आणि 'तमाच्या तळाशी' या वैज्ञानिक प्रगतीवर आधारलेल्या कादंबऱ्या आहेत.

२. पात्रचित्रण -

कादंबरीत पात्रचित्रण हा महत्त्वाचा घटक असतोच पण विज्ञानकादंबरीच्या बाबतीत तो अधिकच महत्त्वपूर्ण ठरतो. कारण विज्ञानकादंबरीतील पात्रांचे वेगळेपण लेखक जितक्या वास्तववादी पद्धतीने रेखाटतो तितकी ती कादंबरी जास्त प्रभावी ठरते. पात्रचित्रणाची पद्धत किंवा शैली ही लेखकपरतवे भिन्न-भिन्न असते. त्यामुळे येथे अभ्यासासाठी निवडलेल्या प्रत्येक विज्ञानकादंबरीचा स्वतंत्रपणे थोडक्यात विचार केला आहे.

अरूण साधू यांच्या 'विप्लवा' या कादंबरीत निवृत्त जनरल विश्वजित फर्नांडीस, बुद्धिमान व समंजस तरूण, परीक्षित भस्मे, फर्नांडीस यांची पत्नी पामेला यांच्या ठळक व परग्रहावरून आलेले हेमकेतू, कल्पाक्ष, विजिता, प्रो. शांडिल्य, प्रो. विद्यासारंग, ज्ञानमग्न अशा मानवसदृश्य व्यक्तिरेखाही चित्रित केल्या आहेत. ही कादंबरी तृतीय पुरुषी कथानकबाह्य, निवेदकामार्फत सांगितलेली आहे. त्यामुळे साधूंनी आपल्या शैलीप्रमाणे प्रत्येक पात्राविषयी जास्तीतजास्त माहिती सांगून प्रत्येकाची कथा पूर्ण करण्याचा प्रयत्न केला आहे. परीक्षित भस्मेचे अनाथ असणे, कल्पाक्ष-विजिता यांचे प्रेम, लग्न, हेमकेतूची विप्लवा नावाची मुलगी, तिचे संगीत यांसारख्या कथानकाच्या ओघाशी विसंगत वाटणाऱ्या गोष्टींचा पात्रचित्रणामध्ये उपयोग केला

आहे. पृथ्वीमानवाच्या तुलनेने विप्लवावासीय अधिक सुसंस्कृत आहेत असे निवेदक म्हणतो त्याप्रमाणे हे विप्लवावासीय आपल्या राग, हेवा, मत्सर या गुणांवर नियंत्रण ठेवताना दाखवले आहेत. जनरल फर्नांडीस व त्यांची पत्नी पामेला यांच्या संवादातून त्यांचा मोकळेपणा व सरळ स्वभाव यांचे जिवंत चित्रण केले आहे. संवादांच्या माध्यमातून पात्रांचे स्वभाव चित्रित करण्यात लेखक यशस्वी झाला आहे. पात्रांच्या हालचाली अविर्भावातील बारकावे आणि निवेदकाने पात्रांच्या मनोविकारांचे विस्ताराने केलेले विश्लेषण यांच्या माध्यमातून कादंबरीतील पात्रचित्रणात जिवंतपणा आला आहे. विप्लवावासीय हे पृथ्वीबाह्य सजीव असूनही लेखकाने त्यांच्या चित्रविचित्र रेखाटनाचा मोह टाळला आहे. मात्र शारीरिक आणि मानसिक बाबतीत म्हणजे दिसणे, राहणे आणि विचार करणे, एवढेच काय पृथ्वीवरील माणसांप्रमाणे चालीरिती (लग्न करणे, मद्याच्या बाटल्या फोडून आनंद साजरा करणे) यामुळे त्यांचे पृथ्वीबाह्य असणे फक्त त्यांच्या अतिप्रगत तंत्रज्ञानातून आणि युद्धविरोधी विचारांतून अधोरेखित होते. साधूंच्या अन्य कोणत्याही कादंबरीप्रमाणे 'विप्लवा' मध्येही पात्रचित्रण हा महत्त्वपूर्ण घटक आहे. यासंदर्भात अभ्यासक राजेंद्र वडमारे म्हणतात, 'पात्रांचे बोट धरूनच त्यांची कादंबरी वेगवेगळ्या आरंभबिंदूवरून सुरू होते आणि व्यापक सामूहिक घटनेत विराम पावते. मध्यवर्ती घटनेच्या काळातील एकेक गट, त्यातील पात्रांचा गुच्छ, ठळक व्यक्ती, त्यांच्या कृती व मानसिक आंदोलने यावर ते लक्ष केंद्रीत करतात. त्यांच्या क्रिया-प्रतिक्रियांचा मागोवा घेत, मध्यवर्ती घटनेचा क्रमशः तपशील भरीत ते तिला पूर्णता देतात.'^{३६}

'त्रिपुरारी' या कादंबरीत देव आणि दानव यांची राज्ये माणसांप्रमाणे पृथ्वीवर असती आणि जादू-चमत्कार यांच्याऐवजी देव आणि दानवांचे युद्ध आधुनिक विज्ञान-तंत्रज्ञानाच्या मदतीने लढले गेले असते तर त्याचे स्वरूप कसे झाले असते याचे चित्रण या कादंबरीत आले आहे. इंद्रदेव, ब्रह्मदेव, विष्णू, शंकर, गणपती, बृहस्पती, मयासुर, शुक्राचार्य, तारकासुर ही पौराणिक कथेतील मुख्य पात्रे व ही गोष्ट माणसांची किंवा मानवसदृश्य सजीवांची वाटावी म्हणून योजलेली अनेक दुय्यम पात्रे या कादंबरीत आहेत. ब्रह्मदेवाचा भोळेपणा, शंकराचा शीघ्रकोपीपणा, गणपतीची बुद्धिमत्ता, इंद्राचा विलासीपणा, दानवांची अविश्रांत मेहनत करण्याची तयारी, गाफीलपणा या सर्वांचे चित्रण पुराणकथेप्रमाणेच आहे. फक्त देव व दानव आणि राज्यातील सामान्य नागरिकांचे आयुष्य सामान्य माणसांप्रमाणेच चित्रित केले आहे. वैज्ञानिक संशोधनाच्या पार्श्वभूमीसाठी गरज असणारे प्रसंग निर्माण करण्यासाठी अशाप्रकारची पात्रे निर्माण केली आहेत.

कालप्रवास कादंबरीतील कौशल्या अहिल्ये, एकलव्य, नलयन, राजस, सरीता ही भविष्यकाळातून वर्तमानात आलेली पात्रे आहेत. यांचे चित्रण करताना लेखकाने, 'वैज्ञानिक प्रगतीबरोबर काळ बदलला, भौतिक सोयी-सुविधांचे स्वरूप बदलले तरी मानवी भाव - भावना बदलणार नाहीत' या वास्तवाचे भान ठेवले आहे. कौशल्या अहिल्ये ही स्वतःला योग्य

वाटणारे निर्णय ठामपणे घेणारी व त्यांचे बरेवाईट परिणाम भोगायची तयारी ठेवणारी खंबीर स्त्री आहे. तिच्या चित्रणामध्ये तिचा हा व्यवहारी खंबीरपणा कायम राहिला आहे. नलयन-राजस हे आपले पूर्वायुष्य विसरले आहेत पण तरीही ते काही शतकांपूर्वीच्या काळात सहजतेने वावरतात. कपडे वापरणे, खाण्या-जेवण्याच्या राहण्याच्या पद्धतींशी जुळवून घेण्यात त्यांना कोणतीच अडचण येत नाही हे तर्कविसंगत वाटते. एवढा एक कच्चा दुवा वगळता लेखकाने पात्रचित्रणात जिवंतपणा आणला आहे. ज्यामुळे वाचकांच्या मनात पात्रांची कल्पनाचित्रे निर्माण होतात व कथानकाविषयीची उत्सुकता कायम राहते.

‘केलाटाची हाक’ या कादंबरीचे कथानक अनेक प्रकाशवर्षे अंतरावरील ‘केलाटा’ नावाच्या ग्रहावर घडते. कादंबरीच्या सुरुवातीलाच लेखकाने केलाटाची खगोलीय स्थिती, भौगोलिक परिस्थिती, वैज्ञानिक संशोधनातील प्रगतीचे स्वरूप, खनिजे व इंधनाची स्थिती, कालगणना याविषयी माहिती दिली आहे शिवाय माणसे, झाडे व फुले यांच्या विशेषनामांची अकारविल्हे सूचीही कादंबरीच्या शेवटी दिलेली आहे. कादंबरी अनेक प्रकाशवर्षे अंतरावरील केलाटा ग्रहावरील दोन देशांदरम्याने घडत असली तरी तेथील बुद्धिमान सजीव हे माणसांप्रमाणेच कल्पिलेले असल्याने लेखकाने त्यांचा ‘केलाटामानव’ असा उल्लेख केला आहे. मागारीन हे प्रमुख पात्र या कादंबरीचा नायक आहे. तो खूपच देखणा, तजेलदार गोरा, निळसर पाणीदार डोळ्यांचा, काळ्या केसांचा, सडसडीत पण धष्टपुष्ट (पृ. क्र. ९) असा सर्वांगसुंदर आहे. तो गुणांनी चांगला, कृतीने प्रेमळ, दुसऱ्यांच्या भावनांची कदर करणारा पण परिस्थितीपुढे हतबल न होता मार्ग काढणारा असा धीरोदात्त नायक आहे असे त्याचे चित्र लेखकाने रेखाटले आहे. याशिवाय त्याची प्रेमिका एलिना, जन्मदात्री आंद्रेया, हेर लोरा, नर्स ग्रीलिता, कोर्सियाच्या राजदूताची पत्नी मोलिता या सर्व स्त्रिया अतिशय प्रेमळ व वैयक्तिक सुखाची, स्वतःच्या जीवाची पर्वा न करता मागारीनवर प्रेम करणाऱ्या, त्याच्या पहिल्या भेटीतच त्याच्या प्रेमात पडलेल्या आहेत. पेदोविगांसारख्या क्रूर बेरकी अधिकाऱ्यांचा अपवाद वगळता बाकी सर्व पुरुषपात्रेही अतिशय प्रेमळ व एकमेकांची काळजी घेणारी आहेत. पेदोविग, हुडको, अंतोल यासारख्या ज्या व्यक्ति दुष्ट आहेत त्या अतिशय दुष्ट, विकृत आणि कुरूपही आहेत. चांगली माणसे अतिशय चांगली, प्रेमळ आणि सुंदरही आहेत. कादंबरीतील अत्याचार म्हणजे ‘लैंगिक अत्याचार’ असे त्यांचे स्वरूप आहे. ही केलाटा ग्रहाची कहाणी म्हणून लेखकाने आधीच घोषित केले असले तरी ती केलाटावरील पूर्णतः भिन्न संस्कृती, भिन्न नियम असणाऱ्या दोन देशांतील राज्यव्यवस्थांची गोष्ट आहे. ‘तार्पिया’ देशामध्ये निसर्गतः जन्मलेले स्वयंभू आणि फलित बीज त्याच कामासाठी नेमलेल्या स्त्रीच्या गर्भाशयात वाढवून त्यापासून जन्मलेले ते संकरित असे मानवांचे दोन प्रकार आहेत. यापैकी स्वयंभू मानव हे संवेदनशील सृजनशील व प्रजननक्षमता असलेले आहेत तर ‘संकरित’ हे धडधाकट, भावनाशून्य व प्रजननक्षमता नसणारे आहेत असे लेखकाने म्हटले आहे. संकरितांना स्वप्ने पडत नाहीत हा

एक त्यांच्या व्यक्तिमत्त्वाचा विशेष आहे. पण कथानकामध्ये फक्त लिंगपिसाट संकरितांचा व प्रेमळ स्वयंभूंचाच उल्लेख येतो. फक्त मागारीन हा नायक संकरित असूनही याला अपवाद आहे. 'शेवटी सर्व काही चांगले होते' असे दर्शविण्यासाठी लेखकाने या संकरित नायकाला स्वप्न पडल्याचेही सांगितले आहे. सर्व दुष्टांना नष्ट करून, ज्यांची जोडी जुळणार नाही अशा लोरासारख्या सुष्टांना हुतात्मा करून लेखकाने शेवटी सर्वांचे विवाह लावले आहेत. लैंगिकतेचे भडक चित्रण करताना पात्रांच्या बाह्यवर्णनाला खूप महत्त्व दिले आहे. विज्ञानकादंबरीच्या पात्रचित्रणामध्ये जो वेगळेपणा आढळतो तो कथानकाच्या अनुषंगाने पात्रचित्रणातून व्यक्त करण्याचा प्रयत्न लेखकाने केलेला आहे. लैंगिक स्वातंत्र्य असूनही माणसाला कुटुंबाविषयी वाटणारी ओढ, कुटुंबासाठी विवाहसंस्था हवीशी वाटणे या विवाहसंस्था अपरिहार्य असण्याच्या काळात वेगळ्या वाटणाऱ्या गोष्टी लेखकाने पात्रचित्रणातून, पात्रांचे बोलणे, कृती यांच्या माध्यमातून व्यक्त करण्याचा प्रयत्न केला आहे. आपल्या गुणी सुंदर मुलीला कसा का असेना, नवरा मिळावा, विवाहाची कायद्याने परवानगी मिळावी असं राष्ट्रनर्तकी तात्यारेवाला वाटणं (पृ. क्र. ९४) हे तिला कुटुंबसंस्थेविषयी, विवाहाविषयी वाटणाऱ्या आकर्षणामुळेच आहे. जर दुसऱ्याच्या मानवी मेंदूवर नियंत्रण मिळवता आले तर माणसे कशी वागतील, अमर्याद सत्ता माणसाला कोणत्या थरापर्यंत पोहचवू शकते याच्या चित्रणाबरोबरच मेंदूची विचारशक्ती गमावलेली माणसे कशी वागतील याचेही चित्रण लेखकाने या कादंबरीतील पात्रांद्वारे केले आहे.

'जोनास आर्क' या कादंबरीचे कथानक वर्णभेदावर आधारित असल्याने हा वर्णभेद प्रत्येक पात्राच्या विचारात, वर्तनात आढळून येतो. कादंबरीचे कथानक मंगळावरील अंतराळमोहिमेसाठी अंतराळवीरांची होणारी निवड या मध्यवर्ती आशयसूत्रावर आधारलेले आहे. कादंबरीतील काळ हा भविष्यकाळ असला तरी समाजातील वर्णभेदाचे स्वरूप कसे न संपणारे आणि दाहक आहे ते या कादंबरीतील पात्रांच्या माध्यमातून चित्रित करण्याचा लेखकाने प्रयत्न केला आहे. परेश शिराली या भारतीय सूक्ष्मजीवशास्त्रज्ञाची व्यक्तिरेखा कथानकाच्या मध्यवर्ती स्थानी आहे. परेश शिराली, त्याची प्रेयसी सोनाली भटकळ, ब्रिटीश संशोधक व परेशचे मार्गदर्शक जेम्स केलॉक, ब्रिगेडियर पडुबिद्री, अन्य सात अंतराळयात्री, परेशबरोबर निवड झालेला पण प्रत्यक्ष अंतराळमोहीमेवर जाऊ न शकलेला जनार्दन स्वामी यासारखी प्रमुख पात्रे तर सर्वत्र वर्णभेदाची जाणीव करून देणारे वेगवेगळे भारतीय, अमेरिकन अधिकारी, परेशचे आईवडील, सोनालीच्या मैत्रिणी, अन्य अंतराळवीरांच्या पत्नी अशी अनेक दुय्यम पात्रे आहेत.

परेश हा दिसायला सामान्य पण अतिशय बुद्धिमान सूक्ष्मजीवशास्त्रज्ञ आहे. नोबेलविजेते ब्रिटीश जीवशास्त्रज्ञ जेम्स केलॉक यांच्याबरोबर मंगळावरील माती व दगडांतील घातक सूक्ष्मजीवांवर प्रयोग करताना त्याने स्वतःच्या शरीराचा वापर केलेला आहे. त्यामुळे त्याचे

शरीर अनैसर्गिकपणे पण अन्य कोणत्याही मानवापेक्षा मंगळावरील घातक सूक्ष्म जीवांचा सामना करण्यास सक्षम आहे शिवाय या सूक्ष्मजीवांवरील त्याचे प्रयोग चालू आहेत, तो मुंबईतील हाफकिन इन्स्टिट्यूटमध्ये संशोधक म्हणून काम करतो. तो पराकोटीचा सहनशील आहे. मंगळ मोहिमेवर आपले जाणे किती अत्यावश्यक आहे हे तो कोणालाही पटवून न देता निमूटपणे, मानसिक व शारीरिक छळ सहन करीत राहतो. असे त्याच्या व्यक्तिमत्त्वाचे चित्रण लेखकाने केले आहे. पण भारतात मान्यताप्राप्त संस्थेतील एक सूक्ष्मजीवशास्त्रज्ञ असूनही सैन्यदलाचे लोक त्याला अतिशय हीन दर्जाची वागणूक का देतात? त्याची निवड अमेरिकन राष्ट्राध्यक्ष व भारतीय पंतप्रधानांमार्फत होऊनही भारतातील प्रशिक्षण अर्ध्यावर सोडल्यास त्याला सरकारला पाच लाख रूपये का भरावे लागणार? एका सामान्य सार्जंटचे अनेकदा थोबाडीत मारणे, शिव्या देणे, तुच्छ लेखणे तो का सहन करतो? त्यातून काय साध्य करतो? या प्रश्नांची उत्तरे पूर्ण कादंबरीत कोठेही मिळत नाहीत. त्यामुळे एक सूक्ष्मजीवशास्त्रज्ञ म्हणून त्याच्या या वागण्याची तर्कसंगती कुठेच लागत नाही. लेखकाला वाटते म्हणून तो तसा वागतो.

परेशची प्रेयसी सोनाली ही अकरा वर्षे विवाहाशिवाय राहायला तयार होते. त्यांचे परस्परांवरील प्रेम दोघांच्याही कुटुंबात मान्यताप्राप्त असूनही ते लग्न करणे टाळतात. सुरुवातील सोनालीला सून म्हणून दत्तक घेईन असे म्हणणारे परेशचे वडील किंवा आई सोनालीला मूल झाल्यानंतर किंवा ती प्रेग्नंट असताना तिची एकदाही दखल घेत नाहीत. सोनाली फक्त मंगळसूत्र घालून कोणतेही अन्य पुरावे न दाखवता मिसेस शिराली म्हणून अमेरिकन व्हिसा मिळवते. ब्रिगेडियर पडुबिद्री व अमेरिकन गुप्तहेर परेशच्या आईवडिलांची दखलही न घेता फक्त सोनालीकडून माहिती मिळविण्याचा प्रयत्न करतात. मंगळमोहिमेचा कप्तान असणाऱ्या 'जोना' च्या मुलीविषयी 'वयाच्या तिसऱ्या वर्षी एका अपघातात तिचे दोन्ही पाय गेले होते' (पृ. क्र. ८८) असा उल्लेख लेखकाने केला आहे. तर नंतर त्याच जोनाच्या पत्नीने 'टॅबी हा एक अपघात नाहीय. माझ्या घराण्यात तशी मुलं बरीचशी झालीयत' (पृ. क्र. १७४) असा तिचा आजार नैसर्गिक असण्याबाबतचाही उल्लेख आहे. जो आणि परेश बोलत असताना 'तुझ्या घरची काय बातमी?' या परेशच्या प्रश्नावर जो म्हणतो "सूझी न्यूयॉर्कला गेलीय. तिच्या वडलांकडं. दोन्ही बळडी आहेत तिच्याबरोबर (पृ. क्र. ११२) आणि 'जो' च्या अवकाशात हरवण्यानंतर त्याची पत्नी म्हणून मॉली जीन व तिच्या एकाच मुलीचा उल्लेख आहे. एकंदर अनेक देशांतील अनेक व्यक्ती, त्यांची नावे, संभाषणात लेखकाने वापरलेली नावांची वेगवेगळी रूपे, विज्ञानाशी संबंधित अपरिचित शब्द यांची कादंबरीत खूप गर्दी झाली आहे आणि त्यामुळे असे कच्चे दुवे राहून गेले आहेत. या कादंबरीतील पराकोटीची सहनशील पात्रे शेवटी चांगुलपणाचा विजय होईल असे मानणारी नियतीवर अवलंबून आहेत. वैज्ञानिक असूनही विज्ञानापेक्षा नशीबावर त्यांचा जास्त विश्वास आहे. त्यामुळे विज्ञानकादंबरीच्या पात्रचित्रणात अपेक्षित असलेला वैज्ञानिक दृष्टिकोण

‘जोनास आर्क’ मधील पात्रांच्या चित्रणात आढळून येत नाही.

‘मुक्तिशोधयात्रा’ ही कादंबरी वैज्ञानिक प्रगतीच्या, यांत्रिकीकरणाच्या अतिरेकातून कृतीशून्यतेकडे जाणाऱ्या मानवी संस्कृतीची भविष्यकाळातील विज्ञानाधारीत कल्पित स्थिती चित्रित करते. या कादंबरीतील मध्यवर्ती पात्र ‘तो’ ही स्वतंत्र विचार करू शकणारी व्यक्ती आहे. ‘तो’ आपल्या आवडत्या विषयाचे शिक्षण घ्यावे, पात्रतेनुसार आवडणारे काम मनापासून करावे, आपले जिच्यावर व जिचे आपल्यावर प्रेम आहे अशा मुलीशी साधेपणाने लग्न करावे, बाळाला जन्म द्यावा यासारख्या किमान अपेक्षा करतो. पण सर्वच ठिकाणी माणसाने निर्माण केलेल्या रूढी, पद्धती, रिती यांना सामोरे जाताना मूळ गोष्टीचा आनंदच हिरावून घेतला जातो. नव्या, आधुनिक संस्कृतीमध्ये फक्त कर्मकांडानाच महत्त्व येईल तेव्हा माणसाच्या सामाजिक जीवनाचे स्वरूप कसे असेल याचे मनाला भिडणारे चित्रण लेखकाने केले आहे. ‘तो’ ची पत्नी ‘नी’ चे व्यक्तिचित्रही लेखकाने तिच्या उक्ती, कृती आणि त्यांच्या आयुष्यातील विविध घटनांच्या आधारे प्रभावीपणे चित्रित केले आहे. घटना प्रसंगांच्या आधारे लेखकाने भविष्यातील सर्व सोयींनी युक्त पण निसर्गापासून दुरावलेल्या माणसाचे सामाजिक व खाजगी जीवन कसे असेल याचे विनोद व उपरोधाच्या सहाय्याने चित्रण केले आहे. विविध क्षेत्रातील शासकीय अधिकाऱ्यांच्या व्यक्तिचित्रणाच्या माध्यमातून विचारप्रवृत्त करणारा आशय लेखकाने मांडला आहे. कोणतीही बाह्यवर्णने न करता लेखकाने उक्ती व कृती, संवाद यांच्या माध्यमातून प्रभावी व्यक्तिचित्रे निर्माण केली आहेत.

‘ब्रेनवेव्हज’ या कादंबरीमध्ये डॉ. वैद्य, डॉ. वेदपाठक, वेदपाठकांची पत्नी सुमित्रा व त्यांची मुलगी अपर्णा, तिचा प्रियकर दिलीप या प्रमुख व्यक्तिरेखा आहेत. डॉ. वैद्य हे एक सरळमार्गी, निःस्पृह, आदर्शवादी संशोधक आहेत. देवगिरी विश्वविद्यालयामध्ये ते प्राध्यापक म्हणून काम करतात. मानवी मेंदूमध्ये निर्माण होणाऱ्या लहरींवर नियंत्रण ठेऊन माणसाचे विचार ओळखता येतील का, बदलता येतील का या विषयावर त्यांचे संशोधन चालू आहे. डॉ. वेदपाठक या सहकारी प्राध्यापकांच्या मदतीने ते या संशोधनात यशस्वी होतात. सर्व मानवजातीच्या कल्याणासाठी दुष्टांचा संहार न करता आपल्या संशोधनाच्या माध्यमातून त्यांच्या मनात चांगले विचार आणता येतील, जग सुखी होईल अशी भोळी स्वप्न ते पाहतात. पण जेव्हा त्यांचा सहकारी त्यांच्या संशोधनाचा वापर दुष्कृत्यांसाठी करतो तेव्हा ते सावध होतात व आपल्या संशोधनाचा लेखी तपशील व त्यांच्या आसपास घडणाऱ्या घटनांचे संदर्भ एक परिचित विश्वासू तरुण पत्रकाराकडे सोपवतात. आपला विश्वासघातकी सहकारी आपल्या संशोधनाच्या मदतीने नष्ट करतात. पण त्याचवेळी त्यांचा सहकारीही त्यांना आत्महत्येस प्रवृत्त करणारा प्रयोग त्यांच्याच संशोधनाच्या माध्यमातून करतो. त्यात डॉ. वैद्यांचा अंत होतो.

डॉ. विश्वास वेदपाठक हा हुशार प्राध्यापक भल्या-बुऱ्या कोणत्याही मार्गाने भरपूर पैसा, उपभोगासाठी सुंदर स्त्रिया मिळवू इच्छितो. त्यासाठी तो डॉ. वैद्यांना आपल्या हेतूविषयी कोणतीही शंका येऊ न देतात तन-मन-धन देऊन संशोधनात सहकार्य करतो. पत्नी सुमित्रा, मुलगी अपर्णा, डॉ. वैद्य यांच्या भावनांपेक्षा, प्रेमापेक्षा त्यांना आपले शरीरसुख, श्रीमंती व श्रीमंतीमुळे मिळणारी प्रतिष्ठा, सत्ता यांची जास्त हाव आहे. यासाठी ते विचारांवरील नियंत्रण व परिवर्तनातील संशोधनाचा वापर करून तो वेगवेगळ्या स्त्रियांचा सहवास मिळवतो, मुलीचे सामान्य कुटुंबातील मुलावर असणारे प्रेम नाहीसे करतो, पत्नीची या सर्व कामात अडचण होईल हे लक्षात येताच तिला आत्महत्येला प्रवृत्त करतो. या सर्व चित्रणातून एका स्वार्थी, बेरकी बुद्धिमान पण स्वार्थासाठी संशोधनाचा वापर करणाऱ्या माणसाचे व्यक्तिचित्र लेखिकेने उभे केले आहे.

सुमित्रा ही विश्वासची पत्नी एक मध्यमवर्गीय गृहिणी आहे. विश्वासच्या बदफैलीपणाची जाणीव असूनही ती त्यांना सोडू शकत नाही. आपल्या मुलीचे वडील म्हणून त्यांच्यासह ती आपले कुटुंब अखंड ठेवू इच्छिते म्हणून विश्वासचे वागणे सहन करते. पण डॉ. वैद्यांविषयी, त्यांच्या सच्छीलपणाविषयी आदर असल्याने ती आपल्या नवऱ्याच्या वर्तनाविषयी त्यांना सांगणे योग्य मानते. मुलगी अपर्णा १३-१४ वर्षे वयापासून अठरा-वीस वर्षांची होईपर्यंत ती अल्लड लहान मुलीच्याच भूमिकेत आहे. अठराव्या वर्षी ती प्रेमातही पडते पण आईवडिलांमधील दुराव्याचे वागणे तिच्या लक्षात येत नाही, आईची घालमेल तिला समजत नाही, त्यामुळे आई आणि नंतर वडील, वैद्यकाका यांच्या मृत्यूचे दुःख तिला सहन करावे लागते. दिलीप हा तिचा प्रियकर. वडिलांनी ब्रेनवेव्हजच्या मदतीने दिलीप-अपर्णामध्ये वितुष्ट निर्माण केलेले असते, तेव्हा तो नाकारला जाण्याने खचून जात नाही पण वैद्यकाका व आईच्या सांगण्यावरून जेव्हा अपर्णा त्याची क्षमायाचना करते तेव्हा तो पूर्ववत तिच्या प्रेमात पडतो. तिची पूर्ण काळजी घेताना प्रगल्भपणा दाखवतो. याव्यतिरिक्त अल्वारिस बाई, मुजुमदारबाई, इतर प्राध्यापक यांच्या दुय्यम व्यक्तिरेखाही आहेत. थोडीशी सत्ता हाती आली, गुन्हा उघडकीस येण्याची भिती नसली की माणूस विशेषतः संशोधक - ज्यांना सामान्य माणसे आदर्श मानतात तेही - किती नीच थराला जाऊ शकतात याचे चित्रण करण्यासाठी लेखिकेने साकारलेली डॉ. वेदपाठक ही व्यक्तिरेखा अधिक प्रभावी झाली आहे. बाह्यवर्णनांबरोबरच मनातील विचारांतून स्वभावदर्शन घडवून लेखिकेने सर्व व्यक्तिरेखा वास्तव वाटाव्यात अशा रितीने चित्रित केल्या आहेत.

या सर्व कादंबऱ्यांमधील पात्रचित्रणात विज्ञानकादंबरीच्या आशयानुसार येणारे वेगळेपण आहे. ही सर्व पात्रे भविष्यकाळातील असली तरी त्यांचे विचार करणे, त्यांच्या सहजप्रवृत्ती या माणसाच्या आहेत. बदललेल्या परिस्थितीत माणसाच्या सहजप्रवृत्तींमुळे त्यांच्या सुख-दुःखाचे स्वरूप कसे बदलत जाईल याचे प्रभावी चित्रण या कादंबऱ्यांतील व्यक्तिरेखांच्या माध्यमातून झाले आहे. सर्वसाधारण कादंबरीतील व्यक्तिचित्रे ही वास्तव जीवनातील माणसांची

प्रतिबिंबे असतात तसेच मानवी गुणधर्म या कालखंडातील विज्ञानकादंबरीतील पात्रांमध्ये आढळतात पण विज्ञानाधारीत कल्पितामुळे त्यांचे विचार आणि अभिव्यक्ती यांचे स्वरूप आमूलाग्र बदलून जाते. 'विप्लवा' कादंबरीतील विप्लवावासीय स्वदेश, स्वधर्माच्या रक्षणार्थ लढण्याच्या प्रवृत्तीला मानवी विकृती मानतात. पुराणकथांमध्ये आढळणारे मानवी दुर्गुणांचा स्पर्श न झालेले अतिप्रगत देव हे 'त्रिपुरारी' कादंबरीत सामान्य माणसाच्या रूपांत माणसाचे सर्व गुण-दोष घेऊन अवतरतात. दानवांनी संशोधनातून मिळवलेले तंत्रसामर्थ्य गुप्तहेरांमार्फत चोरून वापरताना दिसतात तेव्हा वाचक अंतर्मुख होतो. खरेच असे आहे का, असेल का, असलेच तर, असा विचार वास्तवातील जीवनाच्या संदर्भातही करू लागतो. ज्याप्रमाणे विज्ञानकादंबरीच्या पात्रचित्रणात वेगळेपणा आढळतो तसाच तो भाषा आणि निवेदनशैलीमध्येही आढळून येतो. नारळीकरांच्या कालखंडातील विज्ञानकादंबरीमध्ये आढळणाऱ्या भाषा आणि निवेदनशैलीच्या स्वरूपाची पुढील भागात चर्चा केली आहे.

३. भाषा आणि निवेदनशैली -

या कालखंडातील मराठी विज्ञानकादंबरीमध्ये तृतीयपुरूषी निवेदन पद्धती प्रामुख्याने वापरली गेली आहे. या कादंबऱ्यांच्या कथानकातील आशय वाचकांपर्यंत परिणामकारकपणे पोहोचविण्यासाठी किंवा आपण सांगतो त्यावर वाचकांनी विश्वास टाकावा यासाठी निवेदक वेगवेगळ्या तंत्रांचा वापर करतात. विज्ञानकादंबरीतील कथानक तर भविष्यकाळात घडू शकणारी कल्पित घटना असते त्यामुळे ती विश्वासाह वाटण्यासाठी बदलत्या वातावरणानुसार कादंबरीच्या भाषेतही बदल होतात. असेच बदल या कालखंडातल्या मराठी विज्ञानकादंबरीत घडून आलेले दिसतात.

उदा. 'विप्लवा' कादंबरीच्या सुरुवातीलाच लेखकाने ही कादंबरी ही कल्पित कथा नसून प्रत्यक्ष घडली आहे असे भासविण्याचा प्रयत्न केला आहे, लेखक म्हणतो, 'आपल्या कथेतल्या त्या मुख्य घटनेला अनन्यसाधारण महत्त्व आहे. त्या घटनेमुळेच आपल्या जगाचा सारा इतिहास बदलला. बाकीचे योगायोग जुळले नसते, तरी ती घटना घडणारच होती कदाचित परिणाम वेगळे झाले असते. अधिक चांगले किंवा अधिक वाईट' (पृ. क्र. ६) जसे आपण कादंबरीत सांगितलेली हकीकत खरी आहे हे वाचकांना पटावे यासाठी हरिभाऊ आपटे यांनी 'पण लक्षात कोण घेतो' या कादंबरीमध्ये एका स्त्रीचे हस्तलिखित आपणास सापडले असून तेच आपण वाचकांच्या समोर ठेवीत आहोत असा आभास निर्माण केला आहे. तसेच पृथ्वीचा इतिहास बदलणारे हे कथानक घडून गेले आहे आणि आपण फक्त जे आणि जसे घडले ते सांगत आहोत असा भास लेखकाने निर्माण करण्याचा प्रयत्न केला आहे.

कादंबरीच्या कथानकांतील वैज्ञानिक संकल्पना त्यांनी आकृतीचा वापर करून अधिकाधिक स्पष्ट करण्याचा प्रयत्न केला आहे. कादंबरीत योगायोग अगदी भरपूर आहेत,

प्रसंगवर्णनातील अतिशयोक्तीही अनेकदा खटकते एकोणीस वर्षीय परीक्षितच्या आवाजातील जरबेने जनरल फर्नांडीस चपापतात, घाबरून काहीही कृती करत नाहीत. यानगोल आणि क्षेपणास्त्रांचा आकाशात चाललेला पाठशिवणीचा खेळ, संपूर्ण पृथ्वीवर सन्नाटा पसरणं अशी वर्णने परिस्थितीचं गांभीर्य दर्शविण्यासाठी येत असली तरी प्रत्यक्षात अशा अतिशयोक्त वर्णनांमुळे परिस्थितीची विश्वासार्हता कमी झाली आहे. कादंबरीतील भाषेच्या बाबतीतही लेखकाने कादंबरीतील विप्लवावासीयांच्या विशेषनामांबाबत वेगळेपणा राखलेला असला तरी युद्ध म्हणजे काय? शस्त्रास्त्रे, सैनिक, अण्वस्त्रे यांसारखे पृथ्वीवरील मानवी संस्कृतीशी संबंधित शब्दही माहीत नसलेले विप्लवावासीय 'घोडामैदान जवळच आहे', (पृ. क्र. ४३) असे पृथ्वीवरील वातावरणात निर्माण झालेले भाषिकरूप वापरताना दाखवले आहेत. पृथ्वीवासी परीक्षित भस्मे, जनरल फर्नांडीस त्यांची पत्नी पामेला यांचे संवाद मात्र कादंबरीतील वातावरण व प्रसंगांशी मिळत्या-जुळत्या इंग्लिशमिश्रीत मराठीत आहेत. कादंबरीतील विप्लवावासीय स्वतःला मानवच म्हणवतात व मानवाप्रमाणेच त्यांच्या ग्रहावरील उत्क्रांतीचे टप्पे आहेत त्यामुळे विप्लवावासीयांची भाषा माणसांच्या भाषेशी साधर्म्य असणारी आहे असे दाखविण्यात लेखक यशस्वी झाला आहे.

'त्रिपुरारी' या कादंबरीतील पुराणातील तारकासुर वध व त्रिपुरारी पौर्णिमेची कथा पृथ्वीवरील आधुनिक विज्ञानसंशोधनाच्या काळात घडली असती तर तिचे स्वरूप कसे असले असते हे दाखविण्याचा प्रयत्न लेखकाने केला आहे. संपूर्ण कादंबरीत संस्कृतमिश्रित मराठी भाषेचा वापर केला आहे. 'निद्रा प्रदत्त झाली नाही', कूप, खनिकर्म, शिलातैल, मृन्धातू, लुप्तप्राय होणे, गोस्वामी (बैल) यासारखे काही स्वतः तयार केलेले तर काही पुराणातील शब्द वापरून अतिप्राचीन देव-दानव संस्कृतीच्या काळाचा आभास निर्माण केला आहे. तृतीय पुरूषी निवेदन-पद्धत वापरून दानव आणि देवांच्या संस्कृतीची विविध घटना-प्रसंगातून तपशिलवार माहिती देत वास्तवाचा अभास निर्माण केला आहे. मात्र लेखकाने अशा खास स्वतः निर्मिलेल्या भाषेचा वापर केल्यामुळे कथानक अधिक प्रभावी झाले आहे. या कादंबरीतील वेगळी भाषा हे तिचे एक महत्त्वाचे वैशिष्ट्य आहे.

'कालप्रवास' कादंबरीतील कथानक वर्तमानकाळ व भविष्यकाळ या दोन काळात घडते. काही अनाकलनीय कारणांमुळे कोणतेही यंत्र-तंत्र न वापरता एक लहान मुलगी भविष्यकाळातून वर्तमानकाळात ये-जा करू शकते, तिचे आई-वडील एका अपघाताने भविष्यकाळातून वर्तमानकाळात आलेले असतात तर ती जिच्याकडे भविष्यकाळात जाऊन येत असते ती तिची आजीच असते. त्यामुळे कथानकात वर्तमानकाळ आणि भविष्यकाळ, त्यातील वातावरण व त्यानुसार बदलणारा परिसर यांचा समावेश आहे. लेखकाने कथानकाची मांडणी अतिशय उत्कंठावर्धक पद्धतीने केली आहे.

वर्तमानकाळ आणि भविष्यकाळातील वातावरण - परिसरात झालेला बदल

भाषेतही दिसून येतो. भविष्यकाळातील विशेषनामे, पदार्थांची नावे व बनवण्याची वेगळी पद्धत, बदललेल्या तंत्रज्ञानामुळे येणारे नवे शब्द यांचा समावेश या भाषेत आहेत. नव्या संकल्पनांसाठी इंग्रजी भाषेचा वापर लेखकाने केला आहे. त्यामुळे भविष्यकाळात वापरलेली भाषा अधिक इंग्रजमिश्रीत झाली आहे. आशयानुसार व व्यक्तिरेखेनुसार भाषेत लेखकाने बदल केले आहेत. यंत्रमानवांचे तंत्रशुद्ध बोलणे, छोट्या मुलीने बोबड्या शब्दांत बोलणे, राजश्रीचे स्त्रीसुलभ बोलणे ('मला बाई भिती वाटते'.) यामुळे कादंबरीची भाषा हा तिच्या एकंदर परिणामातील प्रभावी घटक ठरला आहे.

'केलाटाची हाक' या कादंबरीत लेखकाने सुरूवातीसच परग्रहावरील घटना असा उल्लेख करून शेवटी वेगळ्या विशेषनामांची यादी दिली आहे. पण या सूर्यमालेपासून खूप दूर असलेल्या मानवसदृश्य संस्कृतीमध्ये फक्त माणसांची, झाडांची, फुलांची व शहरांची विशेषनामेच तेवढी मराठी भाषेत वेगळी वाटावीत अशी आहेत (तात्यारेवा, येसेला फुले, पोलवृक्ष, हर्पाला देव.) मात्र शिरा, खीर, लाडू असे पदार्थ, सटवे, रांडे यासारख्या शिव्या, घोडा, कुत्रा, नागीण यासारखे प्राणीही पृथ्वीवरील प्राण्यांप्रमाणेच आहेत, नावेही मराठी आहेत. तार्पिया देशातील कायदे आणि त्यामुळे निर्माण झालेले स्वैर शरीरसंबंध वगळता संस्कृतीही मराठीच आहे. 'घरात बाईमाणूस असतं तर एकवेळ मी ऐकलं असतं तुमचं. पुरुषानं शिजवायचं नि बाईनं मिजाशीत बसून खायचं मला नाही आवडत' (पृ. क्र. १११) असे आंद्रेयाने म्हणणे, परिचयाचे कोणीही एकमेकांना भेटले की प्रणाम करणे, 'मागरीने शारोंना प्रणाम केला. शारोंनी बूमागीरांशी हस्तांदोलन केले, जिमूरने शारो व मोलीता यांना प्रणाम केला' (पृ. क्र. ३५७) यासारखी वर्णने लेखकाने तपशिलवार केली आहेत. पण त्याचबरोबर लेखकाने शरीरसंबंधाची अनेक वर्णनेही तार्पिया देशाची संस्कृती दाखवण्यासाठी म्हणून केली आहेत. पण ही वर्णने संस्कृतीनिदर्शक न वाटता मुद्दाम वाचकांच्या भावना उद्दीपित करण्यासाठी केल्यासारखी वाटतात. वेगळ्या सामाजिक रीती, वेगळेच कायदे आणि संशोधनातील वेगळ्या संकल्पना यामुळे या कादंबरीच्या भाषेत थोडेसे वेगळेपण आलेले आहे अन्यथा तिची भाषा आणि लेखकाच्या निवेदन शैलीत फारसे वेगळेपण नाही.

'जोनास आर्क' मध्ये लेखकाने तृतीय पुरुषी सर्वसाक्षी निवेदन पद्धतीचा वापर केला आहे. लेखकाने नायक परेश शिरालीची अंतराळवीर म्हणून निवड झाल्यापासून अंतराळमोहीम पूर्ण होईपर्यंतचा दहा-बारा वर्षांचा कालखंड उपोद्घात, उपसंहार आणि कादंबरीच्या चार भागात कालानुक्रमे मांडण्याचा प्रयत्न लेखकाने केला आहे. ही कादंबरी विज्ञानकादंबरी आहे. पण, वैज्ञानिक प्रगतीमुळे निर्माण झालेल्या समस्या तिच्यात असूनही ठळकपणे जाणवते ती वर्णभेदाची समस्या. संपूर्ण कादंबरीत भारतीय नायकाची सहनशीलता आणि वर्णभेदाचे दाहक रूप अनेक घटना-प्रसंगातून जाणवत राहते. पण कादंबरीतील विज्ञानाने निर्माण केलेली मूळ समस्या मात्र

तकलादू वाटते. सुरूवातीस परेश शिरालीची निवड अपरिहार्य आहे असे सुचविले जाते पण ती एक भारतीय तरूण जीवशास्त्रज्ञ म्हणून. नंतर हे स्पष्ट होते की मंगळावरील मानवास घातक असणाऱ्या विषाणूंचा स्वतःवर प्रयोग करून परेश शिरालीने स्वतःचे शरीर मंगळावर उतरण्यास सक्षम बनवलेले असते, हे त्याचे गुरू केलॉक व परेश यांना माहित आहे. पण परेशला मोहिमेपासून परावृत्त करण्यासाठी हीन वागणूक देऊन शारीरिक, मानसिक त्रास देणाऱ्या कोणालाही परेश किंवा त्याचे गुरू हे सांगत नाहीत किंवा अन्य संघसहकाऱ्यांना स्वतःसारखे सक्षम बनवत नाहीत. फक्त मोहिमेवर जाण्यासाठी परेश सारे सहन करतो, सगळ्यांची सेवा करतो, स्वच्छतेची सगळी कामे नेहमी तोच करतो हे तर्कविसंगत वाटते. कथानक विज्ञानाधारीत असूनही लेखक नियतीचा उल्लेख करतो, परेशचे श्रेष्ठत्व ठसविण्यासाठी संकटे आणि योगायोगांची मालिकाच तयार करतो. त्यामुळे निवेदन शैलीत ओघवतेपणा, स्पष्टता, संवादांमध्ये सहजता असूनही कादंबरी एकत्रितपणे अपेक्षित परिणाम साधत नाही.

‘जोनास आर्क’ ही मंगळावरील अंतराळमोहिमेची कहाणी असल्याने कादंबरीत विज्ञान-तंत्रज्ञानातील सामान्यांना अपरिचित असणारे अनेक शब्द आले आहेत; पण लेखकाने जास्तीतजास्त साध्या-सोप्या शब्दांत वैज्ञानिक संकल्पना (मंगळावरील वातावरण, कमी दाब, अशा वातावरणाचे परिणाम) स्पष्ट केल्या आहेत. मात्र कादंबरीत उल्लेख केलेले आठ अंतराळवीर, त्यांच्या पत्नी, अनेक भारतीय व अमेरिकन अधिकारी, कर्मचारी अशा अनेक व्यक्तिरेखा, त्यांची टोपणनावे यांचे संदर्भ देण्यात गोंधळ केला आहे. पृ. क्र. १६२ वर ‘काळा जो’ या पात्राला सावत्र आई आणि अमिना नावाची पत्नी असून त्याला दोन मुलं असल्याचा उल्लेख आहे तर पृ. क्र. १८१ वर काळा जो ची पत्नी मॉली जीन, एकच मुलगी जॅनेट आणि आई व वडिलांचाही उल्लेख आहे. तसेच मंगळमोहिमेच्या काळात संपर्कासाठी अमेरिकन अंतराळवीरांनीही पत्रे लिहिणे, पत्राद्वारेच कुटुंबियांशी संपर्क साधणे, कथानकातील काळाशी विसंगत वाटते. वैज्ञानिक संकल्पनांच्या उल्लेख व स्पष्टीकरणामुळे भाषेत येणारे वेगळेपण मात्र निश्चितपणे जाणवते.

‘मुक्तिशोध-यात्रा’ मध्ये डॉ. राजेंद्र प्रभुणे यांनी तृतीयपुरूषी निवेदन पद्धतीचा वापर करून ‘तो’ ची गोष्ट सांगितली आहे. नेहमीच्या आयुष्यात आपले स्वातंत्र्य आणि स्वतंत्र व्यक्तिमत्त्व जपण्यासाठी झगडणाऱ्या सर्वसामान्य माणसाची ही गोष्ट आहे. कथानक भविष्यकाळात घडत असले तरी कादंबरीत घडणाऱ्या अनेक गोष्टी आजही थोड्या-फार प्रमाणात वर्तमानकाळातही घडताना दिसतात. ‘तो’ च्या शिक्षणाच्या बाबतीत लेखकाने केलेला उल्लेख, ‘हे करू नको, असे करायचे नसते, अशी रीत नाही’ असा कापत, छाटत, योग्य आकारात ठोकत, जास्त वादू न घ्यायचा प्रयत्न करत, त्याचा शिक्षण विकास बरा झाला.’ (पृ. क्र. ४) किंवा आयुष्यासंदर्भात ‘पण उपयुक्ततेचा विचार करता आत्तापर्यंत तुमचं आयुष्य खरोखरच उपयुक्त होतं का? आणि यापुढे उपयुक्त खरोखरच घडणार नाही, अशी खात्री आहे का? आयुष्याच्या संदर्भात, ते जगावसं

वाटतं का नाही एवढंच खरं, उपयुक्तता या मुद्याला अर्थच नाही.....' (पृ. क्र. २३८) यासारखे कथानकाच्या ओघात सहजपणे येणारे विचार वाचकाला स्वतःच्या आयुष्याच्या संदर्भात विचारप्रवृत्त करतात. तसेच महान परंपरा म्हणून पालन केल्या जाणाऱ्या रूढींची निरर्थकता, हास्यास्पदता लेखकाने कोणतेही तत्त्वज्ञान न सांगता अतिशयोक्तीचा सहज वापर करून अधोरेखित केली आहे. 'तो' च्या मुलाखतीचा प्रसंग, लग्नाची परवानगी, लग्नाचे विधी, पुरस्कार स्विकारण्याचा समारंभ यांतील वर्णने वाचकांना सध्याच्या काळातही होणाऱ्या अशा प्रकारच्या समारंभासंदर्भात विचारप्रवृत्त करतात. त्याबरोबरच पात्रांच्या भावनांचे दर्शन घडविण्यासाठी लेखकाने वातावरणाचा प्रतिक्रियात्मक उपयोग केला आहे. 'इतका वेळ हवा थंड आणि घट्ट होती आणि त्यात मुळमुळू रडल्यासारखे ऊन पडले होते. पण तरी त्याची ऊब होती. पण आता ढग येऊ लागले आणि ऊन व ऊब दोन्ही गेले. हवेचा घट्टपणा नासायला लागलेल्या दुधासारखा वाटू लागला आणि त्याच्या अंगावर शिरशिरी आली' (पृ. क्र. १४०). एकंदर कादंबरीची निवेदनशैली आणि भाषा आशयाशी इतकी एकरूप झाली आहे की या विज्ञानकादंबरीतील आशयासाठी हीच एकमेव आदर्श निवेदनशैली व भाषा आहे असे वाटावे. खास वेगळे असे भविष्यकालीन कोणतेही शब्द न वापरता विशेष काही सांगायचे आहे असा आव न आणता लेखकाने भाषा आणि शैलीचे वेगळेपण राखून कादंबरीच्या आशयाला न्याय दिला आहे. खास वेगळे शब्द न वापरता नित्य वापरातील भाषिक रूपांचाच चपखलपणे वापर करून शैलीचे वेगळेपण जपले आहे.

असाच प्रयत्न 'ब्रेनवेव्हज' या कादंबरीमध्येही दिसतो. तिचे कथानक मानवी मेंदूला नियंत्रित करण्याच्या संशोधनावर आधारित आहे. असे संशोधन कसे केले जाईल, त्यात कोणकोणत्या शास्त्रीय अडचणी येतील हे सांगण्यापेक्षा सामान्य माणसाच्या जीवनावर अशा संशोधनाचे कोणते बरे-वाईट परिणाम होतील हे विविध घटना-प्रसंगांच्या माध्यमातून दाखवलेले आहे. मात्र घटना घडण्यापूर्वीच निवेदकाने सूचक विधाने करण्याची पद्धत लेखिकेने वापरली आहे त्यामुळे वाचकांची कथानकाविषयीची उत्कंठा वाढण्याऐवजी पुढे काय घडणार याची साधारण कल्पना येऊन उत्सुकता कमी होते. उदा. 'डॉ. वैद्यांनी 'ब्रेनवेव्हज' आणि त्यांचा उपयोग याबद्दल सुमित्रेला अंधारात ठेवून फार मोठी चूक केली होती आणि ती त्यांना फारच महागात पडणार होती' (पृ. क्र. ६८) असे उल्लेख केल्यामुळे सुमित्रेच्या मनातील विचार तिचा पती आपल्या संशोधनाच्या माध्यमातून जाणून घेणार व त्याचे विपरीत परिणाम होणार याची वाचकाला निश्चित कल्पना येते आणि कथानकात पुढे जेव्हा तसेच घडते तेव्हा वाचकांच्या मनात त्या घटनेचे गांभीर्य कमी होते. प्रसंगाच्या माध्यमातून येणाऱ्या अनुभवाची तीव्रता कमी होते. मात्र निवेदन करताना लेखिकेने प्रत्येक पात्राशी जास्तीतजास्त सरमस होऊन त्या पात्राच्या दिसण्या-वागण्याबरोबर, मनात येणाऱ्या विचारांचेही दर्शन घडवले आहे. कादंबरीतील वैज्ञानिक सूत्राच्या अनुषंगाने काही पात्रांच्या मनातील विचार मांडणे अत्यावश्यकच होते पण लेखिकेने फक्त त्याच पात्रांच्या बाबतीत मनातले विचार

मांडण्याचा कृत्रिमपणा केलेला नाही, प्रसंगानुरूप सर्व पात्रांच्या मनातील विचार व्यक्त केले आहेत. त्यामुळे कादंबरीच्या निवेदनशैलीत सुबोधपणा आला आहे.

लेखिकेने कादंबरीच्या भाषेत नित्य वापरात असणाऱ्या वाक्प्रचार, म्हणी यासारख्या भाषिक रूपांचा चपखलपणे वापर केला आहे. 'हातातून पाणी गळावे तसे सुख सगळे गळून जाते आहे' (पृ. क्र. ५२) 'सुमित्रेचा ऐकता ऐकता पुतळा झाला होता' (पृ. क्र. ५४) 'तापलेल्या लोखंडावर घाव घालावेत तशा सुरात ती बोलू लागली. (पृ. क्र. ५७) 'वाघ म्हटले तरी खाणार, वाघोबा म्हटले तरी खाणार, मग पुरे माप पदरात टाकायला काय भीती आहे? (पृ. क्र. ५८) 'मेलेली कोंबडी आगीला कशाला घाबरेल?' (पृ. क्र. ५९) अशा भाषिक रूपांच्या वापरामुळे प्रसंग आणि संवादांची परिणामकारकता वाढली आहे. पण 'ब्रेनवेव्हज'चे विज्ञानकादंबरी म्हणून वेगळेपण आढळून येते ते विज्ञान-विषयक माहिती देणाऱ्या दीर्घ निवेदनातून. प्रकाशलहरी किंवा नादलहरी प्रथम बदलत्या विद्युत-प्रवाहात रूपांतरित केल्या जातात आणि मग त्यांचा रेडियोलहरीशी संयोग घडवून प्रक्षेपकाद्वारे त्या आसमंतात सोडल्या जातात. एका साध्या एरियलच्या सहाय्याने त्या रेडिओलहरी पकडून संयोजित विद्युतसंदेश वेगळा केला जातो आणि त्याचे पुन्हा ध्वनिलहरीत व प्रकाशलहरीत रूपांतर केले जाते. अशाप्रकारे जगातल्या कुठल्याही रेडियोस्टेशनवरून प्रसारित होणारे कार्यक्रम आपण ऐकू शकतो. त्याचप्रमाणे दूरदर्शनचे कार्यक्रमही रेडियोलहरींच्या माध्यमातून अवकाशात सोडले जातात. पृथ्वीभोवती वातावरणाच्या शेवटच्या थरात विद्युतभारित कणांचे एक अवगुंठन आहे, त्याला आयॉनिक लेयर्स म्हणतात. ध्वनिलहरीचे संयोजन केलेल्या रेडिओलहरी या लेयर्स परावर्तित करू शकतात. म्हणून सरळ रेषेत जाणाऱ्या रेडियोलहरी पुनःपुन्हा परावर्तित होऊन अवकाशात राहतात. कितीही लांबचे रेडियोस्टेशन आपण याचमुळे ऐकू शकतो. मात्र प्रकाशलहरीसमवेत असलेल्या रेडियोलहरी खूप जास्त कंपनसंख्येच्या असतात. त्यांना विद्युतकणांचे आवरण परावर्तित करू शकत नाही. सरळ रेषेत प्रवास करून त्या अवकाशात नाहीशा होतात. पृथ्वीच्या गोल पृष्ठभागामुळे फक्त शंभर ते दीडशे किलोमीटर अंतरावरील वातावरणातच आपण त्या एरियलच्या सहाय्याने पकडू शकतो. त्याहून जास्त अंतरावर प्रक्षेपण होण्यासाठी ठराविक अंतरावर उंचावरती एखादा पुनःप्रक्षेपक बसवावा लागतो. विचारकणांची मूळ ऊर्जा इतक्या कमी शक्तीची आहे की, त्यासाठी योग्य अशा रेडियोलहरी फार कमी अंतर पार पाडू शकतील. (पृ. क्र. ५५, ५६) अशा प्रकारची माहिती देणारी दीर्घ निवेदने (पृ. क्र. १०, ११, १७, ६८) अन्य कादंबरीच्या कथानकाच्या ओघवतेपणाला बाधा आणतात. मात्र विज्ञानकादंबरीमध्ये अशा निवेदनातून घटनांचा कार्यकारणभाव समजून घेण्यासाठी वाचकांना मदत होते. कथानक अधिक वास्तववादी बनते. 'ब्रेनवेव्हज' कादंबरीत हा वेगळेपणा लेखिकेने राखला आहे, त्यामुळे ती विज्ञानकादंबरी म्हणून अधिक प्रभावी ठरते.

'विप्लवा', 'त्रिपुरारी', 'कालप्रवास', 'केलाटाची हाक', 'जोनास आर्क',

‘मुक्तिशोधयात्रा’ आणि ‘ब्रेनवेव्हज’ या सात विज्ञानकादंबऱ्यांच्या कथानकाचा अविभाज्य भाग असणाऱ्या वैज्ञानिक संकल्पना आणि अज्ञात काळ यामुळे त्यांच्या भाषेला अन्य कादंबरीहून वेगळे स्वरूप प्राप्त झाले आहे. निवेदनशैली ही प्रत्येक लेखकाची भाषा वापरण्याची स्वतंत्र पद्धत असल्याने लेखकाची जीवनदृष्टी आणि अनुभवविश्वाची समृद्धता यांचा प्रभाव त्यांच्या अभिव्यक्त होण्याच्या शैलीवर दिसत असतो. झपाट्याने होणाऱ्या वैज्ञानिक प्रगतीच्या या काळात बदलत जाणारी जीवनमूल्ये, समाजजीवनातील नियम, रूढी, शिक्षणपद्धती आणि माणसाच्या नैसर्गिक गरजा यांच्याविषयी वेगळ्या दृष्टिकोणातून विचार करायला लावण्याच्या विज्ञानकादंबरीच्या विशेष गुणधर्माचा प्रभाव या सर्व कादंबऱ्यांच्या भाषाशैलीवर दिसून येतो.

४. वातावरण / पार्श्वभूमी -

कादंबरीच्या कथानकात स्थल, काल आणि त्या स्थलकालातील सामाजिक स्थितीच्या वैशिष्ट्यांचे पडलेले प्रतिबिंब म्हणजे कादंबरीतील वातावरण. कादंबरीतील घटना-प्रसंग कोणत्यातरी स्थळी कोणत्यातरी काळातील एका विशिष्ट सामाजिक स्थितीत घडलेले असतात. अन्य कादंबरीमध्ये काळानुरूप सामाजिक स्थिती, रूढी, संकेत यांच्यामध्ये होणारे बदल कादंबरीच्या वातावरणात दिसून येतात. तर विज्ञानकादंबरीत बदलत्या काळानुसार होणारे नवे संशोधन, विज्ञानाच्या विविध क्षेत्रात झालेली प्रगती, सृष्टीची नव्याने उलगडणारी रहस्ये यांचा परिणाम कादंबरीतील वातावरण किंवा पार्श्वभूमीवर दिसतो. त्यामुळे जे वेगळेपण निर्माण होते त्यांचा शोध घेण्यासाठी या सर्व कादंबऱ्यांच्या कथानकातील वातावरणाचा काळ, कथानक घडते ते स्थळ, त्या स्थळ-काळातील सामाजिक स्थिती, वैज्ञानिक प्रगतीची स्थिती यांचा आधार घेतला आहे.

अ. कादंबरीतील काळ -

विज्ञानकादंबरीच्या कथानकातील काळ हा नेहमीच कल्पित भविष्यकाळ असतो. काहीवेळा तो मानवी इतिहासाला माहीत नसलेला अतिप्राचीन भूतकाळही असू शकतो. पण तो निश्चितपणे मानवी संस्कृतीला अज्ञात कल्पित काळ असतो.

‘विप्लवा’ कादंबरीतील काळ हा नजिकचा भविष्यकाळ आहे. ज्यामध्ये दोनशे वर्षांपूर्वी एक महायुद्ध घडून गेल्याचा उल्लेख आहे. शस्त्रास्त्रनिर्मिती आणि अण्वस्त्र निर्मितीतील स्पर्धा जगातल्या अनेक देशांत सुरू आहे. अण्वस्त्रांना विरोध करणाऱ्या लोकांच्या सभा, जनजागरणही सुरू आहे. जगातील राजकीय व्यवस्था कादंबरीच्या प्रकाशन काळातीलच आहे. रशिया आणि अमेरिका या तुल्यबळ देशांची शस्त्रास्त्रस्पर्धा आणि अन्य छोट्या-छोट्या राष्ट्रांच्या अण्वस्त्रनिर्मितीच्या यशस्वी चाचण्यांची वृत्ते पृथ्वीवरील राजकीय व्यवस्थेचे स्वरूप फारसे बदललेले नाही हे दर्शवितात. त्यावरून कादंबरीतील काळ हा नजिकचा भविष्यकाळ आहे हे निश्चित होते. ‘विप्लवा’

कादंबरीप्रमाणेच 'जोनास आर्क' आणि 'ब्रेनवेव्हज' या कादंबरीतील काळ हा नजीकचा भविष्यकाळ आहे. 'जोनास आर्क' मध्ये अंतराळ मोहिमेच्या वर्षाचा स्पष्ट उल्लेखच केलेला आहे. मात्र 'ब्रेनवेव्हज' मध्ये पात्रांच्या बोलण्यातून, विचार करण्यातून काळाचा उल्लेख आला आहे. १९९९ मध्ये प्रकाशित झालेल्या 'जोनास आर्क' मध्ये डिसेंबर २०११ पर्यंतच्या दहा ते बारा वर्षांच्या कालखंडात या कादंबरीतील कथानक घडते. 'ब्रेनवेव्हज' २००३ मध्ये प्रकाशित झालेली आहे. कादंबरीतील काळ दर्शविण्यासाठी कोठेही दिनांक किंवा वर्षाचा उल्लेख नसला तरी विश्वास वेदपाठक या पात्रांच्या विचारशृंगलेतील 'माधुरी दीक्षित ही आजची सर्वांत लोकप्रिय नटी असून हा देश चालवणे, काश्मीर खोऱ्याचा प्रश्न आणि बाबरी मशीद हे आज आमच्यापुढचे प्रमुख प्रश्न आहेत' (पृ. क्र. ३१) या उल्लेखांमुळे कादंबरीतील काळ हा कादंबरीच्या प्रकाशन वर्षाच्या नजीकचा कालखंड आहे. पण कादंबरीत उल्लेखिलेले संशोधन हे भविष्यातील कल्पित संशोधन आहे. 'विप्लवा' कादंबरीतील प्रगत परकीय सजीवांचे पृथ्वीवर येणे, तसेच मेंदूवरील संशोधनातून व्यक्तींना नियंत्रित करता येणे या भविष्यकालीन शक्यता आहेत. 'कालप्रवास' या कादंबरीतील कथानक वर्तमानकाळ आणि भविष्यकाळ या दोहोंत घडते. 'नलयन आणि राजस' वर्तमानकाळात 'नारायण आणि राजश्री' म्हणून जगत असताना 'सरीता'ला जन्म देतात आणि भविष्यकाळात जगणाऱ्या 'कौशल्या अहिल्ये' नातीला-सरीताला आपल्या काळात घेऊन जातात. कालयंत्राच्या शोधाने 'काळ' ही संकल्पनाच कशी बदलू शकते याचे दर्शन लेखकाने 'कालप्रवास' मध्ये घडविले आहे. 'त्रिपुरारी' कादंबरीतील काळ हा अतिप्राचीन मानवी संस्कृतीला माहीत नसलेला भूतकाळ आहे जेव्हा देव आणि दानव या मानवसदृश्य सजीवांची वस्ती पृथ्वीवर होती तेव्हाचा कल्पित काळ लेखकाने चित्रित केला आहे. पुराणकथेतील तारकासुर - त्रिपुरारी या कल्पनांच्या आधारे लेखकाने हा अतिप्राचीन कल्पित काळ चित्रित केला आहे. 'केलाटाची हाक' ही कादंबरी अनेक प्रकाशवर्षे दूर असलेल्या एका ग्रहावर घडते. लेखकाने तेथील चालू वर्ष, दिनांक, वार यांचा उल्लेख केलेला असला तरी तो कथानकातील घटनाक्रम उलगडण्याच्या दृष्टिकोणातून आहे वाचकांसाठी तो अज्ञात काळ आहे. 'मुक्तिशोधयात्रा' या कादंबरीतील कथानक भविष्यकाळात घडते, नैसर्गिक पर्यावरणाचे नष्ट होणे, यांत्रिकीकरणाचा अतिरेक, यंत्रमानव, अर्धयंत्रमानव, लोकसंख्यानियंत्रणाची शासननियंत्रित पद्धत या सर्व उल्लेखांमुळे ते निश्चितपणे भविष्यकाळात घडते आहे, घडू शकते हे वाचकाला जाणवते.

ब. कादंबरीतील कथानकाचे स्थळ -

विज्ञानकादंबरीतील वातावरणात स्थळ हा घटक महत्त्वाचा असला तरी ज्याप्रमाणे काळाचे अज्ञात असणे अपेक्षित असते तसे कोणतेही बंधन स्थळाला नसते. विज्ञानकादंबरीचे कथानक पृथ्वीवरील एखाद्या घरातील एकाच खोलीतही घडू शकते आणि ते संपूर्ण विश्वाच्या

पार्श्वभूमीवर किंवा हजारे प्रकाशवर्षे अंतरावरील एखाद्या ग्रह/उपग्रहावरही घडू शकते. येथे अभ्यासासाठी निवडलेल्या कादंबऱ्यांपैकी 'विप्लवा', 'त्रिपुरारी', 'कालप्रवास', 'मुक्तिशोध-यात्रा', 'ब्रेनवेव्हज' या कादंबऱ्यांची कथानके पृथ्वीवरच घडतात. 'विप्लवा' कादंबरीच्या कथानकाची सुरुवात भारतातील एका गावातून होत असली तरी ते संपूर्ण पृथ्वीवर घडते, पृथ्वीवरील सर्व देशांवर कथानकातील घटनांचा परिणाम होतो. 'त्रिपुरारी' कादंबरीत पृथ्वीवरच दोन वेगवेगळ्या राज्यात राहणाऱ्या देव व दानव या मानवसदृश्य सजीवांचा संघर्ष पृथ्वी आणि तिच्या परिसरातील अंतराळाच्या पार्श्वभूमीवर घडतो. पृथ्वीवरील नद्या व पर्वतांचे उल्लेख कथानकामध्ये येतात एरवी पृथ्वीविषयी फारसे उल्लेख नाहीत. मयासुराची मयनगरी आणि इंद्रदेवाची अलकापुरी या पृथ्वीवर अस्तित्त्व नसलेल्या शहरांबरोबर भारतातील प्राचीन उज्जैन, अवंतीनगरी या ठिकाणांचा उल्लेख आला आहे. देव आणि दानव राज्यातील लोकांचे व्यवहार माणसांसारखेच असले तरी माणसांच्या अस्तित्त्वाचा उल्लेख कोठेही नाही. पण पृथ्वीचे अंतरिक्ष, अंतराळातून दिसणारे पृथ्वीचे मनोहर रूप यांच्या उल्लेखातून हे कथानक पृथ्वीवरच घडते आहे हे निश्चित होते. मात्र या काळातील पृथ्वीवरील राजकीय व्यवस्था वेगळी आहे, तिच्यावर दोनच राज्ये आहे आणि या दोन राज्यातील सामाजिक स्थिती सारखीच आणि बहुतांश विकसित मानवाच्या समाजव्यवस्थेसारखी असली तरी या दोन राज्यांत परस्परांविषयी वैरभावना आहे. पृथ्वी तीच असली तरी तिच्यावरील राजकीय व्यवस्थेच्या वेगळेपणामुळे काळाप्रमाणेच स्थळाचेही स्वरूप बदलले आहे.

'कालप्रवास' या कादंबरीतील कथानक वेगवेगळ्या काळात घडत असले तरी भारतातील एकाच गावात ते घडते. गावाच्या नावाचा उल्लेख नसला तरी हिमालय पर्वतातील कांचनगंगा शिखराच्या परिसरात नलयन-राजस सापडणे. त्यांची नावे नारायण आणि राजश्री अशी ठेवणे, मुंबई शहर आणि दिवाळी साजरी करणारी मराठी संस्कृती यांच्या उल्लेखामुळे कथानक महाराष्ट्रातील एखाद्या गावात घडते आहे हे निश्चित होते. अर्थात भविष्यकाळात ज्या विशिष्ट वाड्याच्या परिसरात हे कथानक घडते तो परिसर, तिथल्या अत्याधुनिक सोयी पूर्णतः बदलून गेलेल्या असल्या तरी स्थळ तेच आहे. मानवाच्या परस्परांविषयीच्या भावनांचे स्वरूप, आई-मूल यांच्यातला स्वयंसिद्ध नातेसंबंध स्थल-कालातीत असतो याचे दर्शन घडविणे विज्ञानकादंबरीतील वातावरणाच्या वेगळेपणामुळे सहज शक्य झाले आहे.

'मुक्तिशोधयात्रा' या कादंबरीतील कथानकही पृथ्वीवरील एका 'स्वतंत्र प्रदेशात' घडते. माणसाची वैज्ञानिक प्रगती आणि त्यामुळे निर्माण झालेल्या समस्या, वाढती लोकसंख्या, बेकारी, नैसर्गिक पर्यावरणाचा नाश, यंत्रावलंबीपणा या साऱ्यांचे परिणामस्वरूप म्हणून बदललेली शासनव्यवस्था, राजकीय-सामाजिक स्थिती आणि त्यामुळे झालेला वैयक्तिक स्वातंत्र्याचा संकोच यांचे मनाला भिडणारे चित्रण या कादंबरीत आले आहे. नैसर्गिक पर्यावरणाच्या नाशाने, माणसाच्या निसर्गाविरुद्ध जाऊन केलेल्या वैज्ञानिक प्रगतीमुळे भविष्यात काय स्थिती निर्माण होऊ शकते हे

दर्शविण्यासाठी लेखकाला कोणत्याही एका वैशिष्ट्यपूर्ण स्थळाचा उल्लेख करणे आवश्यक वाटत नाही, अशी स्थिती संपूर्ण पृथ्वीवर कोठेही उद्भवू शकते त्यासाठी एखाद्या विशिष्ट स्थळाची गरज नाही. विज्ञानकादंबरीच्या कथानकातील वातावरणात स्थळाच्या संदर्भावाचूनही ती वास्तवाचा आभास निर्माण करू शकते हे वैशिष्ट्य 'मुक्तिशोध-यात्रा' मध्ये ठळकपणे जाणवते.

'ब्रेनवेव्हज' या कादंबरीमध्ये काळाचा निश्चित उल्लेख कोठेही नसला तरी स्थळाचा उल्लेख आणि वर्णन यांचा वातावरणनिर्मितीसाठी लेखिकेने जास्तीतजास्त उपयोग केला आहे. कथानक देवगिरी विश्वविद्यालयाच्या परिसरात घडते आहे याचा उल्लेख सुरुवातीलाच आला आहे त्यानंतरही देवगिरीच्या परिसरातील विजयगिरी शहर आणि विद्यापीठाचा परिसर यांचे वर्णन आले आहे. विद्यापीठ आणि संशोधनाचा अतूट संबंध असल्याने कथानकाच्या मांडणीत सहजता दिसण्यासाठी लेखिकेन विद्यापीठ व त्याच्या परिसराचा स्थळ म्हणून वापर केला आहे. विद्यापीठातील प्रशासकीय घडामोडी आणि संशोधन यांच्या पार्श्वभूमीच्या आधारे कथानकाला पूरक वातावरणनिर्मिती या कादंबरीत केली आहे.

'केलाटाची हाक' या कादंबरीतील कथानक पृथ्वीपासून अनेक प्रकाशवर्षे दूर असलेल्या 'केलाटा' नावाच्या ग्रहावर घडते. कादंबरीत केलाटा ग्रह त्यावरील चालू वर्ष, देशांची, शहरांची नावे यांच्या माहितीचा स्पष्ट उल्लेख केलेला आहे. वेगळी राजकीय, सामाजिक परिस्थिती, वैज्ञानिक प्रगतीची वेगळी दिशा या सर्वांचे रेखाटन करण्यासाठी कल्पित परग्रहावरच्या स्थळाचा उपयोग केला आहे. त्यामुळे कादंबरीच्या वातावरणातील विचित्र कायदे, वेगळ्या स्वरूपाचे वर्गभेद वाचक सहजपणे स्विकारतात.

'जोनास आर्क' या कादंबरीच्या कथानकाचा बहुतांश भाग पृथ्वीवरच घडतो, थोडा भाग अंतराळयानात घडतो आणि अगदी अल्पकाळ मंगळ ग्रहावर घडतो. कथानक पृथ्वीवर मुंबई, बेंगलोर अशा भारतीय शहरात, अमेरिकेत, रशियात असे सगळ्या जगाच्या पार्श्वभूमीवर घडते. भारतीय प्रशिक्षण केंद्र, अमेरिकेतील प्रशिक्षण स्थळ, अंतराळयान आणि मंगळभूमी या प्रमुख स्थळांवर कथानक आकार घेते. या प्रत्येक ठिकाणी नायक परेश शिरालीला मिळणारी वागणूक आणि त्याचे वर्तन यातून कादंबरीचे कथानक घडत जाते. स्थळानुसार माणसाच्या गरजा बदलतात. परेश मुंबईत हाफकिन इन्स्टिट्यूट मध्ये काम करत होता तेव्हा 'बोनलेस चिकन खाणे' त्याची आवड होती, बेंगलोरला किमान ब्रेकफास्ट आणि स्वच्छतेच्या सोयीची अपेक्षा होती, अमेरिकेत असताना कुटुंबियांशी संपर्क साधता येणं ही गरज होती तर अंतराळयानात आणि मंगळावर तोच परेश अन्य यात्रींची गरज बनला होता. अशाप्रकारे एकाच कालखंडात वेगवेगळ्या ठिकाणी माणसांच्या गरजा तेथील वातावरणानुसार कशा बदलत जातात याचे चित्रण या कादंबरीत आले आहे. कथानकातील घटना-प्रसंगांना पूरक वास्तवातील स्थळांचा वापर लेखकाने वातावरणनिर्मितीसाठी केला आहे.

विज्ञानकादंबरी (च्या वातावरणा) तील स्थळ वास्तवाशी संबंधित असावे असे काही बंधन नसते. त्यानुसार या कालखंडातील काही कादंबऱ्यांच्या वातावरणातील स्थळे वर्तमानकाळातील वास्तवाशी संबंधित आहेत तर काही कल्पित आहेत. मात्र ती आशयानुरूप असल्याने कादंबरीतील वातावरणनिर्मितीचा महत्त्वाचा घटक ठरतात.

‘विप्लवा’, ‘जोनास आर्क’, ‘कालप्रवास’ आणि ‘ब्रेनवेव्हज’ या कादंबऱ्यांची कथानके नजीकच्या भविष्यकाळात घडू शकणारी आणि पृथ्वीवरील किंबहुना भारतीय वातावरणाशी जास्त संबंधित आहेत. त्यामुळे या कादंबऱ्यांच्या कथानकांमध्ये राजकीय, सामाजिक स्थिती फारशी बदललेली दिसत नाही. परंपरा आणि संस्कृती वर्तमानकाळाशी मिळती-जुळती आहे. वैज्ञानिक संशोधनातील प्रगतीचा प्रत्यक्ष संबंध संशोधक आणि त्यांच्याशी संबंधित माणसांपुरताच राहिला आहे. तर ‘त्रिपुरारी’, ‘केलाटाची हाक’ आणि ‘मुक्तिशोधयात्रा’ या कादंबऱ्यांतील वैज्ञानिक प्रगतीचे परिणाम थेटपणे सामान्य माणसांच्या आयुष्यावर होताना दाखविले आहेत. या कादंबऱ्यांमधील अज्ञात काळ खूप दूरचा आहे त्यामुळे राजकीय-सामाजिक व्यवस्थाही बदललेली आहे. मानवसदृश्य देव-दानव, मानवसदृश्य यंत्रमानव, अर्धयंत्रमानव (यांत्रिक मेंदू असलेले मानवी शरीर), कृत्रिमरित्या निर्माण केलेले विशिष्ट गुणधर्मांचे मानव हे या कादंबऱ्यांतील राजकीय, सामाजिक वातावरणाचा भाग आहेत.

या कालखंडातील कादंबऱ्यांच्या वातावरणात कादंबरीच्या कथानकातील काळ, स्थळ, वैज्ञानिक प्रगती आणि त्यांना अनुसरून असणारी राजकीय, सामाजिक पार्श्वभूमी, तिचा माणसांवर होणारा परिणाम यांचे चित्रण प्रभावीपणे आले आहे.

येथे नारळीकरांच्या कालखंडातील या काही निवडक कादंबऱ्यांची आशयसूत्रे, त्यांचे कथानक, पात्र-चित्रण, भाषा आणि शैली व वातावरणनिर्मितीतील वेगळेपणाचा अभ्यास केला आहे. या अभ्यासातून नारळीकरांच्या कालखंडातील विज्ञानकादंबरीमध्ये आढळून येणाऱ्या वाङ्मयीन वैशिष्ट्यांची चर्चा पुढील भागात केली आहे.

२.२.३ नारळीकरांच्या कालखंडातील विज्ञानकादंबरीची वाङ्मयीन वैशिष्ट्ये -

नारळीकरांच्या विज्ञानकादंबरीलेखनापासून म्हणजेच १९८३ पासूनच्या या कालखंडात त्यापूर्वीच्या कालखंडापेक्षा विज्ञानकादंबरी लेखनाचे प्रमाण वाढले. विज्ञानकादंबरीला मोठ्या प्रमाणावर वाचकवर्ग लाभला, तिची समीक्षाही होऊ लागली. झपाट्याने होणाऱ्या वैज्ञानिक प्रगतीचा ठसा संभाव्य वैज्ञानिक प्रगतीच्या कल्पित चित्रणात उमटू लागला. येथे अभ्यासलेल्या निवडक कादंबऱ्यांच्या आधारे या कालखंडातील विज्ञानकादंबरीची बलस्थाने व मर्यादा यांच्या चर्चेतून तिची वाङ्मयीन वैशिष्ट्ये स्पष्ट करण्याचा प्रयत्न केला आहे.

अ. बलस्थाने -

१. आशयसूत्रातील वैविध्य -

या कालखंडात विज्ञानकादंबरीलेखन मोठ्या प्रमाणात झाले असले तरी नारळीकरपूर्व कालखंडाप्रमाणेच आशयसूत्रांचे वैविध्य याही कालखंडात दिसून येते.

परग्रहावरील प्रगत मानवसदृश्य जीवांचे पृथ्वीवर येणे आणि पृथ्वीवरील समस्यांमध्ये हस्तक्षेप करणे, वैज्ञानिक प्रगतीचा युद्धासाठी वापर, कालप्रवास करून भविष्यकाळातून भूतकाळात येणे, परग्रहावरील मानवसदृश्य जीवसृष्टी आणि तिच्या वेगळ्या संस्कृतीतून निर्माण होणारे प्रश्न, अंतराळ मोहीम, भविष्यातील मानवाच्या वैज्ञानिक प्रगतीमुळे निर्माण होणारी कल्पित सामाजिक स्थिती, माणसाच्या मेंदूवर नियंत्रण मिळवून त्याच्या कृती नियंत्रित करता आल्या तर त्यातून निर्माण होऊ शकणारी स्थिती यांसारख्या वैविध्यपूर्ण कल्पनांवर आधारलेली ही कथानके वेगळ्याच अज्ञात काळात नेऊन वाचकांना वैज्ञानिक प्रगतीकडे पाहण्याची वेगळी दृष्टी देतात. ही सर्व आशयसूत्रे वैज्ञानिक प्रगतीतून उभ्या राहिलेल्या नैतिक आणि सामाजिक प्रश्नांवर बेतलेली आहेत त्यामध्ये प्रकट होणारा मानवी मनातील भाव-भावनांचा संघर्ष हा विज्ञानाच्या होऊ घातलेल्या प्रगतीमुळे निर्माण झाला आहे. 'त्रिपुरारी' ही कादंबरी वगळता अन्य कादंबऱ्यांमध्ये नजीकचा, दूरचा किंवा अतिदूरचा भविष्यकाळ कल्पित वैज्ञानिक प्रगतीच्या आधारे रंगविलेला आहे. 'त्रिपुरारी' कादंबरीत माणसाच्या उत्क्रांतीपूर्वीच्या मानवसदृश्य सजीवांची म्हणजेच देव आणि दानवांची संस्कृती पृथ्वीवर आहे. रूढ अर्थाने हा भूतकाळ असला तरी तो 'वैज्ञानिक प्रगतीनुसार बदलत जाणारा अज्ञात काळ' अशा अर्थाने भविष्यकाळ आहे. सर्व कादंबऱ्यांच्या आशयसूत्रांमध्ये 'संभाव्य वैज्ञानिक प्रगतीच्या परिणामांचा' धागा समान आहे. पण प्रत्येक लेखकाचे अनुभवविश्व आणि अभिव्यक्त होण्यासाठी त्याने निवडलेले कथाबीज यानुसार कादंबरीच्या आशयसूत्रात वैविध्य आलेले आहे.

२. पात्रांचे वेगळेपण -

या कालखंडातील विज्ञानकादंबरीत येणारी मानवेतर पात्रे कादंबरीच्या स्थळ-काळातील वेगळेपणामुळे निर्माण झाली आहेत. वैज्ञानिक प्रगतीमुळे बदलणाऱ्या स्थितीत माणसांबरोबरच परग्रहावरील मानवसदृश्य बुद्धिमान सजीव, यंत्रमानव, अर्धयंत्रमानव, कृत्रिमपणे निर्माण केलेले विशिष्ट गुणधर्मांचे मानव, नियंत्रित मानव यांचाही समावेश पात्रांमध्ये झाला आहे. मानव नसलेल्या या पात्रांच्या गरजा वेगळ्या आहेत, त्यांच्या भाव-भावनांचे स्वरूप वेगळे आहे. या कालखंडातील विज्ञानकादंबरीकरांनी पात्रचित्रणातले हे वेगळेपण कोणत्याही चित्र-विचित्र बाह्यवर्णनांचा आधार न घेता राखले आहे. 'त्रिपुरारी' कादंबरीतील देव आणि दानव हे सामान्य माणसाप्रमाणे पृथ्वीवर राहणारे मानवसदृश्य सजीव आहेत. पौराणिक कथेत रंगविल्याप्रमाणे ते

आकाशात वा पाताळात राहत नाहीत फक्त त्या दोहोंच्या राज्यांना पृथ्वीवरचीच सीमा निश्चित केलेली आहे. पौराणिक कथेत देव स्वतःहून आक्रमण न करणारे, सद्गुणी आणि दानवांपेक्षा प्रगत असतात. मात्र येथे देव आणि दानव राज्यकर्ते युद्धखोर प्रवृत्तीचेच आहेत. सामान्य देव आणि दानव जनतेला युद्धाची इच्छा नाही, ती आपल्या उदरनिर्वाहाच्या व्यवहारात मग्न आहे. ‘विप्लवा’ कादंबरीतील प्रगत परग्रहवासींना युद्ध ही संकल्पनाच कळू शकत नाही. कारण युद्ध, लढाई, हिंसा, शस्त्र, अण्वस्त्र, रक्तपात, खून हे शब्दच त्यांच्या शब्दकोशात नसतात. पृथ्वीवरील माणसांविषयी ते म्हणतात, ‘इथं एक घृणास्पद पद्धत आहे. उत्तमोत्तम तरूण मुलं निवडायची. सशक्त, हुशार आणि तल्लख, त्यांना शिक्षण देऊन अधिक तल्लख आणि कार्यक्षम करायचं आणि मग त्यांना युद्ध नावाचा खेळ खेळायला पाठवून त्यात ठार मारायचं. छी:!’ (पृ. क्र. ८३) पृथ्वीवरील माणसे जे वर्षानुवर्षे करत आली आहेत त्या युद्धाकडे बघण्याचा हा नवा दृष्टिकोण विज्ञानकादंबरीतील पात्रे अगदी सहजपणे देतात. ‘अर्धयंत्रमानव’ (मुक्तिशोध-यात्रा) ही मानवी शरीर व यांत्रिक मेंदू असलेली पात्रे आहेत. ज्यांना शरीर आहे पण त्या शरीरावर त्यांचा स्वतःचा अधिकार नाही. भविष्यातील यंत्रयुगात शासकीय नोकरीतील स्त्री रिकामपणामुळे मेंदूवरील ताबा जाऊन अर्धयंत्रमानव बनण्याच्या पात्रतेची होते किंवा आणखी पाच वर्षे हीच नोकरी करून वेडी आणि म्हातारी म्हणून सन्मानाने निवृत्त होऊ शकते. हे सांगताना एक स्त्री पूर्वीच्या काळातील स्त्रियांविषयी जे विधान करते ते वाचकांना विचारप्रवृत्त करणारे आहे. ‘....पण लग्न झालं, की लगेचच त्या स्त्रीची अर्धयंत्रमानव होऊन जातं असे म्हणे..... आणि नंतर पंधरा वर्षांनी वेडी आणि म्हातारी झाली तरी सन्मानानं निवृत्ती नाही!’ (पृ. क्र. १९४) नियंत्रित माणसांच्या बाबतीत (‘केलाटाची हाक’) ठराविक काळापुरता त्यांच्यावर दुसऱ्या व्यक्तीच्या नियंत्रणाचा अंमल असतो. अशा अंमलाखाली केलेल्या बऱ्या-वाईट गोष्टी त्यांना समजतात. पण कितीही वाईट वाटले तरी ते नियंत्रकाच्या इच्छेविरुद्ध वागू शकत नाहीत. नियंत्रित काळातील स्मृती विसरता न आल्याने नियंत्रकाबरोबरच स्वतःविषयी ही घृणा निर्माण होऊ शकते. या साऱ्यांच्या चित्रणामुळे या कालखंडातील विज्ञानकादंबरीतील पात्रचित्रणाला वेगळेपण प्राप्त झाले आहे.

३. आशयानुरूप भाषा व वातावरणनिर्मिती -

वेगवेगळ्या लेखकांच्या अनुभवविश्वाची समृद्धता आणि कथानकाची मांडणी करण्याची शैली वेगवेगळी असतेच. त्यानुसार भाषेतही थोडासा बदल होतो. (विज्ञानकादंबरीच्या भाषेत होणारा बदल मात्र तिच्यातील अज्ञात काळ, स्थळ आणि वैज्ञानिक प्रगतीच्या वातावरणामुळेही होतो. काही वैज्ञानिक संकल्पना सोप्या करून सांगाव्या लागतात त्यासाठी बरेचदा लेखक वैज्ञानिक शब्द किंवा स्वतः तयार केलेले सोपे शब्द वापरतो.) भविष्यकालीन मानवाच्या किंवा परक्या संस्कृतीतील मानवसदृश्य प्राण्यांच्या भाषेतील विशेषनाम प्रचलित विशेषनामांपेक्षा वेगळी असतात. त्याबरोबर नव्या काळातील वैज्ञानिक प्रगतीमुळे म्हणी, वाक्प्रचार, शिब्या या भाषिक

रूपांचेही स्वरूप बदलते. या कालखंडातील नजीकच्या भविष्यकाळातील कथानके साकारणाऱ्या कादंबऱ्यांमध्ये हे वेगळेपण फारसे जाणवत नाही. मात्र दूरच्या किंवा अतिदूरच्या काळात व विश्वाच्या पार्श्वभूमीवर घडणाऱ्या कादंबऱ्यांच्या भाषेत हा वेगळेपणा विशेष जाणवतो.

विज्ञानकादंबरीचे कथानक नेहमीच भविष्यकाळात किंबहुना अज्ञात काळात घडत असते. त्यामुळे विज्ञानकादंबरीच्या कथानकाची पार्श्वभूमी कल्पितच असते. या कल्पित वातावरणाचा लेखकाच्या अनुभवविश्वाशी संबंध असतो. तसाच तो प्रचलित विज्ञानाच्या आधाराशी असतो. वैज्ञानिक प्रगतीमुळे बदलणारे सामाजिक, राजकीय व्यवस्थेचे स्वरूप विज्ञानकादंबरीतील वातावरणनिर्मितीचा प्रमुख भाग असतो. विज्ञानकादंबरीचे कथानक पृथ्वीवरील एका खोलीत घडू शकते किंवा संपूर्ण विश्वाच्या पार्श्वभूमीवरही घडू शकते. या कालखंडातील विज्ञानकादंबऱ्यांची कथानके एका विद्यापीठाच्या परिसराएवढ्या मर्यादित स्थळापासून हजारो प्रकाशवर्षे अंतरावरील अपरिचित ग्रहापर्यंत कोठेही घडतात. मात्र कथानकातील काळानुसार नैसर्गिक, सामाजिक, राजकीय स्थिती बदलते आणि वातावरणनिर्मितीला वेगळेपण प्राप्त होते. त्यामुळे आशयानुरूप वातावरणनिर्मिती हे या कालखंडातील विज्ञानकादंबरीचे बलस्थान ठरले आहे.

५. विचारप्रवृत्त करण्याची क्षमता -

या कालखंडातील विज्ञानकादंबरीमध्ये वाचकाला एका नव्या अनुभवाला सामोरे जावे लागते. कोणतेही साहित्य हे मानवी मनातील विचारांचे आणि विकारांचे दर्शन घडविते. विज्ञानकादंबरीही असे दर्शन घडविते, पण तिच्या केंद्रस्थानी असतात वैज्ञानिक प्रगतीचे परिणाम. हे परिणाम कधी भयावह, कधी सुखद तरी कधी अस्वस्थ करणारे असतात. वाचकाने आजपर्यंत मनात पाळलेल्या संकेतांना धक्का देणारे असतात. 'विप्लवा' कादंबरीतील 'युद्ध हा जीवघेणा खेळ आहे, सैनिकांचे शौर्य, पराक्रम म्हणजे राज्यकर्त्यांच्या नियंत्रित गुन्हेगारीची फलिते आहेत' हे विचार सामान्य वाचकाला विचार करायला लावतात. 'मुक्तिशोध-यात्रा' कादंबरीतील 'मृत्यूदाता' हे मागणीनुसार मागणी करणाऱ्याचा किंवा ज्याच्या मृत्यूची मागणी केली जाईल त्याचा मृत्यू सरळ सुरा खुपसून घडवून आणतात, ही मान्यताप्राप्त शासकीय पद्धत आहे. तिला समाजाचीही मान्यता आहे. 'आपल्या आप्तांच्या किंवा नको असलेल्या माणसांच्या मृत्यूची मागणी उघडपणे केली जाते' हे सारे वाचकाला विचित्र वाटले तरी ज्या प्रकारच्या सामाजिक स्थितीमुळे ही वेळ आली आहे तिच्याबद्दल विचार करण्यास तो निश्चितच प्रवृत्त होतो. वैज्ञानिक प्रगतीतून निर्माण होणाऱ्या नव-नव्या आरामदायी साधनांबरोबर, पद्धतींबरोबर जीवनमूल्ये बदलत जातात. अशावेळी समाजजीवनात प्रस्थापित झालेले नियम, कायदे, रूढी, राजकीय व्यवस्था आणि माणसाचा वाढत जाणारा सुख मिळविण्याचा अट्टाहास यांच्यावर पुनर्विचार करण्याची वेळ येते. हे वास्तव विज्ञानकादंबरी ठळकपणे अधोरेखित करते. वाचकाला रूढ विचारसरणीपेक्षा वेगळा विचार

करायला लावते.

ब. मर्यादा -

१. अस्सल जीवनदर्शनाचा अभाव -

या कालखंडातील विज्ञानकादंबरीच्या कथानकात वैज्ञानिक प्रगतीच्या समाजावर होणाऱ्या परिणामांपेक्षा सामाजिक स्थितीचा वैज्ञानिक प्रगती आणि संशोधनावर होणारा परिणाम अधिक प्रभावीपणे चित्रित झाला आहे. आशयसूत्रांमध्ये वैविध्य आहे, पण या सर्वच कादंबऱ्यातील समस्या वैज्ञानिक प्रगतीमुळे उद्भवलेल्या नसून तिचा वापर करणाऱ्या माणसाच्या स्वार्थी प्रवृत्तीमुळे निर्माण झाल्या आहेत. मानवाची अण्वस्त्रनिर्मिती व तिचा अविचारी वापर ('विप्लवा'), वैज्ञानिक संशोधनाचा वापर फक्त शस्त्रास्त्रनिर्मितीसाठी करणे. ('त्रिपुरारी'), कालयंत्राच्या वापरातून भूतकाळात आपल्याला सोयीस्कर अशी ढवळाढवळ करणे ('कालप्रवास'), माणसांच्या मेंदूवरील नियंत्रणाच्या शोधाचा वापर करून चांगल्या गोष्टी घडविण्यापेक्षा वैयक्तिक लैंगिक इच्छा पूर्ण करणे किंवा सत्ता आणि संपत्ती मिळविणे ('केलाटाची हाक', 'ब्रेनवेव्हज'), अत्याधुनिक व्यवस्थेत मानवाने स्वतःची क्रियाशीलता आणि सृजनशीलता हरवून बसणे ('मुक्तिशोधयात्रा'), वैज्ञानिक संशोधनाच्या पार्श्वभूमीवरही उच्चशिक्षितांच्या मनात वाढत जाणारा वर्णभेद ('जोनास आर्क') यासारखे वैज्ञानिक प्रगतीच्या चुकीच्या वापराचे भयावह आणि अस्वस्थ करणारे परिणाम या कादंबऱ्यांतून ठळकपणे जाणवतात. प्रत्यक्ष जीवनात मात्र विज्ञान आणि वैज्ञानिक प्रगतीचे भविष्यातील काही परिणाम भयावह, अस्वस्थ करणारे असले तरी विज्ञान आणि वैज्ञानिक प्रगतीतून उकलत जाणारी निसर्गाची गूढे आणि त्यातूनच निर्माण होणाऱ्या अत्याधुनिक सोयी आणि साधने यांनी माणसाला आनंदच अधिक दिला आहे. विज्ञानाच्या दुष्परिणामांबरोबरच माणसाला, सुखावह ठरणाऱ्या परिणामांचेही दर्शन घडविणे विज्ञानकादंबरीमध्ये अपेक्षित आहे. या कालखंडातील कादंबऱ्यांमधून जितक्या प्रभावीपणे वैज्ञानिक प्रगतीचे दुष्परिणाम व्यक्त होतात तेवढ्याच परिणामकारकपणे तिचे चांगले परिणाम व्यक्त होताना दिसत नाहीत. 'मुक्तिशोधयात्रा' या कादंबरीचा अपवाद वगळता अन्य कादंबऱ्यांमधील वरवरच्या अनुभवांची तर्कनिष्ठ मांडणी बरीचशी एक पदरी झाली आहे. कादंबरीकडून अपेक्षित असलेली अस्सल जीवनाची व्यामिश्रता व्यक्त करण्यात या कादंबऱ्या कमी पडताना दिसतात.

नारळीकरांच्या विज्ञानकादंबरी लेखनापासून सुरू झालेल्या कालखंडात विज्ञानकादंबऱ्यांची संख्या वाढली. कल्पित वैज्ञानिक प्रगतीच्या विविध रूपांचे दर्शन या कादंबरीच्या माध्यमातून घडू लागले. मराठी विज्ञानकादंबरी अधिक सशक्त होण्यात या कालखंडाचा मोठा वाटा आहे.

डॉ. नारळीकरांच्या विज्ञानकादंबरी लेखनापूर्वीचा आणि त्यांच्या विज्ञानकादंबरी

लेखनापासून सुरू होणारा, अशा दोन्ही कालखंडांचा एकत्रितपणे विचार केला तर आधीच्या कालखंडातील विज्ञानकादंबरीचे अनुवादित, आधारित असण्यामुळे निर्माण झालेले परावलंबित्व नंतरच्या कालखंडातील कादंबऱ्यांमध्ये दिसून येत नाही.

अरूण साधू या मुख्य साहित्यप्रवाहात कादंबरीलेखनाच्या माध्यमातून मोलाची कामगिरी करणाऱ्या लेखकाने या दोन्ही कालखंडात विज्ञानकादंबरी लेखन केले आहे. आधीच्या काळातील 'स्फोट' या कादंबरीपेक्षा 'विप्लवा' कादंबरीत वैज्ञानिक प्रगतीचे कल्पित चित्रण अधिक वास्तव वाटेल अशा पद्धतीने साकारण्याचा प्रयत्न केला आहे. आधीच्या कालखंडातील 'यंत्रायणी' व 'नेनचिम' चा अपवाद वगळता आशयसूत्रातील विज्ञानाचे स्वरूप फारसे प्रभावी नव्हते. मात्र दुसऱ्या कालखंडात आशयसूत्रातील विज्ञान अपरिहार्यपणे प्रभावी स्वरूपात आले आहे. आशयसूत्रांमध्ये वैविध्य आहे. पण सुखात्म कल्पनिकेचे स्वरूप मात्र फारसे बदललेले नाही. दुसऱ्या कालखंडात कल्पित वैज्ञानिक प्रगतीच्या पार्श्वभूमीवर वास्तव जीवनाच्या विविध पैलूंचे चित्रण करण्यात विज्ञानकादंबरी फार थोड्या प्रमाणात यशस्वी ठरली आहे.

मात्र या दोन्ही कालखंडातील विज्ञानकादंबरीलेखक वेगवेगळ्या काळातील, वेगवेगळ्या क्षेत्रातील असले तरी अज्ञात काळ आणि कल्पित वैज्ञानिक प्रगतीच्या पार्श्वभूमीमुळे बदलणारे निवेदकाच्या भाषेचे वेगळे रूप या सर्व कादंबऱ्यांमध्ये दिसून येते. यंत्रमानव, अर्धयंत्रमानव, नियंत्रित मानव, परके अतिप्रगत मानव यासारखी मानवेतर पात्रे दोन्ही कालखंडातील कादंबऱ्यांमध्ये आली आहेत. या पात्रांचे दृष्टिकोण माणसांपेक्षा खूप वेगळे आहेत. त्यामुळे त्यांचे विचार आणि वर्तन सामान्य वाचकाला विचार करण्यास प्रवृत्त करणारे आहे. काळाबरोबर मराठी विज्ञानकादंबऱ्यांची संख्या वाढली तसेच तिला असणारे वैज्ञानिक प्रगतीचे अधिष्ठान अधिकाधिक प्रभावी होताना दिसते आहे.

या अभ्यासाच्या सोयीसाठी केलेल्या, दोन्ही कालखंडातील निवडक विज्ञानकादंबऱ्यांच्या आधारे मराठी विज्ञानकादंबरीच्या एकंदर वाटचालीत आढळणारी तिची ठळक वाङ्मयीन वैशिष्ट्ये निष्कर्ष रूपाने नोंदविली आहेत.

२.३ निष्कर्ष

१. विसाव्या शतकाच्या उत्तरार्धात अनुवादित व आधारित अशा रूपात मराठी विज्ञानकादंबरीच्या पूर्वरूपाची सुरुवात झाली.
२. सुरुवातीच्या काळातील मराठी विज्ञानकादंबरी पाश्चात्य कादंबरीतील मध्यवर्ती आशयसूत्रांवर आधारित असली तरी कादंबरीतील सामाजिक, सांस्कृतिक पर्यावरण पूर्णतः भारतीय होते.
३. सुरुवातीच्या विज्ञानकादंबरीचे स्वरूप आदर्श समाजव्यवस्था चित्रित करणारे म्हणजेच युटोपियन कादंबरीसारखे होते.
४. डॉ. नारळीकरांच्या कादंबरीलेखनापूर्वीच्या कालखंडात नारायण धारप, गजानन क्षीरसागर यांनी विपुल प्रमाणात विज्ञानकादंबरीलेखन केले, पण त्याला असलेल्या भय आणि अद्भुततेच्या पार्श्वभूमीमुळे मराठी साहित्यप्रवाहात आपल्या कादंबरीची विज्ञानकादंबरी म्हणून ओळख निर्माण करण्यात ते अयशस्वी ठरले.
५. डॉ. नारळीकरांच्या कादंबरीलेखनाच्या कालखंडापासून वाचक, समीक्षक व लेखकांचे लक्ष या साहित्यप्रकाराकडे वेधले गेले व आधी तुरळक प्रमाणात लिहिली-वाचली जाणारी विज्ञानकादंबरी सर्वसामान्य वाचकांपर्यंत पोहोचली. अनेक लेखक हा नवा साहित्यप्रकार जाणीवपूर्वक हाताळू लागले.
६. मराठी विज्ञानकादंबरी ही तिच्यातील वैज्ञानिक सूत्राच्या अपरिहार्यतेमुळे निर्माण झालेले पात्रचित्रण व वातावरणनिर्मितीतील वेगळेपण चित्रित करणारी आहे.
७. मराठी विज्ञानकादंबरीच्या आशयसूत्रांमध्ये वैविध्य आहे. क्वचित मूळ कल्पना जरी एकच असली तरी लेखकांच्या अभिव्यक्तीमधील वेगळेपणामुळे विज्ञानकादंबरीच्या वाटचालीत तोच-तोपणा जाणवत नाही.
८. विज्ञानाच्या आधारे अज्ञात काळातील कल्पित चित्रण करणाऱ्या विज्ञानकादंबरीबरोबरच वर्तमानकालीन समस्या अधोरेखित करणाऱ्या विज्ञानावर आधारलेल्या कादंबऱ्यांनाही वाचक, लेखक आणि प्रकाशक सरसकट विज्ञानकादंबरी म्हणतात. मात्र समीक्षक व विज्ञानसाहित्याच्या अभ्यासकांना विज्ञानकादंबरीच्या या वेगळ्या स्वरूपाची जाणीव आहे.
९. दीर्घ वाटचालीनंतर मराठी विज्ञानकादंबरीला 'विचारप्रवृत्त करणारा, ललित साहित्याच्या निकषांना उतरणारा एक कादंबरीप्रकार' असे स्वरूप प्राप्त झाले आहे.

१०. मराठी कादंबरी व मराठी विज्ञानकादंबरी यांच्यातील वेगळेपण विज्ञानकादंबरीच्या आशयद्रव्याला असणाऱ्या वैज्ञानिक प्रगतीच्या अधिष्ठानामुळे आणि अज्ञात कल्पित काळाच्या चित्रणामुळे निर्माण झाले आहे.
११. मराठी साहित्यप्रवाहात विज्ञानकादंबरीने आपले स्थान निर्माण केले आहे. वाचक, लेखक व समीक्षकांकडून मराठी विज्ञानसाहित्याचा एक भाग म्हणून तिला मान्यता मिळाली आहे.
१२. नारळीकरांच्या विज्ञानकादंबरी लेखनापूर्वीच्या कालखंडातील बहुतांश विज्ञानकादंबऱ्यांचे उल्लेख बालसाहित्य, भयकथा, रहस्यकथा, अद्भुतकथा म्हणून झाले असले तरी नारळीकरांच्या विज्ञानकादंबरी लेखनाच्या कालखंडात विज्ञानकादंबरीच्या चिकित्सक समीक्षेस सुरुवात झाली. तिचा विज्ञानकादंबरी म्हणून उल्लेख व समीक्षा होऊ लागली.

प्रकरण दुसरे : संदर्भग्रंथ

१. कुलकर्णी व. दि.; 'विज्ञानसाहित्य : संकल्पना आणि समज', विज्ञानसाहित्य आणि संकल्पना, संपा. डॉ. व. दि. कुलकर्णी, निरंजन घाटे, नीहारा प्रकाशन, पुणे - २ प्रथमावृत्ती - ऑक्टोबर १०, पृ. क्र. ८५.
२. घाटे, निरंजन; 'मराठी विज्ञानकथा - माझा अभ्यास', विज्ञान, मराठी आणि विज्ञान वाङ्मय, पद्मगंधा प्रकाशन, पुणे - ३८ प्रथमावृत्ती - १ जानेवारी २०००, पृ. क्र. ४०, ४१.
३. गुप्ते, चारुशीला; नाथमाधव : व्यक्ती आणि वाङ्मय, नाथमाधव स्मारक समिती प्रकाशन, प्रथमावृत्ती २ मे १९७३. पृ. क्र. ५५.
४. फोंडके, बाळ; 'विज्ञानकथा : माझी संकल्पना, माझी अवलोकने', विज्ञानसाहित्य आणि संकल्पना, संपा. व. दि. कुलकर्णी, निरंजन घाटे, नीहारा प्रकाशन, पुणे - २ प्र. आ. ऑक्टो. १९९०, पृ. क्र. १०३.
५. उ. नि., फोंडके, बाळ; पृ. क्र. १०५, १०६
६. घाटे, निरंजन; 'मराठीतील विज्ञानसाहित्य', विज्ञानसाहित्य आणि संकल्पना, संपा. डॉ. व. दि. कुलकर्णी, घाटे पृ. क्र. ५१.
७. बेहेरे, ना. के.; ध्येयाकडे, भारत-गौरव-ग्रंथमाला, कर्नाटक हाऊस, चिराबाजार, मुंबई नं. २, १९३४.
८. बेहेरे, ना. के.; उ. नि.; पृ. क्र. २
९. शिरवाडकर, वि. वा.; कल्पनेच्या तीरावर, कॉन्टिनेन्टल प्रकाशन, विजयानगर, पुणे ४११०३०, तृ. आ.- १९९४.
१०. साधू, अरूण; स्फोट, मॅजेस्टिक बुक स्टॉल, गिरगाव, मुंबई-४, पहिली आवृत्ती - आक्टोबर १९७८.
११. गोगटे, शुभदा; यंत्रायणी, विश्वमोहिनी प्रकाशन, पुणे - ४ प्रथमावृत्ती - १ ऑगस्ट १९८१.
१२. धारप, नारायण; नेनचिम्, मनोरमा प्रकाशन, मुंबई - १४, प्रकाशन २००७.
१३. धारप, नारायण; 'या कथेच्या अनुषंगाने', नेनचिम्, मनोरमा प्रकाशन, मुंबई, प्रकाशन - २००७ पृ.क्र. २२१.

१४. प्रा. डॉ. वडमारे, राजेंद्र; अरूण साधू यांची कादंबरी (समीक्षाग्रंथ), शब्दालय प्रकाशन, श्रीरामपूर - ४१३७०९, प्रथमावृत्ती - जुलै २००८, पृ. क्र. ५५.
१५. डॉ. फोंडके, बाळ; 'विज्ञानकथा: माझी संकल्पना, माझी अवलोकने', विज्ञानसाहित्य आणि संकल्पना, नीहारा प्रकाशन. संपा. व. दि. कुलकर्णी, निरंजन घाटे, प्र. आ. ऑक्टो - १०, पृ. क्र. ११०.
१६. प्रा. डॉ. वडमारे, राजेंद्र; उ. नि., पृ. क्र. ५२.
१७. शानभाग, माधुरी; 'विज्ञानसाहित्यातील स्त्रीकेंद्रित लेखन', मराठी विज्ञानसाहित्य, संपा. डॉ. म. सु. पगारे, प्रशांत पब्लिकेशन्स पुणे - ३०, प्र. आ. ३० ऑ. २००४, पृ. क्र. १०१.
१८. बेहेरे, ना. के.; उ. नि., पृ. क्र. २.
१९. धारप, नारायण; उ. नि., पृ. क्र. २२०.
२०. राईलकर, मनोहर; मानसकन्या, राजहंस प्रकाशन, पुणे-३०, प्रथमावृत्ती - ऑक्टोबर ८४.
२१. साधू, अरूण; विप्लवा, मॅजेस्टिक प्रकाशन, मुंबई - ०४, दु. आवृत्ती - फेब्रुवारी २००७.
२२. सरदेसाई, गो. बा.; त्रिपुरारी, अभिजित प्रकाशन, नागपूर - २२, प्रकाशन - सप्टेंबर १९८६.
२३. जावडेकर, सुबोध; आकांत, मॅजेस्टिक प्रकाशन, मुंबई - ०४, ति. आवृत्ती - फेब्रु. २००८.
२४. गडकरी, अरूण; कालप्रवास, मुक्ता प्रकाशन, मुंबई प. आ. १९९०.
२५. हेबळेकर, अरुण; आदित्य, मौज प्रकाशन ३७०, पहिली आवृत्ती - फेब्रुवारी १९९०.
२६. हेबळेकर, अरुण; महाराष्ट्र साहित्य पत्रिका, पुणे, दिवाळी विशेषांक, १९९६ पृ. ८५.
२७. हेबळेकर, अरूण; जोनास आर्क, मौज प्रकाशन, प. आ. २५ सप्टेंबर १९९९.
२८. मराठे, चंद्रकांत; केलाटाची हाक, पुष्प प्रकाशन, पुणे, प्रथमावृत्ती-१९९४.
२९. प्रभुणे, राजेंद्र; मुक्तिशोध-यात्रा, मेहता पब्लिशिंग हाऊस, पुणे-३०, प्रथमावृत्ती - मार्च २००२.
३०. प्रभुणे, राजेंद्र; उ. नि., 'मनोगत'.
३१. शानभाग, माधुरी; ब्रेनवेव्हज, राजहंस प्रकाशन, पुणे-३०, दुसरी आवृत्ती - जानेवारी २००५.
३२. शानभाग, माधुरी; तमाच्या तळाशी, नवचैतन्य प्रकाशन, मुंबई - ९२ प्रथमावृत्ती - ऑगस्ट २००६.

३३. फोंडके, बाळ; उ. नि., पृ. क्र. १०९.

३४. सावंत, वासुदेव; मैत्र, (गोमंतक मराठी साहित्य समीक्षा विशेषांक), पणजी, गोवा; ऑगस्ट
२००० संपा. प्रल्हाद वडेरे, पृ. क्र. ७५.

३५. फोंडके, बाळ; उ. नि., पृ. क्र. ११०.

३६. वडमारे, राजेंद्र; उ. नि., पृ. क्र. ५६.

प्रकरण : तीन

डॉ. जयंत नारळीकर यांची विज्ञानकादंबरी

प्रकरण - ३

डॉ. जयंत नारळीकर यांची विज्ञानकादंबरी

३.१ लेखकाची भूमिका

३.२ डॉ. नारळीकर यांच्या विज्ञानकादंबरीची आशयसूत्रे / कथानक

३.२.१ प्रेषित

३.२.२ वामन परत न आला

३.२.३. व्हायरस

३.२.४ अंतराळातील स्फोट

३.२.५ अभयारण्य

३.३ डॉ. नारळीकरांच्या विज्ञानकादंबरीची वाङ्मयीन वैशिष्ट्ये

३.३.१ पात्रे / व्यक्तिचित्रण

३.३.२ वातावरण

३.३.३ भाषा आणि शैली

३.३.४ प्रबोधनवादी भूमिकेमुळे कादंबरीच्या स्वरूपावर झालेले परिणाम

३.३.५ लेखकाच्या वैज्ञानिक असण्यामुळे निर्माण झालेले वेगळेपण

३.४ निष्कर्ष

डॉ. जयंत नारळीकर यांच्या मराठी विज्ञानकादंबरीचा अभ्यास या प्रकरणात मांडण्याचा प्रयत्न केला आहे. डॉ. नारळीकरांनी मराठी साहित्यलेखनाची सुरुवात विज्ञानकथेने केली. मार्च १९७९ मध्ये त्यांचा पहिला कथासंग्रह 'यक्षांची देणगी' प्रसिद्ध झाला. डॉ. नारळीकर हे आंतरराष्ट्रीय कीर्तीचे शास्त्रज्ञ आहेत. अंतराळ विज्ञानात त्यांनी डॉ. हॉएल यांच्या सहकार्याने मांडलेला 'हॉएल - नारळीकर' सिद्धांत मान्यता पावलेला आहे. आजही त्यांचे खगोलशास्त्रीय संशोधन चालू आहे.

विज्ञानकादंबरीचा वाङ्मयीन अभ्यास करताना डॉ. नारळीकरांच्या विज्ञानकादंबरीचा विशेष अभ्यास करणे आवश्यक आहे, कारण डॉ. नारळीकरांचे विज्ञानकथा-कादंबरीलेखन हा मराठी विज्ञानसाहित्यातील एक महत्त्वाचा टप्पा मानला जातो. नारळीकरपूर्व काळातही मराठीत विज्ञानकादंबरी लेखन झालेले आहे. मात्र त्या विज्ञानकादंबऱ्यांना, बालकथा, भाषांतरित साहित्य, भयकथा, रहस्यकथा, अद्भुतरम्य कथा अशी नावे लेखक, वाचक व समीक्षकांकडून दिली गेली. मात्र डॉ. नारळीकर हे एक सुप्रसिद्ध वैज्ञानिक. शिवाय 'मी विज्ञानविषयक प्रबोधनासाठी विज्ञानकथा - कादंबरी लिहितो' अशी आपली भूमिका त्यांनी आपल्या पहिल्याच कथासंग्रहाच्या प्रस्तावनेत सुरुवातीलाच मांडलेली. त्यामुळे त्यांच्या कादंबरीकडे 'विज्ञानकादंबरी' म्हणूनच वाचक व समीक्षक पाहू लागले. वैज्ञानिक सूत्रावर आधारलेली, विज्ञानाची पार्श्वभूमी लाभलेली कोणतीही कादंबरी ही 'विज्ञान कादंबरी' म्हणून तिचे समीक्षण होऊ लागले. साहित्यसंमेलनात दुर्गाबाई भागवत यांनी विज्ञानसाहित्याचा उल्लेख केला. विज्ञानसाहित्यावर परिसंवाद भरू लागले. यांतूनच 'मुंबई विद्यापीठ, मराठी विभाग' आणि 'मराठी विज्ञान परिषद, मुंबई' यांच्या संयुक्त विद्यमाने 'विज्ञानसाहित्य' (सायन्स फिक्शन) या विषयावर दिनांक ५ आणि ६ फेब्रुवारी, १९८३, शनिवार - रविवार एक चर्चासत्र घेण्यात आले. या चर्चासत्राला नारळीकर एक वैज्ञानिक म्हणून नव्हे तर एक मराठी लेखक म्हणून उपस्थित राहिले. 'विज्ञानसाहित्य लेखनातील समस्या' या निबंधातून विज्ञानसाहित्य लेखकाला जाणवणाऱ्या अडचणी व त्याविषयीची आणि एकंदर विज्ञानकथा, विज्ञानकादंबरीलेखनाविषयीची त्यांची स्वतःची भूमिका त्यांनी स्पष्ट केली. विज्ञानकथा किंवा विज्ञानकादंबरीचे स्वरूप कसे असावे याविषयीच्या चर्चेत ते सहभागी झाले. त्यानंतरही त्यांनी सातत्याने विज्ञानकादंबरी लेखन सुरू ठेवले. आपल्या विज्ञानकादंबरीच्या प्रास्ताविकांतूनही त्यांनी आपली कादंबरी लेखनामागील भूमिका स्पष्ट केली आहे. नारळीकरांच्या विज्ञानकादंबरीलेखनाने तिला एक वेगळी प्रतिष्ठा प्राप्त झाली. यातूनच अनेक नवोदित विज्ञानकादंबरीलेखक पुढे आले, तसेच प्रस्थापित लेखकांनाही या साहित्य प्रकाराविषयी आस्था वाटू लागली. एकंदर डॉ. नारळीकर यांच्या विज्ञानकादंबरी लेखनातील योगदानामुळे सुरुवातीस त्यांच्या वैज्ञानिक म्हणून असलेल्या प्रतिष्ठेमुळे आणि नंतर त्यांच्या कादंबऱ्यांच्या कथानकातील

वैज्ञानिक आधार, विज्ञान कादंबरी-लेखनाविषयी त्यांनी लेखक म्हणून वेळोवेळी मांडलेले विचार, त्यांच्या कादंबरीवरील समीक्षणात्मक लेखांची त्यांनी घेतलेली दखल ती घेताना केलेली विज्ञानकादंबरीबद्दलची चर्चा यामुळे विज्ञानकादंबरीला मराठी साहित्यविश्वात उल्लेखनीय स्थान प्राप्त झाले.

हे सर्व पाहता नारळीकरांच्या विज्ञानकादंबरीचा अभ्यास का आवश्यक व महत्त्वाचा ठरतो हे लक्षात येते! आपल्या पहिल्या विज्ञानकथा संग्रहाच्या प्रास्ताविकामध्ये त्यांनी आपल्याला 'विज्ञानकथा' का लिहाविशी वाटली ते स्पष्ट केले आहे. वैज्ञानिक संशोधनाची किंवा एकंदर विज्ञानाची माहिती सामान्य माणसापर्यंत पोचवण्याचा एक मार्ग म्हणजे विज्ञानसाहित्य असे त्यांचे मत आहे आणि त्याच उद्देशाने आपण विज्ञानकथा आणि नंतर मराठी विज्ञानकादंबरीचे लेखन केले आहे असे ते म्हणतात. त्यांनी विज्ञानविषयक माहितीपर लेखनही मोठ्या प्रमाणात केले आहे. दिवसेंदिवस विज्ञानाच्या विविध क्षेत्रात लागणारे शोध, त्यांचे घडलेले आणि संभाव्य दुष्परिणाम, शास्त्रज्ञांच्या मधले तणाव, शास्त्रज्ञ आणि समाज यांच्यातील तणाव, एकंदर विज्ञान संशोधनामुळे माणसाच्या आयुष्यात निर्माण झालेल्या सुविधा आणि समस्या यांचे प्रत्यक्ष आणि अप्रत्यक्ष परिणाम मांडण्यासाठी, सामान्यजनांपर्यंत पोहचवण्यासाठी त्यांना विज्ञानकथा व विज्ञानकादंबरी हे अधिक प्रभावी माध्यम वाटते.

३.१ लेखकाची भूमिका -

कादंबरीच नव्हे तर कोणत्याही साहित्यप्रकाराचे स्वरूप लेखकाच्या संपन्न अनुभवावर, या अनुभवांकडे पाहण्याच्या त्याच्या दृष्टिकोणावर अवलंबून असते. जीवनात लेखकाला जे बरे-वाईट, चित्र-विचित्र अनुभव उत्कटपणे सामोरे येतात त्यांच्या प्रकटीकरणाच्या उर्मीतून कादंबरी अथवा कोणत्याही साहित्यप्रकाराचा जन्म होतो. कादंबरीच्या संदर्भात डॉ. बांदिवडेकर म्हणतात, "कादंबरीसारखा वाङ्मयप्रकार लेखकाच्या समाजाशी असलेल्या आंतरिक आपुलकीवर वाढणारा वाङ्मयप्रकार आहे.... सर्वच वाङ्मयकृतींच्या महानतेचा पाया समाज जीवनाविषयीची आस्था हा आहे. या आस्थेचे अवसान आणणे शक्य नसते. ती बीजभूत असावी लागते. जनजीवनाविषयी प्रचंड आस्था आणि जीवनमूल्याविषयीची आंतरिक बांधिलकी यांतूनच महान कादंबरीकार निर्माण होण्याची शक्यता असते"^१ प्रत्येक माणसाची जीवनानुभवांकडे पाहण्याची दृष्टी वेगळी असते तसेच प्रत्येक लेखकाची आंतरिक ओढ मानवी जीवनांत उद्भवणाऱ्या समस्या आणि माणूस यांच्यातील सहसंबंधाचे चित्रण करण्याकडे असली तरी प्रत्येकाच्या मनोवृत्तीनुसार त्याला जाणवणाऱ्या समस्या निरनिराळ्या असतात. लेखक ज्या देश-काल-परिस्थितीत जन्मतो-वाढतो त्यानुसार त्याचा माणसाच्या आयुष्याकडे बघण्याचा दृष्टिकोण घडतो. (येथे 'वाढतो' हा शब्द वयाने वाढतो अशा अर्थाने वापरलेला नसून विकसित होतो किंवा स्वतःचा विकास करून

घेतो अशा अर्थाने वापरला आहे.) त्यामुळे साहित्यनिर्मितीमागील 'लेखकाची भूमिका' हा घटक कोणत्याही साहित्यकृतीचा अभ्यास करताना विचारात घेणे विशेष महत्त्वाचे आहे.

डॉ. नारळीकर यांचे वैज्ञानिक संशोधनाबरोबरच विज्ञानविषयक लेख लिहिणे, संशोधनाविषयीची माहिती सोप्या शब्दात सामान्य माणसांपर्यंत पोहचविणे, अंतराळ-विज्ञान, ग्रह, तारे, धुमकेतू, ग्रहणे यांच्याविषयीची माहिती सोप्या शब्दांतून सामान्य माणसांपर्यंत पोहचवून त्याचे या गोष्टींबाबतचे गैरसमज, अंधश्रद्धा दूर करण्याचे काम सुरूच होते, आजही सुरू आहे. इंग्रजीमध्ये ज्याला Science Fiction म्हटले जाते, मराठीत 'विज्ञानसाहित्य' म्हणून संबोधले जाते त्या प्रकारच्या त्यांच्या लिखाणापेक्षा कितीतरी पटीने जास्त लेखन त्यांनी संशोधनपर निबंध आणि लोकार्थी विज्ञानविषयक पुस्तकांच्या स्वरूपात केले आहे. कारण मूळात डॉ. नारळीकर हे शास्त्रज्ञ आहेत आणि विज्ञानविषयक प्रबोधन करणे ही शास्त्रज्ञांची म्हणजेच त्यांचीही एक जबाबदारी आहे असे ते मानतात. त्यांच्या विज्ञानसाहित्यलेखनातील प्रबोधनवादी भूमिकेचे मूळ त्यांच्या या नैतिक जबाबदारी मानण्यात आहे.

१९७४ साली त्यांनी 'कृष्णविवर' ही आपली पहिली विज्ञानकथा लिहून विज्ञानसाहित्यलेखनास सुरूवात केली. ही आणि इतर अकरा कथा असलेला त्यांचा पहिला विज्ञानकथासंग्रह मार्च १९७९ मध्ये प्रकाशित झाला, ज्याच्या प्रास्ताविकात त्यांनी आपली विज्ञानसाहित्यलेखनामागील भूमिका स्पष्ट केली. व्यवहारज्ञान शिकविण्यासाठी निर्माण झालेल्या विष्णुशर्म्यांच्या 'पंचतंत्र'चा उल्लेख करून ते म्हणतात, 'विज्ञानाची गोळी जर कडू लागत असेल तर त्याला साखरेचे 'कोटिंग' म्हणजे कथेचे रूप देणे योग्य ठरेल. विज्ञानकथा अशा उद्देशाने लिहिल्या जाव्यात असे मला वाटते. निदान मी लिहितो त्या कथा तरी ह्याच उद्देशाने लिहिलेल्या आहेत..... विज्ञानकथा मनोरंजक आणि विज्ञानाच्या दृष्टीने उद्बोधक असावी. सध्या माहीत असलेल्या विज्ञानावर किंवा त्यात स्वतःच्या कल्पनाशक्तीने भर घालून उद्याच्या विज्ञानाचे चित्र रेखाटण्याचा त्यात प्रयत्न असावा'^२ वैज्ञानिक आणि एक सुसंस्कृत माणूस म्हणून नारळीकरांना वाटणाऱ्या सामाजिक बांधिलकीचे प्रतिबिंब त्यांच्या या विचारात आणि साहित्यात पडलेले आहे. त्याबद्दल ते म्हणतात, 'वैज्ञानिक शोध आणि त्यांचे तंत्रज्ञानात झालेले रूपांतर मानवसमाजाला कोणीकडे खेचत आहे याची सामान्य माणसाला जाणीव असली पाहिजे. ही जाणीव निर्माण करायची जबाबदारी मूलतः वैज्ञानिकांवर पडते..... अंधश्रद्धांवर उपाय म्हणजे वैज्ञानिक दृष्टिकोण - म्हणजे नीट तपासणी करूनच एखाद्या गोष्टीचा स्वीकार करणे. हा दृष्टिकोण वैज्ञानिक संशोधनाच्या मुळाशी असला तरी तो जीवनात इतरत्रही लागू पडतो. वैज्ञानिकच नाही तर प्रत्येक विचारवंताला ह्या दृष्टिकोणाचा वापर करण्याचा अधिकार आहे..... विज्ञानाचा जागरूकपणे वापर करताना हा दृष्टिकोण मानवसमाजाला अनिवार्य आहे. म्हणून हा दृष्टिकोण जनसामान्यांपर्यंत पोचवायचे काम वैज्ञानिकांचेच नव्हे तर प्रत्येक विचारवंताचे आहे'^३ असे नारळीकरांना वाटते, त्यासाठी फक्त

विज्ञानाविषयी माहिती देणारे लेखन पुरेसे नसून रंजक पद्धतीने वैज्ञानिक दृष्टिकोण निर्माण करणारे आणि मनोरंजक आशयातून कायमचे मनात राहणारे कथात्म साहित्य निर्माण होणे आवश्यक आहे आणि याच भूमिकेतून नारळीकरांनी विज्ञानकथा आणि विज्ञानकादंबरीलेखनास सुरुवात केली.

विज्ञान हे जिज्ञासेतून निर्माण झाले आहे. निसर्गातील अनेकविध अनाकलनीय गोष्टी विज्ञानामुळे समजायला मदत होते. त्यामुळे सकृतदर्शनी अनाकलनीय वाटणाऱ्या पण विज्ञानाच्या कारणमीमांसेत बसणाऱ्या घटनांच्या कल्पनेतून विज्ञानकथानक निर्माण होते. पण विज्ञानाचा पाया नसलेले कथानक कितीही प्रभावी असले तरी त्यातून निर्माण होणारी काल्पनिक परीकथा, भयकथा किंवा निव्वळ रहस्यकथा बनू शकते, पण विज्ञानकथा-कादंबरी ठरू शकत नाही. अशी डॉ. नारळीकरांची भूमिका आहे. वाचकाला विज्ञाननिष्ठ करावे असा त्यांचा विज्ञानसाहित्यलेखनामागील हेतू आहे.

मात्र याचा अर्थ असे नव्हे की विज्ञानातील संकल्पना शिकवण्यासाठीच नारळीकर विज्ञान साहित्य लेखन करतात. त्यांच्या कथात्म साहित्यात माणसा-माणसांचे परस्पर संबंध, त्यातील गुंतागुंत आणि त्याचा माणसाच्या वैयक्तिक व सामाजिक जीवनावर होणारा परिणाम केंद्रस्थानी असतो. कथानकाच्या ओघात सहजपणे आलेली विज्ञानसंकल्पना मात्र वाचकांना जास्तीत जास्त समजावी यासाठी ते प्रयत्न करतात. या संदर्भात ते म्हणतात, ‘मी जेव्हा गोष्ट लिहितो तेव्हा माझा उद्देश असा नसतो, की ती गोष्ट किंवा सिद्धांत समजावून सांगायचा. ‘कॉन्झर्व्हेशन ऑफ एनर्जी’ हा एक विज्ञानाचा सिद्धांत समजावून सांगायला पाहिजे. तर त्याच्यावरती एक गोष्ट लिहावयाची असं मी कधी करत नाही. परंतु एखादी विज्ञान गोष्ट घेतली तर त्याचा परिणाम काय होऊ शकेल आणि तसाच जर काही मनोरंजक भाग असेल तर त्या मनोरंजक भागावरती भर देऊन गोष्ट रचयची आणि त्याच्याभोवती मूळ भाग आणायचा आणि तो वाचकास कळल्याशिवाय राहू नये एवढी मी काळजी घेतो. गोष्टीमध्ये तो भाग लपला जाऊ नये, त्या भागाबद्दल वाचकाला कुठंतरी विचार करावासा वाटेल हा उद्देश मी डोळ्यांपुढे ठेवतो. परंतु तो सिद्धांत समजावून सांगायचा असा उद्देश मात्र माझ्या गोष्टींचा नसतो.’^४

नारळीकरांनी लहानपणापासून वाचलेल्या विविध भाषेतील मनोरंजक आणि दर्जेदार कथात्मसाहित्याचा प्रभाव त्यांच्या मनात आहे. याशिवाय पुस्तके आणि ज्ञान हीच खरी संपत्ती मानणाऱ्या सुसंस्कृत कुटूंबात वाढल्यामुळे पुस्तके, मग ती निखळ मनोरंजनात्मक असोत वा माहितीपर असोत ती माणसाच्या बौद्धिक, मानसिक, भावनिक व सामाजिक विकासास फार मोठा हातभार लावतात ही जाणीव अधिक पक्की झाली आहे. खगोल वैज्ञानिक म्हणून विश्वाचा अभ्यास करताना जगभरातील विविध संस्कृतींची ओळख त्यांना झाली आहे तसेच अनंत विश्वाच्या पसाऱ्यातील पृथ्वीच्या स्थानाची जाणीवही त्यांच्या मनात आहे. या पार्श्वभूमीवर विज्ञानाच्या

बळावर झपाट्याने बदलणाऱ्या, निसर्गाची पर्वा न करणाऱ्या, एकीकडे आधुनिक साधनांचा उपयोग फक्त कमी वेळेत जास्त पैसे कमविण्यासाठी करून घेताना दुसरीकडे अंधश्रद्धांच्या आहारी जाणाऱ्या, वैज्ञानिक दृष्टिकोणाकडे पाठ फिरवणाऱ्या मानवी समाजाविषयीचे चिंतन त्यांना विज्ञानसाहित्यलेखनास उद्युक्त करते. विज्ञान, संशोधन आणि वैज्ञानिक दृष्टिकोण म्हणजे नेमके काय याची जाणीव कथात्मसाहित्याच्या माध्यमातून अधिक लवकर रूजेल असे त्यांना वाटते. त्यांच्या या प्रबोधनात्मक भूमिकेला अनेक विज्ञानसाहित्यिकांचाही विरोध असूनही ते आपल्या भूमिकेवर ठाम आहेत.

३.२ डॉ. नारळीकर यांच्या कादंबरीची आशयसूत्रे / कथानक -

डॉ. नारळीकरांच्या कादंबऱ्यांच्या आशयसूत्रानुरोधाने त्यांच्या प्रत्येक कादंबरीचा सुरुवातीस परिचय करून घेतला आहे. त्यामध्ये 'प्रेषित' (१९८३), 'वामन परत न आला' (१९८६), 'अंतराळातील स्फोट' (१९९२), 'व्हायरस' (१९९६), 'अभयारण्य' (२००२) या पाच विज्ञानकादंबऱ्यांचा समावेश होतो. १९८३ पासून त्यांनी विज्ञानकादंबरी लेखनास प्रारंभ केला. विज्ञान केंद्रस्थानी ठेवूनही विज्ञान आणि मानवी जीवन यांच्या संबंधाचा विचार, त्यांची प्रबोधनात्मक दृष्टी याचा प्रत्यय त्यांच्या कादंबरीत कसा येतो हे त्यांच्या कादंबऱ्यांच्या आशयसूत्रांवरूनही कळते.

३.२.१ 'प्रेषित'^५ -

'प्रेषित' ही नारळीकरांची पहिली कादंबरी आहे. ती परग्रहावरील सजीवसृष्टीचा पृथ्वीशी संपर्क या वैज्ञानिक कल्पनेवर आधारित आहे. माणसाच्या अस्तित्त्वाच्या लढ्याला केंद्रस्थानी ठेवून वसाहतवादाच्या पार्श्वभूमीवर ही कादंबरी सांस्कृतिकदृष्ट्या भाष्य करते. वसाहतवादी विचारसरणीचा अन्वयार्थ स्पष्ट करण्याचा प्रयत्न करणारी ही कादंबरी पृथ्वीची भविष्यकालीन कल्पित आदर्श स्थिती चित्रित करते. त्याबरोबरच विज्ञानसंशोधनाच्या क्षेत्रातील मालकी हक्काची भावना, वैयक्तिक हेवेदावे आणि कोणतेही धोके पत्करून संशोधन पुढे नेण्याची, नव्याचा स्वीकार करण्याची संशोधकाची मानसिकता आणि तसे करत असताना त्याच्या वैयक्तिक आयुष्यावर होणारे परिणाम यांचे वास्तववादी चित्रण या कादंबरीत आले आहे.

इ. स. १९८५ पासून इ. स. २०४७ पर्यंतच्या विस्तृत काळातील वैज्ञानिक घडामोडींच्या आधारे ही कादंबरी साकारली आहे. लहानलहान वीस प्रकरणांतून या कादंबरीचे कथानक आकार घेते. पृथ्वीपलिकडे प्रगत जीवसृष्टी असेल तर... निर्माण होणाऱ्या अनेक भविष्यकालीन शक्यतांपैकी एक शक्यता या कादंबरीची मध्यवर्ती कल्पना आहे. ज्याप्रमाणे कादंबरीतील घटनांचा कालखंड मोठा आहे त्याप्रमाणे या घटना घडण्याची ठिकाणेही संपूर्ण जगभर

आहेत. बदलत्या काळाबरोबर निर्माण झालेल्या दळणवळणाच्या अत्याधुनिक सोयींमुळे जोडलेले जग येथे पाहायला मिळते. ‘पृथ्वीपलिकडे प्रगत जीवनसृष्टी असेल का ? आणि असेल तर तिच्याशी संपर्क कसा साधायचा’ या प्रश्नांचे उत्तर शोधण्यासाठी शास्त्रज्ञ एक हजार महाकाय रेडिओ दुर्बिणींनी बनलेला ‘सायक्लॉप्स’ प्रकल्प उभारतात. तो प्रकल्प विज्ञानविरोधकांच्या सांगण्यामुळे मिलिटरीच्या ताब्यात जातो, तरीही या अडथळ्यावर मात करीत संशोधक सायक्लॉप्सचा मूळ उद्देश सफल करण्यात यशस्वी होतात. एका राक्षसी ताऱ्याच्या ग्रहाकडून आलेले संदेश जॉन प्रिंगल या शास्त्रज्ञाला मिळतात. पृथ्वीवरील बाह्य जगातील सरकारी अडथळे पार पाडत बसण्यापेक्षा ते ‘प्रगत जीव’ संकटात आहेत, त्यांच्या हाकेला प्रतिसाद दिलाच पाहिजे या भावनेने जॉन प्रिंगल पृथ्वीविषयी जुजबी माहिती देणारा ‘संदेश’ पाठवतो आणि त्यानंतर तो अचानकपणे अपघातात मरण पावतो, त्याच्याकडे पाहण्याच्या मिलिटरीच्या संशयी नजरेमुळे आणि सायक्लॉप्सच्या वापरावरील बंधनामुळे त्याचा सहकारी पीटरही आपल्या इतर विषयावरील संशोधनामध्ये गढून जातो. मात्र संदेश पोहोचल्यानंतर त्या परक्या प्रगत जीवांनी पाठवलेले यान पृथ्वीकडे यायला निघते. पृथ्वीपासून जवळ असतानाच त्या यानाची एका मीटिओराइटशी टक्कर होते. अशावेळी एखादा लहानसा जीव त्यांच्याकडे उरलेल्या ऑक्सिजनसह ते पृथ्वीकडे पाठवून देतात. तत्पूर्वी त्यांच्या अतिप्रगत ग्रहावर विकसित झालेल्या मेंदूत माहिती भरण्याच्या तंत्रानुसार आपला ग्रह व त्यावरील परिस्थितीची माहिती या अर्भकाच्या मेंदूत भरली जाते. त्याच्याविषयीची माहिती देणारा एक सोन्याच्या पत्र्याचा फलक त्याच्याबरोबर पृथ्वीवर पाठवला जातो.

इ. स. २०२५ साली हे बाळ एका शेतमजूराला सापडते. संदेश देणाऱ्या सोन्याच्या पत्र्याची बाजारातली किंमत त्या शेतमजूराला मोहात पाडते व तो मजूर आपल्याला फक्त बाळच शेतात दिसल्याचे सांगतो. साहजिकच या बाळाच्या जन्माचं रहस्य आपोआपच जगापासून लपून राहते. भारतातील सुधाकर-मालिनी नाईक या महाराष्ट्रीयन जोडप्याला ते बाळ मिळतं. या जोडप्याला मूल-बाळ नसल्याने विहित वैद्यकीय तपासण्या व कायद्याच्या अटींची पूर्तता करून ते त्या बाळाला दत्तक घेतात. ‘आलोक’ नाव ठेवतात.

आलोकचा बालपणापासूनच बुद्धिमत्तेची चमक दाखवीत त्याच्या ध्येयाकडे प्रवास सुरू होतो. त्याला सुरूवातीपासून पाहणारे व मेंदूच्या कार्याचा अभ्यास करणारे डॉ. साळुंके, त्याचा मित्र चांग व मैत्रीण सँड्राच्या मदतीने तो परकीय जीवसृष्टीकडून आला आहे हे ओळखतात. आलोकचे ध्येय असते, पृथ्वी जीवसृष्टीच्या वाढीस योग्य ग्रह आहे असा संदेश आपल्या मूळ ग्रहाकडे पाठवण्याचे. अनेक अडथळ्यांवर मात करत तो आवश्यक ती माहिती मिळवतो व संदेश पाठविण्याची तयारी करतो. अशावेळी जॉन प्रिंगलच्या प्रयोगाची माहिती मिळवण्यासाठी त्याला मदत करणारे प्रिंगलचे सहकारी शास्त्रज्ञ सर पीटर व भावी आयुष्यात त्याची पत्नी बनणारी त्याची जीवलग मैत्रीण सँड्रा त्याला संदेश पाठवण्यापासून रोखतात.

आपण पृथ्वीवासीय माणसे आहोत व आलोक हा परका अतिप्रगत जीव आहे हे लक्षात येताच सँड्राला पृथ्वीच्या इतिहासात वसाहतवादामुळे स्थानिक रहिवाशांची काय स्थिती होते याची ज्वलंत उदाहरणे आठवतात. युरोपातील गोऱ्यांचे स्वागत करणाऱ्या रेड इंडियन जमाती आज त्यांच्याच जमिनीच्या कोपऱ्यात कसाबसा तग धरून आहेत. तर भारतीयांवरील इंग्रजांच्या राज्यामुळे त्यांची सर्वच क्षेत्रात झालेली पीछेहाट भरून काढणे त्यांना अवघड जाते आहे. इथे तर येणाऱ्या परक्या जीवांचा स्वतःचा ग्रह नष्ट होणार आहे, म्हणजे कायमस्वरूपी वसाहत म्हणूनच ते पृथ्वीकडे पाहतील. त्यामुळे तिला आलोक कितीही प्रिय असला तरी संदेश न पाठवणेच योग्य असे सँड्राचे मत असते. तर सर पीटर यांनी दीर्घकाल अनुभवलेल्या मानवी विकासाच्या प्रक्रियेमुळे त्यांना आलोक वर विश्वास दाखवून संदेश पाठवण्यास मुभा द्यावी असे वाटते. आजची मानवसंस्कृती विज्ञानाचं महत्त्व ओळखते. 'परक्यांना' काय व किती घ्यायचे आणि त्यांच्याकडून काय व किती घ्यायचे याचा नीरक्षीरविवेक २०४७ सालातील विकसित मानवी संस्कृतीकडे आहे, अशा विचाराने ते आलोकच्या संदेशांची टिपणवही त्याला परत करतात. आलोक संदेश पाठवतो. सँड्रा मात्र वसाहतवाद्यांचा इतिहास आठवून अस्वस्थ होते. इथे कादंबरीचा शेवट केला आहे.

या कादंबरीच्या आशयसूत्राद्वारे भविष्यकालीन कल्पित वास्तवाच्या आधारे वसाहतवादी विचारसरणी, माणसाच्या निर्मितीपासून सदैव त्याच्यासोबत राहिलेले निसर्गाबद्दलचे कुतूहल, त्यातून निर्माण झालेली मूलभूत संशोधनाची ओढ आणि त्याचा सामान्यांच्या आयुष्यावर होणारा परिणाम चित्रित करण्याचा नारळीकरांनी प्रयत्न केला आहे.

३.२.२ 'वामन परत न आला'^६-

'वामन परत न आला' ही नारळीकरांची दुसरी विज्ञान कादंबरी सप्टेंबर १९८६ ला प्रसिद्ध झाली. मानवाने विज्ञान आणि तंत्रज्ञानामध्ये प्रगती करत असताना निसर्ग-नियमांमध्ये बदल करण्याचा प्रयत्न केला तर त्याचे भयानक परिणाम काय असतील आणि असे परिणाम टाळण्यासाठी संशोधकांकडे दूरदृष्टी आणि वैज्ञानिक दृष्टिकोणाची किती आवश्यकता आहे या मध्यवर्ती कल्पनेवर या कादंबरीचे आशयसूत्र आधारलेले आहे.

विज्ञानकादंबरी ही भविष्यकाळाचे प्रक्षेपण करित असते. या कादंबरीतील मूळ सूत्र असलेली वैज्ञानिक प्रगती मात्र एका प्राचीन संस्कृतीची आहे. विज्ञानकादंबरीतील भविष्यकाळ म्हणजे असा कालखंड ज्याची माहिती इतिहास किंवा मानवी समाजाच्या सद्यस्थितीवरून मिळू शकत नाही. या कादंबरीत लौकिक अर्थाने भूतकालीन प्राचीन संस्कृतीच्या प्रगतीमुळे उद्भवलेले धोके मध्यवर्ती स्थानी आहेत. मात्र या पूर्वजांची वैज्ञानिक प्रगती माणसाच्या सध्या वेगाने होत असलेल्या वैज्ञानिक प्रगतीचे भविष्यकालीन चित्रच आहे.

कादंबरीतील आशयसूत्र पेटारा, बृहस्पती, वामन अशा तीन प्रकरणांमधून उलगडत जाते. डॉ. अरूल हा संशोधक गुरूत्वाकर्षणाच्या सिद्धांतावर आधारित एक प्रयोग करित असताना जमिनीत शंभर मीटर खोलीवर ३ मी. लांबीचा एक घनाकृती पेटारा सापडतो. अज्ञात धातूच्या या पेटाऱ्याकडे पाहून एखाद्या पुरातनसंस्कृतीने कालकुपीप्रमाणे तो ठेवलेला असावा असे डॉ. अरूलला वाटते. या आकस्मिक घटनेमुळे त्याचा प्रयोग पुढे ढकलला जातो व या पेटाऱ्याबद्दलच्या संशोधनासाठी डॉ. अरूल, प्रशासकीय स्तरावरून नवीनचंद्र पांडे हा पुराणवस्तुसंशोधक व डॉ. लक्ष्मणन हा संगणक व तंत्रज्ञान क्षेत्रातला संशोधक यांची नेमणूक होते. त्याबरोबरच संरक्षणयंत्रणेतील मेजर सामंत हे मुख्य संरक्षक अधिकारी म्हणून नेमले जातात.

यापैकी डॉ. अरूल हा राष्ट्रीय विज्ञानसंस्थेमार्फत काम करणारा शास्त्रज्ञ त्याच्या संस्थेतील प्रा. कीर्तिकर या अनुभवी संस्थाप्रमुखांच्या मताला महत्त्व देणारा आहे. डॉ. लक्ष्मणन हा जागतिक कीर्तीचा संगणक व सांकेतिक भाषा तज्ज्ञ आहे. त्याचा वर्षभरापूर्वीच विवाह झाला असल्याने तो आपल्या पत्नीलाही प्रकल्पाच्या ठिकाणी, 'गौरीबिदनूर' ला बोलावून घेतो. नवीनचंद्र पांडे हा आपल्या क्षेत्रात जागतिक कीर्ती मिळवून असला तरी मदिरा आणि मदिराक्षी प्रिय असलेला स्वच्छंदी माणूस आहे. त्याचे महागडे छंद पुरविण्यासाठी तो पुराणवस्तूंच्या स्मगलिंगमध्येही सहभागी झालेला आहे. प्रकल्पावर लक्ष ठेवणाऱ्या मे. सामंताना तिघांच्याही पार्श्वभूमीविषयी पूर्ण माहिती आहे. पण आंतरराष्ट्रीय गुन्हेगार-स्मगलर कार्ल शुल्झ ला पकडण्यासाठी ते आवश्यक तेवढीच माहिती उघड करतात व अरूल व लक्ष्मणन यांना विश्वासात घेऊन नवीनवर लक्ष ठेवतात.

भारतीय सरकारी लाल फितीच्या कारभारातून परवानगी मिळवत पेटारा उघडला जातो. आतील माहितीनुसार संगणक 'बृहस्पती' बनवला जातो. पेटारावाल्यांची संस्कृती अतिप्रगत असल्याने 'बृहस्पती' प्रचलित संगणकापेक्षा अनेक पटींनी आधुनिक व कार्यक्षम असतो. जगात ही बातमी पसरल्यानंतर, कोणत्याही मार्गाने आधुनिक तंत्रज्ञान मिळविणारा जगातील प्रथम क्रमांकाच्या संगणक कंपनीचा संचालक यामामोतो स्मगलर कार्ल शुल्झशी संपर्क साधतो.

दरम्यानच्या काळात नवीन पांडे आणि कार्ल शुल्झ यांच्यामधल्या दुव्याला - प्यारेलालला मे. सामंत पकडतात व नवीन पांडेला समज देतात. त्यामुळे पेटारा संस्कृतीच्या संगणक व यंत्रमानव बनवण्याच्या तंत्रज्ञानासाठी कार्ल स्वतः दुसरे मध्यस्थ वापरून प्रयत्न सुरू करतो.

प्रा. कीर्तिकरांच्या सल्ल्याने लक्ष्मणनला अंधारात ठेवून पेटारा संस्कृतीच्या माहितीप्रमाणे बनवलेल्या विचारक्षम, स्वतःची प्रतिकृती बनवू शकणाऱ्या यंत्रमानवाला केव्हाही नष्ट करता येईल असा उपाय डॉ. अरूल अंमलात आणतो. लक्ष्मणननेही प्रतिबंधक स्वरूपाचा बॅटरीवर आधारित एक उपाय योजलेला आहे. हा विचारक्षम यंत्रमानव - वामन आपल्या ज्ञान

ग्रहण करण्याच्या आणि ते योग्य ठिकाणी वापरण्याच्या प्रचंड क्षमतेने संपर्कात येणाऱ्या सर्वांनाच प्रभावित करतो.

मात्र 'वामन' आपल्यासारखे अनेक यंत्रमानव बनवून पृथ्वीवर राज्य करण्याची स्वप्ने पाहतो. त्यासाठी आपल्याला पूर्ण स्वातंत्र्य देऊ करणाऱ्या यामामोतोशी, कार्लशी संपर्क करतो. लक्ष्मणनची पत्नी उर्मिला हिच्या कार्लने केलेल्या अपहरणातून तिची सुटका करण्यास वामन मदत करतो व पुरेसा विश्वास संपादन केल्यावर स्मगलर कार्लकडे जाण्यासाठी त्याने केलेल्या कृतींचा आळ नवीन पांडेवर येईल अशी व्यवस्था करतो. प्रथमदर्शनी पुराव्याने चिडून मे. सामंत नवीनला ज्या दालनात कोंडून ठेवतात तेथेच नेमका त्या अतिप्रगत प्राचीन संस्कृतीने अवध्या पाच मीटरवरच पुरलेला एक फलक ठेवलेला असतो. त्याच्याबद्दल सर्वजण विसरून गेलेले असतात. आता त्या संस्कृतीची भाषा पुरती अवगत झालेली असल्याने नवीन सहजपणे तो फलक वाचतो. तेव्हा त्याला कळते की प्राचीन संस्कृतीने निर्माण केलेल्या विचारक्षम, स्वतःची प्रतिकृती निर्माण करू शकणाऱ्या यंत्रमानवांनीच त्या संस्कृतीतील मानव नष्ट केले व कालांतराने स्वतःही नष्ट झाले. सावधगिरीचा इशारा देण्यासाठी तो फलक असतो. लक्ष्मणन, अरूल व मे. सामंत आश्चर्यचकीत होतात. कार्लबरोबर संगणक आणि प्रतिकृती बनवण्याच्या तंत्रज्ञानाची खरी माहिती घेऊन यामामोतोकडे पळून जाणाऱ्या वामनला त्याला पुत्रवत मानणारा लक्ष्मणन भावनिक आवाहन करतो. त्यावर वामन बधत नाही. लक्ष्मणनने योजलेला प्रतिबंधात्मक उपाय त्याने आधीच निकामी केलेला असतो. तेव्हा अरूल लक्ष्मणनच्या परवानगीने कीर्तिकरांच्या सल्ल्याने त्याने केलेला उपाय अंमलात आणून कार्लसह वामनला नष्ट करतो. अशाप्रकारे 'वामन' म्हणजेच विचारक्षम यंत्रमानव परत येत नाही.

'वामन परत न आला' या कादंबरीची घडण एखाद्या रहस्यकथेप्रमाणे असली तरी तिच्यातील वैज्ञानिक सूत्राचा पाया भक्कम आहे. नारळीकरांचा मूळ उद्देश विज्ञानाविषयी माहिती देणे व वैज्ञानिक दृष्टिकोणही निर्माण करणे त्यांनी या कादंबरीमध्ये निश्चितपणे साध्य केला आहे. त्याचप्रमाणे कथेच्या आशयसूत्राला विविधांगी पैलू असूनही कादंबरीचा आशय एकसंधपणे उमटविण्यात ते यशस्वी झाले आहेत.

३.२.३ अंतराळातील स्फोट -

'अंतराळातील स्फोट' ही नारळीकरांची कादंबरी त्यांच्या 'स्फोट' या कथेवर आधारित आहे. या कादंबरीमध्ये नारळीकरांनी तीन काळांचा वेध घेण्याचा प्रयत्न केला आहे.

१९९२ मध्ये प्रकाशित झालेल्या या कादंबरीतील पहिला काळ हा सन ६३२ चा, दुसरा काळ हा सन १९९६ चा तर तिसरा काळ सन २७१० चा कल्पिलेला आहे. सन ६३२ च्या काळामध्ये आकाशामध्ये झालेल्या एका ताऱ्याच्या स्फोटाची नोंद, बौद्ध संप्रदायातील महायान

पंथातील भिक्खू सारिपुत्ताने केलेली असते. ही नोंद विज्ञानाला आवश्यक असावी तशी शास्त्रीय पद्धतीने केलेली असते. सारिपुत्ताने केलेल्या आकाश निरीक्षणाचे भाषिक रूप या कादंबरीच्या पहिल्या भागात आलेले आहे, ज्यामध्ये आठ प्रकरणे आहेत. भारतीय संस्कृतीच्या पुरातन शास्त्रीय परंपरेच्या स्वरूपाचे दर्शन या भागात घडते.

त्यानंतर १९९६ मध्ये अविनाश नेने ही खगोलशास्त्रज्ञाची व्यक्तिरेखा या गतकालीन इतिहासाचा मागोवा घेते. अविनाश नेने वैज्ञानिक सिद्धांताने आणि प्रयोगांद्वारे वैज्ञानिक सत्याचा पाठपुरावा करतात. सारिपुत्ताच्या काळातील ताम्रपत्रांचा शोध घेतला जातो. सम्राट हर्षवर्धनाने भारताच्या विविध प्रांतात ठेवलेली ताम्रपत्रे व त्यांचे उत्खनन कसे केले जाते हा या प्रकरणातील महत्त्वाचा भाग आकर्षक पद्धतीने चित्रित केला आहे. काही चित्रांच्या मदतीने नकाशावाचन करून त्या उत्खनन स्थळापर्यंत पोहोचण्यात संशोधक यशस्वी होतात. सारीपुत्ताच्या काळात अंतराळात झालेल्या स्फोटाची माहिती जेव्हा मिळते तेव्हा संशोधकांचे इप्सित उद्दिष्ट साध्य होते. सारीपुत्ताने केलेल्या नोंदीच्या आधारे भूतकाळातील या स्फोटाचे भविष्यकाळात काय परिणाम होऊ शकतील याचे कल्पित वास्तव कादंबरीतील पुढच्या भागात सन २७१० मध्ये दिसते.

या तिसऱ्या भागात, सहा प्रकरणांमध्ये २७१० मधील आधुनिक, प्रगत संस्कृतीचे चित्रण येते. याच काळात अंतराळातील 'त्या' स्फोटातून बाहेर पडलेली किरणे पृथ्वीपर्यंत येऊन पोहोचतात. प्रगत संस्कृती या किरणांनी, त्यांतील प्रचंड उर्जेमुळे नष्ट होते. त्याचवेळी उत्क्रांतीच्या प्राथमिक पायऱ्यांवर असणारी आदिम संस्कृती हळूहळू प्रगती करते. या संस्कृतीच्या प्रगतीचे संदर्भ माणसाला सदैव निसर्गाविषयी वाटणारे कुतूहल दर्शवितात. वैज्ञानिक प्रगतीचा आलेख हा संशोधनाच्या परंपरेवर आधारित असून, ती परंपरा जतन करण्याचा मानस या कादंबरीमध्ये व्यक्त केलेला आहे.

भारतीय पौराणिक कथा किंवा प्राचीन संस्कृत काव्याचा आधार घेऊन बरेचदा आपल्या वैज्ञानिक प्रगतीची परंपरा फार पुरातन असल्याचे सांगितले जाते. मात्र 'विज्ञान विशिष्ट नियमांनी, विशिष्ट परिस्थितीत, विशिष्ट प्रयोगांनी कोणाकडूनही सिद्ध केले जाऊ शकते' या निकषावर ही पुराणे व त्यांतील तथाकथित विज्ञान लंगडे पडते. पार्श्वभूमीवर शास्त्रीय पुरावा देणारी नोंद कशी असावी याचे उत्तम उदाहरण म्हणजे भिक्खू सारिपुत्ताची अंतराळातील स्फोटासंबंधीची नोंद महत्त्वाची ठरते.

अशाप्रकारे आकाशातील ताऱ्याचा स्फोट, स्फोटानंतरचे परिणाम आणि भविष्यकालीन मानवसमाज याविषयीचे भाष्य सदर कादंबरीचे आशयसूत्र आहे.

नारळीकरांनी त्यांच्या स्वतःच्या 'स्फोट' या कथेच्या आशयसूत्रावर आधारित असे अधिक व्यापक आशयसूत्र या कादंबरीमध्ये विकसित केले आहे. आपल्या 'विज्ञानसाहित्यनिर्मितीतील समस्या' या लेखामध्ये त्यांनी या आशयसूत्राची मांडणी करताना

कोणत्या पद्धतीने विचार केला होता हे स्पष्ट केले आहे. ‘जरी अशा घटना अति विशाल, चमत्कृतिपूर्ण, काहीशा अनाकलनीय असल्या तरी त्यांचा संबंध वाचकाला माहित असलेल्या पार्श्वभूमीशी जोडल्याखेरीज त्या मनोवेधक ठरत नाहीत असे मला वाटते. ‘स्फोट’ ही माझी विज्ञानकथा. (महाराष्ट्र टाईम्स वार्षिक अंक १९७९ मध्ये प्रसिद्ध झाली.) ती लिहिताना मला याची जाणीव झाली. पृथ्वीजवळ जर एखादा सुपरनोव्हा (स्फोट होणारा तारा) उद्भवला तर किती हाहाकार उडेल याचे चित्र ह्या गोष्टीत रंगवलेले आहे. पण त्याला वास्तवतेचे स्वरूप घायला अनेक गोष्टींचा विचार करावा लागला.

‘उदाहरणार्थ, १०५४ साली पृथ्वीवासीयांना एक सुपरनोव्हा स्फोट होताना पाहायला मिळाला. त्यानंतर आपल्या आकाशगंगेत असे दोन स्फोट झाले, की त्यांची खगोलशास्त्रांनी नोंद केली. तेव्हा गोष्टीतल्या काल्पनिक सुपरनोव्हाचा स्फोट १०५४ पूर्वी असावा आणि त्यातून, जर तो पृथ्वीपासून फार लांब असेल तर कथेच्या दृष्टीने त्याचा फारसा उपयोग नाही, कारण त्याच्या स्फोटाचे परिणाम येथे जाणवणार नाहीत. स्फोटातून जे काही मलकण बाहेर पडतात ते फार वेगाने इकडे येतात असे त्याच्यात लिहिलेले आहे आणि अंतर जर फार लांब असेल तर त्या कणांचा येण्याचा वेग पुष्कळच कमी होतो. पण जर तो स्फोट जवळ झालेला असेल तर त्याचे परिणाम लगेच जाणवतील. गोष्टीच्या दृष्टीने पृथ्वीवर उडालेला हाहाकार भविष्यकाळात पुढील काही शतकांत घडवा अशी अपेक्षा होती. ह्या सर्व गोष्टींचा विचार करून त्या स्फोटाचे अंतर आणि काळ ठरवावे लागले.’^८

यांतून नारळीकरांनी या कादंबरीच्या आशयसूत्राला आकार देताना ज्ञानशास्त्रीय माहितीला दिलेले महत्त्व लक्षात येते. त्यांच्या अन्य विज्ञानकथा-विज्ञानकादंबऱ्यांप्रमाणेच ‘अंतराळातील स्फोट’ या कादंबरीचे कथानक कल्पनाशक्तीचा वापर करून फुलवलेले असले तरी वैज्ञानिक तथ्यांचा आधार न सोडता, ज्ञात विज्ञानाच्या अटी मान्य करून सामान्यांच्याही तर्कबुद्धीला पटेल असे कल्पनाचित्र या कादंबरीत मांडले आहे.

३.२.४ ‘व्हायरस’^९ -

‘व्हायरस’ ही जयंत नारळीकरांची चौथी विज्ञानकादंबरी माणसाच्या वैज्ञानिक प्रगतीबरोबर माणूस कसा यंत्रावलंबी होत चालला आहे हे दाखविणारी आहे. जितका प्रगत समाज तितके त्याचे यंत्रावलंबीपण जास्त. संगणक तर माणसाच्या आयुष्याचा अविभाज्य भाग बनला आहे. अशावेळी पृथ्वीबाहेरील एखाद्या अतिप्रगत संस्कृतीने पृथ्वीवर हल्ला करायचा ठरवले तर ती कोणत्या प्रकारे आक्रमण करेल, त्याचे काय परिणाम होतील आणि त्यावर मात करण्याचे कोणते संभाव्य उपाय असतील याचे चित्रण या कादंबरीमध्ये आले आहे.

‘व्हायरस’ ही कादंबरी ‘उपोद्घात ते उपसंहार’ अशा चोवीस प्रकरणांमध्ये

मांडलेली आहे. भारतीय खगोलशास्त्रज्ञ आदिकाळातील आकाशगंगांच्या निर्मितीचे क्षण टिपण्यासाठी, खगोलशास्त्रातील वैज्ञानिक प्रगतीचे एक महत्त्वाचे पाऊल टाकतात, पन्नास मीटर्स व्यासाच्या पन्नास दुर्बिणींचे एक संकुल उभारतात. या 'महाकाय' दुर्बिणीला उद्घाटनाच्या दिवशी बर्नार्डच्या ताऱ्याकडे वळवतात. यातूनच कादंबरीच्या आशयसूत्राची सुरुवात होते. या ताऱ्याभोवती असणाऱ्या एका ग्रहावरील अतिप्रगत संस्कृती संगणकात नेटवर्कमधून पसरणाऱ्या संगणक-व्हायरसचे प्रक्षेपण करते. भारतातील महाकाय दुर्बिण व अमेरिकेतील व्ही. एल. ए. या रेडिओ दुर्बिणींमार्फत हा व्हायरस ग्रहण केला जातो आणि नेटवर्कमधून तो विविध यंत्रणांमध्ये पसरतो. विमानसेवा, हॉटेलव्यवसाय, देशाची संरक्षण व्यवस्था अशा जिथे-जिथे संगणक आहे तिथे-तिथे या व्हायरसच्या प्रभावामुळे गोंधळ उडतो. संगणकतज्ञ तात्पुरत्या स्वरूपात त्याला नाहीसा करून सर्व व्यवस्था पूर्वपदावर आणतात. पण या व्हायरसचे उगमस्थान कोणालाही सापडत नाही. भारत-पाकिस्तान हे पूर्वापार शत्रू असणारे देश एकमेकांविषयी संशय घेतात. भारत आणि पाकिस्तानप्रमाणेच आफ्रिका, युरोप, ऑस्ट्रेलिया, अमेरिका सर्वत्र व्हायरसच्या प्रभावामुळे तात्पुरत्या काळासाठी यंत्रणा विस्कळीत होणे व तज्ञांच्या मदतीने पुन्हा सुरू होणे चालू राहते. विविध देशांच्या संरक्षणयंत्रणांमध्ये झालेल्या गोंधळामुळे उच्चस्तरीय चौकशीला सुरुवात होते, शास्त्रज्ञांची मदत घेतली जाते.

भारतीय शास्त्रज्ञ नारायण जगताप, गोपालस्वामी व इतर विविध देशांचे सहा शास्त्रज्ञ असे आठ शास्त्रज्ञ एकत्र येऊन विचारविनिमय करतात. नारायण जगताप महाकाय दुर्बिणीच्या संकुलातील एका डिशच्या बंडखोर वर्तनावरून प्रयोग करून काही निष्कर्ष काढतो. या कामी त्याला भारतीय प्रशासनिक सेवेतील ज्येष्ठ अधिकाऱ्याकडून एक संगणक तज्ञ दिला जातो, तो आपल्या संगणकीय ज्ञानाच्या बळावर व्हायरसचे स्वरूप निश्चित करतो. आतापर्यंत दुर्बिणीद्वारे आलेले व्हायरसचे भाग हे एका अखंड व्हायरस प्रोग्रॅमचे क्रमवार छोटे भाग असतात. यानंतरचा येणारा भाग मिळून व्हायरस प्रोग्रॅम पूर्ण होण्याची शक्यता असते.

अशावेळी आठही शास्त्रज्ञ एकत्र येऊन हबल दुर्बिणीच्या माध्यमातून नारायण जगतापने मांडलेल्या तर्काला पूरक असा पुरावा मिळवतात. बर्नार्डच्या ताऱ्याभोवती फिरणारा एक ग्रह हे व्हायरसचे उगमस्थान असते. यावर उपाय म्हणून शास्त्रज्ञ आपापल्या दुर्बिणी बर्नार्डच्या ताऱ्याकडे न वळवण्याचे ठरवतात. हट्टाने वेध घेऊ इच्छिणाऱ्या शास्त्रज्ञाला संगणकतज्ञाच्या मदतीने त्याच्या हट्टापासून परावृत्त करतात. मात्र पूर्वीच आलेल्या व्हायरसच्या उच्चाटनासाठी जगातील सर्व देश एकत्र येऊन अभूतपूर्व एकी दाखवतात. आता व्हायरसच्या उच्चाटनासाठी अतिशय अवघड पण आवश्यक असा उपाय म्हणजे संपूर्ण संगणकयंत्रणा बंद करून पूर्णपणे शुद्ध करणे. अर्थात सर्वत्र संगणकयंत्रणेची सवय झालेल्या प्रगत देशांसमोर हे एक मोठे आव्हानच असते. पण दुसरा पर्यायही नसतो. त्यामुळे आंतरराष्ट्रीय पातळीवर नियंत्रण ठेवून, कडक

शिस्तीच्या अंमलाखाली सर्व संगणकांचे शुद्धीकरण केले जाते. पूर्ण बिस्कटलेली जीवनपद्धती परत मूळपदावर यायला तीन वर्षांचा काळ लागतो. पुन्हा सर्व व्यवहार सुरळीतपणे चालू होतात पण परकीय जीवांनी अशाप्रकारे अस्तित्त्व दाखवल्यामुळे शास्त्रज्ञांच्या मनात चिंता व कुतूहल कायम राहते.

३.२.५ 'अभयारण्य'^{१०} -

'अभयारण्य' ही नारळीकरांची विज्ञानकादंबरी म्हणजे त्यापूर्वी त्यांनीच लिहिलेल्या याच नावाच्या कथेची वाढवलेली आवृत्ती. तंत्रज्ञानाचा अविचाराने केला जाणारा वापर, माणसाची ओझोनच्या आवरणाच्या संरक्षणाबाबतची उदासीनता, अण्वस्त्रांची वाढ या गोष्टीतून माणसाची जी बेपर्वाई दिसून येते तिचे परिणाम काय होतील किंबहुना काय होत आहेत याकडे लक्ष वेधणारी ही कादंबरी पर्यावरणविषयक जाणवा समृद्ध करते.

शून्य ते एकोणीस अशा वीस प्रकरणामध्ये या कादंबरीचे आशयसूत्र सामावलेले आहे. परक्या अतिप्रगत जीवसृष्टीचे प्रतिनिधी पृथ्वीवर सजीवसृष्टीचे बीजारोपण करतात आणि एखाद्या अभयारण्याप्रमाणे पृथ्वीवरील नैसर्गिक परिसरात हस्तक्षेप न करता सजीवसृष्टीच्या वाढ व विकासाकडे लक्ष ठेवतात अशी मध्यवर्ती कल्पना असलेल्या या कादंबरीत मानवाच्या प्रगतीचे टप्पे आणि त्यांचा पर्यावरणावर होणारा परिणाम, नैसर्गिक आपत्ती, त्यांतून सावरलेला मानव याचे क्रमबद्ध चित्रण आले आहे.

अग्नीच्या शोधापासून पहिले प्रकरण सुरू होते. त्यानंतर धुमकेतूच्या पृथ्वीजवळून जाण्याने होणाऱ्या जलप्रलयाची सूचना मनु आणि नोहाला मिळते, जीवसृष्टी वाचते. अँथेन्स शहरात अचानक प्लेगची साथ येते आणि प्रचंड मनुष्यहानी होते. पण तेव्हाही स्वप्नाच्या मार्गाने वैद्य बर्टोलांना अंतिम उपायाविषयी सूचना मिळते आणि प्लेगचे संकट टळते. पुढे माणसाच्या प्रगतीचा महत्त्वाचा टप्पा म्हणजे वाफेच्या शक्तीचा शोध, न्यूटनचा गुरुत्वाकर्षण सिद्धांत या प्रत्येक टप्प्यावर हे अतिप्रगत जीव मानवाच्या आयुष्यात व निसर्गात प्रत्यक्ष हस्तक्षेप न करता त्याला विकासाठी दिशा दाखवतात.

येणाऱ्या प्रत्येक नव्या शतकाबरोबर मानवाच्या वैज्ञानिक प्रगतीचा वेग वाढतच गेला. सामान्य माणसाच्या दैनंदिन व्यवहारात तंत्रज्ञानाच्या प्रगतीने प्रवेश केला आणि दैनंदिन व्यवहार अतिशय सोपे झाले. पण त्याबरोबरच पर्यावरणीय समस्या वाढल्या. अणुबॉम्बचा शोध आणि त्याचा प्रयोग हा मानवी वैज्ञानिक प्रगतीच्या इतिहासातला महत्त्वाचा टप्पा होता. विज्ञान - तंत्रज्ञानाच्या मदतीने माणसे संहारक अण्वस्त्रांची मोठ्या प्रमाणावर निर्मिती करून पृथ्वीचा सर्वनाश करतील की काय ? अशी भिती विचारवंत व्यक्त करीत असतानाच इ. स. २०७२ मध्ये खरोखरच तशी परिस्थिती उद्भवते. एक अतिरेकी गट पाकिस्तानी अण्वस्त्रांवर ताबा मिळवतो आणि ती

भारतावर डागण्याची धमकी देतो यावर उपाय म्हणून भारत सरकार आपली अण्वस्त्रे वापरून प्रतिहल्ला करण्याची योजना बनवते. अशाप्रकारे होणारा भयंकर संहार टाळण्यासाठी पृथ्वीवरील जीवसृष्टी आणि तिची वाढ व विकास यांच्यावर लक्ष ठेवून असणारे ते परके प्रगत जीव सर्व देशांची सर्व अधिकृत व अनधिकृत अण्वस्त्रे निकामी करतात व संदेशाच्या रूपाने आपले अस्तित्व प्रकट करतात. या कादंबरीमधून विश्वाचा पसारा किती अफाट आहे आणि त्यामध्ये पृथ्वीचे स्थान किती नगण्य आहे, याचबरोबर माणसाला आजवर ज्ञात असलेल्या खगोलशास्त्रीय माहितीनुसार पृथ्वी हा एकमेव जीवसृष्टी असलेला ग्रह आहे. त्यामुळे अशा या ग्रहाच्या पर्यावरण संरक्षणाची जबाबदारी स्वतःला प्रगत समजणाऱ्या मानवावरच पडते याची जाणीव करून देण्यात लेखक यशस्वी झाला आहे.

नारळीकर यांच्या पाचही विज्ञानकादंबऱ्यांची कथानके ही त्यांच्या अनुभवविश्वाशी आणि जीवनानुभवाशी जवळचे नाते सांगणारी आहेत. यासंदर्भात नारळीकर स्वतः आपल्या ‘व्हायरस’ या कादंबरीच्या प्रस्तावनेत म्हणतात, ‘कथानक, पात्रे आणि प्रसंग सर्व काल्पनिक आहेत. पण कुठल्याही लेखकाचे कल्पनाविश्व त्याच्या वास्तव विश्वावर आधारलेले असते. ‘व्हायरस’ आणि मी त्याला अपवाद नाही’^{११} हे विधान फक्त ‘व्हायरस’ कादंबरीबद्दलच नव्हे तर त्यांच्या सर्वच कादंबऱ्यांबाबत खरे आहे.

त्यांच्या पाचही कादंबऱ्यांमधील कथानके ही विज्ञानाच्या भक्कम पायावर उभी राहून भविष्यकालीन माणसांच्या परस्पर-संबंधाचे विविध पैलू दर्शविणारी आहेत. नारळीकर खगोलशास्त्रज्ञ असल्याने साहजिकच ‘प्रेषित’, ‘अंतराळातील स्फोट’, ‘व्हायरस’, ‘अभयारण्य’ या चार कादंबऱ्यांमध्ये कथानक त्यांच्या खगोलविज्ञानातील अभ्यास व संशोधनाचा प्रभाव दिसून येतो. ‘वामन परत न आला’ या कादंबरीमधील कथानकात खगोलशास्त्रीय संशोधन नसलं तरी संशोधन-अभ्यास आणि व्यवहारातील समस्यांवरील उपाय (संशोधनाचे उपयोजन) या त्यांच्या आयुष्याशी निगडित पैलूचा प्रभाव दिसून येतो.

त्यांच्या या पाचही कादंबऱ्यांमध्ये त्यांनी वापरलेल्या वैज्ञानिक सूत्राच्या आधाराने कथानक विकसित होत जाते. ‘प्रेषित’ या त्यांच्या कादंबरीतील कथानक इ. स. १९८५ ते इ. स. २०४७ पर्यंतच्या विस्तृत कालखंडातील वैज्ञानिक प्रगतीबरोबर माणसांच्या परस्परसंबंधातील बदल दर्शवते. ‘घटनांची कालानुसारी जुळणी म्हणजे कथातत्व; त्यात कार्यकारणतत्त्वाची भर म्हणजे कथाबंध’^{१२} या डॉ. द. भि. कुलकर्णी यांच्या मताप्रमाणे कादंबरीमध्ये घटना आणि त्यामागील कार्यकारणभाव यातून एक सशक्त कथाबंध निर्माण होतो. भविष्यकाल कल्पिलेला असूनही एक तर्कनिष्ठ कथानक आकार घेते. परग्रहावरील सजीव जर मदतीच्या अपेक्षेने पृथ्वीवर आला तर एक माणूस म्हणून आणि शास्त्रज्ञ म्हणून भविष्यकालीन मानव कसा वागेल याचे चित्रण ‘प्रेषित’ मधून उभे राहते.

‘वामन परत न आला’ या कादंबरीचे कथानक हे मानवाची विज्ञान-तंत्रज्ञानातील प्रगती जर परिणामांचा सम्यक विचार न करता सुरू राहिली तर काय स्थिती निर्माण होईल याचे यथार्थ दर्शन घडवते. भूतकाळातील अतिप्रगत संस्कृतीकडून मिळालेल्या तंत्रज्ञानाचा वापर करून शास्त्रज्ञ विचारशक्ती असणारा आणि स्वतःच्या प्रतिकृती निर्माण करू शकणारा यंत्रमानव तयार करतात. हा यंत्रमानव सर्वच क्षेत्रांमध्ये माणसापेक्षा अधिक कुशल असल्याने त्याला पृथ्वीवर माणसांची गरज वाटत नाही. पृथ्वीवरील प्रगत पण शारीरिकदृष्ट्या दुबळ्या माणसांना नष्ट करून आपले म्हणजेच विचारक्षम यंत्रमानवांचे राज्य असावे अशी स्वप्ने तो पाहत असतो, पण जे त्याला निर्माण करतात तेच त्याचा हेतू ओळखताच त्याला नष्ट करतात. पृथ्वीवर नेहमीच बलवानांनी दुर्बलांवर राज्य केले आहे. माणूससुद्धा आपल्या बुद्धीच्या बळावर सर्व नैसर्गिक साधनसंपत्ती आपल्यासाठी निर्माण झाली आहे असे मानून निसर्गावर वर्चस्व गाजवण्याचा प्रयत्न करतो. पण जेव्हा तो निसर्गनियमांच्या विरोधात कृतींचा अतिरेक करेल तेव्हा तो स्वतःचा नाश ओढवून घेईल, हे सत्य मानवाच्या वैज्ञानिक प्रगतीच्या टप्प्यांच्या आधारे या कादंबरीत चित्रित करण्यात नारळीकर यशस्वी झाले आहेत.

पूर्वी उल्लेख केल्याप्रमाणे ‘अंतराळातील स्फोट’ ही कादंबरी लेखकाच्या ‘स्फोट’ या कथेवर आधारित आहे. कादंबरीचे कथानक ६३२, सन १९९६ आणि सन २७१० अशी तीन काळांमध्ये कादंबरीतील परस्परपूरक नैसर्गिक घटनांमधून विकसित होत जाते. १९९२ मध्ये प्रकाशित झालेल्या या कादंबरीत १९९६ आणि त्यानंतर २७१० या भविष्यकाळातील कल्पित वास्तव इ. स. ६३२ मध्ये भिक्खू सारिपुत्ताने खगोलीय घटनेच्या केलेल्या नोंदीच्या आधारे विज्ञानाच्या भक्कम पायावरून प्रक्षेपित करण्याचा प्रयत्न केला आहे. विज्ञानाच्या विकासाचा आलेख हा संशोधनाच्या परंपरेवर आधारित असतो आणि विज्ञानाच्या विकासाबरोबरच विश्वातील नैसर्गिक घटना माणसाच्या किंबहुना जीवसृष्टीच्या वाढ व विकासामध्ये महत्त्वाची भूमिका बजावतात. अंतराळातील स्फोट ही घटनाच या कादंबरीचे मुख्य वैज्ञानिक सूत्र आहे. स्फोटांतून बाहेर पडलेल्या किरणांतून प्रगत संस्कृती नष्ट होते आणि आदिम संस्कृती त्याच विकासाच्या टप्प्यांतून प्रगतीच्या दिशेकडे चाललेली दिसते. कथानकातील एकसूत्री घटनाक्रमामुळे कादंबरी एकसंधपणे कथासूत्राचा प्रभाव निर्माण करण्यात यशस्वी झाली आहे.

‘व्हायरस’ या कादंबरीचे कथानक ‘प्रगत परकीय जीवसृष्टीचा हल्ला’ या कल्पनेवर आधारित आहे. या कादंबरीच्या विस्तीर्ण अवकाशात संगणकाच्या प्रभावाखाली माणसाने स्वतःला गुलाम बनवून घेतल्यामुळे जर संगणक अकार्यक्षम झाला तर माणसावर त्याचे काय परिणाम होऊ शकतील हे कल्पित परिणामकारकपणे मांडले आहे. परकीय जीवसृष्टीचा हल्ला हा ‘कंप्यूटर व्हायरस’ च्या रूपात होतो. या व्हायरसचं स्वरूप शोधून काढताना विज्ञानसंस्थांमधील राजकारण, शास्त्रज्ञांचे परस्परसंबंध, जागतिकीकरणामुळे निर्माण झालेले प्रश्न आणि विविध देशातील अतिरेकी

कारवाया यांचा या कादंबरीचे कथानक वास्तवदर्शी करण्यासाठी नेमकेपणाने उपयोग करून घेण्यात आलेला आहे.

‘अभयारण्य’ च्या प्रास्ताविकामध्ये कादंबरीलेखनामागील आपली भूमिका स्पष्ट करताना नारळीकर म्हणतात, ‘तंत्रज्ञानाचा अविचारपूर्वक केलेला वापर, आपले रक्षण करणारे ओझोनचे कवच भेदले जात आहे, त्याबद्दलची उदासीनता, आपले मर्यादित हितसंबंध जपण्यासाठी संपूर्ण जीवसृष्टीला मारक ठरणाऱ्या अण्वस्त्रांची वाढ आदी गोष्टी काय दर्शवतात ? ‘वसुधैव कुटुम्बकम्’ हे तथ्य कळले असले तरी अद्याप आपल्या आचरणात रूजलेले नाही. उलट हे कुटुंब नांदू नये अशा स्थितीत वसुधेला आणून सोडायची बेपर्वाईच दिसून येते. अशा चिंतेतून अभयारण्य ही काल्पनिका उद्भवली एवढे म्हटले तरी पुरे.’^{१३} खगोलशास्त्रात अभ्यास आणि संशोधन करताना पृथ्वीचे जीवसृष्टीबाबतचे एकमेवाद्वितीयत्व त्यांना जाणवले तसे विश्व किती अफाट आहे आणि त्यात पृथ्वीचे स्थान किती नगण्य आहे याचीही जाणीव झाली आणि त्यातूनच ‘पृथ्वीबाहेरील एखाद्या अतिप्रगत जीवसृष्टीने जीवसृष्टीच्या उत्क्रांतीचा अभ्यास करण्यासाठी जाणीवपूर्वक विकसित केलेले अभयारण्य’ यातून या कादंबरीचे कथानक निर्माण झाले आहे. ही अतिप्रगत जीवसृष्टी तिच्या प्रतिनिधीमार्फत पृथ्वीवरील घडामोडींवर लक्ष ठेवून आहे. किंबहुना तिचे प्रतिनिधी विकासाच्या टप्प्यांवर पुढे जाण्यासाठी माणसाला नकळत मदतच करत आहेत पण प्रत्यक्ष हस्तक्षेप करणे मात्र ते टाळतात. जेव्हा अतिरेक्यांच्या हाती अण्वस्त्रे पडून निर्णायक स्थिती निर्माण होते तेव्हा जगातील सर्व अण्वस्त्रे निकामी करून ते आपले अस्तित्व दर्शवतात. आदिमकाळापासून इ. स. २०७२ पर्यंतच्या विस्तृत कालखंडात मानवी प्रगतीच्या टप्प्यांवरील महत्त्वाच्या घटनांमधून कथानक विकसित होते. इ. स. २०७२ मधील कल्पित प्रगतीही वैज्ञानिक आधारामुळे वास्तवदर्शी वाटते. विज्ञानकादंबरी हे उद्याचे वास्तव असते या अर्थाने ‘अभयारण्य’चे कथानक वास्तवाकडे पाहण्याची एक वेगळी दृष्टी देते.

कथानक म्हणजे लेखकाने वाचकांसमोर ठेवलेली प्रसंगांची, व्यक्तींची, त्यांच्या कृतींची, घटनांची जुळणी. नारळीकरांच्या पाचही कादंबऱ्यांची कथानके वैज्ञानिक प्रगतीमुळे निर्माण झालेली भविष्यकालीन स्थिती व तिचे मानवी जीवनावर होणारे परिणाम, विज्ञानाच्या आधारानेच त्या समस्येवर केली गेलेली मात यावर आधारित असल्याने ‘विज्ञान’ हा त्यांच्या कथानकाचा अविभाज्य घटक आहे. वैज्ञानिक सूत्र आणि वैज्ञानिक प्रगतीचे परिणाम या दोहोंच्या नाट्यमय उपयोगातून भविष्यकालीन स्थिती रंगवणारी अशी त्यांची प्रत्येक कादंबरी असल्याने या पाचही कादंबऱ्या विज्ञानकादंबऱ्या ठरतात. नारळीकरांच्या एकंदर विज्ञानसाहित्याबद्दल आपले मत प्रकट करताना निरंजन घाटे म्हणतात, ‘डॉ. जयंत नारळीकर यांनी ‘यक्षाची देणगी’ या कथासंग्रहाच्या प्रस्तावनेतच त्यांची भूमिका स्पष्ट केली आहे. ते विज्ञानप्रसाराचा हेतू ठेवून विज्ञानकथा लिहितात, त्यांच्या कथा वाचताना मला नेहमी रशियन कथांची आठवण येते. त्या

कथा ज्या काळात प्रसिद्ध व्हायच्या तेव्हा त्यात ओढून ताणून कम्युनिझमचे श्रेष्ठत्व आणि गुणवर्णन असे. नारळीकरांच्या कथांमध्ये असे विज्ञान अशा पद्धतीने येते. ती एकजिनसी मिसळनसते'^{१४} निरंजन घाटे यांच्या निरीक्षणांतून नारळीकरांची कथाकादंबरी कथात्मक आकृतीबंधात परिपक्व असलेली दिसत नाही परंतु तिचा कथार्थ म्हणजे वैज्ञानिक गाभा हा अधिक प्रभावी असलेला दिसतो. पण प्रत्यक्षात मात्र नारळीकरांच्या विज्ञानकादंबरीचे कथानक फक्त विज्ञानप्रसारासाठी रचलेले आहे असे वाटत नाही. ज्याप्रमाणे प्रादेशिक ग्रामीण कादंबरीत कथानकातील घटना-प्रसंगामागील कार्यकारणभाव समजावा म्हणून आजूबाजूचा परिसर, त्या परिसरातील परंपरा यांची माहिती / वर्णने येतात, तशीच नारळीकरांच्या विज्ञानकादंबरीत वैज्ञानिक संकल्पनांची स्पष्टीकरणे येतात. या अनुषंगाने मराठी साहित्याचा विचार करावयाचा झाल्यास १९६० नंतरच्या काळातील मराठी कादंबरीच नव्हे तर एकंदर मराठी साहित्य हे प्रामुख्याने विचारप्रसाराचा, प्रबोधनाचा महत्त्वाचा प्रयत्न म्हणून अभिव्यक्त होताना दिसते. नारळीकरांच्या कादंबऱ्यांची कथानकेही ज्यातून विज्ञानविषयी जागृती, वैज्ञानिक दृष्टिकोणाची निर्मिती होईल अशाच स्वरूपाची आहेत. विज्ञान आणि तंत्रज्ञानाची प्रगती आज माणसाच्या दैनंदिन जीवनाचा अविभाज्य भाग बनल्याने प्रचलित विज्ञानाच्या पायावर उभी राहिलेली तर्कनिष्ठ कथानके कल्पित वास्तव वाचकाला सहजपणे स्विकारायला लावतात. एका वेगळ्या दृष्टिकोणातून पृथ्वीकडे, निसर्गातील घडामोडींकडे आणि विज्ञानाच्या प्रगतीकडे पाहायला लावतात.

३.३ डॉ. नारळीकरांच्या विज्ञानकादंबरीची वाङ्मयीन वैशिष्ट्ये -

नारळीकर यांच्या विज्ञानकादंबऱ्यांची आशयसूत्रे / कथानके अभ्यासल्यानंतर त्यांच्या विज्ञानकादंबरीची काही वैशिष्ट्ये आढळून आली. कथानकातील विज्ञानामुळे कादंबरीतील पात्र / व्यक्तिचित्रणात जे वेगळेपण निर्माण होते त्याचा शोध घेऊन येथे मांडण्याचा प्रयत्न केला आहे.

३.३.१ कादंबरीतील पात्र / व्यक्तिचित्रण -

नारळीकर यांच्या कादंबरीतील पात्रचित्रणाचा अभ्यास करताना त्यांच्या वास्तव आयुष्याचा त्यांच्या कादंबरीतील व्यक्तिचित्रणावर असलेला प्रभाव जाणवतो. कादंबरीच्या कथानकातून पात्रांचा परिचय होतो. कादंबरीतील घटना, प्रसंग पात्रांशी संबद्ध असतात. ई. एम. फॉर्स्टर यांनी कादंबरीतील पात्रांचे स्थिर पात्रे व विकासी पात्रे असे दोन प्रकार वर्णिले आहेत. विकासी पात्रांचे आचारविचार स्थल-काल-परिस्थितीनुसार बदलतात, याउलट स्थिर पात्रांचे गुणधर्म कोणत्याही परिस्थितीत बदलत नाहीत. नारळीकरांच्या कादंबरीतील बहुतांश पात्रे ही स्थिर पात्रे आहेत. 'प्रेषित' कादंबरीतील सुधाकर नाईक, मालिनी, आलोक, चेंग, सँड्रा, सर पीटर लॉरी, या पात्रांचे गुणधर्म पूर्णतः बदललेल्या परिस्थितीतही कायम राहतात. विचारी आणि शांत सुधाकर

निराधार मूल सापडल्यानंतर प्रथम त्याला वैद्यकीय मदत मिळाली पाहिजे असा विचार करतो. तसाच तो पुढे आपल्या मुलाच्या एकटेपणावरचा उपाय म्हणून त्याला शाळेत घालणे योग्य असे ठरवतो. मुलाच्या प्रत्येक कृतीकडे विचारपूर्वक पाहतो. याउलट मालिनी सुरूवातीस जशी बडबडी, व्यवहारातल्या धार्मिक कार्यक्रम, मैत्रिणींतली प्रतिष्ठा या गोष्टींना महत्त्व देणारी आहे तशीच ती शेवटी मुलाच्या पदवीनंतर होणाऱ्या त्याच्या लग्नाला प्राधान्य देणारी आहे. आलोक, चेंग, सँड्रा, डॉ. साळुंके, पीटर लॉरी यांचे व्यक्तिचित्रणही त्यांच्या विचारातून, वागण्यातून प्रतिबिंबित होते जे सुरूवातीपासून शेवटपर्यंत एकाच प्रकारच्या विचारपद्धतीचे निदर्शक आहे.

‘वामन परत न आला’ मधील अरूल, लक्ष्मणन, मेजर सामंत, उर्मिला ही पात्रेही स्थिर पात्रे आहेत. ‘व्हायरस’ मधील नारायण जगताप, गोपालस्वामी, ‘अंतराळातील स्फोट’ मधील अविनाश नेने, ‘अभयारण्य’ मधील करटक व दमनक या व्यक्तिरेखा संपूर्ण कादंबरीत त्यांनी सुरूवातीपासून व्यक्त केलेल्या विचारांशी प्रामाणिक राहतात.

नारळीकरांच्या व्यक्तिचित्रणामध्ये फारच कमी वेळा चेहरा अथवा शरीरयष्टीचे वर्णन येते. ‘वामन परत न आला’ मधील कार्ल शुल्झच्या शरीरयष्टीचे वर्णन, ‘प्रेषित’ मधील सुधाकर-मालिनीला सापडलेल्या बाळाचे वर्णन, करटक व दमनक (‘अभयारण्य’) यांच्या उंची व चर्येचे वर्णन हे कथानकाची गरज म्हणून आलेल्या बाह्यवर्णनांची उदाहरणे आहेत. अन्यथा नारळीकरांची पात्रे त्यांची कृती व विचार यामधून प्रकट होतात. ‘राघवन स्वतःच्या जिद्दीवर कामे पुरी करायचा, म्हणून अरूलने पदवीधरांना बाजूला सारून त्याची प्रकल्पाचा मॅनेजर म्हणून नेमणूक केली होती’.^{१५} ‘गोपालस्वामी होता बडबड्या. त्याची तोंडगाडी सुरू झाली की कुठेही न थांबता धावत असे - दिशेचे अन् वेळेचे बंधन न पाळता.’^{१६} ‘सँड्रा बॅसेट तिचे नाव. हुशार आणि चुणचुणीत आहे.’^{१७} ‘करटकाची चर्या सौम्य आणि समजूतदारपणा दर्शवणारी तर दमनकाची करारी आणि किंचित हट्टीपणा दाखवणारी’^{१८} अशा विधानांमधून पात्रचित्रण साकारलेले आहे. पात्रांच्या दिसण्यापेक्षा त्यांच्या वागण्या-बोलण्यातून जिवंतपणा आणण्याचा प्रयत्न केला आहे.

नारळीकरांच्या अनुभवविश्वाच्या प्रभावामुळे त्यांच्या पाचही कादंबऱ्यांतील शास्त्रज्ञ असलेल्या पात्रांचे वर्णन, त्यांचे गुण-दोष यांचे वास्तववादी चित्रण या कादंबऱ्यांमध्ये आढळून येते. ‘प्रेषित’ कादंबरीतील सर पीटर लॉरी हे खगोलशास्त्रज्ञ आहेत, शिवाय विज्ञान प्रसारासाठी विज्ञानकथाही लिहितात. जसे नारळीकरांचे संशोधनातील गुरू फ्रेड हॉएल हेही खगोलशास्त्रज्ञ म्हणून प्रसिद्ध होते आणि सामान्य माणसाला विज्ञानात गोडी वाटावी म्हणून त्यांनी विज्ञानकथालेखनही केले होते.

‘वामन परत न आला’ मधील अरूल हा शास्त्रज्ञ प्रवासादरम्यान विमानकंपनीच्या गलथान कारभारामुळे होणाऱ्या उशिरावर न चिडता शांतपणे एका कोपऱ्यातल्या खुर्चीवर बसून आपले काम करीत असतो. हे वर्णन नारळीकरांच्या स्वतःविषयीच्या ‘सुपर फास्ट ट्रेनचे सुपर-

गणित' या लेखातील ते आरक्षणासाठी उभे असतानाचे वर्णन, 'तरी वेळ फुकट जाऊ नये म्हणून मी मनातल्या मनात माझ्या संशोधनातील एका प्रश्नाचा विचार करू लागलो.'^{१९} या वर्णनाशी खूप मिळतेजुळते आहे.

'व्हायरस' या कादंबरीतील नारायण विनायक जगताप हे पात्र तर स्वतः नारळीकरांचीच प्रतिकृती वाटावे एवढे साम्य जगताप आणि नारळीकर यांच्यामध्ये आहे. 'कृष्णविवर' लिहून झाली त्या सुमारास मराठी विज्ञान परिषदेने आपल्या वार्षिक विज्ञानरंजक कथास्पर्धेची घोषणा केली. गंमत म्हणून मी ही कथा वेगळे, नारायण विनायक जगताप (माझ्या नावाच्या आद्याक्षरांचा उलटा क्रम असलेले) असे नाव घेऊन म. वि. प. कडे पाठवली.^{२०} या त्यांनी दिलेल्या संदर्भावरून 'व्हायरस' मधील नारायण जगताप हा भारतीय शास्त्रज्ञ डॉ. नारळीकर या संशोधकाच्या पार्श्वभूमीवर अधिक खरा, वास्तववादी वाटतो.

वास्तवातील माणसांचे प्रतिनिधी म्हणून पात्रे कथा वा कादंबरीत येतात. विज्ञानकादंबरीतली पात्रे मात्र नेहमीच सद्यस्थितीतील माणसांची प्रतिनिधी असतील असे नाही. 'विज्ञानकथा कादंबऱ्यांत आपल्याला भेटणारी पात्रे अनेकदा खरोखरच वेगळ्या जगातून आलेली असतात. कधी ती दोन शतकांनंतर जन्माला आलेली व्यक्ती असते तर कधी परग्रहावरचे जीव. कधी तो यंत्रमानव असतो, तर कधी डॉल्फिन. कधी बॅक्टेरियासारखा सूक्ष्मजीव, तर कधी हजारो प्रकाशवर्षे अंतरावरचा प्राणी. त्यांच्या नजरेतून जेव्हा आपण जगाच्या पसाऱ्याकडे पाहू लागतो तेव्हा जग पार उलटेपालटे झालेले आपल्याला दिसते. एका वेगळ्याच कोनातून जगाचे दर्शन घडते. ही किमया केवळ विज्ञानसाहित्यच करू शकते, हे त्याचे खास वेगळेपण आहे.'^{२१} या सुबोध जावडेकर यांच्या विधानाला नारळीकरांच्या कादंबरीतील पात्रे अपवाद नाहीत. 'प्रेषित' कादंबरीतील आलोक हा परग्रहवासी आहे, 'वामन परत न आला' मधील मानव हा आपल्यासारखे यंत्रमानव निर्माण करू शकणारा, विचारशक्ती असणारा यंत्रमानव आहे. 'अभयारण्य' मधील करटक व दमनक हे अतिप्रगत परग्रहवासी आहेत; या मानवाला परक्या असणाऱ्या पात्रांच्या दृष्टिकोणातून मानवी व्यवहारांचे स्वरूप फार वेगळे आणि अनाकलनीय भासते. परग्रहवासी आलोक जेव्हा पृथ्वीवर पाठवला जातो तेव्हा त्याच्याबरोबर त्यांची माहिती सांगणारा सोन्याचा पत्रा असतो. सोने त्यांच्या ग्रहावर मुबलक असल्याने इतर धातूंप्रमाणेच एक उपयोगी धातू एवढेच स्थान सोन्याला असते. पण पृथ्वीवरील ज्या शेतमजूराला आलोक सापडतो त्याला मुलापेक्षाही तो सोन्याचा पत्रा अधिक मौल्यवान वाटतो, त्यावरील संदेशाला तर त्या मजुराच्या लेखी शून्य किंमत असते, सोन्याच्या पत्र्याची बाजारातील किंमत जास्त महत्त्वाची असते.

'वामन परत न आला' मधील 'वामन' हा संशोधक लक्ष्मणने निर्माण केलेला असतो, अरूळने त्याला बऱ्याच गोष्टी शिकविलेल्या असतात म्हणजे मानवी संकेतांप्रमाणे लक्ष्मण हा वामनचा पिता तर डॉ. अरूळ हा गुरू असतो, त्यामुळे वामन आपला विश्वासघात करणार

नाही असा त्यांचा विश्वास असतो, पण वामनच्या लेखी आपल्यासारख्या यंत्रमानवांची मोठ्या प्रमाणावर निर्मिती करून आपले संख्याबळ वाढवणे जास्त महत्त्वाचे असते आणि त्यासाठी लक्ष्मणन आणि अरूळच्या मनाविरुद्ध गुन्हेगार कार्ल शुल्झ बरोबर यामामोतोसारख्या व्यावसायिक नैतिकतेची चाड नसणाऱ्या माणसाकडे जाण्यात त्याला काहीच गैर वाटत नाही.

‘अभयारण्य’ मधील करटक व दमनक हे मानवसदृश्य परके प्रगत जीव पृथ्वीवरील मानवी प्रगतीचे निरीक्षण पृथ्वीवर राहूनच करित आहेत. माणूस आपल्या ज्ञानाचा उपयोग विध्वंसक अण्वस्त्रांच्या निर्मितीसाठी करतो. तथाकथित प्रगत राष्ट्रे त्यांच्या नियोजित शत्रूला नामोहरम करण्यासाठी जितकी अस्त्र हवीत त्याच्या दहा -शंभर - हजारपट अण्वस्त्रांचा साठा करून ठेवतात हे करटक व दमनकाला अनाकलनीय व आत्मघातकी वाटते. जे पृथ्वीवरील माणसांसाठी, स्वदेशसंरक्षणासाठी अत्यावश्यक आहे. अण्वस्त्रसज्जता ही सामान्य माणसासाठी स्वदेशाभिमान वाढवणारी गोष्ट आहे.

अशाप्रकारे नारळीकरांच्या कादंबरीतील पात्रे मानवी व्यवहारांकडे पाहण्याचा एक वेगळा दृष्टिकोण निर्माण करतात.

नारळीकरांची जगाकडे पाहण्याची दृष्टी, विज्ञान आणि वैज्ञानिक प्रगतीच्या फायद्यांबरोबरच निर्माण झालेल्या समस्या यांच्याकडे पाहण्याचा मानवतावादी दृष्टिकोण यांचा प्रभाव त्यांच्या कादंबरीतील पात्रचित्रणावर सातत्याने जाणवतो. त्यांच्या कादंबरीमध्ये त्यांनी अनुभवलेले जीवनदर्शन त्यांनी केलेल्या व्यक्तिचित्रणातून प्रतिबिंबित होते. ‘सर्वोत्कृष्ट कथांमध्ये जीवनदर्शन आणि व्यक्तिचित्रण यांच अचूक संगम झालेला असतो. हे जीवनदर्शन आणि व्यक्तिचित्रण कथेतील पात्रांशी होणाऱ्या लेखकाच्या तादात्म्यावर अवलंबून असते. या तादात्म्यामुळेच कादंबरीला एकसूत्रता येऊन कादंबरीचा एकसंध प्रत्यय येतो’.^{२२} अशा शब्दात कुसुमावती देशपांडे यांनी आपल्या ‘मराठी कादंबरीचे पहिले शतक’ या पुस्तकाच्या प्रस्तावनेमध्ये कादंबरीच्या कलात्मक गुणवत्तेचा एक निकष स्पष्ट केला आहे. डॉ. नारळीकर यांनीही आपल्या अनुभवविश्वाशी इमान राखून कादंबरीतील व्यक्तिचित्रण साकारल्यामुळे त्यांच्या कादंबऱ्यांतील पात्रे खरी वाटतात. त्यांच्या समस्या वास्तव वाटतात. त्यामुळे त्यांच्या अनुभवविश्वाच्या मर्यादा या कादंबरीतील पात्रचित्रणाच्या मर्यादा न ठरता बलस्थान बनले आहे.

३.३.२ नारळीकरांच्या कादंबरीतील वातावरण -

कादंबरीतील वातावरण हा घटक कादंबरीचे कथानक, पात्रचित्रण, भाषा या सर्व घटकांवर परिणाम करणारा असल्याने लेखक आपल्या अनुभवविश्वाच्या आधारे जितक्या प्रभावीपणे वास्तवाशी सुसंगत वातावरण निर्मिती करतो तितकी कादंबरीची परिणामकारकता वाढते. कादंबरीतील कथानकाच्या भौगोलिक, सामाजिक, सांस्कृतिक पार्श्वभूमीची कल्पना देणे हा वातावरण निर्मितीमागचा उद्देश असतो. विज्ञानकादंबरीच्या कथानकात वैज्ञानिक सूत्र हा अविभाज्य घटक असतो आणि

भविष्यातील वैज्ञानिक प्रगती हा वातावरण निर्मितीतील मुख्य घटक असतो. नारळीकरांच्या विज्ञानकादंबरीतील वातावरण त्यांच्या स्वतःच्या अनुभवविश्वावर आधारलेले असल्याने ते बरेचसे वास्तवाशी साधर्म्य सांगणारे असते. जरी ते भविष्यकाळातील कल्पित वातावरण असले तरी नारळीकरांच्या तर्कसुसंगत रचनमुळे ते खरे आहे असा भास निर्माण होतो. वाचक कादंबरीतील कथानकाशी एकरूप होऊन विचार करण्यास प्रवृत्त होतो.

‘प्रेषित’ कादंबरीतील कथानकाची सुरुवात १९८५ सालातील घटनेपासून होत असली तरी कथानक मुख्यत्वे घडते ते २०२५ ते २०४७ या कालखंडात साहजिकच कादंबरीतील वातावरण भविष्यकाळातील आहे. काळाबरोबर प्रचंड वेगाने होणारी वैज्ञानिक प्रगती आणि तिचे सामाजिक जीवनावर झालेले परिणाम यांचे कादंबरीतील चित्रण कथानकाला पोषक वातावरणनिर्मिती करण्यात यशस्वी ठरले आहे.

२०२५ सालातील रस्ते, वैद्यकीय सुविधा, घरबसल्या दर्जेदार शिक्षण देणारी शिक्षणपद्धती, नियंत्रित लोकसंख्या, चंद्राची शालेय विद्यार्थ्यांनी केलेली सफर, बुद्धीमापन व विकासासाठी आंतरराष्ट्रीय स्तरावर घेतली जाणारी परीक्षा (WTS), पिकचर फोन, एअरकार (विमान आणि हेलिकॉप्टर या दोहोंचे मिश्रण असलेले वाहन), मेंदूच्या कार्याची माहिती घेऊ शकणारी अत्याधुनिक उपकरणं, अंतराळातील स्पेसस्टेशन, संपर्काच्या अत्याधुनिक माध्यमांमुळे जवळ आलेलं जग, जात, प्रांत, देश, भाषा यामुळे निर्माण होणारी भेदभावाची भावना पुसट झालेला आधुनिक सुसंस्कृत समाज या सर्व भविष्यकालीन शक्यतांची वास्तवाशी सांगड घालून माणसाच्या निसर्गाविषयीच्या चिरंतन कुतूहलाचं, समाजप्रियतेचं, वसाहतवादी विचारसरणीतून निर्माण होणाऱ्या समस्यांचं प्रभावी दर्शन या कादंबरीतील वातावरणनिर्मितीतून घडतं.

विज्ञानकादंबरीतील भविष्यकाळ हा वैज्ञानिक प्रगतीच्या टप्प्यांवरील इतिहासाला अज्ञातअसा कल्पित काळ या अर्थाने भविष्यकाळ असतो. ‘वामन परत न आला’ या कादंबरीतील कथानक घडण्याचा काळ हा वर्तमानकाळ असला तरी कथानकाची बीजे ज्या काळात आहेत तो अतिप्राचीन कालखंड अतिप्रगत पृथ्वीवासीयांचा आहे. वाढत्या यांत्रिकीकरणाच्या आहारी जाणे मानवाला विनाशापर्यंत पोहचवू शकते ही कल्पना साकार करण्यात या कादंबरीतील वातावरणाचा मोठा वाटा आहे. सद्यस्थितीतील प्रशासन, वेळकाढू व भ्रष्ट शासकीय सेवा, शास्त्रज्ञांची मनोवृत्ती यांचे वास्तववादी चित्रण या कादंबरीत आले आहे.

‘अंतराळातील स्फोट’ या कादंबरीत इ. स. ६३२, इ. स. १९९६ व इ. स. २७१० या तीन कालखंडात घडणारे कथानक आहे. इ. स. ६३२ मधील सम्राट हर्षवर्धनाच्या काळातील भाषा, सामाजिक चालीरिती, तारे-धूमकेतू यांच्याविषयीचे समज-गैरसमज यांचे ऐतिहासिक संदर्भ लक्षात घेऊन कादंबरीत निर्माण केलेले वातावरण तो ऐतिहासिक कालखंड व त्यात लेखकाने आपल्या कल्पनेने निर्माण केलेले संदर्भ खरे वाटावे इतके वास्तववादी झाले आहे.

‘प्रेषित’ कादंबरीतील ‘आलोक’ पृथ्वीपर्यंत पोचण्यासाठी किती कालावधी लागेल याचा अंदाज खगोलविज्ञानातील गणिताच्या आधारे घेऊन कथानकाची रचना केली आहे. खगोलीय संदर्भ लक्षात घेऊनच ‘अंतराळातील स्फोट’ मधील कालखंड निश्चित केले आहेत. त्यामुळे पूर्णतः काल्पनिक असूनही कादंबरीचे कथानक खरे वाटते, वाचकांना विचार करायला लावते. याच कादंबरीतील उर्वरीत दोन कालखंडही परिस्थिती, काळ यांच्याशी सुसंगत वातावरणनिर्मितीमुळे वास्तववादी वाटतात.

‘व्हायरस’ कादंबरीत जगातील विविध देशांतील वातावरण, संस्कृती, देश-काळ-परिस्थिती बदलली तरी सामान्य माणसाच्या कधीही न बदलणाऱ्या मूलभूत अपेक्षा, वैज्ञानिकांचे परस्परांशी असलेले धनात्मक-ऋणात्मक संबंध, संकटात एक होण्याची मानवी समाजाची प्रवृत्ती यांचा वातावरणनिर्मितीसाठी उपयोग करून कथानक फुलवले आहे. यासाठी अर्थातच नारळीकरांचे स्वतः शास्त्रज्ञ असणे, त्यांनी जगभर केलेला प्रवास या त्यांच्या अनुभवविश्वाचा उपयोग वास्तववादी वातावरणनिर्मितीसाठी झाला आहे.

‘अभयारण्य’ कादंबरी आपण स्वतःच्या समाधानासाठी लिहिली आहे असे नारळीकरांनी तिच्या प्रास्ताविकात नमूद केलेले असले तरी ती समाजप्रबोधक ठरावी अशी त्यांची सुप्त अपेक्षा आहे. त्रयस्थ (पृथ्वीवासी नसलेल्या) निरीक्षकाच्या भूमिकेतून पृथ्वीकडे, तिच्यावरील जीवसृष्टीच्या विकासाकडे, मानवी प्रगतीकडे पाहताना उद्भवलेली चिंता त्यांनी मानवी वैज्ञानिक प्रगतीच्या ज्ञात इतिहासाच्या आधारे या कादंबरीच्या कथानकात रूपांतरित केली आहे. अश्मयुग, हिमयुग, प्राचीन, मध्ययुगीन आणि आधुनिक कालखंडातील वैज्ञानिक प्रगतीचे टप्पे आणि त्याबरोबर बदलत गेलेले मानवी जीवन, पण चिरंतन राहिलेले निसर्गाविषयी कुतूहल यांचे ज्ञात इतिहासातील प्रसंगांशी साधर्म्य असणारे प्रसंग कल्पून प्रभावी चित्रण केलं आहे. अग्नीचा शोध, वाफेच्या शक्तीचा शोध, मनु-नोहाची सर्वपरिचित गोष्ट, अणुबॉम्बचा शोध व वापर या ज्ञात प्रसंगांचा वातावरणनिर्मितीसाठी उपयोग केल्याने कादंबरीच्या कथानकाचा मध्यवर्ती धागा असलेली विज्ञानाच्या अविचारी, अतिरेकी वापराची समस्या वाचकांना विचार करायला लावते. खरेच असे असेल का ? असे घडेल का ? असा प्रश्न मनात येतो. येथेही जीवनसृष्टीच्या निर्मितीपासून ते २०७२ सालापर्यंतचा कालखंड आणि संपूर्ण पृथ्वीच्या किंबहुना विश्वाच्या पार्श्वभूमीवर हे कथानक घडत असल्याने वातावरणनिर्मितीमध्ये नारळीकरांच्या खगोल-वैज्ञानिक म्हणून घेतलेल्या, संवेदनशील माणूस म्हणून अनुभवलेल्या अनुभवविश्वाचे प्रतिबिंब उमटलेले आहे.

या पाचही विज्ञानकादंबऱ्यांच्या बाबतीत विज्ञानाचा आधार असलेली, प्रभावी, तर्कसुसंगत वातावरणनिर्मिती हा एक महत्त्वाचा घटक आहे.

‘विज्ञानविषयक प्रबोधन करण्यासाठी विज्ञानसाहित्य लिहितो’ या त्यांच्या भूमिकेचा प्रभावही त्यांच्या लेखनशैलीवर आढळून येतो. अशाप्रकारे कादंबरीच्या कथानक, पात्रचित्रण,

भाषा आणि शैली व कादंबरीतील वातावरण या घटकांचा नारळीकरांच्या विज्ञानकादंबरी संदर्भात अभ्यास केला असता कथानकाचा अविभाज्य भाग असलेल्या वैज्ञानिक सूत्राचा प्रभाव कादंबरीच्या इतर घटकांवर पडून त्यांना थोडे वेगळेपणे प्राप्त झालेले दिसते. हे विज्ञानकादंबरीचे वैशिष्ट्यच आहे. मात्र त्याशिवाय वातावरण व पात्रचित्रण साकारताना नारळीकरांच्या त्यांनी संशोधक म्हणून घेतलेल्या अनुभवांचा प्रभाव स्पष्टपणे जाणवतो.

३.३.३ डॉ. नारळीकर यांच्या कादंबरीची भाषा आणि शैली -

कोणतीही कादंबरी म्हणजे विशिष्ट आशयाला निवेदनात्मक तंत्राने भाषेच्या माध्यमातून दिलेले रूप असते. साहित्यप्रकारानुसार भाषेच्या वापराची तंत्रे बदलतात. भाषेच्या वापराच्या या तंत्रांचा अथवा शैलीचा आणि लेखकास अभिप्रेत असणाऱ्या आशयाला अनुरूप भाषेचा वापर कशाप्रकारे केलेला आहे याचा अभ्यास करूनच कादंबरीचे आकलन आणि मूल्यमापन करणे शक्य आहे. म्हणून तिसऱ्या प्रकरणाच्या या भागात नारळीकरांच्या विज्ञानकादंबरीची भाषा आणि लेखनशैली यांचा अभ्यास मांडण्याचा प्रयत्न केला आहे.

कादंबरीची भाषा आणि शैली या दोन वेगवेगळ्या संज्ञा असल्या तरी कादंबरीच्या भाषेचा अभ्यास आणि निवेदन शैलीचा अभ्यास या दोहोंच्या मर्यादा काटेकोरपणे निश्चित करणे कठीण आहे. निवेदन शैली हा भाषेच्या वापराचाच एक प्रकार असल्याने भाषा आणि शैली यांच्या अभ्यासामध्ये तत्त्वतः फरक करणे अवघड आहे. येथे कादंबरीच्या भाषेचा अभ्यास करताना लेखकाने निवडलेले भाषारूप आणि आशयसूत्राची एकात्मता, शब्दसंग्रह, आलंकारिकता, प्रतिमा, प्रतीकात्मकता, अनुभवप्रतीती देण्याची भाषेची क्षमता या मुद्द्यांचा विचार केला आहे. तर शैलीचा अभ्यास करताना निवेदकाचे स्वरूप, निवेदक आणि पात्रे, निवेदक आणि वाचक यांच्यातील संबंध, निवेदनासाठी वापरली जाणारी तंत्रे, निवेदनाचे प्रकार, इ. गोष्टींचा विचार केला आहे.

कादंबरीची भाषा हा तिचे कथानक, पात्रचित्रण इ. सारखाच एक महत्त्वाचा घटक आहे. कादंबरीची भाषा कादंबरीतील वातावरणाशी एकरूप झालेली असेल तर परिणामकारकपणे मांडण्यासाठी आशयानुरूप भाषेची निवड आवश्यक असते. नारळीकरांच्या विज्ञानकादंबऱ्यांतील आशयसूत्रे जगाच्या किंबहुना विश्वाच्या पार्श्वभूमीवर घडतात, त्यामुळे वैज्ञानिक प्रगतीच्या वेगाबरोबर धावणाऱ्या आधुनिक माणसाची भाषा त्यांच्या कादंबरीमध्ये आढळते. दैनंदिन जीवनात मराठी भाषेत, लोकांच्या नेहमीच्या बोलण्यात सहज प्रवेश करून आता स्थिरावलेले अनेक इंग्लिश शब्द त्यांच्या कादंबरीमध्ये पात्रांच्या संभाषणातही तितक्याच सहजपणे येतात. याविषयी आपली भूमिका त्यांनी आपल्या 'वामन परत न आला' या कादंबरीच्या प्रास्ताविकात मांडली आहे. 'विज्ञानकथालेखन करताना इंग्रजी शब्द बिलकूल वापरू नयेत. हा अट्टहास मला मान्य नाही'. 'इंग्रजी' ही एकेकाळी भारतावर राज्य करणाऱ्या साम्राज्यवादी देशाची भाषा राहिली नसून, ती

विज्ञानाची जगन्मान्य भाषा झाली आहे. तेव्हा वैज्ञानिक गोष्टीत दैनंदिन वापरातले इंग्रजी शब्द आले तर त्यात गैर नाही. उलट त्याऐवजी कृत्रिमपणे तयार केलेले शब्द त्यांना मी धेडगुजरी न म्हणता 'धेडसंस्कृती' म्हणेन - विज्ञानाला सामान्य वाचकापासून लांब ठेवतात. 'इंग्रजी शब्द पाहून माथे भडकणाऱ्या टीकाकारांना मला एकच प्रश्न विचारावासा वाटतो: 'आपण आपल्या दैनंदिन जीवनात निर्भेळ मराठी बोलता ('बोलता' - 'लिहिता' नव्हे!) का?'^{२३} या संदर्भावरून नारळीकर पात्रांची बोलीभाषा हीच कादंबरीतील अनुभव अभिव्यक्तीची भाषा मानतात हे दिसून येते. त्यांच्या कादंबरीतील भाषाही कादंबरीतील वातावरण, प्रसंग यांच्याशी जुळणारी आहे. 'प्रेषित' कादंबरीतील शेतमजुराची भाषा ही मजुरांची बोलीभाषा आहे शिवाय त्यातून सामान्य शेतमजुराची विचार करण्याची पद्धतीही दिसून येते. "त्या म्हाद्याला एक प्वार सापडल्या. आईबापांनी टाकून दिलाय जनू ---- शेरातली लई शानी मायबापं असत्यात. अशी प्वारं सोडून द्यायची म्हंजे आपल्या गरिबावर नसती बला पोलिसांची!" (पृ. क्र. १९) इथे नारळीकरांनी ग्रामीण बोलीतून, शेतात नीटनेटकं बेवारस मूल दिसल्यावर शेतमजुरांची होणारी सहज प्रतिक्रिया परिणामकारकपणे मांडली आहे. 'वामन परत न आला' कादंबरीत विमानातील कर्मचाऱ्यांची भाषा, 'तुला सांगू शीला ? तू अलिकडे फार नर्व्हस झाली आहेस..... उद्या तू कॅप्टन साहेबांच्यावरसुद्धा संशय घेशील ! ६० अ प्यालेला आहे इतकेच' (पृ. क्र. १) अशी प्रवाशांचा उल्लेख त्यांच्या सीट नंबरने करणारी आहे. दिल्लीतील टॅक्सीवाल्यांची भाषा, 'क्या गाडी है भाई! अपन तो चलाते हैं ये बैलगाडी-' (वामन..... पृ. क्र. २) 'गुड आफ्टरनून मिस्टर जलोटा..... हॅलो नारायण, सॉरी, दिल्लीतल्या शासकीय जीवनात एक क्षणही स्वतःचा म्हणता येत नाही ! अमुक मिनिस्टरच बोलावणं तर पार्लमेंटच्या तमुक प्रश्नाला उत्तर ..... नाहीतर परदेशी पाहुणे' (व्हायरस पृ. क्र. २९) अशी नोकरशहांची भाषा, "टेक इट ईजी." बी. बी. त्याच्या पाठीवर थाप मारत म्हणाला. "आपल्या अहवालात आपण महाकाय दुर्बिणीचं संकुल आणि व्ही. एल. ए. चा उल्लेख केला, पण व्हायरस ऑस्ट्रेलिया टेलिस्कोपमध्ये येऊ शकला नाही हे याला खटकतंय! त्याला आपल्या डिशेसची सेन्सिटिव्हिटी वाढवायची आहे, म्हणजे पुढच्यावेळी याची एखादी डिश बंडखोर बनेल." (व्हायरस पृ. क्र. १२३) अशी वेगवेगळे संक्षेप आणि सांकेतिक शब्द असलेली शास्त्रज्ञांची भाषा नारळीकरांनी आपल्या कादंबऱ्यांमध्ये वापरली आहे. कादंबरीतील वातावरण व घटना - प्रसंगानुसार, व्यक्तिचित्रणाच्या गरजेनुसार लेखकाने भाषेचा वापर केला आहे. त्यामध्ये जसा इंग्रजी शब्दांचा वापर आहे तसाच मराठी वाक्प्रचार, म्हणी, संस्कृत सुभाषिते, दिल्ली-बनारसमध्ये वापरली जाणारी हिंदी बोली भाषा, क्वचित प्रसंगानुरूप येणारी तामिळ, कन्नड, फ्रेंच यांचाही वापर केलेला आहे. मात्र विज्ञान आणि वैज्ञानिकांची सहज वापराची भाषा म्हणून इतर भाषापेक्षा इंग्रजी शब्द व संभाषणांचा वापर जास्त प्रमाणात आहे. कादंबरीतील जागतिक वातावरणाचा विचार केल्यास, भारतीयांवर वैज्ञानिकदृष्ट्या प्रभाव टाकणाऱ्या इंग्लंड, अमेरिका, ऑस्ट्रेलिया या

देशांची संवादाची इंग्रजी भाषा अस्वाभाविक किंवा कृत्रिम वाटत नाही.

कथानकाच्या गरजेनुसार संवादरचना करताना त्यांनी अनेक मराठी वाक्प्रचार व म्हणींचा नेमकेपणाने उपयोग केला आहे. प्रेषित कादंबरीत मालिनीने घेतल्यावर जेव्हा बेवारस मूल शांत होते तेव्हा ती मजूर स्त्री म्हणते, 'जादू हाय तुमच्या हातात' (पृ. क्र. १९), सुधाकरला मिश्रांनी सांगितलेले रहस्य मालिनीपर्यंत पोहचू नये असे वाटते तेव्हा, 'ते गळके भांडे (६९) जवळ नाही हे बरेच आहे' (पृ. क्र. ३७) असे सुधाकरला वाटल्याचा उल्लेख, पुराव्यानेच नियम सिद्ध होईल हे सांगताना, 'हा सूर्य आणि हा जयद्रथ' (प्रेषित पृ. क्र. ७५) असे आलोकने म्हणणे त्याच्या वैज्ञानिक दृष्टिकोणाबरोबर त्याचा भारतीय संस्कृतीशी असलेला संबंधही दर्शवते. 'वामन परत न आला' या कादंबरीत अरूळच्या प्रयोगाला नकटीच्या लग्नाप्रमाणे सतराशेसाठ विघ्ने नसली तरी चारपाच विघ्ने यापूर्वी येऊन गेली होती.' (पृ. क्र. १३ 'वामन.....') असा उल्लेख करून नुकत्याच आलेल्या विघ्नमुळे अरूळची मानसिकता कशी झाली असेल ते नेमकेपणाने दर्शविले आहे. प्राचीन संस्कृतीकडून मिळालेली संगणक आणि यंत्रमानवाची माहिती जशीच्या तशी वापरण्याबाबत साशंक असणारे जेष्ठ शास्त्रज्ञ कीर्तिकर सावधगिरीची सूचना करतात तेव्हा आयत्या मिळालेल्या अतिप्रगत तंत्रज्ञानामुळे हरखून गेलेले शास्त्रज्ञ, मंत्री आणि नोकरशहा त्यांच्या या बोलण्याकडे फारशा गांभीर्याने पाहत नाहीत हे अरण्यरूदन हा शब्द वापरून लेखकाने नेमकेपणाने सूचित केले आहे. 'परंतु कीर्तिकरांची ही सावधगिरीची सूचना अरण्यरूदन ठरली. (पृ. क्र. ५६ 'वामन....') व्ही. एल. ए. च्या संचालकांचे उद्गार, "मॉर्निंग एड् तुला असं अचानक दावणीला बांधल्याबद्दल दिलगीर आहे." (पृ. क्र. ९३, 'व्हायरस') लेखकाने मराठी शब्दांचा नेमकेपणाने केलेला वापर इथे दिसून येतो. 'अंतराळातील स्फोट' कादंबरीत उत्खनन अचूक ठिकाणी होतेय की नाही याविषयी शंका असणाऱ्या अविनाशला उत्तर देताना पुराणवस्तू संशोधक भागवत म्हणतात "चला सोक्ष-मोक्ष लागेलच आता" (पृ. क्र. ६४, 'अंतराळातील स्फोट') अशा वाक्यांमधून लेखकाने दैनंदिन व्यवहारातील भाषेचा नेमकेपणाने वापर केला आहे.

नारळीकरांच्या कादंबरीतील भाषा ही कादंबरीतील वातावरण, परिस्थिती व काळ यांच्याशी सुसंगत असल्याने पात्र-चित्रण स्वाभाविक वाटते. कादंबरीतील कथानक ही वास्तव स्थिती असू शकते असा आभास वाचकांच्या मनात निर्माण करण्यात लेखक यशस्वी झाला आहे.

शैली -

लेखकाने निवडलेले भाषेच्या वापराचे तंत्र म्हणजे त्या लेखकाची भाषाशैली. सुरुवातीस उल्लेख केल्याप्रमाणे नारळीकर यांच्या विज्ञानकादंबरीतील शैलीचा अभ्यास करताना निवेदकाचे स्वरूप, निवेदक आणि पात्रे, निवेदक आणि वाचक यांच्यातील संबंध, निवेदनासाठी वापरली जाणारी तंत्रे या गोष्टींचा विचार केला आहे.

निवेदन हे कथात्म साहित्याचे व्यवच्छेदक वैशिष्ट्य आहे. कादंबरीचे कथानक हे कोणाकडून तरी श्रोत्याला किंवा वाचकाला उद्देशून सांगितले जाते. निवेदकाचा कथाविश्वाशी आणि वाचकांशी कोणत्या प्रकारचा संबंध आहे यावरून निवेदनप्रकारांचे वर्गीकरण केले गेले आहे. लेखक हा स्वतःच निवेदक असेल तर ती तृतीयपुरूषी निवेदन-पद्धती आणि कथाविश्वातील एखादे पात्रच निवेदक असेल तर ते प्रथमपुरूषी निवेदन असे निवेदनाचे दोन प्रमुख प्रकार असले तरी कथाविश्वातील निवेदकाच्या स्वरूपानुसार निवेदन पद्धतीमध्ये बदल होतात. निवेदनाचे हे प्रकार लेखक कोणत्या पद्धतीने वापरतो, यावरून त्या लेखकाची लेखनशैली ठरते.

लेखकाचा साहित्याकडे पाहण्याचा दृष्टिकोण कादंबरी लेखनामागील लेखकाची भूमिका यांचा प्रभाव कादंबरीतील लेखनशैलीवर दिसून येतो. नारळीकरांनी सुरुवातीलाच ‘मी साहित्याचा विद्यार्थी नसल्यामुळे कादंबरीचे तंत्र कसे असावे, त्यांतील पात्रांच्या व्यक्तिरेखा किती ठळक असाव्यात, मुख्य कथानकासमवेत उपकथानके असावीत का ? इत्यादी महत्त्वाच्या प्रश्नांची उत्तरे मला अवगत नाहीत. त्याबाबतीत जर माझ्याकडून काही चुका झाल्या असतील, तर तज्ज्ञ वाचकांनी त्यांच्याकडे सहानुभूतीने पाहावे’^{२४} अशी स्पष्ट पण विनयशील भूमिका घेतली आहे.

त्यांच्या पाचही विज्ञानकादंबऱ्यांतील निवेदने त्यांनी तृतीयपुरूषी सर्वसाक्षी निवेदकाच्या माध्यमातून केली आहेत. तृतीय पुरूषी निवेदन पद्धतीत निवेदक कथाविश्वाच्या बाहेर असल्यामुळे त्याला कथानकाच्या सर्व अंगांनी पाहणे, कादंबरीतील वास्तवाचे स्वरूप सर्वांगाने व्यक्त करणे शक्य असते. तृतीयपुरूषी निवेदनपद्धतीत कथाविश्वातील पात्रे, घटना याबद्दल व्यक्त होणारी मते ही त्रयस्थ निवेदकाची असल्याने या निवेदनप्रकारात वास्तवदर्शन अधिक व्यापकपणे घडवलेले असते. निवेदकाचा रोख प्रामुख्याने सांगितल्या जाणाऱ्या हकिकतीकडे असतो.

नारळीकर आपल्या कादंबरीचे कथानक छोट्या प्रकरणांमध्ये विभागून टप्प्या-टप्प्याने सांगतात. ज्याप्रमाणे वैज्ञानिक सिद्धांत सुरुवातीला घेतलेल्या निरीक्षणांतील एकही नोंद दुर्लक्षित न करता पायरी-पायरीने विकसित केला जातो व शेवटी निष्कर्ष सिद्ध केला जातो त्याप्रमाणे त्यांच्या पाचही कादंबऱ्या ज्ञात विज्ञानाच्या तर्कशुद्ध पायावर आधारलेले, वास्तवाशी साधर्म्य असलेले कथानक चित्रित करतात. नारळीकरांच्या कादंबरीच्या कथानकांमध्ये वैविध्य असले तरी या सर्व कादंबऱ्यांच्या निवेदनशैलीमध्ये खूप साम्य आहे. या पाचही कादंबऱ्यांमध्ये विषयानुरूप छोटी-छोटी प्रकरणे करण्यात आली आहेत. ‘प्रेषित’, ‘वामन परत न आला’ व ‘व्हायरस’ या तीन कादंबऱ्यांमध्ये प्रकरणांच्या आशयानुरूप त्यांना नावे दिली आहेत, तर ‘अंतराळातील स्फोट’ व ‘अभयारण्य’ या दोन कादंबऱ्यांमध्ये ज्या क्रमाने कथानक विकसित होत जाते त्यानुसार व कादंबरीच्या कथानकातील कालखंडांना अनुसरून प्रकरणांना क्रमांक दिले

आहेत. वाचकाच्या तर्कबुद्धीला पडणाऱ्या सर्व प्रश्नांची उत्तरे कथानकातील संवाद व वर्णनातून मिळतील अशीच कथानकाची क्रमबद्ध मांडणी आहे. वाचकाला कथानकाचा कोणताच भाग निव्वळ कपोलकल्पित न वाटता संभाव्य शक्यतांचा एक भाग वाटावा अशा प्रकारची रचना त्यांच्या सर्व कादंबऱ्यांमध्ये दिसून येते. त्यासाठी ते वेळोवेळी वैज्ञानिक संकल्पनांची स्पष्टीकरणे कथानकाच्या ओघात किंवा स्वतंत्र तळटीपेच्या आधारे देतात. ('व्हायरस' पृ. क्र. ८, ११९, १२५) कथानकाच्या ओघात विविध वैज्ञानिक संकल्पना स्पष्ट करणारी अशी त्यांची कथनशैली आहे. 'वामन परत न आला' या एका कादंबरीमध्ये (पृ. क्र. ३२ - मॅगडेबर्गचे अर्धगोल, पृ. क्र. ५३ - कार्बन १४ च्या आधारे वय ठरवण्याची पद्धती, पृ. क्र. ५४ अष्टांक पद्धती, पृ. क्र. ६० - फॉन नॉयमान यंत्र, पृ. क्र. ७३ - फोर कलर प्रोग्रॅम, पृ. क्र. ८१ - फॉन नॉयमानला सोडवायला दिलेले उदा., पृ. क्र. ८८, संगणकाची कार्यप्रणाली') अशी विविध प्रकारची वैज्ञानिक माहिती कथानकाच्या ओघात त्यांनी स्पष्ट केली आहे. याच पद्धतीने उर्वरीत चार कादंबऱ्यांतही सामान्य वाचकांना माहित नसणारी विज्ञानसंशोधन व संशोधकांविषयीची उद्बोधक माहिती रंजक पद्धतीने त्यांनी कथानकात मिसळण्याचा प्रयत्न केला आहे. 'प्रेषित' कादंबरीमध्ये अशा वैज्ञानिक कल्पनांच्या तळटीपा स्पष्टीकरणासाठी चित्रेही दिली आहेत. (पृ. क्र. ६५, ७१) या सदर्भात डॉ. अनिल सपकाळ म्हणतात, 'विज्ञानविषयीची नेमकेपणाची जाण यावी म्हणून या कादंबरीमध्ये लेखक काही रेखाटने वापरतो. ज्यामुळे त्या कादंबरीची दृश्यात्मकता अधिक प्रगल्भ होत जाते.'^{२५} डॉ. सकपाळ यांना महत्त्वाची वाटणारी ही रेखाटने फोंडके यांच्या दृष्टीने कादंबरी म्हणून मारक ठरतात. त्यांच्या या लेखनशैलीसंदर्भात विज्ञानसाहित्यिक व विज्ञानसाहित्य-अभ्यासक डॉ. बाळ फोंडके म्हणतात, 'ट्रॅफिक पोलिसाप्रमाणे कथेचा ओघ थांबवून सारा तपशील एखाद्या वैज्ञानिक अहवालाप्रमाणे ते देतात आणि तो संपूर्णपणे चौकातून बाहेर पडल्याची खात्री करून घेऊन मगच कथेला परत पुढे जाऊ देतात. त्यांच्या अनेक कथांमध्ये म्हणूनच आकृत्या हा कथेला मारक ठरणारा असला तरीही अविभाज्य भाग बनून जातो. व्यक्तिरेखाटन कथेच्या ओघात न येता, विमानतळावरील तपासणी कक्षात अंगाची तपासणी केली जाऊन प्रकाशाचे व्यक्तिमत्त्व उघडे व्हावे, तसे वेगळ्या कक्षात स्पष्ट केले जाते आणि मगच कथा उड्डाण करते'^{२६} हे उद्गार नारळीकरांच्या विज्ञानकथेसंदर्भात काढलेले असले तरी त्यामध्ये फोंडके यांना विज्ञानकथा व विज्ञानकादंबरी दोन्ही अभिप्रेत आहेत.

३.३.४ डॉ. नारळीकरांच्या प्रबोधनवादी भूमिकेमुळे कादंबरीच्या स्वरूपावर झालेले परिणाम -

नारळीकरांनी आपल्या पहिल्याच कथासंग्रहाच्या ('यक्षांची देणगी') प्रास्ताविकात आपली भूमिका मांडली आणि ते त्याच भूमिकेवर शेवटपर्यंत ठाम राहिलेले दिसतात, 'विज्ञानकथा मनोरंजक आणि विज्ञानाच्या दृष्टीने उद्बोधक असावी. सध्या माहित असलेल्या विज्ञानावर किंवा त्यात स्वतःच्या कल्पनाशक्तीने भर घालून उद्याच्या विज्ञानाचे चित्र रेखाटण्याचा

त्यात प्रयत्न असावा.^{२७} या आपल्या भूमिकेवर ते आजही ठाम आहेत. मात्र त्यांच्या या भूमिकेमुळे त्यांच्या विज्ञानकादंबरीवर काही आक्षेप घेतले जातात.

डॉ. बाळ फोंडके यांनी 'प्रेषित' व 'वामन परत न आला' या त्या काळात प्रकाशित झालेल्या कादंबऱ्यांविषयी आपली मते मांडताना नारळीकरांच्या लेखनशैलीवर काही आक्षेप घेतले आहेत. ते म्हणतात, 'नारळीकरांच्या 'प्रेषित' व 'वामन परत न आला' या दोन्हीही कादंबऱ्या अशाच समाधान न देणाऱ्या आहेत. ललित साहित्याच्या मागण्यांकडे त्यांनी दुर्लक्ष केल्याचा हा परिणाम वाटतो. कथेतील एखादी व्यक्ती, तिचा स्वभाव, तिचे व्यक्तिमत्त्व कसे आहे हे कथेच्या ओघात, त्यातील एखाद्या प्रसंगातील तिच्या वर्तणुकीवरून, वक्तव्यावरून, दुसऱ्या कोणाच्या वागणुकीवरील प्रतिक्रियेवरून लक्षात यावयास हवे. एखादी व्यक्ती प्रेमळ आहे असे लेखकाने सांगितले पण तिची प्रत्येक कृती दुष्टपणाची दाखवली तर ती प्रेमळ आहे, हे कसे पटावे? 'वामन परत न आला' मधील लक्ष्मणन हा एक फार एककल्ली, स्वतःच्या मनाला वाटेल तसा वागणारा आहे असे त्यांनी म्हटले आहे. थोडक्यात तो थोडाफार 'अँग्री यंग मॅन' आहे. पण हे त्याच्या वागणुकीतून, त्याच्या भाषेतून दिसावयास नको? अशा व्यक्तींना दुसऱ्याच्या कामचुकारपणाची किंवा त्याच्या कामातील उणिवांची तत्काल चीड येते. त्या तशा शीघ्रकोपी असतात. लाल फीत वगैरे त्यांना खपत नाही. पण त्याच्या तोंडातील भाषा सदैव नारळीकरांच्या स्वतःच्या भाषेप्रमाणे मृदू राहिली तर त्या व्यक्तीचे सच्चेपण वाचकाला भावावे कसे? प्रबोधनाच्या अतिरेकी हव्यासापायीही ही कादंबरी फसली आहे. लक्ष्मणन व अरूल हे दोन अतिशय हुशार व आघाडीवरचे शास्त्रज्ञ. एवढ्या कुशाग्र बुद्धिमत्तेचे की राष्ट्रीय महत्त्वाचा प्रकल्प पंतप्रधानांनी जातीने त्यांच्या हाती सोपवलेला. तरीही मॅग्डेबर्गच्या ऑटो फॉन गेरिकच्या निर्वात अर्धगोलांच्या प्रयोगाचे स्पष्टीकरण अरूल देतो. शाळेतील धड्यातून शिकवली जाणारी ही माहिती लक्ष्मणनला ठाऊक नाही हे कसे पटावे? ही शिकवण वाचकासाठी आहे लक्ष्मणनसाठी नाही. पण तसे असल्यास ते व्याख्याने किंवा लेखात योग्य होईल कादंबरीत नाही, असे अनेक प्रसंग.'^{२८}

डॉ. फोंडके यांच्या या उद्गारावरून त्यांनी घेतलेले आक्षेप असे -

१. नारळीकरांच्या कथा-कादंबरीमध्ये विज्ञानविषयक प्रबोधनाच्या अतिरेकी हव्यासापायी ललित साहित्याच्या मागणीकडे दुर्लक्ष करतात व कथानक फुलवण्यासाठी जिची काही गरज नाही अशी वैज्ञानिक माहिती देतात.
२. नारळीकरांनी कादंबरीमध्ये साकारलेल्या सर्व व्यक्तिरेखा त्यांच्या स्वतःच्या व्यक्तिमत्त्वाच्या प्रभावाखाली असल्याने 'नैसर्गिक' वाटत नाहीत.

यापैकी पहिला आक्षेप अंशतः खरा आहे. नारळीकर कथानकाच्या ओघात अनेक प्रकारची वैज्ञानिक माहिती सहजपणे सांगतात. त्या वैज्ञानिक माहितीचा संदर्भ ही कथानकाची

गरज असते. उदा. ‘वामन परत न आला’ या कादंबरीत ज्याला झाकण किंवा झाकणाची खूण दिसत नाही असा, अभेद्य धातूचा पेटारा कसा उघडला गेला याविषयी वाचकांना कुतूहल असणारच. त्यामुळे येथे पेटारा उघडण्यासाठी वापरलेले तत्त्व सांगणे आवश्यकच होते आणि त्याच्या स्पष्टीकरणासाठी वाचकांना शाळेतील धड्यांत शिकून माहीत असलेला पण त्याचा असाही वापर होऊ शकतो याची कल्पना नसलेला ऑटो फॉन गेरिकचा प्रयोग सांगणेही आवश्यक होते. त्यामुळे कथानक अधिक वास्तववादी व्हायला मदत झाली आहे. शिवाय ‘वामन परत न आला’ मधील खालील उताऱ्यावरून हे लक्षात येईल की अरूल या प्रयोगाबद्दल लक्ष्मणनला सांगत नसून ज्यांचा शाळेत शिकलेल्या विज्ञानाव्यतिरिक्त पुन्हा कधी पुस्तकांतील विज्ञानाशी संबंध आला नाही अशा राघवनसारख्या सहायकांना सांगतो आहे.

‘सर्व स्तब्ध होते. अरूल पुढे म्हणाला, “ह्या चित्रातला ठोकळा म्हणजे हा घनाकृती पेटारा. हत्तीसारखं बळ वापरून उघडणार नाही हे पेटारावाल्यांना सूचित करायचं आहे. अशीच एक घटना आपल्याही वैज्ञानिक इतिहासात घडली होती.... फक्त हत्तीऐवजी घोडे होते.” “हॉस आठवलं! मॅगडेबर्गचे अर्धगोल.” लक्ष्मणनची ट्यूब पेटली. इतरांच्या चेहऱ्यावरचा गूढ भाव पाहून अरूलनेच खुलासा केला; मॅगडेबर्ग येथील शास्त्रज्ञ ऑटो फॉन गेरिक यानं दोन अर्धगोल जोडून त्यांच्यामधील हवा पंप करून बाहेर काढली. तेथे पोकळी निर्माण झाल्यावर त्या अर्धगोलांना दोन्ही बाजूंनी पुष्कळ जोर लावून - अगदी घोडे जुंपूनही - वेगळं करता आलं नाही..... कारण आत पोकळी आणि बाहेरून हवेचा दाब असला की त्या दाबाचं बळ प्रचंड असतं.” (‘वामन परत न आला’ पृ. क्र. ३२)

येथे हे स्पष्टीकरण लक्ष्मणन वगळून इतरांसाठी आहे याचा स्पष्ट उल्लेख आहे. त्यामुळे या प्रसंगाच्या संदर्भात फोंडके यांचा आक्षेप मान्य करता येणार नाही. मात्र त्यांनी नारळीकरांच्या कादंबरीवर सर्वसाधारणपणे केलेला आरोप अंशतः मान्य करावा लागतो असे म्हटले आहे. ते यासाठी की काहीवेळा कथानकाच्या ओघात ज्या वैज्ञानिक संकल्पनांचा उल्लेख येतो त्या सर्वच संकल्पनांचे स्पष्टीकरण कथानकाच्या दृष्टीने आवश्यक नसते, जुजबी माहिती पुरेशी असते. पण नारळीकर त्यांनी उल्लेख केलेल्या सर्व संकल्पना, बहुतांश संदर्भासहीत स्पष्ट करतात. ज्यामुळे कथानकाच्या ओघवतेपणाला बाधा येते. उदा. ‘वामन परत न आला’ मधील फोर कलर प्रोग्रॅमची माहिती (पृ. क्र. ७३), फॉन नॉयमॉन ला सोडवायला दिलेले गणित, (पृ. क्र. ८१), संगणकाची कार्यप्रणाली (पृ. क्र. ८८), व्हायरस कादंबरीत ‘ई-मेल आय डी’ चे स्पष्टीकरण (पृ. क्र. १०४), १५३ या अंकाची गणिती पार्श्वभूमी (पृ. क्र. ५), ‘अभयारण्य’मध्ये, अणुस्फोटानंतर शहरात निर्माण होणाऱ्या संहारक स्थितीचं विस्तृत वर्णन (पृ. क्र. ६९, ७०)

फोंडके यांचा दुसरा आक्षेप व्यक्तिरेखाटनाबद्दल आहे. त्यासाठी त्यांनी दिलेले

उदाहरण 'लक्ष्मणन' (वामन परत न आला) या व्यक्तिरेखेचे आहे. या व्यक्तिरेखेविषयी 'लक्ष्मणन हा स्वतःच्या मनाला वाटेल तसे वागतो हे जगजाहीर होते, तो हुशार असल्यामुळे इतर लोक त्याचा विक्षिप्तपणा खपवून घेत असत' ('वामन परत न आला' पृ. क्र. १९)असे विधान केले आहे. पण हे विधान संशोधक लक्ष्मणनविषयी आहे, माणूस लक्ष्मणनविषयी नाही. आपल्या कल्पना पूर्णत्वास नेण्यासाठी कसलीही जोखीम घ्यायची त्याची तयारी आहे. त्याचे मनाला वाटेल तसे वागणे त्याच्या संशोधनापुरतेच मर्यादित आहे. त्याची संशोधनाची ओढ एवढी तीव्र आहे की त्यासाठी तो संशोधनाचे परिणाम, संभाव्य धोके, आपले वैयक्तिक आयुष्य यांकडे दुर्लक्ष करतो आणि ते व्यवहारी विचार करणाऱ्या अन्य माणसांना विक्षिप्तपणाचे वाटते असा अर्थ नारळीकरांना अभिप्रेत असावा. पेटारा उघडण्याबाबतचा त्याचा उतावीळपणा, 'बृहस्पती' किंवा 'वामन' बनवतानाचा त्याचा उत्साह, वामनला व्यक्तिमत्त्व देण्यासाठी उतावीळ झालेला लक्ष्मणन ही त्याच्या अशा स्वभावाची उदाहरणे आहेत. याउलट पत्नी उर्मिला किंवा मित्र - अरूळशी त्याचे वागणे संवेदनशील, समजूतदार माणसासारखे आहे. येथे नारळीकरांना 'अँग्री यंग मॅन' असा मनमानी करणारा हीरो रंगवायचा नव्हता तर संशोधनाच्या परिणामांचा साधक-बाधक विचार न करता संशोधनाच्या तीव्र ओढीने आपले संशोधन पूर्णत्वास नेणारा हट्टी शास्त्रज्ञ चित्रित करायचा होता आणि 'वामन' ची निर्मिती करणारा लक्ष्मणन रंगवून ते त्यात यशस्वीही झाले आहेत. त्यांच्या या पाचही कादंबऱ्यांमध्ये संशोधक पात्रे आहेत. आलोक ('प्रेषित'), लक्ष्मणन, अरूळ, नवीन ('वामन परत न आला'), नारायण ('व्हायरस'), अविनाश, भागवत ('अंतराळातील स्फोट'), करटक व दमनक ('अभयारण्य'), या सर्व संशोधक पात्रांवर नारळीकरांच्या व्यक्तिमत्त्वाची आणि त्यांच्या अनुभवविश्वाची छाप आहे, पण याचा अर्थ सर्व पात्रे नारळीकरांच्या स्वभावाचीच आहेत असा नाही. या सर्व कादंबऱ्यांमध्ये आलेले नोकरशहा, राजकारणी, सामान्य संसारी माणसे मुले अशी वैविध्यपूर्ण पात्रेही त्यांनी कथानकाच्या गरजेप्रमाणे जिवंत केलेली आहेत.

'वामन परत न आला' या कादंबरीच्या संदर्भात डॉ. बाळ फोंडके यांनी आणखीही दोन आक्षेप घेतले आहेत ते असे:

१. 'वामन परत न आला' या कादंबरीत डॉ. नारळीकरांनी अवैज्ञानिक संकल्पनेचा पाठपुरावा केला आहे.
२. या कादंबरीतील, भाषेतील उपमा इंग्रजीचे भाषांतर केल्यासारख्या आहेत.

डॉ. बाळ फोंडके म्हणतात, 'शिवाय प्रबोधनाच्या या समाजात वैज्ञानिक दृष्टिकोण रूजविण्याच्या आपल्या उद्दिष्टालाही नारळीकरांनी गालबोट लावल्यासारखे वाटते. या कादंबरीच्या मध्यवर्ती कल्पनेत भारतात फार प्राचीन काळी, हजारो वर्षांपूर्वी अतिप्रगत, सध्याही अस्तित्वात नसलेली, अत्याधुनिक गणकयंत्र व त्यावरील सूचनांनुसार बुद्धिमान यंत्रमानव बनवू शकणारी

वैज्ञानिक संस्कृती वास करून होती असे दाखविले आहे. परंतु असे मानण्यास कोणताच वैज्ञानिक पुरावा नाही, असे खुद्द नारळीकरांनीच म्हटले आहे. (पहा ‘पुराणातील विज्ञान विकासाची वांगी’, महाराष्ट्र टाइम्स १० मार्च व १८ एप्रिल १९८५) मग अशा अवैज्ञानिक संकल्पनेचा पाठपुरावा करणारी कादंबरी विज्ञानकथा कशी मानली जावी?’^{२९}

‘वामन परत न आला’ या कादंबरीत कथानकाचा गाभा असलेली पुरातन संस्कृती एकविसाव्या शतकातील मानवापेक्षा वैज्ञानिक दृष्ट्या अधिक प्रगत होती. तिने विज्ञानाचा अतिरेकी वापर करून स्वतःची प्रतिकृती निर्माण करू शकणारे विचारक्षम यंत्रमानव बनवले व सर्व जीवनावश्यक कामे त्यांच्यावर सोपवून या संस्कृतीतील माणसे (मानवसदृश्य प्राणी) सुखासीन आळशी बनली. आपली बौद्धिक, शारीरिक कार्यक्षमता गमावून बसली असे या संस्कृतीचे वर्णन आहे. या संस्कृतीचा कालकुपीवजा पेटारा सुरक्षिततेच्या शास्त्रीय कारणांमुळे भारतात सापडला असला तरी ही संस्कृती पूर्ण पृथ्वीवर नांदत होती.

येथे भारतातील गौरवशाली प्राचीन संस्कृतीचे वैज्ञानिक दृष्ट्या महत्त्व पटवून देणे हा नारळीकरांचा उद्देश नाही. आजची मानवी संस्कृती ज्या वेगाने आणि ज्या पद्धतीने विज्ञान-तंत्रज्ञानात प्रगती करत आहे, अधिकाधिक यंत्रावलंबी बनत चालली आहे, हे जर असेच चालू राहिले तर कादंबरीत वर्णिलेल्या संस्कृतीवर जे संकट आले तसे किंवा त्याप्रकारचे संकट आजच्या मानवी संस्कृतीवर येणे शक्य आहे, अशी कल्पना या कथानकाच्या मूळाशी आहे. याच कल्पनेवर आधारित कादंबरीत वर्णिलेल्या संस्कृतीची कल्पना केली आहे. त्यामुळे अशी संस्कृती प्राचीन काळी अस्तित्वात असण्याची किंवा तिच्या अस्तित्वाबाबतच वैज्ञानिक पुरावा मिळण्याची काहीच गरज नाही. कारण ‘वामन परत न आला’ ही कादंबरी आहे आणि ‘पुराणातील विज्ञान विकासाची वांगी’ हा विज्ञानविषयक लेख आहे. या लेखामध्ये नारळीकरांनी घेतलेली भूमिका (‘वैज्ञानिक पुरावा द्या व सिद्ध करा’.) ही श्रीमद्भागवत, विष्णुपुराण, रामायण, महाभारत इत्यादी भारतीय पुराणग्रंथातील पुष्पक विमान म्हणजे आधुनिक हेलिकॉप्टर, घटोत्कचामागे कर्णाने सोडलेली इंद्राची शक्ती म्हणजे आजच्या गायडेड मिसाइल, धृतराष्ट्राला महाभारतयुद्धाचे प्रत्यक्ष वर्णन सांगणारा संजय हा आद्य टी. व्ही. कॉमेंटेटर असे मानणाऱ्या व तसे इतरांना पटवून देणाऱ्यांबाबत आहे. या लेखात नारळीकर म्हणतात, ‘थोडक्यात सांगायचे तर पुरातन काळी विज्ञान आणि तंत्रज्ञान किती विकसित होते हे निर्विवादपणे ठरवायचे असेल तर वैज्ञानिक शिस्तीत बसणारी माहिती हवी.’^{३०} आणि अशाप्रकारची माहिती आपल्या पुराणांमध्ये सापडत नसल्याने आपली पुराणे साहित्य म्हणून श्रेष्ठ असली तरी त्यांनी वैज्ञानिक माहितीचे स्रोत म्हणता येणार नाही असे प्रतिपादन या लेखातून त्यांनी केले आहे. ‘वामन परत न आला’ ही कादंबरी असूनही त्यातील प्राचीन संस्कृतीच्या पेटाऱ्यातील वैज्ञानिक माहिती ही मूलभूत विज्ञानाची ओळख असणाऱ्या,

थोडीफार वैज्ञानिक प्रगती केलेल्या कोणत्याही प्राण्याला वापरता येईल अशा पद्धतीने ठेवलेली आहे, असे वर्णन कादंबरीत येते. ज्यामुळे नारळीकर आपली भूमिका (शास्त्रशुद्ध, वस्तुनिष्ठ माहिती म्हणजे शास्त्रीय माहिती) या कादंबरीत अधोरेखित करतात. अशाच प्रकारचे वर्णन त्यांच्या ‘अंतराळातील स्फोट’ या कादंबरीतही आहे. यामध्ये सम्राट हर्षवर्धनाच्या काळात पाहिल्या गेलेल्या तारकास्फोटाच्या नोंदी उत्खननात सापडतात व त्यावरून या तारकास्फोटाच्या परिणामांविषयीचे भाकीत शास्त्रज्ञ करतात असे कथानक आहे. ज्यामध्ये वैज्ञानिक संशोधनाच्या दृष्टीने शास्त्रशुद्ध वस्तुनिष्ठ नोंदीना किती महत्त्व आहे ते अधोरेखित करण्याचा प्रयत्न दिसतो. जर त्यांनी पेटाऱ्यातील अनेकार्थक काव्यांचा किंवा तत्सम साहित्याचा आधार घेऊन आधुनिक संगणक आणि यंत्रमानव बनवले जात असल्याची कल्पना केली असती तर ते त्यांच्या विज्ञानविषयक प्रबोधन आणि वैज्ञानिक दृष्टिकोण निर्मितीच्या उद्दिष्टाला गालबोट लावणारे ठरले असते. त्यामुळे फोंडके यांचा याविषयीचा आक्षेप मान्य करता येत नाही.

यानंतर फोंडके यांनी घेतलेला आक्षेप भाषेविषयी आहे, ‘परंतु ती (विज्ञानकथा) जर येथे रूजावयाची असेल तर तिचे या मातीशी निश्चित नाते हवे, ती या इथल्या संस्कृतीत रूळलेली हवी याचे भान विज्ञानकथाकारांनी ठेवावयास हवे. भाषाही मराठी हवी. इंग्रजीचे भाषांतर केल्यासारखी असल्यास कथा परभृत आहे या समजाला अनाठायी, पुष्टी मिळते. ‘मी दुखावलेल्या अंगठ्यासारखा उठून दिसेन’ (‘वामन परत न आला’) हे ‘आय वुइल स्टँड आउट लाइक ए सोअर थंब’ चे भाषांतर आहे हे सहज समजण्यासारखे आहे. मग वाचकाला ती कथा स्वतंत्र असतानाही परभृत वाटली तर त्याला दोष देता येणार नाही.’^{३१}

येथे ‘वामन परत न आला’ या कादंबरीतील उल्लेख केलेले विधान हे भाषांतरात आहे हे स्पष्टपणे जाणवते. पण कादंबरीतील पार्श्वभूमी पाहता ते अनाठायी आहे असे वाटत नाही. हे विधान उच्चारणारी कार्ल शुल्झ ही व्यक्ती इंग्लिश हीच मातृभाषा असलेली आहे. त्यामुळे कादंबरीतील या पात्राचे सहज अर्थबोध होणारे संभाषण इंग्रजी शब्दांत तर उरलेले इंग्रजी शब्दांचे भाषांतर वाटेल अशा शब्दांत देण्यात आले आहे. त्याच्या भाषेत इंग्लिश संदर्भही आले आहेत उदा. ‘जोसेफ (म्हणजेच कार्ल) एक जबरदस्त शिवी हासडून म्हणाला, “ह्या प्यारेलालला जर हॅम्लेट नाटक बसवायला सांगितलं तर तो म्हणेल, नाटक बहुतेक बसवून झालं आहे, फक्त हॅम्लेटचं काम करणारा नट मिळवायचा आहे.”’ (पृ. क्र. ७८, वामन.....) ज्याप्रमाणे ग्रामीण पार्श्वभूमीवरील पात्र-संवादात त्याच्या बोलीभाषेचा किंवा त्यांतील वाक्प्रचार, म्हणी, संदर्भांचा उपयोग करते त्याप्रमाणे इंग्लिश पार्श्वभूमी असणाऱ्या कार्ल या पात्राच्या भाषेमध्ये इंग्लिश संदर्भ आढळतात. ज्यामुळे व्यक्तिचित्रण अधिक प्रभावी व्हायला मदत होते.

डॉ. जयंत नारळीकरांची लेखनशैली व्यक्तिचित्रणे साकारताना त्यांनी स्विकारलेली

सहजप्रवृत्ती आपल्या अनुभवविश्वाशी, वर्तमानकालीन वास्तवाशी ठेवलेला सहजसंबंध यामुळे त्यांच्या कादंबऱ्या अधिकाधिक वाचकाभिमुख झाल्या आहेत. विज्ञान-संशोधनाला मध्यवर्ती स्थान असणारे कथानक साकारताना जसा त्यांचा संशोधक म्हणून त्यांना स्वतःला आलेल्या अनुभवांचा प्रभाव कादंबरीमध्ये दिसतो तसाच त्यांच्या अंगात मुरलेल्या वैज्ञानिकांच्या लेखनपद्धतीचा प्रभावही त्यांच्या लेखनशैलीवर दिसून येतो. ज्याप्रमाणे विज्ञाननिबंधात प्रथम निरीक्षणे व गृहीतके मांडून नंतर निष्कर्ष काढला जातो. तसेच त्यांच्या कादंबरीतही बहुतांशवेळा क्रमाक्रमाने घटना घडतात व शेवटी त्या सर्व घटनांचा आढावा घेऊन समस्येचे स्वरूप व तोडगा निश्चित केला जातो. वाचकाला कथानकाच्या ओघात मिळालेली माहिती तिच्या कार्यकारणभावासह पुन्हा वाचकांसमोर मांडण्यामुळे आशयाची पुनरावृत्ती होऊन कादंबरीच्या ओघवतेपणाला बाधा येण्याची शक्यता असते. उदा. 'व्हायरस' कादंबरीतील मेमॉरँडम हे प्रकरण, 'अभयारण्य' कादंबरीतील 'हे कसे घडले?' याची माहिती देणारे एकोणिसावे प्रकरण, 'अंतराळातील स्फोट' या कादंबरीतील दहावे प्रकरण अशाप्रकारची पुनरावृत्ती दर्शवते. मात्र हा एक दोष वगळला तर नारळीकरांची कादंबरी वाचकांच्या मनाची पकड घेते, वाङ्मयदृष्ट्या प्रभावी ठरते ती त्यांच्या स्वतःच्या प्रवृत्तींशी प्रामाणिक राहण्याच्या नैसर्गिक लेखनशैलीमुळे.

साहजिकच त्यांच्या या भूमिकेचा प्रभाव त्यांच्या विज्ञानकादंबरीवरही दिसून येतो. त्यांची प्रत्येक विज्ञानकादंबरी विज्ञानाधारीत प्रगतीमुळे मानवी जीवनात येऊ पाहणाऱ्या, आलेल्या समस्यांविषयी वाचकाला विचार करायला लावते. विज्ञान शिकवणे म्हणजे फक्त विज्ञानातील संकल्पना स्पष्ट करणे असे ते मानत नाहीत तर वैज्ञानिक दृष्टिकोण निर्माण करणे, निसर्गातील प्रत्येक घटनेकडे जिज्ञासू वृत्तीने, वैज्ञानिक दृष्टिकोणातून पाहायला शिकवणे, वैज्ञानिक संशोधनामागचे हेतू काय आहेत हे सर्वसामान्य वाचकांना माहित करून देणे हा त्यांचा उद्देश असतो. 'प्रेषित' या कादंबरीत त्यांनी जीवसृष्टीच्या निर्मितीपासून अधिक शक्तिशाली सजीवांनी इतरांवर अधिकार गाजवण्याची आदिम प्रवृत्ती आणि विनाशकारी संकटे झेलूनही निसर्गाची गूढे उकलण्याची माणसाची चिरंतन जिज्ञासूवृत्ती, कुतूहल अधोरेखित केलेले आहे. कथानकाच्या ओघात त्यांनी अनेक विज्ञानसंकल्पना, विज्ञानसंशोधनाच्या इतिहासातील यशापयशाची उदाहरणे सांगितली आहेत. वैज्ञानिक प्रगतीच्या आधारे भविष्यातील मानवी जीवनाचे कल्पनाचित्र रेखाटले आहे. ज्ञात विज्ञानाच्या आधारे उपलब्ध होणारी चित्रे, रेखाटने वापरून कादंबरीतील कल्पनांची वास्तवाशी सांगड घालण्याचा प्रयत्न केला आहे ज्यामुळे कादंबरी पूर्णतः काल्पनिक असूनही खरेच असे कधीतरी घडेल आणि घडले तर काय होईल ? असे विचार वाचकांच्या मनात आल्यावाचून राहत नाहीत.

'वामन परत न आला' या कादंबरीतही परिणामांचा सर्वकष विचार न करता

केलेले संशोधन, निसर्गनियमांत ढवळाढवळ करून माणसाने मिळवलेला ऐष-आराम मानवी समाजाला किती वेगाने विनाशाकडे घेऊन जाऊ शकतो, याचे चिंतन केले आहे. 'व्हायरस' कादंबरीत माणसांचे वाढत चाललेले यंत्रावलंबीपण आणि संकटकाळी एक होण्याची मानवजातीची परंपरा, ज्ञात विज्ञान म्हणजे 'सत्य' नव्हे या गोष्टी अधोरेखित केल्या आहेत. 'अंतराळातील स्फोट' ही कादंबरी विश्वाच्या अनंत पोकळीतील पृथ्वीच्या नगण्य स्थानाची आणि अधिक जाणून घेण्याची मानवी धडपड कशी सार्वकालिक आहे याची जाणीव करून देते. याशिवाय 'आपले पुरातन पूर्वज विज्ञानात आणि तंत्रज्ञानात अतिप्रगत होते.' असा दावा करणाऱ्या पुराणमतवाद्यांना तुमचा दावा शास्त्रीय पुराव्याने सिद्ध करा, असे जाहीरपणे आवाहन करणाऱ्या नारळीकरांनी 'शास्त्रीय पुरावे' कोणत्या स्वरूपाचे असले तर ते विज्ञानात ग्राह्य धरले जातात याचे उत्तम उदाहरण या कादंबरीत दिले आहे. कादंबरीत बौद्ध भिक्खू सारिपुत्तांनी केलेल्या नोंदी या संशोधनास उपयुक्त शास्त्रीय पुराव्याचे उत्तम उदाहरण आहेत.

'अभयारण्य' कादंबरीच्या प्रास्ताविकात नारळीकरांनी एका चिंतेतून उद्भवलेली ही कादंबरी स्वतःच्या समाधानासाठीच लिहिली आहे; ती लोकप्रिय आणि समाजप्रबोधक ठरली तर तो 'एक्स्ट्रा बोनस' समजावा', असे म्हटलेले असले तरी ती समाजप्रबोधक ठरावीच अशी त्यांची आंतरिक इच्छा आहे असे वाटते. या कादंबरीतून ते पृथ्वीच्या 'एकमेवाद्वितीयत्वा'ची जाणीव करून देतात. आजपर्यंतच्या ज्ञात विश्वातील जीवसृष्टी धारण करणारी पृथ्वी एकमेव आहे, तेव्हा तिचे स्थान टिकवण्याची जबाबदारी पृथ्वीवरील बुद्धीमान सजीवांवर म्हणजे माणसावरच आहे याची जाणीव मानव विज्ञान-संशोधनाच्या इतिहासाच्या माध्यमातून उलगडणाऱ्या कथानकाद्वारे प्रखरपणे होते. वाचक विचारप्रवृत्त होतो. अशाप्रकारे आपल्या कादंबरीतून वैज्ञानिक दृष्टिकोणाची निर्मिती करण्याचा त्यांचा प्रयत्न स्पष्टपणे दिसून येतो.

डॉ. नारळीकरांना १९८३ साली 'विज्ञानसाहित्य' या विषयावर झालेल्या परिसंवादात विज्ञानसाहित्यिक म्हणून 'विज्ञानसाहित्य निर्मितीतील समस्या' या विषयावर निबंध वाचला होता. त्यावर प्रतिक्रिया म्हणून डॉ. व. दि. कुलकर्णींनी प्रश्न विचारला होता 'वाचकाचे विज्ञानाचे ज्ञान हे तुम्ही किती गृहीत धरता?'^{३२} या प्रश्नाचे उत्तर देताना नारळीकर म्हणतात, 'सर्वसाधारणपणे मी जो डोळ्यासमोर ठेवलेला वाचक असतो तो १० वी पर्यंत विज्ञान शिकलेला असेल. परंतु काही गोष्टी त्याच्या खाली पण खालच्या वर्गाच्या वाचकांनाही समजाव्यात अशा तऱ्हेने लिहिलेल्या आहेत. पण अॅव्हरेज म्हणून जे डोळ्यासमोर ठेवलेले आहे तो १० वी पर्यंत शिकलेला वाचक आहे.'^{३३}

विज्ञानाची प्रगती इतक्या प्रचंड वेगाने होत आहे की कालाचे सामान्यांना अनाकलनीय विज्ञान आज त्याच सामान्यांच्या जीवनाचा अविभाज्य भाग असलेले साधे-सोपे तंत्रज्ञान बनून

समोर येत आहे. आजचे विज्ञान हे उद्याचे तंत्रज्ञान बनणार आहे. अशावेळी कथानकाच्या ओघात आलेल्या विज्ञानातील सामान्य व्यवहारात उपयोगी पडतील अशा संगणकाचे कार्य, E-mail यासारख्या संकल्पनांचा परिचय वाचकांना करून देणे त्यांना आवश्यक वाटते. 'याला नारळीकरांची विज्ञानकथा लिहिण्यामागची भूमिका कारणीभूत आहे. समाजाला विज्ञान समजावून सांगण्याचे एक साधन म्हणून ते विज्ञानकथेकडे पाहतात. प्रबोधन हे त्यांचे प्रमुख उद्दिष्ट आहे. संशोधन सामान्य माणसापर्यंत पोचवण्याचा आग्रह धरून ते विज्ञानकथेचा आश्रय घेतात. ही भूमिका घेण्यावर व एकंदरीत त्यांच्या शैलीवर त्यांचे गुरु फ्रेड हॉईल यांचा प्रभाव आहे हे सहज जाणवते.'^{३४} अशाप्रकारची टीका त्यांच्या विज्ञानसाहित्यावर केली जाते. त्यांच्या काही कथा व 'प्रेषित', 'वामन परत न आला' या कादंबऱ्यांबाबत 'या दोन्हीही कादंबऱ्या अशाच समाधान न देणाऱ्या आहेत..... प्रबोधनाच्या अतिरेकी हव्यासापायीही ही कादंबरी फसली आहे'^{३५} असे उद्गार बाळ फोंडके काढतात. मात्र अशाप्रकारच्या आरोपांना उत्तर देताना नारळीकर म्हणतात, 'माझ्या कुठल्या गोष्टी फसल्या असं मला विचारण्यात आले तर मला सांगावयाचे आहे की, मी पुष्कळ विचार करून नंतर लिहितो, आणि ज्या काही माझ्या गोष्टी प्रसिद्ध झालेल्या आहेत त्या माझ्या स्वतःच्या मताने फसलेल्या नाहीत. वाचकांनी आपापले निकष लावून ठरवावे की, त्यात एखादी गोष्ट फसली की नाही. मी जे स्वतःचे निकष लावले त्यातून ज्या गोष्टी पुढे जातात त्यांना मी त्या फसलेल्या नाहीत असे समजतो.'^{३६}

नारळीकरांच्या कादंबऱ्या वाडमयदृष्ट्या अभ्यासताना त्यांच्या प्रबोधनवादी भूमिकेचा प्रभाव जाणवतो. काहीवेळा सामान्य वाचक डोळ्यांसमोर ठेवून केलेले एखाद्या विज्ञानसंकल्पनेचे पूर्ण स्पष्टीकरण कादंबरीच्या ओघवतेपणाला बाधा आणते पण त्याचबरोबर कथानकात मिसळून गेलेली अनेक वैज्ञानिक स्पष्टीकरणे, ऐतिहासिक, सांस्कृतिक संदर्भ, त्याविषयीची स्पष्टीकरणे वाचकाला कादंबरीतल्या वास्तवाशी, त्याच्या दैनंदिन अनुभवांची सांगड घालायला लावून अंतर्मुखही करतात. त्यांची कादंबरी ललितसाहित्यकृतीचा हा मूळ उद्देश (वाचकाला विचारप्रवृत्त करणे) साध्य करत असल्याने अभ्यासक म्हणून त्यांच्या कादंबऱ्या 'फसलेल्या' वाटत नाहीत. कथानक फुलवण्यासाठी त्यांनी निवडलेले प्रसंग, पात्रचित्रण, प्रसंगानुरूप भाषा आणि शैली ही ललितसाहित्याच्या गरजांना अनुसरून आहे हे दिसून येते. त्यामुळे निव्वळ प्रबोधनासाठीच त्यांनी कादंबरीलेखन केले आहे असे म्हणता येणार नाही.

३.३.५ लेखकाच्या वैज्ञानिक असण्यामुळे निर्माण झालेले वेगळेपण -

विज्ञानकादंबरीच नव्हे तर एकंदरच 'विज्ञान साहित्याच्या संदर्भात चर्चा करताना नेहमीच या विषयावर चर्चा होते की विज्ञानसाहित्यिक हा वैज्ञानिक असावा का? विज्ञानसाहित्य फक्त वैज्ञानिकांनीच लिहावे की अन्य साहित्यिकांनीही लिहावे? या प्रश्नांची उत्तरे विज्ञानसाहित्याची

गंगोत्री असलेल्या ब्रिटीश, अमेरिकन विज्ञानसाहित्यापासून ते आपल्या मराठी विज्ञानसाहित्यापर्यंतच्या दर्जेदार कथा-कादंबऱ्यांच्या प्रवाहाचा अभ्यास करताना मिळतात. 'फ्रॅंकेन्स्टाईन' ची लेखिका मेरी शेली, ज्यूल व्हर्न, एडगर ॲलन पो, एच. जी. वेल्स, एडगर राईस बरोज, आयझॅक असिमॉव्ह, विज्ञानसाहित्यासाठी नोबेल पारितोषिक मिळालेल्या डोरीस लेसिंग हे पाश्चात्य विज्ञानसाहित्यिक, लक्ष्मण लोंढे, निरंजन घाटे, सुबोध जावडेकर, शुभदा गोगटे, माधुरी शानभाग, नारायण धारप, दि. बा. मोकाशी, द. पां. खांबेते हे विज्ञानसाहित्यिक वैज्ञानिक म्हणून प्रसिद्ध नाहीत. तर रिचर्ड फेनमन, फ्रेड हॉयेल, रॉबर्ट हाइनलेन, कार्ल सागन या पाश्चात्य वैज्ञानिकांनी आणि डॉ. जयंत नारळीकर, डॉ. बाळ फोंडके या मराठी वैज्ञानिकांनी विज्ञानसाहित्य निर्माण केलेले आहे. साहित्यिकांच्या विज्ञानसाहित्याला साहित्याबरोबर विज्ञानाचे अधिष्ठान पक्के आहे तसेच वैज्ञानिकांच्या विज्ञानसाहित्याला साहित्यिक मूल्य निश्चितच आहे. म्हणजेच विज्ञानसाहित्यलेखक हा वैज्ञानिक असणे जसे गरजेचे नाही तसे वैज्ञानिक लिहितात ते फक्त माहिती देणारेच लेखन असेही मानण्याची आवश्यकता नाही.

विज्ञानसाहित्य हे विज्ञानाने केलेल्या प्रगतीवर प्रकाश टाकते. विज्ञानसाहित्यिक आपल्या लेखनशैलीतून आजची विज्ञानप्रगती भविष्यात कसा वेगळा आकार घेईल व त्यामुळे ,माणसाच्या जीवनात आज माहित नसलेली सुख-दुःखे भविष्यात कशी अनुभवाला येतील याचा उलगाड कल्पनेच्या साहाय्याने करित असतो. यासाठी लेखक वैज्ञानिक असणे आवश्यक नसले तरी त्याला सद्यस्थितीतील विज्ञानाची, वैज्ञानिक प्रगतीची, वैज्ञानिकांच्या मनोव्यापारांची, परस्परसंबंधाची जास्तीत-जास्त माहिती असणे आवश्यक असते.

डॉ. नारळीकर स्वतःला सराईत लेखक मानत नाहीत. 'यक्षांची देणगी' या कथासंग्रहाच्या प्रस्तावनेत ते म्हणतात, 'वाचकांनी माझ्याकडे एक सराईत लेखक म्हणून पाहू नये, उलट माझी प्रतिष्ठित लेखकांना विनंती आहे की त्यांनी ह्या क्षेत्रात शिरावे आणि त्याला प्रतिष्ठा मिळवून द्यावी. विज्ञानकथा लिहायला स्वतः विज्ञानसंशोधक असणे आवश्यक नाही.'^{३७} पण त्याचबरोबर 'जर लेखक स्वतः विज्ञानात मुरलेला असेल तर स्वतःच्या अनुभवावरून पुढे विज्ञान कुठे जाईल? ह्याचा अंदाज बांधून त्यावर कथा रचू शकतो.'^{३८} असेही त्यांनी म्हटले आहे. याचाच अर्थ ज्याप्रमाणे ग्रामीण संस्कृतीत वाढलेला लेखक अन्य लेखकांपेक्षा ग्रामीण वातावरणातील कथानक अधिक सहज व स्वाभाविकपणे चित्रित करू शकतो त्याप्रमाणे वैज्ञानिक संशोधनाच्या क्षेत्रातील विज्ञानसाहित्यिक आणि अन्य विज्ञानसाहित्यिकांच्या बाबतीत होते. अर्थात ज्ञात आणि काल्पनिक वैज्ञानिक प्रगतीची मानवी जीवनाशी सांगड घालण्याची प्रत्येक लेखकाची शैलीच त्या कलाकृतीचे साहित्यमूल्य ठरविते.

डॉ. नारळीकरांच्या वैज्ञानिक असण्यामुळे त्यांच्या विज्ञानकादंबरीमध्ये निश्चितच

वेगळेपण निमार्ण झाले आहे. हे वेगळेपण खाली उल्लेख केलेल्या मुद्यांनुसार शोधण्याचा प्रयत्न केला आहे.

१. वैज्ञानिकांच्या विश्वातील वस्तुस्थितीच्या विश्वासाह माहितीचे उल्लेख.
२. कथासूत्रातील काटेकोर विज्ञाननिष्ठा.
३. वैज्ञानिकांच्या भूमिकेतून जबाबदारीच्या जाणीवेने लेखन.
४. वैज्ञानिक अहवालांशी साधर्म्य असणारी लेखनशैली.

१. वैज्ञानिकांच्या विश्वातील वस्तुस्थितीच्या विश्वासाह माहितीचे उल्लेख.

‘प्रेषित’ या कादंबरीत लेखकाने वर्णिलेली प्रचंड दुर्बीण ‘सायक्लॉप्स’ ही प्रकल्परूपाने शास्त्रज्ञांच्या विचाराधीन असून पुस्तकातील सायक्लॉप्सचे चित्र हे ह्याच प्रकल्पाचे संकल्पित चित्र आहे. जॉन प्रिंगल व पीटर लॉरी या संशोधकांची संशोधन-पद्धती, संशोधनासाठी कोणताही धोका पत्करण्याची तयारी, मूलभूत संशोधनाला महत्त्व न देणारे प्रशासन यांचे वास्तवदर्शी चित्रण या कादंबरीत आलेले आहे. ‘व्हायरस’ या कादंबरीतील भारतीय लाल फितीमुळे संशोधनात येणारे अडथळे, जगभरातील शास्त्रज्ञांचे संशोधनासाठी एकत्र होणे, दैनंदिन सामान्य जीवनात मूळ स्वभावाप्रमाणे वेगवेगळे वर्तन करणाऱ्या संशोधकांचा संशोधनाच्या बाबतीत आढळणारा एकाच प्रकारचा चिकित्सक वैज्ञानिक दृष्टिकोण यांचा उल्लेख आला आहे. संशोधनाशी संबंधित तर्कशुद्ध विचारसरणीवर आधारित पैज लावण्याच्या संशोधकांच्या प्रवृत्तीची उदाहरणे त्यांच्या बहुतांश कादंबऱ्यांमध्ये आढळून येतात. ‘प्रेषित’ कादंबरीत ‘आलोक’ च्या शिक्षकांनी त्यांच्या गुणवत्तेबद्दल WTS च्या वरिष्ठांशी पैज लावली आणि जिंकली (‘प्रेषित’ - पृ. क्र. ३७). ‘व्हायरस’ कादंबरीतील पैज नारळीकरांच्या स्वतःच्याच संशोधनाशी संबंधित आहे. या कादंबरीतील शास्त्रज्ञ जगताप आणि दुर्बिणीच्या संकुलातील तंत्रज्ञ जमशेद यांच्यात ‘महास्फोटातून विश्वाची निर्मिती झाली’ या सिद्धांतासंदर्भातील पैज (‘व्हायरस’ - पृ. क्र. ४३) म्हणजे नारळीकरांच्या संशोधनविषयासंदर्भातील वस्तुस्थितीबाबतची पैज आहे. जी वास्तवातही लावलेली असू शकते. ‘अंतराळातील स्फोट’ या कादंबरीतही अविनाश नेने हे खगोलशास्त्रज्ञ संशोधनाच्याच संदर्भात पुराणवस्तुसंशोधक तात्यासाहेबांशी पैज लावतात. (‘अंतराळातील स्फोट’ - पृ. क्र. ६४) त्यांच्या कादंबरीतील वैज्ञानिकांचे विश्व त्यांनी स्वतः अनुभवलेल्या आपल्या वैज्ञानिक मित्रांच्या, सहकाऱ्यांच्या सहवासामुळे अधिक समृद्ध झाले आहे. अन्य कादंबरीपेक्षा ते खरेखुरे वाटण्यात त्यांच्या स्वतः वैज्ञानिक असण्याचा जास्त वाटा आहे. ‘त्यांच्या वामन परत न आला...’ या कादंबरीव्यतिरिक्त अन्य चारही कादंबऱ्या खगोलशास्त्राशी संबंधित आहेत. या शास्त्रातील आधुनिक संशोधनाशी नारळीकर स्वतः निगडीत असल्याने कादंबरीतील वर्णने, माहिती, संदर्भ वाचकाला वस्तुस्थितीच्या जवळ नेतात.

२. कथासूत्रातील काटेकोर विज्ञाननिष्ठा -

वैज्ञानिक असल्यामुळे विज्ञानाची कितीही प्रगती झाली तरी मानवासाठी असंभाव्य राहणाऱ्या शक्यतांचा तर्कशुद्ध विचार करूनच ते कथाबीजातील कल्पनेचा विस्तार करतात. उदा. 'प्रेषित' मधील मानवसदृश्य 'आंलोक' या परग्रहवासीयाचे अंतराळयान त्यांनी कादंबरीत कल्पिलेल्या काळात प्रकाशाच्या वेगाने प्रवास करू शकणार नाही हा तर्क, 'वामन .....' मधील 'मोनाद' संस्कृतीचा अस्त नैसर्गिक आपत्तीमुळे झाल्यास त्याची खूण पृथ्वीतलावर निश्चित सापडेल असा विचार करणे. 'अंतराळातील स्फोट' कादंबरीचे कथानक रचताना ताऱ्यांच्या पृथ्वीपासूनच्या अंतराचा विचार करून नंतरच त्यांनी कथानक फुलवले आहे. अशाप्रकारच्या अनेक उदाहरणांचा उल्लेख नारळीकरांची प्रबोधनवादी भूमिका या मुद्यामध्ये आला आहे. त्यावरून विज्ञानसाहित्य हे पूर्णतः काल्पनिक असले तरी त्याला तर्कशुद्ध विचारसरणीचा आधार असावा असे त्यांना वाटते आणि आपल्या कादंबऱ्यांमध्ये त्यांनी वैज्ञानिक दृष्टिकोण व कठोर विज्ञानाचा उपयोग करूनच लेखन केले आहे.

३. वैज्ञानिकाच्या भूमिकेतून जबाबदारीच्या भावनेने लेखन -

'वैज्ञानिक शोध आणि त्यांचे तंत्रज्ञानात झालेले रूपांतर मानवसमाजाला कोणीकडे खेचत आहे याची सामान्य माणसाला जाणीव असली पाहिजे. ही जाणीव निर्माण करायची जबाबदारी मूलतः वैज्ञानिकांवर पडते. शिवाय आजकालच्या दिवसांत वैज्ञानिक संशोधनाला लागणारा प्रचंड पैसा पुरवण्याचे काम सरकार (म्हणजे सामान्य कर भरणारा नागरिक!) करते. जे आपल्याला पैसा पुरवतात त्यांना तो कोणत्या कामासाठी वापरण्यात येतो ते जाणून घ्यायचा हक्क नको का?'^{३९} अशा जबाबदारीच्या भावनेने आणि वैज्ञानिक दृष्टिकोण निर्मितीच्या उद्देशाने नारळीकर विज्ञानसाहित्य लिहितात. त्यामुळे कादंबरीच्या कथानकाच्या ओघात येणाऱ्या विज्ञानसंकल्पना ते वाचकांना सहज समजेल अशाप्रकारे स्पष्ट करून सांगतात. यामुळे काहीवेळा कथानकाच्या ओघवतेपणाला बाधा येते. रहस्यकथेमध्ये ज्याप्रमाणे पात्रांच्या प्रश्न विचारण्यातून रहस्य उलगडते तसेच नारळीकरांच्या कादंबरीतील संवादातून विज्ञानातील रहस्ये उलगडत जातात. 'वामन परत न आला' मध्ये पुराणवस्तुसंशोधक नवीन, लक्ष्मणनची पत्नी, अरूळचा सहायक राघवन हे अरूळ व लक्ष्मणन यांना वेगवेगळे प्रश्न विचारतात. ते कोणाही सामान्य वाचकाला पडू शकतात. ('वामन.....' पृ. क्र. ३२, ६०, ७३, ८८, ९०, ९१), सकाळच्या फिरायला जाण्याने जसा निसर्गाच्या सहवासाचा आनंद मिळतो आणि शरीराला व्यायामही घडतो आणि दोहोंचा एकत्रित परिणाम शरीर-मनावर दिसतो. त्याप्रमाणे विज्ञानावर आधारलेले कथानक तर्कबुद्धीही जागृत करते आणि ललित कथात्म साहित्याचा आनंदही देते. ज्यामुळे मनोरंजनाबरोबरच वाचक विचारप्रवृत्तीही होतो, किंबहुना तसा तो व्हावा असेच नारळीकरांमधील वैज्ञानिकाला वाटते आणि

या भूमिकेचा प्रभाव त्यांच्या सर्व कादंबऱ्यांमध्ये दिसून येतो.

४. वैज्ञानिक अहवालांशी साधर्म्य असणारी लेखनशैली -

वैज्ञानिक अहवालांमध्ये मुद्यांनुरूप प्रकरणे असतात व साधारणपणे शेवटच्या प्रकरणात निष्कर्ष काढलेला असतो, प्रत्येक विधान संदर्भासह स्पष्ट केलेले असते. सर्व प्रकारच्या तार्किक प्रश्नांचे जास्तीत जास्त स्पष्टीकरण करण्याचा प्रयत्न केलेला असतो. डॉ. नारळीकरांच्या कादंबरीलेखनाच्या शैलीचे स्वरूप आहे.

प्रत्येक कादंबरीचे कथानक कालानुरूप क्रमाक्रमाने उलगडत जाते. आशयाला अनुसरून स्वतंत्र प्रकरणे केलेली असतात. ('प्रेषित'- २०, 'वामन ...' - ३, 'व्हायरस'- २४, 'अंतराळातील स्फोट'- तीन कालखंड - ७, १०, ६, 'अभयारण्य'- २०) प्रत्येक छोट्याशा विधानाचेही तर्कशुद्ध स्पष्टीकरण दिलेले असते. 'विक्रमचे एकंदर वागणे अरूळला जीवजुची आठवण करून देई.' या विधानाच्या स्पष्टीकरणासाठी 'अरूळ हा वुडहाउसच्या कादंबऱ्यांचा विशेषकरून त्याने रेखाटलेल्या ह्या नोकर श्रेष्ठाचा शौकीन होता,' ('वामन....', पृ. क्र. १४) ही माहिती दिलेली आहे. तसाच प्रकार या विधानाबाबतही आहे. 'टेलिफोटो लेन्स वापरून पोलरॉईड कॅमेऱ्यांनं तू पूर्वी कधी फोटो घेतला होतास?' असे रक्षक जीवनला विचारतो. याचे स्पष्टीकरण 'जीवनला फोटोग्राफीचा छंद होता', असे येते. 'व्हायरस' कादंबरीमध्ये (पृ.क्र. ९३) सिग्नल मिळाले तर त्याला भारतीय शॅपेनची बाटली जगतापने द्यायची, पण जर असे सिग्नल मिळाले नाहीत तर जमशेदने जगतापला त्याच्या आवडीच्या होटेलात जेवण द्यायचे.... कारण जगताप 'पीत' नव्हता. (पृ. क्र. ४३) अशाप्रकारे वाचकांच्या मनात निर्माण होऊ शकणाऱ्या प्रत्येक प्रश्नाचे उत्तर देण्याचा ते प्रयत्न करतात. तसेच 'व्हायरस' कादंबरीतील 'मेमोरॅंडम' हे प्रकरण 'निष्कर्ष' काढणारे आहे. 'अभयारण्य' कादंबरीतही कादंबरीतील घटनाक्रमाचा आढावा शेवटी घेण्यात आला आहे. काहीवेळा त्यांची ही लेखनशैली कथानकाची गरजच असते, पण 'व्हायरस' सारख्या कादंबरीमध्ये पुनरावृत्तीमुळे कथानकाच्या ओघवतेपणाला बाधा येते.

नारळीकरांच्या कादंबऱ्या या प्रामुख्याने वैज्ञानिक दृष्टिकोणाचा प्रसार, विज्ञानविषयक प्रबोधनाचा महत्त्वाचा प्रयत्न म्हणून अभिव्यक्त होताना दिसतात. त्यांच्या कादंबरीची कथानके संपूर्ण पृथ्वीच्या व्यापक अवकाशात घडतात. भूतकाळात-वर्तमान आणि भविष्यकाळात घडणारी ही कथानके अनादि-अनंत काळ आणि विश्व यांचा सामान्य माणसाच्या जीवनावर होणारा परिणाम विज्ञानाच्या दुर्बिणीतून दाखवणारी असतात. प्रचलित वैज्ञानिक प्रगतीच्या पायावर उभी राहिलेली तर्कसुसंगत कथानके वाचकाला कल्पित वास्तव स्विकारायला लावतात व एका वेगळ्या दृष्टिकोणातून पृथ्वी, तिच्यावरील निसर्ग, अंतराळ, विश्व त्यांतील घडामोडी व मानवाच्या वैज्ञानिक प्रगतीमुळे उलगडणारी रहस्ये यांच्याकडे पाहायला लावतात, विचारप्रवृत्त करतात. लेखक

ज्या सुसंस्कृत वातावरणात वाढला, शिकला त्याचा आणि त्याने अनुभव घेतलेल्या संशोधनाच्या जागतिक पार्श्वभूमीचा, विश्वाच्या (खगोलविज्ञानाच्या) अभ्यासाचा आणि दैनंदिन घडामोडींकडे संवेदनशीलतेने पाहण्याच्या लेखकाच्या नैसर्गिक प्रवृत्तीचा प्रभाव कादंबरीतील कथात्म विश्वावर आढळून येतो.

अशाप्रकारे त्यांच्या विज्ञानकादंबरीमध्ये आढळून येणारी वाङ्मयीन वैशिष्ट्ये पुढे निष्कर्षरूपाने मांडली आहेत.

३.४ निष्कर्ष -

१. जयंत नारळीकरांच्या विज्ञानकादंबऱ्यांची आशयसूत्रे वैविध्यपूर्ण आहेत. विज्ञान आणि वैज्ञानिक प्रगती हा या आशयसूत्रांचा अविभाज्य भाग आहे.
२. त्यांच्या सर्व विज्ञानकादंबऱ्यांमधील विज्ञान कठोर विज्ञान स्वरूपाचे आहे जे सद्यस्थितीत सिद्ध झालेल्या मूलभूत विज्ञानाशी जास्त प्रामाणिक असते.
३. नारळीकरांच्या कादंबरीतील भविष्यकाळ हा मानवजातीच्या इतिहासाला माहीत नसलेला वैज्ञानिक प्रगतीचा काळ अशा अर्थाने भविष्यकाळ असतो. (उदा. वामन .....
४. त्यांच्या कादंबरीतील घटना सामान्य वाचकांसाठी विशाल, चमत्कृतिपूर्ण, काहीशा अनाकलनीय असल्यातरी त्यांचा संबंध वाचकाला माहीत असलेल्या पार्श्वभूमीशी जोडलेला असल्याने त्या मनोवेधक ठरतात.
५. 'अंतराळातील स्फोट' ही कादंबरी त्यांच्याच 'स्फोट' या कथेवर आधारित आहे तर 'अभयारण्य' ही कादंबरी त्यांच्या 'पुनरागमन' या नावाच्या कथेवर आधारित आहे.
६. 'प्रेषित', 'व्हायरस', 'अंतराळातील स्फोट' व 'अभयारण्य' या चार कादंबऱ्यांची कथानके खगोलशास्त्राशी संबंधित आहेत. 'वामन परत न आला' या कादंबरीत वेगाने वैज्ञानिक प्रगतीच्या शिखराकडे जाताना माणसाने निसर्गाविरुद्ध अविचारी वर्तन केले तर मानवजात नष्ट व्हायला वेळ लागणार नाही हे वास्तव भूतकाळातील कल्पित संस्कृतीच्या आधारे चित्रित केलेले आहे.
७. पाचही कादंबऱ्यांची कथानके ही लेखकाचे अनुभवविश्व आणि जीवनानुभवाशी जवळचे नाते सांगणारी आहेत.
८. नारळीकरांच्या कादंबरीतील पात्रे ही स्थिर पात्रे आहेत. या पात्रांचे गुणधर्म बदलत्या परिस्थितीनुसार बदलत नाहीत. या व्यक्तिरेखा त्यांनी सुरूवातीला व्यक्त केलेल्या विचारांशी शेवटपर्यंत प्रामाणिक राहतात.
९. नारळीकरांच्या कादंबरीत बहुतांशवेळा रूढ अर्थाने नायक-नायिका किंवा खलनायक / खलनायिका यांना विशेष महत्त्वाचे स्थान नसते. मानवाच्या वैज्ञानिक प्रगतीमुळे उद्भवलेली परिस्थिती हीच नायक किंवा खलनायकाची भूमिका बजावते.
१०. पात्रांच्या शारीरिक किंवा बाह्यवर्णनापेक्षा त्यांच्या कृती व विचारातून प्रकट होणारी पात्रे त्यांच्या कादंबरीमध्ये रेखाटलेली दिसतात.
११. सर्व कादंबऱ्यांतील शास्त्रज्ञांच्या व्यक्तिचित्रांवर त्यांच्या स्वतःच्या अनुभवविश्वाची छाप असलेली दिसते.

१२. 'आलोक', 'वामन', 'करटक व दमनक' यासारख्या मानवेतर पात्रांच्या दृष्टिकोणातून मानव, त्याची वैज्ञानिक प्रगती, विश्वातील त्याचे स्थान याकडे पाहण्याची एक वेगळी दृष्टी वाचकांमध्ये निर्माण होते.
१३. नारळीकरांच्या कादंबरीतील भाषा काळ व परिसर यांच्याशी सुसंगत असते. कृत्रिमपणे तयार केलेल्या सामान्यांना अपरिचित मराठी शब्दांऐवजी संभाषणाच्या ओघात येणारे नित्य वापरातले इंग्रजी शब्द ते सहजपणे वापरतात त्यामुळे पात्रचित्रण स्वाभाविक वाटते.
१४. सर्व विज्ञानकादंबऱ्यांमध्ये त्यांनी सर्वसाक्षी तृतीयपुरूषी निवेदन पद्धतीचा अवलंब केला आहे.
१५. नारळीकरांच्या प्रबोधनात्मक दृष्टिकोणामुळे कथानकाच्या ओघात येणाऱ्या सर्व वैज्ञानिक संकल्पनांचे ते बहुतांश संदर्भांसह स्पष्टीकरण करतात ज्यामुळे काहीवेळा कथानकाच्या ओघवतेपणाला बाधा येते. तर काही वेळा कथानक अधिक खरेखुरे वाटण्यास मदत होते.
१६. विज्ञान - संशोधनाला मध्यवर्ती स्थान असणारी ही कथानके साकारताना 'वैज्ञानिक दृष्टिकोण निर्मिती ही वैज्ञानिकांची जबाबदारी आहे' या भावनेचे भान त्यांनी सातत्याने राखल्याचे दिसून येते.
१७. त्यांच्या अनुभवविश्वाचा जसा कथानकावर परिणाम होतो तसा तो त्यांच्या निवेदनशैलीवरही झालेला दिसतो. बहुतांशवेळा त्यांच्या कादंबरीत शेवटी सर्व घटनांचा आढावा घेऊन समस्येचे स्वरूप व तोडगा निश्चित करण्याची पद्धत वैज्ञानिक अहवालाप्रमाणे आढळून येते. काहीवेळा वैज्ञानिक पार्श्वभूमीवरील कथानकाची ती गरज असते तर काही वेळा आशयाची पुनरावृत्ती होऊन कथानकाच्या ओघवतेपणाला बाधा येते.
१८. 'विज्ञानविषयक प्रबोधन करण्यासाठी विज्ञानसाहित्य लिहितो' या त्यांच्या भूमिकेचा प्रभाव त्यांच्या लेखनशैलीवर आणि कादंबरीच्या आशयसूत्रांवर आढळून येतो.
१९. लेखकाच्या दृष्टीने प्रबोधनात्मक दृष्टिकोण याचा अर्थ एखादा वैज्ञानिक सिद्धांत स्पष्ट करण्यासाठी कादंबरी लिहिणे असा नसून वैज्ञानिक प्रगतीच्या पार्श्वभूमीवरील कथानकाच्या आधारे सामान्य वाचकाला वैज्ञानिक दृष्टिकोणातून विचार करायला प्रवृत्त करणे असा आहे.

प्रकरण तिसरे : संदर्भग्रंथ

१. बांदिवडेकर, चंद्रकांत; 'मराठीत मोठा कादंबरीकार का नाही?' गेल्या अर्धशतकातील मराठी कादंबरी, संपा. विलास खोले, लोक वाङ्मयगृह, मुंबई; प्रथमावृत्ती - ऑगस्ट २००२, पृ. क्र. २६०-२६१.
२. नारळीकर, जयंत; 'प्रास्ताविक', यक्षांची देणगी, मौज प्रकाशन गृह; सहावी आवृत्ती - जुलै २००३, पृ. क्र. ११, १२.
३. तत्रैव, पृ. क्र. १०.
४. नारळीकर, जयंत; 'विज्ञानसाहित्य निर्मितीतील समस्या', विज्ञानसाहित्य आणि संकल्पना संपा. व. दि. कुलकर्णी, निरंजन घाटे, पृ. क्र. ४७
५. नारळीकर, जयंत; प्रेषित, मौज प्रकाशन; तिसरी आवृत्ती - जून १९९७.
६. नारळीकर, जयंत; वामन परत न आला, मौज प्रकाशन; पाचवी आवृत्ती - ऑगस्ट २००३.
७. नारळीकर, जयंत; अंतराळातील स्फोट, साहित्य अकादमी, दिल्ली; प्रथमावृत्ती - १९९२
८. नारळीकर, जयंत; 'विज्ञानसाहित्य निर्मितीतील समस्या', विज्ञानसाहित्य आणि संकल्पना संपा. डॉ. व. दि. कुलकर्णी, निरंजन घाटे; नीहारा प्रकाशन; प्रथमावृत्ती - ऑक्टोबर ९० पृ. क्र. ३२, ३३.
९. नारळीकर, जयंत; व्हायरस, मौज प्रकाशन; चौथी आवृत्ती जून २००६.
१०. नारळीकर, जयंत; अभयारण्य, मौज प्रकाशन; दुसरी आवृत्ती मे २००५.
११. नारळीकर, जयंत; 'व्हायरस', 'प्रास्ताविक' मौज प्रकाशन; चौथी आवृत्ती जून २००६.
१२. डॉ. कुलकर्णी, द. भि.; कादंबरी : स्वरूप व समीक्षा, पद्मगंधा प्रकाशन; प्रथमावृत्ती - २ एप्रिल २००३, पृ. क्र. १२.
१३. नारळीकर, जयंत; अभयारण्य, 'प्रास्ताविक' मौज प्रकाशन; दुसरी आवृत्ती, मे २००५, पृ. क्र. ७.
१४. घाटे, निरंजन; 'स्वातंत्र्योत्तर वैज्ञानिक प्रगती आणि मराठी साहित्य', विज्ञान, मराठी आणि विज्ञान वाङ्मय, पद्मगंधा प्रकाशन; प्रथमावृत्ती - जानेवारी २०००, पृ. क्र. ११७.
१५. उ. नि. नारळीकर, जयंत; 'वामन परत न आला'; पृ. क्र. ६.

१६. उ. नि. नारळीकर, जयंत; 'व्हायरस'; पृ. क्र. १.
१७. उ. नि. नारळीकर, जयंत; 'प्रेषित'; पृ. क्र. ४७.
१८. उ. नि. नारळीकर, जयंत; 'अभयारण्य'; पृ. क्र. २.
१९. नारळीकर, जयंत; याला जीवन ऐसे नाव, श्रीविद्या प्रकाशन, पुणे - ३०; दुसरी आवृत्ती, ऑक्टो. २००१, पृ. क्र. ११२.
२०. नारळीकर, जयंत; 'प्रास्ताविक', यक्षांची देणगी; पृ. क्र. १३.
२१. जावडेकर, सुबोध; संपा. डॉ. म. सु. पगारे, मराठी विज्ञानसाहित्य, प्रशांत पब्लिकेशन्स; प. आ. ऑगस्ट २००४, पृ. क्र. ८८.
२२. देशपांडे, कुसुमावती; मराठी कादंबरीचे पहिले शतक, मुंबई मराठी ग्रंथसंग्रहालय, मुंबई; दु. आ. १९७५, प्रस्तावना, पृ. १०.
२३. नारळीकर, जयंत; 'प्रास्ताविक' वामन परत न आला, मौज प्रकाशन ३३६; पाचवी आवृत्ती - ऑगस्ट २००३,
२४. नारळीकर, जयंत; 'प्रास्ताविक' प्रेषित, मौज प्रकाशन; चौथी आवृत्ती २००१, पृ. क्र. ६.
२५. सपकाळ, अनिल; 'जयंत नारळीकर यांचे विज्ञानसाहित्य (कथा आणि कादंबरी)', मराठी विज्ञानसाहित्य, संपा. डॉ. म. सु. पगारे; प्रथमावृत्ती - ऑगस्ट २००४, पृ. क्र. १२५.
२६. डॉ. फोंडके, बाळ; 'विज्ञानकथा: माझी संकल्पना, माझी अवलोकने', विज्ञानसाहित्य आणि संकल्पना, संपा. डॉ. व. दि. कुलकर्णी, निरंजन घाटे, नीहारा प्रकाशन, प्रथमावृत्ती - ऑक्टोबर ९०, पृ. क्र. १०६.
२७. नारळीकर, जयंत; 'प्रास्ताविक', यक्षांची देणगी, मौज प्रकाशन गृह; सहावी आवृत्ती जुलै २००३, पृ. क्र. १२.
२८. उ. नि. फोंडके, बाळ; पृ. क्र. १०९.
२९. तत्रैव, पृ. क्र. ११०.
३०. नारळीकर, जयंत; 'पुराणातील विज्ञान विकासाची वांगी', याला जीवन ऐसे नाव; श्रीविद्या प्रकाशन, पुणे; द्वितीयावृत्ती - २ ऑक्टोबर २००१, पृ. क्र. ३०.
३१. उ. नि. फोंडके, बाळ; पृ. क्र. १११.

३२. डॉ. कुलकर्णी, व. दि.; 'डॉ. नारळीकरांच्या निबंधावरील चर्चा' विज्ञानसाहित्य आणि संकल्पना, संपा. डॉ. व. दि. कुलकर्णी, निरंजन घाटे, निहारा प्रकाशन; प्रथमावृत्ती ऑक्टो. १०, पृ. क्र. ३८.
३३. उ. नि. नारळीकर, जयंत; पृ. क्र. ३९.
३४. उ. नि. डॉ. फोंडके, बाळ; 'विज्ञानकथा : माझी संकल्पना माझी अवलोकने'; पृ. क्र. १०६.
३५. तत्रैव, पृ. क्र. १०९.
३६. उ. नि. नारळीकर, जयंत; पृ. क्र. ४७.
३७. उ. नि. नारळीकर, जयंत; 'यक्षांची देणगी'; पृ. क्र. १३.
३८. उ. नि. नारळीकर, जयंत; 'विज्ञानसाहित्य निर्मितीतील समस्या'; पृ. क्र. ३१.
३९. नारळीकर, जयंत; 'प्रास्ताविक', यक्षांची देणगी; पृ. क्र. १०.

प्रकरण : चार

श्री. निरंजन घाटे यांची विज्ञानकादंबरी

प्रकरण - ४

निरंजन घाटे यांची विज्ञानकादंबरी

- ४.१ लेखकाची भूमिका
- ४.२ निरंजन घाटे यांच्या विज्ञानकादंबरीची आशयसूत्रे / कथानक
  - ४.२.१ कालयंत्राची करामत / कालयात्रा
  - ४.२.२ मच्छर
  - ४.२.३. फिनिक्स
  - ४.२.४ आक्रमण
  - ४.२.५ साक्षात्कार
  - ४.२.६ संक्रमण
  - ४.२.७ वारस
  - ४.२.८ युगंधर
- ४.३ निरंजन घाटे यांच्या विज्ञानकादंबरीची वाङ्मयीन वैशिष्ट्ये
  - ४.३.१ व्यक्तिचित्रण
  - ४.३.२ वातावरण
  - ४.३.३ भाषा आणि शैली
- ४.४ निरंजन घाटे यांच्या विज्ञानकादंबरीची बलस्थाने व मर्यादा
  - ४.४.१ बलस्थाने
  - ४.४.२ मर्यादा
- ४.५ निष्कर्ष

श्री. निरंजन घाटे यांच्या विज्ञानकादंबरीचा अभ्यास करून तिची वाङ्मयीन वैशिष्ट्ये प्रस्तुत प्रकरणात मांडण्याचा प्रयत्न केला आहे.

श्री. घाटे यांनी १९७० पासून आजपर्यंतच्या कालखंडात त्यांनी विज्ञानकथा, विज्ञानकादंबरी, विज्ञानकथा-कादंबरीचे अनुवाद, लोकार्थी विज्ञानविषयक पुस्तके आणि इतर विषयांवरील पुस्तके मिळून शंभरपेक्षा जास्त पुस्तकांचे लेखन केले आहे. १९७० पूर्वीच्या कालखंडात आणि त्यानंतरही त्यांनी वाचलेल्या अनेक इंग्लिश, अमेरिकन आणि रशियन विज्ञानकथा-कादंबऱ्यांमुळे त्यांना विज्ञानसाहित्यलेखनाची प्रेरणा मिळाली. विज्ञानसाहित्यिक डॉ. आयझॅक अँसिमोव यांच्या विज्ञानसाहित्याच्या प्रभावातून घाटे यांच्या विज्ञानकथालेखनास सुरुवात झाली. घाटे यांच्या कथांचे अनुवाद इंग्रजी, हिंदी, कानडी आणि तेलगूमध्ये प्रकाशित झाले आहेत. वृत्तपत्रे व नियतकालिकातून त्यांचे अनेक लेख प्रकाशित झाले आहेत. त्यापैकी बहुतांश लेख विज्ञान व विज्ञानसाहित्याशी संबंधित आहेत. विज्ञानसाहित्यिक आणि विज्ञानसाहित्याचा अभ्यासक या दोन्ही भूमिकांतून त्यांनी विपुल लेखन केले आहे. पाच राज्य पुरस्कारांसह अन्य अनेक पुरस्कार त्यांना मिळाले आहेत. 'सृष्टिज्ञान', 'विज्ञानयुग', 'पँजण', 'अद्भुत-कादंबरी', 'ज्ञान-विकास', 'किर्लोस्कर' इत्यादी नियतकालिकांचे कार्यकारी संपादक पद त्यांनी भूषविले आहे.

विज्ञानसाहित्य-अभ्यासकाच्या भूमिकेतून त्यांनी 'मराठी विज्ञान साहित्य' ह्या विषयावरील अनेक परिसंवादात व साहित्यसंमेलनामध्ये भाग घेतला आहे. 'मुंबई विद्यापीठाचा मराठी विभाग' आणि 'मराठी विज्ञानपरिषद, मुंबई' यांनी संयुक्तपणे १९८३ साली 'विज्ञानसाहित्य' या विषयावर आयोजित केलेल्या चर्चासत्रातील निबंध व त्यावरील टीकाटिप्पणी यांचे 'विज्ञानसाहित्य आणि संकल्पना' या पुस्तकात संकलन केलेले आहे. या पुस्तकाच्या संपादनामध्ये डॉ. व. दि. कुलकर्णीसह निरंजन घाटे यांचाही मोलाचा वाटा आहे. यानंतरही नागपूर येथे जून १९८५ मध्ये झालेल्या पहिल्या मराठी विज्ञानसाहित्य संमेलनात, पुणे येथे १९८६ साली झालेल्या विज्ञानसाहित्यिकांच्या मेळाव्यात, १९९० मध्ये श्री. ना. दा. ठाकरसी विद्यापीठाने आयोजित केलेल्या चर्चासत्रात, नोव्हें. २००३ मध्ये गोवा विद्यापीठाच्या मराठी विभागाने आयोजित केलेल्या चर्चासत्रात निरंजन घाटे यांचा सक्रीय सहभाग होता. अशा विविध चर्चासत्रांतून व स्वतंत्रपणे लेख लिहून त्यांनी विज्ञानसाहित्याविषयीची त्यांची भूमिका स्पष्ट केली आहे. अशा प्रकारच्या लेखनाचे संकलन केलेली 'विज्ञानसाहित्यविश्व', 'विज्ञान, मराठी आणि विज्ञान वाङ्मय' ही त्यांची पुस्तके प्रकाशित झाली आहेत. याशिवाय युद्धविषयक कथा, रहस्यकथा यांचेही लेखन घाटे यांनी केलेले असले तरी विज्ञानसाहित्य व विज्ञानविषयक लेखन हा त्यांच्या अधिक जिढ्वाळ्याचा आणि अभ्यासाचा विषय आहे. येथे मात्र त्यांच्या फक्त विज्ञानकादंबऱ्यांच्या वाङ्मयीन वैशिष्ट्यांचा शोध घेण्याचा प्रयत्न केला आहे. कोणत्याही कादंबरीच्या स्वरूपावर कादंबरीलेखनामागील लेखकाच्या भूमिकेचा

प्रभाव असतो. तसा तो निरंजन घाटे यांच्या विज्ञानकादंबरीवर दिसणे स्वाभाविक आहे. घाटे हे विज्ञानसाहित्यिक असण्याबरोबरच विज्ञानसाहित्याचे अभ्यासकही आहेत. त्यामुळे विज्ञानकादंबरीलेखन करताना त्यांच्या भूमिकेचे स्वरूप कसे आहे हे जाणून घेण्यासाठी प्रथम त्यांच्या विज्ञानकादंबरी लेखनामागील भूमिकेवर चर्चा केली आहे.

४.१ लेखकाची भूमिका -

घाटे यांनी विज्ञानसाहित्य (Science Fiction) विषयी केलेल्या मतांचा / व्याख्यांचा पहिल्या प्रकरणात विचार केलेला होताच. पण विज्ञानकथा (साहित्य) याबद्दलची त्यांची भूमिका विस्ताराने पाहणे येथे आवश्यक ठरेल. विज्ञानसाहित्याविषयी आपली भूमिका मांडताना घाटे म्हणतात, ‘विज्ञानकथेची सर्वमान्य व्याख्या अजून झालेली नाही तरी पण वाचल्यावर हे लेखन म्हणजे विज्ञानकथा नव्हे, असं ज्याबद्दल म्हणू शकतो त्यात पुढील गोष्टी येतात. शोध-निबंध, वस्तूंचा किंवा शास्त्रीय प्रयोगांचा परिचय करून देणारे लेखन, शास्त्रज्ञांचे कार्य, चरित्र यांचा परिचय करून देणारे लेखन, स्टोव्हचे कार्य कसे चालते, विमान कसे उडते अशा प्रकारचे संवाद, ललित पद्धतीने शास्त्रीय विषयांचा परिचय, आगगाडीचे आत्मचरित्र, पाणबुडीची आत्मकथा अशाप्रकारचे लेखन किंवा संवाद यांच्या पुस्तकांवर जरी कितीही मोठ्या अक्षरांमध्ये ‘विज्ञानकथा’ असं लिहिलं असलं तरी ती विज्ञानकथा नव्हे, फॅटसी किंवा चित्तक्षुचमत्कारिक कथा, उदा. अलिबाबा, अल्लादीन आणि जादूई चिराग यासारख्या कल्पना असलेल्या काही कथांना विज्ञानकथा म्हटलं जातं पण ते चूक आहे.’^१ येथे घाटे यांनी विज्ञानकथेमध्ये कोणत्या प्रकारच्या लेखनाचा समावेश होत नाही याचा उल्लेख केला आहे. येथे ‘विज्ञानकथा’ या शब्दामध्ये विज्ञानाधारीत कथात्म साहित्य म्हणजेच कथा व कादंबरी या दोहोंचाही समावेश आहे. ज्याप्रमाणे इंग्लिशमध्ये कथात्म विज्ञानसाहित्यास Science Fiction हा शब्द वापरला जातो तसाच मराठीमध्ये ‘विज्ञानकथा’ हा शब्द विज्ञानकथा व विज्ञानकादंबरी या दोहोंसाठी वापरला जात होता. यासंदर्भात घाटे म्हणतात, ‘ज्यांना मराठीत विज्ञानकथा आणि इंग्रजीत सायन्स फिक्शन म्हटलं जातं; त्यात कादंबरीचाही समावेश आहे. हे का ते मला ठाऊक नाही. नवलमध्ये याला विज्ञान काल्पनिका म्हणण्यात येत असे. मी विज्ञानकथा / काल्पनिका वाचायला लागलो तेव्हांपासून विज्ञानकथा हाच शब्द प्रचलीत असल्यामुळे पुढे मीही ‘विज्ञानकथा’ हाच शब्द सायन्स फिक्शन या शब्दासाठी वापरू लागलो.’^२ घाटे यांनी ‘विज्ञानकथा’ हा एक प्रचलित शब्द म्हणून वापरण्यास सुरुवात केली असली तरी त्यांनी या शब्दांतून अभिप्रेत असलेल्या साहित्यप्रकाराचा अभ्यास केला आहे. पाश्चात्य साहित्यातून मराठीत आलेल्या या साहित्यप्रकाराचा अभ्यास करण्यासाठी त्यांनी इंग्लिश, अमेरिकन, रशियन सायन्स फिक्शनचा आधार घेतला आहे. ‘Science Fiction’ च्या व्याख्या करण्याचे पाश्चात्य

वाङ्मयात झालेले प्रयत्न अभ्यासून 'विज्ञानकथे' ची व्याख्या तयार केली आहे: 'ज्या कथेतून विज्ञान काढून टाकले तर जी कथा, कथा राहात नाही ती विज्ञानकथा' ही माझी व्याख्या सुटसुटीत असली तरी ती मी माझ्यापुरती मर्यादित ठेवलेली आहे'^३ असा उल्लेख करून पुढे ते म्हणतात, 'विज्ञानकथा ही भविष्यातली विज्ञान तंत्रज्ञानाची प्रगती कोणत्या दिशेनं घडू शकेल, याचा विचार करते. त्या विज्ञान तंत्रज्ञानाचे समाजावर कोणते परिणाम होऊ शकतील, याची चित्र रंगवते. ती कथा लिहिली जात असताना जे विज्ञान अस्तित्वात असेल ते बदलायचा अधिकार विज्ञान लेखकाला नसतो पण पुढे अमुक एक शोध लागले किंवा आता जे तंत्रज्ञान आपल्या हाती येतंय त्याच्या प्रगतीचं भविष्यात प्रक्षेपण केलं तर त्याची प्रगती अशी या मार्गानं होईल आणि त्याचे परिणाम मानव जातीवर अशा तऱ्हेनं होतील, हे सांगायचा प्रयत्न विज्ञान कथाकार अजाणता करत असतो. भविष्यकथन हे त्याचं काम नाही, त्याचबरोबर समाजाला वळण लावायला किंवा विज्ञान शिकवायला म्हणून मी विज्ञानकथा लिहितो, हा अभिनिवेशही त्यात नसतो.'^४ या भूमिकेमुळे घाटे यांनी, आपल्या विज्ञानकथा वा विज्ञानकादंबरीमध्ये प्रचलित विज्ञानावर आधारलेल्या, कल्पित वैज्ञानिक शोधांचे संदर्भासह स्पष्टीकरण देणे आवश्यक मानलेले नाही. आपल्या 'जीवनचक्र' या कथासंग्रहाच्या सुरुवातीस 'मनोगत' व्यक्त करताना ते म्हणतात, 'विज्ञानकथेत विज्ञान आणि कथा यांचा समतोल साधणं आवश्यक असतं. एखादं यंत्र कसं चालतं हे समजावून देण्यापेक्षा एखाद्या यंत्राचा मानवीजीवनावर कसा परिणाम होईल हे पाहणं महत्वाचं ठरतं. अलिकडच्या काळातल्या कथांत मोटर, मोटरसायकल, विमानं, भ्रमणध्वनी यांचे सर्सास उल्लेख असतात. या कथांवर टीका करताना, या यंत्रांचे कार्य कसे चालते याचं वर्णन केलेलं नाही, असं म्हणणं हास्यास्पद ठरतं. तर मग यंत्रमानवाच्या कथेत यंत्रमानवाचे कार्य कसे चालते या प्रकारच्या मजकुराची गरज काय?'^५ पण याचा अर्थ असा नव्हे की विज्ञानकथालेखकाने काहीही तर्कविसंगत कल्पना कराव्यात. त्याबद्दलही आपली भूमिका स्पष्ट करताना घाटे म्हणतात, 'आपली कल्पना अत्यंत तर्कशुद्धरीत्या, आज माहिती असलेल्या वैज्ञानिक सत्याला धक्का न लावता त्या कल्पनेचा विस्तार करता यायला हवा. अर्थात जुने नियम कालबाह्य ठरवून जर नवे नियम बनवायचे असतील तर योग्य त्या स्पष्टीकरणानं जुने नियम मोडता येतील किंवा आज न लागलेले शोध भविष्यकाळात लागणारे आहेत हेही गृहीत धरता येईल..... माझ्या मते विज्ञानकथा ही 'उद्या' बदलच्या आपल्या आशा प्रकट करणं आहे. Hope of Living Tomorrow's Future, today, असं म्हणतात. त्यात थोडा बदल करून विज्ञानकथा ही उद्याची 'आजची कथा' आहे असं म्हणता येईल. भविष्यकाळातले सामाजिक, राजकीय, वैज्ञानिक बदल कसे असतील, या सर्व परिस्थितीत माणूस कसा वागेल, त्याचं जीवन कसं असेल, त्यातलं नाट्य किंवा वास्तव कल्पून जी कथा लिहिली जाईल किंवा या आकाशगंगेत भवितव्यात काय घडेल याची कल्पना करणारी कथा म्हणजे विज्ञानकथा.'^६

श्री. घाटे यांनी १९७० च्या दशकात अनुवादित व पाश्चात्य विज्ञानकथांवर आधारित विज्ञानकथा व विज्ञानकादंबरीलेखनाने सुरूवात केली. त्यानंतर ते स्वतंत्रपणे विज्ञानकथा-कादंबरी लिहू लागले. त्यांनी 'जी. एन्. सिन्हा', 'देवेन कौशिक' अशा टोपणनावांनीही लेखन केले आहे. विज्ञानसाहित्याची निर्मिती करण्यात त्यांनी जसे सातत्य राखले आहे तसे अन्य कोणत्याही मराठी विज्ञानसाहित्यिकाने राखलेले नाही. अनेक वर्षे सातत्याने विज्ञानकथा व विज्ञानकादंबरी लेखन करूनही त्यांच्या लेखनात तोच-तोपणा आढळत नाही. विज्ञानकथेची त्यांची जाण, तिच्या निकषांचा त्यांना अभिप्रेत असलेला अर्थ त्यांच्या विज्ञानकथा-कादंबरीतून जाणवतो. विज्ञानकादंबरी लेखनाच्या क्षेत्रातील त्यांचे महत्त्वपूर्ण योगदान आणि विज्ञानसाहित्य अभ्यासकाच्या भूमिकेतून त्यांनी सातत्याने केलेले कार्य, विचारात घेऊन विज्ञानकादंबरीच्या वाङ्मयीन अभ्यासासाठी विशेष संदर्भ म्हणून त्यांच्या विज्ञानकादंबरीची निवड केली आहे.

निरंजन घाटे यांनी 'कालयंत्राची करामत / कालयात्रा' (१९७४), 'मच्छर' (१९७४), 'फिनिक्स' (१९७५), 'आक्रमण' (१९७५), 'साक्षात्कार' (१९७५), 'संक्रमण' (१९९२), 'वारस' (१९९४), 'युगंधर' (१९८५) या विज्ञानकादंबऱ्यांचे लेखन केले आहे. याशिवाय त्यांच्या 'रामचे आगमन', 'आभाळातून पडलेला माणूस' या दोन अनुवादीत विज्ञानकादंबऱ्याही प्रकाशित झाल्या आहेत. 'रामचे आगमन' ही कादंबरी १९७२ साली प्रकाशित झालेल्या 'रॉदेव्हू विथ राम' या आर्थर सी. क्लार्क यांच्या विज्ञानकादंबरीचा संक्षेपित अनुवाद आहे. 'आभाळातून पडलेला माणूस' ही कादंबरी 'The Man who fell to the Earth' या वॉल्टर टॅव्हिस यांच्या विज्ञानकादंबरीचा स्वैर अनुवाद आहे. येथे त्यांच्या अनुवादित विज्ञानकादंबऱ्या वगळून अन्य आठ कादंबऱ्यांचा अभ्यास केला आहे. त्यांच्या विज्ञानकादंबरीची आशयसूत्रे / कथानके, या कादंबरीमध्ये आढळून येणारे पात्रचित्रणातील वेगळेपण, भाषा आणि निवेदनशैली, कादंबरीतील वातावरण या घटकांच्या आधारे तिची वाङ्मयीन वैशिष्ट्ये निश्चित करण्याचा प्रयत्न केला आहे.

४.२ निरंजन घाटे यांच्या विज्ञानकादंबरीची आशयसूत्रे / कथानके -

घाटे यांच्या विज्ञानकादंबऱ्या ज्या मध्यवर्ती आशयसूत्रांवर आधारलेल्या आहेत त्या आशयसूत्रांचे आणि त्यांच्याशी अनुरूप असणाऱ्या कथानकांचे स्वरूप येथे मांडले आहे. या आठ विज्ञानकादंबऱ्यांची कथानके / आशयसूत्रे वैविध्यपूर्ण व भविष्यकालीन कल्पिताचे चित्रण करणारी आहेत.

४.२.१ 'कालयंत्राची करामत / कालयात्रा' -

'कालयंत्राची करामत' या विज्ञानकादंबरीची पहिली आवृत्ती निघाली तेव्हा घाटे यांनी नुकतीच लेखनाला सुरुवात केली होती. श्री. भालबा केळकर यांच्या प्रोत्साहनातून आपण या व यासारख्या विज्ञानकादंबरीका लेखनास सुरुवात केली असा उल्लेख लेखकाने या कादंबरीच्या प्रस्तावनेत केला आहे. तसेच या विज्ञानकादंबरीचे आशयसूत्र इंग्लिश विज्ञानकथांच्या वाचनाने सुचल्याचा उल्लेखही त्यांनी केला आहे. या विज्ञानकादंबरीची दुसरी आवृत्ती 'रोहन प्रकाशन' कडून 'कालयात्रा' या नावाने प्रकाशित झाली.

या कादंबरीत पाश्चात्य विज्ञानसाहित्यिक H. G. Wells यांनी सर्वप्रथम वापरलेल्या 'कालप्रवासा' च्या कल्पनेवर आधारित कथानक आहे. सामान्यजनांच्या दृष्टीने अनाकलनीय असे संशोधन स्विकारणे तत्कालीन समाजाला अवघड जाते. विविध गैरसमजापोटी संशोधकाला वेठीस धरले जाते. अशावेळी परिश्रमपूर्वक केलेल्या संशोधनाचे फलित सामान्यांना पटवून देण्यापेक्षा त्यांच्यापासून दूर जाणे संशोधकाला अधिक योग्य वाटते. यापूर्वी क्ष-किरणांचा शोध, युक्लिडची भूमिती, यांच्याविषयी अनेक गैरसमज पसरले व त्याचा त्रास संशोधकांना सहन करावा लागलेला आहे. अशाच प्रकारच्या मध्यवर्ती कल्पनेवर आधारलेले या कादंबरीचे आशयसूत्र आहे.

डॉ. विजय चाफळकर हे संशोधक 'कालयंत्राचा शोध' लावतात. ज्याच्या सहाय्याने उंदरासारख्या छोट्या प्राण्याला भूतकाळ किंवा भविष्यकाळात जाणे शक्य होईल. मात्र आर्थिक सुबत्ता नसल्याने मानवप्राण्याला सहजपणे हव्या त्या काळात जाऊन परत येता येईल असे यंत्र बनविणे शक्य होत नाही. त्यांचा गणिततज्ञ मित्र डॉ. पंडित त्यांची बेलामी नावाच्या उद्योगपतीशी ओळख करून देतो. 'कालप्रवासा'चा डॉ. चाफळकरांनी केलेला उंदरावरील प्रयोग बेलामी पाहतो. हा प्रयोग पाहून अतिश्रीमंत पण अपंग बेलामी च्या मनात विचार येतो की 'कालयंत्राच्या सहाय्याने भूतकाळात जाऊन, आपण आपल्या पूर्वायुष्यातील अपघात टाळू शकलो, तर कदाचित आपली या पांगळेपणातून मुक्तता होईल. या विचाराचा पाठपुरावा करण्याच्या दृष्टीने चाफळकरांना बेलामी आर्थिक मदत देतो. माणूस योजलेल्या काळात जाऊन-येऊ शकेल असे यंत्र बनविण्यासाठी डॉ. चाफळकर व डॉ. पंडित अहोरात्र मेहनत करतात. सुरुवातीचे प्रयोग फसतात पण शेवटी ते असे यंत्र बनविण्यात यशस्वी होतात. पण दरम्यानच्या काळात त्यांच्या शहरातील लोकांना या संशोधनप्रकल्पाबाबत अर्धवट माहिती मिळते. लोकांना येथे काहीतरी विचित्र प्रयोग सुरू आहेत असे वाटून, ते अघोरी असणार या कल्पनेने ते आंदोलन करतात.

हे संशोधन करीत असताना डॉ. चाफळकर हे संशोधक नैतिकतेचा कोणताही

विधिनिषेध बाळगत नाहीत. स्वतःला अमर्याद पैसा व सत्ता मिळवता यावी या उद्देशाने ते या कालयंत्राचे संशोधन करत असतात. त्यासाठी प्राण्यांवर प्रयोग करताना, भविष्यकाळातील चित्र-विचित्र प्राण्याच्या शरीराचा भाग वर्तमानकाळात येतो. या प्रयोगांची भयाणता पाहिल्याने चाफळकरांना पूर्ण सहकार्य करणाऱ्या त्यांच्या मित्राने, डॉ. पंडितांनी दिलेल्या सल्ल्यांकडे ते दुर्लक्ष करतात. स्वतः डॉ. पंडितांना जीवावर उदार होऊन 'कालप्रवास' करावा लागतो. शेवटी बेलामी समोर यशस्वी प्रयोग होतो. बेलामी हा उद्योगपती आपले अपंगत्व नाहीसे करण्यासाठी भूतकाळात जातो. त्याच्या नाहीसे होण्याने आणि जनमताच्या रेट्यामुळे डॉ. पंडित व त्यांच्या पत्नीसह डॉ. चाफळकरांना अटक होते, खटला चालतो. आपल्या यंत्राविषयी डॉ. चाफळकरांच्या आत्मविश्वापूर्वक बोलण्यामुळे एक संशोधक डॉ. गाल्ब्रेथ 'कालप्रवास' करायला तयार होतात. ते यशस्वी कालप्रवास करून येतात. पण दरम्यानच्या काळात भडकलेले जनमत, पोलीसही आवरू शकत नाहीत. या धक्क्याने डॉ. पंडितांच्या पत्नीचा मृत्यू होतो. पत्नीच्या मृत्यूने खचलेले डॉ. पंडित या परिस्थितीत डॉ. चाफळकरांकडे पत्नीला भेटण्यासाठी भूतकाळात जाण्याची मागणी करतात. मागणीप्रमाणे चाफळकर त्यांना भूतकाळात पाठवतात. त्यानंतर यंत्र डॉ. गाल्ब्रेथ यांच्याकडे सोपवून स्वतः त्याच यंत्राच्या सहय्याने अज्ञातकाळात निघून जातात. या विचित्र प्रयोगांवर भडकलेले सामान्य लोक आत प्रवेश करून डॉ. गाल्ब्रेथ यांच्यासह चाफळकरांचे कालयंत्रही पायदळी तुडवून नष्ट करतात. अशाप्रकारे कालयंत्राचा अंत होतो.

येथे कालयंत्राची तपशिलवार माहिती देण्यापेक्षा अशा प्रकारच्या यंत्राचे किंबहुना निसर्गाविरुद्ध जाणाऱ्या वैज्ञानिक संशोधनांचे परिणाम माणसांच्या जीवनावर, त्यांच्या परस्पर संबंधावर कसे होतील याचे दर्शन घडविण्याचा प्रयत्न या कथानकाद्वारे केलेला आहे. बहुतांशवेळा 'कालप्रवासा'ची कल्पना योजलेल्या विज्ञानकथा किंवा कादंबरीत कालयंत्राद्वारे भूतकाळात किंवा भविष्यकाळात जाऊन माणसाने पाहिलेल्या किंवा घडवलेल्या घडामोडींची कहाणी असते. येथे मात्र लेखकाने 'कालयंत्र' निर्माण झालेच तर त्याच्या निर्मितीमुळेच तत्कालीन समाजात कोणत्या समस्या निर्माण होऊ शकतील याचे चित्रण आले आहे. 'कालप्रवासा'मुळे कोणा एका व्यक्तीच्या आयुष्यावर झालेला परिणाम किंवा त्या व्यक्तीने घेतलेला अनुभव चित्रित करण्यापेक्षा अशा प्रयोगाचे समाजावर होऊ शकणारे परिणाम लेखकाने प्रभावीपणे चित्रित केले आहेत. त्यासाठी कालयंत्रनिर्मितीची मध्यवर्ती कल्पना योजून लेखकाने या कादंबरीचे कथानक साकारले आहे.

४.२.२ 'मच्छर' -

'मच्छर' या कादंबरीची पहिली आवृत्ती २३ जून १९७५ ला प्रकाशित झाली. भारतात तेव्हा 'आणीबाणी' जाहीर करण्यात आली होती. या आणीबाणीचा निषेध करण्याच्या

उद्देशाने घाटे यांनी ही विज्ञानकादंबरी लिहिली. त्यासंदर्भात घाटे म्हणतात, ‘आणीबाणीत विज्ञानविषयक साहित्य ‘सेन्सॉर’ केले जात नसे. त्यामुळे ‘मच्छर’ सेन्सॉरच्या कचाट्यातून सुटली. ह्या कादंबरीच्या पहिल्या आवृत्तीवर आणीबाणीच्या आधीच दोन दिवस प्रकाशनदिनांक टाकण्यात आला होता. ती विज्ञानकादंबरी म्हणून तुरूंगात डांबलेल्या आणीबाणी-विरोधकांना वाचायला दिली गेली. आणीबाणी उठल्यावर, अनेकांनी ती कादंबरी तुरूंगात वाचली, आवडली असे कळवले. हा विनोद हुकुमशाहीतच घडू शकतो.’^{१९} त्यांनी केलेल्या या उल्लेखाप्रमाणेच या कादंबरीचे आशयसूत्र हुकुमशाही व्यवस्थेवर टीका करणारे, तिचा उपहास करणारे आहे.

‘मच्छर’ या कादंबरीचे कथानक ‘व्याध’ या आपल्या सूर्यापासून अनेक प्रकाशवर्षे दूर असलेल्या ताऱ्याच्या ग्रहमालेत घडते. भविष्यकालीन मानवाने अवकाशविज्ञानात खूप प्रगती केली आहे, आपल्या ग्रहमालेपलिकडच्या ग्रहमालांशी त्याचे व्यापारी व राजकीय संबंध आहेत. पृथ्वीवरील दोन देशांमध्ये ज्याप्रमाणे युद्धे होतात त्याप्रमाणे दोन ताऱ्यांच्या ग्रहमालेत युद्धे होतात, विविध कारणाने संघर्ष होतात. अशा कल्पित परिस्थितीत या कादंबरीतील कथानक घडते. विक्रमादित्य मौर्य हा या कादंबरीचा नायक भारतीय वंशाचा पृथ्वीवासी आहे. सरकारी गुप्तचर विभागातर्फे विक्रम मौर्यला बोलावून एक कामगिरी सोपविली जाते. विक्रमला ही धाडसी कामगिरी नाकारण्याचा अधिकार नसतो. क्षुल्लक अस्तित्व असणारा मच्छर ज्याप्रमाणे माणसाला अस्वस्थ करतो, त्याचे मन विचलीत करतो, त्याच स्वरूपाची कामगिरी विक्रमला करायची असते. व्याध ताऱ्याच्या ग्रहमालेतील ‘जेमेक’ या ग्रहावर राहून तिथल्या किंबहुना संपूर्ण व्याधसाम्राज्यावर राज्य करणाऱ्या हुकुमशाही व्यवस्थेविरुद्ध असंतोष पसरविणे हे त्याचे काम असते. अशा अंतर्गत असंतोषामुळे व्याधांचे पृथ्वीशी सुरू असलेल्या युद्धावरील लक्ष कमी होईल व त्यांना पराजित करणे सोपे जाईल असा पृथ्वीवरील मानवी सरकारचा विचार असतो. जेमेकवरील, संपूर्ण व्याध साम्राज्यातील प्रगत सजीव हे मानवसदृश्य असल्याने आपल्या दिसण्यात थोडेफार बदल करून त्यांच्यात सहजपणे मिसळणे विक्रम मौर्यला शक्य असते. शिवाय वडिलांच्या व्यापारासाठी होणाऱ्या स्थलांतरामुळे तो पृथ्वीवासी मानवाचा मुलगा असूनही त्याचा जन्म व्याध साम्राज्यातील ‘दिराक्ता’ ग्रहावर झालेला असतो. जन्मानंतर सतरा वर्षे त्याच ग्रहावर राहिल्यामुळे व्याधसाम्राज्यातील भाषा व संस्कृतीची त्याला चांगली ओळख असते.

‘जेमेक’ ग्रहावर गेल्यानंतर विक्रम प्रत्यक्ष अस्तित्वातच नसलेल्या ‘व्याध-मुक्ती’ संघटनेच्या वतीने पत्रके छापतो. पृथ्वीवर छापलेल्या व्याध-चलनाचा पुरेपूर वापर करून तो भाडोत्री गुंडांकरवी आणि काहीवेळा स्वतः धाडस करून छोट्या-मोठ्या घातपाती कारवाया करतो. त्याच्या कल्पित संघटनेच्या नावाने छापलेल्या पत्रकांतून व्याधसाम्राज्याविरोधात अतिशयोक्त प्रचार करतो. हे सगळे करीत असताना तो अनेक खोटी व्यक्तिमत्त्वे धारण करतो. त्यासाठी

लागणारी विविधप्रकारची खोटी कागदपत्रे त्याच्याकडे पृथ्वीवर बनवून दिलेली असतात. अत्याधुनिक दूरनियंत्रकांच्या सहाय्याने जेमेक ग्रहावर स्फोट घडविणे, पत्रबाँब आणि अफवा पसरविणे यांच्या सहाय्याने सत्ताधीशांविरूद्ध जनमताचा आभास निर्माण करण्यात तो यशस्वी होतो. या सर्वांमुळे राजसत्तेचे पृथ्वीबरोबर चाललेल्या युद्धातील लक्ष विचलित होते. पृथ्वीवासी एका साध्याशा हल्ल्याने जेमेक ग्रहावरील राजसत्तेचा पाडाव करतात. हा पाडाव होत असताना जेमेकवरील गुप्त पोलिसांच्या वेशात असणाऱ्या विक्रमला युद्धकैद्यांच्या छावणीत टाकले जाते. काही दिवसांनी पृथ्वीवरील सरकार त्याची दखल घेते. त्याची छावणीतून सुटका होते आणि दुसऱ्या एका अशाच ग्रहावर पाठवण्यासाठी निवड झाल्याचे सांगण्यात येते. येथे कथानकाचा शेवट होतो.

आधुनिक तंत्रज्ञान आणि आत्मविश्वास यांच्या सहाय्याने एखादा माणूस एका ग्रहावरील साम्राज्य नष्ट करण्याएवढा सामर्थ्यशाली होऊ शकतो. अफवांवर विश्वास ठेवणाऱ्या सामान्यांच्या मानसिकतेचा उपयोग करून संधीसाधू सत्ताधारी आपला कार्यभाग साधण्यासाठी विज्ञान-तंत्रज्ञानाला राबवतात या मध्यवर्ती आशयसूत्रावर आधारलेली ही कादंबरी मानवाच्या किंवा सजीवांच्या नैसर्गिक प्रवृत्ती आणि वैज्ञानिक प्रगतीचा त्यावर होणारा परिणाम याबाबत विचार करायला लावते.

४.२.३ 'फिनिक्स'^{१०} -

या कादंबरीचे कथानक भविष्यकाळात, अनेक शतकांनंतर घडते. त्याकाळात चंद्र, शुक्र आणि मंगळावर माणूस सहजपणे जाऊ-येऊ शकतो. ज्याप्रमाणे आज पृथ्वीवरील विविध देशांचे परस्पर राजकीय आणि व्यापारी संबंध आहेत, दुसऱ्या देशातले नागरिक परकीय नागरिक समजले जातात त्याप्रमाणे दोन ग्रहातील जनतेचे संबंध आहेत. मंगळवासी प्रगत सजीव 'मंगळे' म्हणून ओळखले जातात. पृथ्वीवरील तत्कालीन विरोधी पक्षनेता बोनापार्ट यांचे अपहरण होते. बोनापार्टचे विश्वासू अधिकारी आणि सहकारी त्याच्या अनुपस्थितीमुळे त्याच्यावर येणारे संकट टाळण्यासाठी अभिनेता आर्द नेहनिसची निवड करतात. आधुनिक तंत्रज्ञानाचा वापर करून, कृत्रिम मांस आणि हाडांची रचना बदलण्याची पद्धत वापरून तो हुबेहुब बोनापार्ट बनतो. आर्द हा एक मनस्वी अभिनेता असल्याने बोनापार्टची भूमिका तो इतक्या तन्मयतेने करतो की प्रत्यक्ष बोनापार्टपेक्षाही जास्त लोकप्रियता त्याने साकारलेल्या तोतया बोनापार्टला मिळते. आर्द नेहनिसने तोतयाची भूमिका एकदा पार पाडल्यानंतर खरा 'बोनापार्ट' सापडतो. पण त्याच्या शारीरिक, मानसिक छळामुळे तो गलितगात्र बनलेला असतो. आर्दला नाईलाजाने का होईना, बोनापार्टची भूमिका साकारणे चालू ठेवावे लागते. दरम्यानच्या काळात तो बोनापार्टच्या व्यक्तिमत्त्वाशी एकरूप होतो. बोनापार्टच्या यापूर्वीच्या भाषणांचा, भूमिकेचा अभ्यास करून त्याच्या व्यक्तिमत्त्वाचे

सर्व पैलू आत्मसात करतो. प्रत्यक्ष बोनापार्टला यापूर्वीच्या आयुष्यात मिळालेला नसतो त्यापेक्षा जास्त पाठिंबा व प्रसिद्धी आर्द नेहनिसने साकारलेल्या बोनापार्टला मिळते. आर्द नेहनिस जास्तीत जास्त प्रामाणिकपणे आपली भूमिका निभावतो. बोनापार्टच्या उघड आणि गुप्त शत्रूंना त्याच्या या 'भूमिका जगण्या'मुळे माघार घ्यावी लागते. प्रचंड मान-मरातब, यश आणि सत्ता सहजपणे मिळत असूनही तो एक अभिनेताच राहू इच्छित असतो. पण अपहरणकाळात तीव्र स्वरूपाचा शारीरिक छळ आणि मानसिक ताण सोसलेल्या खऱ्या बोनापार्टचा मृत्यू होतो.

बोनापार्टच्या मृत्यूनंतर आर्द सर्व सूत्रे त्याच्या राजकीय वारस 'संत'कडे सोपवून परत जाऊ इच्छितो. बोनापार्टचे विश्वासू सहकारी नजनरिन, सुधा आणि स्वतः संत त्याला आग्रह करून कायमस्वरूपी 'बोनापार्ट' बनण्याची गळ घालतात. त्यांचा आग्रह आणि बोनापार्टच्या व्यक्तिमत्त्वाविषयी निर्माण झालेले प्रेम व आदर, त्याच्या कार्याविषयीची आत्मीयता यामुळे स्वतःच्या स्वतंत्र व्यक्तिमत्त्वाचा त्याग करून आर्द 'बोनापार्ट' बनणे स्वीकारतो. अशाप्रकारे खऱ्या बोनापार्टवर शारीरिक-मानसिक अत्याचार करून त्याला नाहीसा करण्याचा विरोधकांचा प्रयत्न फसतो, बोनापार्टचे व्यक्तिमत्त्व अधिकच उजळते.

मानवाने कितीही वैज्ञानिक प्रगती केली तरी त्याच्या मूळ नैसर्गिक प्रेरणा बदलत नाहीत. प्रत्येक माणूस ही निसर्गाची एक अद्वितीय कलाकृती असते. वैज्ञानिक प्रगतीच्या माध्यमातून माणसाचे शरीरस्वरूप बदलता येऊ शकते, दुसरे व्यक्तिमत्त्व त्यावर लादता येऊ शकते पण मनातल्या नैसर्गिक प्रेरणांना वळण लावण्यासाठी भावनिक आवाहनासारख्या जुन्याच पद्धती उपयोगी पडतात. कोणतीही विचारप्रणाली मनाला पटूनच ठाम व्हावी लागते, ती जबरदस्तीने रूजवता येत नाही. माणसे मारून, त्यांचे कार्य, त्यांचे विचार नाहीसे करता येत नाहीत. या मध्यवर्ती आशयसूत्रावर 'फिनिक्स' या कादंबरीचे कथानक आधारलेले आहे.

४.२.४ 'आक्रमण'^{११} -

या कादंबरीच्या कथानकात मानव आकाशात मुक्त संचार करू लागला आहे. त्याची अवकाशात वावरणाऱ्या अन्य मानवसदृश्य सजीवांशी भेट होते. ज्याप्रमाणे पृथ्वीवरील वेगवेगळ्या हवामान-प्रदेशातील संस्कृती वेगळी असते, त्याप्रमाणे विश्वातील वेगवेगळ्या आकाशगंगांमधील वेगवेगळ्या ताऱ्यांच्या ग्रहमालांतील सजीवांची संस्कृती वेगवेगळी असणे स्वाभाविक आहे. पृथ्वीवरील माणूस अधिकाधिक यंत्रावलंबी बनला आहे. 'माहिती'साठी तो पूर्णतः संगणकावर अवलंबून आहे. संगणकाला दिलेल्या सर्व माहितीवरून संगणक विविध क्षेत्रातील महत्त्वाचे निर्णय घेतो व माणूस ते निर्णय अंमलात आणतो. अशावेळी मानसशास्त्र आणि सामाजिक जाणीव यांच्या प्रभावामुळे निर्माण होणारी माणसाची विचारपद्धती आणि संगणकाची

यांत्रिक विचारपद्धती यामध्ये होणारा अटळ संघर्ष या कथानकातून चित्रित केला आहे.

अनंत अवकाशातील सर्व ज्ञात आकाशगंगा आणि त्यामध्ये सजीवसृष्टी असणारे सर्व ग्रह-उपग्रह यांची माहिती माणसे पृथ्वीवरच्या मुख्य संगणकाला पुरवतात. या सर्व माहितीची छाननी करून हा संगणक जे निष्कर्ष काढतो त्यानुसार पृथ्वीवरील सरकार निर्णय घेते व त्याची अंमलबजावणी केली जाते. पृथ्वीपासून अनेक प्रकाशवर्षे दूर असलेल्या 'ल्युरियन' नावाच्या ग्रहावरील मानवसदृश्य संस्कृतीकडून पृथ्वीला धोका आहे असा निष्कर्ष संगणक काढतो. सदुसष्ट वर्षांनंतर ल्युरियनी लोक पृथ्वीच्या सूर्यमालेविरुद्ध सर्वनाशी युद्ध पुकारतील. या युद्धात पृथ्वीचा नाश होऊन मंगळ, शुक्र आणि इतर ग्रहांचेसुद्धा नुकसान होण्याची शक्यता आहे. असा अंदाज मुख्य संगणकाने वर्तविल्यावर यावर उपाययोजनेसाठी संगणकाचा सल्ला घेतला जातो.

संगणक ल्युरियनवरील सर्व मानवसदृश्य जीवन नष्ट करण्याचा सल्ला देतो. या योजनेसाठी पृथ्वीवरील सर्व माणसांच्या माहितीचा उपयोग करून पाच माणसांची निवड करतो. या योजनेचा प्रमुख म्हणून संगणकामार्फत हर्षवर्धन गुप्त नावाच्या माणसाची निवड केली जाते.

हर्षवर्धन गुप्त हा पृथ्वीच्या सुरक्षाविभागातला तरूण, विचारी अधिकारी आहे. त्याचा विचारीपणा हा सुरक्षाविभागामार्फत होणाऱ्या झटपट हालचालींना मारक आहे, याची जाणीव त्याच्या वरिष्ठांना असते पण संगणकाच्या निर्णयापुढे त्यांचे काही चालत नाही. हर्षवर्धन 'नादलहरी उत्पादकां'च्या सहाय्याने ल्युरियनवरील सजीवांचा नाश करणार असतो. त्यासाठी त्याचे अन्य चार सहकारी ल्युरियन ग्रहावर येऊन त्या सर्वांकडे असणाऱ्या नादलहरी उत्पादकांतून एकाचवेळी निघणाऱ्या नादलहरींची कंपनसंख्या जुळणे आवश्यक असते. यापूर्वी अशा पाच माणसांना पाठवून ल्युरियन नष्ट करण्याचा प्रयत्न अयशस्वी झालेला असतो. पूर्वीच्या पाचजणांपैकी एकच माणूस ल्युरियनवर जिवंत राहिलेला असतो.

हर्षवर्धनच्या विचारी मनाला सदुसष्ट वर्षांनंतर उद्भवणाऱ्या संभाव्य धोक्यांसाठी एका ग्रहावरील विकसित सजीवसृष्टी पूर्णतः नष्ट करणे मान्य नसते. पण वरिष्ठांच्या हुकुमापुढे त्याला काही पर्याय नसतो. नाईलाजाने तो या कामगिरीला तयार होतो. ल्युरियनवरील भयावह, विकृत, विधिनिषेधशून्य संस्कृतीचा त्याला तिरस्कार वाटतो; पण त्याचवेळी आपल्या संस्कृतीविषयी घृणा असणाऱ्या व शांत-समाधानी आयुष्य जगू इच्छिणाऱ्या तरूणांशी त्याची ओळख होते. पृथ्वीवासी 'लोरी' आणि 'स्टीव्हज' सारखे आशावादी मित्र त्याला मिळतात. 'लोरी' या संशोधक मुलीच्या तो प्रेमात पडतो. स्टीव्हजच्या आशावादी विचारांकडे तो आकर्षित होतो. त्यातच त्याच्या एका सहकाऱ्याच्या अविश्वासाह वागणूकीमुळे हर्षला त्याच्या अंताला कारणीभूत

द्वावं लागतं. या सर्व कालावधीतील घटनाक्रमामुळे हर्षवर्धनगुप्तला संगणकाचे अनेक निर्णय चुकीचे होते असे आढळून येते. त्याचा पृथ्वीच्या मुख्य संगणकावरचा विश्वास उडतो.

ल्युरियन नष्ट करण्याच्या निर्णयावर वरिष्ठांनी पुनर्विचार करण्याची गरज आहे याची हर्षला जाणीव होते. त्याप्रमाणे मागच्या मोहीमेपासून ल्युरियनवर राहिलेला हर्षचा संघ सहकारी 'अटिना' आणि 'लोरी' ला घेऊन हर्ष पृथ्वीवर परत येतो. ल्युरियनवरील सच्छील तरूणांच्या धडपडीची, त्यांच्या संघटनेची माहिती वरिष्ठांना देतो. संगणकावर भक्ती असलेले वरिष्ठ त्याचे ऐकायला तयार होत नाहीत. नाईलाजाने हर्षवर्धन सरकारची कोणतीही परवानगी न घेता दूरच्या सूर्यमालेतील एका ग्रहावर पळून जातो. जाण्यापूर्वी तो आपला चेहरा व बोटवरील त्वचा बदलून घेतो. या पलायनात लोरीही त्याच्याबरोबर असते. यशस्वी पलायन करून ते हर्षला या अप्रगत आणि दूरच्या ग्रहावर शेती करून जगायला सुरूवात करतात. त्याचवेळी पृथ्वीवरून हर्षचा पूर्वीचा सहकारी 'अटिना' तेथे येतो. ल्युरियनवरील परिस्थितीचा सांगोपांग विचार करून योग्य निर्णय घेण्याची क्षमता असलेल्या हर्षला संगणकाने निवडले होते. याचे कारण ल्युरियनी संस्कृतीमध्ये थोडा जरी आशेचा किरण दिसला तरी हर्ष स्वतः निर्णय घेऊन ल्युरियनला वाचवेल याची संगणकाला खात्री होती. या गोष्टी हर्षच्या पलायनानंतर सिद्ध झाल्या आहेत. संगणक चुकलेला नाही. त्याने ल्युरियनशी राजनैतिक संबंध प्रस्थापित करून ते वाढवण्यासाठी हर्षवर्धनचीच निवड केली आहे. असे स्पष्टीकरण अटिना करतो आणि हर्ष पुन्हा पृथ्वीवर परतण्याचे ठरवतो.

पूर्वापार चालत आलेल्या रूढी असोत वा आधुनिक विज्ञान-तंत्रज्ञानाने शोधून काढलेली संगणकासारखी यंत्रे, त्यावर अंधविश्वास ठेवून चालणार नाही. अशा अंधश्रद्धेमुळे मानव वर्षानुवर्षे स्वतःचे नुकसान करून घेत आला आहे. त्याचवेळी वैज्ञानिक दृष्टिकोण असणारी माणसे सामान्यांना अशा अंधविश्वासामुळे होणाऱ्या नुकसानाची जाणीवही करून देत आली आहेत. प्राप्त परिस्थितीचा विचार न करता कोणत्याही बाबतीत रूढ विचारसरणीवर पूर्णतः विसंबून राहणे, विज्ञान-तंत्रज्ञानाच्या क्षेत्रातही घातक ठरू शकते ही मध्यवर्ती कल्पना लेखकाने या कादंबरीच्या कथानकातून साकारली आहे.

४.२.५ 'साक्षात्कार'^{१२} -

'साक्षात्कार' या कादंबरीच्या कथानकात खूप दूरचा भविष्यकाळ कल्पिलेला आहे. मानवाने अंतराळविज्ञानात झपाट्याने प्रगती केली, मानवी अंतराळयाने विश्वाच्या पसान्यात अतिदूरपर्यंत फिरू लागली तर मानवी संस्कृतीचे स्वरूप कसे होईल याचे चित्रण या कादंबरीत आले आहे.

मानव विश्वात असा स्वैर संचार करू लागल्यानंतर पृथ्वीवरून अल्फा सेंटॉरी तान्याच्या ग्रहमालेकडे एक प्रचंड मोठे यान पाठविले जाते. मानवी वस्तीला योग्य असा ग्रह शोधून त्यावर वसाहत करणे हे या मानवांचे उद्दिष्ट असते. या प्रवासासाठी अनेक वर्षे लागणार त्यामुळे या अंतराळ प्रवासात मोजके अंतराळयात्री पाठवण्यापेक्षा हजार-दोन हजार माणसांची एक वसाहत पाठवली जाते. अनेक वर्षे या अंतराळयानाचा प्रवास सुरू असतो. यानातच या मानवांच्या पुढच्या पिढ्या जन्माला येतात. यानाची अशी एक वेगळी संस्कृती निर्माण होते. काही कारणाने यानातील काही यात्री बंड करतात, आपापसांतल्या भांडणात यानाची दिशा निश्चित करणारी माणसे मारली जातात, यान स्वयंचलित असल्याने ते अनंत विश्वाच्या पोकळीत भरकटत राहते. यानातील मानवांच्या अनेक पिढ्या जातात, समाजप्रिय माणसे गटा-गटाने एकत्र राहू लागतात. यानातील यंत्रणेचा वापर त्यांना करता येतो पण ती का व कशी निर्माण झाली हे कळत नाही. प्रवासाचे कारण त्यांना माहित नसतेच पण आपण व आपले संपूर्ण यान सदैव प्रवास करित आहे याचीही जाणीव नसते. मग यानातील ग्रंथांना, त्यातील माहितीला पुराणकथांचे स्वरूप प्राप्त होते. शास्त्रीय माहिती देणारे ग्रंथ धर्मग्रंथ ठरतात. या धर्मग्रंथांतील लेखनाचा खरा अर्थ लावणारी माणसे प्रस्थापितांच्या दृष्टीने पाखंडी ठरतात. अयाजीव हा अशाच माणसांपैकी संशोधकवृत्तीचा तरूण या तथाकथित धर्मग्रंथांचा अर्थ लावत सत्य संशोधनाचा प्रयत्न करतो.

यानातील बंडखोर, यानाच्या बाह्यकवचापासून अतिशय जवळ राहत असल्याने अवकाशातील किरणोत्सर्जनाचा परिणाम त्यांच्या गुणसूत्रांवर होतो. या गुणसूत्रांमध्ये अनाकलनीय बदल होऊन विचित्र शरीराची माणसे निर्माण होतात. यानात या माणसांना पापी, पापाची शिक्षा भोगणारे 'गुंडी' म्हणून ओळखले जाते. सामान्य मानव आणि गुंडी एकमेकांपासून दूर वेगवेगळ्या विभागात राहतात. यानाची लोकसंख्या नियंत्रणात ठेवणे आवश्यक आहे, याची जाणीव सर्वांनाच असते. त्यामुळे सामान्यांचे प्रतिनिधी आणि गुंडी परस्परांना मारण्याच्या प्रयत्नात असतात. अशाच परिस्थितीत अयाजीव अपघाताने 'गुंडी'च्या ताब्यात सापडतो. हे गुंडी एक धड व दोन डोकी अशा विचित्र शरीराचे असले तरी ज्ञानी असतात. हे निवान-आर्दनाच नावाचे गुंडी अयाजीवला यानाच्या नियंत्रणकक्षात नेऊन बाहेरील विश्वाचे दर्शन घडवतात. यानाच्या प्रवासामागील उद्देशाची कल्पना देतात. तेव्हा अयाजीव यानातील त्याच्यासारख्या अन्य शास्त्रज्ञांची मदत व या गुंडींचे मार्गदर्शन घेऊन यानाचा उद्देश पूर्ण करण्याचे ठरवतो. त्यासाठी तो पुन्हा यानातील सामान्य माणसे राहत असलेल्या ठिकाणी येतो व तेथील तथाकथित शास्त्रज्ञ आणि यानप्रमुखाला वस्तुस्थितीची माहिती देतो. पूर्वापार रूढींनी, स्वतःच्या तात्पुरत्या फायद्याच्या अपेक्षांनी जखडलेली ही माणसे अयाजीवला पाखंडी ठरवून मृत्यूदंडाची शिक्षा देण्याचे ठरवतात.

अयाजीव आपल्या बालमित्राची मदत घेतो. त्याचा मित्र महोनी गुंडीपर्यंत पोहोचतो. गुंडी निवान-आर्दनाच आपल्या सहकाऱ्यांसह अयाजीवच्या कोठडीपर्यंत येऊन त्याची सुटका करतात. त्यानंतर अयाजीव निवान-आर्दनाचच्या मदतीने यानावर जागृती करून सामान्य माणसांना वस्तुस्थितीची जाणीव करून देतो. जेव्हा विज्ञानाच्या मदतीने माणूस निसर्गाच्या स्वरूपाचे आकलन करून घेण्याच्या प्राथमिक टप्प्यात होता, तेव्हा पृथ्वी हा एकप्रतलीय भूप्रदेश आहे असे त्याला वाटत होते. पृथ्वी गोल आहे, ती स्वतःभोवती व सूर्याभोवतीही फिरते ही कल्पनासुद्धा निषिद्ध होती. असे म्हणणाऱ्या संशोधकांना पाखंडी ठरवून तुरूंगात टाकले जात होते किंवा मृत्यूदंडाची शिक्षा दिली जात होती. समाजातील प्रस्थापितांना नेहमीच नव्या कल्पना स्विकारणे अवघड जाते. विज्ञानात कोणतीच गोष्ट कायमस्वरूपी 'पूर्ण सत्य' नसते. निसर्गाची रहस्ये उकलण्याचा सातत्याने केलेला प्रयत्न म्हणजे वैज्ञानिक प्रगती, हे वास्तव या कादंबरीच्या कथानकातून अधोरेखित झाले आहे.

४.२.६ 'संक्रमण'^{१३}-

या कादंबरीचे कथानक पूर्णतः अंतराळातील विविध ग्रह-ताऱ्यांच्या पार्श्वभूमीवर घडते. अंतराळ-विज्ञानातील प्रगतीमुळे माणूस प्रथम पृथ्वीच्या सूर्यमालेतील वेगवेगळ्या ग्रहांवर वसाहत करून राहू लागला. त्यानंतर मानवाच्या वसाहती आपल्या आकाशगंगेतील वेगवेगळ्या अनेक ग्रहांवर झाल्या. मग ग्रहां-ग्रहांमध्ये युद्धे होऊ लागली, नंतर 'युनायटेड नेशन्स' च्या धर्तीवर 'युनायटेड प्लॅनेटस्' ची स्थापना झाली. अतिप्रगत वेचक अशा मानवांचा 'सेट' तयार झाला. विज्ञान-तंत्रज्ञानातील प्रगतीनुसार कृष्णवर्णी, रक्तवर्णी, श्वेतवर्णी, सुवर्णविश्व अशी ग्रहांची वर्गवारी केली जाते. यामध्ये कृष्णवर्णी आणि रक्तवर्णी ग्रह मागासलेले, श्वेतवर्णी ग्रह प्रगतीच्या मार्गावरील ग्रह तर सुवर्णविश्व हे 'सेट' चे प्रगत ग्रह. सेटमधील लोकांना कसलीच काळजी नव्हती, ते आर्थिकदृष्ट्या संपन्न होते, खाणे-पिणे, सदैव चालत राहणाऱ्या पाठ्यांना उपस्थित राहणे, वेगवेगळ्या फॅशनचे कपडे घालणे, फॅशन म्हणून, विकत मिळणारी मुले आणणे असे सेटच्या मेंबर्सचे आयुष्य असते.

'ओर्ष' हा 'सेट' चा सन्माननीय नागरिक आहे. तो निरनिराळे फॅशनेबल ड्रेस घालून सेटवर चालणाऱ्या पाठ्यांना हजेरी लावतो. अशाच एका पार्टीत तो आपली पत्नी 'अमेर' आणि मित्र 'रिहदूस' सह जातो. 'सेट' च्या नियमांनुसार कोणाशी मतभेद झाले तर त्या व्यक्तीच्या द्वंदाच्या आव्हानास सामोरे जावे लागते. अशी द्वंद्वयुद्धे हा सेटच्या मेंबर्सच्या करमणुकीचा भाग असतो. ओर्षची पत्नी अमेरला अशाच एका द्वंदात भाग घ्यावा लागतो. तेव्हा झिंगल्यामुळे अमेरला लढण्याची शुद्ध नसते. मिलर हा ओर्षचा हितचिंतक, लोकांच्या नकळत अमेरला

शुद्धीवर आणण्यासाठी दुरून फेकता येणाऱ्या एका इंजेक्शनचा वापर करतो. अमेर शुद्धीवर येते, जिंकते. ओर्ष मिलरविषयी कृतज्ञता व्यक्त करतो. त्याचवेळी पार्टीत थोड्या वेळापूर्वी भेटलेल्या त्याच्या भावाच्या गालावर सुई खुपसून त्याचा अंत झालेला असतो. ओर्षचे भावावर खूप प्रेम असते. तो आपल्या भावाच्या खुनाचा बदला घेण्याचे ठरवितो. त्याचा भाऊ 'दराश' धर्मसेवक असतो. मागासलेल्या ग्रहांवर धर्मप्रसार करणे व तेथील लोकांची सेवा करणे हे धर्मसेवकांचे काम असते.

ओर्ष 'मिलर'वर संशय घेतो. मिलर हा सेटसाठी आणि संपूर्ण मानवी साम्राज्यासाठी असलेल्या संरक्षक दलात काम करीत असतो. मिलर, याज, नामा उनाह हे तिघेही या अवकाश संरक्षक दलाचे गुप्तहेर असतात. ते ओर्ष व त्याचा मित्र रिहदूसला असे काम करण्याची संधी द्यायला तयार असतात. पण ओर्ष पहिल्यांदा भावाच्या खुनाचा बदला घेण्याचे ठरवितो. 'देवेन' नावाचा धर्मसेवक कृष्णवर्णी ग्रहांवरील लोकांना भडकवून बंडासाठी चिथावणी देतो. त्याला विश्वाचा सम्राट बनायचे असते. त्याच्या आज्ञा न जुमानणाऱ्या 'दराश' ची हत्या त्यानेच केलेली असते. ओर्षला या सर्व गोष्टींची कल्पना नसल्याने व त्याचा याज व मिलरवर संशय असल्यामुळे तो स्वतःहून देवेनकडे जातो. देवेन, ओर्षच्या अज्ञानाचा फायदा घेऊन त्यालाही सेटविरुद्ध भडकवतो, आपल्याबरोबर घेतो. शेवटी, जेव्हा वस्तुस्थिती समजते तेव्हा ओर्ष जिवाची पर्वा न करता सर्वांचे प्राण वाचवतो. देवेनने मिलर, याज व नामा उनाह यांच्याविरुद्ध म्हणजेच 'सेट' विरुद्ध पुकारलेल्या युद्धात ओर्ष सेटच्या या गुप्तहेरांना वाचवतो. सेट आणि संपूर्ण विश्वाविषयीचे वास्तव तो समजून घेतो.

विज्ञान-तंत्रज्ञानातील प्रगतीमुळे वाढत जाणारी माणसाची निष्क्रीयता, प्रगतीच्या कोणत्याही टप्प्यावर माणसाची कायम राहणारी नात्यांविषयीची ओढ या कथानकातून मांडलेली आहे.

४.२.७ 'वारस'^{१४} -

या कादंबरीच्या कथानकात अतिप्रगत मानव पृथ्वीपासून दूर-दूरच्या अनेक ग्रहांवर वसाहत करून राहतो आहे. अनेक ग्रहांवरील माणसांच्या राज्याच्या समूहाचे प्रमुख सर्वेश्वर आहेत. सर्वेश्वर या पदावर असणाऱ्या माणसाला विश्वात दूरवर पसरलेल्या मानवी साम्राज्यावर नियंत्रण ठेवावे लागते. परक्या प्रगत सजीवांपासून माणसांच्या राज्याचे रक्षण करणे, मानवाच्या हिताचे निर्णय घेणे हे सर्वेश्वर पदावरील माणसाचे कर्तव्य असते. 'सर्वेश्वरां'ची निवड लोकशाही पद्धतीने केली जाते असा देखावा करून प्रत्यक्ष निवड करणारी यंत्रणा पृथ्वीवरील हिमालयाच्या पायथ्याशी लपवलेली असते.

नचिकेत हा बुद्धिमान तरुण मानवजातीच्या संरक्षणविभागात गुप्तहेरखात्यात अधिकारी असतो. सर्वेश्वरांच्या आज्ञेने तो वेगवेगळ्या ग्रहांवर जाऊन वेगवेगळ्या कामगिऱ्या पार पाडतो. जेव्हा सर्वेश्वरांच्या निवृत्तीची वेळ जवळ येते, तेव्हा सर्वेश्वर नचिकेतला बोलावून घेतात. नचिकेतने पृथ्वीवर जाऊन त्याच्या मृत वडिलांच्या डॅरिल नावाच्या मित्राची भेट घ्यावी असे ते सुचवतात. नचिकेत पृथ्वीवर जाण्यापूर्वी त्याची 'वेरावती' नावाच्या गुप्त माहिती विभागातील तरूणीशी योगायोगाने भेट होते. त्याला तिच्याविषयी विशेष माहिती नसते. दोघेही एकमेकांच्या प्रेमात पडतात. प्रत्यक्षात वेरावती नावाची ती तरूणी त्याच्याविषयी अधिक माहिती मिळवण्यासाठी महामंत्र्यांनी पाठवलेली असते.

नचिकेत पृथ्वीवर जातो तेव्हा फक्त मेंदूच्या रूपाने जिवंत असलेल्या त्याच्या वडिलांशी बोलतो. वडिलांकडूनच त्याला आपल्या जन्माचे रहस्य समजते. नचिकेतचे वडील व सर्वेश्वर अनुवंशशास्त्र आणि जनन-अभियांत्रिकीत प्रयोग करणारे दोन तरूण शास्त्रज्ञ असतात. दोघांचेही एकाच मुलीवर म्हणजेच नचिकेतच्या आईवर प्रेम असते. तिला ते दोघेही सारखेच आवडत असतात. यावर पर्याय म्हणून तिने त्या दोघांबरोबर राहावं मात्र मूल जनन-अभियांत्रिकीच्या माध्यमातून निर्माण होऊ द्यावं असं ठरवतात. दोघांच्या शुक्रजंतूतले निम्मे-निम्मे डीएनए एकमेकांवर कलम करून ते तिच्या बिजांडाच्या फलनासाठी वापरायचे नि त्या फलित अंड्याचे तिच्या गर्भाशयात रोपण करायचे असे निश्चित करतात. पुढे एक शास्त्रज्ञ सर्वेश्वर बनतात व नचिकेत ज्यांचं वडील म्हणून नाव लावत होता ते शास्त्रज्ञ संशोधनाचे आणि सर्वेश्वरांच्या सल्लागाराचे काम करतात. नचिकेतच्या आईच्या गर्भाशयात त्यांनी निर्माण केलेल्या त्या फलित बीजांडाची गर्भरूपात वाढ सुरू झाल्यानंतर नचिकेतच्या, सल्लागाराचं काम करणाऱ्या वडिलांच्या शरीराची गरज संपते. स्वतःच्या शरीराकडून अधिक अपेक्षा नसलेले, ते स्वतःला अपघात घडवून आणतात. सर्वेश्वर नचिकेतच्या वाढण्याची, शिक्षणाची पूर्ण काळजी घेतात.

नचिकेतच्या मृत वडिलांचे शरीर निकामी झाले तरी त्यांचा मेंदू अत्याधुनिक तंत्रज्ञानाच्या मदतीने जतन केला जातो. हा मेंदू नैसर्गिक संगणकाच्या रूपात काम करतो. विश्वातील अनेक संगणकांकडून हा मेंदू माहिती घेत होता आणि सर्वेश्वरांना पुढचे अंदाज सांगत होता. या कामासाठी वेगवेगळ्या क्षेत्रातल्या तज्ञांचे मृत्यू जवळ आले की त्यांचे मेंदू हिमालयाच्या पायथ्याशी असलेल्या त्या जागेत आणले जात असत. निसर्गतः सुरक्षित आणि थंड असलेल्या या ठिकाणी विश्वाच्या नियंत्रणाचे विविध निर्णय घेतले जात. सर्वेश्वर फक्त त्या निर्णयांची अंमलबजावणी करत असत.

या सर्व गोष्टींची माहिती झाल्यानंतर नचिकेतला मोठा मानसिक धक्का बसतो. त्याला आता सर्वेश्वर बनायचे असते. त्याच्या नकळत, त्याची वेरावतीशी भेट होऊन त्यांचे लग्न व्हावे ही देखील या मेंदूंचीच इच्छा असते. या गोष्टीपासून अनभिज्ञ असलेला नचिकेत वेरावतीवर खरे प्रेम करीत असतो. या मेंदूनियंत्रित यंत्रणेत सर्वेश्वर होण्याचे त्याने मान्य केलेले असले तरी त्याला ही व्यवस्था मनापासून पटलेली नसते. हा एक हुकुमशाहीचा प्रकार आहे असे त्याला वाटते. या मेंदूंनी जर दुष्टपणे वागायचे ठरवले तर आपल्या वडिलांचा मेंदू तिथे आहे, त्यामुळे त्यांचा संहार करणे आपल्याला शक्य होईल का या विचाराने तो अस्वस्थ होतो. पण नंतर मेंदूरूपातील आपल्या वडिलांचे ध्येय सर्वेश्वर बनण्याचे नव्हते, ते आपल्या उत्कर्षासाठीच, मानवजातीच्या प्रगतीसाठीच झटले हे लक्षात येताच तो सर्वेश्वर बनणे स्विकारतो. त्याची पहिली पायरी म्हणून तो संरक्षणमंत्री बनतो. त्याचे आयुष्य सरकारी यंत्रणेमध्ये बंदीस्त होते. त्याच्या खाण्या-पिण्यावर, मुक्त फिरण्यावर, वागण्या-बोलण्यावर बंधने येतात. ज्याप्रमाणे जनतेच्या व्यवहारांवर सत्ताधीशांचे नियंत्रण असते त्याप्रमाणेच सत्ताधाऱ्यांच्या वागण्यावर जनतेचे लक्ष असते. पण माणसाची सत्ताप्राप्तीची, अधिकार गाजवण्याची प्रेरणा आधुनिक विज्ञान-तंत्रज्ञानाच्या काळातही तशीच टिकून राहते. माणूस वेगवेगळ्या मार्गांनी निसर्गावर मात करण्याचा प्रयत्न करीत राहतो या मानवाच्या प्रवृत्तीवर आधारित आशयसूत्र 'वारस' या कादंबरीत आले आहे.

४.२.८ 'युगंधर'^{१५} -

'युगंधर' ही अतिंद्रीय मानसशक्ती प्राप्त झालेल्या मानवांच्या परस्पर-संबंधांची कहाणी आहे. मानवाने विज्ञान-तंत्रज्ञानात एवढी प्रगती केली आहे की तो विश्वात कोठेही संचार करू शकतो. प्राण्यांच्या उत्क्रांतीच्या विविध टप्प्यांतून पुढे सरकत विकसित मानव निर्माण झाला. या मानवाच्या उत्क्रांतीच्या पुढील टप्प्यावर कोणत्याही साधनावाचून त्याला विचार थेटपणे प्रक्षेपित करता येतील, दुसऱ्यांच्या विचारांवर / विचारशक्तीवर नियंत्रण मिळवता येईल अशा मध्यवर्ती कल्पनेवर हे कथानक आधारलेले आहे.

या कादंबरीचा नायक सदाशिव विष्णू फातरपेकर हा एका दीर्घ प्रवास करणाऱ्या अवकाशयानात जन्माला आला. अवकाशयान जेव्हा एका आकाशगंगेतून दुसऱ्या आकाशगंगेत प्रवास करत असे तेव्हा यानातील मुलांच्या मेंदूवर त्याचा परिणाम होत असे. या मुलांना विचार प्रक्षेपण, विचार ग्रहण, दूरस्थ नियंत्रण करण्याची शक्ती प्राप्त होत असे. पण ते नैसर्गिक नाही, ती एक विकृती आहे असे मानून जागतिक सरकार अशा मुलांना ताब्यात घेत असे. त्यांच्या मेंदूचा काही भाग काढून टाकला जात असे. ही शस्त्रक्रिया सक्तीची होती. त्यापैकी निवडक बालकांवर अशी शस्त्रक्रिया न करता त्यांना गुप्तहेर बनवले जात असे. सदाशिवचे आई-वडील असेच

अतींद्रिय शक्ती असलेले गुप्तहेर होते. ते कामगिरीवर निघून गेल्यानंतर कधीच परत आले नाहीत. सरकारतर्फे कमांडर मोईनी सदाशिवचा सांभाळ केला. त्याच्याकडे असलेले प्रचंड मनोसामर्थ्य सरकारीयंत्रणेपासून लपवून ठेवले. त्यामुळे हे मनोसामर्थ्य नष्ट करणाऱ्या मेंदूवरील शस्त्रक्रियेतून तो वाचला होता. त्याचे सामर्थ्य लक्षात येताच त्याचे प्रदर्शन न करता ते कसे लपवून ठेवावे आणि लपवण्याची कारणे काय आहेत हे कमांडरनी सदाशिवला सांगितलेले होते.

कमांडर मोई ह्यात असेपर्यंत गुप्त पोलिस किंवा सरकारच्या लक्षात येणार नाही याची काळजी घेत सदाशिव आपले मनोसामर्थ्य तपासत होता, सरावाने वाढवत होता. फक्त कमांडरना त्रास होऊ नये म्हणून सध्याच्या जुलमी सरकारविरूद्ध थेट बंड करणे तो टाळत होता.

कमांडर साहेबांबरोबर फिरताना, एका ग्रहावर सदाशिवची युजिनी नावाच्या तरूणीशी ओळख होते. ती आपल्यावर मनापासून प्रेम करणारी एक साथी मुलगी आहे, तिला थोडीफार अतींद्रिय मानसशक्ती आहे, पण तिची तिला जाणीव नाही या सर्व गोष्टी तो जाणून घेतो. तिला आपली कायमची साथीदार म्हणून निवडतो. मग सदाशिव युजिनीच्या सहकार्याने प्रस्थापित व्यवस्थेविरूद्ध बंड करतो. त्यासाठी आपल्या अतुलनीय मनोसामर्थ्याचा उपयोग करून संपूर्ण विश्वात आपले स्वातंत्र्यवादी विचार पसरवितो. सदाशिव विष्णूला अनेक अनुयायी मिळतात. तो या अनुयायांकडे आणि आपल्या तीन मुलांकडे विश्वभर होणाऱ्या या युद्धाची जबाबदारी सोपवितो. युद्ध मनोसामर्थ्यावर होणारे असले तरी घातक शस्त्रास्त्रे नष्ट होणे आवश्यक असते. त्यासाठी तो आपल्या अनुयायांना सर्वकष युद्धास उद्युक्त करतो. स्वतः तो मात्र फक्त मनोसामर्थ्याचाच वापर करतो. हातात कोणतेही शस्त्र घेत नाही. युजिनी त्याच्या या भूमिकेला पूर्ण सहकार्य करते. ज्याप्रमाणे जुलमी सत्ताधाऱ्यांचा नाश होणे आवश्यक असते त्याप्रमाणे सदाशिव विष्णूच्या इच्छेनेच लढणाऱ्या पण सर्वेसर्वा होण्याची इच्छा बाळगणाऱ्या पराक्रमी पण अहंकारी वीरांचा नाश आवश्यक असतो. सदाशिव विष्णूची मुलगी 'राशेली' हिच्या मनातही स्वपराक्रम व वडिलांचे विश्वातील स्थान यामुळे अहंकार निर्माण होतो. युजिनीला याची जाणीव होताच ती सदाशिवला आपल्या मुलीच्या महत्त्वाकांक्षेची कल्पना देते. सदाशिव विष्णू तिला एक अत्यंत शौर्याचे पण जीवघेणे काम करण्यास उद्युक्त करतो. काम यशस्वी होते पण त्यात राशेलीचा अंत होतो. युद्धात कौशल्य दाखवणारी पराक्रमी माणसे युद्धाबरोबरच संपतात. अठरा दशके संपूर्ण विश्वभर चाललेले हे युद्ध अखेरीस संपते. उरलेले मानव एकत्र येतात मानवी साम्राज्याचे दहा भाग प्रशासनाच्या सोयीसाठी केले जातात. सदाशिव विष्णूने युद्धात प्रत्यक्ष भाग घेतला नाही असे आरोप होतात. त्याकडे दुर्लक्ष करून सदाशिव विश्वातील सर्व मानवांचे आयुष्य स्थिरस्थावर करण्याचा प्रयत्न करतो. विश्वातील संघर्ष संपताच आपले कार्य संपले हे जाणून सदाशिव विष्णू युजिनीसह अज्ञात ग्रहाकडे निघून जातो.

पुन्हा जेव्हा विश्वात दोन तट निर्माण होतात, मानवांच्या आपापसातील मतभेदांमुळे महायुद्ध सदृश्य परिस्थिती निर्माण होते, तेव्हा सुप्तावस्थेतील सदाशिव विष्णू व त्याच्यात एकजीव झालेली युजिनी आपल्या सामर्थ्यशाली मनाचे अणु-रेणु संपूर्ण विश्वात पसरवितात ज्यामुळे मानवजातीला वास्तवाचा प्रकाश दिसतो. माणूस अधिक सामर्थ्यवान बनतो.

साधारणपणे महाभारतातील श्रीकृष्णाच्या धर्तीवर लेखकाने युगंधर - सदाशिव विष्णू हे पात्र निर्माण केले आहे. उत्क्रांतीच्या टप्प्यावर अधिक प्रगत मानव निर्माण होणे अशक्य नाही. असे मानव निर्माण झालेच तर त्यांचे परस्परसंबंध कसे असतील, नीतिमत्तेचे स्वरूप कसे असेल याचे या कथानकाच्या माध्यमातून दर्शन घडविण्याचा प्रयत्न लेखकाने केला आहे.

घाटे यांच्या या आठही कादंबऱ्यांची कथानके वैविध्यपूर्ण आहेत. या कथानकांमध्ये कल्पिलेला काळ निःसंशय भविष्यकाळच आहे. यापैकी 'कालयंत्राची करामत' या कादंबरीतील मध्यवर्ती आशयसूत्र अनेक विज्ञानकादंबऱ्यांमध्ये वापरले गेले आहे. पण अन्य कादंबऱ्यांमध्ये कालप्रवाशाने अनुभवलेल्या वेगळ्याच संस्कृतीचे / काळाचे दर्शन असते. पण येथे घाटे यांनी कालयंत्राचा शोध लागलाच तर पृथ्वीवरील तत्कालीन माणसे या शोधाकडे कसे पाहतील, त्याचा कोणत्या कामासाठी उपयोग करतील, सामान्य लोक आणि संशोधकांच्या एखाद्या संशोधनाकडे पाहण्याच्या दृष्टिकोणात काय फरक असतो या प्रश्नाचे वास्तव-सदृश्य चित्र रेखाटण्याचा प्रयत्न केला आहे.

'मच्छर', 'फिनिक्स' आणि 'आक्रमण' या कादंबऱ्यांच्या कथानकातील घटना खूप दूरच्या भविष्यकाळात घडणाऱ्या आहेत. यामध्ये मानवाचा जेव्हा विश्वातील अन्य मानवसदृश्य संस्कृतीशी संबंध येईल तेव्हा या संबंधांचे स्वरूप कसे असेल याचे विविध अंगांनी दर्शन घडवण्याचा प्रयत्न केला आहे. 'साक्षात्कार', 'संक्रमण', 'वारस', 'युगंधर' या कादंबऱ्यांची कथानकेही दूरच्या भविष्यकाळात घडणारी पण मानवी संस्कृतीशीच संबंधित अशी आहेत. मानवाच्या विज्ञान-तंत्रज्ञानातील प्रगतीतून जेव्हा माणूस सहजपणे अंतराळात संचार करू लागेल तेव्हा अनादी-अनंत विश्वाच्या पार्श्वभूमीवर मानवी सुख-दुःखे कोणते रूप धारण करतील याचे चित्रण या सर्व कादंबऱ्यांमधून आले आहे. यातील प्रत्येक कादंबरीच्या कथानकात 'भविष्यकालीन वैज्ञानिक प्रगती' हा अविभाज्य घटक आहे. वैज्ञानिक प्रगतीमुळे मानवी जीवन, माणसांचे परस्पर संबंध, माणसाच्या नैसर्गिक प्रवृत्ती यांमध्ये कसे बदल घडू शकतील आणि त्यांचे परिणाम कसे होतील याचे सर्व कथानकांमधून दर्शन घडते.

घाटे यांच्या विज्ञानकादंबरीची आशयसूत्रे / कथानके अभ्यासल्यानंतर तिच्या

वाङ्मयीन वैशिष्ट्यांचा शोध घेण्यासाठी प्रकरणाच्या पुढील भागात या विज्ञानकादंबऱ्यांतील पात्रचित्रण, वातावरण, भाषा आणि निवेदनशैली यांचा अभ्यास केला आहे.

४.३.१ निरंजन घाटे यांच्या विज्ञानकादंबरीतील व्यक्तिचित्रण -

अज्ञात काळातील, विश्वाच्या पार्श्वभूमिवरील, कल्पित पर्यावरणामुळे निर्माण होणारे व्यक्तिचित्रणातील वेगळेपण विज्ञानकादंबरीचे एक वैशिष्ट्य आहे. निरंजन घाटे यांच्या येथे अभ्यासलेल्या कादंबऱ्यांच्या पात्रचित्रणात हा वेगळेपणा दिसून येतो. 'कालयंत्राची करामत' ही कादंबरी वगळता अन्य सर्व कादंबऱ्यांतील कथानके अनेक शतकांनंतरच्या काळाच्या पार्श्वभूमीवर घडतात. त्यांच्या बहुतांश विज्ञानकादंबऱ्यांमध्ये नायक शूरवीर, अतिशय बुद्धिमान, धाडसी पण वास्तव परिस्थितीची जाणीव ठेवणारे असे आदर्श पुरुष आहेत. अन्य पात्रे गौण पात्रांच्या भूमिकेत आहेत. स्त्री पात्रे तर फारशी नाहीतच. जी आहेत ती गौण भूमिकेत. तेव्हा त्यांच्या विज्ञानकादंबरीतील नायक आणि अन्य गौण पात्रे, स्त्री पात्रे यांचा येथे स्वतंत्रपणे विचार केला आहे.

१. धाडसी व बुद्धिमान नायक -

'कालयंत्राची करामत/कालयात्रा' या कादंबरीतील प्रमुख व्यक्तिरेखा डॉ. विजय चाफळकर हे आहेत. ते एक अतिशय बुद्धिमान आणि संशोधनासाठी काहीही करायला तयार होणारे शास्त्रज्ञ आहेत. 'त्याचं नाव विजय चाफळकर. त्याने केवळ आपल्या विषयापलिकडे जग असू शकते, ह्या गोष्टीची कधी फिकीरच केलेली नव्हती.' (पृ. क्र. १) या सुरुवातीला केलेल्या वर्णनाशी जुळणारे व्यक्तिमत्व लेखकाने उभे केले आहे. कोट्यधीश बेलामीशी बेदरकारपणे बोलणे, आपल्या गणिततज्ञ मित्राला पूर्ण विश्वासात घेणे, पण त्याच्या पत्नीच्या भावनांचा किंवा त्याच्या कौटुंबिक जीवनाचा अजिबात विचार न करणे या गोष्टी त्यांना आपल्या विषयाव्यतिरिक्तच्या अन्य गोष्टींची जाणीव नसल्याचे द्योतक आहेत. त्यांचे अंतिम ध्येय आपल्या संशोधनाचे मूर्त रूप पाहणे हे आहे. आपले संशोधन समाजोपयोगी ठरेल की नाही, त्यातून काही अडचणी, नैतिक प्रश्न निर्माण होतील का, याची त्यांना कदर नाही. आपल्या कालप्रवास-यंत्राचा वापर करून माणूस भूतकाळात किंवा भविष्यकाळात जाऊ शकतो, पण भूतकाळातील घटना बदलू शकत नाही याची त्यांना जाणीव आहे. बेलामी आपल्या भूतकाळात जाऊन त्याला अपघाताने अपंग करणारी घटना बदलू इच्छितो. त्यासाठीच त्याला भूतकाळात जायचे आहे याची चाफळकरना जाणीव आहे. पण ही वस्तुस्थिती जर बेलामीला समजली तर तो आपल्या संशोधनासाठी पैसे पुरवणार नाही हे जाणून ते पंडितांनाही ही गोष्ट बेलामीपासून लपवून ठेवण्यास सांगतात. पण जेव्हा यंत्रात प्रवेश करण्यापूर्वी बेलामी तर्कशुद्ध प्रश्न विचारतो तेव्हा ते त्याला खरे सांगतात. त्यांच्यातला

प्रामाणिक संशोधक कायम जागा असतो. ते भविष्यकाळात जाऊन येतात तेही असे यंत्र त्या काळात उपलब्ध आहे का हे पाहण्यासाठी. पंडितांचे भूतकाळात जाणे आणि तेव्हा निर्माण झालेली प्रतिकूल सामाजिक परिस्थिती यांचा कंटाळा आल्यानंतरही हे जग सोडून जाताना ते थोडे अन्न-पाणी आणि एक पिस्तुल बरोबर घेऊन अज्ञात काळात जायला निघतात. त्यांच्या व्यक्तिरेखेद्वारे लेखकाने, संशोधकाला स्वतःची आर्थिक स्थिती आणि तत्कालीन सामाजिक व राजकीय स्थितीचा मेळ घालावा लागतो हे दाखवून दिले आहे. संशोधन करणे संशोधकाच्या हाती असले तरी त्याचा वापर कसा करावा हे राजकीय-आर्थिक सत्तांच्याच हाती असते हे या व्यक्तिचित्राच्या माध्यमातून ठळकपणे जाणवते.

‘विक्रमादित्य मौर्य’ हा ‘भूतान’मधून आलेला तरूण आहे. त्याचा अनेक प्रकाशवर्षे अंतरावरील व्याध ताऱ्याच्या ग्रहमालेतील ‘दिराक्ता’ नावाच्या ग्रहावर जन्म झाला आहे. वयाची सतरा वर्षे घालवल्यानंतर तो पृथ्वीवर आला आहे. त्याच्या भारतीय संस्कृतीचा उल्लेखही आला आहे. यावरून तो भारतीय वंशाचा, तरूण, धाडसी, बुद्धिमान आणि प्रसंगानुरूप त्वरीत निर्णय घेण्याची क्षमता असणारा सर्वगुणसंपन्न नायक आहे. पहिला खून केल्यानंतर त्याचे अस्वस्थ होणे, कौतुक किंवा आधाराची अपेक्षा करणे, आपल्यासारखे काम करणारे सोबती आहेत की नाहीत हे जाणून घेण्याचा प्रयत्न करणे, पृथ्वीवरील अन्न खाऊन खूष होणे, विचित्र परिस्थितीतील प्रेत पाहिल्यावर पोटात ढवळणे, चेहऱ्यावरील जांभळा रंग धुता येणार म्हणून आनंदाने नाचणे यासारख्या अनेक गोष्टी तो सामान्य माणूस असल्याची जाणीव करून देतात. रहस्यकथा किंवा अद्भुतकथांतील नायकांप्रमाणे तो सर्वगुणसंपन्न व पराकोटीचा धाडसी असला तरी महान नाही. ठरवून दिलेला कार्यक्रम स्वतःच्या बुद्धीने पार पाडणारा सामान्य सैनिक आहे आणि या आपल्या सामान्य असण्याची त्याला सदैव जाणीव आहे असे वेगळे व्यक्तिचित्र लेखकाने रेखाटले आहे.

‘आर्द नेहनिस्’ हा नट या कादंबरीतील महत्त्वाचे पात्र आहे. तोच आपली कथा सांगतो आहे. हा नट जागतिक सरकारमधील विरोधी पक्षनेता ‘जॉन बोनापार्ट’ चा तोतया म्हणून काम करतो. ‘बोनापार्ट’चे अपहरण झालेले असते व एका कार्यक्रमास त्याचे उपस्थित राहणे अपरिहार्य असते. तेव्हा त्याचे विश्वासू सहकारी त्याच्या जागी तोतया उपस्थित ठेवण्याचे ठरवितात. हा तोतया ‘आर्द’ आपली भूमिका इतकी उत्कृष्टपणे वठवितो की तो खऱ्या बोनापार्ट एवढाच यशस्वी ठरतो. दरम्यान खरा बोनापार्ट सापडतो पण शारीरिक-मानसिक अत्याचारांमुळे तो पुन्हा ‘बोनापार्ट’ म्हणून जगासमोर येण्याच्या स्थितीत नसतो. तेव्हा ‘आर्द’च्या भूमिकेचा कालावधी लांबत जातो. ‘आर्द’ला आपण एक नट आहोत याची जाणीव असते आणि भूमिका वठविणे म्हणजे भूमिका जगणे याचीही जाणीव असते. त्यामुळे त्याचा स्वतःच्या मनाशी चाललेला संघर्ष, तो आर्द आहे हे माहीत असणाऱ्या बोनापार्टच्या सहकाऱ्यांशी वागताना त्याचा मनाचा होणारा

संभ्रम याचे वास्तव वाटावे असे चित्रण लेखकाने केले आहे. ‘मी मोठ्या कष्टाने माझ्या स्वतःच्या आवाजात बोलायचा प्रयत्न केला. आश्चर्याची गोष्ट म्हणजे त्यात मी यशस्वीही झालो.’ (पृ. क्र. ४५), ‘मी थबकलो. माझा पाय उचलेना! हे बघ बघ बाळ! तू जॉन फिट्झेराल्ड विन्स्टन बोनापार्ट आहेस! तू अथे असंख्यवेळा आलेला आहेस. हे लोक तुझे चांगले मित्र आहेत. तू त्यांच्या घरचाच आहेस. तेव्हा चालायला सुरूवात कर!’ मी दीर्घ श्वसन केले नि चालायला सुरूवात केली.’ (पृ. क्र. ५३) बोनापार्टच्या मृत्यूनंतर, ‘संत, मला नका ह्यात खेचू. मी एक नट, एक कलाकार, अितक्या खोलखोल पाण्यांत मी कधी वावरलेलो नाही; आपण आपली पायरी ओळखायला हवी!’ (पृ. क्र. ९०) यासारख्या उद्गारातून दोन व्यक्तिमत्त्वे सांभाळताना ‘आर्द नेहनिस्’ या पात्राच्या मनाची होणारी घालमेल लेखकाने प्रभावीपणे चित्रित केली आहे. ‘मच्छर’ या कादंबरीप्रमाणे ‘संक्रमण’ कादंबरीतही ‘हर्षवर्धन गुप्त’ हे प्रमुख पात्र मध्यवर्ती भूमिकेत आहे. ‘मच्छर’ मधील ‘मौर्य’ प्रमाणेच या ‘गुप्त’ वरही एक गुप्त कामगिरी सोपवलेली आहे. ‘हर्षवर्धन गुप्त’ चे मध्यवर्ती व्यक्तिचित्र धीरोदात्त, नीतिमत्तेची चाड असणाऱ्या सर्वगुणसंपन्न नायकाप्रमाणे आहे. तो आपले वरिष्ठ आणि पृथ्वीवरील सर्व निर्णयांचा सूत्रधार ‘कॉम्प्युटर’ यांच्या आज्ञेप्रमाणे कामगिरी स्विकारतो. आधी आपली नोकरी जाईल म्हणून स्विकारलेली कामगिरी नंतर तो व्यवस्थित पार पाडायचे ठरवतो. मनात नसतानाही कामगिरी पूर्ण करण्यासाठी मदत होईल म्हणून ल्युरियनीचा क्रूर नाच पाहतो. ल्युरियनीना मदत करणाऱ्या स्टीव्हजशी मैत्री नाकारतो. मात्र त्याने स्वतःहून ओळख करून घेऊन मैत्री केलेल्या ‘लोरी’ला आपण विवाहित व धार्मिक असल्याचे कारण सांगून टाळणे कृत्रिम वाटते. नायकाची उदात्तता दाखविण्यासाठी मुद्दाम केल्यासारखे वाटते. कारण ‘लोरी’शी ओळख होण्यापूर्वीपासूनच आपण या ग्रहावरील जीवसृष्टी नष्ट करणार तेव्हा इथल्या ल्युरियनीबरोबरच इथे हजर असलेले सगळे मानवही मरणार आहेत याची जाणीव ‘हर्ष’ ला असते. हा एक कच्चा दुवा वगळता हर्षने स्टीव्हजची पुन्हा भेट घेऊन ल्युरियनवरील चांगल्या चळवळींविषयी माहिती मिळविणे, मानसिक ताण असह्य झालेल्या अटिनाला स्वतःबरोबर पृथ्वीवर आणणे, त्याच्या उपचारांची सोय करणे, न बिचकता वस्तुस्थिती आणि त्याला जाणवलेली कॉम्प्युटरची चूक वरिष्ठांना सांगणे या सर्व कृतींमधून त्याच्यातील धीरोदात्त नायकाचे दर्शन घडते.

‘साक्षात्कार’ कादंबरीतील अयाजीव हा तरूण संशोधक प्रमुख पात्र आहे. यानाविषयी वस्तुस्थिती कळल्यानंतर ती यानातील सर्वांना समजावी, यानाचा मूळ उद्देश सफल व्हावा यासाठी तो पुन्हा आपल्या मूळस्थानी परततो. एका भाबड्या पण जिज्ञासू, सामाजिक जाणीव असणाऱ्या तरूणाचे चित्र येथे ‘अयाजीव’ या पात्राच्या रूपाने रेखाटलेले आहे. ‘संक्रमण’ कादंबरीतील ईर्ष आब लाहाबम हा प्रगत उच्चपदस्थांची संस्था ‘द सेट’ चा मेंबर आहे. ईर्ष एक खुशालचेंदू तरूण आहे. फॅशन म्हणून नव-नवे कपडे वापरणे, अत्याधुनिक सोयी-सुविधा वापरणे,

पाठ्यांना हजेरी लावणे हेच त्याचे आयुष्य आहे. ‘वारस’ या कादंबरीत नचिकेत हे प्रमुख पात्र आहे. तो समस्येचे मूळ स्वरूप जाणून घेऊन तिच्या मुळाशी जाऊ पाहणारा सर्वगुणसंपन्न तरूण आहे. एका संशोधकाची प्रगल्भ बुद्धिमत्ता, एका नेत्याची महत्त्वाकांक्षा, माणसे गोळा करण्याची क्षमता यांचे एकत्रीकरण करून फलित केलेल्या बीजापासून नचिकेतचा जन्म झाला आहे. दोन पुरुष त्याचे वडील आहेत. त्यापैकी एक मेंदूच्या रूपाने जिवंत आहेत ज्यांना तो आपले वडील मानतो आणि दुसरे सर्वेश्वर, ज्यांना वडिलांचे मित्र आणि मानवी साम्राज्याचे प्रमुख म्हणून मान देतो. जेव्हा त्याला आपल्या जन्माचे रहस्य कळते तेव्हा आपल्या दोन्ही वडिलांना त्यांच्याच वंशांचा पण सर्वगुणसंपन्न असा भावी सर्वेश्वर हवा होता म्हणून आपली निर्मिती झाली आहे याची त्याला जाणीव होते. तेव्हा तो म्हणतो, ‘म्हणजे ही तुमची महत्त्वाकांक्षाच झाली, मला तर कधीच सर्वेश्वरच काय कुठलीही अधिकाराची जागा मिळवावी असं वाटत नाही!’ (पृ. क्र. ६७) जेव्हा हे रहस्य कळल्यानंतर नचिकेत आपल्या दुसऱ्या वडिलांना म्हणजे सर्वेश्वरांना भेटतो तेव्हा उपरोधाने म्हणतो, ‘नुसत्या मेंदूकडून भावनाविरहित यांत्रिक आवाजात अशा गोष्टी ऐकल्या की वेदना कमी जाणवते!’ तेव्हा सर्वेश्वर म्हणतात, ‘तुझा राग मी समजू शकतो, नचिकेत! पण तू जन्मापासून त्यांना वडील समजत होतास. मी तुझ्या वडिलांचा मित्र होतो!’ यावर भांबावलेला नचिकेत म्हणतो, ‘मी रागावलेलो नाही! रागावण्याइतका खरं तर मी त्या धक्क्यातून सावरलेलोच नाही!’ (पृ. क्र. ७७) अनेक शतकांनंतरही वैज्ञानिक प्रगतीमुळे बदललेल्या नात्यांचा स्वीकार करणे किती अवघड बनू शकते. ‘युगंधर’ कादंबरीत ‘युगंधर’ म्हणजेच ‘सदाशिव विष्णू फातरपेकर’ हे मध्यवर्ती पात्र आहे. ‘सदाशिव विष्णू’ हे पात्र ‘श्रीकृष्ण’ या महाभारतातील व्यक्तिरेखेचा आधुनिक अवतार असावा अशा पद्धतीने रेखाटलेले आहे. या पात्राचे नाव सदाशिव असून लेखकाने सर्वत्र त्याचा उल्लेख ‘सदाशिव विष्णू’ असा केला आहे. ‘महाभारत’तील श्रीकृष्णाच्या कथेला एक वेगळा संदर्भ देण्याचा, नवीन अर्थ लावण्याचा प्रयत्न लेखकाने या कादंबरीत केलेला आहे. त्यामुळे बहुतांश पात्रांचे संदर्भ श्रीकृष्णाच्या कथेशी मिळतेजुळते आहेत. कृष्ण ज्याप्रमाणे पालनकर्त्या यशोदेकडे गोकुळात वाढतो आणि नंतर आपले जीवितकार्य पूर्ण करण्यासाठी गोकुळ सोडतो, तसा ग्लोरी या अवकाशयानावर ‘सदाशिव’ कमांडर मोईकडे वाढतो. नंतर जीवितकार्य पूर्ण करण्यासाठी पृथ्वीवर येतो. महाभारतातील ‘कृष्ण-शिष्टाई’ प्रमाणे तोही ‘इंद्रजा’ला युद्धाचं नेतृत्व करण्यास प्रवृत्त करतो. ‘युगंधर’ मधील या व्यक्तिचित्राच्या माध्यमातून पुराणातील आदर्श व्यक्तिरेखांचे स्वरूप, वैज्ञानिक प्रगतीच्या पार्श्वभूमीवर कसे दिसू शकेल याचे काल्पनिक पण वास्तवाचा आभास निर्माण करणारे चित्रण लेखकाने केले आहे.

घाटे यांच्या या आठ कादंबऱ्यांतील व्यक्तिचित्रणाचे स्वरूप अभ्यासताना या सर्व कादंबऱ्यांच्या व्यक्तिचित्रणात काही सामाईक वैशिष्ट्ये आढळून येतात. या सर्व कादंबऱ्यांमधील

व्यक्तिचित्रणात मध्यवर्ती भूमिकेत असणारे पात्र तरूण, बुद्धिमान, संवेदनशील, विचारी, पुरूष आहे. या मध्यवर्ती व्यक्तिचित्रांच्याभोवती सारे कथानक गुंफलेले आहे. विक्रमादित्य मौर्य, हर्षवर्धन गुप्त, आर्द नेहनिस, अयाजीव, नचिकेत, सदाशिव विष्णू हे नायक तर उदात्त कामगिरीसाठी मानवजातीच्या भल्यासाठी वैयक्तिक त्याग करणारे आदर्श नागरिक आहेत. ते सामान्य कुटुंबातून निर्माण झालेले असले तरी वैज्ञानिक प्रगतीच्या प्रभावामुळे त्यांना मिळालेल्या सामर्थ्याने ते महान बनू शकले आहेत. ‘विजय चाफळकरांना’ जगाची चिंता नसली तरी फारसा स्वार्थही नाही. ‘ईर्ष’ हादेखील भावाला न्याय मिळवून देण्यासाठी खुशालचेंडूपणा सोडून, जीवाला धोका पत्करून शौर्याची कामे करतो. हे सर्व नायक शेवटी आपल्या कामगिरीत यशस्वी होताना दाखविले आहेत. या नायकांचे आणखी एक वैशिष्ट्य म्हणजे ते अनेक शतकांनंतरच्या विश्वाचे नागरिक असूनही भारताशी किंवा भारतीय पार्श्वभूमीशी निगडित असतात, त्यांना भारतीय संस्कृतीची माहिती आणि अभिमान असतो. विजय चाफळकर, मंगल पंडित हे भारतीय, पुण्याचे आहेत. विक्रमादित्य मौर्य भूतानहून आल्याचा उल्लेख असला तरी त्याचे वरिष्ठ त्याच्या भारतीय संस्कृतीचा उल्लेख करतात. आर्द नेहनिस ज्या ‘बोनापार्ट’चा तोतया बनला आहे त्या बोनापार्टचे बालपण भारतातील पुणे शहरात गेले आहे. हर्षवर्धन गुप्त भारतीय आहे आणि आपल्या मैत्रिणीशी संबंध टाळण्यासाठी तो आपल्या भारतीय संस्कृतीचा आधार घेतो. नचिकेत आणि सदाशिव विष्णू हे देखील भारतीय वंशाचे / भारतीय वडील असणारे आहेत. ‘अयाजीव’ आणि ‘ईर्ष’ मात्र याला अपवाद आहेत. अयाजीव व ईर्ष च्या आधीच्या अनेक पिढ्यांचा पृथ्वीशी संबंध राहिलेला नाही. ही मध्यवर्ती पुरूषपात्रे कादंबरीच्या कथानकाचा जास्त भाग व्यापतात, कथानक त्यांच्याभोवती घडणाऱ्या घटना-प्रसंगातून गुंफलेले असते. अन्य गौण पुरूषपात्रांची संख्याही अधिक आहे. या व्यक्तिरेखांचे कथानकावर परिणाम करणारे गुणधर्म लेखकाने अधिक प्रभावीपणे चित्रित केले आहे. अशा अन्य पुरूष पात्रांचे चित्रण यानंतर अभ्यासलेले आहे.

२. गौण व्यक्तिरेखा (पुरूष) -

कादंबरीच्या आशयामध्ये मध्यवर्ती भूमिकेत असणाऱ्या पात्रांव्यतिरिक्त जी अन्य पात्रे आहेत त्यापैकी काही खलनायक प्रवृत्तीची, स्वार्थी, नायकाच्या मार्गात अडथळे निर्माण करणारी आहेत, तर काही नायकाला मदत करू पाहणारी सत्प्रवृत्त पात्रे आहेत. लेखकाने अशी दोन्ही भिन्न प्रवृत्तीची पात्रे चित्रित करताना पूर्ण चांगली किंवा पूर्ण वाईट असे चित्र निर्माण करण्यापेक्षा दुष्टांच्या चांगल्या कृती किंवा विचार आणि सज्जनांचा कमकुवतपणा या दोहोंचेही दर्शन घडविले आहे. ‘कालयंत्राची करामत / कालयात्रा’ या कादंबरीत डॉ. मंगल पंडित, उद्योगपती बेलामी, बेलामीचा सहाय्यक हार्ले, संशोधक गाल्ब्रेथ अशी अन्य पात्रे आहेत.

डॉ. पंडित हे गणिततज्ञ आहेत. ते आपल्या पत्नीसह राहतात व त्यांचे तिच्यावर खूप प्रेम आहे. मित्र, डॉ. चाफळकरांच्या बुद्धिमत्तेवर त्यांचा पूर्ण विश्वास आहे पण त्यांच्या नीतिमत्तेविषयी ते साशंक आहेत. मित्राला मदत करावी, संशोधनाचा आनंद घ्यावा, सामान्य कौटुंबिक जीवन जगावे अशा त्यांच्या साध्यासुध्या अपेक्षा आहेत. चाफळकरांसारखे ते संशोधनाला वाहून घेऊ शकत नाहीत अथवा कुटुंबियांना विसरू शकत नाहीत. ते चाफळकरांना सावध करतात, कालयंत्राच्या प्रारंभिक अवस्थेत होऊ शकणाऱ्या भयाण अपघातांविषयी जागृत करण्याचा प्रयत्न करतात. भ्रष्टाचारी 'हार्ले'ला, (बेलामीचा सहायक) चाफळकरांची इच्छा नसतानाही 'यंत्र नादुरूस्त आहे' हे सांगून वाचवण्याचा प्रयत्न करतात. पत्नीचा तिच्याबरोबर चलण्याचा आग्रह मान्य असूनही मित्राचं शेवटच्या टप्प्यात आलेलं संशोधन वाया जाऊ नये म्हणून मित्राबरोबर राहणे पसंत करतात. कालयंत्राच्या चाचणीसाठी वापरल्या जाणाऱ्या प्राण्यांच्या वापरामुळे ते व्यथित होतात. पत्नीच्या मृत्यूनंतर फक्त तिच्याबरोबर राहण्याच्या आनंदासाठी भूतकाळात निघून जातात. पंडित हे व्यक्तिचित्र बुद्धिमान पण वैयक्तिक ध्येये नसलेल्या एका साध्या माणसाचे प्रतिनिधित्व करते. उद्योगपती बेलामी हा स्वकर्तृत्वावर श्रीमंत झाला आहे. आता मिळवलेल्या संपत्तीचा आणि आर्थिक बळामुळे उपलब्ध असलेल्या बुद्धिमान संशोधकाचा तो वैयक्तिक स्वार्थासाठी उपयोग करू इच्छितो. स्वतःच्या अपंगत्वावर मात करणे आणि अधिकाधिक संपत्ती व सत्ता मिळविणे हेच त्याचे ध्येय आहे. त्यासाठी कोणत्याही प्रकारचा धोका पत्करायला तो तयार होतो. चाफळकरांसारखा शास्त्रज्ञही त्याची व्यावहारिक बुद्धी आणि त्याचे तर्कशुद्ध प्रश्न यांनी प्रभावित होतो. भूतकाळात गेल्यानंतर या काळातील आपली स्मृती तशीच राहिल की नाही याविषयी साशंकता असूनही तो धोका पत्करायचे ठरवतो. 'धोक्याशिवाय फायदा नाही' हे तो अनुभवाने शिकला आहे आणि त्याचा तो स्वतःच्या फायद्यासाठी वापर करतो. चाफळकर, पंडित आणि बेलामी या मुख्य तीन व्यक्तिरेखांची लेखकाने बाह्यवर्णनेही केली आहेत आणि वर्णने, संवाद यांच्या माध्यमातून त्यांची विचार करण्याची, ते व्यक्त करण्याची पद्धत यांचेही दर्शन घडवले आहे. अन्य गौण पात्रे- मिसिस पंडित, बेलामीचा सहायक हार्ले, पंडितांचा विद्यार्थी आणि सहायक मार्क्स, संशोधक गाल्ब्रेथ यांच्या बाबतीत मात्र लेखकाने प्रसंगापुरते त्यांच्या कृतीचे वर्णन केले आहे. मात्र या सर्व पात्रांच्या माध्यमातून संशोधकाची संशोधनावरील निष्ठा आणि सामान्य माणसाची जीवननिष्ठा यांच्यामध्ये वैज्ञानिक प्रगतीमुळे निर्माण होणारा संघर्ष चित्रित करण्यात लेखक यशस्वी झाला आहे.

'मच्छर' या कादंबरीत मौर्यला आज्ञा देणारा लष्करी अधिकारी 'विल्यम वुल्फ', जेमेक ग्रहावरील गुप्त पोलीस अधिकारी मेजर सलाणा, भाडोत्री गुंडांचा दलाल 'अन्हावा', भाडोत्री गुंड 'हसिरन' आणि 'नमवा', पोस्टॅगे एजंट राक लिडाख यासारखी गौण पात्रे आहेत.

या पात्रांची शारीरिक बाह्य वर्णने आणि वागण्या-बोलण्याची पद्धत यातून त्यांची व्यक्तिचित्रे प्रसंगानुसार चित्रित केली आहेत. ‘विल्यम वुल्फ’ या पृथ्वीवरील अधिकाऱ्याचे वर्णन, ‘त्याचे नाव विल्यम वुल्फ असावे; पण तो दिसत होता रेड्यासारखा..... तो गुरगुरत बोलू लागला.’ (पृ. क्र. ७) असे केले आहे. तर भाडोत्री गुंड हसिरन व नमवा यांचे वर्णन, ‘त्यांच्या चेहऱ्यात बरेच साम्य होते. बहुधा भाऊ-भाऊ असावेत. चेहेऱ्यावरून तरी पैशांसाठी एकमेकांचा सुद्धा खून करतील असे वाटत होते.’ (पृ. क्र. ३३) अशा प्रकारे थोडक्यात पण व्यक्तिमत्त्वाचे महत्त्वाचे पैलू उलगडणारे आहे.

‘फिनिक्स’ मधील ‘नजनरिन एटाग’, ‘सुधा’, ‘डॉ. देशपांडे’, ‘बिल कोर्मान’ आणि ‘अन. व्ही. संत’ हे बोनापार्टचे सहकारी, बोनापार्ट, किंग विल्हेम यांचा गौण पात्रांमध्ये समावेश होतो. ‘आर्द नेहनिस’ त्याबरोबरच नजनरिन, संत, बिल कोर्मान आणि सुधा या बोनापार्टच्या सहायकांचे वागणे, बोलणे, किंग विल्हेमने आर्द नेहनिसचे तोतयेपण ओळखणे यासर्व गोष्टींतून या प्रत्येक गौण पात्राचेही वेगळे व्यक्तिमत्व निर्माण झाले आहे. नरजनरिन एक बुद्धिमान, संयमी आणि निष्ठावंत सेनानी आहे. संत निष्ठावंत आणि मुत्सद्दी सहाय्यक आहे. बिल कोर्मान मात्र बोनापार्टच्या सत्ता आणि प्रतिष्ठेचा वापर स्वतःसाठी कसा करता येईल याचा विचार करणारा संधीसाधू आहे. किंग विल्हेम हा बोनापार्टचा खराखुरा मित्र आहे. निखळ संवादाव्यतिरिक्त त्याची या मैत्रीत काहीच अपेक्षा नाही. त्यामुळे औपचारिक संबंधात ‘आर्द’ चे तोतयेपण उघड झाले नसले तरी अनौपचारिक भेटीत विल्हेम ते ओळखतो. अशा स्वाभाविक वाटणाऱ्या व्यक्तिचित्रणामुळे या व्यक्तिरेखांचे कथानकातील घटना-प्रसंगांना कारणीभूत ठरणारे गुणधर्म प्रभावीपणे चित्रित झाले आहेत.

‘आक्रमण’ मध्ये हर्षवर्धन गुप्तवर कामगिरी सोपवणारे पृथ्वीवरील अधिकारी ‘कार्नेस’, त्याचे कामगिरीतील सहकारी ‘अटिना’, ‘विगन’, ‘लिओपोल्ड’ व ‘आर्चर’, प्रेयसी ‘लोरी’, ल्युरियन ग्रहावर भेटलेला मानवमित्र ‘स्टीव्हज’ ही गौण पात्रेही लेखकाने प्रभावीपणे रेखाटली आहेत. त्यांच्या वर्णनासाठी बाह्यवर्णनांबरोबरच कृती आणि संवादांचाही आधार घेतला आहे. ल्युरियनी लोकांचे वेगळेपण सांगताना, ‘ल्युरियनी मानवसदृश्य दोन पायांवर चालणारे सस्तन प्राणी होते. पृथ्वीच्या मानाने ही मंडळी सामान्य मानवापेक्षा उंच व हाडकुळी होती. त्यांच्या प्रत्येक हाताला सात बोटे होती. एका बोटाला तीन ते चार सांधे होते.’ (पृ. क्र. ८) असे वर्णन लेखकाने केले आहे. या बाह्यवर्णनाबरोबरच ल्युरियनींची कृती आणि बोलणे पृथ्वीवरील संस्कृतीपेक्षा किती वेगळे असू शकेल हे प्रसंग आणि संवादांच्या माध्यमातून दाखविले आहे. ‘त्या ल्युरियनीच्या सुरीने आर्चरच्या काळजाचा वेध घेतला होता. ते दृश्य पाहून हर्ष थबकला. “मी चोर थांबवला!” तो ल्युरियनी उद्गारला. “तू त्याचा जीव घेतलास!” “तो तर चोराला थांबवायचा सर्वोत्कृष्ट मार्ग

आहे!” “आता काय करायचं?” “मला हजार ल्युपये दे! आपण निघून जाऊ! मग प्रश्नच मिटला!” ते दोघे आपला व्यवहार पूर्ण करून एकमेकांकडे न पाहता आपापल्या दिशांनी गेले!’ (पृ. क्र. ४८) अशी वर्णने ल्युरियनी नागरिकांच्या वेगळेपणाची ओळख करून देतात. ‘साक्षात्कार’ या कादंबरीत अयाजीव या नायकाप्रमाणे निवान-आर्दनाच या पात्रालाही महत्त्वाचे स्थान आहे. अंतराळयानातील वैश्विक उत्सर्जनामुळे काही माणसांच्या शरीरात अनैसर्गिक बदल झाले आहेत. त्यातूनच दोन डोकी व एक धड असे शरीर असलेली माणसे निर्माण झाली आहेत. त्यांना अन्य माणसे ‘गुंडी’ म्हणतात. या गुंडींचा आणि खालच्या मजल्यांवरील अवकाशयात्रींचा संघर्ष सतत सुरू असतो. ‘निवान-आर्दनाच’ हे एक ‘गुंडी’च आहेत. या गुंडींना विज्ञान-तंत्रज्ञान आणि यानाच्या इतिहासाविषयी, त्याच्या उद्देशाविषयी माहिती आहे. पण आळस आणि सहकाऱ्यांचा अभाव, या कारणामुळे ती दोन डोकी परस्परांशी वाद-विवाद व तात्त्विक चर्चा करण्यात वेळ घालवतात. त्यांचे धड एकच असले तरी दोन्ही डोक्यांची झोप घेण्याची वेळ वेगवेगळी आहे, विचार आणि प्रतिक्रिया व्यक्त करण्याची पद्धतही वेगळी आहे. ‘अयाजीव’ या तरूण शास्त्रज्ञाची जिज्ञासूवृत्ती पाहून ते त्याला यानाची, यानाबाहेरील विश्वाची खरी ओळख करून देतात. ‘बोबो’ हा त्यांचा स्वामीनिष्ठ सेवक आहे. तो नरमांसभक्षक आणि दिसायला भयावह असला तरी तो निवान-आर्दनाचच्या आज्ञेशिवाय कोणतीही कृती करीत नाही. याशिवाय अयाजीवचे काका आहबितार्प, त्याचा मित्र अॅलन महोनी, गुरू लेफ्टनंट नामोस, तरूण संशोधक / तंत्रज्ञ बिल हार्ट्झ, दनिवरा आणि फक्त नावाचे उल्लेख असणारे गुंडी निवान-आर्दनाचचे सहायक दराश, कोनटिकी, पिगी पियूष ही अन्य गौण पात्रेही लेखकाने निर्मिली आहेत. त्यांचे चित्रण यानातील परिस्थिती वास्तव वाटावी असे आहे. या पात्रांच्या वागण्या-बोलण्यातून लेखकाने कादंबरीतील कथानकाला पूरक वातावरणनिर्मिती केली आहे.

‘संक्रमण’ कादंबरीत गौण पात्रे अनेक आहेत आणि लेखकाने त्या प्रत्येकाचे पार्श्वभूमीसह वर्णनही केले आहे. नायक ईर्ष्या भाऊ ‘दराश’ मात्र साध्या राहणीचा सेवाभावी धर्मसेवक आहे. एखाद्या रहस्यकथेप्रमाणे कादंबरीची रचना आहे. अनेक पात्रे वेगवेगळ्या नावांनी वावरतात. याज रोकेदेय हा ‘लागाश टोनी’ हे नाव धारण करतो. रिहदूस, मिलर, नामा उनाह, देवेन अशा अनेक पात्रांची गर्दी या कादंबरीत झाली आहे. ज्यांचे नेमके विचार, नेमके काम कधीच स्पष्ट होत नाही. मात्र या पात्रांची बाह्य वर्णने निवेदकाने अनेक बारकाव्यांसह केली आहेत. ‘रिहदूस लिगडाग उंच, शिडशिडीत देखणा, लोकांवर सहज छाप पडेल अशा व्यक्तिमत्त्वाचा होता. तो बऱ्याचवेळा मूर्ख असावा असं वाटत असे पण तो अतिशय धूर्त आणि विचारी होता.’ (पृ. क्र. १३) ‘बालाकिरेव्ह थोडासा स्थूल, उंचापुरा आणि धिप्पाड असा माणूस होता. थोड्याशा श्रमानंतर धापा टाकत असे आणि बोलताना कायम दम लागल्यासारखा बोलत असे.’ (पृ.क्र.

२४) ‘नामा उनाह तसे दिसायला किरकोळच होते पण त्यांच्या हालचालीत एकप्रकारचे गांभीर्य होते. त्यांच्या पदाची जाणीव त्यांच्या बारीकसारीक हालचालीतून होत होती. विशेषतः त्यांचे डोळे, गंभीर पण तेजस्वी होते. त्या डोळ्यात सर्व जगाची विद्वत्ता, खूप प्रचंड अनुभव आणि दया यांचे मिश्रण साठवले असावे असं वाटायचं.’ (पृ. क्र. २७) ‘मिलरचं व्यक्तिमत्व अगदीच सामान्य होतं. दहावेळा तो तुमच्याजवळून गेला असता त्याचं छायेसारखं अस्तित्व गर्दीत कुणाच्या लक्षात आलं नसतं. त्याच्या कपड्यांमुळे त्याचे शरीर झाकले जात होते. तरीही त्या आडची शक्ती जाणवत होती’ (पृ. क्र. ७२) यासारखी बहुतांश पात्रांची वर्णने पात्रांचे गुणधर्म निवेदकामार्फत सांगणारी आहेत. त्यांच्या कृती अथवा संवादातून ती फारशी प्रकट होत नाहीत. रिहदूसचा धूर्तपणा अथवा विचारीपणा, नामा उनाहाची विद्वत्ता किंवा दयाळूपणा, मिलरची शक्ती यांचे कोणत्याही प्रसंगातून दर्शन घडत नाही.

‘वारस’ मध्ये नचिकेत या प्रमुख पात्राचा मित्र-वीरकमल, मेंदूच्या रूपात असणारे वडील, विश्वात पसरलेल्या मानवी साम्राज्याचे प्रमुख सर्वेश्वर, वडिलांचे मित्र रक्षक पाशा सूर्यवंशी उर्फ डॅरिल उर्फ रासामाहोन या पात्रांच्याही उल्लेखनीय भूमिका आहेत शिवाय वेगवेगळे डॉक्टर, अधिकारी, संरक्षणमंत्री, महामंत्री इ. अनेक पात्रांचा समावेश या कादंबरीत आहे. आपली वंशवृद्धी व्हावी, आपल्या वंशजाला अधिकाधिक समृद्ध स्थितीत जगता यावं ही आदिम प्रेरणा अनेक शतकांनंतर कोणते रूप घेऊ शकते याचे दर्शन नचिकेत, सर्वेश्वर आणि मेंदूच्या रूपातील शास्त्रज्ञ यांच्या व्यक्तिचित्रातून घडते. या व्यतिरिक्त अन्य पुरुष पात्रांचे चित्रण फारसे झालेले नाही. ‘युगंधर’ कादंबरीत सदाशिव विष्णू या नायकाला वगळून अन्य गौण पात्रांना फारसे महत्त्व नाही. आई-वडील ‘जोआन’ व विष्णू लक्ष्मण फातरपेकर यांचा त्यांना लहान वयात सोडून, सरकारी कामासाठी निघून जाणारा गुप्तहेर एवढाच उल्लेख आला आहे. त्याशिवाय ‘सदाशिव’ ला स्वतःच्या मुलासारखा वाढवणारे कमांडर मोई, मानसिक शक्ती वापरणारा ठक जॉन, पोलीस अधिकारी अशी गौण पात्रे आहेत. ‘कमांडर मोई’ यांनी स्वयंप्रेरणेने सदाशिवला आपला मानले, त्याचे अतींद्रिय मनोसामर्थ्य ओळखून त्याला मेंदूवरील अन्याय्य शस्त्रक्रियेपासून वाचवलेले आहे. सदाशिव त्यांना ‘बाबा’ म्हणतो आणि मानतोही. साध्या संभाषणातही शिव्यांचा वापर करणे हे त्यांचे वैशिष्ट्य आहे. ज्याची चुणूक कादंबरीतील विविध प्रसंगी घडणाऱ्या त्यांच्या संवादात दिसते. मानसिक शक्तीचा वापर करणारा ठक, त्याचा सहकारी, पोलीस अधिकारी, सदाशिवचे विरोधक यांचे प्रसंगानुरूप थोडेफार वर्णन आले आहे. एकंदर घाटे यांच्या विज्ञानकादंबरीमध्ये नायक हाच केंद्रस्थानी असतो. अन्य गौण पात्रांना फारसे महत्त्व नसते. लेखकाने चित्रित केलेले या गौण पात्रांचे प्रसंगानुरूप प्रकट होणारे गुणविशेष आणि निवेदकाचे उल्लेख यामध्ये काहीवेळा विसंगती आढळते.

अन्य गौण पात्रांमध्येच स्त्री पात्रांचाही समावेश होतो. ‘मच्छर’ आणि ‘साक्षात्कार’ या कादंबऱ्यांमध्ये स्त्री पात्रच नाही. ‘साक्षात्कार’ मध्ये अयाजीवची काकू आणि मैत्रीण अमेर चा उल्लेख तरी आहे. पण ‘मच्छर’ मध्ये स्त्री व्यक्तिरेखेचा उल्लेखही नाही. उर्वरीत कादंबऱ्यांमध्ये आढळणाऱ्या स्त्री व्यक्तिरेखा पुढे अभ्यासल्या आहेत.

३. स्त्री व्यक्तिरेखा -

मंगल पंडित यांची पत्नी (‘कालयंत्राची करामत / कालयात्रा’), बोनापार्टची स्वीय सहाय्यक सुधा (‘फिनिक्स’), लोरी (‘आक्रमण’), अमेर, लाल केसांची तरूणी (‘संक्रमण’), वेरावती (‘वारस’), युजिनी, राशेली (‘युगंधर’) अशा मोजक्याच स्त्री व्यक्तिरेखा घाटे यांच्या विज्ञानकादंबरीमध्ये आल्या आहेत.

यापैकी मंगल पंडितांची पत्नी ही आपल्या पतीच्या सुखाचा आणि सुरक्षेचा विचार करणारी सामान्य गृहिणी आहे. तिला कोणत्याही संशोधनामध्ये स्वारस्य नाही. कालयंत्रातून आलेले चित्र-विचित्र प्राणी पाहून तिला धक्का बसतो. कालयंत्रामुळे निर्माण झालेल्या विचित्र परिस्थितीचा धक्का सहन न होऊन तिचा मृत्यू होतो.

‘फिनिक्स’ मधील सुधा अॅनेक्सेस ही बोनापार्ट या नेत्याची स्वीय सहाय्यक आणि प्रेमिका आहे. तिला तोतया बोनापार्ट स्वीकारणे अवघड जाते. पण ते बोनापार्टच्या हितासाठी आवश्यक आहे म्हणून ती नाईलाजाने तोतयाला स्वीकारते. पण एकाच वेळी आजारी, गलितगात्र बोनापार्टची सेवा करणे आणि बाहेर तरूण प्रतिबोनापार्ट बनलेल्या तोतयाशी आदरपूर्वक वागणे या गोष्टी तिला असह्य होतात. मानसोपचारतज्ञ तिला खऱ्या बोनापार्टला भेटण्याची बंदी घालतात. तेव्हा ती स्वतःला सावरते. तोतया बनलेला आर्द बोनापार्ट प्रमाणेच वागताना दिसतो. तेव्हा ती बोनापार्टचा मृत्यूही सहन करते आणि त्याचे उर्वरीत काम पूर्ण व्हावे म्हणून आर्द ला कायम स्वरूपी बोनापार्ट बनण्यासाठी सर्वप्रकारे पाठिंबा देते. अशी महत्त्वपूर्ण भूमिका असूनही सुधा या पात्राच्या भावनिक आंदोलनांना चित्रित करण्यासाठी आर्द व सुधाच्या शाब्दिक चकमकींचा लेखकाने उपयोग केला आहे. सुधाच्या दृष्टीने बोनापार्टचे कार्य महत्त्वाचे आहे, त्यासाठी ती कोणताही त्याग करायला तयार आहे. तर आर्दला या भूमिकेसाठी सुधाचा पाठिंबा महत्त्वाचा वाटतो. सुधाचे प्रेम मिळेल, या विचाराने तो बोनापार्टच्या मृत्यूनंतर कायमचा बोनापार्ट बनायला तयार होतो. सुधाप्रमाणेच ‘लोरी’, ‘वेरावती’ आणि ‘युजिनी’ ही स्त्रीपात्रे नायकाच्या साहसात मदत करतात. ‘लोरी’ ही अभ्यासक म्हणून परक्या ‘ल्युरियन’ ग्रहावर गेलेली पृथ्वीवासी तरूणी आहे. ‘ती बऱ्यापैकी उंच, निळ्या डोळ्यांची, केस हिरवे रंगवलली मुलगी होती. तिचे कपडेही बऱ्यापैकी होते. (‘आक्रमण’

पृ. क्र. ३०) असे तिचे बाह्यवर्णन आले आहे. ती नायकाचे विचार समजून घेते व त्याला संकटात साथ देते. तिचा प्रत्यक्ष साहसात फारसा सहभाग नाही. ती फक्त नायकाच्या सोबत राहते. 'युजिनी' ही देखील नायक सदाशिव विष्णूला साथ देणारी समजूतदार पत्नी आहे.

'युजिनी' ही एक गरीब, अनाथ आणि थोडेसे मानससामर्थ्य असलेली तरुणी आहे. सदाशिव विष्णू तिचा प्रामाणिकपणा आणि आपल्यावरील अतोनात प्रेम (भक्ती) जाणून तिला आपल्या पत्नीचा दर्जा देतो. आपल्या योजनेत तिला पूर्ण विश्वासात घेतो. तीही त्याला पूर्ण सहकार्य करते. मानवजातीच्या भल्यासाठी आपल्या मुलांचा मृत्यूही सहन करते. ती गरीब-अनाथ असताना तिच्या गरिबीचा फायदा घेऊन तिच्यावर केलेल्या प्रयोगातून निर्माण झालेली मुले सदाशिव विष्णूच्या शत्रूपक्षात असतात, सदाशिवच्या अनुपस्थितीत ती मुले युजिनीचे मन वळविण्यासाठी येतात पण ती त्यांना हाकलते असे चित्रण करून 'युजिनी सदाशिव विष्णूच्या शक्तीचा मूलाधार बनली होती.' असे म्हटलेले आहे. पण युजिनी सदाशिवच्या शक्तीचा मूलाधार कशी बनली हे कोठेही स्पष्ट होत नाही. उलट सदाशिवने आधार दिल्यामुळे ती सुखाने जगू शकली असे कादंबरीतील युजिनीच्या व्यक्तिचित्रावरून दिसून येते.

'राशेली' ही सदाशिव आणि युजिनीची एक मुलगी आहे. ती सामर्थ्यवान पण अहंकारी आहे. ती स्वतःला सदाशिवची उत्तराधिकारी मानते. महायुद्धात सक्रीय सहभाग घेते पण आत्यंतिक अभिमानाच्या भरात अविचारी कृती करून स्वतःचा अंत ओढवून घेते. सदाशिवचा त्याग अधोरेखित व्हावा म्हणून राशेली हे पात्र निर्मिल्यासारखे वाटते.

'वारस' कादंबरीतील 'वेरावती' ही नायक नचिकेतची नियोजित पत्नी आहे. 'वेरावती' ही गुप्तहेरखात्यात काम करणारी स्त्री नचिकेतच्या आयुष्यात योगायोगाने आली आहे असे नचिकेत आणि 'वेरावती'लाही वाटत असले तरी ती घटना घडवून आणलेली असते. भावी सर्वेश्वराची पत्नी 'शोभेची राणी' असण्यापेक्षा गुप्तहेरखात्यांत काम केलेली चतुर स्त्री असावी अशा उद्देशाने ते घडवून आणलेले असते. नचिकेतच्या संरक्षणाची काळजी करणारी, त्याचा अनुनय करणारी असे तिचे सुरूवातीपासून व्यक्तिचित्र आहे. शेवटी मात्र नचिकेतशी लग्न ठरल्यानंतरचे तिचे उद्गार तिला स्वतंत्र अस्मिता असल्याचे दर्शवतात. 'नचिकेत! मी खरेदी करावी, तुला जेवायला घालावं, एवढेच काम तुझी पत्नी म्हणून मी करायचं का? ती कामं तर यंत्रसेवक आणि संगणक करू शकतात!' (पृ. क्र. ९२) सर्वेश्वर आणि मानवी साम्राज्यावर नियंत्रण ठेवणाऱ्या मेंदूची निवड योग्य ठरेल, असे व्यक्तिचित्र लेखकाने निर्माण केलेले आहे.

'अमेर' ही 'संक्रमण' कादंबरीचा नायक ईर्षची पत्नी आहे. चित्रविचित्र प्रकारे

सजणे, शुद्ध जाईपर्यंत दारूसदृश्य पेय पिणे, द्वंडाचे आव्हान स्वीकारून स्वतःचा जीव धोक्यात घालणे असे उद्योग ती करते. याव्यतिरिक्त उरलेल्या वेळेत बी. ई. म्हणजे बेबी एम्पोरियममध्ये जाऊन दुकानातून वस्तू घ्याव्या त्याप्रमाणे निवडून अनेक मुले घेऊन येते. कादंबरीचे कथानक ज्या काळात घडते त्या काळातील उच्चभ्रू स्त्रीयांचे जीवन कसे असू शकेल ते दर्शविण्यासाठी निर्माण केलेले व्यक्तिचित्र, एवढेच महत्त्व अमेर च्या भूमिकेला आहे. ‘लाल केसांची तरुणी’ ही तर फक्त द्वंडापुरतीच आली आहे. ती देखील अखंड करमणूक हाच दिनक्रम असलेली माणसे करमणुकीचे कोणते विकृत प्रकार शोधतील-वापरतील याचे दर्शन घडविण्यासाठी रेखाटल्यासारखी वाटते.

या सर्व कादंबऱ्यांमध्ये स्त्री पात्रे गौण भूमिकेत आहेत. मंगल पंडितांची पत्नी, सुधा अँनेक्सेस, लोरी, अमेर, वेरावती, युजिनी या सर्व स्त्रियांची स्वतःची अशी काही खास कामगिरी नाही. कथानक नैसर्गिक वाटावे म्हणून या स्त्री-पात्रांची योजना केल्यासारखे वाटते. सुधा, लोरी या नायकांना पाठिंबा देतात. वेरावती आणि युजिनी नायकाच्या इच्छेनुसार त्याला मदत म्हणून त्याच्या कामगिरीतील थोडाफार वाटा उचलतात व एरवी त्याला खूप ठेवण्याचे काम करतात. एकंदर पात्रचित्रणामध्ये स्त्री-व्यक्तिरेखांना गौण स्थान आहे.

घाटे यांच्या कादंबरीतील व्यक्तिरेखांच्या काही नावांची पुनरावृत्ती झाली आहे. एस्डनेप (‘मच्छर’, ‘साक्षात्कार’) अमेर (‘साक्षात्कार’, ‘संक्रमण’), दराश (‘साक्षात्कार’, ‘संक्रमण’) पण ज्या कादंबऱ्यांमध्ये अशी पुनरावृत्ती झाली आहे त्या सर्व कादंबऱ्यांची कथानके अनेक शतकांनंतरच्या भविष्यकाळात, वैश्विक संस्कृती निर्माण झाल्यानंतरच्या काळात घडणारी असल्याने विशेषनामांची पुनरावृत्ती तर्कसुसंगत ठरू शकते.

त्यांच्या विज्ञानकादंबरीतील पात्रांमध्ये भविष्यकाळातील ध्येयवादी संशोधक, अत्याधुनिक तंत्रज्ञान लाभलेला गुप्तहेर, ‘काम’च न उरलेले श्रीमंत खुशालचेंडू तरुण, अंतराळयानात आयुष्य काढूनही आदिवासींसारखे आयुष्य जगणारा, गुणसूत्रातील गोंधळामुळे एक धडावर दोन डोकी वागवणारा, नरमांसभक्षक, फक्त मेंदूच्या रूपात जिवंत असणारा, दोन वडिलांपूसन जन्मलेला अशी अनेक चित्र-विचित्र पात्रे आहेत. या पात्रांचे वेगळेपण दाखविण्यासाठी त्यांनी काहीवेळा पात्रांच्या शरिराच्या बाह्यवर्णनाचा आधार घेतला असला तरी बहुतांशवेळा त्यांची पात्रे कृती आणि संवादांच्या माध्यमातून चित्रित होतात. त्या पात्रांचे वागणे-बोलणे यातून त्यांचे गुणधर्म समजतात. या वेगळ्या पात्रांची वेगळी विशेषनामे, वेगळी भाषा यांच्यामुळे त्यांच्या विज्ञानकादंबरीतील पात्रचित्रण प्रभावी बनले आहे.

प्रभावी पात्रचित्रणामुळे कथानक गतिमान बनले आहे. वाचकांची उत्कंठा शेवटपर्यंत टिकवून ठेवण्यात पात्रचित्रणाचा महत्त्वाचा वाटा आहे. अन्य व्यक्तिचित्रेही बाह्यवर्णनापेक्षा संवाद आणि कृतीतून कथानक-पूरक ठरतील अशी उभी केली आहेत.

४.३.२ वातावरण -

यापूर्वी उल्लेख केल्याप्रमाणे कादंबरीतील 'वातावरण' हा महत्त्वाचा घटक असतो. वातावरण किंवा पार्श्वभूमी कादंबरीतील कथानकाला अनुसरून असावी लागते. स्थल-काल वैशिष्ट्यांचे प्रतिबिंब कादंबरीतील वातावरणात पडलेले असते. कथानकातील विविध प्रसंग व व्यक्तीच्या स्वभावामागील कारणांची सुसंगतता दर्शविण्यासाठी वातावरणाचा उपयोग होतो. स्थल-कालाचा परिणाम मानवी जीवनावर, मानवाच्या परस्पर-संबंधावर निश्चितपणे होत असतो. विज्ञानकादंबरीत काळानुरूप वैज्ञानिक प्रगतीचा वाढत जाणारा वेग, मानवी अस्तित्वाच्या विस्तारत जाणाऱ्या कक्षा यांचा उपयोग करून भविष्यकालीन मानवी समस्या, परस्परसंबंध आणि संस्कृतीचे चित्रण करणारे वातावरण असते. विज्ञानाच्या आधारांमुळे या भविष्यकालीन कल्पित वातावरणात सुसंगती असते. विज्ञानकादंबरीला असलेल्या विज्ञानाच्या अधिष्ठानामुळे निर्माण झालेले हे वेगळेपण घाटे यांच्या विज्ञानकादंबरीत कितपत आढळते याचा येथे शोध घेण्याचा प्रयत्न केला आहे.

निरंजन घाटे यांच्या 'कालयंत्राची करामत' या कादंबरीतील वातावरण पृथ्वीवरील एका देशात, नजीकच्या भविष्यकाळात घेऊन जाणारे आहे. उर्वरीत सर्व कादंबऱ्यांची कथानके मात्र अनेक शतकांनंतरच्या काळात संपूर्ण विश्वाच्या पार्श्वभूमीवर घडणारी आहेत. कादंबरीच्या वातावरणात स्थळ आणि काळ या दोन घटकांना महत्त्वाचे स्थान आहे. कादंबरीचे कथानक कधी घडते याबरोबरच ते कोठे घडते याचा प्रभाव त्यातील घटना व प्रसंगावर दिसून येतो. म्हणून येथे घाटे यांच्या विज्ञानकादंबरीतील काळ व स्थळ या दोन घटकांच्या अनुषंगाने वातावरण/पार्श्वभूमीचा अभ्यास केला आहे.

अ. घाटे यांच्या विज्ञानकादंबरीतील काळ -

कोणत्याही विज्ञानकादंबरीतील काळ हा कल्पित, अज्ञात काळ असतो. घाटे यांच्या सर्व विज्ञानकादंबऱ्यांची कथानकेही याला अनुसरून अज्ञात कल्पित काळात घडतात. 'कालयंत्राची करामत' या कादंबरीतील काळ कादंबरी प्रकाशित झाली (१९७५) त्यापासून नजिकचा भविष्यकाळ आहे. हे कथानक १९८६ साली घडले आहे. कादंबरीत १९८६ या वर्षाचा स्पष्ट उल्लेख आहे. त्याशिवाय हिंदुस्थानातील पोखरण येथे केल्या गेलेल्या पहिल्या अणुस्फोटाचा

उल्लेख, पंडितांनी आपल्या भूतकाळात १९५२ साली पुण्यात पोहोचणे, पुण्यातले टांगेवाले, १९६२ मध्ये होणाऱ्या भारत चीन युद्धाचा उल्लेख, भारताचा 'हिंदुस्थान', इंग्लंडचा 'विलायत' असा उल्लेख, बँका, उद्योगधंदे आणि शेअरबाजार यांच्या जागतिक पार्श्वभूमीचे उल्लेख नजिकच्या भविष्यकाळातील वातावरण निर्माण करतात. उरलेल्या कादंबऱ्या 'मच्छर', 'फिनिक्स', 'आक्रमण', 'साक्षात्कार', 'संक्रमण', 'वारस' व 'युगंधर' या अतिदूरच्या कल्पित भविष्यकाळात घडतात.

'मच्छर' या कादंबरीत काळाचा स्पष्ट उल्लेख कोठेही नाही, पण भविष्यकाळ दर्शविणारी अनेक वर्णने, प्रसंग, घटना या कादंबरीतील अज्ञात आधुनिक काळाची साक्ष देतात. 'मायक्रोफिल्म ऐवजी चक्क कागदावर टंकलिखित केलेले वृत्तपत्रीय रिपोर्ट होते ते. (पृ. क्र. २) 'व्याधांनी आपल्या सूर्यमालेवर दोन जोरदार हल्ले चढवले, आपण ते परतवून लावले.' (पृ. क्र. १२) यासारखे उल्लेख मानव आणि मानवी संस्कृती आपल्या आकाशगंगेतील अनेक ग्रहांवर पसरण्याएवढी प्रगत झाली आहे हे दर्शवतात. 'व्याधसाम्राज्य', 'जेमेक' या ग्रहाची माहिती (पृ. क्र. १७) त्रिमितीदर्शक, स्फोटक कुलूप असलेली बॅग, गुहेतील स्फोटाशी दूरनियंत्रणाने जोडलेली विक्रमची अंगठी, पत्र-बॉम्ब, आकाशगंगाभर फिरणारी अत्याधुनिक अवकाशयाने, अनेक प्रकाशवर्षे अंतरावरूनही कार्यान्वित राहणारी संपर्क यंत्रणा या सर्व आधुनिक काळातील वैज्ञानिक प्रगतीच्या खुणा कादंबरीत आढळून येतात. या अनेक अत्याधुनिक साधनांच्या आणि पद्धतींच्या उल्लेखामुळे कादंबरीतील वातावरण कथानकाला पूरक ठरले आहे.

'फिनिक्स' या कादंबरीत लेखकाने सुरूवातीस केलेले निवेदन कादंबरीतील वातावरणनिर्मितीस पूरक ठरले आहे '५ जून २४७५ रोजी ज्या सरकारी अतिगुप्त कागदपत्रांच्या मायक्रोफिल्मस् दीडशे वर्षे पूर्ण झाल्यामुळे जनतेने पाहण्यासाठी मुक्त करण्यात आल्या त्या मजकुरावर पुढील कादंबरी आधारित आहे' असे म्हटल्यामुळे कादंबरीतील घटना-प्रसंग अत्याधुनिक वैज्ञानिक वातावरणात घडत असले तरी वास्तवाचा आभास निर्माण करण्यात लेखक यशस्वी ठरला आहे. कामगिरी स्विकारण्यासाठी 'प्लॅटीनम' देऊ करणे, सत्य वदवणाऱ्या औषधांचा उल्लेख, कृत्रिम मांस, कांतडी यांचा मेकअपसाठी वापर करणे, मंगळवासींचा पृथ्वीवर सहज संचार, माणसाचे पृथ्वी, चंद्र आणि सूर्यमालेतील अन्य ग्रह व उपग्रहांवर सहजपणे जाणे-येणे, स्पेसपोर्ट, वजनविरहित अवस्था, दुष्पट गुरुत्वाकर्षण, मुक्तपतन, त्रिमितीपट यासारखे उल्लेख, अत्याधुनिक साधनांचा सहज वापर, आंतरग्रहीय मैत्रीसारख्या वेगळ्या कल्पना, मंगळवासियांचे कल्पित चित्रण अज्ञात भविष्यकाळाचा तर्कसुसंगत आभास निर्माण करते.

'आक्रमण' या कादंबरीतील काळाचा निश्चित उल्लेख नसला तरी तोही

दळणवळणाच्या अत्याधुनिक साधनांची रेलचेल असलेला, प्रगत मानवाचा भविष्यकाळ आहे. मानवी साम्राज्य विश्वातील अनेक आकाशगंगापर्यंत विस्तारलं आहे आणि पृथ्वीच्या हितासाठी एका ग्रहावरील सजीव नष्ट करण्यासाठी नायक तेथे पोहोचला आहे. त्याने तेथे पोहोचण्यासाठी वापरलेली अत्याधुनिक साधने, सजीवांना मारण्यासाठी अत्याधुनिक सॉनिक जनरेटरचा वापर, वेगळे पेय, खाद्यपदार्थ, संस्कृती, परंपरा यातील वेगळेपण, मानवसदृश्य प्रगत सजीवांतील शारीरिक भेट, ज्याप्रमाणे देशाबाहेर पळून जावे तितक्या सहजपणे सूर्यमालेच्या बाहेर पळून जाणे, चेहरा आणि बोटांवरील त्वचा बदलणे या सर्व गोष्टी विज्ञानाच्या सहाय्याने भविष्यकाळात शक्य होऊ शकतील याचे चित्रण करताना कादंबरीच्या कथानकातील काळ हा वातावरणनिर्मितीसाठी महत्त्वाचा घटक ठरला आहे.

‘फिनिक्स’ प्रमाणे ‘साक्षात्कार’ या कादंबरीतही ‘यान निघाले’ या सुरूवातीच्या भागात कादंबरीच्या कथानकातील मध्यवर्ती कल्पना उलगडून दाखवली आहे. ‘इ. स. २११९ मध्ये हे यान पृथ्वीवरून निघाले. ते आपली सूर्यमाला सोडून ‘प्रॉक्झिमा सेंटॉरी’ ह्या सूर्यमालेत प्रवेश करून वसाहतयोग्य ग्रह शोधणार होते. पण अर्ध्या प्रवासात यानावरील प्रवाशांमध्ये बंडाळी माजली आणि यान भरकटले’ (पृ. क्र. १) अशी माहिती निवेदकाने दिल्याने कथानकातील काळ हा भविष्यकाळ असला तरी कादंबरीतील अनैसर्गिक पात्रे, विविध घटना-प्रसंगात पात्रांचे जोडीने येणारे मागासलेपण आणि अत्याधुनिकता खटकत नाही. यानातील प्रवाशांच्या अनेक पिढ्या यानावरच गेल्याने ते अवकाशयात्री असूनही त्यांना विसाव्या शतकातल्या माणसाएवढेही विश्वाचे ज्ञान नाही. लोकसंख्या मर्यादित ठेवण्यासाठी ते दुसऱ्या गटाच्या माणसांना सुऱ्याने मारतात. तर मृत्यूनंतर अणुभट्टीत फेकतात. ‘सुरी’ हे त्यांचे अत्याधुनिक शस्त्र आहे तर अणुभट्टी ही निसर्गनिर्मित वस्तू.

अयाजीवचे यान स्वयंचलित आहे, त्याचा प्रवास सातत्याने सुरू आहे पण याची यानातील सामान्य माणसाला जाणीव नाही. सामान्य माणसांना वाटतं, मोजता येणं, बेरीज-वजाबाकी येणं या गोष्टी फक्त शास्त्रज्ञांनाच येऊ शकतात. यानातील प्रवास ढकलगाडीतून किंवा पायी-पायी केला जातो. न्यायाधीशाला प्रमुख साक्षीदार म्हणणे, यानाच्या प्रवासाची गोष्ट पुराणकथा म्हणून वाचणे, वेगवेगळे विज्ञान-तंत्रज्ञानविषयक ग्रंथ निरर्थक पुराणे मानणे, अयाजीवने गुरूजींना तंबाखू पाठवण्यास सांगणे, आदिमानवाप्रमाणे टोळीने राहणे. ‘गुंडी’ म्हणजे गुणसूत्रांच्या गोंधळामुळे निर्माण झालेल्या विचित्र माणसांनी नरमांस खाणे या सर्व गोष्टी वैज्ञानिक प्रगतीची ओळख नसेल तर भविष्यकाळातला मानवही आदिमानवाप्रमाणे वागू शकेल हे दर्शविणाऱ्या आहेत. वैज्ञानिक प्रगतीतून माणसाने आत्मसात केलेली माहिती मिळवण्याची, ती साठवण्याची आणि ती योग्य

प्रकारे वापरण्याची कला नाहीशी झाली तर इतर मानवेतर प्राणी आणि मानव यांच्यामध्ये काहीच फरक राहणार नाही. माणसाला उत्क्रांतीच्या, वैज्ञानिक प्रगतीच्या पहिल्या टप्प्यांपासून पुन्हा सुरुवात करावी लागेल. हे दर्शविणाऱ्या या कथानकातील वातावरणनिर्मितीसाठी लेखकाने 'काळ' या घटकाचा प्रभावीपणे उपयोग केला आहे.

‘संक्रमण’ या कादंबरीतील काळही खूप दूरचा भविष्यकाळ आहे. या काळात ‘अमेर, आपण चार दिवस संसार करतोय. चार दिवसात तू काही बोलली नाहीस खरं, पण पार्टीस जाण्यापूर्वी तुला घटस्फोट हवाय का? का आणखी काही दिवस संसार करायचा? (पृ. क्र. ५) असे उद्गार कादंबरीतील बदललेली सामाजिक स्थिती दर्शवतात. पार्टीला पिस्तूल घेऊन जाणे, यंत्रमानवांनी मालकाच्या अंगावर कपडे चढविणे, हवी तेवढी मुले विकत आणणे, क्षुल्लकशा गोष्टीवरून कायदेशीर द्वंद्व करणे. अशाप्रकारच्या वेगळ्या रीती, पद्धती काळानुसार वैज्ञानिक प्रगतीबरोबर सामाजिक स्थितीही बदलत जाते हे दर्शवितात. रोबोड्रेसर्स, निर्वाती अॅश ट्रे, फॅशन म्हणून कपडे वापरणे, गच्चीवर राहणे, दुसऱ्या सूर्यमालेत फिरायला जाणे, पार्टीत शस्त्र घेऊन जाणे, दहा वर्षे एकच पार्टी चालू असणे या सर्व गोष्टी भविष्यकाळातील वैज्ञानिक प्रगतीमुळे सामान्य माणसाच्या जीवनातही किती अनाकलनीय बदल घडू शकतील याचे चित्रण करणाऱ्या आहेत. कादंबरीच्या कथानकातील आशयाला भविष्यकालीन वैज्ञानिक प्रगतीच्या आधारामुळे अर्थ प्राप्त होतो. त्यासाठी येथे भविष्यकाळाची पार्श्वभूमी अपरिहार्य ठरते.

‘वारस’ आणि ‘युगंधर’ या कादंबऱ्यातील कथानकही खूप दूरच्या भविष्यकाळात घडू शकेल असे आहे. पृथ्वीवरील कालमापनानुसार अनेक शतके उलटून गेल्यानंतर माणसाचे साम्राज्य विश्वातील अनेक आकाशगंगांमध्ये पसरेल, त्याची अन्य प्रगत-अप्रगत, चित्र-विचित्र सजीवांशी गाठ पडेल, तेव्हाच्या कल्पित काळाच्या पार्श्वभूमीवर ही कथानके घडतात. ‘वारस’मधील ‘मेंदू’ च्या रूपात जिवंत राहिलेला संशोधक, मेंदूचा स्वयंचलित संगणकासारखा वापर करणे, दोन पुरुषांच्या डीएनए चा उपयोग करून मूल जन्माला घालणे, यासारख्या गोष्टी आधुनिक विज्ञानाने बदललेल्या वैद्यकशास्त्राबरोबर बदलणाऱ्या सामाजिक स्थितीची जाणीव करून देतात. ‘युगंधर’ ही अतींद्रिय मानसशक्ती असणाऱ्या मानवजातीची गोष्ट आहे. कोणत्याही स्थळी सत्ताधीशांच्या शक्तीचा गैरवापर झाला तर शोषित आणि शोषक यांच्यातला संघर्ष अटळ असतो. मानवी इतिहासात अशा स्वरूपाच्या संघर्षाची अनेक उदाहरणे आढळतात. भविष्यातही असा संघर्ष उभा राहिला तर तो कशा स्वरूपाचा असेल, त्यासाठी कोणत्या साधनांचा, शस्त्रास्त्रांचा वापर केला जाईल, त्याचे कोणते परिणाम संभवतील हे भविष्यकाळाच्या वातावरणात अधिक प्रभावीपणे जाणवतात. सूर्यमालेत सहज संचार करणारी स्पेसशिप्स, अनेक तारांनी जखडलेला, यांत्रिक

आवाजात बोलणारा मेंदू, फिरते पदपथ, मेकअप करणारा इलेक्ट्रॉनिक आरसा, आई, वडील, पत्नी, पती यांच्या नात्याबद्दलचे बदललेले सामाजिक संकेत या गोष्टी भविष्यकाळाची पार्श्वभूमीवर अस्वाभाविक वाटत नाहीत.

घाटे यांच्या विज्ञानकादंबरीतील कथानकाचा काळ हा निश्चितपणे भविष्यातील अज्ञातकाळ आहे. ‘कालयंत्राची करामत’ या कादंबरीचा अपवाद वगळता अन्य कादंबऱ्यांची कथानके अतिदूरच्या भविष्यकाळात घडणारी आहेत. या भविष्यकाळाचे आणि त्यानुसार बदलणाऱ्या सामाजिक स्थितीचे प्रक्षेपण लेखकाने विज्ञानाच्या आधारे केले आहे त्यामुळे त्यातील सुसंगती कादंबरीतील वातावरणाला पूरक ठरते.

घाटे यांच्या विज्ञानकादंबरीच्या वातावरणातील स्थळ -

कादंबरीच्या वातावरणातील ‘काळा’ प्रमाणेच दुसरा महत्वाचा घटक म्हणजे कथानक घडण्याचे स्थळ. अन्य कादंबऱ्यांमधील स्थळ हे पृथ्वीवरील एखाद्या परिसरापुरते मर्यादित असते. विज्ञानकादंबरीमध्ये मात्र कथानकातील घटना-प्रसंग अनादी-अनंत पसरलेल्या विश्वाच्या पार्श्वभूमीवरील खऱ्याखऱ्या किंवा कल्पित अशा कोणत्याही स्थळी घडू शकतात. निरंजन घाटे यांच्या विज्ञानकादंबरीची कथानके अशा वास्तवात अस्तित्वात असणाऱ्या आणि कल्पित अशा दोन्ही प्रकारच्या स्थळी घडतात.

‘कालयंत्राची करामत’ या कादंबरीचे कथानक अज्ञात भविष्यकाळात घडत असले तर स्थळ मात्र वास्तवातील आहे. औद्योगिक आणि वैज्ञानिक संशोधनाच्या दृष्टीने प्रगत ठरलेल्या इंग्लंड, स्वित्झर्लंड, अमेरिका या देशांतील वेगवेगळ्या शहरांच्या पार्श्वभूमीवर हे कथानक घडते. भारतातील पुण्याच्या पार्श्वभूमीवरही भूतकाळातील एक प्रसंग घडतो, ज्यामध्ये १९५२ सालच्या पुण्याचे वर्णन आले आहे. याव्यतिरिक्त एखाद्या प्रसंगापुरता जिनिव्हा, झुरीच, लंडन या शहरांचा उल्लेख आलेला असला तरी कालयंत्राची निर्मिती आणि त्या अनुषंगाने येणारे अनेक प्रसंग इंग्लंडच्या यार्कशायर परगण्यातील हेल्महर्स्ट जवळच्या माळरानावरील एका जुन्या गिरणीच्या जागेत घडतात. ‘कालयंत्र बनविणे’ हा क्रांतिकारी प्रयोग आहे. त्याचे तयार होणे, त्याच्यावरील मालकी, त्यासाठी लागणारी त्या देशाच्या सरकारची परवानगी माहितीचा प्रसार करणाऱ्या माध्यमांचे सहकार्य यांच्या चित्रणातून ‘वैज्ञानिक संशोधनासाठी पूरक स्थळकाळाची किती गरज असते’ हे दाखवून दिले आहे.

‘मच्छर’ या कादंबरीचे स्थळ एक कल्पित ग्रह आहे. कादंबरीचा नायक पृथ्वीवरील

‘भूतान’हून आलेला आहे. जन्मापासून १७ वर्षे त्याने एका दूरच्या ग्रहमालेतील कल्पित ग्रह ‘दिराक्ता’ वर घालवलेली असली तरी त्याला भारतीय संस्कृतीची ओळख आहे. विक्रमच्या कामगिरीसाठी दिल्या गेलेल्या माहितीपत्रकात या कल्पित स्थळाची भौगोलिक माहिती दिलेली आहे. ‘जेमेक, व्याधसाम्राज्यातील ९४ वा ग्रह. पृथ्वीच्या ७/८ वस्तुमान २० टक्के जमीन, ८० टक्के समुद्र, २५० वर्षांपूर्वी इथे पहिली वसाहत झाली. लोकसंख्या ८ कोटी. चार स्पेसपोर्ट्स, दळणवळणाची साधने खूप, पण शहरांतून एकवटलेली. बराच ग्रह अजूनही वस्ती न केलेला. प्राथमिक अवस्थेत.’ (पृ. क्र. १७) अशा वर्णनामुळे पृथ्वीवासी नायकाला तेथे कोणत्या समस्यांना तोंड द्यावे लागेल, कोणते फायदे होतील याची वाचकांना तर्कशुद्ध माहिती मिळते. ग्रहाच्या कमी वस्तुमानामुळे गुरुत्वाकर्षणही कमी होते आणि पृथ्वीशी तुलना करता गुरुत्वाकर्षणातील फरकही कमी होता त्यामुळे ‘ह्या ग्रहाचे गुरुत्वाकर्षण पृथ्वीच्या ७/८ होते हाही फायदा होताच’ हे चालण्याच्या संदर्भात केलेले विधान वाचकांना पटते. तसेच तिथल्या मूळ नागरिकांमध्ये निर्माण झालेला किंचित फेंगडेपणाही मुद्दाम वैचित्र्यनिर्मितीसाठी आहे असे वाटत नाही. भौगोलिक माहितीमध्ये वर्णन केल्याप्रमाणे जंगल, समुद्र यांच्या पार्श्वभूमीवर प्रसंग घडतात. शहरी संस्कृती असलेल्या या ग्रहावर जंगलांचा लपण्यासाठी वापर करणे. ८० टक्के समुद्र असलेल्या ग्रहाचा युद्धात पराभव व्हावा म्हणून अखेरीस त्यांचे आरमार खिळखिळे करणे या गोष्टी स्थळ कल्पित असूनही त्यातील सुसंगतीमुळे कादंबरीतील वातावरणामध्ये स्वाभाविकता आणतात.

‘फिनिक्स’ या कादंबरीचे कथानक चंद्र, पृथ्वी आणि मंगळ यांच्या मुख्य पार्श्वभूमीवर घडते. सूर्यमालेत पसरलेल्या मानवी साम्राज्याचे उल्लेख असले तरी बहुतांश घटना पृथ्वी, चंद्र, मंगळ, स्पेसस्टेशनस आणि अंतराळयानात घडतात. सतत अंतराळयानात वावरणाऱ्या माणसाने वजनविरहीत अवस्थेची सवय झाल्यामुळे वेडेवाकडे चालणे, सावकाश वस्तू उचलणे यासारखी वर्णने ज्ञात विज्ञानातील तत्त्वांशी संबंधित आहेत. पण त्याबरोबरच लेखकाने मंगळ्यांची काल्पनिक वर्णने, त्यांच्या शहरांची वेगळी रचना, प्रजननाच्या वेगळ्या पद्धती यांची पूर्णतः काल्पनिक वर्णनेही विज्ञानाचा आधार घेऊन वास्तव-सदृश्य बनवली आहेत. चंद्रावरील ‘ल्युना सिटी’, मंगळावरील ‘गोर्डार सिटी’, ‘आर्मस्ट्रॉंग स्पेस पोर्ट’ ही मानवाने दिलेली नावे, मंगळावरील विरळ वातावरण, चंद्रावरील १/६ गुरुत्वाकर्षण. मंगळावर उतरणाऱ्या यानातील दुष्पट गुरुत्वाकर्षण आणि त्याचे मानवी हालचालींवर होऊ शकणारे परिणाम आणि त्यातून उभे राहणारे प्रसंग, घटना सूर्यमालेत पसरलेल्या स्थळांच्या पार्श्वभूमीची आवश्यकता निर्माण करतात.

‘आक्रमण’ या कादंबरीतील कथानक ‘मच्छर’ कादंबरीतील कथानकाप्रमाणे एका कल्पित ग्रहाच्या पार्श्वभूमीवर घडते. पृथ्वी, बेटलगीज तारकासमूहातील कल्पित ग्रह ल्युरियन

आणि असाच दुसरा कल्पित ग्रह हर्षेल अशा स्थळांवर कादंबरीतील घटना-प्रसंग घडतात. ल्युरियन ग्रहावरील कल्पित सजीव काही थोडेसे फरक वगळता मानवांसारखेच आहेत. ल्युरियनी सांगितलेल्या आपल्या ग्रहाच्या भौगोलिक आणि सांस्कृतिक इतिहासात या कादंबरीच्या कथानकाची बीजे आहेत. कोणतेही स्वतंत्र वर्णन न करता लेखकाने सहज संभाषणातून या काल्पनिक स्थळाची पार्श्वभूमी निर्माण केली आहे. ‘हर्ष लक्ष देऊन ती हकीकत - ल्युरियनचा इतिहास - ऐकत होता. ल्युरियन हा एक मागासलेला ग्रह होता. निसर्गाचीही त्याच्यावर विशेष कृपा नव्हती. बरीचशी जमीन नापिक, ओसाड किंवा वाळवंटी होती. ल्युरियनवर खनिजसंपत्तीही फार नव्हती आणि हवामान अती विचित्र होतं. ह्या ग्रहावर ल्युरियनी लोकांचं राज्य होतं..... ‘लोकांनी तुमचं वाईट करायच्या आधी तुम्ही लोकांचं वाईट करा!’ हे तत्त्व उरी बाळगून प्रत्येक ल्युरियनी व्यवहार होत असे. आमच जग असं आहे. ते विशेष आकर्षक नाही. आमचे कायदे जुनाट आहेत. चालीरीती क्रूर आहेत. कलेचा पत्ता नाही. व्यापाराची अवकल नाही. काही लोक तर इतर ग्रहांशी युद्ध करावं ह्यासाठी चळवळ करताहेत!’ (पृ. क्र. ३४, ३५) आपल्या संस्कृतीविषयी ल्युरियनीने काढलेले उद्गार कथानकाची पार्श्वभूमी अधिक प्रभावी करतात. कथानक कल्पित आहे हे माहीत असूनही पार्श्वभूमीची तर्कसुसंगत निर्मिती विचार करायला लावते. वर्तमान समाजातील मागासलेपणामुळे समाजविघातक बनलेल्या घटकांविषयी सहानुभूती निर्माण करते.

‘साक्षात्कार’ या कादंबरीचे कथानक एका अंतराळयानाच्या पार्श्वभूमीवर घडते. यानातील अवकाशयात्रींना ‘यान’, ‘अवकाशयात्री’, ‘अणुभट्टी’ हे शब्द माहीत आहेत पण त्यांचे खरे अर्थ किंवा कार्य यांची माहिती नाही. त्यांच्या अनेक पिढ्या यानावरच गेल्या आहेत. एखाद्या मोठ्या शहराएवढे ते यान, आतील मजल्यांची रचना, त्या मजल्यांना जोडणारे बोळ, शिड्या, यानातील वरच्या मजल्यांवर जाणवणारी वजनविरहीत अवस्था, कॅप्टनस् व्हरांडा, कंट्रोल केबिन, अणुभट्टी या गोष्टींचे अर्थ यानावरील लोकांना माहीत नसले तरी लेखकाने या शब्दांच्या आणि संकल्पनांच्या माध्यमातून या कादंबरीचे कथानक साकारले आहे. या कादंबरीच्या कथानकाला असलेली यानाची पार्श्वभूमी अपरिहार्य आहे. ती अधिक वास्तव भासावी म्हणून लेखकाने ‘यान निघाले’ या कादंबरीच्या सुरूवातीच्या भागात ‘एखाद्या मोठ्या शहरापेक्षाही मोठे असे त्याचे अवकाशयान हेच त्याचे विश्व. आपल्या दृष्टीने पृथ्वीवरून इतर ग्रहगोलांवर जायचे प्रवासाचे साधन म्हणजे अवकाशयान. अयाजीवचे यान असेच खूप लांब पल्ल्याच्या प्रवासासाठी बांधले गेले होते. ते साहजिकच आपण नेहमी वापरतो, त्या यानांपेक्षा खूपच मोठे होते, प्रचंड होते. त्या यानाच्या बांधणीत पृथ्वीवरचे मोठमोठे विद्वान आपली बुद्धी खर्ची घालत होते. पैसा पाण्यासारखा वाहात होता. त्याचे फळ म्हणून ह्या यानावर हजारो माणसे गेली कित्येक वर्षे सुखाने (?) आपले जीवन पार पाडीत होती’ असे यानाचे वर्णन केले आहे. त्याशिवाय ज्या ‘जॉर्डन फाउंडेशन’ ने

यान बनवले त्याचा देवासमान उल्लेख करून शपथ घेणे, मृत्यूला ‘अणुभट्टीत जाणे’ हा समानार्थी शब्द म्हणून वापरणे. यानाबाहेरील किरणोत्सर्गाच्या परिणामातून ‘गुंडी’ चे निर्माण होणे यामुळे यानाच्या पार्श्वभूमीवरील कथानक वास्तवात घडू शकेल असा आभास वाचकांच्या मनात निर्माण होतो.

‘संक्रमण’ या कादंबरीत मानवी, साम्राज्याच्या सीमा अधिकच विस्तारल्या आहेत. वेगवेगळ्या ग्रहावरील मानव संस्कृतीचे स्वरूप भिन्न भिन्न आहे. येथेही लेखकाने कादंबरीतील स्थळाचा, वातावरणाचा वेगळेपणा कादंबरीतील पात्राच्या विचारशृंखलेतून व्यक्त केला आहे. ‘सेटची कल्पना कधी अस्तित्वात आली असेल ह्याचा विचार करणे हा त्याचा एक आवडता छंद होता. तसा त्याचा इतिहासाचा अभ्यासही बरा होता. खूप खूप शतकांपूर्वी मानव पृथ्वी नावाच्या एका ग्रहावर जन्माला आला. तेव्हा फक्त एका ग्रहावरच सर्व प्रकारचे लोक रहायचे म्हणे, थोडे थोडेके नव्हेत तर तीनशे कोटी लोक! मग हळूहळू मानवाला गरजेपोटी नवीनवी इंधने शोधावी लागली. तो पृथ्वीच्या सूर्यमालेतल्या ग्रहांवर गेला. त्यानंतर हायपर स्पेसजंपचा शोध लागला. एका क्षणात अवकाश जवळ आले. मानव आपल्या आकाशगंगेत पसरला. ज्यांना शक्य होते, ज्याचे नशीब होते, ज्यांच्याजवळ पैसे होते ते दूरदूरच्या ग्रहांवर पोचले. तिथल्या साधनसंपत्तीचा उपयोग करू लागले. ग्रहा-ग्रहांमध्ये युद्धे झाली. नंतर युनायटेड प्लॅनेट्सचे सरकार स्थापन झाले, अतिप्रगत वेचक अशा मानवांचा सेट तयार झाला. ग्रहांचे तीन भाग पडले. अतिशय प्राथमिक अवस्थेतील ग्रह! प्रगतीच्या मार्गावरील ग्रह! व सेटचे प्रगत ग्रह! ‘सेट’ जगावर राज्य करीत होते. सेट मधली माणसे काळजीतून मुक्त होती. सेटमधल्या लोकांना कष्ट नव्हते.’ (पृ. क्र. १२) अशाप्रकारे पार्श्वभूमी निर्माण केल्यानंतर कथानकातील समस्येचे स्वरूप, कृष्णवर्णी, रक्तवर्णी, श्वेतवर्णी आणि सुवर्णवर्णी जग असे ग्रहांचे वर्गीकरण, सेटमधील नागरिकांचे राहणीमान वाचकांना स्वाभाविक वाटते. या कादंबरीतही स्थळ हा कादंबरीच्या वातावरणनिर्मितीतील महत्त्वाचा घटक ठरला आहे.

‘वारस’ या कादंबरीतील कथानकही विश्वातील अनेक आकाशगंगांच्या पार्श्वभूमीवर पसरलेल्या मानवी साम्राज्यात घडते. कादंबरीच्या कथानकाचे लेखकाने तीन भाग केले आहेत. त्यापैकी पहिला भाग ‘आकाशगंगेत’ असा आहे तर दुसरा भाग ‘पृथ्वीवर’ असा आहे. यामध्ये नायक नचिकेत कथानकाच्या पहिल्या भागात गुप्तहेराची कामगिरी बजावून आपल्या मानवी साम्राज्याच्या राजधानीत ‘सर्वेश्वरां’ना भेटतो तेव्हा या प्रगत मानवांच्या दृष्टीने पृथ्वीचे स्थान काय आहे हे त्यांच्या उद्गारांवरून समजते, ‘नचिकेत तू या आकाशगंगेच्या बाहूतल्या एका मध्यमप्रती सूर्याजवळ जायचं आहेस! त्या सूर्याचा तिसरा ग्रह म्हणजे वसुंधरा, पृथ्वी! मानवजात

जिथे निर्माण झाली तो ग्रह. आपलं साम्राज्य कितीही पसरलं तरी पृथ्वीला अनन्यसाधारण महत्त्व आहे नि राहिल. पृथ्वी हे आपलं देवालय आहे. पण आकाशगंगेच्या त्या भागात आपली राजधानी हलवायच्या दृष्टीनं तू पाहणी कर!’ (पृ. क्र. १०) यावरून मानवी साम्राज्य आकाशगंगेत सर्वत्र पसरले आहे, त्यामुळे अशा पार्श्वभूमीवर ‘झांजार’ सारखे कल्पित जीव मानवांच्या संपर्कात येणे, दोन पुरूषांच्या डीएनए पासून एका मुलाची निर्मिती होण्याएवढी वैद्यकशास्त्राची प्रगती होणे कृत्रिम वाटत नाही. त्याचबरोबर आण्विक युद्धात पृथ्वीवरील बरीच मोठी शहरे नष्ट होणे, पृथ्वीकडे जाण्याचे प्रवेशद्वार म्हणून चंद्राचा वापर केला जाणे, अन्य मानवांचे आयुर्मान २२५ वर्षे असताना पृथ्वीवरील मानवाचे सरासरी आयुर्मान १२५ वर्षे असणे या गोष्टी आकाशगंगेतील एक वैज्ञानिक प्रगती खुंटलेला ग्रह-पृथ्वी या स्थळाच्या पार्श्वभूमीवर स्वाभाविक वाटतात. ‘नचिकेतचं यान दिल्लीला उतरलं. इथून पुढं त्याला रस्त्यानं प्रवास करायचा होता. महान आण्विक युद्धात जी शहरं कायमची नष्ट झाली त्यातलं नवी दिल्ली हे एक शहर होतं. मूळ दिल्ली पासून सुरक्षित अंतरावर हिमालयाच्या पायथ्याशी हे नवं ‘दिल्ली’ हे शहर वसवण्यात आलं होतं.’ यासारख्या वास्तव आणि कल्पित यांची सांगड घालण्याच्या प्रयत्नामुळे कादंबरीतील कथानक घडण्याची पार्श्वभूमी प्रभावी ठरली आहे. ‘युगंधर’ या कादंबरीचे कथानक विश्वाच्या पार्श्वभूमीवर घडते, अनेक आकाशगंगा, त्यातील अनेक ग्रहमाला, तेथील प्रगत-अप्रगत मानवी आणि अमानवी संस्कृतींचा सहभाग असलेले हे कथानक अंतराळयाने, वेगवेगळे ग्रह आणि मोकळ्या अंतराळाच्या पार्श्वभूमीवर घडते. ‘कमांडरसाहेब निवृत्त झाले होते; पण त्यांनी पृथ्वी किंवा तिच्या सूर्याच्या ग्रहमालेत रहायला मिळावं अशी परवानगी मागितली होती. याच सुमारास पृथ्वी सोडून बाहेर जाणाऱ्यांचा ओघ इतका वाढला होता, की अवकाशखाते लोकांनी पृथ्वी सोडू नये यासाठी प्रयत्न करीत होते. एकेकाळी माणसांनी गजबजलेली पृथ्वी ओस पडत चालली होती. माणसांअभावी काही सागरतळाच्या वसाहती कायमच्या बंद करण्यात आल्या होत्या.’ (पृ. क्र. १५) या वर्णनावरून कादंबरीच्या वातावरणात पृथ्वी या स्थानाला महत्त्व आहे हे लक्षात येते. ‘हे पृथ्वीवर कधी पायच न ठेवलेल्या सदाशिव विष्णूला कसं कळणार? ग्लोरी भव्य असली तरी ते एक अवकाशयान होतं. अवकाशयान म्हणजे ग्रह नव्हे. (पृ. क्र. १८) यासारख्या विधानातून काही प्रसंगातील पृथ्वी या स्थानाची अपरिहार्यता दिसून येते. त्याशिवाय ‘ग्लोरी’ हे प्रचंड अवकाशयान, प्लेझरपार्क, मैत्रेय ग्रह, युद्धासाठी वापरला गेलेला ८० हजार प्रकाशवर्षे लांब आणि ३२ हजार प्रकाशवर्षे रूंद असलेला परिसर, अशा व्यापक स्थळामुळे कथानक अधिक परिणामकारक झाले आहे.

विज्ञानकादंबरीच्या वातावरणात आढळणारे स्थळ-काळाचे वेगळेपण घाटे यांनी आपल्या विज्ञानकादंबरीत जपले आहे. अन्य कादंबऱ्यांमधील वातावरण वाचकाने अनुभवलेले किंवा पाहिलेले, ऐकलेले किंवा वाचलेले असू शकते पण विज्ञानकादंबरी ही भविष्यकाळात खूप

पुढे जाऊन मागे वळून पाहताना जे दिसू शकेल असे वातावरण चित्रित करते. विज्ञानकादंबरीतील काळ हा निश्चितपणे भविष्यकाळ असला तरी त्यातही किती वेगळेपण असू शकते. याचा प्रत्यय घाटे यांच्या विज्ञानकादंबरीतील वातावरणातून येतो. वातावरणनिर्मितीसाठी ते माणसांच्या वेगळ्या विशेषनामांबरोबर खाद्यपदार्थ, वस्तू, पेये यांच्यासाठीही वेगळी विशेषनामे वापरतात त्यामुळे वातावरणनिर्मिती अधिक प्रभावी बनते. घाटे यांनी आपल्या विज्ञानकादंबरीत योजलेली भाषा आणि निवेदन-शैली यामुळेही वातावरणनिर्मिती कशी प्रभावी होते हे भाषा व शैलीची वैशिष्ट्ये यांच्या अभ्यासातूनही पुढे स्पष्ट केलेले आहे.

४.३.३ निरंजन घाटे यांच्या विज्ञानकादंबरीतील भाषा आणि निवेदन शैली -

कादंबरीची भाषा आणि निवेदन शैली यांचा तिच्या परिणामकारकतेवर सर्वात जास्त प्रभाव असतो. कादंबरीच्या कथानकाच्या माध्यमातून लेखक त्याला अभिप्रेत असलेला आशय ज्या पद्धतीने मांडतो ती त्याची निवेदन शैली असते. कादंबरी हा निवेदनात्मक साहित्यप्रकार असल्याने येथे निवेदन-शैली आणि कथानकाला अनुरूप भाषा यांना कादंबरीच्या वाङ्मयीन अभ्यासात महत्त्वाचे स्थान आहे. निवेदनपद्धती वेगवेगळ्या असल्या तरी त्यांचा वापर कसा व केव्हा करावा ही गोष्ट कादंबरीकारावर अवलंबून असते. भाषेच्या बाबतीतही कथानक ज्या स्थळ-काळात, सामाजिक परिस्थितीत घडते त्याला अनुरूप भाषिक रूप निवडणे व त्याचा योग्य वापर करणे हे कादंबरीकाराचे कौशल्य असते. विज्ञानकादंबरीमध्ये वैज्ञानिक प्रगतीचा आधार आणि अज्ञातकाळाचे दर्शन या गोष्टी अपरिहार्य असतात. या अपरिहार्यतेमुळे विज्ञानकादंबरीची भाषा आणि निवेदनशैली यामध्ये वेगळेपण निर्माण होते. निरंजन घाटे यांच्या विज्ञानकादंबरीतील भाषा आणि निवेदन शैलीमध्ये हे वैशिष्ट्य कितपत आढळून येते याचा येथे शोध घेतला आहे.

कथानकाच्या मांडणीतील तर्कशुद्धता, वाचकांच्या मनात उत्सुकता निर्माण करणारी, त्यांना विचारप्रवृत्त करणारी रचना यांच्या आधारे श्री. घाटे यांच्या विज्ञानकादंबरीतील निवेदन शैलीचा अभ्यास केला आहे. भाषेच्या बाबतीत कादंबरीच्या वातावरणातील स्थल कालानुरूप भाषेमध्ये येणारी भाषिक रूपे, वाक्प्रचार-म्हणी यांची बदललेली रूपे व त्यांचा आशयानुरूप वापर, वैज्ञानिक प्रगतीच्या संदर्भामुळे निर्माण होणारे वेगळे शब्द, यांचा आधार घेऊन घाटे यांच्या विज्ञान कादंबरीच्या भाषा आणि निवेदन शैलीचा अभ्यास केला आहे.

अ. निवेदन-शैली :-

‘कालयंत्राची करामत’ या कादंबरीत लेखकाने वैज्ञानिक प्रगतीतून होणारे बरे-

वाईट परिणाम चित्रित केले आहेत. ‘कालयंत्रा’ सारखा क्रांतिकारी शोध लागताना कोणते अडथळे निर्माण होतील, कशा प्रकारचे अपघात होऊ शकतील याचे चित्रण शेवटी केले आहे. त्यापूर्वी अशा संशोधनामागील प्रेरणा, शास्त्रज्ञांची इच्छाशक्ती, सामान्य माणसांच्या, श्रीमंतांच्या आणि संशोधकांच्या संशोधनाकडून असणाऱ्या अपेक्षांमधील अंतर कौशल्याने चित्रित केले आहे. येथे लेखकाने तृतीयपुरूषी सर्वसाक्षी निवेदनपद्धतीचा उपयोग केला आहे. डॉ. चाफळकर या संशोधकाला संशोधनाची मालकी किंवा त्यामुळे मिळणारी अफाट कीर्ती आणि संपत्ती यांचा मोह नाही. त्यांना पैसा हवा आहे तो असे कालयंत्र तयार करण्यासाठी. डॉ. पंडितांशी बोलताना ते म्हणतात, ‘हे विश्व कसं सुरू झालं, कशानं सुरू झालं, त्या आधी काय होतं, ह्याच्याबरोबर काय आहे हे सगळं जाणून घ्यायचं म्हणून मी हे यंत्र तयार करतोय!’ (पृ. क्र. १५) बेलामीसारख्या अतिश्रीमंताला आपलं अपंगत्व नाहीसं करून जीवनाचा आनंद घ्यायचाय. हार्लेसारख्या नितीमत्तेची चाड नसलेल्या माणसाला भ्रष्ट मार्गाने का होईना पण भरपूर संपत्ती हवी आहे. तर डॉ. पंडितांसारख्या पापभीरूला पत्नीसह पुण्यात जाऊन शांत-समाधानी आयुष्य जगावेसे वाटते. येथे अशा वेगवेगळ्या सामाजिक, आर्थिक परिस्थितीतील माणसांच्या आयुष्यावर वैज्ञानिक प्रगतीचे परिणाम किती वेगळे असू शकतील याचे प्रत्ययकारी चित्रण लेखकाने केले आहे.

‘मच्छर’ या कादंबरीतही घाटे यांनी तृतीयपुरूषी सर्वसाक्षी निवेदकाच्या माध्यमातून कथानक साकार केले आहे. इथे ‘एक गुप्तहेर एका अनोळखी ग्रहावरील राज्यात अराजक माजवतो हा आशयसूत्राचा मुख्य भाग आहे. वैज्ञानिक प्रगतीमुळे मानवाला उपलब्ध होऊ शकणाऱ्या अत्याधुनिक सुविधा, शस्त्रास्त्रे यांच्या मदतीने असे अराजक माजवणे त्याला शक्य होते. कादंबरीच्या वातावरणातील काळ अनेक शतकांनंतरचा आहे. त्यामुळे पृथ्वीवरील मानवाचे राज्य व राजनैतिक संबंध अनेक आकाशगंगांमधील अनेक ग्रहमालांपर्यंत पोहोचलेले असणे अशक्य वाटत नाही. नायक ज्या ग्रहावर अराजक माजविण्यासाठी गेला आहे तो ग्रह विज्ञान-तंत्रज्ञानाच्याबाबतीत पृथ्वीपेक्षा फारच मागासलेला आहे याचा उल्लेख लेखकाने सुरूवातीलाच केला आहे. ‘त्यांच्यापेक्षा आपण यांत्रिक आणि शास्त्रीय गोष्टीत पुढे, खूपच पुढे आहोत. डोक्याच्या बाबतीत ते आपल्या पासंगालाही पुरणार नाहीत. (पृ. क्र. १२) त्यामुळे पृथ्वीवर छापलेले व्याधांचे चलन, दूरनियंत्रण यंत्रणा, पत्रबाँब, वेगवेगळ्या प्रकारची व वेगवेगळ्या साधनांद्वारे वापरता येतील अशी स्फोटके, हूबेहूब ओळखपत्रे व इतर कागदपत्रे, आधुनिक तंत्रज्ञानाच्या मदतीने हूबेहूब व्याधमानव बनविणे त्याला मिळालेले प्रशिक्षण या गोष्टी नायक विक्रमादित्य मौर्यचे बळ वाढविणाऱ्या असल्यामुळे त्याची साहसे काल्पनिक वा तर्क-विसंगत वाटत नाहीत. पारंपरिक साहसकथांमध्ये शेवटी साहसी नायकाचे कौतुक होते, पुरस्कार मिळतो, तो कृतकृत्य होतो. ‘मच्छर’ कादंबरीचा शेवट मात्र लेखकाने अधिक वास्तववादी पद्धतीने केला आहे. हा परका ‘जेमेक’ ग्रह पृथ्वीवासी जेव्हा जिंकतात तेव्हा

विक्रम मानवांच्याच अटकेत पडतो, त्याने ओळख देण्याचा प्रयत्न करूनही त्याच्याकडे दुर्लक्ष केले जाते. शेवटी जेव्हा त्याची सुटका होते तेव्हा पुरस्काराऐवजी ‘आता तुला असेच काम करणाऱ्या पण सध्या बेपत्ता असलेल्या मानवाऐवजी दुसऱ्या एका ग्रहावर जायचे आहे असे सांगितले जाते. उपहासाच्या माध्यमातून हुकूमशाहीचा निषेध करण्यासाठी लेखकाने ही कादंबरी लिहिली आहे. कादंबरीतील हुकूमशाहीचा निषेध करण्यासाठी लेखकाने ही कादंबरी लिहिली आहे. कादंबरीतील हुकूमशाहीविषयीचे उल्लेख व लेखकाची उपहासात्मक शैली यांना असलेला वैज्ञानिक प्रगतीचा आधार यामुळे तिला विचारप्रवृत्त करणाऱ्या विज्ञानकादंबरीचे स्वरूप प्राप्त झाले आहे.

कादंबरीमध्ये विक्रम हाच या कामगिरीसाठी योग्य कसा आहे हे त्याला पटवून देण्याचा वरिष्ठ प्रयत्न करतात. पण त्यातला फोलपणा जाणवल्यामुळे विक्रम शंका विचारतो तेव्हा पुढील संवाद घडतो. ‘पण समजा, मी ही कामगिरी नाकारली तर?, ‘युद्धाचा काळ आहे, सक्तीची लष्करभरती करता येणं शक्य आहे, तुला ‘अननोन सोल्जर’ म्हणून हुतात्मा व्हायचयं का असं मरायचय ते तू बघ!’ (पृ. क्र. १४) या संवादातून हुकूमशाहीतील व्यक्तिस्वातंत्र्य किती दिखाऊ असते ते लेखकाने आपल्या उपरोधिक शैलीने दर्शविले आहे. असाच उपरोध पुढील वर्णनातही आहे ‘त्याने रुबाबात तो ट्रक थांबवला. हुकूमशाहीत हे अेक बरं असतं, तुम्ही जरासा अधिकाराचा रूबाब आणलात की समोरचा माणूस नमतो. अर्थात सामान्य माणूसच, दुसरा वरचा दर्जाचा अधिकारी असला की तुम्हालाही नमावे लागते म्हणा. विक्रमने रूबाब तर मोठा छान दाखवला. तो ट्रक थांबला. विक्रमला त्यात जागा मिळाली. अधिकाऱ्याच्याप्रमाणेच संभाषणात विशेष भाग न घेता शहरापर्यंतचा विक्रमचा प्रवास सुखात पार पडला.’ (पृ. क्र. १९) अशाप्रकारे हुकूमशाहीची खिल्ली उडवत लेखकाने ही कादंबरी साकारली आहे.

‘फिनिक्स’ मध्ये लेखकाने आत्मनिवेदन पद्धतीचा वापर केला आहे. कादंबरीचा नायक ‘आर्द नेहनिस’ आपली कहाणी सांगतो आहे. कादंबरीच्या सुरूवातीला वास्तवाचा आभास निर्माण करण्यासाठी ज्याप्रमाणे हरिभाऊ आपटे यांनी ‘पण लक्षात कोण घेतो’ या कादंबरीमध्ये एका स्त्रीचे हस्तलिखित आपल्याला सापडले असून तेच आपण वाचकांच्या समोर ठेवीत आहोत असे म्हटले आहे, त्याप्रमाणे लेखकाने येथे दीडशे वर्षांपूर्वीच्या डॉ. देशपांडे या मानसशास्त्रज्ञाच्या फाईलमधील मायक्राफिल्मसच्या आधारे ही कादंबरी लिहिली आहे असे म्हटले आहे.

‘आक्रमण’ या कादंबरीच्या तिसऱ्या आवृत्तीच्या प्रस्तावनेत लेखक निरंजन घाटे म्हणतात, ‘आता ह्या कादंबरीचे पुनर्मुद्रण होत आहे. आजचा किशोर वाचकही त्या काळातल्या

वाचकांप्रमाणेच या कादंबरीचे स्वागत करेल अशी मला खात्री वाटते' (पृ. क्र. १) याचा अर्थ 'आक्रमण' लिहिताना लेखकाच्या नजरेसमोर किशोरवयीन वाचक होते. त्यामुळे या कादंबरीचे कथानक अधिकाधिक सुटसुटीत, चमत्कृतींनी भरलेले आणि रहस्यमय असावे असा लेखकाचा दृष्टिकोण दिसून येतो. कादंबरीकडून अपेक्षित असलेली जीवनाची व्यामिश्रता, गांभीर्य 'आक्रमण'मध्ये दिसून येत नाही.

तृतीयपुरूषी सर्वसाक्षी निवेदन पद्धतीने लेखकाने कथानकाची रचना केली आहे. छोट्या-छोट्या पंधरा प्रकरणात कथानक विभागलेले आहे. या छोट्याशा प्रकरणात काय घडेल याची साधारण कल्पना देणारे शीर्षक प्रत्येक प्रकरणाला दिलेले आहे. 'लोरीशी भेट', 'संकटाशी मुकाबला', 'गोड शेवट' या प्रकरणात काय घडू शकेल याची वाचकाला पूर्वकल्पना येते. त्याशिवाय किशोरांसाठीच्या कादंबरीत अपेक्षित असणारी प्रसंगचित्रेही येथे दिलेली आहेत. ज्यामध्ये कादंबरीतील वर्णनानुसार असणारे 'ल्युरियनी नागरिक' दाखवले आहेत.

निवेदनाच्या ओघात 'कादंबरीतील तर्कसुसंगततेला बाधा आणणारे काही उल्लेख कादंबरीत आले आहेत, सुरूवातीला 'इथली दारूही तांबडीच असते, फिकॉ म्हणतात तिला' (पृ. क्र. १३) असा उल्लेख आहे तर पुढे 'तोपर्यंत फिकॉ आली. उंच ग्लासात वर थोडा मसाला पसरून आणलेल्या त्या पेयाला विशेषसा वास येत नव्हता. त्याचा रंग शेवाळी हिरवा होता.' (पृ. क्र. १६) असा उल्लेख आला आहे. तसेच 'लोरी' शी नंतर खोटे बोलून संबंध तोडणारा हर्ष आधी स्वतःहून तिच्याशी मैत्री करण्याचा प्रयत्न करतो. जेव्हा तो मैत्रीचा प्रयत्न करतो तेव्हाही 'आपल्याला हा ग्रह नष्ट करायचा आहे' याची त्याला जाणीव असते. असे काही तर्कविसंगत संदर्भ वगळता लेखकाने कथानकात जास्तीतजास्त तर्कशुद्धता आणण्याचा प्रयत्न केला आहे. शेवटी 'काँप्युटरने मुद्दामच तुझी निवड केली होती. कारण थोडसं जरी कारण मिळालं तरी तू ल्युरियनला वाचवशील अशी त्याची खात्री होती' हे विधान 'गोड शेवट' घडवून आणण्यासाठी मुद्दाम जुळवल्यासारखे वाटते. किशोरवयीन वाचकांचा विचार करून 'संगणक कधी चुकत नाही' यासारखे तत्त्व बिंबवण्यासाठी असा शेवट घडवला असावा. त्यामुळे कादंबरीच्या कथानकात असणारा, विचारप्रवृत्त करणारा अर्थ निसटला आहे.

'साक्षात्कार' कादंबरीच्या प्रस्तावनेतही 'आक्रमण'प्रमाणेच किशोरवयीन वाचकांचा उल्लेख आहे. या कादंबरीच्याही सुरूवातीस नेमका कसला 'साक्षात्कार' होणार आहे याची संदर्भासह थोडक्यात कल्पना दिलेली आहे. पंधरा छोट्या-छोट्या प्रकरणात कथानक विभागलेले आहे. प्रकरणातील आशयाची कल्पना देणारी सूचक शीर्षके आणि प्रसंगचित्रे 'आक्रमण' प्रमाणे

या कादंबरीतही आहेत. मात्र यानातील मानवी संस्कृती ही कोणत्याही ग्रहावरील मानवी किंवा अमानवी संस्कृतीपेक्षा पूर्णतः वेगळी असल्यामुळे संस्कृतीचे दर्शन घडविणारी भाषाही बदललेली आहे. विज्ञानकादंबरीतील वैज्ञानिक प्रगती आणि अज्ञात काळाच्या प्रक्षेपणामुळे भाषेला प्राप्त होणारे वेगळेपण या कादंबरीत ठळकपणे जाणवते.

स्वयंचलित यानात पिढ्यानपिढ्या गेलेल्या या मानवाला मूळ मानवी संस्कृतीचे विस्मरण झाले आहे. माणसाच्या प्रगतीची माहिती सांगणारे ग्रंथ त्यांच्यासाठी पौराणिक ग्रंथ आहेत. सतत प्रवास करणारे यान त्यांच्या दृष्टीने स्थिर आहे, ‘प्रवास’ ही कल्पना आहे. तंत्रज्ञ हे शास्त्रज्ञ आहेत आणि अणुभट्टी ही मृत्यूनंतर टाकण्याची किंवा मृत्युदंड देण्यासाठीची नैसर्गिक व्यवस्था आहे. अशा प्रकारच्या विचित्र धारणांमुळे भाषेवर होऊ शकणारे परिणाम लेखकाने सहजतेने दर्शविले आहेत.

‘संक्रमण’ मध्येही तृतीय पुरुषी सर्वसाक्षी निवेदन पद्धतीचा वापर केला आहे. अनेक शतकानंतर विश्वातील अनेक ग्रहांवर पसरलेल्या माणसांचे परस्परसंबंध आणि संस्कृती यावर आधारित कथानक या कादंबरीमध्ये आले आहे. विकसित ग्रह आणि अविकसित मागासलेले ग्रह यांच्यातील कल्पित संघर्ष येथे चित्रित केला आहे. या कादंबरीमध्ये वैज्ञानिक प्रगतीबरोबर मानवाची सुखासीनता वाढत जाईल आणि त्यातून नवे संघर्ष निर्माण होतील’ असे प्रभावी आशयसूत्र असूनही कादंबरीच्या मांडणीतून ते कुठेही प्रभावीपणे व्यक्त होत नाही. कादंबरीच्या शेवटी सुखात्म शेवट करण्यासाठी ‘आम्ही कधीही मातांकडून मुलं हिसकली नाहीत! सेटचे मेंबर्सही सुदृढ आहेत’ असे म्हटले आहे. पण मग बेबी एम्पोरिअममध्ये मुले कुठून येतात? ती विकत कशी काय घेतली जातात, याचे स्पष्टीकरण कोठेही आलेले नाही. निवेदनात चटपटीतपणा आणताना कादंबरीच्या कथानकातील आशयसूत्र हरवले आहे.

‘वारस’ आणि युगंधर या कादंबऱ्यांमध्येही तृतीयपुरुषी निवेदनपद्धती वापरली आहे. ‘वारस’ चे कथानक ‘आकाशगंगेत’, ‘पृथ्वीवर’ आणि ‘नवे सर्वेश्वर’ अशी शीर्षके असलेल्या तीन भागात विभागलेले आहे. या तीन प्रकरणांतून लेखकाने कालक्रमानुसार कथानक उलगडले आहे. कादंबरीतील गुप्तहेर, त्यांच्या अनाकलनीय कृती, अमानवांचे अस्तित्व, पात्रांचे रहस्यमय वागणे यामुळे कादंबरीला रहस्यकथेसारखे स्वरूप प्राप्त झाले आहे. पण कादंबरीत निर्माण झालेली समस्या, नचिकेतचा अनैसर्गिक जन्म, भविष्यातील आधुनिक वैज्ञानिक प्रगतीचे फलित आहे. विज्ञानाच्या भक्कम आधारावर केलेले भविष्यातील प्रक्षेपण या कादंबरीचे बलस्थान ठरले आहे. दैनंदिन जीवनातील उदाहरणे देणाऱ्या सहज, साध्या भाषाशैलीमुळे कादंबरी अधिक प्रभावी ठरली आहे. ‘युगंधर’ या कादंबरीची सुरुवात ‘त्याचं नाव सदाशिव विष्णू फातरपेकर.

हा सदाशिव विष्णू फातरपेकर सध्या एकटाच होता. एकटाच माणूस बरेचदा संकटात सापडतो. स. वि. फातरपेकर याला अपवाद कसा ठरणार?’ (पृ. क्र. १) अशा तृतीयपुरूषी निवेदनाने झाली आहे. छोटी छोटी वाक्ये वापरून, आपल्या सूक्ष्मनिरीक्षण शक्तीचा उपयोग करून लेखकाने ‘युगंधर’चे कथानक उभे केले आहे.

घडलेला इतिहास कथन करावा तशा शैलीमध्ये लेखकाने हे कथानक मांडले आहे. ‘या परतीच्या प्रवासाचं आपण वर्णन करायचं काहीच कारण नाही. याचं कारण, पहिली गोष्ट म्हणजे हे काही माझा कालेय तारकासमूहाचा प्रवास किंवा अशाप्रकारच्या प्रवासवर्णनाचं पुस्तक नव्हे.’ (पृ. क्र. १००) ‘आज आपण त्या पद्धतीला क्रूर, अमानवी म्हणतो. ते साहजिक आहे; पण आपण त्या काळातल्या लोकांचा - त्या काळातल्या म्हणजे खरंतर तीस-एक वर्षापूर्वीच्या काळातल्या लोकांचा जर विचार केला आणि त्यांच्या दृष्टिकोणातून या घटनांचा विचार केला, तर दुसरा पर्याय सहजगत्या तरी त्यांना नव्हता असंच आपण कदाचित म्हणून जाऊ.’ (पृ. क्र. १०२) सदाशिव विष्णूच्या पोथीवर, आख्यायिकांवर नंतरच्या काळात भर पडली असं इतिहाससंशोधक म्हणत होते’ (पृ. क्र. १६४) कादंबरीच्या शेवटी ‘सदाशिव विष्णूच्या जीवनगाथेचा शेवटचा अध्याय समाप्त.’ असे उल्लेख करून भविष्यकाळातील पौराणिक कथेवर आधारित ऐतिहासिक कादंबरीचे स्वरूप या कादंबरीला दिले आहे.

महाभारतातील श्रीकृष्णाच्या कथेला वैज्ञानिक प्रगतीचे संदर्भ देऊन ‘युगंधर-सदाशिव विष्णू’ साकारण्याचा येथे प्रयत्न केला आहे. सदाशिव विष्णू, युजिनी, इंद्रज ही नावे, सैन्याचे पाच प्रमुख, मानवी जमातीचे नियंत्रण करणारे दुष्ट शंभरजण, प्रत्यक्ष युद्ध सुरू करताना खचलेला इंद्रज, त्याला सदाशिव विष्णूने केलेला उपदेश या सर्व गोष्टी महाभारतातील कौरव-पांडव युद्धाशी साधर्म्य सांगणाऱ्या आहेत. पण सर्वच बारीक-सारीक तपशील जुळवण्याचा जो प्रयत्न अशा प्रकारच्या कथा-कादंबऱ्यांमध्ये दिसून येतो, त्याचा मोह लेखकाने टाळला आहे. त्यामुळे ‘युगंधर’ विज्ञानकादंबरी म्हणून यशस्वी ठरली आहे.

२. स्थल-कालानुरूप भाषिक रूपे - (वाक्प्रचार व सुभाषितांचा वापर)

‘कालयात्रा’ कादंबरीचे कथानक नजिकच्या भविष्यकाळात घडत असल्याने भाषेमध्ये काळानुसार होणारे बदल फारसे झालेले नाहीत. पण कथानक पाश्चिमात्य देशांच्या पार्श्वभूमीवर आणि विशेषतः इंग्लंडमध्ये घडत असल्याने संभाषणात इंग्रजी शब्द व वाक्यांचा भरपूर वापर केलेला आहे. ‘सिली नॉन्सेन्स’, ‘दॅटस ऑल’, ‘राईट’, ‘ओ. के.’, ‘शट अप’ यासारखे अनेक इंग्रजी उद्गारवाचक शब्द कादंबरीतील संवादात सहजपणे वापरलेले आहेत.

त्यामानाने ‘च्यायला’, ‘अरे देवा’, ‘बरंय’, ‘अच्छा’ यासारख्या मराठी उद्गारवाचक शब्दांचा वापर केलेला असला तरी प्रमाण खूप कमी आहे. चाफळकर, बेलामी, हार्ले या पात्रांच्या संभाषणात इंग्रजी शब्दांबरोबर छोट्या इंग्रजी वाक्यांचाही समावेश आहे. ‘दोज पीपल आर फूल्स, ऑल फूल्स!’, ‘गिव्ह मी अ पेन’, ‘मिस्टर बेलामी, वन मोअर थिंग’ यासारख्या संभाषणातील सोप्या उत्स्फूर्त वाक्यांमुळे संवादांमध्ये नैसर्गिकपणा आला आहे. काही वेळा आपल्याला नेमके काय म्हणायचे आहे ते स्पष्ट करणारे चाफळकरांचे इंग्रजी वाक्य लेखकाने इंग्रजीतूनच दिले आहे. ‘माझ्या पद्धतीने गेल्यास माणूस भूत नि भविष्यकाळास भेट देऊ शकेल. (He would be able to visit the past and the future) (पृ. क्र. १४), ‘होणारे न चुकेल जरी ब्रह्मा तया आडवा!’ म्हणजे ‘Whatever is going to happen, will happen. It can not be changed, whatever you do!’ चाफळकरांचा येथे उद्देश आपल्याला नेमके काय म्हणायचे आहे ते मातृभाषा इंग्लिश असलेल्या बेलामीला कळावे असा आहे. ते सहज उद्गार नाहीत. म्हणून ते इंग्लिशमधूनच देणे अधिक परिणामकारक ठरले आहे.

लेखकाने संभाषणात वाक्प्रचार व सुभाषितांचाही समर्पक वापर केला आहे. मंगल पंडितांनी प्रयोगांतील धोके प्रत्यक्ष पाहिल्यानंतर चाफळकरांना सावध केले तेव्हा चाफळकरांनी त्यांना ‘साहसे श्री प्रतिवसति’ या वचनाची आठवण करून देणे. कालयंत्रातून प्रवास करण्यासाठी पंडितांनी उद्युक्त व्हावे म्हणून ‘अॅन अॅडवेंचर टू एन्ड ऑल अॅडवेंचर्स’ असे साहस आहे म्हणून सांगणे, गणिताच्या सहाय्याने निसर्गाची कोडी उकलणे शक्य आहे हे सांगताना, ‘गणित हे सत्य आहे आणि सत्यमेव जयते! हे आपल्या पूर्वजांनी केव्हाच सांगून ठेवलंय’ असे चाफळकरांचे म्हणणे ही भाषिक रूपांच्या यथायोग्य वापराची उदाहरणे आहेत. बेलामी आणि चाफळकरांचे संभाषण म्हणजे ‘दोन प्रमत्त बैलांची झुंज’, चाफळकरांच्या स्वभावाची ओळख करून देताना, ‘त्यांना स्वतःच्या संशोधनासाठी हवा तेवढा पैसा मिळालेला होता आता, बाकीचं ‘जग खड्ड्यात गेल तरी’ त्यांना त्याची पर्वा नव्हती’ (पृ. क्र. १२) ‘बेलामीने दिलेल्या ‘पै-न-पैचा’ उपयोग करून मी त्याला हवं ते यंत्र करून देईन’ यासारख्या वाक्यांमधून लेखकाने मराठीतील भाषिक रूपांचा चपखल वापर केला आहे.

कादंबरीच्या वातावरणातील स्थळ-काळाचे वेगळेपण तिच्या भाषेतही जाणवते. ‘मनावरचं मळभ झटकून तो उठला. आता सूर्योदय-की व्याधोदय झाला होता.’ (पृ. क्र. १८) ‘हाच’ ह्या खास जेमेकन पेयाचा उल्लेख, ‘रेडियोवर बातमी आली, मृग नक्षत्राच्या पूर्वभागात व्याध सैन्याचा प्रचंड विजय!’ (पृ. क्र. ३७) यासारखे उल्लेख स्थल-कालानुरूप बदलणाऱ्या भाषेचे एक रूप दर्शवतात, तर ‘तुमच्या श्रीकृष्णाने अर्जुनाला हेच सांगितलं होतं ना - हतोऽ वा

प्राप्स्यसि स्वर्गः जित्वा वा भोक्ष्यसे महिम्!’ (पृ. क्र. १४) ‘मग ते काळदूत खूप दमदाटी करून निघून गेले (पृ. क्र. २६), ‘सोन्याचे अंडे देणारी कोंबडी कापण्याइतका मी मूर्ख नाही.’ (पृ. क्र. २९), ‘गेंड्याचं कातडं होतं लेकाच्याचं.’ (पृ. क्र. ४०), ‘मी ड्यूटीवर आहे सर! ‘मग मी काय हजामती करतोय?’ (पृ. क्र. ५३) यासारखी भाषिक रूपे आशय अचूकपणे ध्वनित करतात.

या कादंबरीचे कथानक भविष्यकाळात अनेक शतकांनंतर घडणारे असल्याने सामाजिक स्थितीनुसार बदलणाऱ्या आणि नव्याने निर्माण होणाऱ्या भाषेची अनेक काल्पनिक रूपे लेखकाने येथे प्रभावीपणे वापरली आहेत. अवकाशमानवाचे अभिवादन - ‘जय अवकाश’ आणि त्याचा प्रतिसाद ‘सेफ लँडिंग!’ (पृ. क्र. १०), ‘मूर्खा, तुझ्या ह्या वागण्याने जन्मभर टायटनवर खडी फोडत बसावं लागेल (पृ. क्र. १८), दुर्गुणांची यादीच करायची झाली तर पार पृथ्वी ते चंद्रापर्यंत जाईल (पृ. क्र. ३०), ‘मी ह्या अणुरथाला मार्गी लावतो (पृ. क्र. ३३), ‘मग बोनापार्ट सलामत तो अॅक्टर पचास’ (पृ. क्र. ३५), ‘पृथ्वीवर, शुक्रावर, चंद्रावर ठीक आहे; पण इथे मंगळाशी संबंध आहे बाबा!’ (पृ. क्र. ३९), ‘ह्या तरूण मुलीसाठी सगळा मंगळ थोडा वेळ थांबू शकतो’ (पृ. क्र. ५०) अशाप्रकारची नवी भाषिकरूपे तयार करून ती लेखकाने नेमकेपणाने वापरली आहेत.

याशिवाय प्रचलित मराठी भाषिक रूपेही संभाषणात आली आहेत. ‘पैसे देऊन घेतलेलं पेयं एरंडेलसारखं प्यायचं म्हणजे काय?’ (पृ. क्र. ११), ‘मंगळ म्हटल्यावर अंगावर झुरळ चढावे असा तू वागलास. (पृ. क्र. ३१), ‘आर्द, तुला खरंच बकरा-बळी द्यायचा बकरा म्हणून आम्ही निवडलं असं वाटतयं?’ (पृ. क्र. ३७), ‘माझे वडील मला बऱ्याचवेळा सांगायचे, घरात मांजरी पाळली की तिला पिल्लं होतात. त्यावेळेस ते माझ्या लक्षात आले नव्हते आणि अजून हे वाक्य आठवावं असं काही घडलं नव्हतं. पण लौकरच ह्या वाक्याचा खरा अर्थ मला कळणार होता.’ (पृ. क्र. ६२) हे विधान आर्दने, एक जबाबदारी स्विकारल्यावर त्या अनुषंगाने येणाऱ्या अन्य जबाबदाऱ्याही त्याला पार पाडाव्या लागणार हे पाहून केले आहे. पुढे या जबाबदाऱ्यांची संख्या आणि वेग वाढल्यावर लेखकाने ‘मांजर सशाच्या वेगाने व्यायला लागली होती (पृ. क्र. ६७) असे पूरक विधान केले आहे. बोनापार्टच्या छद्मी बोलण्याचे वर्णन करताना, ‘टोचून बोलण्यात, हिणवण्यात तर सदाशिव पेठेने हार खाल्ली असती. (सदाशिव पेठ-पृथ्वीवर भारतात पुणे नावाचे एक शहर आहे. त्या पुण्याच्या नदीकाठचा भाग. इथले लोक मुत्सद्दी म्हणून फार गाजले असून तत्त्व आणि जिभेचा पट्टा ह्याबद्दल प्रसिद्ध आहेत. सध्या वर्ल्ड असेंब्लितले ५६ जण पुण्याशी संबंधित आहेत. एवढेच नव्हे तर चंद्रावरील दोन्ही पक्षप्रमुख पुण्याशी संबंधित आहेत.’ (पृ. क्र. ७१, ७२) असे पुण्याविषयीचे, पुणेरी प्रवृत्तीचे दर्शन घडविणारे विधान लेखकाने केले आहे.

तसाच महाभारतातील दाखलाही दिला आहे. ‘मी काय बोलावं हे न कळल्याने मूढावस्थेत उभा होतो. कुरूक्षेत्रावरल्या अर्जुनासारखा.’ (पृ. क्र. ७५) अशा विधानांच्या नेमक्या वापरामुळे वाचकांच्या डोळ्यासमोर दृश्य उभे करण्यात लेखक यशस्वी झाला आहे. ‘फिनिक्स’ कादंबरीच्या आत्मनिवेदनात्मक शैलीमुळे वाचक व कथानक यांच्यात लेखक येत नसल्यामुळे कथानक अधिक विश्वसनीय वाटते. काळाबरोबर निर्माण झालेली नवी भाषिक रूपे आणि घाटे यांचे आर्द नेहनिस या पात्राशी एकरूप होऊन, एका कलावंताच्या भूमिकेतून बारीक-सारीक तपशिलासह निवेदन करणे या गोष्टींमुळे ‘फिनिक्स’ अधिक प्रभावी ठरली आहे.

‘फिनिक्स’ कादंबरीप्रमाणे येथे नवी भाषिक रूपे तयार केलेली नसली तरी ‘ल्युपये’ (ल्युरियन रूपये), ‘फिकॉ’ नावाची दारू, ‘एलाड किनराद’ आणि ‘आयरिन रेमिरेझ’ ही ल्युरियनीची नावे अशी काही वेगळी विशेषनामे वापरली आहेत. मराठीतील प्रचलित भाषिक रूपांचा मात्र यथायोग्य वापर केला आहे. ‘उंदीर खेळवणाऱ्या मांजराच्या चेहेऱ्यावर असावेत तसे भाव त्यांच्या चेहेऱ्यावर होते. (पृ. क्र. २४), ‘तुम्ही म्हणजे अगदीच हे आहात बुवा!’ (पृ. क्र. ३०), ‘विगनच्या टाळक्यात अक्कल शिरू दे.’ (पृ. क्र. ३९) ‘सीलमुळे खोलीत सगळा मामला खुल्लमखुला होता’ (पृ. क्र. ४१), ‘कुणीतरी खाडकन मुस्कटात मारावी तसा तिचा चेहेरा झाला’ (पृ. क्र. ४१), ‘हर्षच्या टाळक्यात बत्ती पेटली’ (पृ. क्र. ४६), आपल्याला नोकरीतून काढून टाकले हे सांगताना, ‘त्यांनी आमच्या बुडावर लाथ मारली’ (पृ. क्र. ६०) अशा वाक्यांचा उपयोग करून थोडक्यात नेमका आशय व्यक्त करण्याचा प्रयत्न केला आहे.

‘जॉर्डन फाउंडेशनची शपथ! थोडक्यात वाचलो. त्याचा नेम जरा बरा असता तर मी आता अणुभट्टीत असतो!’ ‘हळू बोला बाबांनो. सारख्या शपथा तरी नाहीतर शिव्या तरी! कॅप्टनने ऐकले तर?’ (पृ. क्र. ३), ‘साक्षीदारास पोटभर जेवायला मिळो!’ अयाजीवच्या काकांनी अभिवादन केले. ‘आहवितार्प, तुलाही भरपूर जेवायला मिळो! साक्षीदाराने प्रति-अभिवादन केले.’ (पृ. क्र. ६), ‘पृथ्वीवरून आकाशात, सूर्याकडून अल्फा सेंटॉरीकडे प्रथमच दुसऱ्या सूर्यमालेत अणुशक्तीच्या मदतीने आम्ही पृथ्वीजन-मानव प्रकाशाच्या गतीने विहार करू लागलो. जेव्हा परतलो पृथ्वीवर तेव्हा सर्वत्र अंधःकार कुणीही नाही, कुठेही नाही सर्व मृत-सर्व शून्य मग अवकाशात चंद्राभोवत फिरत मिळेल त्या साहित्यातून नव्या मनूचे नवे यान, एका सूर्यमालेतून, दुसऱ्या सूर्यमालेत चालले आहे, चालत आहे, चालत चालत राहिल नव्या घराकडे! नव्या मनुपुराणाची ही सुरुवात सगळ्यांनाच माहित होती.’ (पृ. क्र. ७) या अशा भाषिक रचनांबरोबरच अयाजीवचे गुरूजींशी होणारे संभाषण, ‘अवकाशयात्री म्हणजे काय?’ ‘जे जॉर्डनची आज्ञा पाळतात ते अवकाशयात्री! गुंडीनी जॉर्डनच्या आज्ञा पाळल्या नाहीत, त्यामुळे ते पापी ठरले आणि त्यामुळे ते

अवकाशयात्री राहिले नाहीत!’ ‘अर्थातआत आपण प्रत्येक बालकाची तपासणी करतो आणि त्यात जर काही पापाचे अवशेष शिल्लक असतील तर त्यास अणुभट्टीचा रस्ता दाखवतो; पण पूर्वी अशी सोय नव्हती. आपल्यातले पाप आज धुवून निघालेले नाही हाच त्याचा अर्थ!’ (पृ. क्र. ८) अशाप्रकारे रूढ शब्दांना नव्या संकल्पना आणि नवे अर्थ देणारी भाषा या विज्ञानकादंबरीचे वैशिष्ट्य ठरली आहे. कादंबरीतील संवादही लेखकाने सूचक वाक्य वापरून अधिक परिणामकारक बनवले आहेत. गुरूजी आणि अयाजीवचा संवाद, ‘सध्या तुला इथे चांगली वागणूक मिळते ना?’ ‘हो’ अयाजीव चक्क खोटं बोलला. ‘आणि खायला-प्यायला?’ अयाजीव परत खोटं बोलला.’ (पृ. क्र. ६१) लेखकाने किशोरवयीन वाचक नजरेसमोर ठेऊन कादंबरीची उत्कंठावर्धक रचना केलेली असली तरी कादंबरीतील वेगळे वातावरण आणि त्याला अनुरूप भाषा यामुळे किशोरांबरोबर सर्वच वाचकांना कादंबरी विचारप्रवृत्त करणारी ठरली आहे.

स्थल-कालानुरूप बदलणारी भाषिक रूपे मात्र प्रभावी वातावरणनिर्मिती करणारी आहेत. ‘सूर्यमालेची शपथ’ (पृ.क्र. १३), ‘काय विशेष ? आकाशगंगा कोसळली की काय?’ (पृ. क्र.१३), ‘हरबक!’ आणि ‘ओगोल!’ हे शब्द वापरून खाली त्यांचे स्पष्टीकरणही दिले आहे. १ (एक उद्गार-वचन! एकेकाळी शिवी असलेलं! आता निरर्थक!) २ (हरबकसारखाच आणखी एक उद्गारवाचक शब्द) ‘विश्वपालन खाते’, ‘बाल-सम्मिलन’ असे वेगळ्या संकल्पना मांडणारे नवे शब्द ही लेखकाने तयार केले आहेत. असे काही नवे शब्द किंवा वाक्ये वेगळेपण दर्शवित असली तरी बऱ्याचशा संवाद व वर्णनांमध्ये प्रचलित वाक्प्रचारांचा उपयोग नेमकेपणाने केलेला आहे. ‘इर्षला अमेरचा डाव कळला’ (पृ. क्र. ७), ‘आधी बाहेर पड लेक्चरबाजी नंतर’ (पृ. क्र.९), ‘त्या वाक्यात जहर भरलेले होतं’ (पृ. क्र.३०), ‘तू पूर्वग्रहदूषित नाहीस, शिवाय ताज्या दमाचा’ (पृ.क्र. ३४), ‘ही रात्र वैऱ्याची होती. इथे वावदुकपणाला वाव नव्हता.’ (पृ. क्र. ३६), ‘क्रास्विक हा एक कोंडवाडा होता.’ (पृ. क्र. ३८), ‘पण माझी असं मरायची तयारी नाही, मला माझ्या मार्गानेच जायचंय! आणि ते सुद्धा जेव्हा वेळ भरेल तेव्हा!’ (पृ. क्र. ५०), त्यांच्या घुमटाची पाठ तापून लाल होऊ द्यात! म्हणजे ते उंदरासारखे बाहेर पडतील (पृ. क्र. १४८) असा आशयानुरूप वाक्प्रचारांचा, ‘बाळ’, ‘बये’ अशा संबोधनपर शब्दांचा वापर करून संभाषणात सहजता आणण्याचा प्रयत्न केलेला आहे.

‘वारस’ आणि ‘युगंधर’ कथानके अनेक शतकांनंतरच्या विश्वाच्या पार्श्वभूमीवर घडणारी आहेत, पण चालीरिती वेगळ्या असल्या तरी भाषा फारशी बदललेली नाही. माणसांची, पदार्थांची, पेयांची विशेषनामे बदलण्यापेक्षा जीवनपद्धतीतील बदल लेखकाने अधिक ठळकपणे चित्रित केले आहेत. ‘गेली कित्येक शतकं मानवजात जे विसरत चालली होती, त्या एका गुणावरच

‘हॉटेल फामेल्लूतनं पैसा मोजला होता..... यंत्रसेवकांच्या अजिजीला कंटाळलेल्या मानवांना थोडा अहंभाव असलेल्या या माणसांकडून सेवा करून घेताना बरं वाटत होतं.’ (पृ. क्र. २५, २६), ‘माणूस रिकामा बसला की विचार करू लागतो. रिकामं मन हे सैतानाचं घर’ असं म्हटलं जातं. पण सैतान किंवा देव कुणाला म्हणायचं, चांगलं नि वाईट या संज्ञा व्यक्तिसापेक्ष, कालमानपरत्वे बदलतात, त्यामुळे आज इथं मला चांगलं वाटेल ते दुसऱ्या ग्रहावर चांगलं ठरेलच का? किंवा याच ग्रहावर आणखी शंभर वर्षांनी ते वाईटही ठरेल.’ (पृ. क्र. २४) ‘मानवी शरीरात असलेल्या मेंदूला अनेक व्यवधानं असतात. शारीरिक व्यवधानं सुटली तर मानवानं निर्माण केलेल्या अतिप्रगत संगणकाच्या कितीतरी पटीनं हा नैसर्गिक संगणक भारी ठरेल, असा या दोघांचा अंदाज होता; तो खरा ठरला होता. दुनियाभरच्या संगणकाकडं हा मेंदू माहिती घेत होता; नि सर्वेश्वरांना पुढचे अंदाज सांगत होता. कुठल्याही गोष्टी कशा घडतात याची तार्किक शृंखला असते. ती प्रक्षेपित करून घटना कशा वळण घेतील हे ९५ टक्के बरोबर सांगता येतं, आणि मानवी भावना संगणक जाणू शकत नसला तरी मानवी मेंदू जाणू शकतो.’ (पृ. क्र. ६६, ६७) यासारखी उदाहरणे वैज्ञानिक प्रगतीमुळे भविष्यात मानवी जीवन किती अमूलाग्र बदलू शकेल याचे दर्शन घडवतात. ‘कठीण समय येता, यंत्रमानव कामास येतो’ यासारखे एखादे जुन्या सुवचनाच्या धर्तीवर तयार केलेले नवे सुवचन वगळता भाषेत फारसा बदल नाही.

‘युगंधर’मध्येही ‘मूर्खाना समजावून सांगणं नि मोठ्या उल्लेखर नेऊन अवकाशयान आपटणं यांचे परिणाम काय होणार?’ (पृ. क्र. १५२) ‘दरम्यानच्या काळात अवकाशातून बरीच अवकाशयाने दूरदूर जाणार होती’ (पृ. क्र. ११७) यासारखी जुन्यांच्या धर्तीवर तयार केलेली नवी भाषिक रूपे, चलनासाठी ‘मूल्यकं’, मद्यार्कविरहित पेय ‘डिंबा’ अशी काही वेगळेपण दर्शविणारी विशेषनामेही या कादंबरीत आली आहेत.

३. वैज्ञानिक संकल्पना / शब्द यांची स्पष्टीकरणे -

कथानकाला असणाऱ्या वैज्ञानिक आधाराची तर्कशुद्धता जपण्यासाठी लेखकाने, कालयंत्रामागील वैज्ञानिक सूत्र, त्याची रचना व कार्य यांचा डॉ. चाफळकर या पात्राकडून वाचकाला सहज समजेल अशा भाषेत खुलासा करण्याचा प्रयत्न केला आहे. मात्र या खुलाशाचे स्वरूप वाचकांच्या मनात कथानकाविषयी विश्वास निर्माण करण्यापुरतेच आहे. वैज्ञानिक तत्त्व समजावून देणे, ते समजून घेण्याविषयी उत्सुकता निर्माण करण्यासाठी जास्तीत जास्त स्पष्टीकरण करणे अशी कादंबरीच्या ओघवतेपणाला बाधा आणणारी पद्धत लेखकाने टाळली आहे. ‘हे एक अगाध असं विश्व आहे. ह्यात असंख्य अगाध गोष्टी आहेत. अवकाश, वेळ, काळ ह्याची असंख्य संयुग-पर्प्युटेशन काँबिनेशन्स होतात.’ (पृ. क्र. १५) ‘काय यंत्र आहे बघ ! आधी ऊर्जा एकत्रित

करून मला हवी ती गती मी ह्या कालयंत्रास दिली. नंतर मला हवी होती तेवढी विशिष्ट गती प्राप्त झाल्यावर मी ते एकदम थांबवले. त्यामुळे एकदम ब्रेक लावलेल्या गाडीत माणूस जसा पुढे फेकला जातो, तशी सुरमा कालावकाशाची वीण किंवा पोत ताणून त्याचजागी आजपासून पाचशे वर्षे पुढे पोहोचली.’ (पृ. क्र. २१) या आणि अशाप्रकारच्या स्पष्टीकरणातून कोणत्याही रूढ वैज्ञानिक संकल्पनेशी संबंध जोडून तिची माहिती देण्यापेक्षा व्यवहारांतील उदाहरणांशी साम्य दर्शवून सामान्य वाचकाच्या मनात कथानकाविषयी विश्वास निर्माण करण्यात लेखक यशस्वी झाला आहे.

पण ‘आपल्या यंत्राने भूतकाळातील घटना बदलता येणार नाहीत असे ठामपणे म्हणणाऱ्या चाफळकरांना, डॉ. पंडितांनी भूतकाळात जाऊन भिकाऱ्याला त्याच्या दृष्टीने भविष्यकाळ असणाऱ्या काळातील एक शिलिंगचे नाणे देऊन येणे आपल्या निष्कर्षांशी विसंगत आहे असे वाटत नाही. चाफळकर बेलामीला म्हणतात, ‘मृत्यूनंतरच्या कालखंडात जायचा प्रयत्न केला तर मात्र तुमचा हार्ले होईल (विचित्र प्रकारे मृत्यू) असं मला वाटतंय ! पण नंतर चाफळकर स्वतः एक हजार वर्षांनंतरच्या भविष्यकाळात जाऊन परत येतात व भविष्यकाळात हे यंत्र अस्तित्वातच नाही असे म्हणतात. जर बेलामीला मृत्यूनंतरच्या भविष्यकाळात जाणे शक्य नाही तर त्याच यंत्रात काहीही सुधारणा केलेली नसताना चाफळकरना ते शक्य होते. अशा गोष्टी तर्कविसंगत वाटतात. या दोन संदर्भांचा अपवाद वगळता लेखकाने कथानकातील वैज्ञानिक आधाराचा तोल चांगल्याप्रकारे सांभाळला आहे. आवश्यक तेथे वैज्ञानिक संकल्पनांची स्पष्टीकरणे व संदर्भ सोप्या शब्दात दिले आहेत.

‘मच्छर’ कादंबरीत वापरलेल्या विज्ञान-तंत्रज्ञानावर आधारित शब्दांचे स्पष्टीकरण लेखकाने कादंबरीच्या सुरुवातीलाच ‘तांत्रिक संज्ञांचे स्पष्टीकरण’ या भागात केले आहे. त्यामुळे ज्या वाचकांना या तांत्रिक संज्ञांच्या अर्थ आणि कार्याविषयी कुतूहल आहे त्यांचेही समाधान होते, कादंबरीती संकल्पनांना वास्तव-सदृश्यता प्राप्त होते. त्याबरोबर कथानकाचा ओघ थांबवून मध्येच वैज्ञानिक संकल्पनांचे स्पष्टीकरण केल्यामुळे होणारा रसभंगही टाळता येतो.

‘फिनिक्स’ या कादंबरीतही लेखकाने सुरुवातीलाच ‘तांत्रिक संज्ञांचे स्पष्टीकरण’ या शीर्षकाखाली कादंबरीत येणाऱ्या चुंबकीय पट्टे, व्हिजीस्क्रीन, विभाऊ, होलोग्राफी इ. कादंबरीत येणाऱ्या कल्पित तांत्रिक संज्ञांची स्पष्टीकरणे दिली आहेत.

‘वारस’ कादंबरीच्या सुरुवातीला, ‘हे पुस्तक वाचताना काही नवे शब्द आपल्यापुढं येतात. हे शब्द, शब्द नसून त्या वैज्ञानिक संकल्पना आहेत. त्यातल्या काही महत्त्वाच्या संकल्पना

अशा -' असे निवेदन करून, व्हिजीफोन (ट्रायडी), त्रिमित नकाशा, हेलिकॅब, लेविटेटर्स, लेझर पिस्तुल, प्लास्पर यासारख्या काही महत्त्वाच्या शब्दांतून अभिप्रेत असणारा अर्थ स्पष्ट केला आहे. घाटे यांनी आपल्या बहुतांश विज्ञानकादंबऱ्यांच्या बाबतीत ही पद्धत वापरलेली आहे. ज्यामुळे असे वैज्ञानिक संकल्पना दर्शविणारे शब्द कादंबरीतील संभाषण अगर वर्णनात आले असता, कथानकाचा ओघ थांबवून त्यांचे स्पष्टीकरण द्यावे लागत नाही. त्यामुळे कथानकाच्या ओघवतेपणाला बाधा येत नाही आणि वाचकांचे कुतूहल शमते, कथानक अधिक विश्वसनीय वाटते.

‘युगंधर’ ‘एअरलॉक’, ‘अपर अवकाश’, ‘प्रतिगुरुत्वाकर्षण पलंग’, ‘प्लेझर पार्क’, ‘अवकाश पोशाख’, ‘व्हिजिफोन’, ‘लोबोटॉमी’, ‘इलेक्ट्रॉनिक आरसा’, ‘लेसर मिरर मेकअप’, ‘अवकाशस्थानक’, ‘यंत्रसेवक’ असे वैज्ञानिक संकल्पना दर्शविणारे शब्द आले आहेत; पण त्यांचे स्वतंत्रपणे स्पष्टीकरण न देता कथानकाच्या ओघात थोडक्यात संदर्भ दिला आहे. लोबोटॉमी या शब्दातून अभिप्रेत अर्थ समजण्यासाठी ‘बालसंगोपन केंद्रातून या मुलांमधील अतींद्रिय गुणधर्म दाखवणारी मुलं वेगळी काढता येत होती. त्यांच्यावर लोबोटॉमीची शस्त्रक्रिया करून त्यांना सरळ करता येत होतं.’ (पृ. क्र. १०३) असा थोडक्यात संदर्भ दिला आहे.

निरंजन घाटे यांच्या या आठ विज्ञानकादंबऱ्यांमधील निवेदन व भाषेचा अभ्यास करता, तिची काही वैशिष्ट्ये आढळून येतात. त्यांच्या कादंबरीच्या भाषेत विशेषनामे, वाक्प्रचार, म्हणी, सुवचने, शिव्या यांच्या रूपात स्थळ-काळानुसार होऊ शकणारे बदल कल्पून वेगळेपण निर्माण केलेले असते. कादंबरीचा आशय कमीतकमी शब्दांत पण कोणताही संदर्भ न वगळता अभिव्यक्त केलेला असतो. कथानकाची मांडणी रहस्यकथेप्रमाणे उत्कंठावर्धक असते. आशय किमान शब्दांत मांडण्याच्या त्यांच्या पद्धतीमुळे कादंबरीला एक साचेबद्ध सुबकपणा प्राप्त होतो. त्यांच्या विज्ञानकादंबरीतील भाषाशैलीत निर्माण झालेले हे वेगळेपण अभ्यासल्यानंतर पुढील भागात घाटे यांच्या विज्ञानकादंबरीची बलस्थाने व मर्यादा निश्चित करण्याचा प्रयत्न केला आहे.

४.४ निरंजन घाटे यांच्या विज्ञानकादंबरीची बलस्थाने आणि मर्यादा -

निरंजन घाटे यांच्या विज्ञानकादंबरीची आशयसूत्रे व वाङ्मयीन वैशिष्ट्ये अभ्यासल्यानंतर त्यांच्या कादंबरीची काही बलस्थाने व मर्यादा आढळून येतात त्यांचा येथे उल्लेख केलेला आहे.

४.४.१ बलस्थाने -

१. मानवकेंद्रित कथानके -

‘विज्ञानकादंबरी ही वैज्ञानिक प्रगतीचे चित्रण अथवा वैज्ञानिक संकल्पनांचे स्पष्टीकरण करणारी साहित्यकृती नसून वैज्ञानिक प्रगतीचे भविष्यातील मानवी जीवनावर होऊ शकणारे संभाव्य परिणाम व त्यांतून उद्भवणाऱ्या मानवी समस्यांचे चित्रण करणारी कादंबरी असते’ याचे भान त्यांनी आपल्या विज्ञानकादंबरीत नेहमीच राखलेले आहे. त्यामुळे कादंबरीत येणाऱ्या वैज्ञानिक संकल्पनांचे सखोल स्पष्टीकरण देण्यापेक्षा त्याचे मानवी जीवनावर होणारे परिणाम चित्रित करणे त्यांना महत्त्वाचे वाटते. ‘कालयंत्राची करामत’ या कादंबरीत कालयंत्रासाठी वापरलेल्या वैज्ञानिक सूत्राची ते जुजबी ओळख करून देतात पण त्यांतून निर्माण होणाऱ्या समस्यांचे ते प्रत्ययकारी दर्शन घडवतात. ‘साक्षात्कार’ या कादंबरीत यानाच्या रचनेपेक्षा ‘याना’ लाच विश्व मानणाऱ्या मानवाची संस्कृती कशी असू शकेल याचे चित्रण करण्यावर त्यांचा जास्त भर आहे. त्यांच्या विज्ञानकादंबऱ्यांची आशयसूत्रे अतिदूरच्या भविष्यकाळात घडणारी असली तरी त्यातील जीवनदर्शन मात्र मानवाच्या मूलभूत प्रेरणांचे प्रतिबिंब उमटवणारे असते.

२. आशयानुरूप वातावरणनिर्मिती -

घाटे यांच्या कादंबरीतील काळ निःसंदिग्धपणे भविष्यकाळ असतो, स्थळही बहुतांशवेळा संपूर्ण पृथ्वी किंवा विश्व व्यापणारे असते. या पूर्णतः वेगळ्या कल्पित स्थल-काळातील वातावरण निर्माण करणे घाटे यांनी सहजपणे केले आहे. बरीचशी कथानके संपूर्ण विश्वाच्या पार्श्वभूमीवर घडणारी असली तरी त्यामध्ये तोच-तोपणा त्यांनी येऊ दिलेला नाही. आशयाला अनुरूप पात्रचित्रण, भाषा यांच्याद्वारे वैज्ञानिक प्रगतीमुळे बदलणारी जीवनपद्धती कोणते रूप धारण करू शकेल याचे ते वास्तवसदृश्य चित्रण करतात. प्रचलित रूढी-परंपरा, दैनंदिन जीवनातील सामान्य माणसाच्या सवयी, समाजप्रियता, भूक, भय, काम या आदिम प्रेरणांच्या स्वरूपाचे भविष्यातील तर्कशुद्ध प्रक्षेपण त्यांच्या कादंबरीत आढळून येते. ‘विज्ञानकादंबरी’च्या समीक्षेविषयी आपल्या अपेक्षा व्यक्त करताना घाटे यांनी म्हटले आहे, ‘समीक्षा करताना बदलत्या विज्ञानाबरोबर बदलत्या सामाजिक चालीरीती, बदलती भाषा यांचाही विचार व्हावा. दर वीस वर्षांनी, तसेच दर वीस कोसाला भाषा बदलते असं आपण म्हणतो. मग आजपासून ५०० वर्षानंतरच्या काळात, आकाशगंगेच्या दुसऱ्या टोकाला वावरणारा माणूस, आज आपण जे कपडे वापरतोय, जी नावं धारण करतोय, ज्या शिब्या देतोय, जे अन्न खातोय, जे पेय पितोय, तेच कपडे, तीच नावं, त्याच शिब्या, तेच अन्न, तीच पेयं, दुसऱ्या वैश्विक संस्कृतीच्या सान्निध्यात येऊनही,

उपयोगात आणत राहिल हे हास्यास्पद वाटतं.’^{१७} या उद्गारातून घाटे यांनी व्यक्त केलेली अपेक्षा त्यांची विज्ञानकादंबरी पूर्ण करते. वातावरणनिर्मितीतील असे बारकावे लेखकाने कल्पकतेने, विज्ञानाचा आधार घेऊन चित्रित केले आहेत. त्यामुळे कथानकपूरक वातावरणनिर्मिती हे त्यांच्या विज्ञानकादंबरीचे एक बलस्थान ठरले आहे.

३. भाषेचे वेगळेपण -

कोणत्याही विज्ञानकादंबरीमध्ये असणाऱ्या वैज्ञानिक संकल्पना दर्शविणाऱ्या अपरिचित शब्दांमुळे तिच्या भाषेमध्ये वेगळेपण निर्माण होतेच, पण घाटे यांच्या विज्ञानकादंबरीत फक्त वैज्ञानिक संकल्पना दर्शविणारे शब्दच वेगळे नसतात. त्यांनी कादंबरीतील वेगळे, कल्पित वातावरण, स्थळ, काळ, वैज्ञानिक प्रगती आणि काळ यांच्या भविष्यातील टप्प्यांवर बदलू शकणारी सामाजिक, राजकीय स्थिती यांचा विचार करून ते भाषिकरूपांमध्ये बदल घडवून आणतात. विशेषनामांचे वेगळेपण त्यांच्या कादंबरीत असतेच, पण त्याहीपेक्षा वेगळा दृष्टिकोण निर्माण करणारी स्थल-कालानुसार बदललेली सुवचने, वाक्प्रचार, उद्गारवाचक शब्द, शिव्या हे त्यांच्या विज्ञानकादंबरीच्या भाषेला अधिक प्रभावी बनवतात. अवकाशमानवाचे अभिवादन - ‘जय अवकाश’ आणि त्याचा प्रतिसाद ‘सेफ लँडींग’ (‘फिनिक्स’), अवकाशयानात राहूनही आदिवासींसारखे जीवन जगणाऱ्या अवकाशयात्रींचे अभिवादन - ‘साक्षीदारास पोटभर जेवायला मिळो’ तर प्रतिसाद ‘तुलाही भरपूर जेवायला मिळो’ (‘साक्षात्कार’) ही कल्पित अभिवादने कादंबरीतील कथानक अधिक वास्तवसदृश्य बनवतात. प्रचलित सुवचने व वाक्प्रचार यांचे स्वरूप बदललेल्या वातावरणात कसे असू शकेल याचे दर्शन त्यांच्या कादंबरीतील भाषेत घडते. ‘दुर्गुणांची यादीच करायची झाली तर पार पृथ्वी ते चंद्रापर्यंत जाईल’ ‘पृथ्वीवर, शुक्रावर, चंद्रावर ठीक आहे, पण इथे मंगळाशी संबंध आहे बाबा!’ (‘फिनिक्स’), ‘जॉर्डन फाउंडेशनची शपथ’, ‘जे जॉर्डनची आज्ञा पाळतात ते अवकाशयात्री, गुंडींनी जॉर्डनच्या आज्ञा पाळल्या नाहीत. त्यामुळे ते पापी ठरले’ (‘साक्षात्कार’), ‘सूर्यमालेची शपथ’ ‘काय विशेष? आकाशगंगा कोसळली का काय?’ (‘संक्रमण’), ‘कठीण समय येता, यंत्रमानव कामास येतो’ (‘वारस’), ‘दरम्यानच्या काळात अवकाशातून बरीच अवकाशयाने दूरदूर जाणार होती’, ‘मूर्खाना समजावून सांगण नि मोठ्या उल्लेखर नेऊन अवकाशयान आपटणं यांचे परिणाम काय होणार?’ (‘युगंधर’) अशी बरीचशी भाषिक रूपे वैज्ञानिक प्रगती तत्कालीन मानवी संस्कृतीमध्ये किती रूजली आहे याचे दर्शन घडविणारी आहेत. त्यामुळे काल्पनिक असूनही कथानकातील तर्कसुसंगती वास्तवाचा भास निर्माण करते, वाचकाला विचारप्रवृत्त करते.

मर्यादा -

१. कादंबरीतील अनुभवांचा उथळपणा -

घाटे यांच्या बहुतांश विज्ञानकादंबऱ्यांमध्ये वरवरच्या अनुभवांची केवळ तर्कनिष्ठ मांडणी केलेली असते. सुरूवातीच्या काळात त्यांनी लिहिलेल्या विज्ञानाधारीत बालसाहित्याचा प्रभाव त्यांच्या 'आक्रमण', 'साक्षात्कार' यांसारख्या कादंबऱ्यांवर दिसून येतो. या कादंबऱ्या एकपदरी झाल्या आहेत. कादंबरीकडून अपेक्षित असलेली जीवनानुभवांची व्यामिश्रता या कादंबऱ्यांच्या कथानकामध्ये आढळून येत नाही. 'संक्रमण' या कादंबरीतील आशयसूत्र प्रभावी होते. वैज्ञानिक प्रगतीने आधुनिक बनलेल्या मानवी समाजात टिकून राहणारी वर्णव्यवस्था कोणते परिणाम घडवू शकते' याचे अनेकपदरी चिंतन कादंबरीतून प्रकट होणे सहज शक्य होते. पण रहस्यकथेचा बाज आणि अनावश्यक चटपटीतपणा आणण्याच्या ओघात आशयाचे गांभीर्य नाहीसे झाले आहे. सुरूवातीला गांभीर्याने आलेले संदर्भ शेवटपर्यंत स्पष्टच झालेले नाहीत. सामान्य माणसाला वैज्ञानिक साधने उपलब्ध असूनही अवघड वाटतील अशा आदर्श नायकांच्या कृती, 'आक्रमण', 'संक्रमण', 'साक्षात्कार' या कादंबऱ्यांची विश्वसनीयता कमी करतात. अर्थात हा दोष सर्वच कादंबऱ्यांच्या बाबतीत आढळत नाही. 'फिनिक्स' या कादंबरीत लेखकाने या दोषावर पूर्णतः मात केली आहे. विज्ञानकादंबरीतील कल्पितसृष्टीचे वेगळेपण राखूनही जीवनानुभवांची व्यामिश्रता प्रत्ययकारीपणे चित्रित केली आहे.

२. साचेबद्धपणा -

घाटे यांच्या विज्ञानकादंबऱ्या अभ्यासल्यानंतर त्यांच्या कथानकमांडणीमध्ये असलेला साचेबद्धपणा जाणवतो. कमीतकमी शब्द वापरून ते कथानकातून अभिप्रेत असणारा आशय अभिव्यक्त करतात. कथानक रचना बहुतांशवेळा रहस्यकथेप्रमाणे उत्कंठावर्धक असते. किमान शब्दांचा वापर करूनही कथानकातला कोणताही संदर्भ वगळला जाणार नाही याची ते काळजी घेतात. पण त्यामुळे त्यांच्या कादंबरीत एकाच ठशाचे शूरवीर, हुशार आणि विनोदबुद्धी असलेले, संवेदशील नायक दिसून येतात. अनेक योगायोग घडतात आणि शेवटी अपेक्षित असलेला सुखट शेवट होतो आणि रहस्य उलगडते. कथानक / आशयसूत्रांमध्ये वैविध्य असले तरी या विशिष्ट प्रकारच्या धाटणीमुळे कादंबरीतील विषयाचे नावीन्य कमी होते, तिला एक साचेबद्धपणा येतो. घाटे यांच्या विज्ञानकादंबरीच्या बाबतीत डॉ. बाळ फोंडके यांनी काढलेले उद्गार यासंदर्भात उल्लेखनीय आहेत, 'निरंजन घाटे हे आणखी एक सध्याचे आघाडीचे विज्ञानकथाकार, स्वतःच्या सामर्थ्याची जाणीव न झालेला व पालवलेल्या अपेक्षा पुऱ्या न करणारा कथाकार असेच त्यांचे

वर्णन करावे लागेल. ते सदैव घाईत असल्यासारखे लिहितात. कादंबरीचा आवाका मागणारी संकल्पना कथेमध्ये आणि कथेची व्याप्ती असणारा विषय एखाद्या चुटक्यात संपवावा तशा त्यांच्या कथा वाटतात. त्यात विज्ञान असते, कथाही असते पण दोन्ही कावळ्या न आंघोळ केल्यासारख्या, घाईगर्दीने ओरबाडून काढल्यासारख्या वाटतात. चार ठाव जेवणाऐवजी तेवढे उष्मांक व तेवढी प्रथिने शरीरात पोचवणाऱ्या एखाद्या गोळीसारखी त्यांची कथा पोषक असते. पण स्वादिष्ट भोजनाचा आनंद संपूर्णपणे देणारी नसते. ती चटका लावत नाही. चुटपुट लावते'^{१७} अशा स्वरूपाच्या आरोपांविषयी घाटे म्हणतात, 'माझ्या विज्ञानकथा आणि कादंबरी काही आकारानं छोट्या असतात; याला तसेच कारण आहे. मी लिहायला लागलो तेव्हा मराठीत 'विज्ञानकथा', 'नवल' सारखी मासिके आणि रहस्यकथांची मासिकेच फक्त छापत होती. नारायण धारप गूढकथांकडे वळलेले होते. बाकी क्वचितच विज्ञानकथा छापल्या जात होत्या. अशा परिस्थितीत मी सामाजिक कथा लिहिता-लिहिता विज्ञानकथा लिहू लागलो होतो. त्या 'धनंजय', 'निशाचर', 'शर्विलक' अशा मासिकांमधून येत होत्या. त्या संपादकांची एकच अट असे, पाचशे ते सातशे शब्दांत कथा द्या. प्रकाशकांना विज्ञानकादंबरी किंवा विज्ञानकथा हे बालवाङ्मय वाटत होते. त्यामुळे ६४ पानं ही मर्यादा असे. खरे तर ४८ पानेच..... त्यामुळे कमीतकमी शब्दांत विज्ञानकथा लिहायचं कसब माझ्या अंगी बाणवावे लागले होते. त्याचा प्रभाव बरीचवर्षे माझ्या विज्ञानकथांवर राहिला.'^{१८}

अशाप्रकारचा बालसाहित्याचा आणि किमान शब्दात लेखन करण्याच्या घाटे यांच्या सवयीचा परिणाम त्यांच्या विज्ञानकादंबरीतील साचेबद्धपणाच्या रूपात दिसतो.

श्री. निरंजन घाटे यांच्या विज्ञानकादंबरीमध्ये विशेषत्वाने जाणवणारी बलस्थाने व मर्यादा यांचा अभ्यास केल्यानंतर या संपूर्ण अभ्यासाचे निष्कर्ष पुढे मांडले आहेत.

४.५ निष्कर्ष

१. निरंजन घाटे यांच्या विज्ञानकादंबऱ्यांमध्ये कालप्रवास, परग्रहावरील जीवसृष्टी या विज्ञानकादंबरीमध्ये बहुतांशवेळा वापरल्या जाणाऱ्या मध्यवर्ती आशयसूत्रांचा समावेश आहे तसा अतींद्रिय मानसशक्ती, मेंदूच्या रूपातील मानवी अस्तित्त्व, अशा वेगळ्या वैज्ञानिक कल्पनांचाही समावेश आहे.
२. घाटे यांच्या विज्ञानकादंबरीला मूलभूत-प्रचलित विज्ञानाचा आधार असला तरी प्रत्येक वैज्ञानिक कल्पनेचे संदर्भासह स्पष्टीकरण देणे ते आवश्यक मानत नाहीत, त्यामुळे कथानक अधिक ओघवते व परिणामकारक होते.
३. घाटे यांच्या कादंबरीची कथानके संपूर्ण विश्वाच्या पार्श्वभूमीवर निःसंदिग्धपणे भविष्यकाळात घडतात.
४. त्यांच्या मराठी विज्ञानकादंबरीतील पात्रचित्रणात वैविध्य आहे ते कादंबरीतील मानव किंवा मानवेतर प्राण्यांच्या, परग्रहावरील मानवसदृश्य प्राण्यांची शरीररचना, त्यांचा पोषाख, ते हाताळत असलेल्या वस्तू आणि त्यांच्या वर्तनाच्या वेगळ्या वैशिष्ट्यांचे वर्णन करतात.
५. घाटे यांच्या कादंबऱ्या थोडक्या शब्दांत लिहिलेल्या असल्याने पात्रांच्या व्यक्तिमत्त्वाचे विविध पैलू, वातावरणातील दृश्यात्मकता निर्माण करणारे बारकावे त्यांच्या कादंबरीत दिसत नाहीत.
६. आपल्या कादंबऱ्यांतील कथानकांमध्ये घाटे पृथ्वीचा प्राचीन इतिहास, पुराणे, दंतकथा यांचा प्रतीकात्मक उपयोग करतात.
७. घाटे यांच्या सुरूवातीला लिहिलेल्या विज्ञानकादंबऱ्यांचे स्वरूप कुमारांसाठी लिहिलेल्या विज्ञानाधारीत रहस्यमय कादंबरीका असे होते. त्यामुळे किमान शब्दांत कथानक मांडताना आशयसूत्रातील व्यामिश्रता नाहिशी होऊन साचेबद्ध उथळपणा आलेला दिसतो.
८. घाटे यांच्या विज्ञानकादंबरीलेखनाचा उद्देश वैज्ञानिक प्रगतीच्या मानवी जीवनावर, माणसांच्या परस्पर संबंधांवर होणाऱ्या परिणामांचे चित्रण करणे हा आहे. त्यामुळे त्यांच्या कादंबऱ्यांची कथानके मानवकेंद्रित आहेत.

९. विज्ञानकादंबरीमध्ये अज्ञात भविष्यकाळ व त्या काळातील कल्पित वैज्ञानिक प्रगतीमुळे, पात्रचित्रण व वातावरणनिर्मितीत वेगळेपण निर्माण होते. ते घाटे यांच्या कादंबरीत विशेषत्वाने दिसून येते.
१०. काळ व प्रसंगानुरूप भाषेतील विशेषनामांबरोबर वाक्प्रचार व म्हणी, शिव्या यांचेही बाह्यस्वरूप बदलत जाईल याची जाण त्यांच्या कादंबऱ्यांमधील भाषेत दिसून येते.
११. निवेदनासाठी त्यांनी आत्मनिवेदनात्मक, तृतीयपुरुषी सर्वसाक्षी निवेदन या दोन निवेदनपद्धतींचा वापर कथानकाच्या गरजेनुसार केला आहे.
१२. निरंजन घाटे यांच्या विज्ञानकादंबरीत विज्ञान आणि कादंबरीचा मानवकेंद्रीत आशय यांचा समतोल साधलेला असतो. वैज्ञानिक प्रगतीमुळे एखादे यंत्र कसे चालू शकते हे समजावून देण्यापेक्षा त्याचा मानवी जीवनावर, माणसांच्या परस्पर संबंधावर कसा परिणाम होईल याच्या चित्रणाला ते अधिक महत्त्व देतात.
१३. घाटे यांना असलेली विज्ञानकादंबरीच्या स्वरूपाची जाण व तिच्या निकषांमधून अभिप्रेत असलेला अर्थ त्यांच्या विज्ञानकादंबरीमधून प्रत्ययास येतो.

प्रकरण चौथे : संदर्भग्रंथ

१. घाटे, निरंजन; 'मराठी भाषेतील विज्ञानसाहित्य', विज्ञान, मराठी आणि विज्ञान वाङ्मय; पद्मगंधा प्रकाशन, पुणे, प्रथमावृत्ती - जाने. २०००; पृ. क्र. ३५, ३६.
२. घाटे, निरंजन; तत्रैव, पृ. क्र. ३४.
३. घाटे, निरंजन; तत्रैव, पृ. क्र. ३६.
४. घाटे, निरंजन; तत्रैव, पृ. क्र. ३७.
५. घाटे, निरंजन; मनोगत, जीवनचक्र; मनोविकास प्रकाशन, पुणे, प्रथमावृत्ती - फेब्रु. २००९; पृ. क्र. ४
६. घाटे, निरंजन; विज्ञानकथा, विज्ञानसाहित्य विश्व; अभिनुजा प्रकाशन, पुणे, प्रथमावृत्ती- डिसेंबर २००९; पृ. क्र. ८,९.
७. घाटे, निरंजन; कालयंत्राची करामत/कालयात्रा; वरदा बुक्स, पुणे, प्रथमावृत्ती - १९७५, दु. आ. ऑक्टोबर १९९५; रोहन प्रकाशन, मुंबई.
८. घाटे, निरंजन; मच्छर; वरदा बुक्स, पुणे, प्रथमावृत्ती - जून १९७५.
९. घाटे, निरंजन; युगंधर; मनोगत, मेहता पब्लिशिंग हाऊस, पुणे, प्रथमावृत्ती - नोव्हेंबर १९९८.
१०. घाटे, निरंजन; फिनिक्स; वरदा बुक्स, पुणे, प्रथमावृत्ती - जून १९७५.
११. घाटे, निरंजन; आक्रमण; मनोहर प्रकाशन पुणे, तिसरी आवृत्ती - सप्टेंबर १९९७.
१२. घाटे, निरंजन; साक्षात्कार; वरदा बुक्स, पुणे, दु. आवृत्ती - ऑक्टोबर १९९५.
१३. घाटे, निरंजन; संक्रमण; विजय प्रकाशन, नागपूर, दु. आ. जानेवारी १९९२.
१४. घाटे, निरंजन; वारस; चिंतामणि पब्लिशिंग हाऊस, पुणे-३० प्रथमावृत्ती - ऑगस्ट १९८४.
१५. घाटे, निरंजन; युगंधर; अभिजित प्रकाशन, नागपूर - २२, प्रथमावृत्ती - १९८५.

१६. घाटे, निरंजन; मराठीतील विज्ञानसाहित्य, विज्ञानसाहित्य आणि संकल्पना; संपा. कुलकर्णी व. दि., घाटे निरंजन, नीहारा प्रकाशन, प्र. आ. ऑक्टो. १९९०; पृ. क्र. ५२.
१७. फोंडके, बाळ; 'विज्ञानकथा: माझी संकल्पना, माझी अवलोकने', विज्ञानसाहित्य आणि संकल्पना; संपा. कुलकर्णी, व. दि., घाटे निरंजन, नीहारा प्रकाशन, प्र. आ. ऑक्टो. १९९०; पृ. क्र. १०७.
१८. घाटे, निरंजन; मनोगत; युगंधर; मेहता पब्लिशिंग हाऊस, पुणे-३०, प्रथमावृत्ती - नोव्हें. १९९८.

प्रकरण : पाच

श्री. लक्ष्मण लोंढे यांची विज्ञानकादंबरी

प्रकरण - ५

लक्ष्मण लोंढे यांची विज्ञानकादंबरी

- ५.१ लेखकाची भूमिका
- ५.२ लक्ष्मण लोंढे यांच्या विज्ञानकादंबरीची आशयसूत्रे / कथानक
  - ५.२.१ गिनिपिंग
  - ५.२.२ देवांसि जिवे मारिले
  - ५.२.३. गुंता
- ५.३ लक्ष्मण लोंढे यांच्या विज्ञानकादंबरीची वाङ्मयीन वैशिष्ट्ये
  - ५.३.१ व्यक्तिचित्रण
  - ५.३.२ वातावरण / पार्श्वभूमी
  - ५.३.३ भाषा आणि निवेदनशैली
- ५.४ लक्ष्मण लोंढे यांच्या विज्ञानकादंबरीची बलस्थाने व मर्यादा
  - ५.४.१ बलस्थाने
  - ५.४.२ मर्यादा
- ५.५ निष्कर्ष

मुख्य प्रवाहातील साहित्यात आपल्या वैविध्यपूर्ण लेखनाने श्री. लक्ष्मण लोंढे यांनी मानाचे स्थान मिळविले आहे; पण त्याबरोबरच ते जाणीवपूर्वक विज्ञानकथा-विज्ञानकादंबरी लेखन करतात. येथे त्यांच्या विज्ञानकादंबरीचा अभ्यास करून तिच्या वाङ्मयीन वैशिष्ट्यांचा शोध घेतला आहे.

श्री. लक्ष्मण लोंढे अनेक वर्षे सातत्याने साहित्यनिर्मिती करीत आहेत. त्यांनी कादंबरी, कथा, ललित लेख, प्रवासवर्णन, एकांकिका, वृत्तपत्रीय स्तंभलेखन, बालवाङ्मय असे अनेक वाङ्मयप्रकार यशस्वीरित्या हाताळले आहेत. विज्ञानसाहित्यातील त्यांचे योगदान महत्त्वपूर्ण आहे. विज्ञानकथा, विज्ञानकादंबरी लेखनाबरोबरच त्यांनी विज्ञानसाहित्याविषयी अभ्यासपूर्ण लेखन केले आहे. विज्ञान साहित्यावरील परिसंवाद, चर्चासत्रे यांना उपस्थित राहून त्यांनी वेळोवेळी आपले विज्ञानसाहित्याविषयीचे विचार मांडले आहेत. विज्ञानकथा, विज्ञानकादंबरी लेखक म्हणून त्यांना जशी मान्यता मिळाली आहे तसाच मान विज्ञानसाहित्याचे पथदर्शक अभ्यासक म्हणून त्यांना लाभला आहे. त्यांच्या कथांचे इंग्लिश, हिंदीसकट भारताच्या सुमारे आठ भाषांमध्ये अनुवाद झालेले आहेत. ‘भारतीय ज्ञानपीठ’, ‘नॅशनल बुक ट्रस्ट’ सारख्या अखिल भारतीय स्तरावरील आणि ‘पेंग्विन’ सारख्या जागतिक संस्थांनी त्यांच्या साहित्याचा अनुवाद प्रकाशित केला आहे. युनिव्हर्सिटी ऑफ कॅन्सासतर्फे प्रकाशित झालेल्या जगातील सर्वोत्कृष्ट विज्ञानकथांच्या संग्रहात त्यांची ‘दुसरा आइन्स्टाईन’ ही कथा समाविष्ट करण्यात आलेली आहे. या कथेचे नंतर जर्मन आणि चिनी भाषेतही अनुवाद झालेले आहेत. ‘इंडियन असोसिएशन फॉर सायन्स फिक्शन स्टडीज’ या कर्नाटकातल्या संस्थेने कानडीतून भाषांतर करण्यासाठी निवडलेल्या मराठी विज्ञानकथांमध्ये त्यांच्या ‘सरव्हायवल इनस्टिक्ट’ या कथेचा समावेश आहे. त्यांना विज्ञानसाहित्य आणि अन्य साहित्यलेखनासाठी चारवेळा राज्यशासनाचा उत्कृष्ट वाङ्मय पुरस्कार मिळाला आहे. आकाशवाणी व दूरदर्शनसाठी त्यांनी मराठी व हिंदीतून अनेक नाटके आणि मालिका यांचे राष्ट्रीय स्तरावर लेखन केले आहे. त्यांच्या विज्ञानसाहित्याचा मराठी व इंग्रजी पाठ्यपुस्तकांत समावेश झालेला आहे. विज्ञानसाहित्य आणि पर्यावरणीय समस्या हे श्री. लक्ष्मण लोंढे यांच्या जिज्ञासूच्या आणि अभ्यासाचे विषय आहेत. आपल्या ‘चैतन्य प्रतिष्ठान’ या संस्थेतर्फे ते पर्यावरणीय समस्यांविषयी व्याख्याने देतात, शिबिरांचे आयोजन करतात. भारतात अनेक ठिकाणी त्यांनी विज्ञानकथा कथनाचा अभिनव प्रयोग केला आहे.

त्यांचे ‘दुसरा आइन्स्टाईन’, ‘२२ जुलै १९९५’, ‘थॅक्यू मिस्टर फॅरॅडे’ असे अनेक विज्ञानकथासंग्रह आणि अन्य, ललित, माहितीपर भाषांतरीत साहित्य मोठ्या प्रमाणावर प्रकाशित झालेले असले तरी येथे मात्र मराठी विज्ञानकादंबरीच्या वाङ्मयीन अभ्यासाच्या दृष्टिकोणातून त्यांच्या मराठी विज्ञानकादंबऱ्यांचा विचार आणि अभ्यास केला आहे. त्यांच्या ‘गिनिपिग’,

‘देवासि जिवें मारिले’ आणि ‘गुंता’ या तीन विज्ञानकादंबऱ्यांच्या आधारे त्यांच्या विज्ञानकादंबरीच्या वाङ्मयीन वैशिष्ट्यांचा शोध घेण्याचा येथे प्रयत्न केला आहे. ‘आभाळ फाटलंय’ या त्यांच्या कादंबरीचा ‘विज्ञानकादंबरी’ म्हणून उल्लेख होत असला तरी सदर कादंबरीचा अभ्यास केल्यानंतर ती विज्ञानकादंबरीच्या गृहीत धरलेल्या निकषांनुसार विज्ञानकादंबरी ठरत नाही असे आढळून आले. ही कादंबरी म्हणजे जगाच्या वैज्ञानिक संशोधनाच्या इतिहासात घडलेल्या घटनांची ललित साहित्याच्या अंगाने मांडलेली कहाणी आहे. विज्ञानकादंबरीचे कथानक नेहमी अज्ञात काळात घडते. तिच्या कथानकाला व्यापणारी मानवी समस्या कल्पित वैज्ञानिक प्रगतीमुळे निर्माण झालेली असते. या विज्ञानकादंबरीच्या निश्चित केलेल्या निकषांनुसार ‘आभाळ फाटलंय’ चा विज्ञानकादंबरी म्हणून विचार करता येत नाही. लोंढे यांच्या विज्ञानविषयक व अन्य साहित्याची नोंद प्रकरणाच्या शेवटी संदर्भामध्ये केलेली आहे.

अभ्यासासाठी निवडलेल्या तीन विज्ञानकादंबऱ्यांची आशयसूत्रे, त्यांची वाङ्मयीन वैशिष्ट्ये आणि बलस्थाने व मर्यादा यांचा शोध घेण्याचा प्रयत्न या प्रकरणात केला आहे. लेखकाच्या कोणत्याही साहित्यकृतीतून त्याची जीवनदृष्टी व्यक्त होत असते. लेखकाचे अनुभवविश्व आणि मानवी जीवनाकडे पाहण्याचा त्याचा दृष्टिकोण यातून साहित्यनिर्मिती होत असते. या साहित्यनिर्मितीच्या स्वरूपावर लेखकाच्या भूमिकेचा सर्वात जास्त प्रभाव असतो. ‘कादंबरी’ या ललित वाङ्मयप्रकारातून जीवनाकडे पाहण्याची लेखकाची दृष्टी, त्याचे विचार व्यक्त होतात. त्यामुळे स्वयंप्रेरणेने लिहिल्या जाणाऱ्या या वाङ्मयप्रकारात लेखकाची भूमिका महत्त्वाची असते. म्हणूनच लक्ष्मण लोंढे यांच्या ‘विज्ञानकादंबरी’च्या अभ्यासाच्या सुरुवातीस त्यांची विज्ञानकादंबरीविषयीची भूमिका स्पष्ट केली आहे. लक्ष्मण लोंढे हे विज्ञानसाहित्यिक आणि विज्ञानसाहित्याचे अभ्यासक असल्याने त्यांनी या दोन्ही दृष्टिकोणातून आपली भूमिका वेळोवेळी मांडलेली आहे. त्यांच्या अशा लेखनाच्या आधारे पुढील भागात ‘लेखकाची भूमिका’ स्पष्ट केली आहे.

५.१ लेखकाची भूमिका -

कोणत्याही लेखकाच्या ललित वाङ्मयाचा अभ्यास करताना त्याच्या लेखनामागील प्रेरणांचा, त्याच्या भूमिकेचा विचार करणे अपरिहार्य असते. शास्त्रीय किंवा संशोधनपर लेखनात लेखकाच्या भावना, त्याच्या अनुभवविश्वाचा त्याच्या लेखनावर होणारा परिणाम, व्यक्त करण्याची पद्धत या गोष्टींना स्थान नसते. ललित वाङ्मयप्रकाराच्या बाबतीत मात्र लेखकाची अभिव्यक्त होण्याची पद्धत, त्याचे विचार आणि अनुभवविश्व यातून निर्माण होणारी भूमिका यांचा साहित्यकृतीच्या परिणामकारकतेवर, तिच्या वाङ्मयीन मूल्यावर निश्चितपणे परिणाम होतो.

‘विज्ञानकथा का? कशासाठी?’ या आपल्या छोट्याशा लेखात, लेखकाने ‘विज्ञानकथा’ या संज्ञेत अभिप्रेत असणाऱ्या विज्ञानकथा व विज्ञानकादंबरी या साहित्यप्रकारांच्या लेखनामागील प्रेरणा कशी निर्माण होते यासंबंधी विचार मांडले आहेत. ‘सासू-सून, नवरा-बायको, कुटुंबव्यवस्था, त्यामधील संबंध यांमुळे स्त्रीच्या कोंडलेल्या मनाचा आविष्कार साहित्यात होतो. मग कृत्रिम गर्भधारणा, अथवा विकृत घेतलेल्या रेंतापासून मातृत्व मिळणाऱ्या स्त्रीचं प्रतिबिंब साहित्यात नको का पडायला? मेंदूवर चाललेल्या संशोधनाचा मानवी व्यक्तिमत्त्वावर परिणाम होत नाही? अवयवांच्या दानातून कितीतरी नैतिक, सामाजिक, कायद्याचे प्रश्न उभे राहात आहेत. संगणक आपल्या आयुष्यात अवतरले आहेत. त्यांचा आणि विशेषतः त्यांच्यात काही बिघाड झाला तर त्यांनी केलेल्या चुकांचा परिणाम मानवी जीवनाशी निगडित नाही का? मानवानं उद्या मृत्यूवर विजय मिळवला तर त्याचा त्याच्या वैयक्तिक आणि सामूहिक जीवनावर काहीच परिणाम होणार नाही का? साहित्याच्या मुख्य धारेनं या बदलांकडे संपूर्ण दुर्लक्ष केलेलं आहे. त्यामुळेच विज्ञानकथेचा उदय झालेला आहे. विज्ञानकथा हा विज्ञानाच्या क्षेत्रातील बदल आणि मानवी जीवन यांना जोडणारा साहित्यिक पूल आहे.’^१ आसपासच्या परिसरात, समाजात, जगात घडणाऱ्या विविध घटना लेखक आपल्या संवेदनशील मनाने टिपतो आणि त्याच्या मनात उमटलेल्या विचारांचे, स्पंदनांचे प्रतिबिंब त्याच्या साहित्यात पडते. या शतकात घडलेल्या अनेक सामाजिक, राजकीय बदलांबरोबर विज्ञान-तंत्रज्ञान क्षेत्रातही क्रांतिकारक बदल घडले. या बदलांनी मानवी जीवन पार ढवळून टाकलेलं आहे. या बदलांमुळे माणसाचा स्वतःकडे व आजूबाजूच्या विश्वाकडे बघण्याचा दृष्टिकोणही बदलतो आहे. वैज्ञानिक प्रगतीमुळे मानवाच्या परस्परांशी असणाऱ्या कौटुंबिक-सामाजिक-राजकीय संबंधाचे स्वरूप बदलते आहे. त्यातून निर्माण होणारे ताण-तणाव आणि समस्या यांचे प्रतिबिंब साहित्यात उमटणे साहजिक आहे. वैज्ञानिक प्रगतीचा मानवी जीवनावर होणारा परिणाम कौटुंबिक-सामाजिक-राजकीय समस्या निर्माण करू लागणे हीच विज्ञानकथा-विज्ञानकादंबरी लेखनाची मूळ प्रेरणा आहे, असे श्री. लोंढे यांचे मत आहे.

या लेखाच्या सुरुवातीस ‘विज्ञानकथा’ कशी असावी यासंबंधीचे आपले विचार त्यांनी मांडले आहेत. ‘विज्ञानकथा ह्या लेखनप्रकाराची थोडी चमत्कारिक अवस्था आहे. एका अर्थी तो संकरित वाङ्मयप्रकार आहे. वैज्ञानिक संकल्पनेचा पाया अशा कथेला असलाच पाहिजे ही विज्ञानकथेची अट आहे. एखादी वैज्ञानिक संकल्पना कथानकाच्या गुंफणीत अशा रीतीनं एकजीव झालेली असली पाहिजे, की ती संकल्पना, ते सूत्र, तो धागा त्या कथेतून काढून टाकायचा ठरविला तर ती कथाच शिल्लक उरू नये. एका बाजूने विज्ञानकथेचा विज्ञानाशी एवढा घनिष्ट संबंध असतो, नातं असतं. दुसऱ्या बाजूला ती एक सुंदर, वाचनीय कथाही असणं तितकंच आवश्यक असतं. चांगल्या कथेला आवश्यक असे सगळे पैलूही त्या कथेत आलेच पाहिजेत, म्हणजेच भाषेचं सौंदर्य, सुंदर कथानक, व्यक्तिचित्रण, संवाद, कथेतील पात्रांचे मनोव्यापार, त्यांचे

विकार, विचार, त्यांचे परस्परसंबंध ह्या सर्वांची चांगल्या विज्ञानकथेत इतर कोणत्याही कथेइतकीच गरज असते.’^२ या विज्ञानकथेविषयीच्या विवेचनामध्ये ‘विज्ञानकथा’ या शब्दात लेखकाला विज्ञानकथा आणि विज्ञानकादंबरी या दोन्ही साहित्यप्रकारांचा समावेश अपेक्षित आहे. विज्ञानकथा अथवा विज्ञानकादंबरी ही वैज्ञानिक प्रगतीच्या सूत्रावर आधारलेली असणे त्यांना आवश्यक वाटते. मात्र कथा-कादंबरीतील विज्ञानाच्या मांडणीत वैज्ञानिक लेखाचा नेमकेपणा, ठोसपणा व सूत्रबद्ध रचना यांची अपेक्षा नाही. त्याऐवजी कथा कादंबरीत आढळणारी कथानक, व्यक्तिचित्रण, संवाद, भाषा आणि निवेदनशैलीची वाड्मयीन वैशिष्ट्ये विज्ञानकथा-विज्ञानकादंबरीत दिसून यावी असे त्यांना वाटते.

१९८३ साली झालेल्या ‘विज्ञानसाहित्य’ या विषयावरील चर्चासत्रास श्री. लक्ष्मण लोंढे विज्ञानसाहित्यिक व विज्ञानसाहित्याचे अभ्यासक म्हणून उपस्थित होते. या चर्चासत्रामध्ये, डॉ. नारळीकरांच्या ‘विज्ञानसाहित्य निर्मितीतील समस्या’ या निबंधावर चर्चा करताना त्यांनी विज्ञानसाहित्यलेखनाविषयीची आपली भूमिका ठामपणे स्पष्ट केली आहे. ‘यामध्ये विज्ञानकथा कोणी लिहावी, विज्ञानकथेचे स्वरूप कसे असावे, या प्रश्नांचा समावेश आहे. ‘डॉ. नारळीकर म्हणतात, ‘परंतु विज्ञानकथा केवळ त्याकाळी माहित असलेल्या किंवा प्रस्थापित झालेल्या वैज्ञानिक तथ्यांवरच आधारली असावी असे नाही.’ मी या त्यांच्या विधानाशी सहमत आहे. ‘पण जर लेखक स्वतः विज्ञानात मुरलेला असेल तर स्वतःच्या अनुभवावरून - पुढे विज्ञान कुठे जाईल-याचा अंदाज बांधून त्यावर कथा रचू शकतो’ या त्यांच्या नंतरच्या विधानासंबंधी मला काही खुलासा पाहिजे आहे. पहिली गोष्ट ‘जर लेखक विज्ञानात मुरलेला असेल,’ म्हणजे लेखक विज्ञानात मुरलेला असण्याची आवश्यकता आहे काय?..... मी स्वतः विज्ञानात मुरलेला नाही. माझी पहिली डिग्री विज्ञानाची आहे. फक्त एवढेच की त्याच्यानंतर मी विज्ञानाचे काही विद्यापीठीय शिक्षण घेतलेले नाही. जे काही वाचन असतं ते ‘पॉप्युलर सायन्स’ च्या दृष्टीने असतं. तेव्हा आता पुढे विज्ञान कुठे जाईल ह्याचा अंदाज दोन प्रकारे बांधता येईल असे मला वाटते. एक वैज्ञानिक स्वतः बांधू शकतो आणि एक माझ्यासारखा कल्पनाविलास करणारा माणूस बांधू शकतो..... पुढल्या कल्पनेच्या भराऱ्या मांडण्याचे स्वातंत्र्य सायंटिस्ट नसलेल्या लेखकांनासुद्धा मिळावे आणि त्यांच्याही कथा विज्ञानकथा मानल्या जाव्यात..... विज्ञानकथा हा एक लवचिक प्रकार असावा, त्याला विज्ञानाच्या कसोट्या न लावता विज्ञानाचा आधार असला, पुसटसा आधार असला, तरीसुद्धा त्याला विज्ञानकथा म्हणायला हरकत नसावी. जोपर्यंत ती कथा आहे.’^३

येथे लोंढे यांनी विज्ञानसाहित्यिक हा वैज्ञानिकच असण्याची आवश्यकता नाही. तसेच विज्ञानकथा-कादंबरीतील विज्ञानाचे स्वरूप काल्पनिक असते, त्याला प्रचलित विज्ञानाचा आधार असणे आवश्यक असले तरी विज्ञानसाहित्याचे मूल्यमापन करण्यासाठी वैज्ञानिक निकष

लावणे योग्य ठरणार नाही. विज्ञानकथा-कादंबरीचे मूल्यमापन साहित्यिक निकषांच्या आधारेच केले जाऊ शकते. अशी आपली भूमिका स्पष्टपणे मांडली आहे. ‘जागतिक विज्ञानसाहित्य: उद्गम आणि विकास’ या आपल्या निबंधात लोंढे यांनी जागतिक विज्ञानसाहित्याचा थोडक्यात आढावा घेतला आहे. त्यामध्ये त्यांनी वेगवेगळ्या इंग्लिश, अमेरिकन विज्ञानसाहित्यिकांनी केलेल्या ‘विज्ञानसाहित्या’च्या व्याख्यांचा उल्लेख केला आहे. यामध्ये ह्यूगो जर्नस्बॅक यांनी केलेल्या व्याख्येचा समावेश आहे. ते म्हणतात, ‘जर्नस्बॅकने आणखी एक महत्त्वाचे काम केले. त्याने प्रथमच विज्ञानकथेची व्याख्या केली. त्याच्या मते विज्ञानकथा ही एक रंजक गोष्ट असते. त्यात वैज्ञानिक सत्यांची पेरणी केलेली असते. तसेच संभाव्य भविष्याचे चित्रही रंगवलेले असते. त्यामुळे अशी कथा फक्त मनोरंजनाचेच काम करीत नाही, तर प्रबोधनाचे कामही करते..... अर्थात जर्नस्बॅकने विज्ञानकथेच्या माथी मारलेले प्रबोधनाचे आणि भविष्यकथनाचे ओझे, इंग्लिश विज्ञानकथांनी आणि नारळीकरांनी विज्ञानकथांच्या खांद्यावर टाकलेली विज्ञान शिक्षणाची जबाबदारी भावी वाटचालीत मराठी विज्ञानकथांनीही बऱ्याच प्रमाणात फेकून दिलेली आढळते.’^४ लक्ष्मण लोंढे यांना विज्ञानप्रसार अथवा विज्ञानविषयक प्रबोधन करण्यापेक्षा नव-नवीन संशोधनाचा विज्ञान-तंत्रज्ञानाच्या विकासावर आणि मानवी समाजावर काय परिणाम होईल याचे चित्रण विज्ञानकथा अथवा विज्ञानकादंबरीमध्ये आले पाहिजे असे वाटते. त्यांच्या विज्ञानकादंबऱ्यांपेक्षा विज्ञानकथांची संख्या जास्त आहे. पण त्यांच्या विज्ञानसाहित्यअभ्यासकाच्या भूमिकेमुळे या मोजक्या विज्ञानकादंबऱ्या साहित्यमूल्याच्या दृष्टीने श्रेष्ठ ठरल्या आहेत. त्यांच्या मानवकेंद्रित साहित्यिकाच्या भूमिकेचा प्रभाव या कादंबऱ्यामध्ये दिसून येतो.

लक्ष्मण लोंढे यांच्या विज्ञानकादंबरीच्या वाङ्मयीन वैशिष्ट्यांचा शोध घेण्यासाठी प्रथम त्यांच्या कादंबऱ्यांच्या आशयसूत्र / कथानकांचा अभ्यास केला आहे, तो प्रकरणाच्या या पुढील भागात मांडला आहे.

५.२ लक्ष्मण लोंढे यांच्या विज्ञानकादंबऱ्यांची आशयसूत्रे / कथानके -

श्री. लोंढे यांची विज्ञानकादंबरीलेखनामागील भूमिका अभ्यासल्यानंतर त्यांच्या विज्ञानकादंबरीचा वाङ्मयीन अभ्यास करण्यासाठी तिची आशयसूत्रे / कथानके अभ्यासणे आवश्यक ठरते. त्यासाठी त्यांच्या विज्ञानकादंबरीच्या आशयसूत्रातील विज्ञानाचे स्वरूप, लेखकाला अभिप्रेत असणाऱ्या मानवकेंद्रीत दृष्टिकोणाचे स्वरूप, कथानकाची मांडणी, या मुद्द्यांच्या आधारे त्यांच्या कादंबरीच्या कथानकाचा अभ्यास केला आहे.

५.२.१. ‘गिनिपिग’^५-

लक्ष्मण लोंढे व श्रीनिवास कशाळीकर या दोघांनी मिळून ‘गिनिपिग’ या कादंबरीच्या कथानकाची रचना केली आहे. वैज्ञानिक प्रगतीतून विकसित होणारे नवे संशोधन मानवी जीवनावर

कोणते परिणाम घडवून आणेल, हे त्याचा वापर करणाऱ्या मानवावरच अवलंबून आहे. कोणतेही संशोधन अथवा त्यातून निर्माण होणारी साधने चांगली किंवा वाईट नसतात, माणूस त्याचा कसा उपयोग करतो यावर त्या संशोधनाचे चांगले अथवा वाईट परिणाम अवलंबून असतात. हा या कादंबरीतील आशयसूत्राचा गाभा आहे.

‘गिनिपिग’ शास्त्रीय प्रयोगांसाठी वापरला जाणारा प्राणी. माणसाचा जर ‘गिनिपिग’ म्हणून वापर केला गेला तर त्यातून कोणते नैतिक, सामाजिक प्रश्न उभे राहू शकतील याचे यथार्थ दर्शन या कादंबरीच्या कथानकातून घडते.

ए. टी. कुलकर्णी म्हणजे - एट्या हा अतिशय बुद्धिमान, तर्कशुद्ध मूलगामी विचार करण्याची क्षमता असलेला एक पत्रकार आहे. अतिसामान्य आर्थिक स्थितीतही आनंदाने जगणाऱ्या एट्याला जवळचे नातेवाईक नाहीत पण समाजाच्या सर्व थरातले अनेक मित्र आहेत. प्रेमा नावाच्या मुलीवर त्याचे प्रेम आहे पण तिच्या कौटुंबिक अडचणींमुळे त्यांचे लग्न होऊ शकलेले नाही, मैत्री मात्र कायम आहे. सुभाष हा एट्याचा मित्र न्यूरोफिजिऑलॉजिस्ट आहे. त्याची नावारूपाला आलेली पॅथॉलॉजी लॅब आहे. त्याचे मेंदूवरील संशोधनाचे प्रयोग मांजरावर सुरू आहेत. विश्वनाथ हा इलेक्ट्रॉनिक इंजिनिअर सुभाषचा मित्र आहे. त्यामुळे एट्या आणि विश्वनाथची एकमेकांशी ओळख आहे. विश्वनाथ सुभाषला त्याच्या मूळ संशोधनापासून परावृत्त करतो व त्याच्या तोपर्यंतच्या प्रयोगातून आलेले निष्कर्ष आणि आपले इलेक्ट्रॉनिक्सचे ज्ञान यांची सांगड घालून, माणसांना दिलेल्या सूचनांप्रमाणे वागण्याची प्रेरणा मिळावी असे संशोधन करतो. या संशोधनाचा वापर करून ते एका शेटर्जीकडून हिरे मिळवतात, एका दुय्यम दर्जाच्या नटीकडून शरीरसुख मिळवतात. सुभाष आपल्या एका प्राध्यापकांना विचित्र वागायला लावून त्यांची बदनामी करून त्यांनी पूर्वी केलेल्या आपल्या अपमानाचा बदला घेतो. ही सगळी दुष्कृत्ये करीत असताना पोलीस, पत्रकार व सामान्य लोकांचे लक्ष श्रीमंतांचे अध्यात्मिक गुरू जगदीश, संशयास्पद कामे करणारे अरब यांच्याकडे वेधले जाईल याची ते पूरेपूर काळजी घेतात.

एट्याला आपल्या मित्राच्या संशोधनाविषयी जुजबी माहिती असते. त्याच्या तर्कसंगत विचार करण्याच्या पद्धतीमुळे अशाप्रकारचे गुन्हे सुभाष करीत असलेल्या संशोधनाच्या पुढच्या टप्प्यावर शक्य होतील असा आपला संशय तो सुभाष-विश्वनाथकडे बोलून दाखवतो; त्यांनी यात लक्ष घालावे असे सुचवतो, त्याला आपल्या मित्राचा मुळीच संशय आलेला नसतो. पण त्यामुळेच सुभाष व विश्वनाथ सावध होतात. समाजातील अंधश्रद्धांच्या प्रभावामुळे सारे घडते आहे असे मानणारे पत्रकार आचार्य जगदीशांवर संशय घेतील तर पोलीस परक्या अरब नागरिकांना संशयित आरोपी बनवतील याची या दोन संशोधकांना खात्री असते. पण तीव्र, सामाजिक जाणीव आणि मूलगामी विचारशक्ती असणाऱ्या एट्याला आपले गुन्हे लक्षात येतील म्हणून ते त्याचाच गिनिपिग

बनवण्याचे ठरवतात. एट्याच्या आपल्यावरील विश्वासाचा फायदा घेऊन सुभाष खोट्या सबबीखाली त्याच्या पाठीत त्याला नियंत्रित करण्यास उपयोगी असा डाय घुसवतो. विश्वनाथ एट्याविषयी काळजीचे नाटक करून 'प्रेमा'च्या अंधश्रद्धांचा फायदा घेऊन फोटोइलेक्ट्रिक सेल असलेला ताईत तिच्याकरवी एट्याच्या गळ्यात घालण्याचा प्रयत्न करतो. योगायोगाने प्रेमाकरवी तो विशिष्ट ताईत एट्याच्या गळात घातला जात नाही, प्रेमाने स्वतः चुकून तो ताईत घातलेला असतो. तिच्या फीट्स येण्याच्या आजारपणामुळे तिच्या वैद्यकीय तपासणीदरम्यान ताईताचे वेगळेपण उघडकीस येते. एट्याच्या तर्कशुद्ध विचारसरणीला सर्व घटनांची संगती लागते. वास्तव लक्षात येताच सामाजिक जाणीवेचं भान ठेऊन एट्या पोलिसांमार्फत कायदेशीर मार्गाने सुभाष आणि विश्वनाथला त्यांच्या गुन्ह्यांची शिक्षा देण्याचे ठरवितो. पत्रकार एट्याने पुरावे दिल्यानंतर पोलीस सुभाषच्या लॅबवर धाड टाकून सुभाष आणि विश्वनाथला अटक करतात. पण तरीही वकीलांना भरपूर पैसे चारून आपण यातून सुटू असा आशावाद विश्वनाथ व्यक्त करतो. अशा स्वरूपाचा गुन्हा घडू शकेल हेच गृहीत नसल्याने आपल्याला कोणतीही कडक शिक्षा होणार नाही याविषयी त्याची खात्रीच असते. अशा स्वरूपाचे कथानक या कादंबरीमध्ये आले आहे.

‘मेंदूवरील संशोधनाने जर माणसांच्या कृतींवर नियंत्रण मिळविणे शक्य झाले’ तर या संशोधनामुळे कोणत्या समस्या निर्माण होऊ शकतील हे वैज्ञानिक सूत्र या कादंबरीच्या कथानकाचा पाया आहे. हे वैज्ञानिक सूत्र काढून टाकले तर कादंबरीचे कथानकच नाहीसे होईल. भविष्यकाळात होऊ शकणाऱ्या या वैज्ञानिक संशोधनाचा मानवी जीवनावर, माणसांच्या परस्पर संबंधावर, समाजावर, संशोधकांवर, त्यांच्या नैतिकतेवर कोणता परिणाम होऊ शकेल याचे प्रत्येकारी चित्रण या कादंबरीत आले आहे. माणसाच्या मेंदूवर कसे नियंत्रण मिळवता येईल त्यासाठी कोणते प्रयोग करावे लागतील याची शास्त्रीय माहिती लेखकाने येथे तपशिलवार दिलेली नाही. मात्र या संशोधनाचा समाजातील वेगवेगळ्या घटकांवर कोणता परिणाम होऊ शकेल याचे प्रभावी चित्रण केले आहे. पोलीस, पत्रकार, उच्चभ्रू श्रीमंत, तथाकथित उच्चशिक्षित, उच्चभ्रूंचे ढोंगी अध्यात्मिक गुरू, सामान्य स्त्री-पुरूष, विद्यार्थी यांच्यावरील परिणामांचे स्वरूप कसे असू शकेल याचे वास्तवदर्शी चित्रण येथे आले आहे. सामाजिक-राजकीय व्यवस्था, न्यायव्यवस्था या सर्वांवर अशा संशोधनाचा कोणता परिणाम होऊ शकेल त्यातून कोणते प्रश्न निर्माण होतील याचे प्रभावी चित्रण लेखकाने केले आहे. लोंढे यांनी स्विकारलेल्या मानवकेंद्रीत भूमिकेशी सुसंगत अशीच या कादंबरीच्या आशयसूत्र / कथानकाची रचना आहे.

कथानकाची मांडणी वाचकांच्या मनाची पकड घेणारी आहे. कादंबरीच्या आशय-अभिव्यक्तीमध्ये आढळणारी व्यामिश्रता, जीवनानुभांची सखोलता ही या कादंबरीच्या कथानकाची वैशिष्ट्ये ठरतील. कथानकातील सर्व घटना-प्रसंगांमध्ये एकंदर कथानक रचनेत सुसंगती आहे. लेखकाने कथानकाची अतिशय प्रभावी आणि वाचकांना विचारप्रवृत्त करणारी तर्कशुद्ध मांडणी

केली आहे.

५.२.२ 'देवासि जिवें मारिले'^६-

विश्वाचे अनादी-अनंत रूप लक्षात घेता, विश्वात कुठेरी मानवापेक्षा प्रगत संस्कृती असेल असे गृहीत धरले तर भविष्यात अशा प्रगत संस्कृतीचे प्रतिनिधी पृथ्वीपर्यंत पोहोचण्याचा प्रयत्न करतील अशी कल्पना करून या कादंबरीच्या कथानकाची रचना करण्यात आली आहे. असे प्रगत जीव जेव्हा मानवाशी संपर्क साधण्याचा प्रयत्न करतील तेव्हा पृथ्वीवरील संशोधकांची, सामान्य माणसांची, राज्यकर्त्यांची, स्वतःला एक सदैव जागृत घटक मानणाऱ्या पत्रकारांची कोणती प्रतिक्रिया होईल, प्रत्येकजण आपली प्रतिक्रिया कोणत्या प्रकारे व्यक्त करू शकेल याचे चित्रण या कादंबरीत आले आहे. या कादंबरीची निर्मिती लक्ष्मण लोंढे व चिंतामणी देशमुख यांनी संयुक्तपणे केली आहे.

डॉ. विद्याधर वाचस्पती हे एक नामांकीत भारतीय शास्त्रज्ञ आहेत. अमेरिकेत त्यांनी रेडिओलहरीविषयी संशोधन केले आहे. मायदेशी परतल्यानंतरही भारतीय संशोधन संस्थेत नीलकंठ या संशोधक सहकाऱ्याच्या मदतीने त्यांचे संशोधन सुरू आहे. विविध देशात आढळणाऱ्या पुरातन संस्कृतींचा अभ्यास हा त्यांच्या विशेष आवडीचा विषय आहे. आधुनिक संशोधन करीत असतानाही मानव विकसित होण्यापूर्वी, पृथ्वीवर प्रगत संस्कृती अस्तित्वात असावी असा त्यांचा तर्क आहे. या प्रगत संस्कृतीच्या प्रतिनिधींनाच तत्कालीन अविकसित मानव देव मानत असावेत अशी त्यांच्या मनाची धारणा आहे. नीलकंठ या त्यांच्या सहकाऱ्याला अचानकपणे वेगळ्या अज्ञात तरंगलांबीचे संदेश अंतराळातून मिळतात. दोघेही त्या संदेशांचा अर्थ लावण्याचा प्रयत्न करतात पण त्यांना यश येत नाही. शेवटी या संदेशांविषयी अन्य शास्त्रज्ञांना व आपल्या पूर्वीच्या जेष्ठ सहकाऱ्यांना ते माहिती देतात. अमेरिकन शास्त्रज्ञांच्या सहभागामुळे अमेरिकन सरकार त्यामध्ये सक्रीय होते. मग श्रेयासाठी अमेरिकन सरकार, वाचस्पती आणि नीलकंठ यांना गुप्ततेच्या अटी घालून अमेरिकेत स्थानबद्ध करते. दरम्यानच्या काळात हे रेडिओ-संदेश सूर्यमालेत प्रवेश करणाऱ्या एका परक्या अंतराळयानाकडून येत असल्याचे निश्चित होते. संदेशाचा अर्थ लागलेला नसतो आणि हे परके अंतराळयान पृथ्वीच्या जवळ येत असते. अशावेळी अमेरिका आणि रशिया हे अंतराळविज्ञानात मक्तेदारी असलेले देश परस्परांच्या सहकार्याने परकीय जीवांपासून होणारा धोका टाळण्याचे ठरवतात. अविकसित आणि विकसनशील देशांना, भारतालाही या पृथ्वीच्या इतिहासातील महत्त्वपूर्ण घटनेची माहिती नसते. परके प्रगत जीव धोकादायक आहेत, या विचाराने त्रस्त राज्यकर्ते ते परके यान अंतराळातच नष्ट करण्याचा निर्णय घेतात. वाचस्पती संदेशांचा अर्थ लावण्याचा आटोकाट प्रयत्न करीत असतात. ते परके यान अण्वस्त्र स्पर्धेत गुंतलेल्या मानवाला जागृत करण्यासाठी, शुभसंदेश घेऊन येत आहे असे त्यांना ठामपणे वाटत

असते. त्या परक्यांना नष्ट करण्याच्या निर्णयापासून वाचस्पती अनभिज्ञ असतात. पृथ्वीच्या इतिहासातील अशी महत्त्वपूर्ण घटना घडत असताना प्रगत देशांच्या काही मोजक्या प्रतिनिधींव्यतिरिक्त सगळे जग आपापल्या कामात मग्न असते. शेवटी परके यान पृथ्वीपासून सुरक्षित अंतरावर असताना पृथ्वीवरील दूरनियंत्रित यानांचा उपयोग करून ते अंतराळातच नष्ट केले जाते. त्यानिमित्ताने सोविएत युनियन व अमेरिका हे परस्परांचे कट्टर शत्रू असलेले प्रगत देश एकत्र येतात. परके यान नष्ट करून पृथ्वीला आपण वाचविले असे जाहीर निवेदनातून अभिमानाने सांगतात. भारतीय शास्त्रज्ञ वाचस्पती मात्र हा धक्का सहन करू शकत नाहीत. परक्या प्रगत सजीवांचे हेतू निश्चितपणे चांगले असतील, आपण अज्ञानाने त्यांचा नाश केला देवासमान प्रगत जीवांविषयी संशोधनाची संधी दवडली याचे त्यांना फार वाईट वाटते. ज्याप्रमाणे पुराणातील देव पूजेने खूष होतात व वाईट वर्तनाची शिक्षा करतात त्याप्रमाणेच हे 'देव' ही पृथ्वीवर हल्ला करून पृथ्वीवासियांच्या चुकीची शिक्षा देतील असे त्यांना वाटते. यासंदर्भात आपण काहीच करू शकलो नाही. आपली भावी पिढी आपल्याला माफ करणार नाही या भावनेने अतिशय दुःखी आणि भ्रमिष्ट बनतात.

कादंबरीतील समस्या ही वैज्ञानिक विश्वाबरोबरच वैज्ञानिक प्रगतीचे समाजावर होणारे परिणाम अधोरेखित करणारी आहे. प्रगत परकीय सजीवांच्या येण्याची नुसती चाहूल लागताच, स्वतःला अतिप्रगत आणि सुसंस्कृत समजणाऱ्या माणसाची किती तारांबळ उडू शकेल याचे चित्रण येथे आले आहे. कोणत्या ही घटनेमागचे जाणून घेण्याची इच्छा म्हणजे वैज्ञानिक दृष्टिकोण. काही वेळा वैज्ञानिक प्रबळ राजकीय व्यवस्थेपुढे हतबल होतात आणि वैज्ञानिक-दृष्टिकोणाला पारखे होतात. वैज्ञानिक प्रगतीमुळे दळणवळणाच्या साधनांनी जग जवळ आले आहे पण त्यामुळे समस्या कमी होण्याऐवजी त्यांचे स्वरूप अधिकच क्लीष्ट बनत चालले आहे. अशावेळी मूलगामी विचार करणारा वैज्ञानिक दृष्टिकोण बाळगणे मानवजातीच्या सर्वकष प्रगतीसाठी गरजेचे आहे या प्रमुख आशयसूत्रावर हे कथानक आधारलेले आहे. वैज्ञानिक प्रगतीच्या स्थूल आणि सूक्ष्म परिणामांनी कथानक व्यापलेले आहे. कथानकातून वैज्ञानिक सूत्र त्याचे परिणाम काढून टाकण्याचा प्रयत्न केला तर कथानकच नाहीसे होईल.

मानवाने साधलेल्या वैज्ञानिक प्रगतीची जाणीव करून देणे हा कादंबरीतील कथानकाचा उद्देश नाही. तर वैज्ञानिक प्रगतीच्या संभाव्य परिणामांचा समाजाच्या वेगवेगळ्या थरातील माणसांवर कोणता परिणाम होईल याचे चित्रण लेखकाने प्रत्ययकारीपणे केले आहे. लेखकाचा विज्ञान-तंत्रज्ञानातील संकल्पनांच्या स्पष्टीकरणापेक्षा मानवी जीवनाचे, माणसांच्या परस्पर-संबंधांचे चित्रण करण्यावर जास्त भर आहे.

परके यान पृथ्वीकडे येणे, त्याआधी कृत्रिम संदेश पृथ्वीपर्यंत पोहोचणे या घटना पृथ्वीवरील मानवाच्या इतिहासात अभूतपूर्व आहेत. त्यांची माहिती वैज्ञानिकांच्या विश्वात बंदीस्त

राहणे शक्य नाही. ही माहिती जेव्हा राजकीय व्यवस्था, प्रसिद्धी माध्यमे यांच्यापर्यंत पोहोचेल तेव्हा त्यांची प्रतिक्रिया काय असेल, पृथ्वीवरील सर्व मानवजात यामध्ये कशी ओढली जाईल याची लेखकाने तर्कसुसंगत मांडणी केली आहे. विविध घटना-प्रसंगांना सखोल-तर्कशुद्ध चिंतनाची जोड दिली आहे. मानवी स्वभावाच्या वेगवेगळ्या वैशिष्ट्यपूर्ण पैलूंचे चित्रण पात्रे, प्रसंग यांच्या माध्यमातून तपशिलवारपणे केले आहे. कथानकाची जागतिक पार्श्वभूमी लक्षात घेऊन आशयसूत्राचा परिणाम होईल अशा सर्व घटकांची लेखकाने सारख्याच गांभीर्याने दखल घेतली आहे. कथानक काल्पनिक असले तरी त्याची वास्तवाशी सांगड घालण्याचा प्रभावी प्रयत्न केला आहे.

५.२.३ 'गुंता'®-

‘मानवी क्लोनिंगचे प्रयत्न झाले आणि ते यशस्वी झाले तर त्याचे समाजावर कोणते परिणाम होऊ शकतील’ हा या कादंबरीच्या आशयसूत्राचा गाभा आहे. मेंढीसारख्या प्राण्यावर क्लोनिंगचा यशस्वी प्रयोग झाल्यानंतर असेच प्रयोग मानवाच्या बाबतीत करण्याचा मोह या क्षेत्रातील संशोधकांना होईल. यातून असा प्रयत्न करणारे संशोधक, ज्याच्या पेशीपासून क्लोनिंग केलं जाईल तो माणूस, तयार झालेला क्लोन मानव, त्या दोघांचे कुटुंबीय, जवळचे नातेवाईक आणि समाज, या सर्वांवर अशा प्रयोगाचे काय परिणाम होऊ शकतील याचे दर्शन लेखकाने ‘गुंता’ या कादंबरीत घडविले आहे.

डॉ. संदीप अग्रवाल आणि डॉ. नलिनाक्षन हे दोन संशोधक काहीतरी क्रांतिकारी संशोधन करण्याच्या उद्देशाने मानवी क्लोनिंगचे प्रयोग करण्याचे निश्चित करतात. जेव्हा ते असे प्रयोग करण्याचे ठरवतात तेव्हा मानवी क्लोनिंगवर भारतातच नव्हे तर जगातही कुठे बंदी आलेली नसते. क्लोन मेंढी डॉलीचा अलिकडेच जन्म झालेला असतो आणि प्राण्यांच्या क्लोनिंगविषयी जगभरातल्या संशोधकांचे वेगवेगळे प्रयोग चालू असतात. डॉ. संदीप हे आपल्या संशोधनसंस्थेत कृत्रिम गर्भधारणेच्या कायद्याने अधिकृत असलेल्या पद्धतीचा वापर करून वंध्या स्त्रियांना मातृत्व प्रदान करत असतात. नलिनाक्षन हे पशुवैद्यकात संशोधन केलेले महत्त्वाकांक्षी संशोधक संदीपच्या संशोधनसंस्थेचा आपल्या संशोधनासाठी उपयोग करण्यास राजी होतात. ते आपल्या पत्नीला कोणतीही कल्पना न देता तिच्या काही टेस्ट करण्याच्या बहाण्याने तिच्या शरीरातील अंडे तिच्या नकळत काढून घेतात. ते अंडे आणि आपल्या शरीरातील एक पेशी यांचा वापर करून क्लोन केलेले फलित अंडे डॉ. संदीपकडे कृत्रिम गर्भधारणेचा पर्याय अजमावण्यासाठी आलेल्या स्त्रीच्या गर्भाशयात वाढू देतात. डॉ. संदीपव्यतिरिक्त या प्रयोगांची माहिती कोणालाही नसते. ज्या स्त्रीच्या गर्भाशयात हे क्लोन अंडे वाढते त्या सुमित्रा वायकूळ नावाच्या स्त्रीला किंवा तिच्या पतीला ते बाळ आपल्यापासूनच फक्त कृत्रिमरित्या फलन करून बनले आहे असे वाटत असते. अशाच आणखी नऊ स्त्रियांच्या बाबतीत नलिनाक्षन यांनी हा प्रयोग केलेला असतो पण तो अयशस्वी ठरतो. नऊ

जर्णीच्याबाबत आपला प्रयोग अयशस्वी ठरला आहे याची त्यांना माहितीही मिळते, पण श्री. वायकूळ अचानक मरण पावल्याने आणि सुमित्राने पत्ता बदलल्याने दहाव्या केसच्या बाबतीत काय झाले आहे याची माहिती या संशोधकांना मिळत नाही. कालांतराने ते आपले असे प्रयोग थांबवतात. दरम्यानच्या काळात देशात आणि जगातही या विषयावर भरपूर विचारमंथन होऊन मानवी क्लोनिंगवर बंदी आलेली असते.

नलिनाक्षनचा सफल प्रयोग क्लोन मुलगा मकरंद योगायोगाने नलिनाक्षनची पत्नी सुधाला पाहतो व त्याला तिची प्रचंड ओढ वाटू लागते. वीस-बावीस वर्षांच्या मकरंदला बेचाळीस वर्षांची सुधा आपली पूर्वजन्मीची पत्नी असावी असे वाटू लागते, आपण जिला आई म्हणतो ती आपली आई नाही असेही वाटू लागते. तो अस्वस्थपणे सुधा नलिनाक्षनच्या मागे-मागे फिरू लागतो. त्याला सुधाविषयी जी ओढ वाटते, तिचे कारण त्याला समजत नाही, आईच्या वयाच्या स्त्रीविषयी अशी ओढ वाटणे त्याच्या सुसंस्कारीत मनाला रूचत नाही, स्वतःची लाज वाटते पण ती अनाकलनीय ओढ वाढतच जाते. सुमित्रा मकरंदची आई अस्वस्थ होते आणि आपल्या मृत पतीच्या मित्राला-आशुतोषला-मकरंदच्या विचित्र वागण्याविषयी सांगते, त्याच्या जन्माचे तिला माहीत असलेले रहस्यही सांगते. आशुतोष हा प्रगल्भ विचारांचा विज्ञान वार्ताहर होता. तो मकरंदच्या अशा विचित्र वागण्यामागील शास्त्रीय कारणे शोधण्याचा प्रयत्न करतो. त्याचवेळी सुधाच्या तक्रारीमुळे नलिनाक्षनचे मकरंदकडे लक्ष वेधले जाते. मकरंदला भेटल्यानंतर तो आपला 'क्लोन' आहे याबाबत त्यांची खात्री पटते. आपल्या संशोधनाच्या यशस्वितेमुळे ते अतिशय आनंदित होतात. मकरंदला चुचकारून आपल्या घरी बोलावतात, धीर देतात. त्याच्या शरीरातील काही पेशींचा नमुना घेऊन आपल्या संशोधनाच्या यशस्वितेची खात्री करून घेतात. आशुतोष सुमित्राकडून मिळालेल्या माहितीच्या आधारे डॉ. संदीप व डॉ. नलिनाक्षनच्या प्रयोगांची पूर्ण माहिती मिळवतो, पुरावे गोळा करतो. कायदेशीर मार्गाने या दोन संशोधकांना शिक्षा व्हावी, मकरंद, सुमित्रा, सुधा यांना न्याय मिळावा मकरंदच्या बाबतीत झालेला नात्यांचा गुंता सुटावा असा प्रयत्न करतो. त्याने गोळा केलेले पुरावे, त्याचे पत्रकार असणे आणि तर्कशुद्ध ठाम भूमिका या कारणांमुळे पोलीस ऋरवाईला तयार होतात. नलिनाक्षन व संदीप यांना पोलीस अटक करतात. दरम्यानच्या काळात त्रस्तुस्थिती माहीत झालेल्या सुमित्रा, मकरंद आणि सुधाचे भावनाविश्व उध्वस्त होते. सुधा, सुमित्रा आपल्याला न सांगता आपला एक प्रयोगसाधन म्हणून वापर झाला म्हणून दुःखी होतात. मकरंदची तर फारच कुचंबणा होते, आपल्याला लहानाचा मोठा करणारी सुमित्रा आपली आई की जेच्या अंड्यापासून जन्म झाला ती सुधा आपली आई? सुधा आपली पत्नी असेल तर तिची मुलगी रेवती आपली कोण? आपण नलिनाक्षन आहोत तर डॉ. नलिनाक्षन आपले कोण? असे अनेक प्रश्न मकरंदला सतावतात. जेव्हा आपण प्रयोग केले तेव्हा अशा प्रयोगांना कायद्याने बंदी व्हाती. त्यामुळे आपण काहीही गंभीर शिक्षा न होता यातून सुटू याची संदीप व नलिनाक्षनला

खात्री असते. पण अनेकांच्या जीवनात नात्यांचा गुंता करणारा हा प्रयोग नलिनाक्षनच्या मनाला सदसद्विवेकबुद्धीची टोचणी लावतो.

‘मानवी क्लोनिंग’ झालेच तर निर्माण होणारे वैयक्तिक, सामाजिक आणि सांस्कृतिक प्रश्न किती आणि कशी गुंतागुंत निर्माण करू शकतील याचे चित्रण करणाऱ्या या कथानकातील वैज्ञानिक प्रगतीची पार्श्वभूमी हा आशयसूत्राचा अविभाज्य भाग आहे. कादंबरीतील विज्ञानाचा धागा काढून टाकला तर कथानकच नाहीसे होईल. ‘क्लोनिंग’ हे सिद्ध झालेले विज्ञान आहे पण मानवाचे क्लोनिंग ही मात्र या प्रचलित विज्ञानाच्या आधारे केलेली कल्पना आहे. कथानकातील संभाव्य वैज्ञानिक प्रगतीची कल्पना, आशयसूत्राचा गाभा आहे.

लेखकाने प्रचलित विज्ञानाचा संदर्भ घेऊन मेंढीच्या क्लोनिंगविषयी जुजबी शास्त्रीय माहिती दिलेली असली तरी ‘क्लोनिंग’ विषयीची शास्त्रीय माहिती देणे, क्लोनिंग म्हणजे काय, ते कसे करतात, त्यासाठी कोणती साधने वापरतात याची माहिती देणे हा लेखकाचा उद्देश नाही. त्यामुळे क्लोनिंगची शास्त्रीय माहिती तपशिलवार देण्यापेक्षा क्लोनिंगचे संभाव्य परिणाम कोणते होऊ शकतील त्यांचे माणसांच्या परस्परसंबंधांवर कोणते परिणाम होतील याच्या चित्रणावर लेखकाने विशेष भर दिला आहे. संभाव्य परिणामांचा विचार न करता क्रांतिकारक संशोधनाच्या प्रेरणेने झपाटलेल्या शास्त्रज्ञांनी जर आपल्या सामाजिक जबाबदारीचे भान ठेवले नाही तर त्यामुळे निर्माण झालेला समस्यांचा गुंता सोडवणे त्या संशोधकांनाही शक्य नसते. ‘आम्ही फक्त सत्य शोधून काढतो, सत्याच्या जवळ पोहोचण्याचे नवनवे मार्ग शोधून काढतो, त्यांचा वापर कसा होतो हे पाहण्याची जबाबदारी आमची नाही’ असे सर्वच प्रकारच्या संशोधनांच्याबाबतीत म्हणून, संशोधक आपली जबाबदारी झटकू शकत नाहीत. आपल्या संशोधनाचे संभाव्य दुष्परिणाम टाळू शकत नाहीत. त्यासाठी लेखकाने अणुबाँबचे संशोधन, पर्यावरणावर विपरीत परिणाम करणाऱ्या सी. एफ. सी. चे संशोधन यांचे गतकाळातील दाखले देऊन संशोधनाच्या बाबतीतील, सामाजिक जबाबदारीच्या जाणीवेचे महत्त्व पटवून दिले आहे. लोंढे यांच्या विज्ञानकादंबरीच्या केंद्रस्थानी माणूस आहे, सजीवसृष्टी आहे हे या कादंबरीत ठळकपणे जाणवते. यासंदर्भात सुबोध जावडेकर म्हणतात, ‘ ‘गुंता’ या आपल्या कादंबरीत लक्ष्मण लोंढे ‘क्लोनिंग’ कसे करतात ते तपशीलवार सांगत बसत नाहीत, तर मानवी क्लोनिंगमुळे संबंधितांच्या आयुष्याची झालेली परवड चित्रित करतात.’^८ वैज्ञानिक प्रगतीचे वर्णन करण्यापेक्षा तिच्या मानवजातीवरील संभाव्य परिणामांचे चित्रण करणे ते महत्त्वाचे मानतात.

कादंबरीच्या कथानकाची मांडणी उत्कंठावर्धक आहे. वेगवेगळ्या घटना-प्रसंगांतून कथानक उलगडत जाते. वैज्ञानिक प्रगतीच्या संदर्भाबरोबर लेखकाने पात्रांच्या वैयक्तिक, कौटुंबिक, सामाजिक जीवनातील संदर्भ तेवढ्याच स्वाभाविकपणे मांडले आहेत. आशयपूरक कथानकाची

रचना करताना काही कच्चे दुवे राहिले आहेत. सुरूवातीला मकरंद आशुतोष-आशुताला ओळखत होता असे म्हटले आहे तर नंतर तो आशुतोषला ओळखत नव्हता, आशुतोष एखादा सी. आय. डी.वाला असावा असे त्याला वाटत असल्याचे म्हटले आहे. नलिनाक्षन यांची आई लहानपणीच वारली होती असे सुरूवातीला म्हटले आहे आणि नंतर अम्मा (आई) त्याने भारतात यावे, लग्न करावे, लग्न झाल्यानंतर त्याला मूल व्हावे म्हणून आग्रह धरताना दाखविली आहे. कादंबरीतील कोणताही संदर्भ न वगळता केलेल्या तर्कशुद्ध मांडणीत निवेदनात राहून गेलेले हे दोष खटकतात, पण त्यामुळे कादंबरीच्या कथानकाच्या एकूण परिणामाला बाधा येत नाही.

‘गिनिपिग’, ‘देवांसि जिवें मारिले’ आणि ‘गुंता’ या तीनही कादंबऱ्यातील आशयसूत्र दमदार आहे. लेखकाने आपल्या खास शैलीमुळे या तिन्ही विज्ञानकादंबऱ्यांना कादंबरी म्हणूनही मराठीत महत्त्वाचे स्थान प्राप्त करून दिलेले आहे.

श्री. लोंढे यांच्या विज्ञानकादंबरीची आशयसूत्रे / कथानके अभ्यासल्यानंतर तिच्या वाङ्मयीन वैशिष्ट्यांचा अभ्यास करण्यासाठी प्रकरणाच्या पुढील भागात विज्ञानकादंबरीतील वैज्ञानिक प्रगतीवर आधारित आशयसूत्र आणि भविष्यकाळातील कल्पित चित्रणामुळे निर्माण होणारे वेगळेपण तिच्या विविध घटकांच्या आधारे शोधण्याचा प्रयत्न केला आहे.

५.३ लक्ष्मण लोंढे यांच्या विज्ञानकादंबरीची वाङ्मयीन वैशिष्ट्ये -

आपण ज्या जगात वावरतो त्या जगाचे वेगवेगळ्या दृष्टिकोणातून वास्तवदर्शीपणे चित्रण करणारा कादंबरी हा साहित्यप्रकार आहे. विज्ञानकादंबरी मात्र वैज्ञानिक प्रगतीचे भविष्यातील प्रक्षेपण करून, त्या बदललेल्या परिस्थितीतील मानवी संबंधाचा, बदलत्या परिस्थितीतही टिकून राहणाऱ्या मूलभूत प्रेरणांचा वास्तवाशी संबंध जोडत असते. विज्ञानकादंबरीच्या स्वरूपाच्या या वैशिष्ट्यामुळे तिचे महत्त्वपूर्ण अंग असलेले पात्रचित्रण, वातावरण / पार्श्वभूमी, भाषा आणि निवेदन शैली यामध्ये वेगळेपण निर्माण होते. लक्ष्मण लोंढे यांच्या विज्ञानकादंबरीत हे वेगळेपण कोणत्या रूपात उमटले आहे याचा शोध घेण्याचा प्रयत्न प्रकरणाच्या या भागात केला आहे.

५.३.१. पात्रचित्रण -

लक्ष्मण लोंढे यांच्या कथात्म मराठी साहित्यात त्यांनी केलेले जिवंत व्यक्तिचित्रण त्यांच्या कथा-कादंबरीचे साहित्यमूल्य वाढवणारे आहे. त्यांच्या कथा-कादंबरीतील पात्रांना स्वतंत्र व्यक्तिमत्व असते, लेखकाचे विचार त्या पात्रांवर लादलेले नसतात. आपल्या विज्ञानकादंबरीतील पात्रचित्रणात त्यांनी आपल्या पात्रचित्रण पद्धतीचे हे वैशिष्ट्य कितपत जपले आहे, वैज्ञानिक सूत्र आणि भविष्यकाळातील पार्श्वभूमी यांच्यामुळे या पात्रचित्रणात कोणते वेगळेपण निर्माण झाले आहे, याचा येथे शोध घेतला आहे.

‘गिनिपिंग’ कादंबरीमध्ये सुभाष विश्वनाथ, एट्या, प्रेमा ही प्रमुख पात्रे आहेत. पत्रकार अच्युत पाटील, त्याचा भाऊ अजय, इन्स्पेक्टर कदम, डॉ. गायतोंडे, त्रिलोचनदास शेठजी, ममता ही दुय्यम नटी, संपादक समेळ, उच्चभ्रूंचे अध्यात्मिक गुरू आचार्य जगदीश, डॉ. मेहता अशी अनेक दुय्यम पात्रेही चित्रित केली आहेत. पात्राचे हूबेहूब आणि सूचक बाह्यवर्णन करून ते पात्राचे बाह्यरूप वाचकांच्या डोळ्यासमोर उभे करतात. पात्राचे विचार, कृती आणि त्यातून उभे राहणारे त्याचे व्यक्तिमत्त्व यांचे प्रक्षेपण करण्यासाठी ते विविध प्रसंग, संवाद आणि वर्णनांचा आधार घेतात. दुय्यम पात्रांनाही त्यांचे स्वतःचे आणि समाजातील एखाद्या गटाचे प्रतिनिधित्व करणारे व्यक्तिमत्त्व देण्याचा प्रयत्न करतात.

डॉ. सुभाष धनवटे हा न्युरोफिजिऑलॉजिस्ट आहे. सुभाष हा कोट्याधीश गिरणमालकाचा मुलगा असल्याने त्याला पैशांना कमी नाही. अजिबात कष्ट न करताही तो आरामात जगू शकतो इतका पैसा त्याच्यापाशी आहे. अद्ययावत प्रयोगशाळेचा तो मालक आहे. संशोधनाची त्याला आवड आहे, त्यासाठी वाटेल तेवढे कष्ट करण्याची त्याची तयारी आहे, संशोधन हे त्याचे व्यसन आहे. आपल्या संशोधनामुळे विज्ञानाच्या इतिहासात आपले नाव अजरामर व्हावे अशी त्याची इच्छा आहे या सर्व गोष्टींचे उल्लेख केल्यानंतर सुभाषच्या कामाची, यश मिळवण्याची पद्धती वर्णन केली आहे, ‘आपल्याकडे पेशंट पाठविणाऱ्या डॉक्टरांना जास्तीत जास्त ‘कट’ देऊन त्यांना धंद्यात आपलं बस्तान नीट बसविलं..... अलिकडे ह्या सगळ्या चाचण्या वगैरे करण्याचं काम तो भरपूर पगार देऊन नोकरीला ठेवलेल्या तज्ञ स्टाफकडून करून घेई आणि आपला स्वतःचा वेळ मात्र मेंदूवरील आपल्या स्वतंत्र संशोधनाला देई.’ (पृ. क्र. ४२) यातून, आपल्याला हवे ते साध्य करण्यासाठी नैतिकदृष्ट्या चुकीची पण उघडकीस न येणारी कृत्ये करण्यास त्याला काही वाईट वाटत नव्हते. किंबहुना अशा गोष्टी तो नियोजनपूर्वक आणि साळसूदपणे करत होता. त्यामुळे कादंबरीत पुढे आलेले सुभाषचे वागणे, विश्वनाथ च्या प्रेरणेने घडले असले तरी, आपण केलेले गुन्हे उघडकीस येऊच शकत नाहीत याची जाणीव होताच गुन्हे करायला तयार होणे आणि ते उघडकीस येण्याची शक्यता निर्माण होताच भांबावणे, अनावश्यक चिडचिड करणे, नामानिराळे होण्याचा प्रयत्न करणे या गोष्टी त्याच्या व्यक्तिचित्राशी सुसंगत अशाच आहेत.

ए. टी. कुलकर्णी म्हणजेच ‘एट्या’ हा अतिशय बुद्धिमान, सामाजिक जबाबदारीची जाणीव असणारा, वैज्ञानिक दृष्टिकोणातून विचार करणारा पत्रकार आहे. त्याचे प्रेमा नावाच्या मुलीवर प्रेम आहे. तिच्या कौटुंबिक अडचणींमुळे त्यांचे लग्न झालेले नसले तरी त्यांची मैत्री कायम आहे. एट्याची आर्थिक परिस्थिती अतिसामान्य असली तरी पत्रकारिता, चौफेरज्ञान आणि मोकळा-भाबडा स्वभाव यामुळे त्याला समाजाच्या सर्व थरांतले अनेक मित्र लाभले आहेत. या

कादंबरीतील एट्या या पात्राची ओळख करून देणाऱ्या वर्णनाशी सुसंगत असेच वर्णन कादंबरीतील शेवटच्या प्रसंगापर्यंत आहे.

विश्वनाथचे नीतीमत्तेची चाड नसणे पण व्यवहाराची जाण असणे, आपले विचार प्रभावीपणे दुसऱ्याच्या गळी उतरविणे, समोरच्या माणसाच्या मनाचे कमकुवत कोपरे कोणते हे अचूक ओळखणे. यासारख्या गुणधर्मांचा कादंबरीतील अनेक प्रसंगामध्ये प्रत्यय येतो. एट्याला दमा आहे म्हणून तो त्याच्या परवानगीने सिगारेट ओढतो, एट्यावरील प्रयोग यशस्वी होत नसल्याने भडकलेल्या, गोंधळलेल्या सुभाषकडे पाहूनही तो डोके शांत ठेवतो, प्रयोगातील कच्चा दुवा शोधून काढतो. इथे त्याला असलेली व्यवहाराची जाण दिसून येते. ममताशी भेट झाल्यानंतर सुभाषला ती उपभोग घेण्याच्या दृष्टीने आवडली आहे हे तो अचूक ओळखतो. एट्याचे प्रेमाशी लग्न न होऊ शकणे हा त्याच्या मनाचा हळवा भाग असल्याने एट्याच्या चारित्र्यसंपन्नतेचा संदर्भ आला की तो त्याच्या या वर्मावर बोट ठेवतो, इन्स्पेक्टर कदमना कायदेशीर शब्दात उत्तर देतो. प्रेमाचे एट्यावरील प्रेम आणि दैवी शक्तीवरील भाबडी श्रद्धा यांचा आपल्या कामासाठी उपयोग करून घेण्याचा प्रयत्न करतो. 'प्रेमा' ही सुरूवातीपासून शेवटपर्यंत तशीच साधी, आपल्या दुःखाचा बाऊ न करणारी आहे.

या कादंबरीतील प्रमुख पात्रांबरोबर दुय्यम पात्रेही 'स्थिर पात्रे' आहेत. सुरूवातीला व्यक्त झालेल्या त्यांच्या चित्रणाशी मिळते-जुळते असेच वर्तन ही सर्व पात्रे शेवटपर्यंत करत राहतात. त्रिलोचनदासजींनी सगळीकडे पैशांच्या दृष्टीने पाहणे, अच्युत पाटीलने जगदीशच्या भक्तांशी संबंधित गुन्ह्यात जगदीशांचा संबंध जोडणे, आयुष्यातील, संगती न लागणाऱ्या विचित्र प्रसंगांनंतरही डॉ. गायतोंडेनी आदर्शवादी राहणे या गोष्टी त्यांच्या पात्रांच्या स्वभावातील स्थिरता दर्शवतात.

काही ठिकाणी लोंढे यांनी पात्रांची बाह्यवर्णनेही बारकाईने केली आहेत. 'साडेपाच फुटाच्या आसपास उंची असलेला, बायकांसारखा मध्ये भांग पाडणारा थोडासा तिरका असलेला त्याचा मित्र विश्वनाथ दरवाजाच्या चौकटीवर दोन्ही हात ठेवून उभा होता.' (पृ. क्र. ४३,४४) असे वर्णन किंवा एट्याच्या बलदंड शरीरयष्टीचे वर्णन, आचार्य जगदीशांच्या सुंदर चेहऱ्याचे, शरीरयष्टीचे दीर्घ वर्णन अनेक बारकाव्यांनिशी केलेले आहे. पण ही वर्णने पात्रांचे गुणधर्म दर्शविण्यासाठी पात्रचित्रणाचा एक भाग म्हणून आलेली नसून कथानकाची गरज म्हणून आली आहेत. विश्वनाथच्या तिरकेपणाचे आणि सुभाषच्या घाऱ्या डोळ्यांचे वर्णन आधीच माहीत असल्यामुळे त्रिलोचनदास आणि ममताला फसविणारे अरब कोण असतील हे कोणत्याही वेगळ्या स्पष्टीकरण किंवा उल्लेखाशिवाय वाचकांना समजते. जगदीशांच्या, तरूण स्त्री-पुरुषांना खेचून घेणाऱ्या शक्ती कोणत्या आहेत हे सहजपणे उमजावे म्हणून त्यांच्या प्रभावी व्यक्तिमत्त्वाचे तपशीलवार

वर्णन केलेले आहे.

त्यांच्या या कादंबरीतील दुय्यम पात्रे ही त्यांच्या व्यवसायातील किंवा विशिष्ट सामाजिक स्तरातील प्रातिनिधिक व्यक्ती आहेत. पत्रकार अच्युत पाटील हा एखाद्या विचारधारेने प्रेरित झालेल्या, तीव्र सामाजिक जाणीवेपोटी पत्रकार झालेल्या आणि आता तीच जाणीव गुंडाळून ठेऊन कार्यालयीन कामात अडकलेल्या पत्रकारांचा प्रतिनिधी आहे. अजय पाटील हा अन्यायाने भडकणाऱ्या आणि नंतर आपल्या भडकण्याचा आपल्या शिक्षणावर, आपल्या वैयक्तिक जीवनावर काही वाईट परिणाम होणार नाही ना या विचाराने धास्तावणाऱ्या मध्यमवर्गीय तरूण विद्यार्थ्यांचा प्रतिनिधी आहे. त्रिलोचनदास, ममता, डॉ. मेहता, पोलीस इन्स्पेक्टर कदम, संपादक समेळ, आचार्य जगदीश ही सर्वच चित्रे त्यांच्या विशिष्ट वर्गाचे प्रातिनिधिक नमुने आहेत जे आपल्याला समाजात सहजपणे भेटतात, आपल्या ओळखीचे आहेत. 'पैशांसाठी काहीही' असा दृष्टिकोण असणारे शेटजी, हलक्या नीतिमत्तेच्या दुय्यम नट्या, वेळ पैशात मोजणारे आणि त्यामुळे पेशंटच्या सर्वप्रकारच्या शंकासमाधानासाठी वेळ नसणारे डॉक्टर, राजकीय हस्तक्षेपाच्या भितीमुळे समाजातील बड्या धेंडांना सांभाळणारे पोलीस, सहकाऱ्यांच्या कष्टांचे श्रेय एकट्यानेच मिरवणारे, मॅनेजमेंटशी बांधले गेल्यामुळे सामाजिक जाणीव गुंडाळून ठेवणारे संपादक उच्चभ्रूंना अलिशान सुविधांचा सत्संग घडवणारे बुवा, बाबा, आचार्य यापैकी एखाद्या तरी पात्राचा अनुभव वाचकाने निश्चितपणे घेतलेला असतो. त्यामुळे त्यांचे पात्रचित्रण वास्तववादी आणि प्रभावी बनले आहे.

'देवासि जिवें मारिले' या कादंबरीत विद्याधर वाचस्पती, नीलकंठ, डॉयशर, बॉब हॅन्सेन ही प्रमुख पात्रे आहेत. त्यातही ज्याच्या संशोधन आणि चिंतनावर कथानकाचा पाया रचला आहे ते विद्याधर वाचस्पती कादंबरीतील सर्वात महत्त्वाचे पात्र आहे. कथानक जागतिक पार्श्वभूमीवर घडत असल्याने अमेरिका-रशियाच्या राष्ट्राध्यक्ष, पंतप्रधानांसह या आणि भारतासह अन्य देशांचे राजकीय, प्रतिनिधी, अधिकारी, शास्त्रज्ञ या सर्वांचा समावेश दुय्यम पात्रांमध्ये आहे.

डॉ. विद्याधर वाचस्पतींचे दिसणे, वागणे, विचार करणे या सर्व गोष्टींचे वर्णन लेखकाने अनेक बारकाव्यांसह केले आहे. कथानकातील मध्यवर्ती कल्पना वाचस्पतींच्या व्यक्तिमत्त्वामुळे निर्माण झालेली आहे. त्यामुळे त्यांच्या व्यक्तिमत्त्वातील वेगवेगळे पैलू कसे निर्माण झाले याचे चित्रण करणे लेखकाला आवश्यक वाटते.

'टेबलापाठीमागच्या फिरत्या खुर्चीत डॉ. वाचस्पती बसलेले दिसतात. वय पस्तिशीच्या आतच. डोळ्यांवर सोनेरी काड्यांचा चष्मा. बऱ्याचवेळा अंगात फक्त लेंगा आणि झब्बा. केस वाढलेले, मानेवर रूळणारे असा एकूण अवतार. चेहरा अतिशय तेजस्वी, डोळे घारे, सरळ नाक. वाचस्पती वाचनात व्यग्र असतात तेव्हा त्यांची एकाग्रता एवढी झालेली असते

की शेजारी अँटमबॉम्ब फुटला तरी या माणसाची ज्ञानसमाधी भंगणार नाही !' (पृ. क्र. २) अशाप्रकारची वर्णने त्यांच्या बाह्यवर्णनाबरोबर त्यांच्या स्वभावाचे पैलूही उलगडणारी आहेत. वाचस्पतींचे बालपण आणि तारूण्य या आयुष्याच्या टप्प्यांमध्ये होणारे त्यांचे शिक्षण, दरम्यानच्या काळात घडणाऱ्या घटना प्रसंग यातून एका विचारी, सर्वच क्षेत्रात उपलब्ध पुराव्यांचा विचार करून निष्कर्ष काढणाऱ्या, ज्ञानाची अपार ओढ असणाऱ्या पण राजकीय, सामाजिक, कौटुंबिक दबावापुढे नमणाऱ्या संशोधकाचे चित्र रेखाटले आहे. वाचस्पती लहानपणापासून आवड असूनही कौटुंबिक दबावामुळे पुरातत्त्वशास्त्राचा अभ्यास करू शकत नाहीत, सामाजिक दबावानुसार जास्त पैसे मिळवून देणाऱ्या क्षेत्रात अभ्यास, नोकरी आणि संशोधनही करतात, इच्छा असूनही कोणत्याही सामाजिक चळवळीत सहभागी होत नाहीत. त्यामुळे प्रा. डॉयशरांप्रमाणे वैश्विक, अंतराळसंशोधनाची नामी संधी दवडली म्हणून त्यांना वाईट वाटण्यापेक्षा माणसाला जागृत करण्यासाठी, शुभसंदेश घेऊन येणाऱ्या 'देवांना' आपण मारले आणि ते या घटनेचा सूड घेतील असे त्यांना वाटणे त्यांच्या कादंबरीत चित्रित झालेल्या व्यक्तिचित्राशी सुसंगत वाटते. यान नष्ट केल्यानंतरही संशोधक म्हणून 'त्यांनी' पाठवलेल्या संदेशाचा अर्थ लावून आपली भूमिका स्पष्ट करण्याऐवजी ते भावनाविवश होऊन भ्रमिष्ट होतात. ही त्यांच्या व्यक्तिचित्रणातून ध्वनित होणाऱ्या गुणधर्मांची निश्चित फलश्रुती आहे.

नीलकंठ हे संशोधक तर्कशुद्ध विचारसरणीचे आहेत, तसे मानवी व्यवहारांचे भान ठेवणारेही आहेत. ते संशोधनातील आपला वाटा उचलतात. वाचस्पतींचे विचार ऐकून त्यांना शंका विचारून संशोधनाची पुढची पायरी गाठतात. बॉब हॅन्सेन या पत्रकाराकडे संशोधन व वाचस्पतींची भूमिका याविषयी तर्कशुद्धभूमिका मांडतात. त्यांनी सुरू केलेल्या संशोधनाचा त्यांच्या भूमिकेशी विसंगत, विचित्र शेवट होऊनही ते न खचता वाचस्पतींना सांभाळतात. प्रा. डॉयशर हे अंतराळविज्ञानातील एक अधिकारी संशोधक आहेत. त्यांचे संशोधन आणि व्यवस्थापन क्षेत्रातील प्रभुत्व त्यांना मान मिळवून देते. वाचस्पती व नीलकंठाच्या संशोधनाचे महत्त्व ओळखून त्यावर आंतरराष्ट्रीय स्तरावर विचार व्हावा म्हणून ते अमेरिकेच्या राष्ट्राध्यक्षांना राजी करतात. पण नंतर सबळ पुराव्याअभावी परक्या अंतराळयानाचा नाश करण्यापासून आपण राजकीय व्यवस्थेला रोखू शकत नाही हे लक्षात येताच ते आपल्या संशोधक मनोवृत्तीशी प्रामाणिक राहून सर्व पदांचा राजीनामा देतात. 'बॉब हॅन्सेन' हा वाचस्पतींचा मित्र अणुविज्ञानात डॉक्टरेट केलेला जागल्या वैज्ञानिक पत्रकार आहे. सैद्धांतिक संशोधन करून पारितोषिके आणि पुरस्कार मिळविणारे शास्त्रज्ञ, संशोधनाचा उपयोजित विज्ञानासाठी वापर करून आपण शोधलेल्या साधन-सोयींचे पेटंट घेत निघालेले, पैशांच्या मागे लागलेले शास्त्रज्ञ यापेक्षा आपण वेगळे आहोत असे तो म्हणतो. त्याला वैज्ञानिक संशोधनाच्या वाईट परिणामांविषयी जगाला जागे करणारा संशोधक पत्रकार

व्हायचे असते, तसा तो होतोही. पण ‘न्यूयॉर्क टाइम्स’ मध्ये नोकरी करू लागल्यानंतर त्याला आपल्या या ‘जागले’पणावर येणाऱ्या बंधनांची जाणीव होते. आधी तत्त्वनिष्ठ आणि स्पष्टवक्ता असलेला हा संशोधक नोकरीतील राजकीय बंधनांमुळे हतबल होतो. वाचस्पती, नीलकंठ आणि डॉयशर ही स्थिर पात्रे आहेत पण बॉब हॅन्सेन हे विकासी पात्र आहे. स्थल-काल-परिस्थितीनुरूप त्याच्या विचारात, वर्तनात बदल होत जातो.

याशिवाय जागतिक स्तरावर कथानक घडत असल्याने निवडणूकांना महत्त्व देणारे राष्ट्राध्यक्ष, राजकीय पुढारी, जे अनाकलनीय ते नष्ट करा असे म्हणणारे लष्करी अधिकारी, वेगवेगळ्या प्रकारे राजकीय व्यवस्थेला बांधले गेलेले शास्त्रज्ञ, त्यांची जगात अजरामर होण्यासाठी काहीतरी आगळेवेगळे करण्याची इच्छा या सर्व गोष्टी प्रातिनिधिक रूपात उमटतात. लेखक सर्व प्रमुख आणि दुय्यम पात्रांच्या चित्रणातून मानवी स्वभावाचे वेगवेगळ्या अंगांनी परिपूर्ण दर्शन घडवतो.

‘गुंता’ या कादंबरीत डॉ. नलिनाक्षन, मकरंद, सुधा, सुमित्रा, डॉ. संदीप अग्रवाल आणि आशुतोष ही प्रमुख पात्रे आहेत. संपादक समेळ, आशुतोषची पत्नी आशुता, सुमित्राचा मृत पती वायकूळ, नलिनाक्षनची अम्मा, वायकूळांचे फॅमिली डॉक्टर रेगे, ए. सी. पी. कदमसाहेब अशी दुय्यम पात्रेही आहेत.

येथेही ही पात्रे कशी दिसतात यापेक्षा कशी वागतात, त्यांचे गुणधर्म कोणते आहेत. त्यांचे विचार, त्यांची सामाजिक, शैक्षणिक पात्रता व स्थान यांच्या वर्णनातून पात्रे उभी केली आहेत. ‘आशुतोष दैनिक ‘बातमी’ सारख्या किरकोळ दैनिकाचा विज्ञान वार्ताहर असला तरी त्याची लायकी खरं तर ‘टाईम्स’ सारख्या मोठ्या वृत्तपत्राचा विज्ञान वार्ताहर होण्याची होती. तो होता साधा बी. एस्सी.च, पण माणूस विद्यापीठात किती शिकतो यापेक्षा खरं तर विद्यापीठातलं शिक्षण संपल्यावर किती शिकतो यावर त्याच्या व्यक्तिमत्त्वाची प्रगल्भता अवलंबून असते. त्यादृष्टीनं आशुतोष एक प्रगल्भ विचारांचा वार्ताहर होता. त्याला विज्ञानाच्या अनेक शाखांमध्ये रूची होती.....’ (पृ. क्र. १२६) अशाप्रकारचे आशुतोषचे वर्णन किंवा ‘नलिनाक्षन मोठे होते, खूप मोठे होते. पण त्यांच्या मोठेपणाचं क्षेत्र निराळं होतं. तिला गम्य नव्हतं. त्यामुळे त्यांच्या घरी अशी कामाची आणि जबाबदारीची सुरेख वर्गवारी, वाटप झालं होतं. (पृ. क्र. ४०) अशा प्रकारच्या वर्णनातून नलिनाक्षनच्या संशोधनातील मोठेपणा बरोबरच सुधाची गृहकृत्यदक्षताही दिसून येते. नलिनाक्षन हा क्रांतिकारक संशोधन करण्याच्या ध्येयाने झपाटलेला शास्त्रज्ञ, पैसा आणि संशोधनाच्या इच्छेचा मेळ घालणारा डॉ. संदीप, तीव्र सामाजिक जाणीव असणारा पत्रकार आशुतोष, सुधा, सुमित्रा, आशुता या गृहकृत्यदक्ष पत्नी, आई ही सर्व पात्रे आणि अन्य दुय्यम पात्रे ही अन्य कादंबऱ्यात

येणाऱ्या पात्रांप्रमाणेच नैसर्गिक आहेत. वेगवेगळ्या स्वभावाची, वेगवेगळ्या शारीरिक ठेवणीची असली तरी निसर्गतः निर्माण झालेली माणसेच आहेत; पण या कादंबरीतील मकरंद हे पात्र असे नैसर्गिक नाही. भविष्यात केल्या जाऊ शकणाऱ्या मानवी क्लोनिंगच्या प्रयत्नांचे फलित कसे असू शकेल याचे दर्शन घडविणारे पात्र म्हणजे मकरंद. मकरंद वीस-बावीस वर्षांचा तरुण मुलगा आहे. आपल्या लहानपणापासूनच्या आईच्या, शिक्षणविषयक, मित्रांच्या अशा अनेक आठवणी त्याच्या मनात आहेत. त्याचवेळी तो ज्या नलिनाक्षनचं प्रतिरूप आहे त्या नलिनाक्षनच्या जीवनातील आठवणीही त्याच्या व्यक्तिमत्त्वाचा भाग आहेत. या पात्राचे वेगळेपण लेखकाने अतिशय भावस्पर्शी वर्णने आणि विचार करण्याची मानवाची नैसर्गिक पद्धत यांच्याद्वारे अधोरेखित केले आहे. आपल्या जन्माचे रहस्य माहित नसल्याने त्याच्या मनाची कशी उलघाल होते ते त्यांनी वीस-बावीस वर्षांच्या मुलाच्या भूमिकेतून प्रत्येकारीपणे मांडले आहे. त्याच्या जन्मरहस्यांमुळे विशिष्ट कृती करण्यासाठी त्याला उद्युक्त करणारा मेंदू आणि लहानपणापासून झालेल्या संस्कारांमुळे वेगळी वर्तनपद्धती शिकलेला त्याचा मेंदू यांच्यातील द्वंद्व कसे अनिर्णीत राहते ते या वर्णनातून दिसून येते. 'छे! आपलं चुकलंच. एवढ्या मोठ्या घरच्या बाईच्या पाठीमागे अशारीतीनं आपल्याला लागायला नको होतं... पण ते कसं सोडणं शक्य होतं? आपण का तिच्या पाठीमागे लागलो होतो? आपलं रक्तच जणू आपल्याला तिच्याकडे खेचत होतं. हां, बरोबर शब्द सापडला. आपण इथे येत नव्हतो तर आपण खेचले जात होतो. चुंबकशक्ती तिच्याकडे होती..... गुन्हेगार असतील तर मी नाहीय. ती आहे! त्याचं मन आक्रोशून उठलं.' (पृ. क्र. ५०) जन्माचं रहस्य कळल्यानंतरही त्याच्या विचारांच हे द्वंद्व चालूच राहतं. आधी आपल्या विचित्र वर्तनाचं कारण माहित नसल्याने तो अस्वस्थ असला तरी, ही काहीतरी विकृती आहे, ती योग्य दिशेने प्रयत्न केल्यास नाहीशी होईल असं त्याला वाटत असतं. पण जन्माचं रहस्य समजल्यानंतर आपण स्वतंत्र माणूस असूनही नलिनाक्षन सारखंच वागणं हे आपलं प्राक्तन आहे. याची जाणीव त्याला उध्वस्त करते आपण एका प्रयोगाचा परिणाम आहोत, आपला काहीही दोष नसताना आजवर आपल्याला जीवापाड जपणारी आई आज आपल्याला वैरी समजतेय. तिचं दुःख समजत असूनही आपण तिला मानसिकदृष्ट्या काहीच मदत करू शकत नाही, परिस्थिती आणि आपलं नलिनाक्षनशी बांधलं गेलेलं प्राक्तन बदलू शकत नाही याची जीवघेणी जाणीव त्याला होते. 'इकडे मकरंदच्या मेंदूचा तर पार धुव्वा उडाला होता. आता त्यानं डोळे उघडल्यावर तर त्याच्या मेंदूचा हिरोशिमा झाला होता. आधीच ती दिसल्यापासून त्याच्या मेंदूचं रणक्षेत्र झालं होतं. क्षणाक्षणाला मेंदूत बाँब फुटत होते आणि त्याला अक्षरशः विदीर्ण करीत होते. त्याच्या मेंदूच्या ठिकऱ्या उडत होत्या.' (पृ. क्र. ५१) अशा प्रतीकात्मक शब्दात लेखकाने मकरंदच्या विदीर्ण मनःस्थितीचे दर्शन घडवले आहे. 'मकरंदला मी कोण आहे हा एक महत्त्वाचा प्रश्न पडला असला तरी त्या प्रश्नाशी निगडीत असे

असंख्य प्रश्न त्याला दिवसरात्र भेडसावत होते. मी कोण आहे आणि नलिनाक्षन माझे कोण या प्रश्नाला कितीतरी फाटे आणि उपफाटे फुटले होते. सुधा त्याची कोण होती..... बायको की आई? रेवती त्याची कोण होती - बहीण की मुलगी? कशी झाली तरी तिच्या जन्माला तर तो बिल्कुल कारणीभूत नव्हता. मग ती त्याची मुलगी कशी - प्रश्न-प्रश्न-प्रश्न! नुसता गुंता झाला होता! आणि एखाद्या कोळ्याच्या जाळ्यात गुरफटलेला जीव कोळ्यानं त्याच्या शरीराभोवती हळूहळू आपले धागे गुंडाळायला सुरूवात केली की तो जसा गुदमरत जातो तशी त्याची अवस्था झाली होती. आणि यापैकी कशालाच तो कारणीभूत नव्हता' (पृ. क्र. १३९) यासारखी वर्णने नेहमीपेक्षा वेगळ्या अशा क्लोनमानवाचे, त्याच्या मानसिक द्वंद्याचे चित्र वास्तवदर्शीपणे रेखाटण्यात लेखक यशस्वी झाला आहे.

या तीन विज्ञानकादंबऱ्यांमधील पात्रे माणसेच आहेत. ती नजीकच्या भविष्यकाळातील संशोधनाशी निगडित असल्याने वर्तमानकाळातील वास्तव जीवनाशी संलग्न आहेत. 'गिनिपिग' मध्ये काही काळ परक्या नियंत्रणाखाली राहिलेले त्रिलोचनदास, ममता, डॉ. गायतोंडे यांच्या त्या काळातील वागणूकीचे स्पष्टीकरण त्यांचे त्यांनाच करता येत नसले तरी ती एरवी सामान्य माणसेच आहेत. 'देवांसी जीवे मारिले' मधील परक्या मानवसदृश्य जीवांचे अंतराळातून फक्त दर्शनच घडते. 'गुंता' मध्ये मात्र 'क्लोनमानव' असलेला वीस-बावीस वर्षांचा मकरंद एक वेगळे / अनैसर्गिक पात्र आहे. पण हे वेगळेपणही वीस-बावीस वर्षांपर्यंत न जाणवण्याएवढे आंतरिक आहे, त्याच्या मेंदूशी - मनाशी संबंधित आहे. वरकरणी तो एक सामान्य माणूसच आहे. विज्ञानकादंबरीमध्ये आढळणारी शारीरिक आणि मानसिकदृष्ट्या पूर्णतः वेगळे मानवसदृश्य प्राणी किंवा अन्य प्राणी, वनस्पती, यंत्रमानव यासारखी चित्रविचित्र पात्रे नसतानाही लेखकाने केलेल्या वैशिष्ट्यपूर्ण पात्रचित्रणातून कादंबरीचे कथानक अधिक प्रभावी बनले आहे. तीनही कादंबऱ्यांमध्ये 'पत्रकार' पात्र आहे; तेही पत्रकारांकडून अपेक्षित असणाऱ्या तीव्र सामाजिक जाणीवेसह. पत्रकार अच्युत पाटील, एट्या, बॉब हॅन्सेन, आशुतोष यांची त्या-त्या कादंबरीतील कथानकात महत्त्वपूर्ण भूमिका आहे. या भूमिकांमधून, संशोधकांएवढेच संशोधनाचे बरे-वाईट परिणाम जगासमोर मांडणारे पत्रकारही महत्त्वाची सामाजिक जबाबदारी पार पाडीत असतात याचे दर्शन घडविले आहे. 'गिनिपिग' आणि 'गुंता' कादंबरीत संपादकांचे 'समेळ' हे आडनाव आणि गुणधर्मही मिळतेजुळते आहेत. तसेच साम्य 'गिनिपिग' मधील इन्स्पेक्टर कदम आणि 'गुंता' मधील एसी. पी. कदम यांच्यात आहे. 'देवांसि जीवे मारिले' मध्ये स्त्री-पात्र नाही. पण उरलेल्या दोन कादंबऱ्यांमधील प्रेमा, सुमित्रा, सुधा, आशुता ही पात्रे मध्यमवर्गीय स्त्रीच्या, गृहिणीच्या स्वभावाच्या वेगवेगळ्या पैलूंचे दर्शन घडविणारी आहेत. आपल्या कथानकांतील विज्ञानकसूत्रांमध्ये विविधता जोपासणारे श्री. लक्ष्मण लोंढे यांनी आपल्या कथांमधून स्त्रीपात्रे मध्यवर्ती ठेवून ताकदीने

रंगवलेली आहेत.’^९ असे माधुरी शानभाग यांनी काढलेले उद्गार त्यांच्या ‘गुंता’ या कादंबरीतील ‘सुमित्रा’ आणि ‘सुधा’ यांच्या पात्रचित्रणाला लागू आहेत. लेखकाने कथानकाला अनुसरून जास्तीतजास्त नैसर्गिक वाटेल अशी पात्रनिर्मिती आणि चित्रण केले आहे.

पात्रचित्रणाप्रमाणेच कादंबरीतील पार्श्वभूमी किंवा वातावरणनिर्मिती हा महत्त्वाचा घटक आहे. लोंढे यांच्या विज्ञानकादंबरीतील वातावरणाच्या वेगळेपणाचा शोध घेण्याचा प्रयत्न पुढील भागात केला आहे.

५.३.२ वातावरण / पार्श्वभूमी -

रूढ कादंबरी मानवी जीवन कसे आहे व कसे असावयास हवे ही गोष्ट कलात्मकतेने दाखवते. विज्ञानकादंबरी मानवी जीवन भविष्यात कसे असू शकेल, त्याचे मानवाच्या परस्परसंबंधांवर काय परिणाम होऊ शकतील याचे कल्पित दर्शन घडवते. साहजिकच विज्ञानकादंबरीतील वातावरण हे अन्य कादंबरीतील वातावरणापेक्षा वेगळे असते. हे वेगळेपण लक्ष्मण लोंढे यांच्या विज्ञानकादंबरीत कितपत आढळते याचा येथे शोध घेतला आहे.

कथानकातील विविध प्रसंग व घटना व व्यक्तींच्या स्वभावामागील कार्यकारणमीमांसा करण्यास वातावरणाचा उपयोग होतो. पात्रांच्या वर्तनामागील खऱ्या मर्माचे आकलन होते. विज्ञानकादंबरीतील कथानक घडण्याचा काळ हा निश्चितपणे अज्ञातकाळ असतो, अज्ञात अशा अर्थाने भविष्यकाळ असतो. कादंबरीतील वैज्ञानिक सूत्र प्रचलित विज्ञानाशी संबंधित असले तरी त्यामुळे निर्माण झालेली स्थिती कल्पित असते. ही कल्पित स्थिती, घटना, प्रसंग कोठे घडतात यावरही पार्श्वभूमीची परिणामकारकता अवलंबून असते. अभ्यासासाठी निवडलेल्या तीन विज्ञानकादंबऱ्यांमध्ये वातावरणातील स्थल-कालाच्या परिणामकारकतेचा अभ्यास केला आहे.

‘गिनिपिग’ या कादंबरीचे कथानक मुंबई शहराच्या पार्श्वभूमीवर घडते. शहरातील वेगवेगळ्या ठिकाणी कादंबरीतील विविध घटना-प्रसंग घडतात, नाशिकमध्येही कथानकाचा थोडासा भाग घडतो. उच्चभ्रू डॉक्टर संशोधकांची प्रयोगशाळा, क्लब, हॉटेल्स, कार्यालये, मेडीकल कॉलेज, श्रीमंतांची बिल्डींगमधली आणि सामान्यांची चाळीतली घरे, हॉस्पिटल्स अशा शहरी वातावरणात कथानकातील वेगवेगळ्या घटना व प्रसंग घडतात. कादंबरीतील काळही नजीकचा भविष्यकाळ असल्याने कादंबरीतील वातावरणाचे संदर्भ तत्कालीन शहरातील वास्तवस्थितीशी मिळतेजुळते आहेत.

वातावरणनिर्मितीसाठी एखाद्या स्थळाचा वापर करताना लेखकाने त्या स्थळाचे कथानकाशी संलग्न सर्व बारकावे वर्णन केले आहेत. त्यामुळे प्रसंग डोळ्यासमोर घडतो आहे

असा भास वाचकांच्या मनात निर्माण होतो. मेडीकलच्या विद्यार्थ्यांसाठी बेडसाईड क्लिनिक ज्या खोलीत होणार होते तिचे वर्णन लेखकाने असे केले आहे, 'ही साईड रूम तशी प्रशस्त होती. समोरच्या भिंतीवर मोठा फळा होता त्याच्यासमोर प्राध्यापकांसाठी खुर्ची होती आणि बाजूलाच तपासणीचं मोठं टेबल होतं. फळ्याच्या एका बाजूला भिंतीवर कॅलेंडर लावलेलं होतं आणि दुसऱ्या बाजूला भारतीय वैद्यकाचा अग्रणी चरक यांचं चित्र टांगलेलं होतं. त्या चित्राखाली 'अमक्या-तमक्याकडून सप्रेम भेट' अशा प्रकारचा मजकूर होता. उजव्या बाजूच्या भिंतीला दोन मोठ्या खिडक्या होत्या. त्या खिडक्यांपाशी आणखी एक आडवं टेबल होतं आणि त्यावर रक्त, लघवी वगैरे तपासण्यासाठी प्राथमिक सुविधा होत्या.' (पृ. क्र. ३) अशाप्रकारचे वर्णन, बराच वेळ प्राध्यापकांची वाट पाहत थांबलेल्या विद्यार्थ्यांना ती 'क्लिनिक'ची रूम कशी दिसेल अशा दृष्टिकोणातून आले आहे. असेच आचार्य जगदीशांच्या आश्रमाचे वर्णन, आचार्यांची उच्चभ्रूंना आकर्षून घेण्याची दृष्टी आणि अच्युत पाटील या पत्रकाराचा तपशिलवार पुरावे गोळा करणारा दृष्टिकोण यांचे दर्शन घडवणारे आहे. तसेच डॉ. सुभाषच्या प्रयोगशाळेचे वेगवेगळे संदर्भ देऊन केलेले विस्तृत वर्णन पुढे या प्रयोगशाळेत व प्रयोगशाळेसंदर्भात घडणाऱ्या वेगवेगळ्या घटना-प्रसंगाची पार्श्वभूमी बनते. अशाप्रकारचे हॉटेल 'रोमान्स' मधील ३०८ नंबरच्या अरबांच्या रूपात सुभाष आणि विश्वनाथ राहिलेल्या खोलीचे वर्णन (पृ. क्र. ६५), शेटर्जीच्या दुकानासमोरील फुटपाथवर दाटीवाटीने झोपलेल्या लोकांचे वर्णन, शेटर्जीच्या घराचे वर्णन, रात्रीच्या मुंबई शहराला लागू पडणारे 'समोर मरीन ड्राईव्हचा मुंबईच्या गळ्यातला प्रकाशाचा नेकलेस चमकत होता' (पृ. क्र. ६३) हे वर्णन वाचकांच्या डोळ्यासमोर ते दृश्य उभे करते. कादंबरीतील विविध स्थळे मुंबईतील शहरी संस्कृतीचा भाग असलेल्या अतिश्रीमंतांच्या, मध्यमवर्गीयांच्या आणि गरिबांच्या जीवनाचे चित्र उभे करतात. एकाच घटनेचे, एकाच स्थळी राहणाऱ्या वेगवेगळ्या थरांतील माणसांवर होणाऱ्या वेगवेगळ्या परिणामांचे दर्शन घडवतात. कथानक कल्पित असले तरी वाचकांच्या परिचयाच्या वास्तवातील स्थळांमुळे, 'ते' घडले तर खरेच असे घडू शकेल, असे वाचकांना वाटण्याएवढी प्रभावी पार्श्वभूमी लेखकाने निर्माण केली आहे.

कादंबरीतील काळाचा कोठेही स्पष्ट उल्लेख नसला तरी 'डॉ. ख्रिश्चन बर्नार्डन हृदयरुपणाची शस्त्रक्रिया केल्याला गेल्याच महिन्यात वर्ष होऊन गेले' (पृ. क्र. २१) यासारखा उल्लेख कादंबरीतील काळाची जाणीव करून देतो. एरवी वैज्ञानिक प्रगतीमुळे साधलेल्या प्रयोगाच्या दृष्टिकोणातून काळ भविष्यकाळ असला तरी तो अगदी नजीकचा भविष्यकाळ आहे हे सामाजिक, सांस्कृतिक संदर्भातून दिसून येते. कादंबरीत आलेले माणसाच्या जीवनाचे चित्रण आजच्या मुंबई शहरातल्या जीवनालाही थोड्या फार फरकाने लागू आहे. दूरच्या भविष्यकाळाच्या वातावरणामुळे विज्ञानकादंबरीत निर्माण होणाऱ्या अद्भुततेच्या पार्श्वभूमीचा या कथानकाला स्पर्शही झालेला नाही. त्यामुळे कथानकाची संभाव्यता वाचकांना विचारप्रवृत्त करते.

‘देवासि जिवे मारिले’ या कादंबरीचे कथानक संपूर्ण पृथ्वीच्या पार्श्वभूमीवर घडते. पृथ्वी आणि मानवाच्या परिचयाचे अंतराळ यामध्ये घडणाऱ्या नाट्यमय घटनांवर आधारित कथानक लेखकाने रचले आहे. कथानकाला, मानवाला अभिप्रेत असणाऱ्या संपूर्ण ‘जगाची’ पार्श्वभूमी लाभलेली असली तरी पृथ्वीवरील भारत, अमेरिका, रशिया या देशातील अवकाश संशोधन संस्था, मोठी शहरे आणि अंतराळ यांच्या पार्श्वभूमीवर घडतात. स्थळाच्या वर्णनातील संदर्भ कथानकाच्या घडणीमध्ये आढळून येतील, वास्तवातील स्थळांशी जास्तीत जास्त साम्य असेल अशी पार्श्वभूमी ते निर्माण करतात.

कादंबरीच्या सुरुवातीचेच वर्णन कादंबरीचा वास्तवाशी असलेला संबंध जाहीर करते. ‘मुंबईच्या दक्षिणेकडील टोकाला कुलाबा भागात अफगाण चर्चच्या थोडं पुढं गेलं की एक भव्य गेट लागतं. बाहेर पाटी आहे - टाटा इन्स्टिट्यूट ऑफ फंडामेंटल रिसर्च. भारताची ही एक मान्यवर संस्था. शास्त्राच्या सगळ्या शाखांमध्ये मूलभूत संशोधन करणारी’ (पृ. क्र. १) प्राचीन अवशेष असणाऱ्या ज्या स्थळांना वाचस्पतींनी भेट दिली किंवा ज्यांची त्यांना माहिती होती त्या सर्व अवशेषांचे तपशिलवार वर्णन केले आहे. जे वाचस्पतींच्या मनातील आणि कथानकातील प्रगत परक्या सजीवांच्या कल्पित वर्णनाशी संबंध जोडणारे आहे. रेडिओ टेलिस्कोपी सेंटरच्या कॉन्फरन्स हॉलचे तेथील अत्याधुनिक साधने आणि सोयी दर्शविणारे वर्णन अमेरिकेचे अंतराळ संशोधनातील स्थान दर्शविणारे आहे. राष्ट्राध्यक्षांच्या कार्यालयाचे वर्णन, ‘उजवीकडच्या खोलीत आठ-दहा तरी टेलिफोन ऑपरेटर्स असावेत. अखंडपणे कॉल्स येत होते आणि जात होते, कोठेतरी जवळच तीन-चार टेलिप्रिंटर्सची खडखड चालली होती. निरोप येत होते, जात होते, हॉलला जोडलेल्या अनेक खोल्यांतून लगबगीने माणसे बाहेर येत होती - आत जात होती, मधूनमधून दबल्या आवाजात एकमेकांशी बोलत होती. सगळे कसे अतिशय कार्यक्षमतेने, शिस्तीत चालले होते.’ (पृ. क्र. ६७) जगातील महासत्तेचे एक सर्वोच्च कार्यालय आहे हे तेथील गतिमान, तणावपूर्ण पण कार्यक्षम व्यवस्थेतून दर्शवते. लेखकाने रशियाच्या संरक्षणव्यवस्थेतील वातावरण, पश्चिम युरोपीय देशातील स्थिती, भारत आणि इतर विकसनशील, अविकसित देशांची स्थिती यांची जागतिक परिस्थितीशी तुलना करणारी वर्णने केली आहेत. पृथ्वीवरील वेगवेगळ्या भूप्रदेशात वैज्ञानिक प्रगतीच्या स्वरूपामुळे निर्माण होणारी भिन्न-भिन्न स्थिती प्रत्येकांरीपणे चित्रित केलेली आहे. परके अंतराळयान पृथ्वीच्या जवळ येत होते तेव्हाच्या भारतातील स्थितीचे वर्णन लेखकाने असे केले आहे, ‘आपल्या भारतवर्षात तर सगळाच आनंदीआनंद होता. अर्थात यात आम्हा भारतीयांचा दोष बिलकूल नव्हता. परिस्थितीची गंभीरता कोणालाच माहित नसल्यामुळे सगळेजण आपापल्या दैनंदिन जीवनात मशगुल होते. खरी परिस्थिती माहित असली तर नक्कीच तिची दखल घेऊन येथे अखिल मानवजातीच्या भल्यासाठी मोठ्याप्रमाणावर पूजाअर्जा, होमहवन, यज्ञयाग केले गेले असते. देशभरच्या देवांना साकडे घातले गेले असते. देवांपुढे, पीरांपुढे नवस बोलले गेले

असते - आणि हे सर्व लोकांनी आपापली नेहमीची कामे बाजूला ठेवून केले असते. पण तसे होणे नशिबात नव्हते.’ (पृ. क्र. १६१, १६२) अशाप्रकारच्या वर्णनांतून दिसून येते की लेखक नुसती स्थलाची भौगोलिक स्थिती कथानकाची पार्श्वभूमी म्हणून वापरत नाही. त्या भौगोलिक स्थितीमुळे निर्माण होणाऱ्या सामाजिक, सांस्कृतिक, वैज्ञानिक प्रगतीची पार्श्वभूमी लेखक परिणामकारकपणे वापरतो.

कादंबरीतील काळ हा ‘गिनिपिग’ प्रमाणेच कादंबरीच्या प्रकाशनकाळाच्या नजीकचा भविष्यकाळ आहे. कादंबरीतील कथानकाला दुसऱ्या महायुद्धानंतर सोव्हिएत युनियन आणि अमेरिका यांच्यामध्ये सुरू असलेल्या शीतयुद्धाची पार्श्वभूमी आहे. भारत-सोविएत मैत्री कराराचा वाढदिवस, रशिया, अमेरिकेची शस्त्रास्त्रस्पर्धा आणि ताणलेले राजकीय संबंध, मागासलेल्या देशांतील विज्ञान-तंत्रज्ञानाची स्थिती ‘अलीकडे १९८२ साली दिल्लीत झालेले एशियाड-९’ असे उल्लेख कादंबरीतील काळाचे वर्तमानकाळाशी असलेली जवळीक दर्शवतात. कादंबरीच्या कथानकातील स्थळ-काळाच्या वास्तवसदृश्य पार्श्वभूमीमुळे कादंबरी एक विज्ञानकादंबरी म्हणून अधिक प्रभावी ठरली आहे.

‘गुंता’ या कादंबरीतील कथानकाला जागतिक वैज्ञानिक प्रगतीचे वातावरण असले तरी कथानकातील घटना-प्रसंग भारतीय किंबहुना मराठी वातावरणात घडतात. कादंबरीतील घटना शहरी वातावरणातच घडतात. गोवा, परदेशातील शहरांमध्ये काही घटना-प्रसंग घडत असले तरी कथानकाची मुख्य पार्श्वभूमी मुंबई आणि महाराष्ट्रीयन सामाजिक, सांस्कृतिक वातावरण आहे.

रात्रीचे बारा वाजून गेल्यानंतरही आशुतोष म्हणतो, “आशुता चल साडी बदल, आपण जाऊन येऊ या.” (पृ. क्र. १८) आणि रात्री बारानंतर ते शहराच्या दुसऱ्या टोकाला असलेल्या सुमित्राच्या घरी जाऊन येतात, मालाड, माटुंगा, बांद्रा-पाली हिल यासारख्या ठिकाणांचे संदर्भ, वारंवार घडणारा टॅक्सीचा प्रवास हे मुंबईतील शहरी पार्श्वभूमीची साक्ष देतात. नलिनाक्षन कुटुंबीय केरळचे आहेत. संदीप अग्रवाल मारवाडी आहेत पण गोव्यातील मोठा भूभाग त्यांच्या मालकीचा आहे. या बेटावरील समृद्धीची आणि निसर्गसौंदर्याची जिवंत वर्णने करून अग्रवाल कुटुंबाच्या सुबत्तेचे दर्शन घडवले आहे. वातावरणनिर्मितीसाठी लेखकाने इंग्लंडमधील वैज्ञानिक संशोधनाच्या पार्श्वभूमीचाही उपयोग केला आहे. डॉ. विल्मट यांनी ‘डॉली’ मेंढीच्या रूपाने केलेले क्लोनिंगचे प्रयोग डॉ. नलिनाक्षन या पात्राने प्रत्यक्ष पाहिल्याची पार्श्वभूमी कथानकाला वास्तवाच्या जवळ नेते.

कादंबरीच्या कथानकातील घटना केव्हा घडल्या त्याचा स्पष्ट उल्लेख नसला तरी, ‘नलिन १९८५ साली इंग्लंडला आला होता..... आणि या दिवसांत, १९९५ ते २००० या

पाच वर्षांच्या काळात या शास्त्रामध्ये फार महत्त्वाच्या घटनाही घडल्या होत्या' (पृ. क्र. ८१) असा कथानकाच्या भूतकाळातील वास्तव घटनांचा संदर्भ दिला आहे. लॉंडे यांनी स्थळ-काळाबरोबर राजकीय-सामाजिक-कौटुंबिक-सांस्कृतिक संदर्भाचाही वातावरणनिर्मितीमध्ये उपयोग करून घेतला आहे. पंतप्रधानांचे इंग्लंडभेटीमध्ये नलिनाक्षनसह अन्य तरूण संशोधकांना भारतात परत येण्याचे आवाहन करणे हा राजकीय आणि वैज्ञानिक क्षेत्राशी संबंधित संदर्भ नलिनाक्षनने भारतात परत येणे आणि एका नव्या संशोधन संस्थेचा डायरेक्टर होणे या घटनांमध्ये सहजता आणतो. भारतीय संस्कृतीमधील मूल होण्याचे महत्त्व, आई आणि वडीलांचेही मुलामध्ये पूर्णतः गुंतणे, मूल झाल्याबद्दल स्वतःला धन्य समजणे, मुलांभोवतीच आपले विश्व केंद्रीत करणे, मूल न होणे ही भयंकर वाईट गोष्ट असल्यासारखे वागणे आणि वागविणे या गोष्टींचा कथानकाच्या घडणीत पार्श्वभूमी म्हणून उपयोग केला आहे. आईने, मुलगी किंवा इतर नातेवाईक असले तरी मुलाने आपल्या जवळ राहावे असे माननारी प्रातिनिधीक आई सरस्वती अम्मांच्या रूपात साकारली आहे. अत्याधुनिक तंत्रांचा वापर करून घडणारे गुन्हे आणि अशा गुन्ह्यांना शिक्षा करण्यासाठी केल्या जाणाऱ्या कायद्यांची निर्मिती यांच्या वेगामध्ये खूपच तफावत आहे. त्यामुळे गुन्ह्यांचे प्रमाण आणि स्वरूप अधिकाधिक भयावह होत चालले आहे. ही वस्तुस्थिती लेखकाने अधोरेखित केली आहे.

तीनही कादंबऱ्यांमधील वातावरण हे नजीकच्या भविष्यकाळातील आहे. लेखकाने पार्श्वभूमी निर्माण करताना त्या काळातील वैज्ञानिक, राजकीय, सामाजिक, सांस्कृतिक संदर्भ घेऊन वास्तवाचा आभास निर्माण केला आहे. तीनही कथानके शहरी पार्श्वभूमीवर घडतात. मेंदूवरील नियंत्रणाचे यशस्वी प्रयोग, परक्या मानवसदृश्य प्रगत जीवांचे पृथ्वीकडे येणे आणि मानवी क्लोनिंग यासारखी भविष्यात संभवू शकणारी वैज्ञानिक सूत्रे कथानकाचा अविभाज्य भाग असूनही किमान स्पष्टीकरणे देऊन लेखकाने प्रभावी वातावरणनिर्मिती केली आहे.

कादंबरीतील पात्रचित्रण आणि वातावरणनिर्मिती प्रभावी बनण्यासाठी कादंबरीची भाषा आणि निवेदनशैली वैशिष्ट्यपूर्ण असावी लागते. लेखकाची आशयानुरूप भाषा आणि निवेदनशैली या विज्ञानकादंबऱ्यांमध्ये कोणते वाङ्मयीन वैशिष्ट्य निर्माण करते याचा अभ्यास पुढील भागात केला आहे.

५.३.३ भाषा आणि निवेदनशैली -

कादंबरीतील कथानक / आशयसूत्र कोणत्या प्रकारे मांडले जाते त्यावरून त्या कादंबरीचे वाङ्मयीन मूल्य ठरते. कथानकाच्या रचनेचे, लेखकाच्या अभिव्यक्तीचे प्रभावी माध्यम म्हणून भाषा आणि शैली कादंबरीच्या स्वरूपावर परिणाम करते.

कोणत्याही कादंबरीची निवेदनशैली ही त्या कादंबरीलेखकाच्या अभिव्यक्त

होण्याच्या पद्धतीवर अवलंबून असते. कादंबरीचे आशयसूत्र, त्याची पार्श्वभूमी यानुसार भाषेचे स्वरूप बदलते विज्ञानकादंबरीतील विज्ञानाच्या वातावरणाचा तिच्या भाषेवर निश्चितपणे परिणाम होतो. लोंढे यांच्या विज्ञानकादंबरीमध्ये आढळणाऱ्या भाषा आणि निवेदनशैलीच्या वैशिष्ट्यांचा येथे शोध घेतला आहे.

लक्ष्मण लोंढे यांच्याबाबतीत डॉ. बाळ फोंडके यांनी म्हटले आहे, ‘लोंढ्यांचा मूळ पिंड कादंबरीकाराचाच असावा हे त्यांच्या कथांवरूनही जाणवते’^{१०} त्यांची विज्ञानकादंबरी अभ्यासताना या विधानाचा प्रत्यय येतो. झपाट्याने होणारी वैज्ञानिक प्रगती आणि त्यामुळे बदलणारे माणसांचे परस्पर-संबंध, सामाजिक संकेत, राजकीय वातावरण आणि विज्ञान यांचा परस्परांवर होणारा परिणाम हे लोंढे यांच्या चिंतनाचे विषय आहेत. या चिंतनातूनच त्यांची विज्ञानकादंबरी निर्माण झाली आहे. विज्ञानकादंबरीतील विज्ञान हे कल्पित असते, ते ज्या पायावर आधारलेले असते ते प्रचलित विज्ञान सिद्ध झालेले असले तरी कादंबरीतील वैज्ञानिक प्रगतीतून उद्भवणारी स्थिती संभाव्य असते. भविष्यात ती पूर्णतः किंवा अंशतः खरी अथवा खोटी ठरू शकेल पण वर्तमानात ती खरी नसतेच. अशावेळी वर्तमानकालीन जीवनाचे विविध संभाव्य दृष्टिकोणातून केलेले आकलन कादंबरीच्या निवेदनशैली आणि भाषेवर परिणाम करते. लोंढे यांच्या विज्ञानकादंबरीतून व्यक्त होणारी आशयाची व्यामिश्रता आणि व्यापकता त्यांच्या निवेदनशैलीचे, वेगळेपण स्पष्ट करते.

‘गिनिपिग’, ‘देवांसि जिवें मारिले’ आणि ‘गुंता’ या तीनही कादंबऱ्यांमध्ये लेखकाने तृतीयपुरूषी सर्वसाक्षी निवेदन पद्धतीचा वापर केला आहे. या पद्धतीमध्ये निवेदक कथा सांगत असला, तरी वाचक व कथा यांच्यामध्ये तो प्रत्यक्षपणे येत नाही. कथानकाशी त्याचा प्रत्यक्ष कोणताच संबंध नसतो. सर्व पात्रांकडे तो आपल्या एकाच भूमिकेतून पाहतो. येथे निवेदकाची भूमिका ही एका त्रयस्थाची भूमिका असते. येथे लेखकाच्या चिंतनाला वाव नसतो. लेखक घडणाऱ्या घटनांना, पात्रांच्या वागण्याला चांगले अथवा वाईट म्हणत नाही. लेखक आपले विचार पात्रांच्या माध्यमातून व्यक्त करतो. तो व्यक्त करीत असलेले विचार पात्रांचेच आहेत, त्यांचे समाजातील स्थान, अनुभवविश्व यावर आधारीत आहेत असा भास निर्माण करणारी लक्ष्मण लोंढे यांची निवेदनशैली त्यांच्या विज्ञानकादंबरीमध्ये आढळून येते.

वैज्ञानिक, प्रगतीचा, संशोधनाचा अविचारी वापर केल्यास उद्भवणारी स्थिती ही त्यांच्या विज्ञान कादंबरीतील मुख्य समस्या आहे. या समस्येकडे वेगवेगळ्या दृष्टिकोणातून पाहण्याची दृष्टी ते वाचकांना देतात. वैयक्तिक, सामाजिक, सांस्कृतिक आणि भारतीय कायद्याच्या दृष्टीने या समस्येचे रूप कसे असू शकेल याचे यांनी आपल्या तर्कसंगत निवेदनशैलीद्वारे दर्शन घडवले आहे. त्यांच्या कादंबरीतील तर्कसंगत निवेदन, कथानकातील वैज्ञानिक सूत्राची वास्तवाशी

सांगड घालण्याची शैली, घटनेचे किंवा प्रसंगाचे अगदी बारीक-सारीक तपशील देणारी भाषा, पात्रांच्या भाषेतून त्यांची व्यक्तिमत्त्वे उभी करण्याची पद्धत यांच्याआधारे त्यांच्या विज्ञानकादंबरीतील निवेदन आणि भाषा यांचा अभ्यास केला आहे.

‘गिनिपिग’ या विज्ञानकादंबरीमध्ये भविष्यात घडू शकेल असे संभाव्य कथानक आहे. ‘गिनिपिग’ म्हणजे शास्त्रीय प्रयोगासाठी वापरण्यात येणारा प्राणी. भविष्यात माणसाचा उपयोग गिनिपिग म्हणून केला गेला, तर तो कशा प्रकारे होऊ शकतो, त्याचे सामान्य माणसाच्या जीवनावर, समाजावर काय परिणाम होऊ शकतील याचे चित्रण या कादंबरीमध्ये आले आहे. पात्रांचे परस्पर संवाद, स्थळ, काळ, सामाजिक स्थितीच्या पार्श्वभूमीची वर्णने, पात्रांच्या मनात येणाऱ्या विचारांचे प्रक्षेपण यांच्या आधारे निवेदनात वास्तवसदृश्यता आणली आहे.

कथानकाची रचना करताना त्यामध्ये लेखकाने निवेदनातील तर्कसंगती राखली आहे. डॉ. सुभाष फक्त नाव मिळविण्यासाठी संशोधन करित होता, आर्थिक फायदा झाला तर त्याला हवाच होता पण तोटाही सहन करायची तयारी होती. संशोधन माणसांवर अजमावून पाहण्याची इच्छा निर्माण होणे ही एक स्वाभाविक गोष्ट. डॉ. गायतोंडेचा बदला घ्यायचा तर त्यांनी सुभाषचा ज्या पद्धतीने आणि ज्या कारणासाठी तथाकथित अपमान केला होता त्याच पद्धतीने त्यांचा बदला घ्यावा असे सुभाषला वाटणे नैसर्गिक वाटते. विद्यार्थ्यांच्यासमोर त्यांनी एका विद्यार्थिनीचे अचानक चुंबन घेतले तर त्यांच्या आदर्श प्रतिमेलाच धक्का लागणार होता आणि सुभाषला समाधान मिळणार होतं. पण सुभाषकडे असं वागण्याचा धीर नव्हता, उघडकीस येण्याची भिती होती. विश्वनाथकडे माणसे ओळखण्याची क्षमता होती. त्याने सुभाषला अनैतिक, बेकायदेशीर गोष्टींविषयी वाटणारे आकर्षण हेरले आणि त्याला अशाप्रकारच्या वागण्यात काही गैर नाही, ते कधीच उघडकीस येणार नाही असे म्हणत गुंतविले. ‘एट्या’ च आपले बिग फोडू शकतो, इन्स्पेक्टरनी अटक केली तरी ते आपले फारसे काही बिघडवू शकत नाहीत. पोलिसांबरोबर आलेल्या तज्ञांना त्यांच्या विषयाचे फारसे ज्ञान नाही. या सर्व गोष्टी विश्वनाथ जाणून आहे. त्यामुळे प्रत्येकाच्या कमकुवत जागेवर बोट ठेऊन तो त्यांना आपल्या मनासारखे वागायला लावतो. सुभाषकडून एट्याच्या पाठीत डाय घालून घेणे, त्रिलोचनदासचे हिरे घेण्यास व ममताचा उपभोग घेण्यास उद्युक्त करणे. प्रेमाला एट्याच्या गळ्यात ताईत घालण्यासाठी उद्युक्त करणे. या गोष्टी त्याला माणसे ओळखण्याच्या क्षमतेमुळेच शक्य होतात. तो नेहमी म्हणतो, ‘आणि नुसत्या आपल्या क्षेत्रातच नव्हे, साऱ्या समाजावर आपला प्रभाव पडला पाहिजे. दुनियेच्या एका कोपऱ्यात कुठेतरी आपण निसर्गक्रमानं जन्म घेतला असला तरी आयुष्यात जग गाजवूनच आपण जगाचा निरोप घेतला पाहिजे.’ (पृ. क्र. ४३) ‘मी कोणाला आवडेन- कोणाला नाही- पण मला दुर्लक्षणं मात्र कोणालाच शक्य होणार नाही.’ तो मोठ्या गर्वाने म्हणत असे - आणि हे म्हणण्यात अतिशयोक्ती

बिलकुल नव्हती.’ (पृ. क्र. ४३) ‘विश्वनाथचं सगळं वागणंच असं होतं; चालताना असं चालायचा की जणु प्रत्येक पायानं पृथ्वीला खालीच दाबण्याचा प्रयत्न करतोय. बोलताना असं बोलायचा की जणू नुसत्या आज्ञाच फर्मावतोय.’ (पृ. क्र. ४४) अशा प्रकारच्या विधानांमधून विश्वनाथचे स्वयंकेंद्रित व्यक्तिमत्व उभे राहते.

एट्याविषयी केलेले विधान, ‘पावणेसहा फुटाचा कणखर देह ही आपल्या बापाकडून डी. एन. ए. मार्फत आपल्याला मिळालेले इस्टेट आहे - असं एट्या नेहमी म्हणे’ (पृ. क्र. ४९) यातून एट्याला असणारी विज्ञानाची माहिती, त्या माहितीमध्ये त्याला रस आहे हे समजतेच शिवाय आपल्याशी संबंधित असलेल्या पण आपण न केलेल्या चांगल्या गोष्टीचे श्रेय न घेण्याची त्याची प्रवृत्तीही दिसून येते. ‘एखाद्या चांगल्या कथेचा पुचाट शेवट करावा तसा विश्वनाथनं चांगल्या चर्चेचा विचका केलाय असंच एट्याला वाटलं.’ (पृ. क्र. ४९) अशी उपमा ज्याच्या मनात येते तो माणूस निश्चितच वाचन-लेखन क्षेत्राशी संबंधित असणार हे स्पष्ट होते. ‘खरं तर तुम्ही वैज्ञानिक लोक काही दिवसात भाषा बदलायला लावाल. त्या डी. एन. ए. वर तुमचे यशस्वी प्रयोग सुरू झाले की, ‘कडू कारलं साखरेत घोळलं आणि तुपात तळलं, तरी कडू ते कडूच राहणार! असं किंवा कुत्र्याचं शोपूट नेहमी वाकडं’ असं म्हणण्यात काय अर्थ राहणार आहे.’ (पृ. क्र. ४७) यासारखे एट्याचे उद्गार त्याची चौफेर दृष्टी दर्शविणारे आहेत. एट्या कोणत्याही विषयावर मत देत असे आणि कोणत्याही स्तरातील लोकांमध्ये मिसळत असे हे त्याच्या पुढील उद्गारांवरून दिसून येते. ‘पण वाध्या तुझ्या मुलीला तू करच वकील. अरे डॉक्टरकी, वकील हे धंदे स्वतंत्रपणे एस्टॅब्लिश करायला जड जातात, पण असलेल्या पायावर इमारत उभारणं सोपं असतं.’ (पृ. क्र. १०३)

पात्रांची व्यक्तिमत्त्वे उभी करण्यासाठी लेखक जसा भाषेचा प्रभावी वापर करतो तसे पात्रांच्या माध्यमातून जीवनाविषयी चिंतन करणारे विचारही मांडतो. वैज्ञानिक संदर्भांच्या विस्तृत स्पष्टीकरणापेक्षा पात्रांच्या वर्तनाचे तर्कसुसंगत स्पष्टीकरण देणे त्यांना जास्त महत्त्वाचे वाटते. प्रत्येक व्यक्तीच्या वर्तनामागे त्याची स्वतःची अशी एक भूमिका असते. एखादा प्रसंग घडताना तेथे उपस्थित असलेल्या व्यक्तींची प्रतिक्रिया जशी त्यांच्या त्या प्रसंगाशी असणाऱ्या संबंधावर अवलंबून असते, तशी ती प्रत्येक व्यक्तीच्या वैयक्तिक भूमिकेवरही अवलंबून असते. हीच गोष्ट लोंढे यांच्या पात्रांच्या चिंतनातून ठळकपणे जाणवते. ‘जग गाजवणं म्हणजे काय ह्याची स्पष्ट कल्पना विश्वनाथजवळ नव्हती. पण काहीतरी सनसनाटी, डोळे दिपविणारं आपल्या हातून घडणार आहे अशी त्याला खात्री होती. त्याच्या बोलण्यात ‘जग गाजवणे’ हा शब्द नेहमी येई.’ (पृ. क्र. ४३) या वर्णनातून काहीतरी ‘वेगळे’ करण्याची विश्वनाथची तीव्र इच्छा, त्याने पुढे घडवून आणलेल्या अनैतिक पण धाडसी आणि वेगळ्या कृत्यांमागे होती हे स्पष्ट होते. पुढे

‘एट्या’वर आपले प्रयोग करणे कसे अपरिहार्य आहे हे सांगताना त्याचा व्यवहारी दृष्टिकोण, जगाकडे, जगाच्या रीतीकडे तुच्छतेने पाहणारी त्याची दृष्टी स्पष्ट होते. ‘एक गुन्हा केला की तो झाकण्यासाठी आणखी गुन्हे करावे लागतातच. सगळी नीतितत्त्वं सामान्य, पापधिरू म्हणजे भिऱ्या माणसांसाठी आहेत. स्वतःचं राज्य स्थापन करताना, सत्ता मिळविण्यासाठी जनतेचं रक्त सांडणाऱ्यांनी केलेली हिंसा किंवा रक्तपात हा गुन्हा ठरत नाही. कायदा, नीती, गुन्हा वगैरे शब्दांची जू सामान्यांच्या मानेवर ठेवल्याखेरीज त्यांच्यावर सत्ता गाजवता येत नाही म्हणून आहेत ही सगळी नाटकं. सगळे मनाचे खेळ आहेत. राज्यकर्त्यांच्या मनाप्रमाणे, मर्जीप्रमाणे सामान्य लोक हे खेळ जीवनातले सर्वस्व समजून जगत राहतात, मुर्दाडासारखे!’ (पृ. क्र. ९०) एट्याला आपल्या नियंत्रणात घेतले नाही तर आपण केलेले गुन्हे उघडकीस येऊ शकतात, ही गोष्ट विश्वनाथने सुभाषला पटवून दिलेली असते तरी एट्याची निरपेक्ष मैत्री आठवून सुभाषच्या मनाची चलबिचल होते. ‘आयुष्यात आतापर्यंत कितीतरी मित्र, परिचित आले होते आणि गेले होते पण एट्यासारखा मित्र विरळाच. कारण पहिली गोष्ट म्हणजे एट्यानं सुभाषकडून कधीही कसलीही अपेक्षा केलेली नव्हती. अगदी त्याच्या अस्थम्यावर सुभाषनं काही औषध द्यावं याची सुद्धा - ‘मैत्रीला जेव्हा अपेक्षांचं अस्तर लागतं तेव्हा मैत्रीच्या भरजरी वस्त्राची गोधडी बनते’ एट्याच एकदा म्हणाला होता’ (पृ. क्र. ९३) हे सुभाषचे विचार त्याच्या मनाचा हळवा भाग उघड करतात तर एट्याचे त्याला आठवलेले उद्गार एट्याच्या निरपेक्षपणाबरोबरच त्याची भाषिक समृद्धीही जाणवून देतात. अशा पात्रांच्या मनात येणाऱ्या विचारातून जसे पात्रांबरोबर लेखकाच्या विचारांचेही प्रतिबिंब पडते तसे काही ठिकाणी लेखकाने निवेदक म्हणून आपले चिंतनपर विचार मांडले आहेत. ‘प्रेमा’च्या आयुष्यात येणाऱ्या संकटांविषयी निवेदक म्हणतो, ‘खुदा देता है तो छप्पर फाडके हे जितकं खरं तितकंच खुदानं एकदा छळायचंच ठरविलं तर तो छळही मोठ्या पद्धतशीरपणे आणि सातत्याने करतो. एकाद्या माणसाच्या बाबतीत खुदा एकदम सादिस्तासारखा वागतो असं आढळतं. अशावेळी कितीही संकटं कोसळली तरी खुदाचा पराभव करायचा असला, त्याचं सादिस्तिक प्लेझर त्याच्यापासून हिरावून घ्यायचं असलं तर माणसानं एकच करायचं असतं - त्या संकटातही आपला चेहरा हसतमुख ठेवायचा असतो - देवाची जिरवायचा हा एकमेव मार्ग आहे.’ (पृ. क्र. ११५) लेखकाचा पर्यावरण आणि विज्ञानविषयक दृष्टिकोण एट्याच्या विचारांतूनही व्यक्त होताना दिसतो. एट्या हिरोशिमा मधील अणुस्फोटावरील फिल्म पाहून अस्वस्थ होतो तेव्हा म्हणतो, ‘आणि ह्या सगळ्या केवळ एका अॅटमबॉबनं मनात निर्माण केलेल्या भावना. वास्तविक ह्या एका घटनेला लाखो वर्षांच्या पृथ्वीवरील मानवाच्या अस्तित्वाच्या दृष्टीनं काय अर्थ आहे? आणि अख्या मानवी इतिहासाला अब्जावधी वर्षांच्या सूर्यमालेच्या इतिहासात काय स्थान आहे? - अॅटमबॉबच काय घेऊन बसलीस-अख्खी सूर्यमाला एखाद्या वैश्विक अपघातानं एकदम नष्ट झाली तरी त्या प्रचंड विश्वाच्या अंगावर पुळी फुटल्याएवढीही जखम होणार नाही. कशाकशाचा विचार करायचा? कशाला आपल्या ह्या

साडेतीन हाताच्या शरीरावर प्रेम करायचं? आणि मूठभर आकाराच्या मेंदूचा अभिमान बाळगायचा? का? कशाला? (पृ. क्र. १२७), 'संशोधनच होत नाही सालं पद्धतशीर. संशोधनाची कुवत आहे त्यांना अधिकाराची जागा मिळत नाही आणि अधिकाराच्या जागा अडवून बसलेल्या शास्त्रज्ञांची संशोधकवृत्ती कधीच नष्ट झालेली असते - ते व्यवस्थापकीय जबाबदाराच्या जंजाळात सापडलेले असतात - एकूण काय दात आहेत तिथे चणे नाहीत आणि चणे आहेत तिथे दात नाहीत - सगळाच विनोद आहे -' (पृ. क्र. १३९) 'प्रेमा आपण समजतो की बरेच गुन्हे गरिबीपायी घडतात-दारिद्र्य माणसाला गुन्हेगारीकडे लोटतं, पण खोटं आहे ते. हाव आणि विकृतीच माणसाला गुन्ह्याच्या मार्गावर आणतात. कित्येक वेळा तर प्रत्यक्ष गुन्हा करणारा गरीब माणूस दिसतो पण त्याला कोणातरी श्रीमंतानं आपल्या हावेपायी आणि विकृतीपायी वापरलेलं असतं-' (पृ. क्र. १४७) 'फॉर्मल शिक्षणात फॉर्मलाच महत्त्व असतं, शिक्षणाला नाही. असलं शिक्षण म्हणजे परीक्षा पास होण्यासाठी केलेली तयारी - बस काही नाही - आणि पुढे शिकण्याबद्दलच विचारत असशील तर माझं शिक्षण आयुष्यातला अखेरचा श्वास घेईपर्यंत चालूच राहणार आहे - उलट हे फॉर्मल एज्युकेशन एकदा संपलं की खऱ्या एज्युकेशनला सुरुवात होईल बघ' (पृ. क्र. ११४) असे दैनंदिन सामाजिक समस्यांवर चिंतन करणारे एट्याचे विचार हे मूळात लेखकाचे त्या विषयावरील चिंतन आहे.

वैज्ञानिक संकल्पनांचे बारकावे सांगून त्या स्पष्ट करण्यापेक्षा एखाद्या वैज्ञानिक संकल्पनेच्या वापरामागील तर्कसंगती स्पष्ट व्हावी, कथानकातील तिचा दुवा जुळावा एवढे जुजबी पण प्रचलित विज्ञानाने सिद्ध झालेले स्पष्टीकरण ते देतात. 'मेंदूला रक्तपुरवठा करणाऱ्या रक्तवाहिन्या विशिष्ट प्रकारच्या असतात. त्यांच्या भिंती इतर ठिकाणच्या केशवाहिन्यांप्रमाणे सच्छिद्र नसतात. आणि त्यामुळे रक्तांतले बरेचसे विषारी पदार्थ मेंदूपर्यंत पोचू नयेत याची निसर्गानचं सोय केलेली असते. ह्यालाच ब्लड-ब्रेन बॅरियर म्हणतात' (पृ. क्र. ४५) अशाप्रकारची विज्ञानाने सिद्ध झालेली माहिती कथानकातील संशोधनाचा संदर्भ म्हणून आली आहे. संशोधनासाठी वापरलेला डाय (पृ. क्र. ४५) सौर उर्जेवरील बॅटरी (पृ. क्र. ५३) रेडिओलहरींची निर्मिती व रूपांतर (पृ. क्र. ५८) याविषयीची थोडक्यात स्पष्टीकरणे लेखकाने दिली असली तरी त्या स्पष्टीकरणांमागे विज्ञान समजावून सांगणे किंवा विज्ञानाचा प्रसार करणे असा लेखकाचा उद्देश नाही. विज्ञानाचा कथानकाशी असणारा संबंध जास्तीत जास्त सुसंगत असावा, वास्तवाशी मेळ घालणारा असावा असा त्यांचा प्रयत्न आहे.

त्यांच्या भाषेच्या वापराचे आणखी एक वैशिष्ट्य म्हणजे वाक्यप्रचार - म्हणी यासारख्या भाषिक रचना वापरून थोड्या शब्दात अधिक समर्पकपणे आशय व्यक्त करण्याची क्षमता. 'तास-तास लेक्चरबाजी करून साले भाषणाचा कंडू शमवून घेतात' (पृ. क्र. २) या वाक्यांतून

प्राध्यापकांची बिनमहत्त्वाच्या गोष्टी विस्ताराने सांगण्याची सवय, व्यवहारात उपयोग न पडणारी माहिती फक्त काहीतरी सांगायचे म्हणून सांगत राहायची, हक्काचे श्रोते मिळाले म्हणून काहीही बोलत राहायचे या सर्व प्रवृत्तींचा उल्लेख ‘भाषणाचा कंडू शमवणे’ या शब्दप्रयोगातून व्यक्त करतात. ‘अच्युतच्या डोळ्यात प्रथम घुसला तो आचार्य जगदिशांची छबी असलेला ताईत.’ (पृ. क्र. २०) इथे ‘डोळ्यात घुसला’ मध्ये पहिल्यांदा दिसला, त्यानेच सगळे लक्ष वेधून घेतले. ताईतामागची विचारसरणी पसंत नसल्याने असह्य वाटला या सर्व गोष्टी आल्या आहेत. यासारखी भाषेच्या नेमक्या वापराची अनेक उदा. या कादंबरीत आली आहेत. ‘कुत्रा माणसाला चावला तर ती बातमी होत नाही पण माणूस कुत्र्याला चावला तर होते -’ (पृ. क्र. ३६) ‘आपण आपले जॅक ऑफ सो मेनी थिंग्ज आणि मास्टर ऑफ ऑफकोर्स नथिंग! (पृ. क्र. ४८) ‘अॅस्ट्रॉनॉमीमध्ये जसं अंतर काळात मोजतात तसा तुम्हा प्रोफेशनल्सच्या बाबतीत वेळ पैशात मोजतात.’ (पृ. क्र. ८५) ‘आपण सगळ्यांचा कात्रज केलाय.’ (पृ. क्र. ८६) ‘एट्याच्या चारित्र्याचा कणखरपणा सुभाषला चरचरून जाणवला’ (पृ. क्र. ८९) ‘थोड्याशा अडचणीत शेपटीच घलायचेत तुम्ही’ (पृ. क्र. ९०) ‘अरे बाबा दिवस वैऱ्याचे आहेत - आपल्याला ‘अखंड सावधान’ असायला पाहिजे. (पृ.क्र. १०१) ‘आधीच तुटपुंज्या असलेल्या कमाईला वैद्यकीय खर्चाचं आणखी एक मोठं भोक पडलं’ (पृ.क्र. ११६) ‘पैसे काय कुलाब्याची वेश्याही कमावते’ (पृ. क्र. १३७) ‘शिलेदार वेड्यासारखे वागू लागले तरी सेनापतीला आपलं डोकं थंड ठेवावच लागतं.’ त्यानं त्या दोघांना सहज लम्बे केलं असतं.’ (पृ. क्र. १५३) असा भाषेचा आशयानुरूप नेमकेपणाने केलेला वापर ‘गिनिपिग’ मध्ये दिसून येतो.

‘देवांसि जिवें मारिले’ या कादंबरीतील कथानकाची पार्श्वभूमी अधिक व्यापक आहे. कथानकातील घटना-प्रसंगांच्या बाबतीत जगाच्या वेगवेगळ्या भागात उमटू शकणाऱ्या राजकीय, सामाजिक, सांस्कृतिक प्रतिक्रियांची निवेदकाने दखल घेतली आहे. डॉ. वाचस्पती व डॉ. नीलकंठ यांना जेव्हा अंतराळातून मानवी किंवा नैसर्गिक नसणारे कृत्रिम रेडिओ संदेश मिळू लागले तेव्हा त्यांनी प्रथम आपली प्रयोगसाधने तपासून पाहिली, नंतर संदेशांचा अर्थ लावण्याचा प्रयत्न केला आणि शेवटी हे संदेश पूर्ण पृथ्वीसाठी महत्त्वाचे असून त्यांची माहिती जगातल्या या क्षेत्रातील, इतर शास्त्रज्ञांना देणे त्यांना अपरिहार्य वाटले. डॉयशर या जागतिक कीर्तीच्या अमेरिकन अंतराळशास्त्रज्ञाची पहिली प्रतिक्रिया अविश्वासाचीच होती. जेव्हा त्यांनी अमेरिकन अत्याधुनिक निर्दोष यंत्रणेकडूनही तेच संदेश मिळाले तेव्हा या संदेशाचा स्रोत शोधण्यासाठी त्यांनी जोरदार प्रयत्न केले. राष्ट्राध्यक्षांना भेटून या कामी अंतराळातील अमेरिकन उपग्रहांचा वापर करण्याची परवानगी मिळवली. अमेरिकन राष्ट्राध्यक्षांना या दुर्मिळ घटनेचे काहीच वाटले नाही. या घटनेचा आगामी निवडणूकीसाठी काही उपयोग होईल याची खात्री पटताच ते सहकार्य करण्यास राजी झाले. रशियन राज्यकर्ते अमेरिकन उपग्रहांची बदललेली स्थिती पाहून युद्धसज्ज झाले पण नंतर

अमेरिकेने विश्वासात घेतल्यावर पूर्ण सहकार्य करण्यास तयार झाले. अमेरिकेची मित्रराष्ट्रे असलेली युरोपीय राष्ट्रे अमेरिकेकडून आपण फसविले गेलो आहोत असे वाटून अस्वस्थ झाली; पण अमेरिकन संरक्षण विभागाच्या खऱ्या वाटणाऱ्या पण खोट्या असणाऱ्या खुलाशाने शांतही झाली. भारताचा रशियाशी असणारा अंतराळविषयक कार्यक्रम पुढे ढकलला गेल्याने भारतीय सामान्य राज्यकर्ते अस्वस्थ होतात त्यांना ‘संदेशा’ची गंधवार्ता नसते. भारतातील सामान्य जनतेला तर यापैकी कशाचाच गंध नसतो ती आपल्या दैनंदिन कामात मग्न असते. हे सारे संदर्भ लेखकाने टप्या-टप्याने उलगडले आहेत. अमेरिकेतील, रशियातील, युरोपीय देशातील आणि अन्य अप्रगत देशातील, मुख्यत्वे भारतातील स्थितीमध्ये असणारे भिन्नत्व परिणामकारक भाषेतून मांडले आहे. डॉयशर या संशोधकाने संदेशाच्याबाबतीत संशोधनासाठी रशियन उपग्रहाचेही सहकार्य घेता येईल असे सुचवताच राष्ट्राध्यक्षांचे सल्लागार ताबडतोब म्हणाले, “नो नो मिस्टर डॉयशर हे ऑपरेशन ट्वेंटीएथ् सेंचुरी आहे आणि विसावें शतक अमेरिकेचं आहे” (पृ. क्र. ७१) या उद्गारातून अमेरिकनांची आपले श्रेष्ठत्व सिद्ध करण्याचा आग्रह धरणारी अहंकारी वृत्ती दिसून येते. अमेरिकेच्या अंतराळातील संशयास्पद हालचाली पाहून रशियन नेत्यांची प्रतिक्रिया काय होऊ शकेल याबाबतचे निवेदकाने मांडलेले विचार वस्तुस्थितीशी जुळणारे आहेत. ‘कोणत्याही क्षणाला अमेरिकन हल्ला होईल आणि काही मिनिटांच्या अवधीत अर्ध्याहून अधिक सोविएत युनियन बेचिराख होईल हे त्यांना रक्ताच्या पेशीपेशीत जाणवले होते.’ (पृ.क्र. ९५) युरोपमधील राज्यकर्त्यांची मानसिकता व्यक्त करतानाही त्यांनी परिणामकारक शब्दरचना केली आहे, ‘सोविएत रशियाने आपली अण्वस्त्र संरक्षणयंत्रणा सज्ज केल्यामुळे मात्र सरकारी गोटात सगळ्यांच्याच डोळ्यासमोर काजवे चमकले. गेली कित्येक वर्षे अमेरिकन गळपट्टा बांधून आपल्याच जातभाईवर भुंकण्यापलीकडे आपण दुसरे काहीच केले नाही अशी एक भावना सरकारी गोटात प्रसृत होऊ लागली. (पृ.क्र. ८०)

विज्ञान तंत्रज्ञानात मागासलेल्या देशांची स्थिती त्यांनी पुढील शब्दात वर्णन केली आहे. ‘सोविएत आणि युरोपीय गोटात एवढी खळबळ माजली होती तरी मागासलेले तिसरे जग मात्र आपल्या अज्ञानाची कांबळ पांघरून छान झोपलेले होते. अतिसंवेदनाक्षम इलेक्ट्रॉनिक उपकरणाचे कान व डोळे घेऊन अंतराळात फिरणाऱ्या उपग्रहांच्या ह्या आधुनिक तंत्रकाळात बहुतेक मागास देशांची स्थिती बहिऱ्या-आंधळ्यांसारखीच होती. अर्थात ते ठार बहिरे किंवा आंधळे नव्हते. नाही म्हटले तरी दहापंधरा देशांचे पंचवीस-तीस उपग्रह पृथ्वीभोवती फिरत होते..... एका दृष्टीने ह्या मागास राष्ट्रांची स्थिती सामान्य माणसासारखी होती. त्याच्या घरी रोज वर्तमानपत्रे येतात. रेडिओ-टि. व्ही. अनुक्रमे दिवसभर आणि संध्याकाळभर चालू असतो. परंतु देशात नक्कीच का घडतेय हे त्याला बहुतेकवेळी अज्ञातच असते. एखादी महत्त्वाची गोष्ट सेन्सॉरच्या चाळणीत अडकून पडली तर तिचा थांगपत्ता ह्या बेट्याला कधीच लागू शकत नाही. पडद्यावर दिसते ते बघायचे, संपादक छापतील ते वाचायचे व रेडिओतून ऐकू येईल ते ऐकायचे, बस

इतकेच!’ (पृ. क्र. ८३). पुढे मानवी यान ‘त्या’ परक्या यानाला नष्ट करायला निघाले तेव्हाची स्थितीही लेखकाने प्रभावी शब्दात व्यक्त केली आहे. ‘पण हे थोडे लोक सोडता उरलेली सारी मानवजात मात्र आपल्या भविष्याला कलाटणी देण्याची शक्ती असलेल्या ह्या महान घटनेच्या बाबतीत पूर्णपणे अंधारात होती. आपल्या भारतवर्षात तर सगळाच आनंदीआनंद होता. अर्थात यात आम्हां भारतीयंचा दोष बिलकूल नव्हता. परिस्थितीची गंभीरता कोणालाच माहीत नसल्यामुळे सगळेजण आपापल्या दैनंदिन जीवनात मशगुल होते. खरी परिस्थिती माहीत असती तर नक्कीच तिची दखल घेऊन येथे अखिल मानवजातीच्या भल्यासाठी मोठ्या प्रमाणावर पूजाअर्चा, होमहवन, यज्ञयाग केले गेले असते.’ (पृ. क्र. १६१) भारतातील अंधश्रद्धाळू वृत्ती आणि कोणत्याही संकटात देवाकडे धाव घेऊन कर्मकांडांना महत्त्व देण्याची प्रवृत्ती यांचा उपरोधिकपणे उल्लेख केला आहे. त्यांच्या भाषेतील प्रतिमा कमी शब्दात नेमकी स्थिती डोळ्यांसमोर उभी करणाऱ्या आहेत. अण्वस्त्रयुद्धाची भयानकता माहीत असूनही राष्ट्रीय कर्तव्य बजावण्यासाठी अणुयुद्धाला सामोरे जाण्यासाठी तयार झालेल्या रशियन सैन्याच्या अधिकाऱ्यांची ऐनवेळी अणुयुद्धापासून सुटका झाल्यानंतरची मानसिकता लेखकाने पुढीलप्रमाणे प्रकट केली आहे. ‘फाशीच्या तक्तावर तोंडावर पिशवी व गळ्याभोवती दोरखंड बांधल्यावर पायाखालची फळी सरकविण्यापूर्वी सुटकेचा हुकूम यावा तसे ते सर्व मानवजातीच्या वतीने सुटले होते. (पृ. क्र. ९६) विज्ञान-तंत्रज्ञानात आतापर्यंत सर्वश्रेष्ठ असणाऱ्या रशिया-अमेरिकेच्या राज्यकर्त्यांच्या मनात त्या अज्ञात यानाने कोणत्या प्रकारची भीती निर्माण केली होती त्यासाठी लेखकाने प्रभावी उपमा वापरली आहे. ‘प्रचंड वेगाने धावू शकणाऱ्या यंत्रमानवाला धावण्याच्या शर्यतीत उतरण्याची परवानगी दिली तर त्या दडपणाखाली मानवी धावपटूंची जशी मनःस्थिती होईल तशी काहीशी केविलवाणी हताश मनःस्थिती ह्या शास्त्रज्ञांची झालेली होती.’ (पृ. क्र. ९७) परक्या यानाचा विषय ‘संयुक्त राष्ट्रा’त चर्चेला घ्यावा की न घ्यावा याविषयीचे अमेरिकन राष्ट्राध्यक्षांचे उद्गार तत्कालीन जागतिक राजकारणातील विज्ञान-तंत्रज्ञानदृष्ट्या अप्रगत देशांची स्थिती कशी होती ते दर्शवतात. “हे म्हणजे घरात एखादी मोठी खरेदी करावी की नाही याचा निर्णय नवरा-बायकोनं घ्यायच्या ऐवजी चार वर्षांच्या मुलाचं त्यावर मत घेण्यासारखं आहे!” (पृ. क्र. १०९) अशाप्रकारे नेमक्या उपमांचा वापर करित लेखकाने आशयाची प्रभावी मांडणी केली आहे. या कादंबरीतही कल्पित वैज्ञानिक कल्पनेच्या पुष्ट्यर्थ प्रचलित विज्ञानावर आधारलेली काही स्पष्टीकरणे दिली आहेत. परक्या यानाला नष्ट करण्यासाठी जाणाऱ्या अंतराळयानांवर कोणती व्यवस्था केली जाणार होती ते पुढील माहितीमध्ये आले आहे. ‘देवाचे लेकरू’ -१ मध्ये सोविएत बनावटीचा लेसर फ्युजन बॉम्ब बसविला जाणार होता व देवाचे लेकरू - २ मध्ये चार महिन्यांपूर्वीच अमेरिकेने यशस्वी चाचणी घेतलेला अल्ट्रा एनर्जी गॅमा रे लेसर उभारायचा होता. ह्या सर्व योजनेचे सुसूत्रीकरण दोन अमेरिकन बनावटीचे मिर ४अ वर ठेवले जाणारे संगणक बघणार होते. (पृ. क्र. १२६) ‘देवाची लेकरे’ म्हणजे परके यान नष्ट

करायला जाणारी माणसांची अंतराळयाने, ‘ऑपरेशन ब्लू अर्थ’ म्हणजे परक्यांना नष्ट करण्याची ही पूर्ण मोहिम आणि ‘मानवाचे गाणे’ म्हणजे माणसाने पाठवलेला संदेश अशी सांकेतिक नावे वैज्ञानिकांनी दिली आहेत. या यानांची रचना, योजनेचे स्वरूप, वापरले जाणारे तंत्रज्ञान याविषयीची माहिती दैनंदिन व्यवहारातील शब्द वापरून सोपी पण वास्तव वाटावी अशी सांगितली आहे. ‘सॅल्युत-९ चा ‘दिवाणखाना’ ’ (पृ. क्र. १२९), ‘सॅल्युतचे ‘अंगण’ ’ (पृ. क्र. १३२) या शब्दांनी अंतराळस्थानकाचा अंतर्भाग, बाह्यभाग यांचा उल्लेख केला आहे. पृ. क्र. १२८ ते १३२ पर्यंत ऑपरेशन ‘ब्लू अर्थ’ मधील तांत्रिक माहिती आणि विविध वैज्ञानिक संकल्पनांची स्पष्टीकरणे दिली आहेत. पण त्यामध्ये शास्त्रीय माहितीच्या अहवालासारखा कोरडेपणा नाही त्यामुळे कथानकाच्या ओघवतेपणाला बाधा येत नाही.

‘गुंता’ या कादंबरीत मानवाच्या ‘क्लोनिंग’ची कल्पना केलेली आहे. येथेही लेखकाने वास्तव घटनांचा आधार घेत कल्पिताची रचना केली आहे. १९९५ ते २००० च्या दरम्यान वास्तवात झालेल्या मॅढीच्या क्लोनिंगचे प्रयोग कादंबरीतील नलिनाक्षन या संशोधकाने प्रत्यक्ष पाहिले आहेत अशी कल्पना करून कथानक रचलेले आहे. नलिनाक्षन हे पशुवैद्यक शास्त्रज्ञ असल्याने पशुवैद्यकातील ही महत्त्वाची घटना त्यांना संशोधनाला प्रेरित करणे किंवा लंडनमध्ये असताना त्यांनी ती पाहिलेली असणे व त्यामागील शास्त्राचा किमान अभ्यास केलेला असणे स्वाभाविक वाटते. डॉ. संदीप अग्रवाल याला आर्थिक सुबत्ता, बेटावरील मालकी प्रयोगांसाठी आवश्यक असा एकांत उपलब्ध असतो. स्वतः स्त्रीरोगतज्ञ असल्यामुळे प्रयोगासाठी आवश्यक स्त्रियाही सहज उपलब्ध असतात. अशा अनुकूल गोष्टी त्याला या संशोधनाकडे वळवतात. शिवाय संदीपला संशोधनाने जगप्रसिद्ध व्हायची महत्त्वाकांक्षाही आहे, तो या क्षेत्रातील तज्ञ आणि महत्त्वाकांक्षी संशोधकाचा शोध घेत आहे या पार्श्वभूमीवर डॉ. संदीप आणि डॉ. नलिनाक्षन यांनी ‘मानवी क्लोनिंग’वर संशोधन करणे तर्कसुसंगत वाटते. त्यांचे कल्पनाविश्व वस्तुस्थितीच्या भक्कम पायावर उभे असते, त्याला वास्तवाचा संदर्भ असतो.

पात्रांची भाषा आणि ती वापरण्याची पद्धत यांच्याद्वारे ते व्यक्तिचित्रे उभी करतात. जेव्हा आशुतोष या पत्रकार पात्राला त्याचे संपादक विमानप्रवासाचा खर्च द्यायचे नाकारतात तेव्हाचे आशुतोषचे विचार त्याच्या व्यक्तिमत्त्वाची ओळख करून देणारे आहेत. ‘साधा रिपोर्टर काय?.... साला हा स्वतः हागल्या पादल्या दिल्लीला विमानानं जातो आणि एवढा महत्त्वाचा प्रसंग, आपण होऊन आलेलं बोलावणं पण मला विमानानं पाठवायला काचकूच करतो..... ठीक आहे बच्चमजी. मला पण माहीत आहे तुझा कसा सूड उगवायचा ते.’ (पृ. क्र. ८). इथे आशुतोषला स्वतःविषयी असणारा सार्थ अभिमान प्रकट होतो. पात्रता नसणाऱ्या व्यक्तींना त्याने समोर आदराने वागवले तरी तो मनात त्यांची लायकी ओळखून असतो. संधी मिळताच उघडपणे स्वतःकडे श्रेय न घेता

तो त्या व्यक्तीला त्याची जागा आणि आपली योग्यता दाखवून देतो. या सर्व गोष्टी आशुतोषचे आत्मविश्वासपूर्ण आण कामाविषयी निष्ठा असणारे व्यक्तिमत्व उभे राहते. सासूबाई आपल्याला अजूनही मूल नाही या विषयावर ऐकवतात अशी सुधाने तक्रार केल्यावर नलिनाक्षन म्हणतात, “सुधा तुला वाटतयं का आपल्याला मूल व्हायला उशीर होतोय? तू आईचं म्हणणं बिल्कुल मनावर घेऊ नको. मला वाटतं, तुझं आणि माझं या विषयावर अनेकवेळा बोलणं झालंय. अगं आपण हम दो हमारे दो नंतरच्या हम दो हमारा एकच्याही कालखंडात नाही, त्यानंतरच्या कालखंडात प्रवेश केला आहे. एक सुबुद्ध नागरिक म्हणून आणि तुला सांगू युरोप-अमेरिकेत आता मूल नसलेल्या स्त्रीच्या जीवनात काही कमतरता आहे असं मुळी मानतच नाहीत. मूल होऊ देणं, न होऊ देणं ही सर्वस्वी त्या दोघांची खाजगी बाब मानली जाते, हे तुला माहीतच आहे.” (पृ. क्र. ९८) या नलिनाक्षनच्या बोलण्यातून त्यांचे आधुनिक विचार ते स्वतःच्या बाबतीतही आचरणात आणणारे आहेत. माणसाच्या आयुष्यातील घटनांच्या बाबतीत युरोप-अमेरिकेसह जगाची भूमिका ते विचारात घेतात. बदलत्या कालखंडानुसार बदलणाऱ्या संकेतांची त्यांना जाणीव आहे. त्यांच्या व्यक्तिमत्वाचे कथानकात जाणवणारे अनेक गुण त्यांच्या वरील उद्गारांतून व्यक्त होतात. ‘माझ्या हातून, माझ्या नवऱ्याच्या हातून काही चूक झाली असली तर त्याची शिक्षा तू माझ्या मुलीला देऊ नको’ (पृ. क्र. ४३) असे देवाला विनवणारी सुधा मुलीच्या भविष्याची काळजी करणारी भाविक आई आहे, कुटुंबाचे हित होण्यासाठी त्याग करायला तयार असणारी गृहिणी आहे हे तिच्या उद्गारांवरून दिसून येते.

या कादंबरीच्या भाषेत आणि त्यातून प्रकट होणाऱ्या विचारात मोकळेपणा आहे. सामान्यतः एखाद्या प्रसंगी सामान्य माणसाच्या मनात, त्याचा वयोगट, बौद्धिक कुवत आणि कुटुंबातील, समाजातील स्थान यानुसार वेगवेगळे विचार येतात. ते लोंढे यांनी प्रभावीपणे मांडले आहेत. आशुतोषची पत्नी ‘आज दुपारी चार वाजता तुम्ही कुठे होतात?’ (पृ. क्र. १३) असा प्रश्न विचारते तेव्हा आशुतोषला आपली अशी उलटतपासणी आवडत नसल्याचा उल्लेख आहे. तो जास्त ‘खरा’ वाटतो कारण कोणालाच अशी उलटतपासणी आवडणार नाही. कॉलेजवयीन मकरंदला नारायण सुर्व्याची कविता आठवणे, नलिनाक्षन यांना मकरंदविषयी वाटणारे प्रेम पाहून, तो आपल्यापासून दडवून ठेवलेल्या सवतीचा मुलगा तर नसावा’ असे विचार मनात येणे. मारवाडी डॉक्टरच्या तोंडून अस्खलीत मराठी ऐकल्यावर त्याविषयी सुमित्राने पतीकडे उल्लेख करणे या सर्व घटनांमधील मानवी मनाच्या प्रतिक्रिया स्वाभाविक वाटतात.

याशिवाय पहिली क्लोन मेंढी - डॉलीचा जन्म, त्याविषयी जगभर सुरू असलेली चर्चा, आईन्स्टाईनने अणुबॉम्बनिर्मितीसाठी अध्यक्षांना लिहिलेले पत्र आणि हिरोशिमात झालेल्या नरसंहारानंतर त्याला आयुष्यभर टोचत राहिलेले दुःख, सी. एफ. सी चे संशोधन, त्याचा पर्यावरणावर

होणारा परिणाम यांचे वास्तवातील उल्लेख कादंबरीमध्ये वास्तवसदृश्यता आणतात. साध्या पद्धतीने सोप्या शब्दात सांगितलेली विज्ञानविषयक माहिती, वापरलेल्या विज्ञानसंकल्पनांची थोडक्यात स्पष्टीकरणे या कादंबरीतही आलेली आहेत. डॉली मेंढीचा जन्म कोणत्या पद्धतीने घडून आला त्याची थोडक्यात माहिती (पृ. क्र. १०२), स्त्रीच्या शरीरातील पुनरूत्पादनाचे चक्र कसे सुरू राहते याची माहिती (पृ. क्र. १०८) यासारखी प्रचलित विज्ञानाने सिद्ध केलेली कथानकाच्या ओघात येणारी माहिती त्यांनी दिली आहे. त्याबरोबरच जगभरात डॉलीच्या जन्मानंतर मानवी क्लोनिंगविषयी झालेल्या उलटसुलट चर्चांचा उल्लेखही लेखकाने केला आहे. त्यामुळे या कादंबरीचे कथानक वास्तवाशी जास्त घट्टपणे बांधले गेले आहे.

शब्दांचा नेमका वापर करून कमी शब्दात परिणामकारकपणे आशय सांगणारी लोंढे यांची भाषाशैली या कादंबरीतही आढळून येते. मनासारखे काम करून देणाऱ्या संपादकांबाबत आशुतोषचे विचार ‘समेळ म्हणजे एक पनवती होते’, स्टाफविषयी चहाड्या करणारा ‘चमचा’ स्टाफ समेळाना भरपूर शिव्या देई, ‘त्यांच्या नावाने शिमगा करी’. समेळ म्हणत, ‘कामाची नुसती वेठ वळू नका’ (पृ. क्र. ५), अन्य रिपोर्टर इथेच ‘अंडी उबवीत बसतील.’ (पृ.क्र. ७), मॅनेजमेंट ‘नारळ देईल’ (पृ. क्र. ८), लोक ‘अंदाज पंचे दाहोदरसे’ बोलतात (पृ. क्र. ९), आशुतोष आणि समेळ संधी मिळताच एकमेकांना सोडायच्या विचारात होते हे सांगताना, ‘दोघांचा उंदरामांजराचा खेळ चालला होता.’ (पृ. क्र. ११), नलिनाक्षन नुसते ‘मम’ म्हणणारे होते. (पृ. क्र. ४०), प्रोफेसर ‘ली’ या चीनी प्राध्यापकांनी पत्रात केलेली आपली चौकशी हा औपचारिकतेचा एक भाग आहे हे ओळखणारी सुधा विचार करते ली आपल्यावाचून जास्त सुकलेले नाहीत (पृ. क्र. ४१), अम्मा मुलीच्या मुलांना ‘कोकीळेची पिल्लं’ म्हणते (पृ. क्र. ९७) यासारखे मराठीतील अर्थवाही शब्दप्रयोग लेखकाने नेमकेपणाने वापरले आहेत.

लक्ष्मण लोंढे यांच्या विज्ञानकादंबरीत नजीकच्या भविष्यकाळात वैज्ञानिक प्रगतीमुळे उद्भवू शकतील अशा समस्यांची सांगोपांग चिकित्सा केलेली दिसून येते. वैज्ञानिक संशोधनाच्या चुकीच्या उपयोगातून निर्माण होणाऱ्या प्रश्नांचे वास्तवाशी संबंध असलेले रूप लोंढे यांनी समर्थ भाषेत मांडले आहे. विश्वाच्या पार्श्वभूमीवर पृथ्वीवरील मानवी जीवन किती क्षुद्र आहे, मानवाचा स्वतःच्या अस्तित्वाविषयीचा शोध सुरू आहे. माणूस निसर्गाची गूढे उकलण्याचा प्रयत्न करीतच आहे. त्याच्या या प्रयत्नातून आकलन होणारे ज्ञान किती तुटपुंजे आहे आणि माणूस आजही या उपलब्ध वैज्ञानिक संशोधनाचा गैरवापर करून स्वतःचा विनाश कसा ओढवून घेत आहे याचे दर्शन लोंढे यांनी वास्तवाचा संदर्भ घेत घडविले आहे.

त्यांच्या विज्ञानकादंबरीची कथानके विस्तृत अवकाश व्यापतात. प्रचलित विज्ञानाने सिद्ध केलेल्या वैज्ञानिक संकल्पनांच्या आधारे ते कल्पित वैज्ञानिक संकल्पना वैज्ञानिकाच्या

तर्कशुद्धतेने मांडतात. त्याचवेळी यापूर्वी झालेले संशोधन, शास्त्रज्ञांची भूमिका, प्रसिद्ध माध्यमांची भूमिका आणि सामान्यांचा जीवनावर झालेला परिणाम याविषयी पात्रांच्या माध्यमातून चिंतनही करतात. त्यांच्या तीनही कादंबरीमधील पत्रकार हे लेखकाच्या विचारांचे माध्यम आहेत. त्यांनी फॉर्मल शिक्षण घेतलेले असले तरी त्यावर त्यांचा विश्वास नाही. त्यांचे जगाचे चौफेर ज्ञान अनुभव, सूक्ष्म निरीक्षण आणि सर्व क्षेत्रातील वाचनावर आधारलेले आहे. या गोष्टी लेखकाशी साधर्म्य असणाऱ्या आहेत. त्यांनी विज्ञानकथाविषयक परिसंवादात आपली भूमिका मांडताना म्हटले आहे, ‘माझी पहिली डिग्री विज्ञानाची आहे. फक्त एवढचं की त्याच्यानंतर मी विज्ञानाचे काही विद्यापीठीय शिक्षण घेतलेले नाही. जे काही वाचन असतं ते ‘पॉप्युलर सायन्स’ च्या दृष्टीने असतं.’^{१३} असेच विचार त्यांनी पत्रकार आशुतोष बदलही मांडले आहेत. ‘तो होता साधा बी. एस्सी. च. पण माणूस विद्यापीठात किती शिकतो यापेक्षा खरं तर विद्यापीठातलं शिक्षण संपल्यावर किती शिकतो यावर त्याच्या व्यक्तिमत्त्वाची प्रगल्भता अवलंबून असते. (गुंता, पृ. क्र. १२६) ‘गिनिपिग’ कादंबरीतील ‘एट्या’ ही असेच विचार व्यक्त करतो. बी. एस्सी. झाल्यानंतर ‘फॉर्मल शिक्षणात फॉर्मलाच महत्त्व असतं, शिक्षणाला नाही..... उलट हे फॉर्मल एज्युकेशन एकदा संपलं की खऱ्या एज्युकेशनला सुरूवात होईल बघ.’ (पृ. क्र. ११४) ‘देवासि जिवें मारिले’ मधील पत्रकार बॉब हॅन्सेनही ‘जागल्या’ वैज्ञानिक पत्रकार होऊ इच्छितो. डॉक्टर होऊनही संशोधनापेक्षा विज्ञानविषयक जागृतीला महत्त्व देतो. ‘हस्तीदंती मनोऱ्यातले शास्त्रज्ञ’ असा सामाजिक जाणीव नसणाऱ्या संशोधकांचा उल्लेख ‘एट्या’ आणि ‘बॉब’ दोघेही करतात. विज्ञानाचा गैरवापर करणारे संशोधक कायद्याच्या कचाट्यातून सुटू शकतात याचा उल्लेख करून त्यांनी वाचकांना वैज्ञानिक घडामोडींकडे चिकित्सकपणे पाहण्यास, विचार करण्यास प्रवृत्त केले आहे. त्यांची प्रभावी भाषाशैली आणि शब्दांचा नेमका वापर यामुळे आशय अधिक परिणामकारकपणे व्यक्त होतो.

लक्ष्मण लोंढे यांच्या विज्ञानकादंबरीतील वैशिष्ट्यपूर्ण पात्रचित्रण, प्रचलित विज्ञानाचा आधार असलेली कल्पित पार्श्वभूमी आणि प्रभावी निवेदन आणि भाषा यांचा अभ्यास केल्यानंतर त्यांच्या विज्ञानकादंबरीमध्ये आढळणारी बलस्थाने आणि मर्यादा यावर पुढील भागात चर्चा केली आहे.

५.४ लक्ष्मण लोंढे यांच्या विज्ञानकादंबरीची बलस्थाने व मर्यादा -

लोंढे यांच्या विज्ञानकादंबरीचे वाङ्मयीन विशेष अभ्यासताना त्यांच्या विज्ञानकादंबरीची काही बलस्थाने व मर्यादा आढळून येतात. विज्ञानामुळे घडून आलेल्या आणि भविष्यात घडू पाहणाऱ्या परिवर्तनाचे स्वरूप माणसाच्या जीवनावर कोणते परिणाम घडवून आणू शकेल यांचे दर्शन त्यांच्या विज्ञानकादंबरीतून घडते. ‘विज्ञानाचे निर्माणक्षम आणि प्रतीके जीवनाच्या

सर्व क्षेत्रांत सहज दिसावी, इतकी विपुल आहेत. ही प्रतीके म्हणजे आधुनिकतेचीच प्रतीके होत. विज्ञानाने बाह्य जगात फरक घडवून आणला आहे, हे आधुनिकतेचे एक परिमाण झाले, त्याहून महत्त्वाचे परिमाण आहे आंतरिक परिवर्तनाचे. या आंतरिक परिमाणाचा विचार महत्त्वाचा आहेत; परंतु तो करण्यापूर्वी विज्ञानाने घडवून आणलेले बाह्य परिवर्तन समजून घेतले पाहिजे. आंतरिक परिवर्तनाचा निदान काही भाग तरी या बाह्य बदलावरच अवलंबून असणारा आहे.^{१२} वैज्ञानिक प्रगतीचे जे परिणाम मानवी जीवनावर दिसून येत आहेत त्यांच्या आधारे भविष्यातील वैज्ञानिक प्रगतीच्या परिणामांचे चित्रण विज्ञानकादंबरीत केलेले असते. लॉढे यांची विज्ञानकादंबरी ही भविष्यवेधी चित्रणे वर्तमान वास्तवाच्या चिंतनमननातून, लेखकाच्या अनुभवविश्वाच्या आधारे करते. त्यांच्या विज्ञानकादंबरीतून जाणवणाऱ्या ठळक बलस्थानांची आणि मर्यादांची येथे चर्चा केली आहे.

५.४.१ बलस्थाने -

१. वर्तमानकाळातील वास्तव पार्श्वभूमीचा संदर्भ -

समाज सतत बदलत असतो. म्हणजेच दर वर्तमानकाळातला समाज हा बदलापूर्वीचा समाज असतो. विज्ञानकादंबरी या बदलानंतरच्या सामाजिक स्थितीची दिशा कल्पिताच्या आधारे मांडत असते. त्यामुळे विज्ञानकादंबरीतील अद्भुताचा प्रवेश अपरिहार्यच असतो. लेखकाने अनुभवलेल्या वर्तमानकाळातील वास्तव गोष्टी पूर्णपणे कल्पित अशा कादंबरी या साहित्यप्रकारात आणताना त्यात अद्भुताचा शिरकाव होतो. विज्ञानकादंबरीतील अद्भुताला प्रचलित विज्ञानाचा पाया असतो. लॉढे यांच्या विज्ञानकादंबरीमध्ये हा पाया अधिक प्रभावी असतो. वास्तवातील जीवनानुभवांचा आधार घेत ते भविष्यातील वैज्ञानिक प्रगतीच्या परिणामांचे प्रक्षेपण करतात. त्यांच्या विज्ञानकादंबरीचे कथानक नजीकच्या भविष्यकाळात घडत असते. ‘गिनिपिंग’ कादंबरीतील मेंदूवरील संशोधनाचा गैरवापर, माणसांना नियंत्रित करून अनैतिक कृत्यांसाठी त्यांचा वापर करणे हे वैज्ञानिक प्रगतीचे दुष्परिणाम आणि त्यांचा संबंधित व्यक्तींवर व समाजावर होणारा संभाव्य परिणाम चित्रित केलेला आहे. त्याचवेळी पत्रकारितेमध्ये आलेली यांत्रिकता, उच्चभ्रूंची भोंदू बुवा-बाबांवर वाढत चाललेली अंधश्रद्धा, सामान्यांचे पोटाची चिंता असणारे जीवन, कायद्यांचा ढिसाळपणा आणि त्यामुळे बळावणारी गुन्हेगारप्रवृत्ती या सर्व गोष्टींचेही प्रत्ययकारी दर्शन घडविले आहे. माणसे ज्याप्रकारे वैज्ञानिक संशोधनातील प्रगतीचा वापर करतात त्याप्रकारे त्यांना सुख वा दुःख भोगावे लागते. सुरूवातीला समाजाच्या, सामान्य माणसांच्या हितासाठी स्वस्त पण तेवढाच दर्जेदार ‘डाय’ बनवण्यासाठी सुभाष संशोधन करतो. पण नंतर या संशोधनाची दिशा बदलून आपण काय-काय साध्य करू शकतो याची त्याला जाणीव होते. एकदा आपल्या संशोधनांच्या सहाय्याने माणसांना नियंत्रित करून आपल्याला हवे ते अनैतिक कृत्य करता येईल व आपला

गुन्हा कधीही उघडकीस येणार नाही याची खात्री पटताच तो नव्या-नव्या मोहात फसत जातो. संशोधनाचा उपयोग सामान्य माणसांच्या गरजा भागविण्यासाठी करण्यापेक्षा स्वतःच्या विकृत समाधानासाठी केला जातो. अच्युत आणि एट्या या पत्रकारांसारखी सामान्यांविषयी तळमळ, तीव्र सामाजिक जाणीव असणारी माणसे समाजात आहेत. तशीच स्थिती 'देवांसि जिवें मारिले' व 'गुंता' या कादंबरीतही आहेत. 'देवांसि जिवें मारिले' मधील राज्यकर्ते नाईलाजाने एकत्र येतात. आपल्या कृत्याचा कुणी जाब विचारणार नाही आणि ज्यांचा आपण नाश करणार आहोत ते पृथ्वीच्या परिसरात एकाकी आहेत. त्यांनी प्रत्युत्तर द्यायचे ठरवले तरी त्याला अनेक वर्षे लागणार आहेत. सामान्य लोकांच्या मनात परक्या प्रगत जीवांबद्दलची भिती वाढवून अशा भयावह 'परक्यां' पासून पृथ्वीला वाचवण्याचा मान आपण मिळवला आहे ही गोष्ट निवडणूकीसाठी प्रचाराचा प्रभावी मुद्दा ठरू शकते. अशाप्रकारे वास्तवातील राज्यकर्ते विचारात घेतील अशाच गोष्टी कादंबरीतील राज्यकर्तेही विचारात घेतात. अमेरिकन संरक्षणव्यवस्थेची एक छोटीशी हालचाल, तत्कालीन सोविएत युनियनला किती आक्रमक बनवत होती, वेगवेगळ्या देशांचे राजनैतिक संबंध, परस्परांविषयीची संशयी भूमिका आणि या सर्वांची माहितीही नसणारी सामान्य जनता, राज्यकर्त्यांच्या हातातले बाहुले झालेले संशोधक या सर्व गोष्टी वास्तवाशी मिळत्याजुळत्या आहेत. 'गुंता' या कादंबरीत आलेले 'क्लोनिंग' विषयीचे सर्व संदर्भ वास्तवातील आहेत. 'डॉली' मेंढीचा जन्म आणि त्यानंतर प्राण्यांवर झालेले विविध प्रयोग, (उंदीर, गाय यांच्यावरील यशस्वी प्रयोग - पृ. क्र. १०२) 'क्लोनिंग' चे तंत्र विकसित करणाऱ्या विल्मट यांच्या प्रयोगांची माहिती वास्तवातील आहे. त्यामुळे अशा पार्श्वभूमीवर एखाद्या जिज्ञासू संशोधकाने मानवी 'क्लोनिंग' चे प्रयोग करणे अगदी स्वाभाविक वाटते. अशाप्रकारची कथानकपूरक पार्श्वभूमी त्यांच्या तीनही विज्ञानकादंबऱ्यांमध्ये आहे. वास्तवातील संदर्भ वाचकांच्या परिचयाचे असल्याने वैज्ञानिक प्रगतीमुळे समाजासमोर उभे राहू शकणारे प्रश्न अधिक तीव्रतेने जाणवतात. कादंबरीमध्ये वास्तवाचा आभास निर्माण करतात.

२. विचारप्रवृत्त करणारी निवेदन शैली -

कादंबरीच्या कथानकाचा गाभा असणाऱ्या समस्या लोंढे यांच्या सहजसुंदर निवेदनशैलीमुळे वाचकांना विचारप्रवृत्त करतात. पात्र-प्रसंगांच्या माध्यमातून कादंबरीतील समस्या विविध अंगांनी उलगडत जाते. मूळ समस्येबरोबर अनेक सामाजिक प्रश्नांविषयीचे चिंतन त्यांच्या कादंबरीमध्ये आलेले असते. 'गिनिपिंग' या कादंबरीत संशोधकांची नीतिमत्ता हा मूळ प्रश्न असला तरी अन्य अनेक सामाजिक प्रश्नांच्या बदलत्या रूपाला त्यांची निवेदनशैली स्पर्श करते. वैद्यकीय शिक्षणपद्धतीतील दोष, (पृ. क्र. २, ५) वास्तव आणि वर्तमानपत्रातील बातमी यांच्यात पत्रकार व संपादकाच्या दृष्टिकोणामुळे पडत जाणारे अंतर यासारख्या गोष्टींकडे ते सहज संभाषणातून

लक्ष वळवतात. ‘आपण असं समजलो की बरेच गुन्हे गरिबीपायी घडतात- दारिद्र्य माणसाला गुन्हेगारीकडे लोटतं, पण खोटं आहे ते. हाव आणि विकृतीच माणसाला गुन्हाच्या मार्गावर आणतात. कित्येकवेळा तर प्रत्यक्ष गुन्हा करणारा गरीब माणूस दिसतो पण त्याला कोणातरी श्रीमंतानं आपल्या हावेपायी किंवा विकृतीपायी वापरलेलं असतं-’ (पृ. क्र. १४७/गिनिपिग) यासारख्या परिस्थितीचा विचार करून निष्कर्ष स्वरूपात केलेल्या विधानांमुळे वाचक त्या दृष्टिकोणातून वाचक विचार करू लागतात. तृतीयपुरूषी निवेदन पद्धती वापरूनही त्यांचे निवेदन मनोविश्लेषणात अपुरे पडत नाही. ते प्रत्येक पात्राशी समरस होतात. गौण पात्रांचेही विचार आणि ते व्यक्त करण्याची पद्धती लेखकाची प्रत्येक पात्राशी असलेली समरसता दर्शवते. ‘गिनिपिग’ कादंबरीतील डीनच्या ऑफिसबाहेरचा शिपाई, प्रेमावर उपचार करणारे डॉ. मेहता, ‘गुंता’ कादंबरीतील ‘आशुता’, डॉ. रेगे, ‘देवासि जीवे मारिले’ मधले अधिकारी, संशोधक आणि नेते यांच्या प्रत्येकाच्या छोट्याशा भूमिकेशीही ते प्रमुख पात्रांप्रमाणेच तादात्म्य पावतात. त्यामुळे कथानकाशी संबंधित सर्व पैलूंचे विविध अंगांनी दर्शन घडते. लोंढे यांना पर्यावरण आणि पर्यावरणविषयक जागृती चळवळींचे प्रेम आहे. पर्यावरण हा त्यांच्या चिंतनाचा, अभ्यासाचा विषय आहे. त्यामुळे त्यांच्या सर्व विज्ञानकादंबऱ्यांमध्ये पर्यावरणविषयी जागृती करणारा नवा दृष्टिकोण ते वाचकांना देऊ पाहतात. विशेषतः अणुबॉम्बचे संशोधन करून माणसाने जे स्वयंनशाचे पाऊल उचलले आहे त्याचा ते प्रत्येक कादंबरीत उल्लेख करतात. पण हा उल्लेख कथानकाच्या ओघात इतक्या सहजपणे होतो की ते ओढून-ताणून केलेले प्रबोधन वाटत नाही. वाचकांना विचारप्रवृत्त करणारा कथानकाच्या ओघात आलेला संदर्भ वाटतो. कथानक टप्याटप्याने उलगडताना ते मूळ समस्येशी संबंधित असलेल्या विविध प्रश्नांचे अनेक अंगांनी दर्शन घडवतात. वाचकाला वेगवेगळ्या दृष्टिकोणातून विचार करण्यास प्रवृत्त करतात. त्यांच्या तीनही विज्ञानकादंबऱ्यांचे शेवट वाचकाला रूढ व्यवस्थेबद्दल विचार करायला लावणारे आहेत. ‘गिनिपिग’ कादंबरीत जेव्हा पोलीस विश्वनाथ आणि सुभाषला अटक करायला येतात तेव्हाचे त्याचे उद्गार व्यवस्थेचा दुबळेपणा अधोरेखित करणारे आहेत. ‘अरे आपल्याशी पैसा आहे, आपण चांगला वकील एंगेज करू. कायद्याच्या कचाट्यातून अट्टल गुन्हेगारांना सोडवणारे महाबिलंदर वकील या देशात उपलब्ध आहेत.’ (पृ. क्र. १५७ ‘गिनिपिग’) असे विश्वनाथ सुभाषला सांगतोच पण पोलिसांनाही ऐकवतो. शिवाय सध्याच्या कायद्यामध्ये वैज्ञानिक प्रगतीच्या मदतीने अशाप्रकारचा गुन्हा झाल्यास कोणती शिक्षा करावी याची तरतूदच नसल्याने आपल्याला फारशी काही कठोर शिक्षा होणार नाही याची त्याला खात्रीच असते. नीतिमान ‘एट्या’ त्याच्या या बेदरकार अनैतिक वागण्या-बोलण्यापेक्षा त्या बोलण्यामागील वस्तुस्थिती लक्षात घेऊन हतबल होण्यापलिकडे काहीही करू शकत नाही. ‘देवासि जिवें मारिले’ या कादंबरीतही परक्या, प्रगत मानवसदृश्य सजीवांच्या संदेशाचा अर्थ जाणून न घेताच त्यांना नष्ट करणाऱ्या राज्यकर्त्यांमुळे मानवाच्या ज्ञात इतिहासात पहिल्यांदाच लाभलेली एक अद्वितीय संधी आपण

गमावली हे जाणवल्यामुळे डॉ. वाचस्पती अस्वस्थ होतात. वेड्यासारखे वागू लागतात. तेव्हा राज्यकर्ते आपण 'परक्यां' पासून पृथ्वील वाचवले याचा टेंभा मिरवीत असतात तर सामान्य जनतेला कशाचाच पत्ता नसतो. येथे राज्यकर्ते आणि रूढ विचारसरणीसमोर हतबल झालेले शास्त्रज्ञ आहेत. 'गुंता' या कादंबरीच्या शेवटीही वैज्ञानिक प्रगतीतून निर्माण होणाऱ्या समस्या या रूढ व्यवस्थेसाठी अनाकलनीय ठरू शकतील ही गोष्ट अधोरेखित झाली आहे. 'त्याला आणि संदीपला खात्री होती. त्यांनी हे जेव्हा मानवी क्लोनिंगचे कृत्य केलं त्यावेळी ते भारतात गुन्हा नव्हतं. त्यामुळेच त्यांचे वकील त्यांना सुटण्याची शंभर टक्के खात्री देत होते.' (पृ. क्र. १४०/ 'गुंता') यानंतर नलिनाक्षनला लागणाऱ्या मनाच्या टोचणीचा आणि सुधा, सुमित्रा, मकरंद यांच्या तळतळाटांचा उल्लेख असला तरी या निरपराध माणसांना आयुष्यभर भोगावी लागणारी शिक्षा त्यांचे आयुष्य उध्वस्त करणारी आहे. तळतळाटांपलिकडे ते नलिनाक्षनचे काहीही बिघडवू शकत नाहीत किंवा आपल्या जीवनातील सुखाचा किंवा दुःखाचा शेवट त्यांच्या कादंबऱ्यांना नसतो. त्याऐवजी तो परिस्थितीचा एक विचार करायला लावणारा भाग असतो.

त्यांच्या विज्ञानकादंबरीतील जीवन हे नजीकच्या भविष्यकाळातील असले तरी घटना-प्रसंगांमधील सुसंगतीमुळे येणारे वेगळे अनुभव हे परिस्थितीची अपरिहार्य फलश्रुती आहेत असे वाटतात. कादंबरीचा शेवट वा कोणतीच घटना मुद्दाम घडवून आणल्यासारखी वाटत नाही. पात्रांच्या स्वाभाविक वागण्या-बोलण्यातून, वैज्ञानिक प्रगतीने निर्माण केलेल्या परिस्थितीतून हे घटना-प्रसंग आपोआप घडत जातात. विचारप्रवृत्त करणारे, भविष्यकालीन कल्पित असूनही वास्तवाशी अपरिहार्यपणे जोडणारे त्यांचे लेखन त्यांच्या निवेदनशैलीचे वैशिष्ट्य आहे. त्यामुळे विज्ञानकादंबरी म्हणून त्यांच्या या कादंबऱ्या जशा महत्त्वाच्या आहेत तशाच त्या मुख्य साहित्यप्रवाहात 'कादंबरी' म्हणूनही उल्लेखनीय स्थानावर आहेत.

५.४.२ मर्यादा -

लक्ष्मण लोंढे यांच्या विज्ञानकादंबरीमध्ये दोष-उणीवा वा मर्यादा फारशा जाणवत नाहीत. पण 'विज्ञानकादंबरी' म्हणून विचार करताना आशयाचा अविभाज्य भाग असणारी संभाव्य वैज्ञानिक प्रगती अभ्यासावीच लागते. त्याबरोबर या वैज्ञानिक प्रगतीचे स्वरूप कसे आहे याचा विचार केला तर त्यांच्या कादंबरीमध्ये प्रामुख्याने विज्ञानाच्या प्रगतीमुळे होऊ शकणारे दुष्परिणामच अधिक तीव्रतेने प्रकट होताना दिसतात. याबरोबरच अगदी अत्यल्प असले तरी निवेदनातील काही कच्चे दुवेही जाणवतात.

१. संभाव्य वैज्ञानिक प्रगतीविषयीची नकारात्मक भूमिका व निवेदनातील कच्चे दुवे -

‘गिनिपिग’, ‘देवांसि जिवें मारिले’ आणि ‘गुंता’ या तीनही कादंबऱ्यांमध्ये वैज्ञानिक प्रगतीचे होऊ शकणारे दुष्परिणामच अधिक तीव्रतेने मांडलेले आहेत. ‘मेंदूवरील संशोधनाचा उपयोग माणसाला नियंत्रित करून त्याच्याकडून वेगवेगळी दुष्कृत्ये करून घेण्यासाठी केला जाईल, मानवी ‘क्लॉनिंग’ झाले तर वेगवेगळे सामाजिक प्रश्न उद्भवतील. परग्रहवासी चांगल्या उद्देशाने पृथ्वीकडे येत असतानाही राज्यकर्ते संशोधकांची मते धाब्यावर बसवून त्यांना नष्ट करतील, (ते प्रतिकार न करणारे भले ‘देव’ सदृश्य असतानाही) अशा वैज्ञानिक प्रगतीचा नकारात्मक पैलू दर्शवणाऱ्या कल्पना या कादंबऱ्यांच्या माध्यमातून लेखकाने मांडल्या आहेत. विज्ञानाचा ज्ञात इतिहास पाहता ‘अणुबॉम्ब’ सारखे काही विनाशकारी प्रयोग वगळता मानवाने विज्ञानाचा जास्तीतजास्त वापर माणसाच्या कल्याणासाठी केला आहे. त्यामुळे कथानकांमधील वैज्ञानिक प्रगतीचे दुष्परिणाम अपरिहार्यपणे घडताना दाखविलेले असले तरी लेखकाच्या पर्यावरणप्रेमी भूमिकेचा प्रभाव त्यांच्या या कादंबऱ्यांवर आहे. ‘गुंता’ कादंबरीतील विज्ञान ‘हार्ड कोअर’ आहे तर उरलेल्या दोन कादंबऱ्यांतील विज्ञान ‘सॉफ्ट कोअर’ आहे. ‘क्लॉनिंग’ हे प्रचलित विज्ञानाने सिद्ध केलेले तंत्र आहे तर ‘मेंदूवरील दूरनियंत्रण’ आणि परक्या प्रगत जीवांशी संपर्क या ज्ञात विज्ञानाच्या आधारे केलेल्या कल्पना आहेत. या कल्पनांमधून लेखकाने ‘विज्ञान वाईट नसून त्याचा वापर करणारी माणसे नेमकी वाईट गोष्टींसाठीच वैज्ञानिक प्रगती उपयोगात आणतात.’ हे दर्शवण्यासाठी अशा प्रकारची कथानके साकारली आहेत. त्यांची आशयसूत्रे माणसाने केलेल्या वैज्ञानिक प्रगतीच्या फक्त गैरवापरावर केंद्रित झाल्याने ती एकांगी वाटतात. विज्ञानकादंबरीच्या संदर्भात रा. ग. जाधव यांनी केलेले विधान लोंढे यांच्या विज्ञानकादंबरीला काही अंशी लागू पडते. ‘वैज्ञानिक दृष्टीने प्रगत झालेल्या समाजातच वैज्ञानिक कादंबऱ्यांना व त्यातील भविष्यलक्षी निर्मितीला समर्थनही लाभते व प्रतिसादही प्राप्त होतो. आपला समाज व आपली वाङ्मयीन संस्कृती या संदर्भात विकसनशील नक्कीच आहे, पण विकसित मात्र निश्चित नाही. ही अवस्था निषेधक वैज्ञानिक द्रष्टेपणाकडे कलणारी ठरते, असे काही मराठी विज्ञानकथांतून जाणवते. आपली आध्यात्मिक मानसिकता विज्ञानयुगाशी विधायकपणे मेळ साधू शकत नसावी, असे दिसते.’^{१३} विशेषतः ‘देवांसि जिवें मारिले’ कादंबरीतील वाचस्पतींची मानसिकता, त्यामुळे आलेले नैराश्य त्यांना ग्रासते. संशोधकांच्या काही कल्पना असल्या तरी उपलब्ध पुराव्यांच्या आधारे समस्येचा जास्तीत जास्त मागोवा घेताना सुरूवातीच्या कल्पना सोडून नवा विचार करणे त्यांना फारसे अवघड जात नाही. पण वाचस्पती मात्र संदेशाचा अर्थ उलगडून वास्तव जगासमोर मांडण्याऐवजी घडून गेलेल्या घटनांनीच मानसिक संतुलन हरवून बसतात. ‘गुंता’ कादंबरीतही सुधाची समस्या

ही 'क्लोनिंग' मुळे निर्माण झालेली नसून पतीच्या विश्वासात न घेण्यामुळे निर्माण झालेली आहे. वीस वर्षे आपला म्हणून वाढवलेला मुलगा आपला नाही हे समजल्यावर धक्का बसणे नैसर्गिक आहे. पण त्यामुळे आईने त्याचे अस्तित्त्वच नाकारणे, आपल्या निर्दोष मुलाला दोष देणे, त्याचे तोंड न पाहणे या सर्व गोष्टी मानवी क्लोनिंगचे दुष्परिणाम अधिक गडदपणे जाणवावेत म्हणून मुद्दाम रचल्यासारख्या वाटतात. अशी रचना करताना सुरूवातीला आलेले काही संदर्भ कथानकाच्या उत्तरार्धात निसटले आहेत. सुरूवातीला आशुतोषला ओळखणाऱ्या मकरंदला नंतर तो C. I. D.वाला वाटणे. आधी सासूच नसलेल्या सुधाला नंतर सासूने मूल होण्याविषयी आग्रह धरणे. यासारखे दोष कादंबरीच्या आशयाला धक्का लावत नसले तरी कथानकाची विश्वासाहता कमी करतात. असे अत्यल्प दोष वगळता तर्कसुसंगत घटनाक्रम आणि वास्तवाशी मेळ असणारे जीवनानुभव यामुळे लोंढे यांच्या विज्ञानकादंबरीची ही मर्यादा फारशी जाणवत नाही.

श्री. लक्ष्मण लोंढे यांच्या विज्ञानकादंबरीने विज्ञानसाहित्यविश्वात आणि मराठी कादंबरी प्रवाहात उल्लेखनीय स्थान मिळवले आहे. त्यांच्या कादंबऱ्यांच्या केंद्रस्थानी माणसांचे प्रश्न आहेत. विज्ञानामुळे बदलणाऱ्या नैसर्गिक आणि कृत्रिम पर्यावरणात माणसाच्या समस्यांचे स्वरूपही कसे बदलू शकते, या बदलांची बीजे वर्तमानकाळातील सामाजिक व्यवस्थेमध्ये आहेत तशी झपाट्याने होणाऱ्या वैज्ञानिक प्रगतीतही आहेत, हे त्यांच्या कादंबरीमधून प्रत्ययकारीपणे जाणवते. त्यांच्या विज्ञानकादंबरीची बलस्थाने व मर्यादा अभ्यासल्यानंतर आढळून येणारे निष्कर्ष पुढे मांडले आहेत.

५.५ निष्कर्ष

१. लक्ष्मण लोंढे यांची विज्ञानकादंबरी नजीकच्या भविष्यकाळात प्रत्यक्षात येतील अशा वैज्ञानिक बदलांचे मानवी जीवनावर होणारे परिणाम चित्रित करते.
२. त्यांच्या कादंबरीत सिद्ध झालेल्या प्रचलित वैज्ञानिक तत्वांचा आधार घेऊन भविष्यकाळ प्रक्षेपित केलेला असतो.
३. त्यांच्या कादंबऱ्यांची कथानके सामान्यतः विज्ञानकादंबरीमध्ये आढळणारी समांतर विश्व, कालप्रवास, अंतराळातील वेगळी जीवसृष्टी, तिची विचित्र संस्कृती यासारख्या फक्त संशोधकांनाच अनुभवाला येऊ शकणाऱ्या आशयसूत्रांपेक्षा नजीकच्या भविष्यकाळात समाजमनावर, सामान्य माणसांच्या जीवनावर थेट परिणाम करू शकणाऱ्या आशयसूत्रांवर आधारलेली असतात.
४. वैज्ञानिक प्रगतीतून उद्भवलेली समस्या हा त्यांच्या विज्ञानकादंबरीचा अविभाज्य भाग असला तरी निर्माण झालेली समस्या ही वैज्ञानिक प्रगतीचा परिणाम नसून त्या प्रगतीच्या मानवाने केलेल्या दुरुूपयोगाचे फलित आहे हा विचार मध्यवर्ती ठेऊन त्यांच्या कादंबरीचे कथानक आकार घेते.
५. लोंढे यांच्या विज्ञानकादंबरीच्या कथानकात वैज्ञानिक सूत्र एकजिनसीपणे मिसळून गेलेले असते. त्यामुळे ती वैज्ञानिक प्रगतीची कथा न ठरता ती माणसाच्या विचार करण्याच्या क्षमतेमुळे निर्माण होणाऱ्या समस्यांवर आधारित कादंबरी ठरते.
६. कोणतीही विज्ञानकथा अथवा विज्ञानकादंबरी आधी चांगली कथा किंवा कादंबरी असायला हवी, त्यामध्ये मानवी जीवनाचे, माणसांच्या परस्परसंबंधांचे प्रश्न असायला हवेत याकडे त्यांचा कटाक्ष असतो.
७. लोंढे यांच्या कादंबरीतून प्रकट होणाऱ्या अनुभवांची वास्तव-सदृश्यता, अपरिहार्यता, सुसंगतता यामुळे कादंबरी वाचकांना विचारप्रवृत्त करते.
८. लोंढे यांचे व्यक्तिचित्ररेखाटनाचे कौशल्य त्यांच्या कादंबरीला अधिक प्रभावी बनवते. कादंबरीतील व्यक्तिरेखा त्यांच्या विशिष्ट जीवनक्रमातून निर्माण होताना दिसतात. त्यांना त्यांचे असे स्वतंत्र तर्कशास्त्र असते, लोंढे यांच्या विज्ञानकादंबरीतून ते प्रकट होते.
९. निवेदनासाठी लोंढे यांनी तृतीयपुरुषी सर्वसाक्षी निवेदनपद्धतीचा उपयोग केला आहे. त्यांच्या विज्ञानकादंबरीत मानवी जीवनाशी संबंधित अशा अनेक मूलभूत प्रश्नांची सांगोपांग चर्चा येते. या प्रश्नांचे वास्तव रूप संवादांच्या माध्यमांतून ते प्रभावीपणे मांडतात.

१०. त्यांचे निवेदनतंत्र अतिशय प्रभावी आहे, कादंबरीतील एकूण अनुभवाकडे ते निवेदकाच्या त्रयस्थ भूमिकेतून जसे पाहतात तसेच त्या त्या पात्रांच्या मनातूनही पाहतात त्यामुळे कथानकाची मांडणी गुंतागुंतीची असूनही कादंबरी आकलन सुलभ होते.
११. कादंबरीतील वैज्ञानिक प्रगती कल्पित असूनही तिच्यातून प्रकट होणाऱ्या जीवनानुभवांचा वास्तवाशी निकटचा संबंध असतो.
१२. मोजक्या मराठी विज्ञानकादंबऱ्यांचे लेखन करूनही लोंढे यांनी आपल्या वैशिष्ट्यपूर्ण शैलीमुळे आपल्या विज्ञानकादंबऱ्यांचे मराठी साहित्यविश्वात विज्ञानकादंबरी म्हणून आणि दर्जेदार मराठी कादंबरी म्हणूनही स्थान निर्माण केले आहे.

प्रकरण पाचवे - संदर्भग्रंथ

१. लोंढे, लक्ष्मण; 'विज्ञानकथा का? कशासाठी?', महाराष्ट्र टाईम्स, ११ जून १९८९.
२. लोंढे, लक्ष्मण; तत्रैव.
३. लोंढे, लक्ष्मण; 'डॉ. नारळीकरांच्या निबंधावरील चर्चा', संपा. कुलकर्णी व. दि., घाटे निरंजन विज्ञानसाहित्य आणि संकल्पना, नीहारा प्रकाशन, प्रथमावृत्ती-ऑक्टोबर १९९०, पृ. क्र. ४३.
४. लोंढे, लक्ष्मण; 'जागतिक विज्ञानसाहित्य: उद्गम आणि विकास', संपा. पगारे, म. सु.; मराठी विज्ञानसाहित्य, प्रशांत पब्लिकेशन्स, प्रथमावृत्ती-३० ऑगस्ट २००४, पृ. क्र. ३४.
५. लोंढे, लक्ष्मण; कशाळीकर, श्रीनिवास; गिनिपिग, मनोविकास बुक सेंटर, मुंबई.
६. लोंढे, लक्ष्मण; देशमुख, चिंतामणी; देवांसि जिवें मारिले, ग्रंथाली, मुंबई पहिली आवृत्ती - २५ डिसेंबर १९८३.
७. लोंढे, लक्ष्मण; गुंता, दिलीप प्रकाशन, मुंबई, आवृत्ती पहिली - सप्टेंबर २००३.
८. जावडेकर, सुबोध; 'मराठी विज्ञानकथा', संपा. पगारे, म. सु.; मराठी विज्ञानसाहित्य, प्रशांत पब्लिकेशन्स, प्रथमावृत्ती - ३० ऑगस्ट २००४ पृ. क्र. ८३.
९. शानभाग, माधुरी, 'विज्ञानसाहित्यातील स्त्रीकेंद्रित लेखन', संपा. पगारे, म. सु.; उ. नि. पृ. क्र. ९९.
१०. फोंडके, बाळ, 'विज्ञानकथा: माझी संकल्पना, माझी अवलोकने', संपा. कुलकर्णी, व. दि.; घाटे, निरंजन; विज्ञानसाहित्य आणि संकल्पना, नीहारा प्रकाशन, प्रथमावृत्ती - ऑक्टो १९९०, पृ. क्र. ११०.
११. लोंढे, लक्ष्मण; 'डॉ. नारळीकरांच्या निबंधावरील चर्चा' उ. नि. पृ. क्र. ४३.
१२. पुरोहीत, के. ज. 'आधुनिक मराठी कादंबरी', संपा. खोले, विलास; गेल्या अर्धशतकातील मराठी कादंबरी, लोकवाङ्मय गृह, प्रथमावृत्ती - ऑगस्ट २००२, पृ. क्र. ४२.
१३. जाधव रा. ग., 'गेल्या अर्धशतकातील मराठी कादंबरीचे द्रष्टेपण', संपा. खोले, विलास; उ. नि. पृ. क्र. २०४.

प्रकरण : सहा

मराठी विज्ञानकादंबरीची वाङ्मयीन वैशिष्ट्ये

प्रकरण - ६

मराठी विज्ञानकादंबरीची वाङ्मयीन वैशिष्ट्ये

६.१ मराठी विज्ञानकादंबरीचे स्वरूप

६.१.१ आशयसूत्रांची विविधता

६.१.२ आशयसूत्रातील विज्ञानाचे स्वरूप

६.१.३ वैज्ञानिक सूत्राचा कादंबरीच्या स्वरूपावर झालेला परिणाम

६.२ मराठी विज्ञानकादंबरीची बलस्थाने

६.२.१ विज्ञानाधारीत आशयसूत्राची अपरिहार्यता.

६.२.२ कल्पितसृष्टीला असलेला विज्ञानाचा आधार.

६.२.३ माणूसकेंद्रित कथानके.

६.२.४ वास्तवाकडे पाहण्याची वेगळी दृष्टी देणारी कथानके.

६.३ मराठी विज्ञानकादंबरीच्या मर्यादा

६.३.१ काल्पनिक जग

६.३.२ वैज्ञानिक सूत्रांची पुनरावृत्ती

६.४ निष्कर्ष

मराठी विज्ञानकादंबरीचा वाङ्मयीन अभ्यास करण्यासाठी डॉ. जयंत नारळीकर, निरंजन घाटे आणि लक्ष्मण लोंढे या तीन लेखकांच्या विज्ञानकादंबरीचा विशेष अभ्यास यामागील तीन प्रकरणात केला आहे. त्यापूर्वी विज्ञानसाहित्य आणि 'कादंबरी' या साहित्य प्रकाराच्या वाङ्मयीन वैशिष्ट्यांचा शोध घेण्याचा प्रयत्न केला आहे. अन्य लेखकांच्या निवडक विज्ञानकादंबऱ्या व विशेष संदर्भासाठी निवडलेल्या उपरोल्लेखित तीन लेखकांच्या विज्ञानकादंबऱ्या एकत्रितपणे विचारात घेऊन मराठी विज्ञानकादंबरीच्या वाङ्मयीन वैशिष्ट्यांचा शोध घेण्याचा प्रयत्न प्रस्तुत प्रकरणात केला आहे.

आज माणसाच्या जीवनावर सर्वांत जास्त प्रभाव टाकणारा घटक म्हणजे विज्ञान आणि तंत्रज्ञान क्षेत्रातील प्रगती. विज्ञानक्षेत्रात घडणाऱ्या घडामोडींकडे दुर्लक्ष करणे शक्य नाही, एवढ्या त्या मानवी जीवनाचा एक भाग बनल्या आहेत. ज्या देशांमध्ये आधुनिक वैज्ञानिक प्रगतीला आधी सुरुवात झाली तेथूनच विज्ञानाच्या प्रगतीमुळे मानवजातीपुढे कोणते प्रश्न उभे राहतील याचे चित्रण साहित्यात येण्यास सुरुवात झाली. इंग्लिश, फ्रेंच, अमेरिकन, रशियन साहित्यिक तत्कालीन विज्ञानाच्या आधारे भविष्यकालीन वैज्ञानिक प्रगती आणि तिच्या संभाव्य परिणामांचे चित्र रेखाटू लागले. भारतावर असणाऱ्या इंग्रजी राजवटीमुळे येथेही औद्योगिक क्रांतीचा प्रवेश झाला. आधुनिक विज्ञान आणि इंग्लिश वाङ्मयाची ओळख झाली. मराठी विज्ञानसाहित्याची सुरुवातही इंग्लिश विज्ञानसाहित्याच्या अनुवादाने झाली. त्यानंतर आधारित आणि स्वतंत्र विज्ञानसाहित्याचे लेखन होऊ लागले. माणसाच्या सामाजिक जीवनात बदल घडवून आणणाऱ्या घटनांचे प्रतिबिंब साहित्यात उमटते. भारतीय स्वातंत्र्य चळवळ चालू असताना कथा-कादंबरी-कविता आणि नाटक या सर्जनशील साहित्यप्रकारात स्वातंत्र्यलढ्याशी संबंधित पात्रे, कथानके यांचा समावेश असे. तसेच वैज्ञानिक प्रगतीच्या वाढत्या वेगाबरोबर वैज्ञानिक प्रगतीतून उद्भवणाऱ्या विविध प्रश्नांचे प्रतिबिंब मराठी विज्ञानसाहित्यात उमटू लागले. सर्वप्रकारच्या विज्ञानाधारीत साहित्याचा उल्लेख विज्ञानसाहित्य असा होऊ लागला, ज्यामध्ये प्रामुख्याने विज्ञानकथा व विज्ञानकादंबऱ्यांचा समावेश मोठ्या प्रमाणावर होता. १९८३ साली मुंबई विद्यापीठाचा मराठी विभाग आणि मराठी विज्ञान परिषद मुंबई यांनी संयुक्तपणे आयोजित केलेल्या 'विज्ञानसाहित्य' ही संज्ञा Science Fiction या संज्ञेचा मराठी पर्याय म्हणून येथे उपयोजिली आहे, आणि 'साहित्य' ही संज्ञा सर्जनशील साहित्य (Creative Literature) या अर्थाने येथे वापरलेली आहे. काव्य, कथा, कादंबरी, नाटक हे सर्जनशील साहित्य होय. यामुळे ज्या साहित्यकृतीचा आशय विज्ञाननिष्ठ आहे ती साहित्यकृती (म्हणजे कथा, कादंबरी, नाटक किंवा काव्य) 'विज्ञानसाहित्य ठरते.'^१ अशी व्याख्या व. दि. कुलकर्णी यांनी १९८६ साली पुणे येथे झालेल्या विज्ञानसाहित्यिकांच्या मेळाव्यात स्पष्ट केली होती. मात्र त्यानंतरच्या कालखंडातही

विज्ञानकथा आणि विज्ञानकादंबरी या दोहोंचाही उल्लेख एकत्रितपणे 'विज्ञानकथा' असाच केला जात होता. या संदर्भात बाळ फोंडके म्हणतात, 'विज्ञानकथा हा शब्द इंग्रजीतील 'सायन्स फिक्शन' या जातिवाचक संज्ञेला समानार्थी असा वापरला जातो, त्यामुळे त्या शब्दाच्या व्यापात लघुकथा, कादंबरी, नाटक, कविता वगैरे सर्व ललितसाहित्यप्रकारांचा अंतर्भाव होतो. तरीही 'लघुकथा' व 'कादंबरी' याच दोन प्रकारांचा विचार प्रामुख्याने करणे आवश्यक ठरेल. कारण मराठीतील विज्ञानकथासाहित्य बहुतांशी याच दोन प्रकारांमध्ये अजूनतरी घुटमळते आहे.'^३ त्यामुळे विज्ञानसाहित्यातील लघुकथा आणि कादंबरी यांचा स्वतंत्रपणे फारसा विचार झाला नव्हता. पण गेल्या काही वर्षात विज्ञानसाहित्यातील लघुकथांबरोबरच विज्ञानकादंबऱ्यांची संख्या आणि दर्जा यामध्ये लक्षणीय वाढ झाली. विज्ञानकादंबरीचा एक उल्लेखनीय साहित्यप्रकार म्हणून वाङ्मयदृष्ट्या अभ्यास होणे आवश्यक वाटू लागले. त्याच विचारातून प्रस्तुत अभ्यासामध्ये विज्ञानकादंबरीच्या वाङ्मयीन वैशिष्ट्यांचा शोध घेण्याचा प्रयत्न केला आहे.

प्रथम अभ्यासलेल्या मराठी विज्ञानकादंबऱ्यांच्या आधारे मराठी विज्ञानकादंबरीच्या स्वरूपाचा शोध घेतला आहे. त्यासाठी तिच्या आशसूत्रांतील वैविध्य, कादंबरीच्या आशयातील विज्ञानाचे स्वरूप, या वैज्ञानिक सूत्राचा कादंबरीच्या घटकांवर होणारा परिणाम यांचा अभ्यास करून विज्ञानकादंबरीने मराठी साहित्यविश्वात निर्माण केलेल्या स्थानाविषयी चर्चा केली आहे.

६.१ मराठी विज्ञानकादंबरीचे स्वरूप -

मराठी विज्ञानकादंबरी ही मराठी विज्ञानसाहित्याचा एक भाग आहे. विज्ञानसाहित्यामध्ये समाविष्ट होणाऱ्या लघुकथा, कविता आणि नाटक या सर्जनशील साहित्यप्रकारांप्रमाणेच विज्ञानकादंबरी हे विज्ञानसाहित्य आहे. त्यामुळे मराठी विज्ञानसाहित्याचे सर्व निकष विज्ञानकादंबरीलाही बंधनकारक आहेत. आतापर्यंत मराठी विज्ञानसाहित्याची संकल्पना व स्वरूप स्पष्ट करण्याचे जे प्रयत्न झाले त्यानुसार मराठी विज्ञानसाहित्य, विज्ञान, तंत्रज्ञान आणि पर्यावरणात सातत्याने होणाऱ्या बदलांवर आधारित असते, या बदलांचे मानवी जीवनावर होणारे बरे-वाईट परिणाम चित्रित करणारे असते, असे म्हटले आहे. विज्ञानाच्या प्रचलित ज्ञानाच्या आधारे भविष्यातील स्थितीचे कल्पकतेने केलेले चित्रण 'विज्ञानसाहित्य' या संकल्पनेत अपेक्षित असते. विज्ञानाच्या प्रचलित ज्ञानाचा आधार असण्यासाठी विज्ञानसाहित्यिक हा वैज्ञानिक किंवा विज्ञानाचाच अभ्यासक असण्याची आवश्यकता नसते. आधुनिक विज्ञान-तंत्रज्ञानातील प्रगतीची ओळख असणारा, प्रचलित विज्ञान पुढे कुठे जाईला याचा अंदाज बांधण्याची कल्पनाशक्ती असणारा कोणताही लेखक विज्ञानसाहित्य निर्मिती करू शकतो. मराठी विज्ञानसाहित्यलेखनाच्या क्षेत्रात डॉ. जयंत नारळीकर, डॉ. बाळ फोंडके यांसारख्या शास्त्रज्ञांच्या बरोबरीने लक्ष्मण लोंढे,

निरंजन घाटे, सुबोध जावडेकर, शुभदा गागटे, माधुरी शानभाग, डॉ. अरूण हेबळेकर, गो. बा. सरदेसाई, राजेंद्र बर्वे, डॉ. राजेंद्र प्रभुणे, द. पां. खांबेते, नारायण धारप इ. विविध क्षेत्रात काम करणाऱ्या अनेक लेखक - लेखिकांनी मोलाची भर घातली आहे. विज्ञानसाहित्यिक हा प्रस्थापित विज्ञानातून पुढले भाकीत करीत असला, अनेक साहित्यिकांनी केलेली भाकिते कालांतराने प्रत्यक्षात येत असली तरी विज्ञानसाहित्याचा दर्जा त्यामध्ये केलेली भाकिते भविष्यात कितपत खरी ठरतात यावर अवलंबून असत नाही. विज्ञानसाहित्यामध्ये विज्ञानाला अगर वैज्ञानिक संकल्पनांच्या स्पष्टीकरणाला महत्त्व नसते. वैज्ञानिक प्रगतीच्या मानवी जीवनावर होऊ शकणाऱ्या बऱ्या-वाईट परिणामांचे चित्रण करण्याच्या पद्धतीला महत्त्व असते. साहजिकच विज्ञानसाहित्याचे परीक्षण विज्ञानाच्या अंगाने न करता साहित्याच्या अंगाने केले जाते. विज्ञानसाहित्याच्या वाचनाने वैज्ञानिकांना नव्या संशोधनाच्या दिशेची प्रेरणा मिळू शकते, सामान्य वाचकांमध्ये वैज्ञानिक दृष्टिकोणाची निर्मिती होण्यास मदत होऊ शकते, विज्ञानाची आवड निर्माण होण्यासाठी मदत होऊ शकते, पण या सर्व गोष्टी विज्ञानसाहित्याचे अनुषंगिक फायदे आहेत. यापैकी कोणत्याही उद्देशाने विज्ञानसाहित्य लिहिले जात नाही. परीक्षण करतानाही वर उल्लेखिलेले तीन उद्देश किती प्रमाणात साध्य होतात असा निकष लावला जात नाही. 'विज्ञानकथा केवळ कॉंप्युटर, अवकाश, रोबोट, सापेक्षतावाद इत्यादी वैज्ञानिक विषयांशी निगडीत नाहीत. परिसरशास्त्र, राज्यशास्त्र, मानववंशशास्त्र एवढेच काय भाषाशास्त्रही विज्ञानकथेच्या रचनेच्या मुळाशी असू शकेल. चांगली विज्ञानकथा समाजाची बदलती घडण न्याहाळते, मानवी मनाची मर्यादा समजावून घेते, अन्य (गृहस्थ) परक्याबरोबरच स्वतःच्या मनातील परकेपणाशीही ओळख करून घेते. तंत्रविज्ञानामुळे परस्परसंवाद वाढला असूनही आपण स्वतःलाही कसे पारखे होत आहोत याचा वेध घेते.'^३ अशाप्रकारे विज्ञानसाहित्य हे विज्ञानकेंद्रित नसून मानवकेंद्रित असते. पण जर या साहित्याला विज्ञानाचा आधार नसेल तर त्याचे कल्पनारम्य अद्भुत साहित्यात, परीकथेत रूपांतर होते. विज्ञानसाहित्यातील कल्पित सृष्टी ही विज्ञानाशी बांधलेली असते, वैज्ञानिक प्रगतीच्या पायावर उभी असते. प्रचलित विज्ञान आणि त्याच्या अनेकविध संभाव्य रूपांचे वैविध्यपूर्ण कल्पित चित्रण मराठी विज्ञानसाहित्यात उमटलेले आहे.

अशा विज्ञानसाहित्याचा मराठी विज्ञानकादंबरी हा एक भाग आहे. त्यामुळे विज्ञानसाहित्याच्या स्वरूपाविषयी वर उल्लेखिलेली वैशिष्ट्ये विज्ञानकादंबरीमध्ये आढळणे स्वाभाविक आहे किंबहुना विज्ञानसाहित्याची व्यवच्छेदक लक्षणे ज्या कादंबरीत आढळत नाहीत तिला विज्ञानकादंबरी म्हणता येणार नाही. विज्ञानकादंबरी हा शब्द ज्या दोन शब्दांनी मिळून बनला आहे त्यातील 'विज्ञान' हा शब्द विज्ञानसाहित्याशी नाते दर्शवितो तसा 'कादंबरी' हा शब्द मुख्य साहित्यप्रवाहातील 'कादंबरी' या ललितसाहित्यप्रकाराशी नाते सांगतो. विज्ञानकादंबरी ज्याप्रमाणे

विज्ञानसाहित्याचा एक भाग आहे तशीच ती मुख्यप्रवाहातील कादंबरीचा एक प्रकार आहे. कादंबरी या साहित्यप्रकारात आशयाच्या व आशयमांडणीच्या वैविध्यामुळे निर्माण झालेले ऐतिहासिक चरित्रात्मक कादंबरी, वास्तववादी कादंबरी, रंजनात्मक/रंजनप्रधान कादंबरी असे प्रकार व दलित, ग्रामीण, राजकीय, महानगरीय कादंबरी असे अनेक उपप्रकार निर्माण झाले त्यापैकी एक वेगळा प्रकार म्हणजे विज्ञानकादंबरी. कादंबरीच्या या सर्व प्रकार-उपप्रकारांमध्ये साम्यभेदयुक्त नाते आहे. प्रत्येक प्रकाराचे स्वतःची अशी वेगळेपण नमूद करणारी वैशिष्ट्ये असली तरी कादंबरीची व्यवच्छेदक लक्षणे बदललेली नाहीत. कादंबरीतील आशयानुसार तिच्या स्वरूपात काही बदल संभवत असले तरी ती 'दीर्घ, कथनात्म असे कल्पित गद्य असते. ज्यामध्ये अनेक पात्र-प्रसंगांचे चित्रण आणि व्यामिश्रतेने रंगवलेले वर्णन असते. कादंबरीलेखनाच्या काळातील सामाजिक स्थिती आणि लेखकाचे अनुभवविश्व, दैनंदिन जीवनातील विविध अनुभवांकडे पाहण्याचा लेखकाचा दृष्टिकोण याचा सर्वाधिक प्रभाव कादंबरीतील आशय आणि आशयाच्या मांडणीवर दिसून येतो. गेल्या काही वर्षातील वैज्ञानिक प्रगतीचा वेग आणि तिचे परिणाम यांनी माणसाचे वैयक्तिक आणि सामाजिक जीवन व्यापून टाकले. आधुनिक वैज्ञानिक प्रगतीची सुरुवात जशी पाश्चिमात्य देशांत झाली तशी विज्ञानसाहित्यप्रवाहाची सुरुवातही तेथूनच झाली. भारतीयांनी या वैज्ञानिक प्रगतीच्या वेगाशी जुळवून घेईपर्यंत सुरुवातीच्या अनुवादित व आधारित विज्ञानकादंबऱ्या निर्माण होत होत्या. पण जेव्हा भारतीयांनी जागतिक वैज्ञानिक प्रगतीच्या वेगाशी जुळवून घेतले तसे मराठीत स्वतंत्रपणे विज्ञानकादंबरीच्या निर्मितीस सुरुवात झाली. 'या प्रकारचे कथात्म साहित्य मराठीत नुकतेच निर्माण होऊ लागलेले आहे. वैज्ञानिक दृष्टीने प्रगत झालेल्या समाजातच वैज्ञानिक कादंबऱ्यांना व त्यातील भविष्यलक्षी निर्मितीला समर्थनही लाभते व प्रतिसादही प्राप्त होतो. आपला समाज व आपली वाङ्मयीन संस्कृती यासंदर्भात विकसनशील नक्कीच आहे, पण विकसित मात्र निश्चित नाही'४ यामुळे विज्ञानकादंबरीची निर्मिती होत असली तरी तिच्याकडे खऱ्या अर्थाने वाचक, प्रकाशक आणि समीक्षकांचे लक्ष वेधले गेले ते डॉ. जयंत नारळीकर यांच्या विज्ञानकथा, विज्ञानकादंबरीलेखनानंतर. त्यामुळे अभ्यासाच्या सोयीसाठी नारळीकरपूर्व आणि नारळीकरांचा कालखंड असे दोन भाग कल्पून त्यातील निवडक कादंबऱ्या आणि विशेष संदर्भासाठी निवडलेल्या डॉ. नारळीकर, निरंजन घाटे आणि लक्ष्मण लोंढे यांच्या विज्ञानकादंबऱ्यांच्या आधारे येथे मराठी विज्ञानकादंबरीच्या वाङ्मयीन वैशिष्ट्यांचा शोध घेतला आहे. विज्ञानसाहित्याचा एक भाग आणि मराठी कादंबरीचा एक प्रकार असे स्वरूप असूनही आशयसूत्रातील विज्ञानामुळे निर्माण होणारे वेगळेपण शोधण्याचा प्रयत्न केला आहे. मराठी विज्ञानकादंबरीच्या आशयसूत्रांत आढळणारे वैविध्य, तिचा भविष्यलक्ष्यीपणा यामुळे बदलणाऱ्या तिच्या स्वरूपाविषयी येथे चर्चा केली आहे.

६.१.१ आशयसूत्रांची विविधता :-

ना. के. बेहेरे यांच्या १९३४ साली प्रकाशित झालेल्या 'ध्येयाकडे' या कादंबरीने मराठी विज्ञानकादंबरीची सुरुवात झाली. या विज्ञानकादंबरीच्या आशयसूत्रातील कालयंत्राची कल्पना लेखकाला 'द टाईम मशीन' या विज्ञानकादंबरीवरून सुचल्याचा उल्लेख बेहेरे यांनी केला आहे. मात्र कादंबरीतील स्वातंत्र्यपूर्वकालीन भारतीय वातावरण आणि त्या अनुषंगाने उद्भवणाऱ्या समस्या यांच्या चित्रणामुळे कादंबरीतील आशयसूत्रात पाश्चात्य कादंबरीचा प्रभाव जाणवत नाही. अभ्यासासाठी निवडलेल्या सर्व कादंबऱ्या स्वतंत्र असल्या तरी काही वैज्ञानिक कल्पनांची पुनरावृत्ती झाली आहे. विज्ञानकादंबरीतील अनुभवसृष्टी ही अन्य कादंबऱ्यांच्या अनुभवसृष्टीहून वेगळी असते. 'विज्ञानसाहित्य हे ऐतिहासिक साहित्याप्रमाणेच एक 'कल्पित वास्तव' हा एक वदतोव्याघात वाटतो, पण तो विरोधाभास आहे. आज घटकेचे सिद्ध विज्ञान आणि त्याची अनेकानेक संभाव्य आणि शक्य अनुभवरूपे यांतून कलात्मक कल्पनेच्या पातळीवर जीवनचित्रांच्या जितक्या म्हणून विविध आणि वैचित्र्यपूर्ण नवरचना करता येतील, तितक्या त्या करण्याचे कार्य विज्ञानसाहित्य करित असते. आज प्रत्यक्षात जे अनुभवसृष्टीत अस्तित्वात नसते, किंवा विज्ञानाच्या ज्ञानसृष्टीत सिद्ध झालेले नसते, अशा कल्पित विश्वाच्या निर्मितीत आणि दर्शनात विज्ञानसाहित्य रमून गेलेले असते.'^५ वैज्ञानिक प्रगतीच्या विविध दिशा ते अजमावून पाहते, माणसाला केंद्रस्थानी ठेवून संभाव्य वैज्ञानिक शक्तीचे बरे-वाईट पैलू तपासून पाहते. विज्ञानकादंबरीच्या आशयसूत्रातील विज्ञान एखादा सूक्ष्म कण अथवा सूक्ष्म जीवापासून अनादी-अनंत पसरलेल्या विश्वातील ज्ञात-अज्ञात सृष्टीच्या महाकाय दर्शनापर्यंत कशावरही आधारित असू शकते. विज्ञानकादंबरीचे कथानक अज्ञात काळात घडणे अपरिहार्य असले तरी तिला स्थळाचे कोणतेही बंधन नसते. ते संपूर्ण पृथ्वीच्या, विश्वाच्या व्यापक पार्श्वभूमीवर किंवा पृथ्वीवरील अगदी थोडीशी जागा व्यापणाऱ्या एखाद्या लहानशा खोलीत ही घडू शकते.

सुरुवातीच्या विज्ञानकादंबऱ्या, 'ध्येयाकडे', 'कल्पनेच्या तीरावर' यांचे स्वरूप कल्पित आदर्श समाजाचे चित्रण करणाऱ्या 'युटोपिया' सारखे आहे. 'ध्येयाकडे' मध्ये निवेदक 'कालयंत्रा' च्या सहाय्याने दूरच्या भविष्यकाळातील आधुनिक संस्कृतीचे दर्शन घेतो आणि घडवितो. बदलत्या वैज्ञानिक प्रगतीमुळे समाजजीवन, माणसांचे परस्पर संबंध कसे बदलू शकतात याचे दर्शन घडविलेले आहे. 'कल्पनेच्या तीरावर' या कादंबरीतील नायक पृथ्वीवरील मानवांच्या दृष्टीने अज्ञात पण पृथ्वीवरच नांदत असलेल्या एका वेगळ्याच संस्कृतीमध्ये पोहोचतो. 'युटोपिया' रचनेत आढळणारे साहसी प्रवास किंवा प्रवासी व त्यांना योगायोगाने घडणारे एखाद्या रम्याद्भुत नगरीचे दर्शन या कादंबरीत घडते. जेथील वैज्ञानिक प्रगती फक्त तेथील नागरिकांच्या सुखसोयीसाठी

वापरली जाते. कोणत्याही प्रकारच्या संहारासाठी विज्ञान-तंत्रज्ञानाचा वापर केला जात नाही. माणसाने निर्माण केलेली संस्कृती आणि त्याच्या नैसर्गिक प्रेरणा यामध्ये फरक असू शकतो. एका संस्कृतीला निषिद्ध वाटणारी गोष्ट दुसऱ्या संस्कृतीला अगदी नित्याची सहज गोष्ट वाटू शकते याचे प्रत्ययकारी दर्शन या कादंबरीतून घडते. जीवनाकडे पाहण्याची वेगळी दृष्टी देणाऱ्या या कथानकाबद्दल सुबोध जावडेकर म्हणतात, ‘कथानायक जातो त्या प्रदेशातल्या माणसांच्या लेखी शारीरिक संबंध ही अगदी नैसर्गिक, उघडपणे करायची गोष्ट असते. खाणे-पिणे ही गोष्ट मात्र ते अगदी खासगी, लपवून करायची गोष्ट मानत असतात! कथानायक तर चक्रावून जातोच पण वाचकही विचारात पडतो.’^६ वाचकाला विचार करायला लावण्याचे, त्याच दैनंदिन अनुभवांकडे वेगळ्या दृष्टीने पाहायला लावण्याचे विज्ञानकादंबरीचे वैशिष्ट्य या कादंबरीतील आशयसूत्रात दिसून येते. रा. ग. जाधव म्हणतात ‘ही कादंबरी द्रष्टेपणाचे एक स्वरूप सूचित करणारी वाटते. सामाजिक वास्तवाचे काही एक प्रकारचे अर्थपूर्ण आकलन करण्याचा प्रत्येक कादंबरीकाराचा प्रयत्न असतो. अशा अर्थपूर्ण आकलनाच्या प्रक्रियेतील एक प्रकार म्हणजे कल्पित अशा समांतर वास्तवाची निर्मिती करणे. ‘कल्पनेच्या तीरावर’ या कादंबरीचे आशयसूत्र वैज्ञानिक प्रगतीच्या संभाव्य शक्यतांच्या आधारे समाजव्यवस्थेत होऊ शकतील अशा कल्पित बदलांकडे पाहण्याची वेगळी दृष्टी देते.

‘स्फोट’ या अरूण साधूंच्या कादंबरीत लोकसंख्यावाढीची समस्या चर्चिलेली असली तरी आशयसूत्रातील मध्यवर्ती कल्पना वैज्ञानिक प्रगती आणि तिचे समाजातील विविध घटकांवर होणारे परिणाम यांच्या अधिक जवळ जाणारी आहे. मुंबईच्या रेल्वे स्टेशनवरील प्रचंड गर्दीचा अनुभव अनेक प्रवासी वर्षानुवर्षे घेत आहेत, लोकसंख्येची तीव्रता त्यांच्यापैकी बऱ्याचजणांना निश्चितच जाणवत असेल. पण डॉ. मुंजे यांच्याप्रमाणे कोणी अशी जास्त झालेली लोकसंख्या विशिष्ट वयोगटातील माणसांना मारून टाकून कमी करण्याचा विचार मनात आणत नसेल. तत्कालीन त्राग्यामुळे असा विचार मनात आला तरी त्यासाठी शिस्तबद्ध प्रयत्न करणे एखाद्या जिद्दी संशोधकालाच शक्य आहे. डॉ. मुंजे यांचा हेतू उदात्त आहे, पण मार्ग चुकीचा आहे. जरी ते आपल्या संशोधनाचा वापर अखिल मानवजातीच्या भविष्यकालीन हितासाठी करित असले तरी लोकसंख्या कमी करण्यासाठी शास्त्रीय मार्गाने का होईना पण माणसांना मारण्याचा त्यांचा निर्णय चुकीचा आहे. संशोधकाला संशोधनाचे स्वातंत्र्य कितपत असावे, त्याच्या संशोधन क्षमतेएवढाच विश्वास त्याच्या सारासार विचारशक्तीवर दाखवता येईल का? हे दैनंदिन जीवनातील महत्त्वाचे प्रश्न लेखकाने या कादंबरीच्या आशयसूत्राद्वारे मांडले आहेत. याच स्वरूपाचे पण मानवी नातेसंबंधाबाबत अनेक प्रश्नचिन्हे निर्माण करणाऱ्या, मानवी क्लोनिंग करणाऱ्या संशोधकांबाबतचे कथानक लक्ष्मण लोंढे यांच्या ‘गुंता’ या कादंबरीत आले आहे. येथेही फक्त संशोधकांच्या महत्त्वाकांक्षेची पूर्ती व्हावी

म्हणून ते मानवी क्लोनिंगचे प्रयोग करतात. त्याचे सामाजिक परिणाम काय होतील, त्या क्लोन मानवाच्या आयुष्यातील नातेसंबंधाचे स्वरूप कसे असू शकेल याचा विचार ते करत नाहीत. अशा अविचारी संशोधनामुळे कोणते सामाजिक परिणाम भोगावे लागतील याचे विदारक चित्रण 'गुंता' मधील आशयसूत्राद्वारे करण्याचा प्रयत्न लेखकाने केला आहे. 'ब्रेनवेव्हज', 'गिनिपिग' आणि 'यंत्रायणी' या कादंबऱ्यांतील आशयसूत्रातही संशोधकांनी उदात्त हेतूने केलेल्या संशोधनाचा वापर आपली हाव पूरी करण्यासाठी झाला तर संशोधनाच्या, वैज्ञानिक प्रगतीच्या उद्देशालाच गालबोट लागेल. शिवाय त्याचे भयावह परिणाम सगळ्या समाजाला भोगावे लागतील. वैज्ञानिक प्रगती ही एकट्या मानवाच्या किंवा एखाद्या मानवसमूहाच्या हितासाठी वापरावयाची नसून तिचा उपयोग अखिल मानवजातीला झाला पाहिजे. आपल्या महत्त्वाकांक्षेची पूर्तता किंवा अनिर्बंध सत्ता मिळवणे हे वैज्ञानिक संशोधनाचे प्रयोजन कधीच असू शकत नाही ही गोष्ट या विज्ञानकादंबऱ्यांच्या आशयसूत्रामधून व्यक्त झाली आहे.

'विप्लवा' (अरूण साधू), 'देवासि जिवें मारिले' (लक्ष्मण लोंढे), 'अभयारण्य' (जयंत नारळीकर) या कादंबऱ्यांमध्ये परक्या, अतिप्रगत, मानवसदृश्य जीवसृष्टीचा पृथ्वीशी संपर्क होतो. हे परके सुसंस्कृत जीव पृथ्वीवरील माणसाला अणुऊर्जेचा विनाशासाठी वापर करण्यापासून रोखण्याचा प्रयत्न करतात. 'विप्लवा' व 'अभयारण्य' मध्ये हे प्रगत सजीव पृथ्वीमानवाची अण्वस्त्रे निष्प्रभ करून सामान्य माणसाला भयमुक्त करतात तर 'देवासि जिवें मारिले' या कादंबरीतील परके प्रगत सजीव पृथ्वीवर पोहाण्यापूर्वीच ते पृथ्वीमानवासाठी घातक ठरतील म्हणून त्यांना अंतराळातच नष्ट केले जाते. जे अज्ञात असते त्याची माणूस नेहमीच भिती बाळगत आला आहे पण त्याबरोबरच अज्ञातामागील कोडी उलगडून त्याचे स्वरूप जाणून घेण्याचा त्याचा प्रयत्न विज्ञानाच्या रूपाने आदिमकाळापासून सुरूच आहे. ही जाणून घेण्याची प्रेरणाच माणसाच्या विकासाचा मुख्य आधारस्तंभ आहे. त्यामुळे अज्ञाताच्या भितीमुळे जे अज्ञात ते घातक समजून नष्ट करणे मानवी प्रगती खुंटवणारे ठरेल. माणसाने अण्वस्त्रांविषयी सारासार विचार करण्याची नितांत आवश्यकता आहे. यासारख्या अखिल मानवजातीच्या विकासावर परिणाम करणाऱ्या विचारांवर आधारीत ही आशयसूत्रे वाचकांनाही विचार करण्यास प्रवृत्त करतात.

'नेनचिम्' (नारायण धारप) कादंबरीतील कथानक चंद्रावर घडते. चंद्रावर पूर्वी प्रगत सजीवसृष्टी, मानवसदृश्य जीव असावे अशी कल्पना केली आहे. या प्रगत सजीवांनी विचार जाणू शकणारी, प्रसारीत करू शकणारी यंत्रणा आपल्या प्रगत वंशजांसाठी ठेवलेली असते. पृथ्वीवरील माणसे जेव्हा तिथे पोहोचतात तेव्हा त्यांना ही यंत्रणा सापडते. पण विविध देशांचे प्रतिनिधी असलेल्या या माणसांना आपण सर्व पृथ्वीवासी आहोत या जाणीवेचा विसर पडतो

आणि ते फक्त आपल्या देशहितापुरता विचार करू लागतात. प्रत्येकाला ती यंत्रणा आपल्याला मिळावी असे वाटते. तेव्हा ही प्रगत यंत्रणा त्यांच्यापैकी एक असलेला एक भारतीय नष्ट करतो. कारण हे अतिप्रगत तंत्रज्ञान वापरण्याएवढी मारणसाच्या बुद्धीची क्षमता नाही हे तो जाणतो. स्वप्रयत्नाने शिकत-शिकत जे ज्ञान मिळविलेले असते त्याचा योग्य उपयोग करण्याची क्षमताही प्राप्त होते. अचानकपणे लाभलेली माहिती वापरता आली तरी तिचा योग्य उपयोग करता येईलच असे नाही. या विचारधारेवर आधारित हे आशयसूत्र आहे.

‘कालप्रवास’ (अरूण गडकरी) आणि ‘कालयंत्राची करामत’ (निरंजन घाटे) या दोन कादंबऱ्यांमध्ये कालप्रवासावर आधारित कथानक आहे. पण त्यांचे आशयसूत्र माणसाची कितीही वैज्ञानिक प्रगती झाली तरी परस्पर नातेसंबंधांची, वात्सल्याची नैसर्गिक प्रेरणा प्रबळ असते. आधुनिक विज्ञान-तंत्रज्ञानामुळे हरवत चाललेली नाती त्याच विज्ञान-तंत्रज्ञानाचा आधार घेऊन परत मिळवावीत अशी माणसाची धडपड सुरू होते. हे मुख्य आशयसूत्र या कथानकांचा आधार आहे.

नारळीकर यांच्या ‘प्रेषित’ कादंबरीत वसाहवादी विचारसरणी, तिचा सामना करण्याची तीव्र प्रेरणा आणि परक्या अतिप्रगत मानवसदृश्य जीवांचे पृथ्वीवर येणे यांची कुतूहल निर्माण करणारी सांगड घातली आहे. लेखकाने ‘माणसाच्या नैसर्गिक प्रवृत्ती आणि विज्ञानशिक्षणाने पडणारा प्रभाव, कोणताही धोका पत्करून त्याला सत्याचा, अधिक माहितीचा शोध घ्यायला लावते’ या आशयसूत्रावर आधारित रचना केलेली आहे. ‘व्हायरस’ या कादंबरीतील कथानकही अंतराळातील प्रगत संस्कृतीच्या संपर्कावर आधारित आहे. पण ‘प्रेषित’ प्रमाणे ही संस्कृती मदत मागणारी नसून आक्रमण करणारी आहे. हे आक्रमण झालेच तर त्यात संगणकयंत्रणेवर हल्ला चढविण्यासारख्या आधुनिक तंत्राचा वापर करू शकेल अशा मध्यवर्ती आशयसूत्रावर ही कादंबरी आधारलेली आहे. ‘वामन परत न आला’ या कादंबरीत यंत्रांना जर विचारशक्ती प्राप्त झाली तर ती माणसांबद्दल कसा विचार करतील याची एक शक्यता विचारात घेतली आहे. विचारशक्ती असणाऱ्या कोणत्याही प्राण्यावर आज्ञा किंवा तंत्रज्ञानाच्या माध्यमातून नियंत्रण ठेवणे अवघड आहे. पण भावनांच्या माध्यमांतून त्याला नियंत्रित करणे सोपे आहे. अतिरेकी यंत्रावलंबीपणा माणसाला हतबलतेकडे विनाशाकडे नेणारा ठरू शकेल अशा मध्यवर्ती कल्पनेवर हे कथानक आधारलेले आहे. विश्वाच्या पसाऱ्यात माणूस किती क्षुद्र आहे. अंतराळातील एखदी नैसर्गिक घटना माणसाच्या नकळत पृथ्वीवरील सजीवसृष्टीच्या नाशाला कारणीभूत होऊ शकते. माणसाने आदिम काळापासून मिळविलेले ज्ञान संकलित करून लिखित स्वरूपात साठवले आहे म्हणून त्याला पुढील प्रगती साधणे शक्य होते. ही क्षमता फक्त मानवप्राण्यातच आहे. या क्षमतेमुळेच विज्ञानाची निर्मिती झाली आहे. विज्ञान माणसाला शून्यापासून सुरूवात करूनही प्रगत अवस्थेपर्यंत

पोहोचवू शकते अशा आशयसूत्रावर आधारित कथानक, 'अंतराळातील स्फोट' या कादंबरीत आहे. नारळीकरांच्या कादंबऱ्या पाहिल्या तरी मराठी विज्ञानकादंबरीतील आशयसूत्रांची विविधता स्पष्ट होते.

'जोनास आर्क' या अरूण हेबळेकरांच्या कादंबरीत मंगळयात्रेसाठी निवडल्या गेलेल्या भारतीय संशोधकाची कथा आहे. आजही ज्ञानाच्या क्षेत्रात देखील ठामपणे रुजून असणारा वंशभेद, वर्णभेद संपलेला नाही. त्यावर सहनशीलतेने मात करून मानवी कल्याणाचे उद्दिष्ट गाठणारी सेवाभावी माणसे अनेक यातना आणि कष्ट सहन करतात. या मध्यवर्ती आशयसूत्रावर या कादंबरीचे कथानक आधारलेले आहे. 'त्रिपुरारी' ही गो. बा. सरदेसाई यांची कादंबरी, मयासुर आणि तारकासूर यांच्या पौराणिक कथेवर आधारलेली; पण आधुनिक विज्ञानाचे संदर्भ असलेली कादंबरी आहे. पौराणिक काळात आधुनिक विज्ञान-तंत्रज्ञान उपलब्ध असते तर त्याच्या आधारे अत्याधुनिक शस्त्रांची निर्मिती झाली असती विज्ञान-तंत्रज्ञान नेहमीच राज्यकर्त्यांच्या महत्त्वांक्षेसाठी राबवले जाते. विज्ञान तंत्रज्ञानातील प्रगतीसाठी राज्यकर्ते धन पुरवतात व शस्त्रास्त्रनिर्मितीसाठी संशोधकांना प्रवृत्त करतात. युद्ध समाप्तीनंतर ते संशोधन लोकपयोगी साधनांसाठी वापरता येणे शक्य असेल तर त्यावर आधारित साधने सामान्य लोकांपर्यंत पोहोचतात. संशोधनामागील मूळ उद्देश लोककल्याण परंतु प्रत्यक्षात अशा शस्त्रास्त्रकेंद्रीत संशोधनामुळे लोकांना अधिक त्रास सहन करावा लागतो. अशा प्रकारच्या मध्यवर्ती कल्पनेवर आधारित रूपकात्मक असे या कादंबरीचे आशयसूत्र आहे.

चंद्रकांत मराठे यांच्या 'केलाटाची हाक' या कादंबरीतील कथानक, मानवाशी संबंध नसलेल्या एका पृथ्वीसदृश्य ग्रहावर घडते. येथील जीवसृष्टी, मानव, झाडे-वेली, पशू-पक्षी सगळे पृथ्वीप्रमाणेच आहेत फक्त समाजव्यवस्था, सामाजिक नियम, राजकीय व्यवस्था या गोष्टी वेगळ्या आहेत. त्यांचे जीवशास्त्रीय संशोधन अधिक विकसित आहे, त्यामुळे तेथे वेगळी वर्गव्यवस्था निर्माण झाली आहे. निसर्गतः जन्मलेली आणि प्रयोगशाळेत जन्मलेली असे माणसांचे दोन प्रकार निर्माण झालेले असतात. येथेही राज्यकर्त्यांच्या विकृत इच्छांपायी सामान्यांचा चित्र-विचित्र विकृत प्रयोगांसाठी वापर केला जातो. मानवांना नियंत्रित करून त्यांच्याकडून अनैतिक कामे करवून घेतली जातात. माणसाला विज्ञान-तंत्रज्ञानाच्या माध्यमातून मिळणारी अनिर्बंध सत्ता त्याला विकृतीकडे वळवू शकते या आशयसूत्रावर आधारलेली ही कादंबरी माणसाच्या वर्तनाचे विविध पैलू दर्शवते. आधुनिक तंत्रज्ञानाचा अतिरेकी वापर वाढत गेला तर भविष्यात माणसाची क्रयशक्ती नष्ट होईल, माणसांच्या सोयीसाठी विविध साधनसुविधा, अशी स्थिती न राहता विविध साधनसुविधांच्या विक्रीचे ग्राहक म्हणून माणसे हवीत अशी स्थिती निर्माण होईल. कोणत्याही कृतीमागील मूळ उद्देश लोप पावून ती कृती, तिचा समारंभ, त्यासाठीचे शिष्टाचार यांचेच अवडंबर होईल अशी वास्तवनिष्ठ

कल्पना राजेंद्र प्रभुणे यांच्या ‘मुक्तिशोधयात्रा’ या कादंबरीचे आशयसूत्र आहे.

निरंजन घाटे यांच्या ‘मच्छर’ या कादंबरीचे कथानक हुकूमशाहीतील राजकीय-सामाजिक स्थितीवर उपरोधात्मक भाष्य करणारे आहे. आधुनिक तंत्रज्ञानाची मदत मिळालेला एकटा माणूस हुकूमशाही उलथवून टाकायला पुरेसा आहे अशा आशयाच्या कल्पनेवर आधारलेली ही कादंबरी जनाधार नसलेल्या हुकूमशाहीतील भाडोत्री व्यवस्था किती तकलादू ठरते याचे दर्शन घडविणारी आहे.

‘आक्रमण’ (निरंजन घाटे) या कादंबरीत ‘संगणक कधी चुकत नाही’, दिलेल्या माहितीवर आधारित योग्य तो प्रतिसाद त्याच्याकडून मिळतोच. हे तत्त्व अधोरेखित केले आहे. ‘संक्रमण’ (निरंजन घाटे) या कादंबरीचे कथानक भविष्यकाळातील, संपूर्ण विश्वात पसरलेल्या मानवजातीचा वर्गसंघर्ष चित्रित करणारे आहे. ज्याप्रमाणे आज विविध देशांची आर्थिक स्थिती, उत्पादनक्षमता वेगवेगळी आहे त्याप्रमाणे भविष्यात वेगवेगळ्या ग्रहांवर अशी स्थिती निर्माण झाली तर त्यांच्यातील वर्गसंघर्षाचे स्वरूप कसे असेल, अशा आशयसूत्रावर ही कादंबरी आधारलेली आहे.

घाटे यांच्या ‘फिनिक्स’ कादंबरीत माणसांच्या भावनांशी, परस्पर संबंधांशी निगडित असणारी कामे माणसेच करू शकतात. कितीही आधुनिक विज्ञान-तंत्रज्ञान उपलब्ध असले तरी माणसाच्या वर्तनातील बदल त्याच्या इच्छाशक्तीवरच अवलंबून असतो अशा आशयसूत्रावर हे कथानक आधारलेले आहे.

‘साक्षात्कार’ या घाटे यांच्या कादंबरीच्या कथानकात दुसऱ्या सूर्यमालेच्या दिशेने प्रवासास निघालेले प्रचंड यान आहे. हे अंतराळयान त्यातील माणसांच्या संघर्षामुळे भरकटले आहे. शेकडो वर्षांनंतरही यानातील स्वयंचलित यंत्रणा चालू राहते पण माणसे यानाचा उद्देश, यानाला दिशा देणारी यंत्रणा, अत्याधुनिक विज्ञान-तंत्रज्ञानाचा इतिहास या गोष्टी विसरलेली असतात. जर मानवी इतिहास व विज्ञान-तंत्रज्ञानाचे संकलन आणि जतन झाले नाही, एका पिढीकडून दुसऱ्या पिढीकडे माहिती पोहोचताना जर त्यातील महत्त्वाचे संदर्भ गाळले गेले तर कालांतराने इतिहासाला कल्पित स्वरूप प्राप्त होऊ शकेल. अशा मुख्यआशयसूत्रावर आधारलेले कथानक या कादंबरीत आले आहे.

निरंजन घाटे यांनी ‘वारस’ या कादंबरीत मानवी मेंदूचा वापर संगणकासारखा केला गेला तर तो कशाप्रकारे सत्ता स्थापन करेल, शरीराची इतर व्यवधाने नसताना मेंदू कसा काम

करेल याचे दर्शन घडविले आहे. त्याबरोबर माणसाचा स्वतःच्या वंशाविषयी, अपत्याविषयी असणारे वात्सल्य, त्याच्या उत्कर्षाविषयीची आस्था ही नैसर्गिक प्रेरणा आहे. कोणत्याही स्थळी, कोणत्याही काळात ती टिकून राहते, प्रतिकूल परिस्थितीवर मात करायला शकवते. घाटेंच्या 'युगंधर' या कादंबरीचे कथानक 'त्रिपुरारी' प्रमाणे महाभारतातील श्रीकृष्णाच्या कथेशी साम्य असणारे आहे. पण सर्व संदर्भ जसेच्या तसे जुळवण्यापेक्षा आधुनिक वैज्ञानिक प्रगतीचा संदर्भ दिल्याने कथानक वैशिष्ट्यपूर्ण ठरले आहे. अंतराळ प्रवासातील गुंतागुंतीमुळे जर मानवाला काही अतींद्रिय क्षमता प्राप्त झाल्या तर त्यांचा उपयोग कशा प्रकारे होऊ शकेल याचे दर्शन या कादंबरीत घडविले आहे. त्याबरोबर सत्ताधीशांची मानसिकता सर्वत्र सारखीच असते. प्रजेच्या हितापेक्षा आपल्या स्वार्थाला ते नेहमीच अधिक महत्त्व देतात. अशावेळी अन्याय्यव्यवस्थेविरूद्धचे नेतृत्व सामान्य प्रजेतूनच निर्माण होते. या आशयसूत्रावर आधारलेली ही कादंबरी पौराणिक कथांचे सार्वकालिक संदर्भ देणारी आहे.

अशाप्रकारे वैविध्यपूर्ण आशयसूत्रावर आधारित विज्ञानकादंबऱ्या, विज्ञान कादंबरीतून प्रकट होणाऱ्या विविधांगी आशयाची समृद्धता दर्शवतात. या सर्व कादंबऱ्यांच्या अभ्यासातून आढळणारी आशयसूत्रे जीवनातील विविध क्षेत्रात माणसाच्या नैसर्गिक प्रवृत्तीमुळे उद्भवणाऱ्या समस्यांचे दर्शन घडविणारी आहेत. विज्ञान-तंत्रज्ञान ही मानवाची निर्मिती आहे तर माणूस ही निसर्गाची निर्मिती आहे. माणसाला आपल्या निर्मितीचे धोके आणि फायदे माहित असले तरी विज्ञान-तंत्रज्ञान हाताळणारा माणूस नैसर्गिक उत्पत्ती आहे त्यामुळे त्याच्या नैसर्गिक प्रेरणा आणि मानवाची कृत्रिम निर्मिती यांच्यामधील संघर्ष अटळ आहे. या अटळ संघर्षातूनच विज्ञानकादंबरीची आशयसूत्रे जन्म घेतात. विज्ञानकादंबरीची कथानके भविष्यकाळात घडणारी असली तरी त्यांना प्रचलित विज्ञानाचा आधार असतो. वैज्ञानिक सूत्र हे तिच्या आशयाचे अविभाज्य अंग असते. विज्ञानकादंबरीचे स्वरूप स्पष्ट होण्यासाठी तिच्यातील विज्ञानाचे स्वरूप कसे आहे याचा शोध घेणे आवश्यक आहे. त्यासाठी प्रकरणाच्या पुढील भागात विज्ञानकादंबरीतील विज्ञानाच्या स्वरूपावर चर्चा केली आहे.

६.१.२ आशयसूत्रातील विज्ञानाचे स्वरूप -

विज्ञानकादंबरीलेख आपल्या कल्पनाशक्तीने भविष्यकालीन वैज्ञानिक प्रगतीचा अंदाज घेऊन त्या काळातील मानवी व्यवहारांवर आधारित कथानकाची रचना करीत असतो. विज्ञानकादंबरीच्या वातावरणातील भविष्यकाळ किंवा कल्पित अज्ञात काळ हे तिचे व्यवच्छेदक लक्षण आहे. तसेच आशयसूत्राला व्यापून राहिलेले विज्ञान, वैज्ञानिक प्रगतीचे परिणाम ही तिच्या कथानकाचा अपरिहार्य भाग आहेत. विज्ञानकादंबरीतून विज्ञानसूत्र काढून टाकले तर तिचे 'कादंबरी'

पण नाहीसे होईल. विज्ञानकादंबरीतील पात्रे-प्रसंग-घटना, वातावरणानिर्मिती यासारखे घटक एखाद्या माळेतील मण्यांप्रमाणे आपली भूमिका बजावत असतात तर या सर्वांना एकत्र ओवणारा, एकत्र बांधून ठेवणारा घटक म्हणजे त्या माळेतील दोऱ्याच्या भूमिकेत असणारे वैज्ञानिक सूत्र. हे वैज्ञानिक सूत्र जर काढून टाकले तर ती विज्ञानकादंबरी 'कादंबरी चे' स्वरूप गमावून बसते. 'विज्ञानाच्या आणि विज्ञाननिष्ठ तर्काच्या भक्कम भूमीवर पाय रोवून उभे राहायचे आणि विज्ञानांतराळात स्वप्नांचे स्वच्छ आणि सुस्पष्ट आकृतिबंध रेखाटायचे, ही विज्ञानसाहित्य लेखकांची प्रतिभाक्रीडा होय! ह्या स्वप्नाशयांची अभिव्यक्त रूपे म्हणजे विज्ञानसाहित्य होय! (विज्ञानसाहित्यातील ही कल्पितसृष्टी विज्ञाननिबद्ध आहे; ती मुक्त नाही, ती विज्ञानमुक्त झाली तर 'फॅटसी' चा जन्म होतो.'^८ विज्ञानकादंबरीतील विज्ञानाचे सामान्यतः दोन प्रकार सांगितले जातात. इंग्रजी विज्ञानसाहित्याविषयी लेखनात त्यांचा उल्लेख 'हार्ड कोअर' व 'सॉफ्ट कोअर' असा केला जातो. यातील 'हार्ड कोअर' म्हणजेच 'कठोर विज्ञान'. विज्ञानाने सिद्ध केलेल्या मूलभूत संबोधाशी जास्त प्रामाणिक असते. संगणक, यंत्रमानव, क्लोनिंग चंद्र आणि मंगळापर्यंतचा अंतराळ प्रवास, कृत्रिम उपग्रह, अवयवरोपण यासारख्या प्रायोगिक विज्ञानाने सिद्ध केलेल्या गोष्टींचा समावेश कठोर विज्ञानात होतो. 'सॉफ्ट कोअर' किंवा 'इमॅजिनरी' म्हणून संबोधले जाणारे विज्ञान सैद्धांतिकदृष्ट्या संभाव्य असले तरी त्याचे प्रत्यक्षरूप अस्तित्वात नसते. कालयंत्र, कालप्रवास, अतींद्रिय मानसशक्तीचा वापर, अन्य ग्रहांवरील जीवसृष्टी, विश्वातील अनेक ग्रहांवर वस्ती करणारा मानव यासारख्या कल्पनांचा समावेश 'सॉफ्ट कोअर' विज्ञानामध्ये होतो. 'सॉफ्ट कोअर' विज्ञानातील कल्पना या बऱ्याच दूरच्या काळातील असल्यातरी या दूरच्या विज्ञानाला प्रचलित वैज्ञानिक सूत्रांचा भक्कम पाठिंबा असतो.

येथे अभ्यासलेल्या विज्ञानकादंबरीमधील वैज्ञानिक सूत्र अपरिहार्यतेने येते का हे तपासले आहे. त्याबरोबर हे वैज्ञानिक सूत्र 'हार्ड कोअर' विज्ञानात समाविष्ट होते की 'सॉफ्ट कोअर' विज्ञानात याचाही अभ्यास करण्याचा प्रयत्न केला आहे.

अ. वैज्ञानिक सूत्राची अपरिहार्यता -

'ध्येयाकडे' या कादंबरीतील कथानकात 'कालयंत्रा'द्वारे निवेदक थोड्या आधीच्या भूतकाळात व नंतर खूप पुढच्या भविष्यकाळात जाताना दाखविला आहे. येथे निवेदक विज्ञान-तंत्रज्ञानाच्या आधारे अज्ञातकाळात गेला, तसा तो स्वप्नाच्या आधारेही जाऊ शकत होता, पण लेखकाने ज्या सामाजिक जीवनाचे विविधांगी चित्रण केले आहे ते स्वप्नसृष्टीत घडू शकले नसते. पूर्णतः बदललेल्या कल्पनातीत परिस्थितीत शिक्षण, कौटुंबिक-सामाजिक स्थान व पार्श्वभूमी गमावलेला हतबल माणूस आपल्या नैसर्गिक क्षमतांच्या आधारे कसा जगतो, विकसित होतो,

सामाजिक स्थिती, वर्गभेद याविषयी वेगळा दृष्टिकोण कसा प्राप्त करतो या गोष्टींचे दर्शन स्वप्नात घडू शकले नसते. निवेदकाच्या अचानक 'नाहीसे' होण्यामुळे कादंबरीतील वर्तमानकाळात निर्माण झालेली गुंतागुंतीची स्थिती हे स्वप्नात अथवा कल्पनेत निर्माण होणारी नव्हती तेथे 'कालयंत्रा' सारखीच कल्पना अपरिहार्य होती. म्हणून भविष्यातील वैज्ञानिक प्रगतीचे मानवी जीवनावर होऊ शकणारे परिणाम चित्रित करणारी ही कादंबरी विज्ञानकादंबरी ठरते.

'कल्पनेच्या तीरावर' या कादंबरीतील कथानक आकस्मिकपणे लेखकाला घडलेल्या वेगळ्या जगाच्या दर्शनावर आधारित आहे. येथे निवेदक काही अद्भुत कारणाने या जगात प्रवेश करत नाही, तर एका आधुनिक वैज्ञानिक साधनाला अज्ञातस्थळी पाहून जिज्ञासेपोटी तो त्यात प्रवेश करतो व स्वयंचलित यंत्रणेमुळे एका नव्या जगात प्रवेश करतो. या नव्या जगातील वैज्ञानिक प्रगतीच्या वेगळ्या दिशेमुळे तेथील समाजव्यवस्था-राजकीय व्यवस्था यांच्या माध्यमातून घडणारे मानवी जीवनाचे, माणसाच्या परस्पर संबंधांतील बदललेल्या संकेतांचे दर्शन या कादंबरीने घडविले नसते तर निव्वळ निवेदक 'वैज्ञानिक साधनाने या अद्भुतनगरीत प्रवेश करतो' एवढ्या विज्ञानावर ही कादंबरी विज्ञानकादंबरी ठरली नसती.

'स्फोट' या कादंबरीतील लोकसंख्यावाढ हा प्रश्न वैज्ञानिक प्रगतीमुळेच निर्माण झालेला आहे. वैद्यकीय सुविधांच्या उपलब्धतेमुळे माणसाचे सरासरी आयुर्मान वाढले. नैसर्गिक आपत्तींमध्ये केल्या जाणाऱ्या आधुनिक व्यवस्थापनामुळे बरीचशी जीवितहानी टाळता येते. त्यामुळे नैसर्गिकरित्या कमी होणारी लोकसंख्या कमी होईनाशी झाली आहे. पण 'स्फोट' या कादंबरीतील आशयसूत्र लोकसंख्यावाढीचे दुष्परिणाम सांगणारे असले तरी त्याचा गाभा आहे तो वैज्ञानिक प्रगतीच्या सहाय्याने अशा समस्यांवर योजल्या जाऊ शकणाऱ्या अघोरी उपायांविषयीच्या वैज्ञानिकांच्या नैतिकतेचा. वैज्ञानिक संशोधनाचा उपयोग मानवाच्या समस्या सोडविण्यासाठी करायचा याच्याशी वैज्ञानिकांसह सामान्य माणसेही सहमत असतात. पण नेमक्या कोणत्या समस्या निवडायच्या, त्या समस्यांचे गांभीर्य निश्चित करायचे, त्यावरील उपाय शोधायचे, उपायाच्या परिणामांचा शोध घ्यायचा, उपायाचे परिणाम मूळ समस्येहून गांभीर्य नाहीत ना, याचा पडताळा घ्यायचे काम वैज्ञानिकांचे असते. ते या प्रश्नांना कसे सामोरे जातात यावर त्यांच्या वैज्ञानिक संशोधनाचे मानवी जीवनावर होणारे परिणाम अवलंबून असतात. या कादंबरीत डॉ. मुंजे यांनी जगाची लोकसंख्या कमी करण्यासाठी शोधलेला उपाय वैज्ञानिकांच्या सारासार विचारक्षमतेविषयी प्रश्न उपास्थित करणारा आहे. या कादंबरीतील वैज्ञानिक सूत्र अधिक स्पष्टपणे उमटले आहे, कथानकाला व्यापून राहिले आहे.

‘नेनचिम्’ या कादंबरीतील वैज्ञानिकसूत्र ‘परक्या प्रगत जीवसृष्टीच्या’ कल्पनेवर आधारलेले आहे. वैज्ञानिक प्रगतीच्या पुढच्या टप्प्यांवरील अपरिहार्य स्थितीचे दर्शन या कथानकातून घडते. ‘त्रिपुरारी’ आणि ‘युगंधर’ या कादंबऱ्यांना पौराणिक काळातील संदर्भ असले तरी ‘त्रिपुरारी’ मध्ये ‘आधुनिक विज्ञान तंत्रज्ञानाचा अधिक विनाशक शस्त्रास्त्र निर्मितीसाठी होणारा उपयोग’ अधोरेखित केला आहे. ‘युगंधर’ मध्ये ‘अतींद्रिय मानसशक्ती आणि तिचे बरे-वाईट उपयोग’ हे वैज्ञानिक सूत्र आहे. ‘यंत्रायणी’, ‘वामन परत न आला’, या कादंबऱ्या ‘विचारक्षम यंत्रमानवनिर्मिती या वैज्ञानिक सूत्रावर आधारलेल्या आहेत. ‘विप्लवा’, ‘प्रेषित’, ‘देवासि जिवें मारिले’, ‘व्हायरस’, ‘अभयारण्य’ या कादंबऱ्यांतील वैज्ञानिक सूत्र ‘परक्या अतिप्रगत जीवसृष्टीचा मानवाशी संपर्क’ हे आहे. वैज्ञानिक सूत्र एकच असले तरी त्यांचे आशय पूर्णतः भिन्न आहेत. या भिन्न-भिन्न आशयात आढळणारे परक्या प्रगत जीवसृष्टीचे कल्पित अस्तित्त्व नाकारले तर या कादंबऱ्यांचे कथानकच नाहीसे होईल.

‘कालप्रवास’ आणि ‘कालयंत्राची करामत’ या दोन कादंबऱ्या ‘ध्येयाकडे’ या कादंबरीप्रमाणे ‘कालयंत्र आणि कालप्रवास’ या वैज्ञानिक संकल्पनेवर आधारित आहेत. या दोन्ही कादंबऱ्यांमध्ये हे वैज्ञानिक सूत्र अधिक स्पष्ट व आशयाला व्यापणारे आहे.

‘गिनिपिग’, ‘केलाटाची हाक’ आणि ‘ब्रेनवेव्हज’ या कादंबऱ्यांची कथानके वेगवेगळ्या वातावरणात घडतात पण त्यांची आशयसूत्रे मात्र ‘मेंदूवरील संशोधनातून मानवाच्या कृती व विचार दूरस्थ नियंत्रणाने नियंत्रित करता आले तर’ या वैज्ञानिक कल्पनेवर आधारलेली आहेत.

‘जोनास आर्क’ या कादंबरीचे कथानक अंतराळ प्रवासातील समस्या या वैज्ञानिक कल्पनेवर आधारलेले आहे. अंतराळयात्री जेव्हा अंतराळप्रवासासाठी निवडले जातात, प्रत्यक्ष अंतराळप्रवास करतात तेव्हा या प्रवासाचा त्यासाठीच्या प्रशिक्षणाचा त्यांच्या शरीर-मनावर कोणता परिणाम होतो, त्यांच्या कुटूंबियांना कोणत्या समस्यांना तोंड द्यावे लागू शकते. सामाजिक आणि राजकीय व्यवस्था या अंतराळयात्रेकडे आणि यात्रीकडे कोणत्या दृष्टिकोणातून पाहते या सर्व गोष्टींच्या विविध पैलूंचे चित्रण या कादंबरीत आले आहे. जर अंतराळप्रवास आणि मंगळावरील वैशिष्ट्यपूर्ण सूक्ष्मजीवांची काल्पनिक उपस्थिती या कथानकातून काढून टाकली तर कथानकच नाहीसे होईल.

‘मुक्तिशोधयात्रा’ या कादंबरीत ‘वैज्ञानिक प्रगतीमुळे निर्माण झालेल्या साधन सुविधांचा अतिरेक या वैज्ञानिक सूत्राचे सर्वांगीण दर्शन घडविले आहे. ‘संक्रमण’ कादंबरीतही

हेच वैज्ञानिक सूत्र आहे. वैज्ञानिक प्रगतीबरोबर माणसाची क्रियाशीलता घटते आहे, तो अधिकाधिक यंत्रावलंबी बनत चालला आहे. हे परावलंबित्व विविध शारीरिक मानसिक समस्या निर्माण करणारे आहे याचे दर्शन या एकाच वैज्ञानिक सूत्राद्वारे पण वेगवेगळ्या अंगांनी या दोन कादंबऱ्यांमध्ये घडते.

‘आधुनिक विज्ञान-तंत्रज्ञान सामान्य माणसाची शक्ती वाढवणारे आहे’ या आशयसूत्राचा आधार घेणाऱ्या ‘फिनिक्स’, ‘आक्रमण’, ‘मच्छर’ या विज्ञानकादंबऱ्या ‘माणसाचा अमानवी संस्कृतीशी येणारा संबंध’ या वैज्ञानिक सूत्रावर आधारलेल्या आहेत.

‘अंतराळातील स्फोट’ या कादंबरीत मानवाच्या आधुनिक विज्ञान-तंत्रज्ञानाचा आणि आधुनिक मानवाचा सर्वनाश करणारी ‘न टाळता येणारी नैसर्गिक आपत्ती हे प्रमुख वैज्ञानिक सूत्र आहे. ‘साक्षात्कार’ कादंबरीच्या आशयात ‘आधुनिक मानवाचा अमर्याद विश्वातील अंतराळप्रवास’ हे विज्ञानसूत्र प्रभावी आहे. लेखकाने कल्पिलेली स्थिती फक्त या वैज्ञानिक सूत्राच्या उपस्थितीतच शक्य होईल. ‘वारस’ या कादंबरीत विश्वात पसरलेल्या मानवी साम्राज्याची पार्श्वभूमी असली तरी ‘मानवी मेंदूचा संगणकासारखा वापर करण्यासाठी त्याला माणसाच्या मृत्यूनंतरही जतन करणे’ या प्रमुख वैज्ञानिक सूत्राने या कादंबरीचे कथानक व्यापले आहे.

‘गुंता’ या कादंबरीतील कथानकाच्या आशयाला ‘मानवी क्लोनिंग’ या वैज्ञानिक सूत्राने व्यापले आहे. ‘मानवी क्लोनिंग’ जर प्रत्यक्षात येऊ शकले तर त्याचे क्लोन मानवाच्या आणि त्याच्या संबंधितांच्या वैयक्तिक, कौटुंबिक, सामाजिक आयुष्यावर कोणते परिणाम होऊ शकतील याचे दर्शन या कादंबरीतील कथानकाच्या माध्यमातून घडते.

या सर्व विज्ञानकादंबऱ्यांच्या कथानकनिर्मितीसाठी त्या-त्या वैज्ञानिक सूत्राची नितांत आवश्यकता आहे. या सर्व विज्ञानकादंबऱ्यांमध्ये आढळून येणारी वैज्ञानिक सूत्रे कादंबरीच्या घडणीचा अंगभूत भाग आहेत. ‘एक वैज्ञानिक सूत्र निवडले आणि त्याचा विस्तार करून विज्ञानकादंबरी लिहिली’ असा कृत्रिमपणा कोणत्याही कादंबरीत आढळत नाही. कादंबरीतील समस्या या मानवाच्या नैसर्गिक प्रवृत्ती आणि विज्ञान-तंत्रज्ञानाने निर्माण केलेले जीवनाचे आधुनिक संदर्भ यांच्या अटळ संघर्षातून निर्माण होऊ शकणाऱ्या आहेत. वैज्ञानिक सूत्र ठसविण्यासाठी त्यांची निर्मिती केलेली नाही. तसेच एखादा वैज्ञानिक शब्द, एखादी वैज्ञानिक संकल्पना यांचा उल्लेख करून विज्ञानकादंबरी निर्मिती झालेली नाही. वैज्ञानिक सूत्र हे विज्ञानकादंबरीच्या कथानकाचा अपरिहार्य भाग बनले आहे. वैज्ञानिक सूत्रातील विज्ञानाचे स्वरूप कधी प्रायोगिक विज्ञानाच्या जास्त जवळ जाणारे आहे, तर कधी सैद्धांतिक विज्ञानातील संकल्पनांचे प्रत्यक्ष रूप दाखवणारे

आहे. त्याचा नेमका प्रकार अभ्यासण्यासाठी वैज्ञानिक सूत्रात आढळणाऱ्या विज्ञानाचा प्रकार कोणता आहे याची चर्चा पुढे केली आहे.

ब. वैज्ञानिक सूत्रातील विज्ञानाचा प्रकार -

विज्ञानकादंबरीतील विज्ञान हे प्रचलित विज्ञानाच्या पायावर आधारलेले असले तरी ते 'कल्पित' च असते. आजची वैज्ञानिक प्रगती पुढे कोणते रूप धारण करेल याच्या अनेक शक्यतांचे दर्शन विज्ञानकादंबरीतील, कल्पित विज्ञानाच्या माध्यमातून घडवलेले असते. वैज्ञानिक प्रगतीने किंवा तत्कालीन प्रचलित विज्ञानाने निर्माण केलेल्या मानवी जीवनातील समस्यांचे दर्शन एखादी कादंबरी घडवत असेल तर ती विज्ञानकादंबरी न ठरता वास्तववादी सामाजिक कादंबरी ठरेल. या वस्तुस्थितीमुळे 'कल्पित विज्ञान' हा विज्ञानकादंबरीतील वैज्ञानिक सूत्राचा निश्चित घटक आहे. पण त्या कल्पितातही प्रचलित विज्ञानाने सिद्ध केलेल्या प्रायोगिक विज्ञानाच्या पुढच्या पायऱ्या किंवा अधिक प्रगत आवृत्ती 'हार्ड कोअर' मध्ये मोडतात. प्रायोगिक विज्ञानाने सिद्ध न झालेल्या, पण सिद्धांतरूपात मान्य झालेल्या विज्ञानावर आधारित कल्पनांचा 'सॉफ्ट कोअर' विज्ञानात समावेश होतो. मराठी विज्ञानकादंबरीमध्ये आढळणारी वैज्ञानिक सूत्रे यापैकी नेमक्या कोणत्या प्रकारात समाविष्ट होतात याचा येथे थोडक्यात आढावा घेण्याचा प्रयत्न केला आहे. मराठी विज्ञानकादंबरीमध्ये प्रामुख्याने खाली उल्लेख केलेली 'हार्ड कोअर' वैज्ञानिक सूत्रे आढळून येतात.

१. यंत्रमानवांचा मानवी जीवनात प्रवेश -

माणसाने आता यंत्रमानवनिर्मिती सुरू केली आहे. अनेक क्षेत्रातील यंत्रमानवांची कार्यक्षमता सिद्ध झालेली आहे. अशावेळी विचारक्षम यंत्रमानव निर्माण केले तर ते कसे वागतील व त्यांच्या वागण्याचा मानवी जीवनावर कसा परिणाम होईल याची कल्पना या वैज्ञानिक सूत्रामध्ये अंतर्भूत आहे. 'यंत्रायणी' आणि 'वामन परत न आला' या दोन कादंबऱ्यांमध्ये असे विचारक्षम यंत्रमानव आहेत. पण या दोन्ही कादंबऱ्यांतील यंत्रमानव वेगवेगळ्या संदर्भात निर्माण झालेले असले तरी मानवासाठी घातक ठरणारे आहेत.

२. सर्वनाशाचे मानवी कारण -

पृथ्वीवरील मानवांचा किंवा तिच्यावरील जीवसृष्टीचा सर्वनाश होण्यास मानवच कारणीभूत ठरेल अशी कल्पना यामध्ये केलेली आहे. 'स्फोट' या कादंबरीत हे वैज्ञानिक सूत्र स्पष्टपणे व्यक्त झाले आहे. मानवाची बेसुमार लोकसंख्यावाढ आणि त्यावर नियंत्रण मिळवण्यासाठी एका शास्त्रज्ञाने शोधलेला अघोरी उपाय असे या कादंबरीतील आशयाचे स्वरूप आहे.

३. अंतराळप्रवास -

मानवाला आज अंतराळप्रवास शक्य झाला आहे. अंतराळयात्री अनेक दिवस अंतराळयानात आणि यानाबाहेर मोकळ्या विश्वात काही काळ राहून आले आहेत अशावेळी अधिक दूरचा, मंगळापर्यंतचा किंवा दुसऱ्या सूर्यमालेपर्यंतचा प्रवास मानवाला शक्य झाला तर, अशी कल्पना या वैज्ञानिक सूत्राच्या आधारे केलेली आहे. 'जोनास आर्क' या कादंबरीत मंगळापर्यंतच्या अंतराळप्रवासासाठी करावी लागणारी पूर्वतयारी, प्रत्यक्ष अंतराळप्रवासातील धोके, प्रवासाची यशस्विता या सर्व गोष्टींचे कल्पित चित्रण केले आहे. 'साक्षात्कार' या कादंबरीतील माणे खेप कालखंडापूर्वी अंतराळप्रवासाला निघाली आहेत. गेलेल्या काळाबरोबर काही कारणांमुळे ही माणसे आपली पृथ्वीवरील संस्कृती विसरली आहेत. यानाबाहेरील जगाचा व आपल्या सातत्याने सुरू असलेल्या अंतराळप्रवासाची त्यांना माहिती नाही. अशी कल्पना या कादंबरीमध्ये केलेली आहे.

४. यांत्रिकीकरणाचा अतिरेक -

माणसाने विज्ञान-तंत्रज्ञानाचा उपयोग दैनंदिन जीवनात करून अनेक सुखसोयी निर्माण केल्या आहेत. माणूस पुन्हा अधिकाधिक साधनसुविधांच्या निर्मितीसाठी बुद्धीचा जास्तीत जास्त आणि त्यामानाने शरीराचा अतिशय कमी वापर करू लागला आहे. त्यामुळे माणसाकडे आराम आणि सौख्य प्राप्तीची अत्याधुनिक साधने असतील पण आराम-सुख या भावना त्याला नैसर्गिक स्वरूपात अनुभवता येणार नाहीत. नैसर्गिक आनंदापेक्षा मानवानेच निर्माण केलेल्या शास्त्रशुद्ध अपेक्षांप्रमाणे माणसाला वर्तन करावे लागेल. पूर्वापार चालत आलेली शिक्षण व आरोग्याची व्यवस्था, लग्नसंस्था, मुलाचा जन्म व त्याचा सांभाळ याबाबतचे सामाजिक संदर्भच बदलून जातील अशा कल्पनांवर आधारित 'मुक्तिशोधयात्रा' या कादंबरीचे कथानक आहे. 'संक्रमण' या कादंबरीतही यांत्रिकीकरणाचा अतिरेक भविष्यात संपूर्ण आकाशगंगेतील विविध ग्रहांवर पसरलेल्या मानवी समाजात झाला आहे. जास्त विकसित, विकसनशील आणि मागासलेले ग्रह अशी वैश्विक वर्गव्यवस्था निर्माण होते अशी कल्पना केली आहे. विकसित ग्रहांवरील माणसे करमणुकीसाठी प्राणघातक द्वंद्वे करतात, बेबी एम्पोरियममधून मुले आणतात, वर्षानुवर्षे चालणाऱ्या पाठ्यांना अमर्याद काळ उपस्थित राहण्याचे 'काम' करतात. आणि त्यांच्यासाठी यंत्रसेवक सर्व प्रकारची कामे करतात. उपहासात्मक शैलीतील या कल्पनांमुळे यांत्रिकीकरणाच्या अतिरेकाचे वैज्ञानिक सूत्र ठळकपणे जाणवते.

५. क्लोनिंग -

'डॉली' मेंढीच्या क्लोनिंगमुळे सस्तन प्राण्यांचे क्लोनिंग करणे शक्य आहे हे विज्ञानाने सिद्ध केलेले आहे. अशावेळी मानवी क्लोनिंग वर कायदेशीर बंदी येण्यापूर्वी एका

माणसाच्या पेशीपासून त्याची प्रतिकृती असलेला दुसरा माणूस तयार करण्याचा यशस्वी प्रयोग झाला तर त्यामुळे त्या क्लोन माणसाच्या आणि त्याच्या संबंधितांच्या आयुष्यात कोणते प्रश्न निर्माण होतील याची कल्पना या कादंबरीत केली आहे.

६. नैसर्गिक आपत्ती -

पृथ्वीवरील मानवजातीचा किंवा जीवसृष्टीचा विनाश करणारी एखादी नैसर्गिक आपत्ती येणे शक्य आहे. यापूर्वी पृथ्वीवरील डायनोसोरसचा झालेला सर्वनाश, हिमयुग यासारख्या वैज्ञानिक संशोधनाने पुष्टी दिलेल्या नैसर्गिक आपत्ती प्रमाणे अंतराळातील एखाद्या ताऱ्याचा विघातक किरणे प्रक्षेपित करणारा स्फोट आधुनिक मानवाचे अस्तित्त्व, त्याचे विज्ञान-तंत्रज्ञान नष्ट करायला पुरेसा आहे. अशा आशयाची कल्पना 'अंतराळातील स्फोट' या कादंबरीत केलेली आहे.

या सर्व वैज्ञानिक सूत्रांवर आधारित कल्पना 'हार्ड कोअर' विज्ञानाला जवळच्या आहेत. 'सॉफ्ट कोअर' विज्ञानात समावेश होईल अशा वैज्ञानिक सूत्रांचा यानंतर आढावा घेतला आहे.

१. कालप्रवास -

एच. जी. वेल्सनी प्रथम वापरलेली ही कल्पना विज्ञानसाहित्यिकांत खूप लोकप्रिय आहे. या वैज्ञानिक सूत्रावर आधारित अनेक विज्ञानकादंबऱ्यांचे लेखन झाले आहे. मानवाच्या भूतकाळातील किंवा भविष्यकाळातील जीवनाचे दर्शन घडवणारा प्रवास म्हणजे 'कालप्रवास'. विज्ञानाने विशेषतः आइन्स्टाईन व त्यानंतरच्या विज्ञानाने काळाला चौथी मिती मानले आणि विज्ञानसाहित्यिकांनी या सूत्राच्या आधारे 'कालप्रवासाची' संकल्पना निर्माण केली.

'ध्येयाकडे' या कादंबरीतील नायक कालयंत्राच्या सहाय्याने काळात प्रवास करून परत येतो. 'कालप्रवास' या कादंबरीत एक छोटी मुलगी अनाकलनीय कारणाने भविष्यकाळात जाऊ-येऊ शकते. भविष्यकाळातील माणसे कालयंत्राच्या सहाय्याने कादंबरीतील वर्तमानकाळात येतात अशी कल्पना केली आहे. 'कालयंत्राची करामत' या कादंबरीत कालयंत्राची निर्मिती आणि चुका सुधारत परिपूर्ण यंत्र बनविण्याच्या प्रयत्नात संशोधकांनी विविध काळातील, वेगवेगळ्या प्थळी केलेला कालप्रवास कल्पिलेला आहे. 'कालप्रवास' या संकल्पनेला दूरान्वयाने विज्ञानाचा आधार असला आणि तिच्यामुळे विज्ञानसाहित्य वाचकप्रिय व्हायला मदत झालेली असली तरी वेज्ञानसाहित्यातील अन्य संकल्पनांप्रमाणे ती कधीतरी अस्तित्त्वात येऊ शकेल याच्याशी संशोधक अथवा विज्ञानसाहित्यिकही सहमत नाहीत. पण भूतकाळात रमणाऱ्या आणि भविष्यकाळाची स्वप्ने रंगविणाऱ्या मानवी मनाचे प्रतिबिंब या संकल्पनेच्या माध्यमातून उमटत असते. विज्ञानकथेतल्या ज्या गाजलेल्या कल्पना सत्यसृष्टीत कधीही अवतरू शकणार नाहीत त्यात कालप्रवास ही प्रमुख कल्पना आहे, असं रॉबर्ट हाइनलाइन यांचं मत आहे. फ्रिट्झ लीबर यांच्या

मते कालप्रवास करणं केवळ अशक्य आहे. कारण यामुळे भूतकाळ बदलण्याची शक्यता आहे आणि तसं झालं तर विश्वाची शाश्वत चौकट बदलेल असं त्यांना वाटतं^९ अशा विज्ञानसाहित्यिकांच्या मतांचा दाखला देऊन निरंजन घाटे यांनी या संकल्पनेच्या भविष्यातील अस्तित्वाची शक्यता नाकारली आहे. मात्र त्यांची 'कालयंत्राची करामत' ही कादंबरी 'कालप्रवासा'च्या संकल्पनेवर आधारलेली आहे.

२. पृथ्वीवरील अज्ञात संस्कृतीचा परिचय -

मानव अंतराळाचा अभ्यास करू लागला तेव्हा अंतराळात एखादी पृथ्वीसदृश्य जीवसृष्टी असू शकते अशी कल्पना त्याच्या मनात आली. त्यापूर्वी पृथ्वीवरील मानवाला अज्ञात संस्कृतीची कल्पना करण्यास सुरुवात झाली होती. निरंजन घाटे यांनी या विज्ञानसाहित्यातील कल्पनेचा उल्लेख 'हरवलेले जग' असा केला आहे. यामध्ये कथानक पृथ्वीवरच घडत असते पण ही वेगळी संस्कृती पृथ्वीवरच्या कुठच्यातरी कानाकोपऱ्यात दडून राहिलेली असते किंवा पृथ्वीच्या पोटात, सागरतळाशी गुप्तपणे नांदत असते. तर काहीवेळी ती मानवाच्या भूतकाळात पृथ्वीवर नांदलेली असते. 'कल्पनेच्या तीरावर' या मराठी विज्ञानकादंबरीत याच कल्पनेचा विस्तार केला आहे. नायक पृथ्वीवरील तिबेटच्या भूमीजवळील हिमालय पर्वतातील एका अज्ञात, प्रगत आणि वेगळ्या मानवी संस्कृतीमध्ये योगायोगाने पोहोचतो. 'त्रिपुरारी' ही कादंबरी पौराणिक कथानकावर आधारित असली तरी त्यातील देव व दानव हे सामान्य मानवाप्रमाणे पृथ्वीवरील शेजारी-शेजारी असणाऱ्या भूभागात राहतात. दानव किंवा देव मायावी अथवा चित्रविचित्र शारीरिक वर्णनाचे नाहीत ते सामान्य मानवांप्रमाणे आहेत व तसेच राहतात. पण त्यांच्या पृथ्वीवर नांदण्याचा काळ मात्र अज्ञात भूतकाळ आहे. या कल्पित सृष्टीमध्ये मानवी संस्कृतीहून काही बाबतीत वेगळेपणा आहे आणि काही बाबतीत सारखेपणाही आहे.

३. परग्रहावरील प्रगत जीवसृष्टीचा मानवाशी संपर्क -

आतापर्यंत माणसाला विश्वातील कोणत्याही मानवेतर प्रगत जीवांच्या अस्तित्वाचे पुरावे मिळालेले नाहीत. पण प्रचलित विज्ञानाने आपल्या सूर्यमालेसारख्या अनेक ग्रहमालांचा समावेश एका आकाशगंगेत होतो. अशा असंख्य आकाशगंगा अनादी-अनंत विश्वात पसरलेल्या आहेत हे मान्य केले आहे. त्यामुळे अशा असंख्य ग्रहमालांतील एखाद्यातरी ग्रहावर प्रगत सजीवांचे अस्तित्त्व असणे संभाव्य आहे. या संभाव्यतेच्या कल्पनेतून विविधप्रकारच्या परक्या प्रगत सजीवांवर आधारित कथानके मराठी विज्ञानकादंबरीमध्ये आली आहेत. 'नेनचिम' या कादंबरीत चंद्रावर पूर्वी एक अतिप्रगत मानवसदृश्य संस्कृती राहत होती. या मानवसदृश्य जीवानी आपल्या प्रगतीचा इतिहास चंद्रावर येणाऱ्या मानवांना समजावा, आपल्या विज्ञान-तंत्रज्ञानातील प्रगतीची खूण असलेली एक यंत्रणा त्यांना लाभावी अशी व्यवस्था केलेली असते. माणसे जेव्हा चंद्रावर पहिले पाऊल

ठेवतात तेव्हा त्यांना या गोष्टींची माहिती मिळते अशी कल्पना केली आहे. ‘विप्लवा’ या कादंबरीतही परके, प्रगत मानवसदृश्य सजीव पृथ्वीवर येतात. पृथ्वीवरील संस्कृतीचा अभ्यास करण्यासाठी आलेले हे मानवसदृश्य जीव पृथ्वीवरील युद्धे, अण्वस्त्रनिर्मिती या गोष्टी पाहून चकीत आणि अस्वस्थ होतात. पृथ्वीवरील राज्यकर्ते त्यांच्यावर जी अण्वस्त्रे सोडतात त्यांना ते निष्प्रभ करतात. त्याबरोबरच पृथ्वीवरील उर्वरीत सर्व अण्वस्त्रसाठे निष्प्रभ करतात. अणुऊर्जेचा वापर जनकल्याणासाठी करण्याचा संदेश देऊन ते निघून जातात. अशा कल्पनेवर आधारलेले कथानक या कादंबरीमध्ये आहे. ‘देवांसि जिवें मारिले’ या कादंबरीतही परके, प्रगत सजीव अंतराळयानातून पृथ्वीच्या दिशेने येत असतात. येण्यापूर्वी ते एक संदेश प्रक्षेपित करतात. हा संदेश मिळाल्यानंतर पृथ्वीवासी त्याचा अर्थ उलगडण्याचा खूप प्रयत्न करतात पण संशोधकांना त्यात यश येत नाही. परके अंतराळयान मात्र पृथ्वीच्या जवळ येत असते. तेव्हा पृथ्वीवरील प्रगत राष्ट्रांचे राज्यकर्ते ते नष्ट करण्याचा निर्णय घेतात. संशोधकांच्या मतांना फारसे महत्त्व न देतात परके अंतराळयान नष्ट केले जाते. संदेशाचा काही भाग उलगडणारे, भारतीय शास्त्रज्ञ संदेशाचा उर्वरीत भागही उलगडण्यासाठी प्रयत्न करतात. तो संदेश विघातक नसून कल्याणकारीच असण्याची शक्यता आहे हे सांगण्याचाही प्रयत्न करतात. ज्ञात मानवी इतिहासातच प्रथमच आलेली परक्या प्रगत जीवांशी संपर्काची संधी शास्त्रज्ञांना गमवायची नसते. राज्यकर्ते मात्र या संधीला संकट समजून ती गमवतात व पृथ्वीला वाचवल्याचा डंका पिटतात. अज्ञाताच्या भितीतून माणूस आक्रमक बनला आहे. ही प्रवृत्ती टोळीत राहणाऱ्या आदिमानवापासून आजच्या प्रगत, स्वतःला सुसंस्कृत समजणाऱ्या मानवी समाजातही आहे. या वास्तवावर आधारलेली या कादंबरीतील कल्पना आहे. ‘प्रेषित’ या कादंबरीतही परग्रहावरच्या मानवसदृश्य प्रगत सजीवांचा प्रतिनिधी एका छोट्या बाळाच्या रूपात पृथ्वीपर्यंत पोहोचतो. हे बाळ मानवसदृश्य असल्याने ते दत्तक घेतले जाते. पण जेव्हा हा ‘परका’ मुलगा मोठा होतो, तरूण होतो; तेव्हा त्याला हळूहळू आपल्या मेंदूत साठवली गेलेली माहिती आठवते आणि तो आपल्या मातृग्रहाकडे संदेश पाठविण्यासाठी पावले उचलतो. त्याच्या अतिशय निकटची माणसे त्याला ओळखतात व त्याने असा संदेश मातृग्रहाकडे पाठविण्यापूर्वी अडवतात. पण जेव्हा तो आपल्या ताऱ्याच्या फुगत जाण्यामुळे आपल्या ग्रहावर आलेले संकट सांगतो व आपल्या जमातीला वाचवण्याची गळ घालतो तेव्हा मात्र त्याची पृथ्वीवरील प्रेयसी आणि त्यांचे स्नेही, मार्गदर्शक शास्त्रज्ञ त्याला असा संदेश पाठविण्यापासून अडवत नाहीत. पण त्याबरोबरच ते आपले हे प्रगत शेजारी भविष्यातील प्रगत शेजारी भविष्यातील पृथ्वीवासींशी कसे वागतील याबाबत साशंक असतात. अशी कल्पना या कादंबरीमध्ये मांडलेली आहे. ‘व्हायरस’ या कादंबरीतील अतिप्रगत सजीव स्वतः प्रत्यक्ष न येता रेडिओ संदेश पाठवतात. हे रेडिओ संदेश पृथ्वीवरील दुर्बिणीच्या संगणकात व्हायरसचे काम करतात. नेटवर्कमधून हा ‘व्हायरस’ सर्वत्र पसरतो आणि पृथ्वीवरील संगणकयंत्रणेत बिघाड होतो. संशोधक या बिघाडांचे कारण शोधून

काढतात व सर्व पृथ्वीवासी एक होऊन संगणक यंत्रणेमध्ये व्हायरसच्या रूपाने झालेला सर्व बिघाड नाहीसा करतात व परग्रहवासींचा हा हल्ला परतवून लावतात. प्रगत समाजावर हल्ला झाला तर तो त्याचा कारभार चालवणाऱ्या आधुनिक यंत्रणेवर होईल असा विचार या कादंबरीतील मध्यवर्ती कल्पनेतून मांडलेला आहे. ‘अभयारण्य’ या कादंबरीत परग्रहावरील अतिप्रगत मानवसदृश्य जीवांनी पृथ्वी हे विश्वातील एक अभयारण्य म्हणून वाढवले आहे. मानवी उत्क्रांतीच प्रत्येक टप्प्यावर, प्रगतीच्या मार्गावर हे जीव माणसावर लक्ष ठेऊन असतात, प्रगतीचे मार्ग थोडे-फार सोपेही करून देतात. जेव्हा माणे अणुबाँबच्या सहाय्याने पृथ्वीच नष्ट करण्याच्या टप्प्यावर येतात तेव्हा मात्र हे प्रगत जीव हस्तक्षेप करतात व सर्व अण्वस्त्रे निष्प्रभ करून पृथ्वीवासी मानवाला समज देतात अशी कल्पना यात केलेली आहेत.

४. मानव नियंत्रण -

प्रत्येक माणसाच्या सर्व कृतींवर त्याचे स्वतःचेच नियंत्रण असते. कोणत्याही माणसाच्या इच्छेविरुद्ध त्याच्याकडून एखादी कृती करवून घ्यायची असेल तर त्याच्यावर जबरदस्ती करावी लागते, आमिष किंवा धाक दाखवावा लागतो. पण प्रत्यक्ष अशी कोणतीही जबरदस्ती न करता आमिष अगर धाक न दाखवता माणसाच्या मेंदूला बाहेरून सूचना देऊन त्याच्याकडून तो करू इच्छित नसलेले कृत्य करून घेता येईल, अशी माणसांवर नियंत्रण मिळवण्याची कल्पना काही विज्ञानकादंबऱ्यांमध्ये वापरण्यात आली आहे. मेंदूचे कार्य कसे चालते याविषयी सातत्याने संशोधन होत आहे. या संशोधनातून निश्चित केले जाणारे निष्कर्ष वेळोवेळी प्रकाशित होत असतात. मानवी मन, विचारशक्ती या गोष्टी सर्वथा माणसाच्या मेंदूवर अवलंबून आहेत, हे आता सर्वश्रुत झाले आहे. मात्र अजूनही एखाद्या व्यक्तीशी प्रत्यक्ष संपर्क येऊ न देता यंत्रांचा वापर करून तिचे विचार बदलणे अथवा एखादी कृती करून घेणे शक्य झालेले नाही. स्टीफन हॉर्कींग्जसारख्या शास्त्रज्ञाचे शरीर गलितगात्र झाले तरी त्याच शरीरामध्ये असणारा त्यांचा मेंदू मात्र तल्लख आहे. पण अशा तल्लख मेंदूला शरीराशिवाय जगवणे अजूनतरी शक्य झालेले नाही त्यामुळे मानवी मेंदूवर नियंत्रण मिळविणे किंवा त्याचा संगणकासारखा उपयोग करणे या गोष्टी आज तरी ‘सॉफ्टवेअर’ विज्ञानामध्ये समाविष्ट होतात.

‘केलाटाची हाक’ या कादंबरीत केलाटा नावाच्या ग्रहावर मानवसदृश्य सजीव राहतात. संस्कृती आणि राजकीय व्यवस्थेतील किरकोळ फरक वगळले तर या माणसांमध्ये आणि पृथ्वीवरील माणसांमध्ये फारसा फरक नाही. तेथील राज्यकर्ते मानवनियंत्रणाच्या प्रयोगांना प्रोत्साहन देतात व आपल्या विकृत इच्छा पूर्ण करून घेण्याचा प्रयत्न करतात. नियंत्रित केलेले सैन्य अधिक चांगले काम करू शकेल अशा विचाराने तसे नियंत्रित सैन्य निर्माण करण्याचा प्रयत्न करतात तेव्हा जो उठाव होतो त्याचे चित्रण या कादंबरीत आले आहे. येथे नियंत्रित माणसांच्या

मेंदूत इलेक्ट्रोड बसवून त्यांना दूरनियंत्रणाने सूचना देण्याची कल्पना वापरलेली आहे. त्यामुळे ज्यांच्या डोक्यात इलेक्ट्रोड बसवलेले आहेत अशीच माणसे नियंत्रित होऊ शकतात. ‘ब्रेनवेव्हज’ या कादंबरीतही मानवनियंत्रणाचे वैज्ञानिक सूत्र आहे. पण यामध्ये ज्या माणसांच्या मेंदूवर म्हणजेच विचारांवर व कृतीवर नियंत्रण मिळवायचे त्यांच्या मेंदूला दूरनियंत्रणाने सूचना देता येतात. त्यासाठी नियंत्रकाकडे साधने असतात. नियंत्रित माणसाला मात्र कोणत्याही साधनाची गरज नसते. त्यामुळे नियंत्रकाच्या इच्छेनुसार तो कोणालाही नियंत्रित करू शकतो. ‘गिनिपिग’ कादंबरीमध्ये मात्र माणसांना नियंत्रित करण्यासाठी त्यांच्या पाठीच्या कण्यात विशिष्ट ‘डाय’ असणे आवश्यक असते शिवाय त्यांच्या शरीरावर एक फोटोइलेक्ट्रिक सेलही असावा लागतो, तरच विचार आणि कृती नियंत्रित करता येऊ शकतात. अशाप्रकारे बाह्य साधनांचा वापर करून एखाद्याचे विचार जाणणे किंवा विचारांवर आणि कृतीवर नियंत्रण मिळविणे शक्य होईल अशी कल्पना ‘केलाटाची हाक’, ‘ब्रेनवेव्हज’ आणि ‘गिनिपिग’ या कादंबऱ्यांमध्ये केलेली आहे.

‘वारस’ या कादंबरीत मानवी शरीराचा एक भाग असलेला मेंदू उर्वरीत शरीराशिवाय अनेक वर्षे जिवंत ठेवता येईल, त्याचा संगणकासारखा उपयोग करता येईल. त्याच्यावर नियंत्रण ठेवून, त्याला ऊर्जा पुरवून संगणकापेक्षाही अधिक कार्यक्षमतेने काम करून घेता येईल अशी कल्पना केलेली आहे. येथे माणसाला नियंत्रित न करता ज्याच्यावर मानवी विचार व कृती अवलंबून असतात, त्या मेंदूलाच शरीराशिवाय जिवंत ठेवलेले आहे. हा मेंदू शरीर सांभाळण्याची विविध व्यवधाने नसल्याने, संगणकाप्रमाणे माहितीचे संकलन करतो व प्रचलित संगणकाकडे नसलेल्या विचारशक्तीचा वापर करून, मानवी भावनांचा विचार करून राज्यकर्त्यांसाठी निर्णय घेतो. अशाप्रकारे यात माणसावर त्याच्या व्यवहारांवर नियंत्रण मिळविण्याची वेगळी कल्पना वापरलेली आहे.

५. अतींद्रिय मानसशक्ती -

विज्ञानकथा, विज्ञानकादंबरीमध्ये फारसे न वापरले गेलेले असे हे वैज्ञानिकसूत्र आहे. माणसाला कोणत्याही बाह्यसाधनांचा वापर न करता किंबहुना एकमेकांना स्पर्शही न करता दुसऱ्या माणसाचे विचार जाणून घेता आले तर, या विचारांमध्ये आपल्याला हवा तसा बदल करून घेता आला तर अशी कल्पना यामध्ये केलेली असते. निरंजन घाटे यांच्या ‘युगंधर’ कादंबरीमध्ये अशी कल्पना केलेली आहे. परस्परांचे विचार जाणून घेण्याच्या शक्तीचा ‘टेलिपथी’ असाही उल्लेख केला जातो. पण ती विचार जाणून घेण्यापुरतीच मर्यादित असते. ‘युगंधर’ मधील नायक सदाशिव विष्णू या अतींद्रिय मानसशक्तीच्या बळावर एक मोठे युद्ध जिंकतो अशी कल्पना केलेली आहे. अशी मनाची शक्ती अंतराळातील दूर-दूरच्या प्रवासात होणाऱ्या किरणोत्सर्गाचा परिणाम म्हणून प्राप्त होऊ शकेल असा कल्पित शास्त्रीय आधार या अतींद्रिय मानसशक्तीच्या

कल्पनेला दिला आहे. भविष्यात अंतराळ संशोधन अधिकाधिक विकसित झाले की अशा असंख्य शक्यता निर्माण होतील. पण आजच्या विज्ञानात अंतराळ आणि अंतराळात असणारे विविधप्रकारचे उत्सर्जन याविषयीच्या संशोधनाचा समावेश आहे. मात्र अशा उत्सर्जनामुळे अतींद्रिय मानसशक्ती प्राप्त होऊ शकेल ही लेखकाची कल्पना आहे. म्हणून त्याचा सॉफ्टकोअर विज्ञानामध्ये समावेश होतो.

६. मानवी संस्कृतीचा अमानवांशी संबंध -

विश्वाच्या अनादी-अनंत पसाऱ्यात लक्षावधी आकाशगंगा, त्यामध्ये अनेक तारे आणि त्यांच्या अनेक ग्रहमाला आहेत हे निश्चित झालेले आहे. जर एवढ्या संख्येने ग्रह असतील तर सजीवसृष्टी फक्त पृथ्वीवरच आहे असे म्हणणे तर्कसुसंगत होणार नाही. यातूनच पृथ्वीसारखीच किंवा वेगळ्या स्वरूपाची जीवसृष्टी विश्वात कुठे ना कुठेतरी असणारच असा अंदाज केला जाऊ लागला. विज्ञानकादंबरीने ही कल्पना मानवसदृश्य किंवा चित्र-विचित्र जीवसृष्टीशी होणारा माणसाचा संपर्क दाखवून साकार केली आहे. यापूर्वी परग्रहावरील परक्या प्रगत जीवसृष्टीशी आलेल्या मानवाच्या संबंधांची कल्पना ही पृथ्वीवरील सद्यस्थितीतील मानवाशी परक्यांच्या भेटीशी संबंधित होती. ‘मच्छर’, ‘फिनिक्स’ आणि ‘आक्रमण’ या कादंबऱ्यांची कथानके खूप दूरच्या भविष्यकाळातील आहेत. जेव्हा माणूस संपूर्ण विश्वात, शेकडो प्रकाशवर्षे अंतरापर्यंत प्रवास करू लागेल तेव्हा त्याची अनेक वेगवेगळ्या संस्कृतीशी भेट होईल. आता जशी माणसे देशाबाहेर गेल्यावर त्या संस्कृतीशी मिळते-जुळते घेऊन राहतात, तशी पुढे माणसे परग्रहावरील संस्कृतीशी मिळते-जुळते घेतील. आता वेगवेगळ्या देशांचे जसे धनात्मक आणि ऋणात्मक संबंध असतात तसेच वेगवेगळ्या ग्रहांवरील अमानव आणि पृथ्वी मानवाचे असतील अशी कल्पना करून या कादंबऱ्यांची कथानके रचलेली आहेत. ‘मच्छर’ या कादंबरीतील नायक आंतरग्रहीय युद्ध टाळण्यासाठी एका वेगळ्याच ग्रहावर जातो. तेथील मानवसदृश्य जीव आणि माणसे यांच्यामध्ये रंगाव्यतिरिक्त फारसा भेद नाही. ‘आक्रमण’ या कादंबरीतही असेच परके मानवसदृश्य सजीव आहेत. त्यांची उंची आणि शरीरयष्टीमध्ये जसा फरक आहे तसा त्यांच्या विचारांत आणि संस्कृतीतही फरक आहे. पण माणसे व्यापार किंवा अन्य उद्देशाने या ग्रहावर जाऊ-येऊ शकतात. परदेशात वागावे अशा सहजतेने वागतात. ‘फिनिक्स’ या कादंबरीत अंतराळातील अनेक ग्रहांवर माणसाची सत्ता आहे. यामध्ये मानवसदृश्य जीव आहेत तसे चित्र-विचित्र दिसणारे, विचित्र चालीरिती असणारे ‘मंगळे’ ही आहेत. या वेगळ्या वातावरणात वाढलेल्या, वेगळ्या नैसर्गिक स्थितीचा परिणाम झालेल्या जीवसृष्टीची संस्कृती किती विलक्षण असू शकते याची कल्पना या कादंबऱ्यांच्या कथानकात केलेली आहे. या बदलत्या वातावरणात माणूस कसा बदलत जाईल, त्याचे कोणते गुणधर्म टिकून राहतील आणि कोणते नाहीसे होतील तो या बदललेल्या स्थळ-काळात आपली प्रतिक्रिया कशी व्यक्त करेल याचेही कल्पित चित्रण या वैज्ञानिक सूत्राच्या अनुषंगाने आले आहे.

अशाप्रकारे मराठी विज्ञानकादंबरीमध्ये येणारे वैज्ञानिक सूत्र 'हार्ड कोअर' किंवा 'सॉफ्ट कोअर' असले तरी ते कादंबरीचा अविभाज्य भाग असते. कथानकाचा मूळ धागा हे वैज्ञानिक सूत्र असते. त्यामुळे भविष्यातील वैज्ञानिक प्रगती, मग ती आज सिद्ध झालेल्या विज्ञानाची पुढची पायरी असो वा वैज्ञानिक पायाच्या आधारावर मांडलेली पूर्णतः कल्पित असो, तिचा मानवी जीवनावर कोणता परिणाम होऊ शकेल याचे चित्रण मराठी विज्ञानकादंबरीमध्ये आलेले असते.

६.१.३ वैज्ञानिक सूत्राचा कादंबरीच्या स्वरूपावर झालेला परिणाम -

विज्ञानकादंबरीमध्ये वैज्ञानिक सूत्र हा आशयाचा अविभाज्य भाग असतो. वैज्ञानिक सूत्राच्या अपरिहार्य उपस्थितीमुळे रूढ कादंबरीच्या स्वरूपात काही बदल होणे स्वाभाविक असते. जसे प्रादेशिक कादंबरीत कथानकातील भौगोलिक स्थिती हे कथानक घडण्याचे एक कारण असते तसेच विज्ञानकादंबरीत वैज्ञानिक प्रगतीची स्थिती हे कथानक घडण्याचे कारण असते. प्रादेशिक कादंबरीत जसे निसर्गवर्णन अपरिहार्यपणे येते तसेच विज्ञानकादंबरीतील वातावरणनिर्मितीसाठी काही वैज्ञानिक संकल्पना व त्यांची स्पष्टीकरणे आवश्यक असतात. पण याचा अर्थ विज्ञानकादंबरीमधील प्रत्येक वैज्ञानिक शब्द वा संकल्पना स्पष्ट करणे आवश्यक असते असा नव्हे. तर मूळात कल्पित असलेले विज्ञानकादंबरीतील विज्ञान, ज्ञात विज्ञानातील कोणत्या तत्त्वांवर आधारलेले आहे याचा उल्लेख, तो सुद्धा कथानकाच्या ओघात आलेला, पुरेसा असतो. डॉ. व. दि. कुलकर्णी यांनी 'विज्ञानसाहित्या'ची संकल्पना स्पष्ट करताना ऐतिहासिक कादंबरीतील इतिहासाचे स्वरूप कसे असते त्याचा उल्लेख केला आहे. 'रायगड' किंवा 'स्वामी' वाचून आपण इतिहास शिकत नसतो, आपण त्या कालपुरूषाचा आणि कालमनाचा आस्वाद घेत असतो. तो मूर्तरूपाने अनुभवता यावा म्हणून स्थळ, काळ, व्यक्ती, प्रसंग, घटना यांची एक कल्पित ऐतिहासिक सृष्टी निर्मिलेली असते. एका ऐतिहासिक प्रत्यक्षातून अशा अनेक कल्पित ऐतिहासिक सृष्टींची निर्मिती करणे शक्य असते. 'रायगड' किंवा 'स्वामी' ही अशा अनेक शक्यतांतील एक शक्यता असते; एक शक्यता म्हणूनच तिचा स्वीकार होत असतो; आस्वाद घेतला जातो; समीक्षा केली जाते'^{१०} या विधानातील 'इतिहासा' ऐवजी 'विज्ञान' हा शब्द घातला तर विज्ञानकादंबरीतील विज्ञानविषयक अपेक्षांचे स्वरूप स्पष्ट होते. 'कोणतीही विज्ञानकादंबरी वाचून आपण विज्ञान शिकत नसतो; आपण त्या कालपुरूषाचा आणि कालमनाचा आस्वाद घेत असतो. तो मूर्तरूपाने अनुभवता यावा म्हणून स्थळ, काळ, व्यक्ती, प्रसंग, घटना यांची एक कल्पित वैज्ञानिक सृष्टी निर्मिलेली असते. एका वैज्ञानिक प्रत्यक्षातून अशा अनेक कल्पित वैज्ञानिक सृष्टींची निर्मिती करणे शक्य असते. कोणतीही विज्ञानकादंबरी ही अशा अनेक शक्यतांतील एक शक्यता असते; एक शक्यता म्हणूनच तिचा स्वीकार होत असतो; आस्वाद घेतला जातो;

समीक्षा केली जाते.’ ऐतिहासिक कादंबरीतील इतिहास हा भूतकाळात घडून गेलेल्या घटनांशी संबंधित असतो तर विज्ञानकादंबरीतील विज्ञान हे भविष्यात घडू पाहणाऱ्या, वैज्ञानिक प्रगतीवर आधारित घटनांशी संबंधित असते.

विज्ञानकादंबरीतील वैज्ञानिक सूत्रामुळे विज्ञानकादंबरीत येणारी वैज्ञानिक स्पष्टीकरणे जशी अपरिहार्य असतात तशी कल्पित वैज्ञानिक प्रगतीच्या पार्श्वभूमीमुळे भविष्यकाळातील कल्पित स्थळ, काळ, व्यक्ती, प्रसंग, घटना यांच्या अनुषंगाने येणारी वेगळी भाषा, वेगळी सामाजिक-सांस्कृतिक स्थिती या गोष्टीही अपरिहार्य असतात. येथे विज्ञानकादंबरीत वैज्ञानिक प्रगतीवर आधारित आशयसूत्र आल्यामुळे ‘कादंबरी’ या रूढ साहित्यप्रकाराच्या स्वरूपात कोणते बदल झाले, हे वैज्ञानिक संकल्पनांच्या स्पष्टीकरणांची अपरिहार्यता, व्यक्तिरेखांचे वेगळेपण, भाषा आणि वातावरणनिर्मितीतील वेगळेपण या मुद्द्यांच्या आधारे अभ्यासले आहे.

अ. वैज्ञानिक संकल्पनांच्या स्पष्टीकरणांची अपरिहार्यता -

विज्ञानाधारीत आशयसूत्र हा विज्ञानकादंबरीचा अविभाज्य भाग असतो. त्यामुळे प्रत्येक विज्ञानकादंबरीत एखादी तरी वैज्ञानिक संकल्पना असतेच. कादंबरीतील आशयाचे मूळ या वैज्ञानिक संकल्पनेत असल्यामुळे सामान्य वाचकांसाठी तिचे थोडे-फार स्पष्टीकरण आवश्यक असते. या स्पष्टीकरणाचा उद्देश कादंबरीतील घटनांमागील विज्ञान वाचकांना समजावून सांगणे हा नसतो, तर कादंबरीच्या कथानकातील तर्कसुसंगती टिकवून ठेवणे हा असतो.

अभ्यासलेल्या मराठी विज्ञानकादंबऱ्यांमध्ये नव्या-जुन्या आणि कल्पित वैज्ञानिक संकल्पनांची स्पष्टीकरणे आलेली आहेत. कथानकाच्या गरजेनुसार आणि लेखकाच्या शैलीनुसार त्यांचे स्वरूप आहे. काहीवेळा अनेक वैज्ञानिक संकल्पनांचे स्पष्टीकरणही आढळून येते. पात्रांच्या परस्परंशी झालेल्या संवादांतून किंवा निवेदकाने केलेल्या वर्णनातून या संकल्पनांमागील विज्ञान उलगडून दाखविलेले असते. विज्ञानकादंबरीत अनेक अनाकलनीय घटना-प्रसंग घडत असतात. सामान्य वाचकाच्या दृष्टीने अनाकलनीय असणाऱ्या या घटना, प्रसंगाना, विचित्र व्यक्तिरेखांना विज्ञानाचा भक्कम पाया नसेल तर अशा गोष्टी समाविष्ट असणारे कथानक अद्भुत कथा, भयकथा किंवा रहस्यकथेचे होऊ शकते, विज्ञानकादंबरीचे नाही. ‘विज्ञानकथानकाच्या मुळाशी एखादी वैज्ञानिक कल्पना असावी असे जर गृहीत धरले तर ती कल्पना वाचकाला नीट कळली पाहिजे. कथानकाच्या ओघाओघांतून ती स्वाभाविकरित्या स्पष्ट झाली तर उत्तमच.’^{३३} पण अशी ती ओघाओघांतून स्पष्ट होत नसेल तर लेखकाला निवेदकाच्या मदतीने या वैज्ञानिक संकल्पनांचे गूढ उकलावेच लागते.

डॉ. जयंत नारळीकरांनी त्यांच्या सर्व कादंबऱ्यांमध्ये मध्यवर्ती आशयसूत्राशी संबंधित वैज्ञानिक संकल्पना वाचकांना कळल्याशिवाय राहणार नाहीत अशा पद्धतीने स्पष्ट केल्या

आहेत. त्यासाठी मुख्यत्वे संवादातून स्पष्टीकरण हे तंत्र वापरले आहे. ‘प्रेषित’ कादंबरीतील आलोकच्या ताऱ्याचे पृथ्वीपासूनचे अंतर, प्रकाशवर्षे ही संकल्पना आणि मानवसदृश्य जीवांच्या अंतराळ प्रवासाची वेगमर्यादा यामागील वैज्ञानिक सत्य उलगडून दाखवले आहे. ‘अंतराळातील स्फोट’ कादंबरीत स्फोट झालेल्या ताऱ्याचे पृथ्वीपासूनचे अंतर, ताऱ्याचा स्फोट म्हणजे नेमके काय, असा स्फोट कसा दिसेल आणि त्याचे परिणाम भोगावे लागले तर ते कशावर अवलंबून असतील याचे वैज्ञानिक स्पष्टीकरण कथानकाच्या ओघात आले आहे. ‘व्हायरस’ कादंबरीत ‘कॉम्प्युटर व्हायरस म्हणजे काय? तो कसा येऊ / पसरू शकतो, कधी येऊ शकतो, त्याचे परिणाम काय होऊ शकतात याची वैज्ञानिक उत्तरे लेखकाने प्रसंगानुरूप संवादांतून दिली आहेत.

श्री. निरंजन घाटे यांच्या विज्ञानकादंबरीमध्ये वैज्ञानिक संकल्पनांची स्पष्टीकरणे कथानकाच्या ओघात स्पष्ट न करता ते बहुतांश संकल्पना सुरूवातीला स्वतंत्रपणे मांडतात व व्याख्यास्वरूपात त्यांची ओळख करून देतात. कादंबरीतील कथानकाच्या ओघात एखादे स्पष्टीकरण येते. पण त्यामुळे कथानकाचा ओघ खंडीत होत नाही. काहीवेळा ते प्रस्तावनेत वैज्ञानिक संकल्पनेमागील कार्यकारणभाव स्पष्ट करतात. पण ते कथानकामध्ये अशा स्पष्टीकरणांना फारसे महत्त्व देत नाहीत. त्यांच्या बहुतांश विज्ञानकादंबऱ्यांची कथानके अतिदूरच्या भविष्यकाळात घडणारी असतात. त्यामुळे कादंबरीतील वातावरणात आजच्या विज्ञानावर बेतलेल्या अनेक कल्पित वैज्ञानिक संकल्पनांचा समावेश असतो. ज्या कल्पित संकल्पना आहेत त्याची जुजबी माहिती निवेदक सहजपणे, कथानकाच्या ओघात देतो.

श्री. लक्ष्मण लोंढे यांच्या विज्ञानकादंबरीत कथानकामध्ये समाविष्ट असणारी वैज्ञानिक संकल्पना पात्रांचे संवाद आणि निवेदकाचे विचार या दोहोंच्या माध्यमातून स्पष्ट केलेली असते. ज्या वैज्ञानिक संकल्पनेवर त्यांचे कथानक उभारलेले असते तिचा ते विविध अंगांनी अभ्यास करतात व कथानकाच्या ओघात त्या वैज्ञानिक संकल्पनेविषयी कोणतीही शंका सामान्य वाचकाच्या मनात राहणार नाही एवढे विश्लेषण करतात. ‘गिनिपिंग’ कादंबरीत त्यांनी मेंदूची कार्यपद्धती, मायलोग्राफी ही उपचारपद्धती याविषयी ते ज्ञात विज्ञानाशी सुसंगत असे स्पष्टीकरण देतात. कधी पात्रांच्या संवादातून तर कधी निवेदकाच्या निवेदनातून अशा प्रकारची वैज्ञानिक संशोधनाने सिद्ध झालेली माहिती दिलेली आहे. ‘देवासि जिवें मारिले’ या कादंबरीत अंतराळ प्रवास, अंतराळयानाविषयीची माहिती स्वाभाविकपणे आली आहे. तसेच ‘गुंता’ या कादंबरीत ‘क्लोनिंग’ विषयी लेखकाने जास्तीत जास्त माहिती दिली आहे पण ती कथानकाच्या ओघवतेपणाला बाधा आणत नाही. पण या सर्व माहितीमुळे ‘क्लोनमानव’ म्हणजे काय, त्याची शारीरिक-मानसिक घडण कशी असेल, त्याच्या आयुष्यात निर्माण झालेल्या गुंतागुतीचा संबंध त्याच्या जन्मरहस्याशी कसा आहे याचे वाचकांना सहजपणे आकलन होते. कायदेशीर परवानगी मिळाली तर संशोधकांना मानवी क्लोनिंग निश्चितच शक्य होईल. आणि तसे झालेच तर काय होईल याचा

वाचक विचार करू लागतो. लोंढे यांनी या कादंबऱ्यांमध्ये वैज्ञानिक प्रगतीतून उभे राहू शकणारे जे नैतिक आणि सामाजिक प्रश्न हाताळले आहेत, त्यांचे स्वरूप समजण्यासाठी त्या-त्या वैज्ञानिक संकल्पनेची कथानकाच्या ओघात दिली जाणारी माहिती त्यांना आवश्यक वाटते.

अन्य कादंबरीकारांनीही कथानक असेच का घडावे, कोणते वैज्ञानिक घटक त्याला कारणीभूत ठरू शकतील, रूढ व्यवहारापेक्षा या समस्यांचे स्वरूप वेगळे कसे ठरते हे स्पष्ट होण्यासाठी वेळोवेळी कथानकाच्या गरजेनुसार, वाचकांसमोर प्रश्न निर्माण करणाऱ्या वैज्ञानिक संकल्पना स्पष्ट केल्या आहेत. ऐतिहासिक कादंबरीमध्ये जशा इतिहासातील घटना आणि काही वेळा त्यांचा तपशीलही येतो. प्रादेशिक कादंबरीत विशिष्ट स्थळकाळातील भूगोल आवश्यक असतो, कथानकाचा एक भाग असतो. तसेच विज्ञानकादंबरीमधील वैज्ञानिक सूत्राच्या उपस्थितीमुळे कथानकातील वैज्ञानिक संकल्पनांविषयीची सामान्य माहिती अपरिहार्यपणे येते. ती स्पष्टपणे वाचकांसमोर मांडावी, कथानकाच्या ओघात हळूहळू स्पष्ट होत जावी की त्या वैज्ञानिक संकल्पनेचे रहस्य शेवटी उघड करावे हे कथानकाचे स्वरूप आणि लेखकाची शैली यावर अवलंबून असते. जसे नारळीकरांच्या 'प्रेषित' कादंबरीत 'आलोक' चे परकेपण मजूराने त्याच्याबरोबर असलेला सोन्याचा पत्रा लपवला या उल्लेखामुळे सुरूवातीलाच उघड होते. 'जोनास आर्क' या अरूण हेबळेकरांच्या कादंबरीतही परेश शिरालीचे मंगळमोहीमेवर जाणे का आवश्यक आहे ते त्याने केलेल्या प्रयोगांच्या उल्लेखामुळे स्पष्ट होते. तर लक्ष्मण लोंढे यांच्या 'गुंता' या कादंबरीत कादंबरीतील गुंत्याचे कारण हळूहळू उलगडत जाते. 'मुक्तिशोधयात्रा' या कादंबरीतही वैज्ञानिक प्रगतीमुळे निर्माण झालेल्या विविध नव्या वैज्ञानिक संकल्पना हळूहळू उलगडतात. घाटे यांच्या 'आक्रमण' या विज्ञानकादंबरीत 'पुरवलेली माहिती अचूक असेल तर संगणक कधी चुकत नाही' हे तत्त्व कादंबरीच्या शेवटी उघड होते. 'नेनचिम' या नारायण धारपांच्या कादंबरीत 'नेनचिम' म्हणजे पृथ्वीचा चंद्र, भूतकाळात त्यावर कधीतरी अतिप्रगत जीवसृष्टी निर्माण होऊन गेली असेल हे कल्पित विज्ञान कादंबरीच्या शेवटी उलगडते. कधी हे स्पष्टीकरण व्यवहारातील साध्या शब्दांत असते तर कधी त्यामध्ये शास्त्रीय शब्दांचा समावेश असतो पण ते विज्ञानकादंबरीचा अपरिहार्य भाग असते.

विज्ञानकादंबरीतील विज्ञानामुळे कथानकात जशा वैज्ञानिक संकल्पना व त्याविषयीची सामान्य माहिती समाविष्ट होते तसाच व्यक्तिरेखा, भाषा आणि वातावरणनिर्मितीतही वेगळेपणा निर्माण होतो.

ब. व्यक्तिरेखांचे वेगळेपण -

विज्ञानकादंबरीचे कथानक हे नेहमीच अज्ञात काळात घडत असते. बहुतांशवेळा हा अज्ञात काळ भविष्यकाळ असतो. अन्य कोणत्याही कादंबरीमध्ये भूतकाळ आणि

वर्तमानकाळाशी संबंधित माणसे किंवा नित्य परिचयाचे प्राणी हीच प्रमुख पात्रे असू शकतात. एखाद्या भविष्यकालीन कल्पना असणाऱ्या कादंबरीतही माणसे किंवा परिचयाचे प्राणी हेच प्रमुख पात्रांची भूमिका बजावतात. विज्ञानकादंबरीमध्ये मात्र रूढ कादंबरीतील ही पात्रे असू शकतातच शिवाय भविष्य अथवा अज्ञात भूतकाळातील वेगळ्या गरजा-वेगळा दृष्टिकोण असणारी माणसे आणि काल्पनिक प्राणी आणि यंत्रांचाही समावेश असतो. बहुतांश मराठी विज्ञानकादंबऱ्या या नजीकच्या भविष्यकाळातील मानवाची, विविध क्षेत्रातील वैज्ञानिक प्रगती कल्पणाऱ्या असल्याने त्यामधील प्रमुख व्यक्तिरेखा माणसेच आहेत. पण ही माणसे वेगळे विचार, वेगळा दृष्टिकोण असणारी आहेत. अभ्यासलेल्या विज्ञानकादंबऱ्यांपैकी 'ध्येयाकडे', 'कल्पनेच्या तीरावर', 'यंत्रायणी', 'स्फोट', 'जोनास आर्क', 'कालप्रवास', 'मुक्तिशोधयात्रा', 'ब्रेनवेव्हज', 'कालयंत्राची करामत', 'संक्रमण', 'साक्षात्कार', 'वारस', 'युगंधर', 'गुंता', 'गिनिपिग', 'देवांसि जिवे मारिले', 'व्हायरस', 'अंतराळातील स्फोट' या सर्व कादंबऱ्यांतील प्रमुख पात्रे माणसेच आहेत. त्याशिवाय 'विप्लवा', 'नेनचिम', 'त्रिपुरारी', 'केलाटाची हाक', 'मच्छर', 'फिनिक्स', 'आक्रमण', 'प्रेषित', 'अभयारण्य' या कादंबऱ्यांमध्ये मानवांबरोबर असणारे परके सजीव मानवसदृश्यच आहेत. पण ही सगळीच माणसे अथवा मानवसदृश्य जीव हे रूढ कादंबरीतील माणसांप्रमाणे नाहीत. 'ध्येयाकडे' कादंबरीतील नायक 'नाना' ने आपल्या भविष्यकाळात जाऊन पुतण्याचा पुतळा पाहिला आहे, भूतकाळातील जीवनाचा अनुभव घेतला आहे. भविष्यकाळात त्याची जात, पदवी आणि समाजिक प्रतिष्ठा नाहीशी झाल्यानंतर त्याला आपल्या खऱ्या गुणवत्तेचा शोध लागला आहे. अशी परिस्थिती फक्त विज्ञानकादंबरीतील पात्रांच्या बाबतीतच घडू शकते. 'कल्पनेच्या तीरावर' कादंबरीतील एका अज्ञात संस्कृतीतील माणसे जेवण आणि जेवणाशी संबंधित शब्दांची वाच्यता करणे निषिद्ध मानतात. तर मुक्त लैंगिक संबंध व त्याविषयी चर्चा करणे शिष्टसंमत मानतात. मेजवानीमध्ये वेगवेगळे सुगंध, चित्रे यांचा आस्वाद घेतात. त्यामुळे त्यांची सुख-दुःखे पृथ्वीवरील अन्य सामान्य माणसांपेक्षा पूर्णतः वेगळी आहेत. 'सुख आणि दुःख या भूक, भय, मैथुन यासारख्या नैसर्गिक प्रेरणा नसून, माणसाने स्विकारलेल्या कल्पना आहेत,' याची जाणीव ही वेगळी पात्रे करून देतात. 'यंत्रायणी' मधील इंद्रायणीची प्रतिकृती यंत्रायणी तर वेगळी आहेच कारण ती एक यंत्र आहे. पण अशा यंत्राला जिवंत इंद्रायणी समजून तिच्या भावनांची कदर करणारा इंद्रायणी आणि यंत्रायणीमध्ये काही फरक असणार नाही, ती आपली पत्नी बनू शकेल असे वाटणारा आधुनिक माणूस 'मणी' ही वेगळा आहे. त्याने जिवंत माणूस असलेल्या इंद्रायणी च्या बाबतीत केलेल्या गुन्ह्याची भरपाई व्हावी म्हणून तो या यंत्राला अनिर्बंध स्वातंत्र्य देतो. पैशाला सर्वस्व मानणारा हा माणूस ती यंत्र आहे, तिला हवे तेव्हा आपण बंद करू शकतो ही माहीत असूनही यंत्रायणीने केलेला शारीरिक, मानसिक छळ निमूटपणे सोसतो. असे माणसाच्या मनाचे विविध कंगोरे दर्शविणारी, वेगळ्या परिस्थितीमध्ये मूलभूत नैसर्गिक प्रेरणा जपताना, वेगळीच

बनलेली पात्रे या कादंबऱ्यांमध्ये पाहायला मिळतात. ‘स्फोट’ कादंबरीत, लोकसंख्या नियंत्रणात आणण्यासाठी सर्व मानवजातीतील विशिष्ट वयोगटाच्या माणसांना एकाचवेळी सुखावह मरण येईल असा मार्ग शोधणारे डॉ. मुंजे हे एक संवेदनशील माणूस आहेत, जिद्दी संशोधक आहेत पण असे असूनही मानवजातीच्या हितासाठी आपण मानवजातच नष्ट करण्याचा उपाय योजतो आहोत, आजारावरचा उपाय म्हणून आजारी माणसालाच मारून टाकण्याचा सल्ला देतो आहोत हे न समजण्याइतके आंधळेही आहेत. ‘जोनास आर्क’ मधील अंतराळवीर आणि त्यांचे कुटुंबीय यांच्या व्यथा सामान्य माणसापेक्षा खूप वेगळ्या आहेत. या व्यथा जशा सामान्य माणसाला अपरिचित असणाऱ्या त्यांच्या वेगळ्याच क्षेत्रातील कार्यामुळे निर्माण झाल्या आहेत, तशाच त्या सामान्य माणसाला नित्य परिचयाच्या असणाऱ्या नैसर्गिक मानवी प्रेरणांमुळेही निर्माण झालेल्या आहेत. किंबहुना या परिचित आणि अपरिचित विश्वांची सांगड घालताना, माणूसपण जपण्यात येणाऱ्या अडचणी, हीच खरी त्यांची व्यथा आहे. ‘कालप्रवास’ मधील कौशल्या अहिल्येना अंतराळवीर आणि संशोधक म्हणून गतिमान आयुष्य घालवल्यानंतर उतारवयात नातवंडाची ओढ लागली आहे, त्यासाठी आपल्याला आवडणारी छोटी मुलगी पळवून आणण्याचीही त्यांची तयारी आहे. सतत यंत्रांच्या सहवासात राहून मनुष्य-सहवासाची ओढ अशी तीव्र झाली आहे की, आयुष्यभर जपलेली नैतिकता त्या दूर सारायला तयार आहेत. आपले संशोधन पूर्ण व्हायला हवे तर एका लहान मुलीचे अपहरण करायला हवे. असे करणे योग्य की अयोग्य? असा प्रश्न ‘एकलव्य’ या संशोधकाच्या मनात निर्माण झाला आहे. भूतकाळात पोहोचलेले ‘नलयन’ आणि ‘राजस’ नव्या, अपरिचित काळात पोहोचले आहेत. या काळातील परिस्थितीशी जुळवून घेण्याचा आणि पूर्वायुष्यातील स्मृतींचा ताण त्यांना असह्य होतो आहे. असे सामान्य परिस्थितीत ज्यांची कल्पनाही करता येणार नाही असे प्रश्न आणि समस्या या पात्रांच्या आयुष्यात निर्माण झाले आहेत. ‘मुक्तिशोधयात्रा’ मधील ‘तो’ आणि ‘नी’ हे यांत्रिकीकरणाच्या अतिरेकामुळे, चालीरीतींच्या निरर्थकतेमुळे, अशा निरर्थक चालीरीती पाळण्याच्या जाचक बंधनांमुळे त्रस्त झाले आहेत. सकाळी उठल्यापासून रात्री झोपेपर्यंत माणसाच्या हालचाली नियंत्रित केल्या तर त्याची काय स्थिती होईल, याचे चित्रण या व्यक्तिरेखांच्या माध्यमातून आले आहे. ‘ब्रेनवेव्हज्’ मधील विश्वास यंत्राच्या सहाय्याने एखाद्या व्यक्तीला काही कळू न देता त्याचे विचार जाणून घेऊ शकतो, आपल्या इच्छेप्रमाणे कोणाचेही विचार बदलू शकतो. आपल्या मुलीच्या परीक्षेत तिच्या नकळत मदत करून, तो तिचे गुण वाढवतो. प्रियकराविषयी अढी निर्माण करून भांडण करायला लावतो. पण जेव्हा निर्माण केलेल्या विचारांचा प्रभाव नाहीसा होतो तेव्हा आपण एवढे गुण कसे मिळवले? प्रियकराशी का भांडण केले असे प्रश्न तिला पडतात. असाच प्रकार, ज्या-ज्या व्यक्तींच्या बाबतीत विश्वासने केला आहे, त्या सर्वांनाच कळत नाही की आपण असे वेगळे का वागलो? त्यांना आपल्या वागण्याचे काहीच स्पष्टीकरण देता येत नाही, पात्रांच्या या वेगळ्या वर्तनामागे

वैज्ञानिक पार्श्वभूमीच कारणीभूत आहे. अशीच स्थिती 'गिनिपिग' आणि 'केलाटाची हाक' या कादंबऱ्यांतील पात्रांची आहे. मानवाची नियंत्रित स्थिती ही पूर्णतः अनैसर्गिक आहे. त्यामुळे या कादंबऱ्यांतील अशा नियंत्रित मानवी व्यक्तिचित्रांना वेगळेपण प्राप्त झाले आहे. 'साक्षात्कार' या कादंबरीत तर वर्तन आणि विचारांबरोबर शरीरावरसुद्धा वैज्ञानिक पार्श्वभूमीचा परिणाम झाला आहे. अंतराळातील विविध उत्सर्जनांचा परिणाम म्हणून मानवी गुणसूत्रांमध्ये गोंधळ होऊन दोन डोकी आणि एक शरीर असणाऱ्या निवान-आर्दनाच सारख्या 'गुंडी' ची निर्मिती झाली आहे. 'बेबो' हा माणूस तर नरमांसभक्षक बनला आहे. आपल्यापेक्षा कमी शक्तीशाली माणसाचा उपयोग 'खाण्या'साठी होतो, एवढेच त्याला माहीत आहे. तर यानातील अंतराळयात्रींना आपले यान हे नैसर्गिक नसून मानवनिर्मित आहे याची जाणीवही नाही. विज्ञान-तंत्रज्ञानाची माहिती देणारे ग्रंथ त्यांच्या दृष्टीने पोथ्या-पुराणे आहेत. 'वारस' कादंबरीत 'नचिकेत'च्या वडिलांचा मेंदू हे शरीर नसलेले पात्र आहे. कथानकात घडणाऱ्या विविध घटना नियंत्रित करणारे हे पात्र फक्त विचार प्रकटीकरण करू शकते. मेंदूव्यतिरिक्त कोणताच अवयव नसल्याने कृती करणे शक्य नसले तरी अन्य पात्रांच्या कृतींवर नियंत्रण मिळविण्याची शक्ती काही माणसांनाच उत्क्रांतीच्या एका नव्या टप्प्यावर प्राप्त झाली आहे. ही पात्रे दुसऱ्याचे विचार ओळखणे, दुसऱ्यांचे विचार बदलणे आणि अशाच इतर लोकांनी आपले विचार ओळखू नयेत म्हणून ते लपवणे अशा कृती सहजपणे करू शकतात. 'गुंता' कादंबरीतील 'मकरंद' हा 'क्लोन मानव' आहे. आपल्या जन्माचे रहस्य माहीत नसल्यामुळे आपल्या अनैसर्गिक वागण्याने तो अस्वस्थ आहे पण त्याचे कारण त्याला कळत नाही. जेव्हा त्याच्या जन्माचे रहस्य उघड होते, तेव्हा त्याच्या मनात नात्यांविषयी गोंधळ उडतोच पण त्याच्याशी संबंधित सर्व माणसेही गोंधळून जातात. या सर्वसामान्य व्यक्तिचित्रांचे स्वरूप या एका घटनेमुळे पूर्णतः बदलून जाते. पतीशिवाय जगण्याची कल्पनाही न करू शकणारी सुधा पतीला सोडून जाते. मुलाला सर्वस्व मानणारी सुमित्रा, मुलाचे तोंड पाहणेही नाकारते. ही सर्व व्यक्तिचित्रे माणसे असूनही वेगळी आहेत तर 'विप्लवा' कादंबरीतील मानवसदृश्य जीव हे 'परके' आहेत. युद्ध ही संकल्पनाच त्यांना माहीत नाही. पृथ्वीवरील युद्ध, रक्तपात, अण्वस्त्रे हे शब्दही त्यांना बुचकळ्यात पाडतात. 'वामन परत न आला' मधील 'वामन' हा यंत्रमानव आहे. या विचारक्षम यंत्रमानवाला त्याची निर्मिती करणाऱ्या मानवांपेक्षा त्याला त्याच्या पुढच्या आवृत्ती निर्माण करण्यासाठी अनिर्बंध अधिकार देणाऱ्या मानवांकडे जाणे अधिक योग्य वाटते. सामान्य माणसांच्या दृष्टीने आपल्या निर्मात्यांशी विश्वासघात करून चोरांशी हातमिळवणी करणे अनैतिक असले तरी ते 'वामन'च्या दृष्टीने तसे नाही. जिथे आपल्याला आपल्या जास्तीतजास्त प्रतिकृती बनवण्याची संधी मिळेल तिथे जाणे त्याच्या भावी वंशजांच्या दृष्टीने योग्य आणि म्हणून त्याने आपल्या निर्मात्या 'लक्ष्मण' ची आणि त्याच्या सहकाऱ्यांची केलेली फसवणूक त्याच्या दृष्टीने अनैतिक नाही, कारण त्याला विचारशक्ती असली तरी तो मानव नाही. 'अभयारण्य' कादंबरीतील

परके, प्रगत जीव मानवसदृश्य आहेत पण मानव नाहीत. माणसांच्या देशा-देशांतील भांडणाशी, युद्धांशी त्यांना कर्तव्य नाही पण या युद्धात पृथ्वीवरील निसर्ग / जीवसृष्टी नष्ट होणार असेल तर ते त्यामध्ये हस्तक्षेप करणे आवश्यक मानतात. त्यांची वयोमर्यादाही पृथ्वीमानवापेक्षा खूप जास्त आहे. 'आक्रमण' कादंबरीतील 'ल्युरियनी' माणसापेक्षा दिसायला थोडे फार वेगळे आहेत आणि संस्कृतीच्या बाबतीत खूपच वेगळे आहेत. क्रूरपणे वागणे आणि क्रौर्य पाहणे यातून त्यांना आनंद मिळतो. माणसांमध्ये जेव्हा ही वृत्ती दिसते तेव्हा त्याला विकृती म्हटले जाते. पण ल्युरियनी लोकांची ती प्रकृती आहे. क्रौर्यातून आनंद न मिळणारे लोक त्यांच्या दृष्टीने विक्षिप्त आहेत. 'फिनिक्स' कादंबरीतील 'मंगळे' हे मंगळावरील कल्पित बुद्धिमान सजीव आहेत. ते हवा तेव्हा हवा तो आकार धारण करू शकतात, त्यांचे प्रजनन विभाजन पद्धतीने होते, यासारखे बाह्य बदल आहेतच पण वेगळी संस्कृती, वेगळे नियम आणि वेगळ्या गरजा, यामुळे त्यांच्या प्रश्नांचे, समस्यांचे स्वरूपच बदलून गेले आहे. वेळ न पाळणारा पाहुणा त्यांच्यादृष्टीने मृत्यूदंडास पात्र आहे, असे वेगळे प्राणी, मानवसदृश्य बुद्धिमान जीव आणि वैज्ञानिक प्रगतीच्या जोरदार प्रवाहात बदललेली माणसे विज्ञानकादंबरीतील व्यक्तिरेखा असतात. अन्य कादंबऱ्यांतील विश्व वास्तवात अस्तित्वात असलेल्या जगाशी संबंधित असते, तर विज्ञानकादंबरीतील विश्व भविष्यातील वैज्ञानिक प्रगतीचे परिणाम कल्पणारे असते. त्यामुळे विज्ञानकादंबरीतील पात्रे मानव असोत वा मानवेतर सजीव त्यांच्या चित्रणात कल्पिताचा भाग जास्त असतो. हे कल्पित कथानक आणि त्याच्या पार्श्वभूमीशी सुसंगत असेल तर पात्रचित्रण अधिक प्रभावी ठरते. यासाठी विज्ञानकादंबरीतील वातावरण / पार्श्वभूमीच्या वेगळेपणाचा अभ्यास पुढे केला आहे.

क. विज्ञानकादंबरीतील वेगळी पार्श्वभूमी -

कोणत्याही कथात्म साहित्यातील काळ हा निर्विवादपणे भूतकाळच असतो. विज्ञानकादंबरी मात्र भविष्यातील विज्ञान-तंत्रज्ञानाची प्रगती कोणत्या दिशेने घडू शकेल, याचा विचार करते. त्या विज्ञान-तंत्रज्ञानाचे समाजावर कोणते परिणाम होऊ शकतील यांचे दर्शन विज्ञानकादंबरीच्या कथानकात घडते. त्यासाठी विज्ञानकादंबरी लेखकाला काळाच्या प्रवाहात खूप पुढे जाऊन थोडे मागे वळून त्या कल्पित काळाची पार्श्वभूमी निर्माण करावी लागते. वाचकांच्या दृष्टीने तो कल्पित, अज्ञात, भविष्यकाळ असला तरी कादंबरीतील पात्रांच्या दृष्टीने मात्र घडलेला वा घडणारा भूतकाळ अथवा वर्तमानकाळ असतो. 'जेव्हा एखादी कथा प्रतिभानिर्मित (केवळ काल्पनिक नव्हे) असते तेव्हा तिचे सर्व विश्वच लेखकाला एकसंधपणे डोळ्यांपुढे आणावी लागते. ते विश्व अन्तर्बाह्य सुसंगत करण्याची खबरदारी त्याला घ्यावी लागते. जवळजवळ सत्यकथेचेच निवेदन करू पाहणाऱ्या लेखकाला नव्याने असे फारच थोडे निर्माण करावयाचे असते. तो चित्रित असलेले विश्व त्याच्या कल्पनेने सुसंगतपणे निर्मिलेले नसते, ते प्रत्यक्षाचे बनलेले असते.'^{१२} विज्ञानकादंबरीतील विश्वाला वास्तवाचे, संदर्भ असतात पण भविष्यकाळ आणि वैज्ञानिक प्रगतीची

पार्श्वभूमी या दोन घटकांच्या अपरिहार्यतेमुळे विज्ञानकादंबरीतील वातावरण / पार्श्वभूमीला वेगळेपण प्राप्त होते.

विज्ञानकादंबरीमधील पार्श्वभूमीचा काळ अज्ञात भविष्यकाळ म्हणून वेगळा असणे निश्चित असले तरी कथानक घडण्याचे स्थळ मात्र पृथ्वीवरील माणसाच्या एखाद्या खोलीपासून विश्वातील अनेक आकाशगंगामधील अनेक ग्रहांवरील वेगवेगळ्या ठिकाणापर्यंत कोठेही घडू शकते. ‘ध्येयाकडे’, ‘कल्पनेच्या तीरावर’, ‘यंत्रायणी’, ‘स्फोट’, ‘त्रिपुरारी’, ‘विप्लवा’, ‘कालयंत्राची करामत’, ‘गुंता’, ‘देवासि जिवे मारिले’, ‘वामन परत न आला’, ‘व्हायरस’, ‘अंतराळातील स्फोट’, ‘अभयारण्य’ या बहुतांश कादंबऱ्यांची कथानके संपूर्ण पृथ्वी व तिच्यावरील अनेक शहरांच्या स्थळांच्या पार्श्वभूमीवर घडतात. ‘ब्रेनवेव्हज्’, ‘गिनिपिग’ या कादंबऱ्यांची कथानके एक-दोन शहरांच्या छोट्याशा परिसरात घडतात. ‘नेनचिम’, ‘जोनास आर्क’, ‘प्रेषित’ या कादंबऱ्यांची कथानके पृथ्वीच्या परिसरातील तारे व ग्रहांच्या पार्श्वभूमीवर घडतात. ‘साक्षात्कार’ कादंबरीचे संपूर्ण कथानक एका अंतराळयानातच घडते. ‘वारस’, ‘मच्छर’, ‘फिनिक्स’, ‘आक्रमण’, ‘संक्रमण’, ‘केलाटाची हाक’ या कादंबऱ्यांची कथानके एखाद्या दूरच्या आकाशगंगेत वेगळ्याच ग्रहावर घडतात किंवा विविध तारे-ग्रहांच्या पार्श्वभूमीवर, संपूर्ण विश्वाच्या पार्श्वभूमीवर घडतात. रूढ कादंबरीमध्ये नसणारा अज्ञात कल्पित काळ व स्थळे एवढेच विज्ञानकादंबरीचे वैशिष्ट्य नाही. एखाद्या कादंबरीतील कथानक भविष्यकाळात घडू शकणारे असले किंवा चंद्रावर, मंगळावर वा एखाद्या अज्ञात ग्रहावर घडणारे कथानक असले म्हणून ती विज्ञानकादंबरी ठरू शकत नाही. विज्ञानकादंबरीतील वातावरण हे वैज्ञानिक प्रगतीमुळे निर्माण झालेल्या स्थितीचे, वैज्ञानिक सूत्राच्या अपरिहार्य परिणामांचे दर्शन घडवणारे असते. कथानकाच्या काळातील वैज्ञानिक प्रगतीची स्थिती, त्यामुळे बदललेले सामाजिक जीवन, निर्माण झालेले नवे संकेत, नियम, कायदे, माणसांच्या बदललेल्या अपेक्षा आणि त्यानुसार येणारी सुख-दुःखे यांची पार्श्वभूमी विज्ञानकादंबरीला लाभलेली असते.

‘गुंता’ कादंबरीतील कथानक ‘क्लोनिंग’ चा शोध प्राण्यांवर यशस्वी झाल्यानंतर पण ‘मानवी क्लोनिंग’ ला बंदी घालणारा कायदा अस्तित्वात येण्यापूर्वीच्या काळात घडते. डॉ. नलिनने पहिल्या क्लोन मेंढीचा जन्म होताना पाहिलेले असणे, आपण एक अद्वितीय घटना पाहिली या कल्पनेने त्या घटनेचा ठसा त्याच्या मनावर उमटलेला असणे, डॉ. संदीपची गर्भश्रीमंती व त्यामुळे सहजशक्य झालेल्या महागड्या संशोधन सुविधा, बेटावरील एकांत या गोष्टी वातावरणनिर्मितीसाठी पूरक आहेत पण त्या अन्य कोणत्याही कादंबरीत अशाचप्रकारे येऊ शकतात. मात्र नलिनाक्षनचा क्लोन असलेल्या मकरंदने नलिनाक्षनच्या पत्नीच्या शरीरगंधाने वेडे होणे आणि त्यामुळे क्लोनिंगचे रहस्य उघडकीस येण्यास मदत होणे अशी पार्श्वभूमी फक्त विज्ञानकादंबरीतच असू शकते. ‘युगंधर’ कादंबरीतील दीर्घ अवकाश प्रवासामुळे मानवी मेंदूला अतींद्रिय मानसशक्ती

प्राप्त होणे, 'वामन परत न आला' मध्ये नैसर्गिक आपत्तीच्या दृष्टीने सुरक्षित जागा म्हणून ज्याठिकाणी गुरुत्वाकर्षणविषयक प्रयोग सुरू असतात तेथेच भूतकालीन प्रगत संस्कृतीच्या माहितीचा पेटारा सापडणे. या गोष्टी कथानकातील वैज्ञानिक पार्श्वभूमीची अपरिहार्यता दर्शवतात. 'साक्षात्कार' कादंबरीतील वातावरण हे एका अंतराळयानातील आहे. पण हे अंतराळयान अनेक वर्षांपूर्वी प्रवासास निघाले आहे. कित्येक पिढ्या चाललेल्या या प्रवासात भरकटलेले यान स्वयंचलित आहे त्यामुळे त्यात एक वेगळीच संस्कृती निर्माण झाली आहे. या संस्कृतीमध्ये निर्माण झालेल्या दोन गटांमागे वैज्ञानिक पार्श्वभूमी आहे. यानातील वेगवेगळ्या मजल्यांवर असणारे कमी-अधिक गुरुत्वाकर्षण, यानाच्या बाह्यकवचाजवळ राहणाऱ्या लोकांच्या शरीरावर होणारा वैश्विक किरणांचा परिणाम अशा पार्श्वभूमीमुळे दोन डोकी व एकच शरीर असणाऱ्या ताडमाड उंच मानवाचे चित्र अद्भुतकथेतील वाटले असते. पण किरणोत्सर्गाच्या गुणसूत्रांवरील परिणामांची पार्श्वभूमी असल्यामुळे ते तर्कसुसंगत वाटते. विज्ञानकादंबरीतील वातावरण हे प्रचलित विज्ञानाशी सुसंगत असावे लागते, तसे ते नसेल तर लेखकाला कल्पित विज्ञानाच्या आधारे विज्ञानाशी सुसंगत अशी पार्श्वभूमी निर्माण करावी लागते. अशी पार्श्वभूमी निर्माण करताना वैज्ञानिक संकल्पनासाठी वापरलेले शब्द कालानुरूप बदलणाऱ्या समाजरचनेमुळे विज्ञानकादंबरीच्या भाषेतही वेगळेपण निर्माण होते.

ड. विज्ञानकादंबरीच्या भाषेचे बदललेले स्वरूप -

विज्ञानकादंबरीच्या कथानकामध्ये असणारी विज्ञानाची आणि अज्ञात भविष्यकाळाची पार्श्वभूमी, यामुळे तिच्या भाषेवर परिणाम होतो. कथानकाच्या ओघात येणाऱ्या वैज्ञानिक संकल्पना व त्या स्पष्ट होण्यासाठी येणारे वैज्ञानिक शब्द यामुळे, विज्ञानकादंबरीच्या भाषेत इंग्रजी शब्दांचा समावेश अन्य कादंबरीच्या तुलनेत जास्त प्रमाणात आढळतो. त्याशिवाय काळानुरूप बदलणाऱ्या सामाजिक जीवनानुसार, बदलणाऱ्या म्हणी, वाक्प्रचार, सुभाषिते आणि अभिवादाने यांचाही समावेश या भाषेमध्ये झाला आहे. निवेदनशैली ही प्रत्येक लेखकाची आशय अभिव्यक्त करण्याची पद्धत असते. भाषा मात्र कादंबरीचे कथानक ज्या वातावरणात घडते ते वातावरण आणि लेखकाची आशय व्यक्त करण्याची शैली या दोहोंच्या प्रभावातून घडत असते. त्यामुळे ललित साहित्यात भाषा आणि शैलीला अनन्यसाधारण महत्त्व आहे. असा वेगवेगळ्या लेखकांच्या वेगवेगळ्या शैलींचा प्रभाव मराठी विज्ञानकादंबरीवरही आढळतो. तरीही वैज्ञानिक संकल्पनांच्या उल्लेखासाठी वा स्पष्टीकरणांसाठी येणारे काही इंग्रजी शब्द, कल्पित संकल्पना, साधने यांच्यासाठी येणारे कल्पित मराठी-इंग्रजी शब्द, त्यांची संक्षिप्त रूपे ही विज्ञानकादंबरीतील भाषेमध्ये अपरिहार्यपणे समाविष्ट होतात. विज्ञानकादंबरीचे हे वेगळेपण काही विज्ञानकादंबऱ्यांच्या शीर्षकांतूनही लक्षात येते. 'नेनचिम्', 'यंत्रायणी', 'कालप्रवास', 'कालयंत्राची करामत', 'ब्रेनवेव्हज', 'गिनिपिग', 'व्हायरस' ही विज्ञानकादंबऱ्यांची नावेही काही प्रचलित विज्ञानाने

सिद्ध केलेल्या तर काही कल्पित संकल्पना दर्शविणारी आहेत. 'नेनचिम' हे भूतकाळातील चंद्रावरील प्रगत जीवसृष्टीने चंद्राला दिलेले नाव आहे. यंत्रायणी म्हणजे 'इंद्रायणी' ची यांत्रिक प्रतिकृती, 'कालप्रवास' म्हणजे भूतकाळात व भविष्यकाळात प्रवास करून परत वर्तमानकाळात येणे, अशा प्रवासासाठी उपयोगी पडणारे ते कालयंत्र, मेंदूतून प्रक्षेपित होणाऱ्या सूक्ष्मलहरी म्हणजे 'ब्रेनवेव्हज', तर प्रयोगासाठी वापरला जाणारा प्राणी म्हणजे 'गिनिपिग', संगणकामधील कार्यपद्धती बिघडविणारा तो 'व्हायरस' अशा काही कल्पित तर काही ज्ञात कल्पनांना दिलेली नावे शीर्षकाप्रमाणे कादंबरीच्या आशयाचाही भाग आहेत. भविष्यकाळातील वैज्ञानिक प्रगतीबरोबर सुख-सोयीचे स्वरूप बदलणारच, नवी साधने, राहणीमानाच्या नव्या पद्धती यांच्याबरोबर भविष्यकालीन मानवाची किंवा परक्या सजीवांची खाद्ये, पेये, वस्त्रे, वाहने, रीतीरिवाज, सण-समारंभ, म्हणी, वाक्प्रचार, शिव्या, सुवचने यांच्यात बदल होणे स्वाभाविक आहे, किंबहुना असा काहीच बदल झाला नाही तर ते कृत्रिम वाटेल. मराठी विज्ञानकादंबरीमध्ये निरंजन घाटे वगळता अन्य कादंबरीकारांनी अतिदूरच्या भविष्यकाळात घडणारी कथानके फारशी चित्रित केलेली नसल्याने भाषेची अशी वेगळी रूपे कमी प्रमाणात आढळतात. पण वेगळ्या विशेषनामांचा वापर मात्र बहुतांश विज्ञानकादंबऱ्यांमध्ये दिसतो. घाटे यांच्या अतिदूरच्या भविष्यकाळात घडणारी कथानके असणाऱ्या कादंबऱ्यांमध्ये मात्र अशी भाषिक रूपे आशयानुरूप येताना दिसतात. 'मूर्खाना समजावून सांगणं नि मोठ्या उल्केवर नेऊन अवकाशयान आपटणं यांचे परिणाम काय होणार?' (युगंधर, पृ. क्र. १५२), 'सूर्यमालेची शपथ..... काय विशेष? आकाशगंगा कोसळली की काय?' (संक्रमण, पृ. क्र. १३) 'त्यांचा नेम जरा बरा असता, तर मी आता अणुभट्टीत असतो!' (साक्षात्कार, पृ. क्र. ३) 'कठीण समय येता यंत्रमानव कामास येतो' (वारस, पृ. क्र. ८६) अशी नवी भाषिक रूपे कादंबरीच्या भाषेला एक वेगळे परिमाण देतात. प्रादेशिक, ग्रामीण व दलित साहित्यात जसा नैसर्गिक स्थिती आणि माणसाचे राहणीमान यांच्या अतूट संबंधांमुळे बोली भाषेतील, स्थानिक संदर्भ देणाऱ्या म्हणी, वाक्प्रचार, शिव्यांचा समावेश होतो. तसाच विज्ञानकादंबरीत वैज्ञानिक प्रगतीची भविष्यकालीन कल्पित स्थिती आणि मानवाचे राहणीमान यांचा अतूट संबंध असतो. त्यातूनच अशी वेगळी भाषिक रूपे निर्माण होतात.

मराठी विज्ञानकादंबरीच्या आशयसूत्राचा अविभाज्य भाग असलेल्या वैज्ञानिक सूत्राचे तिच्या स्वरूपावर असे विविधांगी परिणाम दिसून येतात. अपरिहार्यपणे येणाऱ्या अपरिचित, कल्पित वैज्ञानिक संकल्पनांची स्पष्टीकरणे, व्यक्तिरेखांचे वेगळेपण, वेगळे वातावरण / पार्श्वभूमी आणि भाषेचे वेगळेपण, यामुळे विज्ञानकादंबरीने हे वेगळेपण राखूनही मुख्य साहित्यप्रवाहात एक दर्जेदार कादंबरीप्रकार म्हणून स्थान प्राप्त केले आहे. विज्ञानकादंबरी म्हणून तिची फारशी दखल घेतली गेली नसली तरी 'कादंबरी' म्हणून तिने वाचक व समीक्षकांचेही लक्ष वेधून घेतले आहे. कोणतीही विज्ञानकादंबरी ही आधी कादंबरी असावी लागते या निकषाला ती पुरेपूर उतरली आहे.

जशी ती मुख्य साहित्यप्रवाहातील कादंबरी वाङ्मयप्रकाराचा एक भाग आहे तशीच ती मराठी विज्ञानसाहित्याचाही एक भाग आहे. भविष्यकालीन वैज्ञानिक प्रगती हे तिच्या वैविध्यपूर्ण आशयसूत्रांचे अविभाज्य अंग आहे. तिच्या या वैशिष्ट्यामुळे मराठी विज्ञानकादंबरीमध्ये आढळून येणारी बलस्थाने व मर्यादा यांचा पुढील भागात अभ्यास केला आहे.

६.२ मराठी विज्ञानकादंबरीची बलस्थाने -

मराठी विज्ञानसाहित्याचा एक भाग आणि कादंबरी या साहित्यप्रकारातील एक वेगळा आणि जोमदार प्रवाह म्हणून विज्ञानकादंबरीला महत्त्वाचे स्थान आहे. भविष्यकालीन वैज्ञानिक प्रगतीचे बरे-वाईट कल्पित परिणाम प्रचलित विज्ञानाच्या आधारे व्यक्त करणारी आशयसूत्रे मराठी विज्ञानकादंबरीचा पाया भक्कम करतात. विज्ञानाधारीत आशयसूत्र हे तिचे जसे अविभाज्य अंग आहे तसेच एक बलस्थानही आहे. या आणि अशाच अन्य बलस्थानांची येथे चर्चा केली आहे.

६.२.१ विज्ञानाधारीत आशयसूत्राची अपरिहार्यता -

आज विज्ञानाची प्रगती एवढ्या प्रचंड वेगाने होत आहे की पाच वर्षापूर्वी अत्याधुनिक ठरलेली साधने आज सामान्यांच्या वापरातील दुय्यम साधने ठरत आहेत. वैज्ञानिक प्रगतीच्या या वेगामुळे मानवाचे जीवन जसे अधिकाधिक सुखी होत आहे तसेच ते अधिकाधिक दुःखाचेही बनत चालले आहे. कारण विज्ञानाने निर्माण केलेल्या साधन सुविधांचा बरा-वाईट वापर करणारा माणूसच आहे. संगणकांमुळे व इंटरनेटसारख्या सोयींमुळे जी हवी ती माहिती विनासायास मिळते आहे, क्षणार्धात संपर्क साधला जातो आहे, पण संपर्काची साधने अमर्याद वाढत असूनदेखील माणसां-माणसांतले अंतर वाढतच आहे. स्त्री-पुरुष नाती, कौटुंबिक नाती, वैवाहिक संबंध यांच्या स्वरूपातही वेगाने बदल होत आहेत. विज्ञान-तंत्रज्ञान मानवी जीवनाला व्यापून उरले आहे. त्यामुळे कोणत्याही कादंबरीत विज्ञानाचा संदर्भ येणे अगदी स्वाभाविक आहे. पण कादंबरीतील वातावरणाचा एक भाग, एखाद्या घटना-प्रसंगाशी संबंधित उल्लेख म्हणून विज्ञान आले तर ती कादंबरी विज्ञानकादंबरी ठरत नाही. भविष्यकालीन कल्पित वैज्ञानिक प्रगतीमधून निर्माण होणाऱ्या सुविधा वा समस्यांचे मानवी जीवनावर होणारे परिणाम ज्या कादंबरीचा अपरिहार्य भाग असतात, तीच कादंबरी विज्ञानकादंबरी ठरते. विज्ञानाधारीत आशय हा विज्ञानकादंबरीच्या कथानकाचा गाभा असतो. विज्ञानाच्या प्रगतीमुळे निर्माण होऊ शकणाऱ्या प्रश्नांना माणसे कशी सामोरी जातील याचे चित्रण विज्ञानकादंबरीमध्ये आलेले असते.

अभ्यासलेल्या सर्व विज्ञानकादंबऱ्यांमध्ये हे विज्ञानाधारीत आशयसूत्र कथानकाचा अविभाज्य भाग म्हणून आले आहे. एखादी कादंबरी विज्ञानकादंबरी ठरण्यासाठीचा हा अपरिहार्य

निकष विज्ञानकादंबरीचे बलस्थान ठरला आहे. ‘यंत्रायणी’ या कादंबरीत इंद्रायणीची यांत्रिक प्रतिकृती निर्माण केली गेली नसती तर ‘यंत्रायणी’च्या आशयाला कादंबरीचे स्वरूप आलेच नसते. विज्ञानातील प्रगतीमुळे घडून येणारे बदल आणि त्यांचे मानवी जीवनावर होऊ शकणारे परिणाम या दोन वेगवेगळ्या गोष्टी आहेत. वैज्ञानिक प्रगतीमुळे भोवतालच्या परिस्थितीत वेगवेगळ्या स्वरूपाचे बदल घडून येत असतात. त्यांचे परिणाम माणसांच्या वागण्यावर होतात, त्यांच्या मनोवृत्तीवर होतात. माणसांच्या परस्पर संबंधावर, त्यांच्या जगण्याच्या पद्धतीवर होतात. विज्ञानकादंबरी भावी वैज्ञानिक प्रगतीचे आणि तिच्या संभाव्य परिणामांचे चित्रण करते. त्यासाठी विज्ञानकादंबरीकार, प्रचलित विज्ञान आणि त्याला झालेले मानवी स्वभावाचे, व्यवस्थेचे आकलन या दोहोंचाही उपयोग करतो. विज्ञान-तंत्रज्ञान हे चांगले किंवा वाईट नसते. त्याचा उपयोग करणारा मानवी स्वभाव कसा आहे यावर त्याचे परिणाम ठरतात. विज्ञान आणि त्यात सातत्याने होणारी प्रगती ही माणसाला प्राप्त झालेली शक्ती आहे. ‘ब्रेनवेव्हज्’ कादंबरीत मेंदूमधून प्रक्षेपित होणाऱ्या विचारलहरींवर नियंत्रण मिळवणे संशोधकांना शक्य झाले आहे. साहजिकच ते या संशोधनाचा जो उपयोग करतात त्यातून या कादंबरीचे कथानक आकार घेते. अशाच स्वरूपाचे कथानक ‘केलाटाची हाक’ या कादंबरीतही आहे. हे कथानक एका दूरच्या आकाशगंगेतील ‘केलाटा’ नावाच्या एका पृथ्वीसदृश्य ग्रहावर घडते. हे कथानक घडण्याचे स्थळ एक अपरिचित ग्रह आहे म्हणून ही कादंबरी विज्ञानकादंबरी ठरत नाही तर मानवनियंत्रणाच्या संशोधनामुळे निर्माण झालेले नैतिक प्रश्न आणि सामाजिक समस्या हे त्या कादंबरीचे मध्यवर्ती आशयसूत्र आहे म्हणून ती विज्ञानकादंबरी ठरते. ‘गुंता’ कादंबरीच्या कथानकातून ‘मानवी क्लोनिंग’ काढून टाकले तर तिचे कथानकच नाहीसे होईल. ती विज्ञानकादंबरी तर नाहीच पण अन्य कादंबरीही ठरणार नाही. ‘युगंधर’ कादंबरीत अवकाश प्रवासातील शरीर-मनावर होणाऱ्या परिणामांतून निर्माण होणारी अतींद्रिय मानसशक्ती हा त्या कादंबरीच्या कथानकाचा अपरिहार्य घटक आहे. ज्याच्या पायावर कथानक उभे राहते. विज्ञानकादंबरीत वैज्ञानिक प्रगती आणि तिच्या संभाव्य परिणामांना असलेले मध्यवर्ती स्थान तिचे एक बलस्थान ठरले आहे.

६.२.२ कल्पितसृष्टीला असलेला विज्ञानाचा आधार -

विज्ञानकादंबरीतील आशयसूत्रात विज्ञान अपरिहार्य असले तरी ते प्रचलित विज्ञानाच्या आधारे योजलेले कल्पित असते. वास्तव नसते. काही वेळा हे कल्पित भविष्यात वास्तव ठरू शकते पण ते तसे ठरावेच असे बंधन विज्ञानकादंबरीवर नाही. विज्ञानकादंबरीच्या कथानकात चित्रित केलेले कल्पित भविष्यात वास्तव ठरते की नाही या निकषाच्या आधारे तिचे मूल्यमापन केले जात नाही. विज्ञानकादंबरीकार हा शास्त्रज्ञच असतो असेही नाही. तरीही ‘आजच्या उपलब्ध विज्ञानभूमीवर ठामपणे उभे राहून तो जणू विज्ञानसंशोधनाच्याच वाटेने आपला कल्पनाप्रवास

सुरू करीत असतो. त्याच्या कल्पनाचक्षूंनी नवी रूपे, नवी रहस्ये दिसू लागतात, तो नवी सृष्टी, नवी माणसे, नवी जीवनव्यवस्था कल्पितो..... त्यातून नव्या समस्या, नवे संघर्ष निर्माण करतो आणि उद्याचे, दूरच्या उद्याचे, अतिदूरच्या भविष्याचे आणि मानवाच्या भवितव्याचे संभाव्यचित्र रेखाटतो. ह्या संभाव्य चित्रांना, खऱ्या चित्राची जागा मिळत नसली तरी ती खोटी म्हणून दूर ढकलली जात नाहीत. खरी चित्रे पाहता पाहता आपण नकळत सहजपणे या संभाव्य चित्रांच्या प्रांतात प्रवेश करतो आणि कलानंद मिळवितो.’^{१३} विज्ञानकादंबरीतील सृष्टी ही कल्पित असली तरी तिला विज्ञानाचा आधार असतो. अद्भुतरम्य कथा-कादंबरीप्रमाणे त्यात नुसताच कल्पनाविलास नसतो. विज्ञानकादंबरीतही समाजजीवनाचे प्रतिबिंब पडलेले असते. फक्त ते समाजजीवन आजचे नसून भविष्यकाळातील असते. विज्ञानकादंबरीतील कल्पिताला असलेला विज्ञानाचा आधार हा विज्ञानकादंबरी आणि परिकथेमधील महत्त्वाचा फरक आहे. एखादी अद्भुतरम्य कथा अथवा चित्रपट यांच्याबाबतीत माणसाचे मन तात्पुरते गुंगून जाते पण त्यावर विचार करून दुःखी / आनंदी अथवा भयभीत होत नाही कारण माणसाला ती सारी कल्पित सृष्टी खोटी आहे याची जाणीव असते. पण विज्ञानकादंबरीचे मात्र तसे नसते. तिच्या कथानकाची तर्कशुद्ध मांडणी वैज्ञानिक प्रगतीच्या भक्कम पायावर आधारलेली असते. वैज्ञानिक प्रगतीचे संभाव्य परिणाम कल्पित असले तरी त्यामागील विज्ञान त्याला विचार करायला प्रवृत्त करते. ‘ध्येयाकडे’ कादंबरीतील कालप्रवास हा स्वप्नवत् वाटत असला तरी त्याला विज्ञानात सैद्धांतिक रूपात असलेल्या ‘कालप्रवास’ संकल्पनेचा आधार आहे. ‘जोनास आर्क’ या अरूण हेबळेकरांच्या कादंबरीतील मंगळमोहीमेला अमेरिकेने यापूर्वी यशस्वी केलेल्या चंद्रप्रवासाचा आणि विविध अंतराळयात्रांचा आधार आहे. ‘प्रेषित’ कादंबरीत नारळीकरांनी मानव किंवा मानवसदृश्य जीव प्रकाशाची वेगमर्यादा प्रचलित विज्ञानानुसार, ओलांडू शकणार नाही हे गृहीत धरून कथानकाची रचना केलेली आहे. ‘अंतराळातील स्फोट’ कादंबरीतील विनाशक स्फोटाला यापूर्वी माणसाने पाहिलेल्या वेगवेगळ्या सुपरनोव्हा स्फोटांचा आधार आहे. ‘गुंता’ कादंबरीतील मानवी क्लोनिंग ला प्राण्यांवर यशस्वी झालेल्या क्लोनिंगच्या प्रयोगांचा आधार आहे. परग्रहावरील प्रगत जीवसृष्टीचा संपर्क, विचारक्षम यंत्रमानव, कालप्रवास या कल्पनांमधील विज्ञान अजूनही सिद्धांताच्या रूपात असले, प्रायोगिक विज्ञानाने अंशतःही सिद्ध केलेले नसले तरी ते निव्वळ अद्भुत किंवा ‘फॅन्टसी’ नाही. या थोड्याफार दूरच्या विज्ञानालाही प्रचलित विज्ञानाचा पाठिंबा आहे. शिवाय ज्या झपाट्याने विज्ञानाची प्रगती होते आहे ती पाहता लवकरच या विज्ञानालाही दूरचे म्हणता येणार नाही.

या सर्व मराठी विज्ञानकादंबऱ्यांमधील कथानके प्रत्येक लेखकाने आपली कल्पनाशक्ती आणि मानवी स्वभावाचे आकलन यांचा उपयोग करून फुलवलेली असली तरी वैज्ञानिक तथ्यांची कास सोडलेली नाही. साहजिकच ही कथानके वाचकांना विचारप्रवृत्त करतात.

त्यामुळे मराठी विज्ञानकादंबरीतील कल्पितसृष्टीला असलेला विज्ञानाचा आधार हे तिचे एक बलस्थान ठरले आहे.

६.२.३ माणूसकेंद्रीत कथानके -

विज्ञान हे विज्ञानकादंबरीचे अविभाज्य अंग असते. तिचे मध्यवर्ती आशयसूत्र विज्ञानाधारीत असणे अपरिहार्य असते. तिच्यात चित्रित होणाऱ्या कल्पित विज्ञानाचा आधार असतो. पण या सर्व गोष्टींपेक्षाही महत्त्वाचे म्हणजे तिच्या केंद्रस्थान माणूस असतो. विज्ञानकादंबरी वैज्ञानिक प्रगतीबद्दल सांगत नसून तिच्या मानवी जीवनावर होणाऱ्या परिणामांविषयी काही सांगू पाहते. विज्ञानाने घडून येणाऱ्या बदलांची माहिती आपल्या विज्ञानविषयक निबंधात किंवा विज्ञानविषयक माहितीपर लेखात, वृत्तपत्रातही मिळू शकते. पण या बदलांच्या मानवी जीवनावर होऊ शकणाऱ्या विविधांगी परिणामांचे दर्शन विज्ञानकादंबरी घडवते. विज्ञानकादंबरी विज्ञानाबद्दल सांगते त्यापेक्षा कितीतरी जास्त वैज्ञानिक प्रगतीमुळे होणाऱ्या बदलांच्या मानवी जीवनावर होणाऱ्या परिणामांबद्दल सांगते.

नारळीकरांच्या ‘वामन परत न आला’ या कादंबरीत विचारक्षम यंत्रमानव कसा निर्माण करावा, तो कोणती कामे करू शकेल, हे विज्ञान महत्त्वाचे नसून असा विचारक्षम यंत्रमानव मानवांशी कसा वागू शकेल, यंत्रांवर विसंबून मानवाने आपली क्रियाशीलता गमावली तर त्याची अवस्था कशी होऊ शकेल याचे प्रत्ययकारी दर्शन महत्त्वाचे आहे. विचारक्षम प्राणी मग तो कोणताही असो धाक वा शिक्षेपेक्षा भावनिक आवाहनाला सकारात्मक प्रतिसाद देतो हे मानवी स्वभावाचे वैशिष्ट्य वामनवर नियंत्रण मिळविण्यासाठी उपयोग पडते.

शुभदा गोगटे यांची ‘यंत्रायणी’ ही कादंबरीही एखाद्या व्यक्तीची प्रतिकृती असलेला हूबेहूब यंत्रमानव कसा बनवावा याची माहिती देत नाही. मानवी भाव-भावनांना यंत्रांच्या मदतीने वळण लावता येत नाही, त्यासाठी परस्परांविषयी प्रेम, सहानुभूती असावी लागते. माणसाचा स्वभाव ही एक अनाकलनीय गोष्ट आहे, त्याच्या कृतींवर / वर्तनावर नियंत्रण मिळवणे शक्य असले तरी त्याच्या भावनांवर नियंत्रण मिळवणे अवघड आहे हे या कथानकाच्या माध्यमातून चित्रित झाले आहे.

‘गुंता’ या लक्ष्मण लोंढे यांच्या कादंबरीत ‘क्लोनिंग’ कसे करतात त्याचा तपशील महत्त्वाचा नसून मानवी क्लोनिंगमुळे संबंधितांच्या आयुष्याची कशी परवड होऊ शकते याच्या चित्रणाला महत्त्व आहे. ‘कालयंत्राची करामत’ ही निरंजन घाटे यांची कादंबरी व ‘कालप्रवास’ या वैज्ञानिक संकल्पनेवर आधारलेल्या आहेत पण या दोन्ही कादंबऱ्यांतील कथानकांचा आशय पूर्णतः भिन्न आहे. ‘कालयंत्राची करामत’ मध्ये अशा यंत्राची निर्मिती, त्यातील अडथळे आणि त्या यंत्राचा उपयोग कसा करावा याबद्दलच्या वेगवेगळ्या माणसांच्या वेगवेगळ्या अपेक्षा, त्यातून

घडणारे मानवी स्वभावाचे दर्शन याला महत्त्व आहे. ‘कालप्रवास’ कादंबरीत माणसांचे मन नात्यांसाठी-संवादासाठी आसुसलेले आहे. कालयंत्रनिर्मितीसाठी आवश्यक असणारे वैज्ञानिक तपशील येथे नाहीत किंबहुना तसे ते येणे अपेक्षित नाही.

‘जोनास आर्क’ या अरूण हेबळेकरांच्या कादंबरीत मंगळमोहीमेमागील विज्ञान सांगणे हा उद्देश नाही. मंगळावर पाऊन ठेवायला निघालेल्या, अत्याधुनिक माणसाच्या मनात आजही वर्णभेद-वंशभेद किती रूजलेला आहे याचे चित्रण आले आहे. अंतराळयात्रींच्या कौटुंबिक-सामाजिक जीवनात कोणते ताण-तणाव निर्माण होऊ शकतात, अंतराळयात्रींच्या निवडीमागे कोणती पद्धत असते, या पद्धतीवर जागतिक राजकारणाचा कसा प्रभाव असतो या सगळ्या वेगळ्या गोष्टींचे दर्शन घडवणे, वाचकांना एक वेगळा अनुभव देणे हा या कादंबरीचा उद्देश आहे.

माधुरी शानभाग यांची ‘ब्रेनवेव्हज्’ ही कादंबरी मेंदूवरील संशोधनाचा तपशीलवार माहिती देण्यापेक्षा कोणतेही विधायक उद्देशाने केलेले संशोधन चुकीच्या व्यक्तीच्या हातात पडले तर ते त्या व्यक्तीबरोबर संशोधक आणि सामान्य जनतेलाही धोकादायक ठरू शकेल हे दाखवून दिले आहे.

डॉ. राजेंद्र प्रभुणे यांच्या ‘मुक्तिशोधयात्रा’ मध्ये यांत्रिकीकरणाच्या काळात माणसाला आपले स्वत्व जपणे कसे अवघड जाईल, निसर्ग आणि माणूस परस्परांपासून कसे दुरावत जातील याचे प्रत्ययकारी चित्रण आले आहे.

एकंदरच विज्ञानकादंबरीच्या केंद्रस्थानी मानवाचे प्रश्न, त्याच्या समस्या, त्याचे आनंद-दुःख, भाव-भावना असतात. फक्त हे सारे वैज्ञानिक प्रगतीच्या संभाव्य परिणामांतून निर्माण होऊ शकणारे असते. या भावी प्रश्नांची बीजे आजच्या प्रचलित विज्ञानात दडलेली असतात. विज्ञानकादंबरीकार त्यांचा शोध घेतो व आपल्या अनुभवविश्वाच्या आधारे कल्पनेने आकार देतो. प्रचलित विज्ञानाचे परिणाम आजचा वाचक अनुभवतो आहे. मानवी जीवनाच्या प्रत्येक अंगाला ते व्यापून राहिले आहे. इन्फॉर्मेशन टेक्नॉलॉजी, जीन्स थेरपी, जेनेटिक इंजिनिअरिंग यांचे थेट फायदे-तोटे आज माणूस अनुभवतो आहे तर नॅनोटेक्नॉलॉजी, रोबॉटिक्स यांनी अप्रत्यक्षपणे माणसाच्या आयुष्यात प्रवेश करायला सुरुवात केली आहे. अशावेळी या बदलांना सामोरे जाणाऱ्या माणसांच्या मनात भविष्यातील वैज्ञानिक प्रगतीच्या परिणामांविषयी जे विविधांगी प्रश्न निर्माण होतात, त्या प्रश्नांचा विचार विज्ञानकादंबरी करते. विज्ञानकादंबरीमध्ये विज्ञान-तंत्रज्ञानातील संशोधनापेक्षा त्या संशोधनाच्या मानवी जीवनावर होणाऱ्या परिणामांना जास्त महत्त्व असते. मराठी विज्ञानकादंबरीची अशी मानवकेंद्रित कथानके विज्ञानकादंबरीला एक प्रभावी साहित्यप्रकार म्हणून मानाचे स्थान प्राप्त करून देतात.

६.२.४ वास्तवाकडे पाहण्याची वेगळी दृष्टी देणारी कथानके -

विज्ञान कादंबरीव्यतिरिक्त अन्य कोणत्याही कादंबरीत सद्यस्थितीचे, लेखकाच्या अनुभवविश्वातील वर्तमान वास्तवाचे चित्रण केलेले असते. प्रत्येकजण स्वतःच्या नजरेतून विश्वाकडे बघतो. कादंबरी वाचताना, वाचक कादंबरीतील पात्रांशी एकरूप होतो व कळत नकळत त्यांच्या नजरेतून जगाचे निरीक्षण करतो. त्यामुळे जगाविषयीचे आपले आकलन बदलते. आपल्याला अगदी खरी, स्पष्ट आणि उघड वाटणारी स्थिती पात्रांच्या दृष्टीने तशी नसते. आपल्याला फार महत्त्वाच्या वाटणाऱ्या एखाद्या गोष्टीला साहित्यात कल्पिलेल्या स्थितीमध्ये अगदी सामान्य स्थान असते. तर कधी कधी वाचकाला अगदी सामान्य वाटणारी गोष्ट, कादंबरीतील पात्रांच्या दृष्टीने खूप महत्त्वाची असते. पण साधारणपणे साहित्यातल्या व्यक्तिरेखा मानवी व्यक्तीच असतात, काहीवेळा पाळीव प्राण्यांनाही व्यक्तिचित्राचे स्वरूप लाभते. काहीवेळी ही माणसे किंवा प्राणी आपल्या परिचयाच्या परिसरातील असतात तर काहीवेळा अपरिचित परिसरातील. त्यांचा देश, भाषा, संस्कृती वेगवेगळी असू शकते पण त्या मुळात मानवी व्यक्तीच असतात. त्यांचे विचार, सुख-दुःखे याहून ती फारशी वेगळी नसतात. विज्ञानकादंबरी मात्र वाचकाला एक पाऊल पुढे नेते.

विज्ञानकादंबरीतील पात्रे आणि तिचे कथानक मात्र एका वेगळ्याच जगाचे दर्शन घडवते. बहुतांश मराठी विज्ञानकादंबऱ्यांतील पात्रे माणसे किंवा मानवसदृश्य प्रगत सजीव आहेत. यंत्रमानव, अर्धयंत्रमानव, वेगळे, विचित्र प्राणी यांचे प्रमाण संख्येने कमी आहे.

‘ध्येयाकडे’ कादंबरीतील नाना भूतकाळ आणि भविष्यकाळातील वस्तुस्थितीचे दर्शन घेऊन आला आहे. भविष्यकाळात त्याची उच्च डिग्री, त्याची उच्च जात यांना काहीच मान नाही. या भ्रामक प्रतिष्ठेच्या गोष्टींशिवाय पूर्वी तो जगूच शकत नव्हता पण आता आपल्या शारीरिक-मानसिक क्षमता हेच आपले खरे सामर्थ्य, पुस्तकी शिक्षण किंवा जन्माने मिळालेली जात नव्हे याची जाणीव त्याला कोणीही काहीही न शिकवता झाली आहे. ‘विप्लवा’ कादंबरीतील मानवसदृश्य अतिप्रगत परक्यांना ‘युद्ध म्हणजे काय? माणसे युद्ध, रक्तपात का करतात’ असा प्रश्न पडला आहे. पृथ्वीवरील माणसाच्या दृष्टीने आपला देश अण्वस्त्रधारक असणे ही अभिमानाची गोष्ट आहे. तर या परक्यांना अण्वस्त्रांचे प्रयोजनच कळत नाही.

‘गुंता’ कादंबरीतील क्लोन मानव असलेल्या मकरंदला स्वतःच्या अस्तित्वाविषयी असंख्य प्रश्न पडले आहेत. आईच्या वयाच्या एका अपरिचित स्त्रीच्या शरीरगंधाने आपण असे का वेडे झालो आहोत हे जसे त्याला कळत नाही, तसे त्याच्या संबंधितांनाही कळत नाही. ‘आक्रमण’ कादंबरीतील ल्युरीयनी नागरिकाच्या दृष्टीने चोराला थांबवण्याचा उत्तम मार्ग म्हणजे भररस्त्यात सापडताक्षणी त्याला ठार मारणे. तो चोर होता की नाही, हे जाणून घेण्याचीही इच्छा नाही. ‘वारस’ कादंबरीतील नचिकेतचे वडील त्याला भेटतात ते फक्त एका विविध तारा जोडलेल्या

मेंदूच्या रूपात. हा मेंदू विश्वाच्या सत्ताधीशांवर नियंत्रण ठेवतो पण कोणतेही शारीरिक सुख उपभोगू शकत नाही. 'युगंधर' कादंबरीतील 'सदाशिव विष्णू'सह अनेक पात्रे अतींद्रिय मानसशक्तीचा वापर करून परस्परांचे विचार जाणू शकतात, ते बदलू शकतात. मनाच्या शक्तीचा वापर करून सदाशिव विष्णू एका ठिकाणाहून दुसऱ्या ठिकाणी सदेह जाऊ शकतो. 'प्रेषित' कादंबरीतील आलोक पृथ्वीवर असामान्य तरूण ठरेल. त्याला तारूण्यात आठवणारी माहिती त्याच्या शैशवातच त्याच्या डोक्यात भरण्यात आली आहे, तिच्या हळूहळू होणाऱ्या आकलनामुळे त्याची व्यक्तिरेखा गूढ बनली आहे.

निव्वळ पात्रांच्याच बाबतीत नाही तर कथानकाच्या माध्यमातूनही ही वेगळी दृष्टी वाचकाला मिळते. 'कल्पनेच्या तीरावर' या कादंबरीतील अज्ञात जगात शारीरिक संबंध ही अगदी नैसर्गिक, उघडपणे करायची गोष्ट आहे. खाणे-पिणे मात्र अगदी खासगी, लपवून करायची गोष्ट मानलेली आहे. येथे अकस्मिकपणे पोहोचलेला माणूस चक्रावून, भांबावून जातोच पण वाचकही विचारात पडतो. भूक आणि काम या माणसाच्या नैसर्गिक प्रेरणा आहेत पण भुकेचा तो चार-चौघात उल्लेख करतो, कोठेही आपली भूक भागवतो पण दुसऱ्याबाबतीत मात्र तो असे करत नाही. असे का असेल? असा प्रश्न वाचकाच्या मनात निर्माण होतो. 'देवासि जिवें मारिले' या कादंबरीत मानवाला निसर्गतः असलेल्या कुतूहलाचा आणि त्यातून निर्माण झालेल्या विज्ञानाचा, संस्कृतीचा कितीही अभिमान असला तरी परक्या प्रगत सजीवांकडून काही उपद्रव होण्यापूर्वीच तो त्यांना अंतराळात नष्ट करतो असे कथानक आहे. 'मच्छर' कादंबरीत विज्ञान-तंत्रज्ञानाची मदत घेणारा एक माणूस जुलमी राजवट उलथून टाकायला पुरेसा ठरतो. यासारखी कथानके भविष्यातील मानवी जीवनाकडे एका वेगळ्या दृष्टीने पाहायला लावतातच पण ती वर्तमान जीवनाकडे पाहण्याचीही वाचकांची दृष्टी विविधांगी बनवतात, नवा दृष्टिकोण देतात. विज्ञानकादंबरीमध्ये रूढ विचारसरणीची झापडे दूर करण्याची, नेहमीच्या चाकोरीबद्ध विचारांतून बाहेर काढण्याची शक्ती आहे.

'मुक्तिशोध-यात्रा' या कादंबरीतील 'तो'चे विचार, त्याला तत्कालीन समाज आणि शासनव्यवस्थेकडून मिळणारा प्रतिसाद, भविष्यकाळात होऊ शकणाऱ्या बदलांचे जास्त प्रत्ययकारी चित्रण करणारा आहे. अधिक धारदार आणि विचार करायला भाग पाडील असे अंगावर येणारे चित्रण करण्यासाठी अतिशयोक्तीचा आधार घेऊन शासनव्यवस्था, शिक्षणव्यवस्था, आरोग्यसुविधा यांच्या कार्यपद्धतीचा त्यामध्ये उपहास केला आहे. अन्य कादंबऱ्यांमध्ये ही उपहासाचे शस्त्र वापरलेले असते. पण भविष्यकालीन कथानकामुळे अतिशयोक्तीचा आधार विज्ञानकादंबरीला ज्या सहजतेने घेता येतो त्या सहजतेने अन्य कादंबऱ्यांमध्ये येत नाही. अतिशयोक्तीने उपहास अधिकच बोचरा होतो पण त्याचवेळी वाचकाला कथानकातील तो आशय खोटा, अवास्तव आहे

असे वाटते, त्यामुळे त्यावर विचार करण्याऐवजी तो बाजूला ठेवला जातो, गंभीरपणे घेतला जात नाही. त्याकडे अलिप्तपणे पाहिले जाते. विज्ञानकादंबरीच्याबाबतीत मात्र असे होत नाही. तिच्यातील भविष्याचे चित्र हे अतिशयोक्त वाटले तरी ते सध्याच्या जीवनपद्धतीची तर्कशुद्ध फलश्रुती असल्यामुळे त्यातील अनुभव वाचक बाजूला ठेवू शकत नाही. त्यांच्याकडे दुर्लक्ष करू शकत नाही. म्हणून विज्ञानकादंबरीतील उपहास जास्त बोचरा आणि वेगळा विचार करायला भाग पाडणारा असतो. म्हणूनच विज्ञानकादंबरीतील कथानक भविष्यकालीन कल्पित असले तरी वर्तमान वास्तवाकडे पाहण्याची वेगळी दृष्टी देते.

विज्ञानाधारीत आशयसूत्राची अपरिहार्यता, कल्पित सृष्टीला असलेला विज्ञानाचा आधार, माणूसकेंद्रीत कथानके आणि वास्तवाकडे पाहण्याची वेगळी दृष्टी ही मराठी विज्ञानकादंबरीची बलस्थाने असली तरी तिचे स्वरूप अभ्यासताना काही मर्यादाही आढळून येतात. प्रकरणाच्या यापुढील भागात मराठी विज्ञानकादंबरीमध्ये आढळून येणाऱ्या मर्यादांवर चर्चा केली आहे.

६.३ मराठी विज्ञानकादंबरीच्या मर्यादा -

मराठी विज्ञानकादंबरीचा अभ्यास करताना तिच्या बलस्थानांप्रमाणेच तिच्या काही मर्यादाही आढळून येतात. कोणत्याही कादंबरीतील कथानक कल्पितच असते पण त्याला वर्तमान अथवा भूतकालीन वास्तवाचा आधार असतो. कथानकात घडणाऱ्या घटना-प्रसंग कधीतरी, कोठेतरी घडलेल्या अथवा वर्तमान स्थितीमध्ये घडू शकणाऱ्या असतात. पात्रे काल्पनिक असली तरी कथानक घडते ते ठिकाण, घटना-प्रसंग हे वर्तमान अथवा भूतकालीन वास्तव स्थितीतून निर्माण झालेले असतात. विज्ञानकादंबरीमध्ये मात्र वातावरण/पार्श्वभूमी, काळ, समस्या, त्यावर आधारीत घटना-प्रसंग, ते घडण्याचे ठिकाण या सर्वच गोष्टी पूर्णतः काल्पनिक असण्याची शक्यता असते. त्यामुळे काहीवेळा विज्ञानकादंबरीतील 'काल्पनिक जग' ही तिची मर्यादा ठरू शकते. त्याचप्रमाणे मराठी विज्ञानकादंबरीत बहुतांश वैज्ञानिक सूत्रांची पुनरावृत्ती झाली आहे. मराठी विज्ञानकादंबरीमध्ये आढळणाऱ्या या मर्यादांचा येथे विचार केला आहे.

६.३.१. काल्पनिक जग -

विज्ञानकादंबरीतील जग हे भविष्यकालीन कल्पित असते. कल्पित वैज्ञानिक प्रगतीच्या आधारे माणसाच्या मनावर, समाजावर होणारे परिणाम, त्यातून उद्भवू शकणाऱ्या समस्या यांचे चित्रण विज्ञानकादंबरीमध्ये आलेले असते. मराठी विज्ञानकादंबरीमध्येही अशा कल्पित जगाचे, काल्पनिक स्थळ-काळाचे चित्रण आलेले आहे. पृथ्वीवरील एखादी अज्ञात प्रगत संस्कृती ('कल्पनेच्या तीरावर'), पृथ्वीवरील मानवापूर्वी येथे नांदत असणारी एखादी अतिप्रगत संस्कृती ('वामन परत न आला'), चंद्रावरील कल्पित प्रगत संस्कृती ('नेनचिम'), मंगळावरील

कल्पित जीवसृष्टी ('जोनास आर्क'), अनेक वर्षे अंतराळ प्रवास करणारे अंतराळ यान व त्या यानात निर्माण झालेली वेगळी संस्कृती ('साक्षात्कार'), पृथ्वीपासून अतिदूर अंतरावरील 'केलाटा' नावाच्या ग्रहावरील वेगळी संस्कृती ('केलाटाची हाक') ही सर्व प्रातिनिधिक उदाहरणे पूर्णतः कल्पित सृष्टीचे चित्रण करणारी आहेत. स्थळ-काळ कल्पित आहेच, शिवाय पात्रे, घटना-प्रसंग आणि त्यांच्या विशिष्ट रचनेतून निर्माण होणाऱ्या समस्या, या सर्वच गोष्टी काल्पनिक जगाचे दर्शन घडविणाऱ्या आहेत. या काल्पनिक समस्या आणि त्यांचे चित्रण करणारी कथानके वाचकांचे तात्पुरते मनोरंजन करत असली तरी मनाला भिडत नाहीत. दैनंदिन जीवनातील तीव्रतेने जाणवणाऱ्या दारिद्र्य, बेकारी, अंधश्रद्धा, गुन्हेगारी सर्वच क्षेत्रात वाढत चाललेला उथळपणा, झटपट निकालांची अपेक्षा या समस्या वाचकाला त्याच्या दैनंदिन जीवनाशी जोडतात. वाचक आपल्या विचारांची प्रतिबिंबे साहित्यात शोधत असतात. अशावेळी काल्पनिक जग चित्रित करणारी विज्ञानकादंबरी वास्तवापासून दूर जाणारी आहे असे वाटते. वैज्ञानिक प्रगतीतून निर्माण होऊ शकणाऱ्या समस्या आजही मराठी वाचकांसाठी 'दूरचे विज्ञान' आहेत. 'आपली आध्यात्मिक मानसिकता विज्ञानयुगाशी विधायकपणे मेळ साधू शकत नसावी, असे दिसते, शिवाय विधायक वैज्ञानिक द्रष्टेपणाला विज्ञानसंपन्नतेचा आत्मप्रत्ययही आवश्यक असावा..... संगणक, इंटरनेट, सायबर पार्क आणि इतर संप्रेषण माध्यमे यांनी महानगरीय वास्तवाचा कब्जा घेण्यास प्रारंभ केलेला आहे. त्यांचे लोण ग्रामीण भागातही पसरू लागले आहे. उद्याची किंवा एकविसाव्या शतकाची चित्रे या संप्रेषण माध्यमांच्या व नव्या माहितीवितरण सुविधांच्या तंत्रमंत्रांनी व तर्कशास्त्राने रेखाटण्याची काहीशी अहमहमिकाच नव्या पिढीत प्रविष्ट होताना जाणवते आहे. मात्र ही द्रष्टी किंवा भविष्यवेधी चित्रणे वर्तमान वास्तवाच्या चिंतनमननावाचून केल्यास त्यांचे स्वरूप शुष्क, अवास्तव व तांत्रिक द्रष्टेपणाचे ठरेल. हे लक्षात घेणे महत्त्वाचे आहे.'^{१४} हा रा. ग. जाधव यांनी दिलेला अभिप्राय त्यादृष्टीने पाहण्यासारखा आहे. मराठी विज्ञानकादंबरी सुरूवातीच्या काळात पाश्चात्य विज्ञानकादंबऱ्यांच्या प्रभावाखाली होती. त्यातील विज्ञान हे सामान्य मराठी वाचकाला अद्भुत वाटेल असे होते. आजही 'कालप्रवास / कालयंत्र, परग्रहावरील प्रगत जीवसृष्टी, चित्रविचित्र दिसणारे / असणारे परके जीव, अतींद्रिय मानसशक्ती या कल्पना अद्भुत वाटल्यात अशा आहेत. त्यामुळे या मध्यवर्ती कल्पनांच्या आधारलेले रेखाटलेले कथानक वाचकांना काल्पनिक जगात घेऊन जाते. हे जग काल्पनिक आहे, याची जाणीव वाचकांच्या मनात सातत्याने असल्याने, त्या विश्वाशी वाचकाला समरस होता येत नाही. त्या समस्या, त्यातील घटना-प्रसंग त्याला आपले वाटत नाहीत. मात्र अशी कल्पित सृष्टी ही विज्ञानकादंबरीचे अपरिहार्य अंग असते. यामुळे बहुतांश मराठी विज्ञानकादंबऱ्या 'कादंबरी' म्हणून मराठी साहित्यात फारसे मानाचे स्थान निर्माण करू शकलेल्या नाहीत. काल्पनिक जग ही त्यांची मर्यादा ठरली आहे.

मात्र अपरिहार्यपणे येणाऱ्या काल्पनिक विश्वाचे चित्रण करूनही त्याचा वर्तमान वास्तवाशी धागा जोडण्यात काही मराठी विज्ञानकादंबऱ्या यशस्वी झाल्या आहेत. 'यंत्रायणी', 'फिनिक्स', 'गुंता', 'व्हायरस', 'गिनिपिग', 'मुक्तिशोधयात्रा' या विज्ञानकादंबऱ्या कल्पित वैज्ञानिक प्रगतीच्या पायावर रचलेल्या असल्या तरी सर्वकालीन मानवाच्या मूलभूत प्रेरणा, भावना, अपेक्षा आणि त्यानुसार निर्माण होणाऱ्या समस्यांचे वास्तवदर्शी चित्रण करणाऱ्या आहेत. त्यामुळे विज्ञानकादंबरीमध्ये येणारे 'कल्पित जग' हे अपरिहार्य असले तरी हे काल्पनिक विश्व विज्ञानकादंबरीची मर्यादा ठरणे अपरिहार्य नाही. विज्ञानकादंबरी लेखक आपल्या कौशल्याच्या आधारे या मर्यादेवर मात करू शकतो.

६.३.२ वैज्ञानिक सूत्रांची पुनरावृत्ती -

सुरूवातीच्या काळातील मराठी विज्ञानकादंबऱ्या या अनुवादित व पाश्चिमात्य विज्ञानसाहित्यावर आधारीत होत्या. आधुनिक विज्ञानातील प्रगतीची, औद्योगिक क्रांतीची सुरूवात पाश्चिमात्य देशात झाली. त्याबरोबरच या वैज्ञानिक प्रगतीच्या संभाव्य परिणामांचे चित्रण करणारे विज्ञानसाहित्य निर्माण होण्याची सुरूवातही तिकडेच झाली. मराठीतील 'कादंबरी' हा साहित्यप्रकारही पाश्चिमात्य 'Novel' च्या प्रभावातून निर्माण झाला आहे. विज्ञानकादंबरी तर ज्या वैज्ञानिक प्रगतीवर आधारलेली असते तिची सुरूवात पाश्चिमात्य देशातूनच झाली. त्यामुळे पाश्चात्य विज्ञानकादंबरीचा थोडा प्रभाव मराठी विज्ञानकादंबरीवर असणे साहजिक आहे. शिवाय विज्ञानकादंबरी हे कल्पित साहित्य आहे. मूलभूत संशोधन नव्हे. त्यामुळे मराठी विज्ञानकादंबरी ज्या वैज्ञानिक सूत्रांवर आधारलेली आहे, त्यांची पुनरावृत्ती झाली आहे. मानवी क्लोनिंगवर आधारित लक्ष्मण लोंढे यांची 'गुंता', 'अंतराळातील स्फोट' ही जयंत नारळीकरांची नैसर्गिक आपत्तीवर आधारित कादंबरी यासारखे मोजके अपवाद वगळता बहुतांश मराठी विज्ञानकादंबऱ्यांमध्ये एक किंवा अनेक संभाव्य वैज्ञानिक कल्पनांची पुनरावृत्ती झाली आहे.

अभ्यासलेल्या निवडक विज्ञानकादंबऱ्यांच्या आधारे पुढे उल्लेख केलेली संभाव्य वैज्ञानिक सूत्रे / कल्पना मराठी विज्ञानकादंबरीमध्ये पुन्हा-पुन्हा आल्या आहेत असे म्हणता येईल.

१. यंत्रमानवांचा मानवी जीवनात प्रवेश -

'यंत्रमानव' म्हणजे माणसाप्रमाणे काम करणारे यंत्र. ही यंत्रे माणसांप्रमाणे, माणसांची सर्व कामे करू लागली, माणसांप्रमाणेच विचार करू लागली तर काय होईल, याचे चित्रण या वैज्ञानिक सूत्रावर आधारलेल्या विज्ञान कादंबऱ्यांमध्ये आलेले आहे. यामध्ये सांगकाम्या यंत्र मानव, विचारशक्ती असणारा यंत्रमानव ('यंत्रायणी'), मानवी शरीर आणि यांत्रिक मेंदू असलेला सायबोर्ग ('मुक्तिशोधयात्रा'), मानवी मेंदू आणि यांत्रिक शरीर असलेला अर्धयंत्रमानव

(‘वारस’), स्वतःच्या प्रतिकृती निर्माण करू शकणारा यंत्रमानव (‘वामन परत न आला’) अशा विविध यंत्रमानवांचा समावेश होतो. या यंत्रमानवांनी सामान्य माणसाच्या जीवनात प्रवेश केला तर कोणती परिस्थिती उद्भवू शकेल याचे चित्रण या वैज्ञानिक सूत्रावर आधारित विज्ञानकादंबऱ्यांमध्ये आले आहे.

२. सर्वनाशाची मानवी कारणे -

बेसुमार वाढत जाणारी लोकसंख्या (‘स्फोट’), पृथ्वीवरील सर्व जीवसृष्टी नष्ट करू शकतील अशी मानवनिर्मित अण्वस्त्रे (‘विप्लवा’, ‘अभयारण्य’), वाढत जाणारे प्रदूषण आणि त्याचा पर्यावरणावर होणारा विपरीत परिणाम अशी सर्वनाशाची मानवी कारणे जी विचित्र परिस्थिती निर्माण करू शकतील तिचे चित्रण या वैज्ञानिक सूत्रावर आधारलेल्या विज्ञानकादंबऱ्यांमध्ये आढळून येते.

३. अंतराळप्रवास -

अंतराळ प्रवासाची पूर्वतयारी, त्यामध्ये येणाऱ्या विविधप्रकारच्या अडचणी, प्रत्यक्ष अंतराळप्रवास, त्यात येणारे विविधांगी अनुभव यांचे चित्रण ‘जोनास आर्क’, ‘साक्षात्कार’, ‘फिनिक्स’ या कादंबऱ्यांमध्ये आले आहे.

४. यांत्रिकीकरणाचा अतिरेक -

सर्व क्षेत्रांमध्ये विविधप्रकारची कामे, विविध प्रकारच्या यंत्राद्वारे करवून घेतली जातात. पण जर सर्वच कामे यंत्रांकडे सोपविली, माणूस पूर्णतः यंत्रावलंबी झाला तर काय होईल याचे चित्रण ‘वामन परत न आला’, ‘संक्रमण’, ‘मुक्तिशोधयात्रा’ या कादंबऱ्यांमध्ये आहे.

५. कालप्रवास, कालयंत्र -

भूतकाळात अथवा भविष्यकाळात सदेह जाऊन त्या काळातील जीवनाचा अनुभव घेतला तर तो कसा असू शकेल. यासाठी लागणारे यंत्र कसे असेल, कसे बनेल व त्यातून हा कालप्रवास कसा होऊ शकेल याचे ही चित्रण या वैज्ञानिक सूत्रांवर आधारलेल्या ‘ध्येयाकडे’, ‘कालप्रवास’, ‘कालयंत्राची करामत / कालयात्रा’ या विज्ञानकादंबऱ्यांमध्ये दिसून येते.

६. पृथ्वीवरील अज्ञात संस्कृतीचा परिचय -

पृथ्वीवरील ज्ञात जगामध्ये संस्कृतीच्या बाबतीत, साधारणपणे सारखे नियम आढळून येतात. भौगोलिक व सामाजिक परिस्थितीनुसार ज्ञात जगातील वेगवेगळ्या संस्कृतींमध्ये काही फरक आढळून येत असले तरी त्यामध्ये अमूलाग्र बदल झालेला नसतो. मात्र अशी पूर्णतः वेगळी आणि अज्ञात संस्कृती मानवाच्या सान्निध्यात आली तर काय घडू शकेल याचे चित्रण या सूत्रावर आधारलेल्या ‘कल्पनेच्या तीरावर’, ‘त्रिपुरारी’, ‘वामन परत न आला’ या कादंबऱ्यांमध्ये दिसते.

७. परक्या प्रगत जीवसृष्टीचा मानवाशी संपर्क -

या विज्ञानसूत्रावर आधारलेल्या अनेक विज्ञानकादंबऱ्या आहेत. विश्वात पृथ्वी वगळून अन्यत्र कुठेतरी निश्चित जीवसृष्टी असेल आणि जर ती प्रगत असेल तर निश्चितपणे मानवाशी संपर्क साधण्याचा प्रयत्न करील अशावेळी काय घडू शकेली याचे चित्रण 'विप्लवा', 'प्रेषित', 'देवांसि जिवें मारिले', 'व्हायरस', 'अभयारण्य' या कादंबऱ्यांमध्ये आलेले आहे.

८. मानवनियंत्रण / मेंदूवरील नियंत्रण -

विज्ञान - तंत्रज्ञानाच्या सहाय्याने मानवी मेंदूवर नियंत्रण मिळवून त्याचे वर्तन नियंत्रित करता आले तर या प्रकारच्या संशोधनाचा कोणता उपयोग होऊ शकेल, शरीराच्या अन्य भागांशिवाय फक्त मेंदूला जिवंत ठेवून त्याच्याकडून संगणकाप्रमाणे कामे करून घेता आली तर काय होऊ शकेल याचे चित्रण 'ब्रेनवेव्हज', 'केलाटाची हाक', 'वारस', 'गिनिपिंग', 'युगंधर' या विज्ञानकादंबऱ्यांमध्ये आढळते.

९. विश्वात पसरलेले मानवी साम्राज्य -

जेव्हा मानव अंतराळात दूर-दूरपर्यंत प्रवास करू लागेल, आधुनिक तंत्रज्ञानाच्या मदतीने विविध ग्रहांवर वसाहती निर्माण करेल तेव्हा ही साम्राज्ये कशी असतील, अन्य प्रगत-अप्रगत जीवांशी माणूस कसा वागेल, ते परके मानवाशी कसे वागू शकतील याचे चित्रण 'आक्रमण', 'संक्रमण', 'फिनिक्स', 'वारस', 'नेनचिम' 'मच्छर' या कादंबऱ्यांमध्ये आले आहे.

या ठराविक वैज्ञानिक सूत्रांची मराठी विज्ञानकादंबरीमध्ये पुनरावृत्ती झाली आहे. विज्ञानकादंबरीची ही मर्यादा सर्वच विज्ञानसाहित्याच्या बाबतीत जाणवते. 'ज्या विज्ञानसूत्रांचा किंवा संकल्पनांचा विज्ञानकथांमध्ये उपयोग केलेला आहे त्या संख्येने अतिशय मर्यादित आहेत. 'विज्ञानकथांमधील विज्ञान' ('सायन्स इन सायन्स फिक्शन') या ग्रंथाचे संपादक यांच्या मते तर अशा संकल्पना वीस-पंचवीसपेक्षा जास्त नाहीत. अर्थात एकाच विज्ञान संकल्पनेवर आधारित असलेल्या अनेक कथा आढळतात. पण म्हणून त्या एकसारख्या किंवा एकच होत नाहीत.'^{१५} या डॉ. फोंडकेच्या म्हणण्याप्रमाणे मराठी विज्ञानकादंबरीमध्येही काही ठराविक वैज्ञानिक सूत्रांची पुनरावृत्ती झालेली असली तरी एकाच संकल्पनेवर आधारलेल्या दोन किंवा अधिक विज्ञानकादंबऱ्या आशय-अभिव्यक्तीच्या बाबतीत परस्परांपासून पूर्णतः भिन्न आहेत. शिवाय मराठी विज्ञानकादंबऱ्यांची संख्या अन्य कादंबरी प्रकारांच्या तुलनेत कमी असल्याने त्यांच्यामध्ये हा पुनरावृत्तीचा दोष विशेषत्वाने लक्षात येतो. पण जसजशी मराठी विज्ञानकादंबऱ्यांची संख्या व वैज्ञानिक प्रगतीचा वेग वाढेल तसतशी ही उणीव / मर्यादा तीव्रतेने जाणवणार नाही.

निवडक मराठी विज्ञानकादंबऱ्या व विशेष संदर्भासाठी निवडलेल्या डॉ. जयंत नारळीकर, श्री. निरंजन घाटे व श्री. लक्ष्मण लोंढे यांच्या विज्ञानकादंबऱ्यांच्या आधारे मराठी

विज्ञानकादंबरी च्या वाङ्मयीन वैशिष्ट्यांचा अभ्यास या प्रकरणात केला आहे. या अभ्यासातून निघणारे निष्कर्ष मराठी विज्ञानकादंबरीचे मराठी साहित्यविश्वातील स्थान दर्शविणारे आहेत.

६.४ निष्कर्ष

१. मराठी विज्ञानकादंबरी हा मराठीतील विज्ञानसाहित्याचा एक भाग आहे. तसाच तो मराठी साहित्यातील 'कादंबरी' चा एक वेगळी वैशिष्ट्ये धारण करणारा प्रकार आहे.
२. कोणतीही विज्ञानकादंबरी आधी 'कादंबरी' असणे आवश्यक असते. ती दीर्घ, निवेदनात्मक, कल्पित कथानक चित्रित करते, त्यातून जीवनाच्या विविध पैलूंचे दर्शन घडवते. मराठी विज्ञानकादंबरी हेच जीवनदर्शन अज्ञात काळातील वैज्ञानिक प्रगतीच्या आधारे घडवते.
३. वैज्ञानिक प्रगतीच्या आधारे, लेखकाने आपली कल्पनाशक्ती वापरून कालप्रवाहात खूप पुढे जाऊन, मागे वळून पाहिल्यावर जे दृश्य दिसेल त्याच्या विविध पैलूंचे चित्रण मराठी विज्ञानकादंबरीत केलेले आढळते.
४. माणसाच्या मूलभूत प्रेरणा, विज्ञानाने अतिशय वेगाने बदलविलेल्या जगात कशा टिकून राहतात किंवा कोणते वेगळे स्वरूप धारण करून शकतात याचे चित्रण मराठी विज्ञानकादंबरीमध्ये आले आहे.
५. वैज्ञानिक प्रगतीच्या मानवी जीवनावर होणाऱ्या विविधांगी परिणामांचे चित्रण करणाऱ्या वैविध्यपूर्ण आशयसूत्रांवर मराठी विज्ञानकादंबऱ्या आधारलेल्या आहेत.
६. संभाव्य वैज्ञानिक प्रगतीवर आधारलेल्या मध्यवर्ती आशयसूत्राशिवाय, त्याच्या अपरिहार्यतेशिवाय एखादी मराठी कादंबरी विज्ञानकादंबरी ठरू शकत नाही.
७. कादंबरीलेखन / प्रकाशनाच्या काळातील प्रचलित विज्ञानाने निर्माण केलेल्या सुविधा अथवा समस्या चित्रित करणारी कादंबरी विज्ञानकादंबरी ठरू शकत नाही. अज्ञात काळातील (भविष्यकाळ) कल्पित वैज्ञानिक प्रगतीचे मानवी जीवनावर होऊ शकणारे परिणाम मराठी विज्ञानकादंबरी मध्ये चित्रित केलेले असतात.
८. पाश्चात्य विज्ञानकादंबरीप्रमाणे मराठी विज्ञानकादंबरीतही 'सॉफ्ट कोअर' व 'हार्ड कोअर' या दोन्ही प्रकारचे विज्ञान आढळते. 'सॉफ्ट कोअर' हे अतिदूरचे कल्पित विज्ञान असते जसा 'कालप्रवास' ('ध्येयाकडे', 'कालप्रवास', 'कालयात्रा') व 'हार्ड कोअर' म्हणजे तांत्रिकदृष्ट्या सिद्ध झालेले पण अजून प्रत्यक्षात न आलेले कल्पित विज्ञान. उदा. 'क्लोनिंग.' ('गुंता')

९. विज्ञानकादंबरी लेखक हा वैज्ञानिक असणे अत्यावश्यक नाही. डॉ. जयंत नारळीकर या वैज्ञानिकाएवढेच महत्त्वपूर्ण योगदान निरंजन घाटे, लक्ष्मण लोंढे, शुभदा गोगटे, राजेंद्र प्रभुणे इत्यादी लेखकांचे मराठी विज्ञानकादंबरीच्या क्षेत्रात आहे.
१०. मराठी विज्ञानकादंबरी ही विज्ञानाधारीत असल्यामुळे तिच्यामध्ये वैज्ञानिक संकल्पनेचे स्पष्टीकरण अपरिहार्यपणे येते. ते जितक्या सहजतेने अभिव्यक्त होते तितकी ती कादंबरी अधिक प्रभावी बनते.
११. आशयातील विज्ञानाधारीत वेगळेपणामुळे मराठी विज्ञानकादंबरीतील पात्रचित्रण, वातावरण/ पार्श्वभूमी व भाषेमध्ये वेगळेपण निर्माण झाले आहे.
१२. विज्ञानाधारीत आशयसूत्राची अपरिहार्यता, कल्पितसृष्टीला असलेला विज्ञानाचा आधार, माणूसकेंद्रीत कथानके, ही मराठी विज्ञानकादंबरीची बलस्थाने ठरली आहेत.
१३. मराठी विज्ञानकादंबरीचा आशय कल्पित असूनही ती वास्तवाकडे पाहण्याची वेगळी दृष्टी देते, कारण त्यातील कल्पिताचा पाया प्रचलित विज्ञानावर आधारलेला असतो.
१४. विज्ञानकादंबरीत अपरिहार्यपणे येणारे काल्पनिक जग हे काहीवेळा तिची एक मर्यादा ठरते. तसे ते ठरू नये म्हणून लेखकाला कौशल्याने कथानकाची मांडणी करावी लागते. जयंत नारळीकर, लक्ष्मण लोंढे यांनी आपल्या मराठी विज्ञानकादंबऱ्यांच्या माध्यमातून असा यशस्वी प्रयत्न केला आहे.
१५. वैज्ञानिक सूत्रांची होणारी पुनरावृत्ती ही मर्यादा पाश्चात्य विज्ञानकादंबरीप्रमाणे मराठी विज्ञानकादंबरीतही आढळते पण एकाच वैज्ञानिक सूत्रावर आधारित वेगवेगळ्या दृष्टिकोणातून लिहिलेल्या कादंबऱ्या या मर्यादेवर मात करतात.
१६. मराठी विज्ञानकादंबरी निश्चित आकार घेत आहे, तिच्या काही मर्यादा वा दोष असले तरी मराठी विज्ञानसाहित्यात व मुख्य साहित्यप्रवाहात एक कादंबरीप्रकार म्हणून तिने आपले स्थान निर्माण केलेले आहे.

प्रकरण सहावे - संदर्भग्रंथ -

१. कुलकर्णी, व. दि.; 'विज्ञानसाहित्य : संकल्पना आणि समज', विज्ञानसाहित्य आणि संकल्पना, संपा. कुलकर्णी व. दि., घाटे निरंजन, नीहारा प्रकाशन, प्र. आ. ऑक्टोबर ९०, पृ. क्र. ८५.
२. फोंडके, बाळ; 'विज्ञानकथा: माझी संकल्पना, माझी अवलोकने', उ. नि. पृ. क्र. १०१.
३. पेडणेकर, आ. ना; 'विज्ञानसाहित्याचे स्वरूप', उ. नि. पृ. क्र. ११.
४. जाधव, रा. ग.; 'गेल्या अर्धशतकातील मराठी कादंबरीचे द्रष्टेपण', गेल्या अर्धशतकातील मराठी कादंबरी, संपा. खोले विलास, लोकवाङ्मयगृह, मुंबई, प्रथमावृत्ती - ऑगस्ट २००२, पृ. क्र. २०४.
५. कुलकर्णी, व. दि.; 'विज्ञानसाहित्य : संकल्पना आणि समज'. उ. नि. पृ. क्र. ८८.
६. जावडेकर, सुबोध; 'मराठी विज्ञानकथा', मराठी विज्ञानसाहित्य, संपा. पगारे म. सु., प्रशांत पब्लिकेशन्स, पुणे, प्रथमावृत्ती - ३० ऑगस्ट २००४, पृ. क्र. ८८.
७. जाधव, रा. ग.; 'गेल्या अर्धशतकातील मराठी कादंबरीचे द्रष्टेपण', उ. नि. पृ. क्र. ११५.
८. कुलकर्णी, व. दि.; 'विज्ञानसाहित्य : संकल्पना आणि समज', विज्ञानसाहित्य आणि संकल्पना, उ. नि. पृ. क्र. ८९.
९. घाटे, निरंजन; विज्ञानसाहित्यविश्व, अभिनुजा प्रकाशन, पुणे, प्रथमावृत्ती १ डिसेंबर २००१, पृ. क्र. १८.
१०. कुलकर्णी, व. दि.; 'विज्ञानसाहित्य : संकल्पना आणि समज', विज्ञानसाहित्य आणि संकल्पना, संपा. कुलकर्णी व. दि., घाटे निरंजन, उ. नि. पृ. क्र. ८८.
११. नारळीकर, जयंत; 'विज्ञानसाहित्यनिर्मितीतील समस्या', विज्ञानसाहित्य आणि संकल्पना, संपा. कुलकर्णी व. दि., घाटे निरंजन (पृ. क्र. ३४)
१२. कुलकर्णी, वा. ल.; वाङ्मयीन दृष्टि आणि दृष्टिकोण, पॉप्युलर बुक डेपा, मुंबई-७, प्रथम मुद्रण - सप्टेंबर १९५९, पृ. क्र. १६९.
१३. कुलकर्णी व. दि., 'विज्ञानसाहित्य : संकल्पना आणि समज', विज्ञानसाहित्य आणि संकल्पना, उ. नि. पृ. क्र. ८८.
१४. जाधव रा. ग., 'गेल्या अर्धशतकातील मराठी कादंबरीचे द्रष्टेपण', गेल्या अर्धशतकातील मराठी कादंबरी, संपा. खोले विलास, लोकवाङ्मयगृह, मुंबई, प्रथमावृत्ती - ऑगस्ट २००२, पृ. क्र. २०४, २०५.
१५. फोंडके बाळ, 'विज्ञानकथा: माझी संकल्पना, माझी अवलोकने', उ. नि. पृ. क्र. १११.

प्रकरण : सात

समारोप व निष्कर्ष

समारोप व निष्कर्ष

प्रस्तुत अभ्यासात वैज्ञानिक प्रगतीचे मानवी जीवनावर होऊ शकणारे परिणाम कादंबरीसारख्या संवेदनशील साहित्यप्रकारातून व्यक्त होताना, कादंबरीच्या स्वरूपात कोणते वेगळेपण निर्माण झाले आहे याचा अभ्यास केला आहे. ना. के. बेहेरे, वि. वा. शिरवाडकर, नारायण धारप, शुभदा गोगटे, गजानन क्षीरसागर, चंद्रकांत मराठे, अरूण गडकरी, अरूण साधू, अरूण हेबळेकर, गो. बा. सरदेसाई, राजेंद्र प्रभुणे इत्यादी अनेक लेखकांच्या विज्ञानकादंबऱ्या प्रकाशित झाल्या आहेत. मात्र मराठी विज्ञानकादंबरीच्या प्रवाहात महत्त्वपूर्ण योगदान असणाऱ्या डॉ. जयंत नारळीकर, निरंजन घाटे व लक्ष्मण लोंढे या तीन लेखकांच्या विशेष संदर्भात येथे विज्ञानकादंबरीच्या वाङ्मयीन गुणवैशिष्ट्यांचा अभ्यास केलेला आहे, वाङ्मयदृष्ट्या तिची बलस्थाने कोणती, मर्यादा कोणत्या याचा शोध घेण्याचा प्रयत्न केलेला आहे.

अभ्यासाची उद्दिष्टे -

डॉ. नारळीकर, निरंजन घाटे व लक्ष्मण लोंढे या तीन लेखकांच्या विशेष संदर्भात मराठी विज्ञानकादंबरीच्या वाङ्मयीन वैशिष्ट्यांचे आकलन व्हावे, विज्ञानकादंबरीचे वेगळेपण स्पष्ट व्हावे यासाठी पुढील उद्दिष्ट्ये निश्चित केली.

१. विज्ञानकादंबरीची संकल्पना आणि स्वरूप यांचा मराठीच्या संदर्भात शोध घेणे.
२. कादंबरी या वाङ्मयप्रकाराच्या रूढ वैशिष्ट्यांमध्ये विज्ञानकादंबरीने घडवून आणलेले बदल तपासणे.
३. डॉ. नारळीकर, निरंजन घाटे व लक्ष्मण लोंढे या तीन लेखकांच्या विज्ञानकादंबरीलेखनातील विशेष योगदानाची चर्चा करणे.
४. विज्ञानकादंबरीतील विज्ञानाधारीत वस्तुनिष्ठा व साहित्यातील आत्मनिष्ठता यांच्या संयोगातून निर्माण झालेल्या नव्या संकेतांचा शोध घेणे.
५. नारळीकर, घाटे व लोंढे या तीन लेखकांच्या विशेष संदर्भात मराठी विज्ञानकादंबरीची बलस्थाने व मर्यादा कोणत्या यांचा शोध घेणे.
६. मराठी विज्ञानकादंबरीच्या वाङ्मयीन विशेषांचा शोध घेऊन तिचे मराठी साहित्यातील स्थान निश्चित करणे.

या अभ्यासाला उपरोक्त उद्दिष्ट्यांच्या अनुषंगाने एक निश्चित दिशा प्राप्त व्हावी यासाठी प्रबंधातील प्रकरणांची मांडणी पुढीलप्रकारे केली आहे.

प्रकरण एक	:	विज्ञानकादंबरीची संकल्पना आणि स्वरूप.
प्रकरण दोन	:	मराठी विज्ञानकादंबरीची वाटचाल.
प्रकरण तीन	:	डॉ. जयंत नारळीकर यांची विज्ञानकादंबरी.
प्रकरण चार	:	निरंजन घाटे यांची विज्ञानकादंबरी.
प्रकरण पाच	:	लक्ष्मण लोंढे यांची विज्ञानकादंबरी.
प्रकरण सहा	:	मराठी विज्ञानकादंबरीची वाङ्मयीन वैशिष्ट्ये.
प्रकरण सात	:	समारोप व निष्कर्ष.

पहिल्या सहा प्रमुखा प्रकरणातून मराठी विज्ञानकादंबरीचा वाङ्मयीन अभ्यास डॉ. जयंत नारळीकर, निरंजन घाटे आणि लक्ष्मण लोंढे या तीन लेखकांच्या विशेष संदर्भात केलेला असून निष्कर्षात्मक सारांश समारोप व निष्कर्ष या सातव्या प्रकरणात मांडला आहे.

मराठी विज्ञानकादंबरीची संकल्पना आणि स्वरूप या पहिल्या प्रकरणात विज्ञानकादंबरीची संकल्पना व तिचे स्वरूप निश्चित करण्यासाठी प्रथम 'कादंबरी' या वाङ्मयप्रकाराचे स्वरूप व मराठी साहित्यविश्वातील विज्ञानसाहित्य प्रवाहाचे स्वरूप यांचा विचार करणे आवश्यक वाटले. कारण विज्ञानकादंबरी ही जशी 'कादंबरी' आहे तशीच ती विज्ञानसाहित्याचाही एक भाग आहे. म्हणून सुरवातीला 'कादंबरी' या वाङ्मयप्रकाराच्या स्वरूपासंबंधी अभ्यासकाची भूमिका स्पष्ट करण्यासाठी येथे 'कादंबरी'च्या व्याख्या करण्याचे यापूर्वी झालेले प्रयत्न, 'कादंबरी'चे घटक, 'कादंबरीचे' रूढ प्रकार यांच्या अनुषंगाने 'कादंबरी'च्या काही महत्त्वाच्या व्यवच्छेदक लक्षणांची चर्चा केली आहे. त्यानंतर विज्ञानसाहित्याच्या बाबतीतही विज्ञानसाहित्याच्या व्याख्या व त्यात समाविष्ट होणारे साहित्यप्रकार यांच्या आधारे विज्ञानसाहित्याच्या गुणधर्मांचा निश्चित शोध घेण्याचा प्रयत्न केला आहे. त्यावरून विज्ञानाच्या प्रचलित ज्ञानाच्या आधारे, वैज्ञानिक प्रगतीतून निर्माण होणाऱ्या भविष्यातील स्थितीचे मानवी जीवनावर होणारे कल्पित परिणाम चित्रित करणारे साहित्य हे विज्ञानसाहित्य असते. अशा स्वरूपाच्या विज्ञानसाहित्याचा विज्ञानकादंबरी हा एक भाग आहे हे निश्चित केलेले आहे.

कादंबरी व विज्ञानसाहित्य यांची संकल्पना व त्यांचे गुणधर्म निश्चित झाल्यानंतर या दोहोंची गुणवैशिष्ट्ये असणाऱ्या विज्ञानकादंबरी या वाङ्मयप्रकाराच्या स्वरूपासंबंधी पुढीलप्रमाणे भूमिका मांडण्यात आली आहे.

'विज्ञानकादंबरी' हा सामासिक शब्द 'विज्ञान' आणि 'कादंबरी' या दोन शब्दांपासून बनलेला असला तरी कादंबरीत थोडी वैज्ञानिक माहिती मिसळून किंवा वैज्ञानिक

माहिती सांगण्यासाठी कादंबरीलेखन करून विज्ञानकादंबरीची निर्मिती होत नाही. विज्ञानकादंबरी ही वर्तमानकाळातील विज्ञानाच्या आधारे भविष्यात मानवी जीवन आणि माणसांचे परस्परसंबंध, त्यांच्या समस्यांचे स्वरूप कसे असेल याचे काल्पनिक चित्र रेखाटणारी साहित्यकृती असते. तिच्या संपूर्ण कथानकात भरून राहिलेले वैज्ञानिक सूत्र हा विज्ञानकादंबरीचा अविभाज्य भाग असला तरी विज्ञानविषयक माहिती देणे किंवा प्रबोधन करणे हा तिचा मूळ उद्देश नाही. कथानक, पात्रचित्रण, निवेदनात्मक भाषाशैली आणि कादंबरीतील वातावरण हे अन्य कोणत्याही कादंबरीप्रमाणेच विज्ञानकादंबरीचेही मूळ घटक असतात. मात्र आशयद्रव्यातील विज्ञानामुळे त्यांना वेगळेपण प्राप्त होते. झपाट्याने होणाऱ्या वैज्ञानिक प्रगतीमुळे माणसाच्या आयुष्यात वेगाने बदल घडायला सुरूवात झाली. त्यांतून विविध कौटुंबिक-सामाजिक प्रश्न निर्माण झाले, काही होऊ घातले आहेत. माणसाचा भविष्यकाळ कसा असेल, विज्ञान-तंत्रज्ञानातील प्रगती कोणत्या मार्गाने जाईल या विषयीच्या माणसाच्या कुतूहलातून विज्ञानकादंबरीच्या निर्मितीला सुरूवात झाली. त्यामुळे विज्ञानकादंबरीतील भविष्यकाळ हा 'मानवाला ज्ञात नसलेला काळ' अशा अर्थाने भविष्यकाळ असतो. एखाद्या काल्पनिक प्राचीन, लुप्त संस्कृतीचा वैज्ञानिकदृष्ट्या प्रगत असा इतिहास विज्ञानकादंबरीच्या कथानकाचा विषय ठरू शकतो. रूढ अर्थाने तो भूतकाळ असला तरी 'अज्ञाताचे काल्पनिक वर्णन' या अर्थाने तो भविष्यकाळ ठरतो. विज्ञानकादंबरीतील कथानक हे नेहमीच कादंबरीच्या लेखनाच्या काळातील माणसांसाठी अज्ञात असलेल्या काळात घडत असते. तो काळ भूतकाळ असो वा भविष्यकाळ पण तो कल्पित मात्र निश्चितच असतो. पूर्वीच्या विज्ञानकादंबरीत वर्णन केलेल्या अनेक गोष्टी आज प्रत्यक्षात आलेल्या असल्या तरी विज्ञानकादंबरीचे हे द्रष्टेपण ती उत्कृष्ट विज्ञानकादंबरी ठरण्यासाठी आवश्यक नाही. कोणत्याही विज्ञानकादंबरीचा दर्जा तिच्याद्वारे प्रकट झालेल्या कल्पना भविष्यकाळात किती प्रमाणात खऱ्या ठरू शकतील यावर अवलंबून असत नाही. 'विज्ञान' हे तिचे अविभाज्य अंग असले तरी तिचे परीक्षण विज्ञानाच्या अंगाने न करता तिच्या साहित्यमूल्याच्या अंगानेच करणे आवश्यक आहे.

विज्ञानकादंबरीमध्ये विज्ञानाला महत्त्व नसून वैज्ञानिक प्रगतीच्या मानवी जीवनावर होणाऱ्या परिणामांचे चित्रण कसे केले जाते याला महत्त्व आहे. विज्ञानकादंबरीच्या वाचनाने निर्माण होणारा वैज्ञानिक दृष्टिकोण, जीवनाकडे पाहण्याची वेगळी दृष्टी प्राप्त होणे, विज्ञानाची आवड निर्माण होणे, विज्ञान-तंत्रज्ञान क्षेत्रात काम करणाऱ्या वैज्ञानिकांना नव्या संशोधनासाठी प्रेरणा मिळणे हे तिचे अनुषंगिक फायदे आहेत. यासाठी विज्ञानकादंबरी लिहिली जात नाही किंवा तिच्या वाचनाने वैज्ञानिक दृष्टिकोणाची निर्मिती कितपत होते? तिच्यातून जीवनाकडे पाहण्याची वेगळी दृष्टी निर्माण होते का? विज्ञानाची आवड निर्माण करण्यास ती कितपत पूरक आहे? तिच्या वाचनाने संशोधकांना संशोधनासाठी प्रेरणा मिळेल का? यासारख्या निकषांच्या आधारे तिचे परीक्षण

केले जात नाही.

वर्तमान आयुष्यात आजपर्यंत अनुभवास न आलेल्या वैज्ञानिक प्रगतीमुळे घडू शकणाऱ्या मानवी जीवन आणि पर्यावरण यांतील नैसर्गिक, सामाजिक, राजकीय, नैतिक स्वरूपाच्या वैविध्यपूर्ण बदलांचे काल्पनिक चित्रण विज्ञानकादंबरी करते. विज्ञान आणि माणूस यांच्या नात्याला विज्ञानकादंबरीत असणारे मध्यवर्ती स्थान हे विज्ञानकादंबरीचे एक बलस्थान आहे. विज्ञानकादंबरीतील विज्ञानाधारीत काल्पनिक जगातील जीवनाच्या कल्पना, अपेक्षा यांचे आमूलाग्र बदललेले स्वरूप माणसाला वर्तमानकाळातील जीवनाकडे पाहण्याची एक वेगळी दृष्टी देते. विज्ञानकादंबरीतील घटना या अद्भुतरम्य कादंबरीप्रमाणे जादूने किंवा अनाकलनीय तर्कविसंगत चमत्कारांमुळे घडत नसून विज्ञानाच्या आधारे घडणाऱ्या, काल्पनिक असल्यातरी तर्कसुसंगत असतात. त्यामुळे विज्ञानकादंबरीने प्रक्षेपित केलेल्या कल्पित भविष्यकाळाकडे दुर्लक्ष करणे शक्य नसते. म्हणूनच विज्ञानकादंबरीच्या वाचनाने वाचक विचारप्रवृत्त होतो.

विज्ञानकादंबरीचा लेखक हा वैज्ञानिक, विज्ञानाचा अभ्यासक किंवा विज्ञानशाखेचा पदवीधर असणे आवश्यक नसते. मात्र त्याच्या चिंतनाला प्रचलित विज्ञान आणि सामाजिक परिस्थिती यांच्यातील परस्परसंबंधांच्या अभ्यासाची जोड असावी लागते. आजवर लिहिल्या गेलेल्या विज्ञानकादंबऱ्यांमध्ये अनेक कथाबीजांची पुनरावृत्ती झाली आहे; पण म्हणून एका कथाबीजावर आधारित सर्व विज्ञानकादंबऱ्या सारख्या नाहीत. कारण मध्यवर्ती कल्पना किंवा कथाबीज समान असले तरी प्रत्येक लेखकाने मांडलेले कथानक स्वतंत्र असते. लेखकाचे अनुभवविश्व, त्याला असलेली सामाजिक समस्यांची जाण आणि त्याची कल्पनाशक्ती यांच्या आधारे वेगवेगळ्या लेखकांनी एकाच कथाबीजावर किंवा वैज्ञानिक संकल्पनेच्या आधारावर लिहिलेल्या विज्ञानकादंबऱ्या अभिव्यक्तीच्या रूपाने पूर्णतः वेगळ्या असू शकतात, त्यांचे वाङ्मयीन मूल्य भिन्न असू शकते.

मराठी विज्ञानकादंबरी ही कादंबरीचा एक प्रकार आहे आणि विज्ञानसाहित्याचाही एक भाग आहे. ती कादंबरी ठरण्यासाठी जसे तिचे साहित्यमूल्य महत्त्वाचे तसेच ती विज्ञानकादंबरी ठरण्यासाठी तिला विज्ञानाचे अधिष्ठान हवे. अशा प्रकारे विज्ञानकादंबरीची संकल्पना व स्वरूप पहिल्या प्रकरणात निश्चित केले आहे.

मराठी विज्ञानकादंबरीचा अभ्यास नारळीकर, लोंढे व घाटे या तीन लेखकांच्या विशेष संदर्भात करावयाचा असला तरी मराठी विज्ञानकादंबरीच्या प्रवाहातील अन्य लेखकांचे योगदान विचारात घेणे आवश्यक आहे. यासाठी विशेष संदर्भासाठी निवडलेले लेखक वगळता

अन्य विज्ञानकादंबरी लेखकांच्या निवडक कादंबऱ्यांचा अभ्यास ‘मराठी विज्ञानकादंबरीची वाटचाल’ या दुसऱ्या प्रकरणात केला आहे.

मराठीतील विज्ञानसाहित्याची सुरुवात विसाव्या शतकात झाली. सुरुवातीचे त्याचे स्वरूप अनुवादित व आधारित असे होते. विज्ञानकथा आणि विज्ञानकादंबरी या दोहोंचाही उल्लेख ‘विज्ञानकथा’ किंवा ‘विज्ञानकाल्पनिका’ असा केला जाई. १९३४ साली प्रसिद्ध झालेल्या ना. के. बेहेरे यांच्या ‘ध्येयाकडे’ या एच्. जी. वेल्सच्या Time Machine या कादंबरीच्या आशयसूत्रावर आधारित कादंबरीने मराठी विज्ञानकादंबरीची सुरुवात झाली. त्यानंतरच्या कालखंडात १९५५ पासून वि. वा. शिरवाडकर, गजानन क्षीरसागर, नारायण धारप यांनी विज्ञानकादंबरी लेखन केले. पण क्वचित अपवाद वगळता या कालखंडातील विज्ञानकादंबरी भय, रहस्य, अद्भुतता यांच्याकडे जास्त झुकलेली होती. १९८३ साली डॉ. नारळीकरांची ‘प्रेषित’ ही कादंबरी प्रकाशित होईपर्यंत शुभदा गोगटे यांची ‘यंत्रायणी’ (१९८१) अरूण साधूंची ‘स्फोट’ (१९७८) प्रकाशित झाली होती. पण वाचक, समीक्षक आणि लेखकांचे लक्ष विज्ञानकथा-कादंबरीकडे वळण्यास कारणीभूत ठरले ते नारळीकरांचे विज्ञानकथा-कादंबरी लेखन. त्यांच्या विज्ञानकादंबरी लेखनापासून विज्ञानकादंबरीकडे पाहण्याचा एक नवा दृष्टिकोण वाचक, समीक्षक आणि लेखकांमध्ये निर्माण झाला. मोठ्या प्रमाणावर विज्ञानसाहित्याची निर्मिती होऊ लागली यामध्ये दर्जेदार विज्ञानकादंबऱ्यांचा समावेश आहे. म्हणून मराठी विज्ञानकादंबरीच्या वाटचालीचा शोध घेताना ‘नारळीकरपूर्व कालखंडातील मराठी विज्ञानकादंबरी’ व ‘नारळीकरांच्या कालखंडातील मराठी विज्ञानकादंबरी’ असे दोन भाग अभ्यासाच्या सोयीसाठी केले आहेत. पहिल्या भागात नारळीकरपूर्व कालखंडातील विज्ञानकादंबरीच्या अभ्यासासाठी ‘ध्येयाकडे’ (१९३४), ‘कल्पनेच्या तीरावर’ (१९५६), ‘नेनचिम’ (१९६३), ‘स्फोट’ (१९७८) व ‘यंत्रायणी’ (१९८१) या पाच कादंबऱ्यांची निवड केली आहे. या कादंबऱ्यांमधून आढळणाऱ्या गुणवैशिष्ट्यांच्या आधारे नारळीकरपूर्व कालखंडातील विज्ञानकादंबरीच्या वाङ्मयीन वैशिष्ट्यांचे विवेचन केले आहे, ते असे. या दीर्घ कालखंडातील भारतातील वैज्ञानिक प्रगतीचा वेग पाश्चात्य देशांशी तुलना करता फारच कमी होता. स्वातंत्र्यपूर्व आणि स्वातंत्र्योत्तर कालखंडामध्ये राजकीय, सामाजिक स्थित्यंतरे मात्र मोठ्या प्रमाणावर होत होती. शिवाय निवडलेल्या पाच कादंबऱ्या वेगवेगळ्या पाच लेखकांच्या असल्यामुळे प्रत्येक लेखकाच्या जीवनाकडे, साहित्याकडे पाहण्याच्या दृष्टिकोणानुसार त्यांच्या कादंबऱ्यांमध्ये साम्यस्थळांपेक्षा विविधताच जास्त आहे. पण असे असले तरी मराठी विज्ञानकादंबरीने याच कालखंडात आकार घ्यायला सुरुवात केली. या कालखंडातील विज्ञानकादंबरीवर लेखकाच्या भूमिकेचा जास्त प्रभाव आहे. सुरुवातीच्या ‘ध्येयाकडे’ व ‘कल्पनेच्या तीरावर’ या कादंबऱ्यांचे स्वरूप आदर्श समाजव्यवस्थेचे चित्रण करणाऱ्या युटोपियन कादंबरीसारखे आहे. या कालखंडातील

कादंबऱ्यांच्या आशयसूत्रांची फारशी पुनरावृत्ती झालेली नाही, आशयसूत्रांमध्ये वैविध्य आहे. कालयंत्राने कालप्रवास, अज्ञात भूप्रदेशातील अज्ञात संस्कृती, चंद्रावरील जीवसृष्टी, वाढत्या लोकसंख्येची समस्या, यंत्रमानवाचा मानवी जीवनातील प्रवेश यासारख्या वैविध्यपूर्ण आशयसूत्रांवर आधारलेल्या या कादंबऱ्या वाचकांना वैज्ञानिक प्रगती आणि दैनंदिन जीवनाकडे पाहण्याची वेगळी दृष्टी देणाऱ्या आहेत. वैज्ञानिक प्रगतीतून निर्माण होणाऱ्या सामाजिक समस्यांकडे लक्ष वेधण्याचा या कादंबऱ्यांचा प्रयत्न आहे. विज्ञानकादंबरीतील पात्रचित्रण व वातावरणनिर्मितीमध्ये असणारे वेगळेपण या कालखंडातील कादंबरीत आढळते. या कालखंडात कादंबरीतील विज्ञानाचे स्वरूप सुरुवातीस अस्पष्ट असले तरी 'नेनचिम' कादंबरीपासून आशयसूत्रातील विज्ञानाचे स्वरूप अधिक प्रभावी झाले. या कादंबऱ्यांवर पाश्चात्य विज्ञानकादंबरीचा प्रभाव आहे पण वैज्ञानिक प्रगतीच्या ओघात उद्भवलेल्या सामाजिक-सांस्कृतिक समस्या या मात्र भारतीय समाज आणि संस्कृतीशी संबंधित आहेत. 'यंत्रायणी' या कादंबरीचा अपवाद वगळता अन्य कादंबऱ्यांना साचेबंद, सुखात्म काल्पनिकेचे स्वरूप आले आहे. त्यासाठी या कादंबऱ्यांमध्ये योजलेल्या शेवटासाठी अनेक योगायोग घडवून आणले आहेत, पण असे करीत असताना विज्ञानकादंबरीतील वातावरणाचे वेगळेपण राखले आहे.

या कालखंडातील विज्ञानकादंबरीने मराठी विज्ञानकादंबरी प्रवाहाची सुरुवात केली. मराठी विज्ञानकादंबरी एक साहित्यप्रकार म्हणून याच कालखंडात आकार घेऊ लागली. डॉ. नारळीकरांच्या विज्ञानकादंबरीलेखनाने वाचक, समीक्षक व लेखकांचे या वाङ्मयप्रकाराकडे लक्ष वळले असले तरी त्यापूर्वीच दर्जेदार मराठी विज्ञानकादंबरीची सुरुवात झाली होती. याची थोडक्यात चर्चा दुसऱ्या प्रकरणाच्या पहिल्या भागात केली आहे. याच प्रकरणाच्या दुसऱ्या भागात नारळीकरांच्या कालखंडात नारळीकर, घाटे व लोंढे वगळून अन्य साहित्यिकांनी लिहिलेल्या मराठी विज्ञानकादंबरीच्या गुणवैशिष्ट्यांचा शोध घेतला आहे.

या भागात नारळीकरांच्या विज्ञानकादंबरीलेखनापासून सुरू झालेल्या कालखंडातील ज्या कादंबऱ्यांचा उल्लेख वाचक, लेखक व प्रकाशकांकडून 'विज्ञानकादंबरी' असा होतो, अशा निवडक कादंबऱ्यांची निवड केली होती. यामध्ये 'मानसकन्या' (१९८४), 'विप्लवा' (१९८५), 'त्रिपुरारी' (१९८६), 'आकांत' (१९८८), 'कालप्रवास' (१९९०), 'आदित्य' (१९९०), 'केलाटाची हाक' (१९९४), 'जोनास आर्क' (१९९९), 'मुक्तिशोध-यात्रा' (२००२), 'ब्रेनवेव्हज' (२००५), 'तमाच्या तळाशी' (२००६) या अकरा कादंबऱ्यांचा समावेश होतो. मात्र प्रकरण क्र. एक मध्ये निश्चित केलेले मराठी विज्ञानकादंबरीचे स्वरूप पाहता या अकरापैकी १. 'विप्लवा' - अरूण साधू, २. 'त्रिपुरारी' - गो. बा. सरदेसाई, ३. 'कालप्रवास' - अरूण गडकरी, ४. 'केलाटाची

हाक' - डॉ. चंद्रकांत मराठे, ५. 'जोनास आर्क' - अरूण हेबळेकर, ६. 'मुक्तिशोध-यात्रा' - राजेंद्र प्रभुणे, ७. 'ब्रेनवेव्हज' - माधुरी शानभाग या सात विज्ञानकादंबऱ्या असून उर्वरीत चार कादंबऱ्या विज्ञानावर आधारलेल्या असल्यातरी निश्चित केलेल्या निकषानुसार विज्ञानकादंबऱ्या ठरत नाहीत. ज्या विज्ञानकादंबऱ्या म्हणून विचारात घेतल्या आहेत त्या विज्ञानकादंबऱ्या का ठरतात व उर्वरीत चार कादंबऱ्या विज्ञानाचे वातावरण असूनही विज्ञानकादंबरी का ठरत नाहीत याचे विवेचन त्यांच्या आशयसूत्र / कथानकाच्या आधारे केले आहे.

या सात निवडक कादंबऱ्यांच्या अभ्यासातून स्पष्ट होणारी या कालखंडातील विज्ञानकादंबरीची वैशिष्ट्ये प्रकरणाच्या दुसऱ्या भागात मांडलेली आहेत. नारळीकरांच्या कालखंडातील कादंबरी आशयसूत्रांचे वैविध्य असणारी आहे. प्रामुख्याने याच काळापासून वाचक, समीक्षक, लेखकांचे लक्ष विज्ञानकादंबरीकडे वेधले गेले. विज्ञानाच्या आधारावर भविष्यकालीन शक्यतांमधून जीवनदर्शन घडवणारी कादंबरी असे स्वरूप तिला प्राप्त झाले. तिच्यातील अद्भुतरम्यता कमी झाली आणि ती वास्तवाचे भविष्यातील तर्कसुसंगत प्रक्षेपण करू लागली. मानवाच्या खऱ्याखऱ्या गरजा, माणसाने आपल्या सोयीसाठी निर्माण केलेल्या व्यवस्थांचे बदलत जाणारे स्वरूप, नात्यांचे बदलणारे संदर्भ, सुख-दुःखाची सापेक्षता, या सर्व मानवी जीवनातील वास्तवाशी संबंधित गोष्टींचे मनाला भिडणारे चित्रण या कादंबरीतून प्रकट होऊ लागले. या कालखंडातील विज्ञानकादंबरी तिचे वैशिष्ट्य असणारे पात्रचित्रण व वातावरणनिर्मितीतील वेगळेपण राखूनही वाङ्मयदृष्ट्या सरस साहित्यकृती ठरली.

विज्ञानकादंबरीच्या निर्मितीपासून तिच्या वाटचालीचा अभ्यास थोडक्यात मांडण्यासाठी ढोबळमानाने नारळीकरांच्या कादंबरी लेखनापूर्वीचा व नारळीकरांच्या कादंबरीलेखनाचा कालखंड असे दोन भाग केलेले असले तरी प्रकरणाच्या शेवटी एकंदर विज्ञानकादंबरीच्या वाटचालीचे स्वरूप कसे होते, निर्मितीपासून 'विज्ञानकादंबरी' म्हणून स्वतंत्र ओळख निर्माण होईपर्यंत तिच्या स्वरूपात कसे बदल होत गेले, कोणती गुणवैशिष्ट्ये निर्माण झाली यावर एकत्रितपणे चर्चा केली आहे.

विसाव्या शतकाच्या उत्तरार्धात अनुवादित व आधारित अशा रूपात मराठी विज्ञानकादंबरीच्या पूर्वरूपाची सुरुवात झाली. सुरुवातीच्या काळातील मराठी विज्ञानकादंबरी पाश्चात्य कादंबरीतील मध्यवर्ती आशयसूत्रांवर आधारित असली तरी कादंबरीतील सामाजिक, सांस्कृतिक पर्यावरण पूर्णतः भारतीय होते. या काळातील तिचे स्वरूप कल्पित आदर्श समाजव्यवस्था चित्रित करणाऱ्या युटोपियन कादंबरीसारखे होते. डॉ. नारळीकरांच्या कादंबरीलेखनापूर्वीच्या कालखंडात नारायण धारप, गजानन क्षीरसागर या लेखकांनी विपुल प्रमाणात विज्ञानकादंबरीलेखन

केले पण त्यांच्या कादंबरीत प्रामुख्याने आढळणऱ्या भय आणि अद्भुततेच्या पार्श्वभूमीमुळे तिची गणना भयकथा, रहस्यकथा, अद्भुतकथा यांमध्ये केली गेली. मराठी साहित्यप्रवाहात आपल्या कादंबरीची 'विज्ञानकादंबरी' म्हणून ओळख निर्माण करण्यात ते अयशस्वी ठरले. डॉ. नारळीकरांच्या विज्ञानकादंबरी लेखनाच्या कालखंडापासून वाचक, समीक्षक व लेखकांचेही लक्ष या साहित्यप्रकाराकडे वेधले गेले व आधी तुरळक प्रमाणात लिहिली-वाचली जाणारी मराठी विज्ञानकादंबरी सर्वसामान्य वाचकांपर्यंत पोहोचली. अनेक लेखक हा नवा साहित्यप्रकार जाणीवपूर्वक हाताळू लागले. विज्ञानकादंबरीचे एक वैशिष्ट्य असणारे पात्रचित्रण व वातावरणनिर्मितीतील वेगळेपण मराठी विज्ञानकादंबरीतही आढळते. तिच्या आशयसूत्रांमध्ये वैविध्य आहे. क्वचित मूळ कल्पना जरी एकच असली तरी लेखकाची जीवनदृष्टी व अभिव्यक्तीमधील वेगळेपणामुळे विज्ञानकादंबरीच्या वाटचालीत तोच-तोपणा जाणवत नाही. विज्ञानाच्या आधारे अज्ञात काळातील कल्पित चित्रण करणाऱ्या विज्ञानकादंबरीबरोबर वर्तमानकालीन समस्या अधोरेखित करणाऱ्या विज्ञानावर आधारलेल्या कादंबऱ्यांनाही वाचक, लेखक आणि प्रकाशक सरसकट विज्ञानकादंबरी म्हणत असले तरी समीक्षक व विज्ञानसाहित्याच्या अभ्यासकांनी विज्ञानकादंबरीच्या वेगळ्या स्वरूपाचे उल्लेख जाणीवपूर्वक केलेले आहेत. अन्य कादंबऱ्या व विज्ञानकादंबरी यांच्यातील वेगळेपण विज्ञानकादंबरीच्या आशयद्रव्याला असणाऱ्या वैज्ञानिक प्रगतीच्या अधिष्ठानामुळे आणि अज्ञात कल्पित काळाच्या चित्रणामुळे निर्माण झाले आहे. नारळीकरपूर्व कालखंडातील बहुतांश विज्ञानकादंबऱ्यांचा उल्लेख बालसाहित्य, भयकथा, रहस्यकथा, अद्भुतकथा म्हणून केला गेला असला तरी नारळीकरांच्या कालखंडात विज्ञानकादंबरीला विज्ञानसाहित्याचा एक भाग म्हणून मान्यता मिळाली, तिचा विज्ञानकादंबरी म्हणून उल्लेख होऊ लागला. दीर्घ वाटचालीनंतर मराठी विज्ञानकादंबरीला विचारप्रवृत्त करणारा, ललित साहित्याच्या निकषांना उतरणारा एक वेगळा कादंबरीप्रकार असे स्वरूप प्राप्त झाले आहे. हे स्वरूप प्राप्त होताना तिच्या वाटचालीचे स्वरूप कसे होते याचा थोडक्यात ऊहापोह दुसऱ्या प्रकरणात करण्यात आला आहे.

अभ्यासाविषयाच्या नियोजित दिशेनुसार विशेष संदर्भासाठी निवडलेल्या तीन लेखकांपैकी प्रथम 'डॉ. जयंत नारळीकर यांची विज्ञानकादंबरी' या तिसऱ्या प्रकरणात डॉ. नारळीकरांच्या विज्ञानकादंबरीचे स्वरूप, त्यांची विज्ञानकादंबरीलेखनामागील भूमिका, त्यांच्या भूमिकेचा मराठी विज्ञानकादंबरीच्या लेखन व समीक्षेवर झालेला परिणाम या गोष्टींचा शोध घेतला आहे.

डॉ. जयंत नारळीकरांनी 'प्रेषित', 'वामन परत न आला', 'अंतराळातील स्फोट', 'व्हायरस', व 'अभयारण्य' अशा पाच विज्ञानकादंबऱ्या लिहिल्या आहेत. याशिवाय त्यांच्या

विज्ञानकथा, विज्ञानविषयक माहितीपर लेखन यांचे प्रमाणही मोठे आहे. ते आंतरराष्ट्रीय कीर्तीचे शास्त्रज्ञ आहेत. डॉ. हॉएल यांच्या सहकार्याने त्यांनी मांडलेला ‘हॉएल-नारळीकर’ सिद्धांत वैज्ञानिक विश्वात मान्यता पावलेला आहे. आजही त्यांचे खगोलशास्त्रीय संशोधन, विज्ञानसाहित्य-लेखन व विज्ञानविषयक माहितीपर लेखन चालू आहे. १९८३ साली त्यांची पहिली विज्ञानकादंबरी ‘प्रेषित’ प्रकाशित झाली पण तत्पूर्वी १९७९ साली त्यांचा पहिला विज्ञानकथासंग्रह ‘यक्षांची देणगी’ प्रकाशित झाला होता. सुरुवातीस जागतिक कीर्तीच्या संशोधकाचे विज्ञानाधारीत लेखन म्हणजे ते दर्जेदार व विज्ञानसाहित्यच असावे अशा साहित्यबाह्य कारणाने त्यांच्या विज्ञानसाहित्याकडे वाचक व समीक्षकांचे लक्ष वेधले गेले. पण नंतर त्यांच्या कादंबऱ्यांच्या कथानकातील वैज्ञानिक आधार, वैज्ञानिक प्रगतीच्या आधारे वास्तव वाटावे असे भविष्य प्रक्षेपित करण्याची क्षमता, त्यांच्या कादंबरीतून घडणारे ललितसाहित्याच्या गुणवैशिष्ट्यांचे दर्शन यामुळे वाचक व समीक्षकांनी त्यांच्या विज्ञानकादंबऱ्यांची खऱ्या अर्थाने दखल घेतली. विज्ञानसाहित्य किंवा विज्ञानकादंबरी लेखनामागील आपली भूमिका त्यांनी वेळोवेळी जाहीरपणे मांडलेली आहे. विज्ञानसाहित्य विषयावर आधारित चर्चासत्रात एक मराठी लेखक म्हणून उपस्थित राहून त्यांनी आपल्या विज्ञानसाहित्याविषयीची भूमिका मांडण्याबरोबरच एकंदर मराठी विज्ञान साहित्याविषयी चर्चेत सहभागी होऊन वाचकांना, लेखकांना व समीक्षकांना या नव्या साहित्यप्रकाराकडे वळण्यास प्रोत्साहित केले आहे. यामुळे त्यांच्याच नव्हे तर सर्व मराठी विज्ञानकादंबऱ्यांना मराठी साहित्यविश्वात उल्लेखनीय स्थान प्राप्त झाले. म्हणूनच मराठी विज्ञानकादंबरीचा वाङ्मयीन अभ्यास करताना डॉ. नारळीकर यांच्या विज्ञानकादंबरीचा विशेष अभ्यास करणे आवश्यक वाटले. त्यानुसार प्रस्तुत प्रकरणात लेखकाची भूमिका, त्यांच्या कादंबऱ्यांची आशयसूत्रे, व्यक्तिचित्रण, भाषाशैली व कादंबरीतील वातावरणात आढळणारे वेगळेपण यांची चर्चा केलेली आहे.

डॉ. नारळीकरांच्या विज्ञानकादंबऱ्यांची आशयसूत्रे वैविध्यपूर्ण आहेत. विज्ञान आणि वैज्ञानिक प्रगती हा या आशयसूत्रांचा अविभाज्य भाग आहे. त्यांच्या सर्व विज्ञानकादंबऱ्यांमधील विज्ञान कठोर विज्ञान स्वरूपाचे आहे, जे सद्यस्थितीत सिद्ध झालेल्या मूलभूत विज्ञानाशी जास्त प्रामाणिक असते. उदा. क्लोनिंग, संगणक, यंत्रमानव यासारख्या अस्तित्वात असलेल्या वैज्ञानिक अविष्कारांच्या पुढच्या संभाव्य पायऱ्यांविषयीच्या विज्ञानाचा कठोर विज्ञानामध्ये समावेश होतो. त्यांच्या कादंबरीची कथानके संपूर्ण पृथ्वीच्या, आपल्या सूर्यमालेच्या किंवा विश्वाच्या व्यापक अवकाशात घडतात. भूतकाळ आणि वर्तमानकाळाचा संदर्भ घेऊन भविष्यकाळात घडणारी ही कथानके अनादी-अनंत काळ आणि विश्व यांच्या पार्श्वभूमीवर नगण्य वाटणाऱ्या मानवी वैज्ञानिक प्रगतीचा सामान्य माणसाच्या जीवनावर होणारा परिणाम विज्ञानाच्या दुर्बिणीतून दाखवणारी असतात. ‘अंतराळातील स्फोट’ ही कादंबरी त्यांच्याच ‘स्फोट’ या कथेवर आधारित आहे तर

‘अभयारण्य’ ही कादंबरी त्यांच्या ‘पुनरागमन’ नावाच्या कथेवर आधारलेली आहे. ‘प्रेषित’, ‘व्हायरस’, ‘अंतराळातील स्फोट’ व ‘अभयारण्य’ या चार कादंबऱ्यांची कथानके खगोलशास्त्राशी संबंधित आहेत तर ‘वामन परत न आला’ या कादंबरीत वेगाने वैज्ञानिक प्रगतीच्या शिखराकडे जाताना माणसाने निसर्गाविरुद्ध अविचारी वर्तन केले तर मानवजात नष्ट व्हायला वेळ लागणार नाही हे वास्तव भूतकाळातील कल्पित संस्कृतीच्या आधारे चित्रित केलेले आहे. पाचही कादंबऱ्यांची कथानके त्यांचे अनुभवविश्व आणि जीवनानुभवाशी जवळचे नाते सांगणारी आहेत. त्यांच्या कादंबरीतील घटना सामान्य वाचकांसाठी विशाल, चमत्कृतिपूर्ण, काहीशा अनाकलनीय असल्यातरी त्यांचा संबंध वाचकांना माहित असलेल्या सामान्यांच्या दैनंदिन आयुष्याच्या पार्श्वभूमीशी जोडलेला असल्याने त्या मनोवेधक ठरतात. प्रचलित वैज्ञानिक प्रगतीच्या पायावर उभी राहिलेली तर्कसुसंगत कथानके वाचकाला कल्पित वास्तव स्विकारायला लावतात, विचारप्रवृत्त करतात. या सर्व कादंबऱ्या प्रामुख्याने वैज्ञानिक दृष्टिकोणाचा प्रसार आणि विज्ञानविषयक प्रबोधनाचा एक प्रयत्न म्हणून अभिव्यक्त करताना दिसतात.

नारळीकरांच्या विज्ञानकादंबरीत बहुतांशवेळा रूढ अर्थाने नायक, नायिका किंवा खलनायक / खलनायिका यांना विशेष महत्त्वाचे स्थान नसते. मानवाच्या वैज्ञानिक प्रगतीमुळे उद्भवलेली परिस्थिती हीच नायक किंवा खलनायकाची भूमिका बजावते. पात्रांच्या शारीरिक किंवा बाह्यवर्णनांपेक्षा कृती व विचारातून प्रकट होणारी पात्रे त्यांच्या कादंबरीमध्ये रेखाटलेली दिसतात. सर्व कादंबऱ्यांतील शास्त्रज्ञांच्या व्यक्तिरेखेवर नारळीकरांच्या अनुभवविश्वाची छाप असलेली दिसते. ‘आलोक’, ‘वामन’, ‘करटक’ व ‘दमनक’ यासारख्या मानवेतर पात्रांच्या दृष्टिकोणातून मानव, त्याची वैज्ञानिक प्रगती, विश्वातील त्याचे स्थान याकडे पाहण्याची एक वेगळी दृष्टी ते वाचकांमध्ये निर्माण करतात.

डॉ. नारळीकरांच्या मराठी विज्ञानकादंबरीतील भाषा काळ व वातावरण यांच्याशी सुसंगत असते. कृत्रिमपणे तयार केलेल्या विज्ञान-तंत्रज्ञानातील सामान्यांना अपरिचित असणाऱ्या मराठी शब्दांऐवजी संभाषणाच्या ओघात येणारे नित्य वापरातले इंग्रजी शब्द ते सहजपणे वापरतात. पाचही कादंबऱ्यांमध्ये त्यांनी सर्वसाक्षी तृतीयपुरुषी निवेदन शैलीचा वापर केला आहे. प्रबोधनात्मक दृष्टिकोणामुळे कथानकाच्या ओघात येणाऱ्या सर्व वैज्ञानिक संकल्पनांचे ते बहुतांश संदर्भांसह स्पष्टीकरण करतात ज्यामुळे काहीवेळा कथानकाच्या ओघवतेपणाला बाधा येते. तर काहीवेळा कथानक अधिक वास्तववादी वाटण्यास मदत होते. विज्ञानसंशोधनाला मध्यवर्ती स्थान असणारी ही कथानके साकारताना ‘वैज्ञानिक दृष्टिकोण निर्मिती ही वैज्ञानिकांची, लेखकांची जबाबदारी आहे’ या भावनेचे भान त्यांनी सातत्याने राखल्याचे दिसून येते. ते ज्या शैक्षणिक, सुसंस्कृत

वातावरणात वाढले, शिकले त्याचा आणि त्यांनी अनुभवलेल्या संशोधनाच्या जागतिक पार्श्वभूमीचा, खगोलशास्त्राच्या अभ्यासाचा आणि दैनंदिन घडामोडीकडे संवेदनशीलतेने पाहण्याच्या नैसर्गिक प्रवृत्तीचा प्रभाव त्यांच्या कादंबरीतील कथात्म विश्वावर आढळतो. कथानकाप्रमाणेच त्यांच्या निवेदनशैलीवरही या सर्व घटकांचा परिणाम झाला आहे. बहुतांशवेळा कादंबरीतील सर्व घटनांचा शेवटी आढावा घेऊन समस्येचे स्वरूप व तोडगा निश्चित करण्याची पद्धत वैज्ञानिक अहवाल लिहिणाऱ्या त्यांच्यातील वैज्ञानिकासारखी आढळून येते.

डॉ. नारळीकरांच्या दृष्टीने प्रबोधनात्मक दृष्टिकोण याचा अर्थ एखादा वैज्ञानिक सिद्धांत स्पष्ट करण्यासाठी कादंबरी लिहिणे असा नसून वैज्ञानिक प्रगतीच्या पार्श्वभूमीवरील कथानकाच्या आधारे सामान्य वाचकाला वैज्ञानिक दृष्टिकोणातून विचार करायला प्रवृत्त करणे असा आहे. त्यांच्या विज्ञानकादंबरीला असणारी प्रचलित विज्ञानाची पार्श्वभूमी, तिची वास्तवाचा आभास निर्माण करणारे भविष्य प्रक्षेपित करण्याची क्षमता यामुळे मराठी विज्ञानकादंबरीच्या प्रवाहात नारळीकरांच्या कादंबरीला उल्लेखनीय स्थान प्राप्त झाले आहे. जरी नारळीकरांनी विज्ञानविषयक प्रबोधनाचा एक प्रयत्न म्हणून विज्ञानकादंबरीलेखन केले असले तरी त्यांच्या कादंबरीतून घडणाऱ्या कादंबरी या वाङ्मयप्रकाराच्या गुणवैशिष्ट्यांमुळे मराठी कादंबरीच्या मुख्य प्रवाहात त्यांच्या विज्ञानकादंबरीच्या रूपाने मोलाची भर पडली आहे.

‘निरंजन घाटे यांची मराठी विज्ञानकादंबरी’ या चौथ्या प्रकरणात विशेष संदर्भासाठी निवडलेले दुसरे लेखक निरंजन घाटे यांच्या मराठी विज्ञानकादंबरीच्या वाङ्मयीन वैशिष्ट्यांची चर्चा केली आहे.

श्री. घाटे यांनी डॉ. नारळीकरांच्या विज्ञानकादंबरीलेखनाची सुरुवात होण्यापूर्वीपासून विज्ञानकथा व विज्ञानकादंबरीचे विपुल लेखन केले आहे, आजही करीत आहेत. त्याशिवाय अनेक पाश्चात्य दर्जेदार विज्ञानकथा व विज्ञानकादंबऱ्यांचे त्यांनी अनुवाद केलेले आहेत. विज्ञान आणि तंत्रज्ञान, पर्यावरण याविषयी माहिती देणारे त्यांचे अनेक लेखसंग्रह प्रकाशित झाले आहेत. त्यांच्या मराठी विज्ञानकथांचे अनुवाद अन्य भाषांमधून प्रकाशित झाले आहेत. ‘सृष्टीज्ञान’, ‘विज्ञानयुग’, ‘ज्ञान-विकास’, ‘किलॉस्कर’, ‘पेंजण’ यासारख्या अनेक नियतकालिकांचे कार्यकारी संपादक पद त्यांनी भूषविले आहे. याबरोबरच विज्ञानसाहित्यविषयक परिसंवाद व चर्चासत्रे घडवून आणण्यात त्यांचा मोलाचा वाटा आहे. पाश्चात्य व मराठी विज्ञानसाहित्याच्या अभ्यासावर आधारित अनेक पुस्तके त्यांनी लिहिली व संपादित केली आहेत. विज्ञानसाहित्याचे लेखक व अभ्यासक म्हणून त्यांनी आपल्या लेखनातून अनेकवेळा आपली विज्ञानसाहित्याविषयीची भूमिका मांडलेली आहे. त्यांच्या या विज्ञानसाहित्याच्या क्षेत्रातील महत्त्वपूर्ण योगदानामुळेच विशेष संदर्भासाठी

त्यांच्या विज्ञानकादंबऱ्यांची निवड केली आहे.

त्यानुसार येथे त्यांच्या 'आक्रमण', 'संक्रमण', 'साक्षात्कार', 'कालयंत्राची करामत / कालयात्रा', 'मच्छर', 'फिनिक्स', 'वारस' आणि 'युगंधर' या विज्ञानकादंबऱ्यांच्या स्वरूपाची चर्चा केली आहे.

श्री. निरंजन घाटे यांच्या विज्ञानकादंबऱ्यांमध्ये कालप्रवास, परग्रहावरील अतिप्रगत किंवा मागासलेली जीवसृष्टी या विज्ञानकादंबरीमध्ये बहुतांश वेळा वापरल्या जाणाऱ्या मध्यवर्ती कल्पनांचा समावेश आहे तसाच अतींद्रिय मानसशक्तीचा वापर, मेंदूच्या रूपातील मानवी अस्तित्त्व अशा वेगळ्या वैज्ञानिक कल्पनांचाही समावेश आहे. मानव अंतराळात मुक्त संचार करू लागल्यानंतर पृथ्वीबाह्य मानवसदृश्य प्रगत सजीव आणि त्यांची चित्र-विचित्र संस्कृती यांचे मानवाशी असणारे संबंध कोणत्या स्वरूपाचे असू शकतील, या संबंधांमध्ये स्वयंचलित यंत्रांचा, संगणकाचा किती वाटा असेल त्यामुळे मानवाच्या परस्परसंबंधाचे चित्र कसे बदलून जाईल याचे दर्शन त्यांच्या 'आक्रमण', 'मच्छर' व 'फिनिक्स' या कादंबऱ्यांमधून घडते. न्याय-अन्याय, सुख-दुःख ह्या सापेक्ष संज्ञा आहेत. माणसांची विचार करण्याची पद्धती आणि वैज्ञानिक प्रगती यामुळे तिचे बदलत जाणारे स्वरूप यांचा ह्या संज्ञांवर कोणता परिणाम होईल, पूर्णतः वेगळ्या नैसर्गिक, सामाजिक स्थितीमध्ये जगणारे, उत्क्रांतीच्या वेगळ्याच टप्प्यातून निर्माण झालेले सजीव माणसाच्या भावना आणि अपेक्षांकडे कोणत्या दृष्टिकोणातून पाहू शकतील याचे चित्रण या कादंबऱ्यांच्या कथानकातून घडते. 'संक्रमण', 'वारस' आणि 'युगंधर' या कादंबऱ्यांमध्ये मानव वैज्ञानिक प्रगतीचे कोणते टप्पे भविष्यात गाठेल याचे चित्रण आले आहे. ज्याप्रमाणे आज पृथ्वीवरील वेगवेगळ्या देशांतील मानवसमूहांमध्ये वेगवेगळ्या प्रकारचा संघर्ष आहे तसाच कालांतराने संपूर्ण विश्वात पसरलेल्या वेगवेगळ्या ग्रहावरील मानवांमध्ये निर्माण झाला तर त्याचे स्वरूप कसे असेल, माणूस फक्त विचारक्षम मानवी मेंदूच्या स्वरूपात जिवंत राहिला तर मानवी जीवन कसे दिसेल, मानसिक शक्तीचा वापर शस्त्रासारखा करता आला तर विविधप्रकारचे संघर्ष, युद्धे, शिक्षा आणि बक्षीस यांचे स्वरूप कसे पूर्णतः बदलून जाईल याचे दर्शन या तीन कादंबऱ्यांच्या कथानकातून घडते. तर 'साक्षात्कार' या कादंबरीच्या कथानकात स्वयंचलित मानवी अंतराळयानातील माणसे अनेक शतके पृथ्वीपासून दूर राहिल्यानंतर निर्माण होऊ शकणाऱ्या वेगळ्या संस्कृतीचे दर्शन घडविले आहे. 'कालयंत्राची करामत' या कादंबरीची दुसरी आवृत्ती 'कालयात्रा' या नावाने प्रकाशित झाली यामध्ये कालयंत्राचा शोध लागलाच तर 'काळा' विषयीचे संकेत कसे बदलतील आणि माणसाच्या आयुष्यावर त्याचे काय परिणाम होतील याचे चित्रण आले आहे. त्यांच्या विज्ञानकादंबऱ्यांची आशयसूत्रे / कथानके अशी वैविध्यपूर्ण व माणसांच्या परस्परसंबंधावर वेगवेगळ्या

दृष्टिकोणातून प्रकाश टाकणारी आहेत.

प्रस्तुत प्रकरणात घाटे यांच्या विज्ञानकादंबरीमध्ये आढळून आलेल्या पुढील वाङ्मयीन वैशिष्ट्यांची चर्चा केलेली आहे.

श्री. निरंजन घाटे यांच्यातील विज्ञानसाहित्याच्या अभ्यासकाचा प्रभाव त्यांच्या विज्ञानकादंबरीवर दिसून येतो. त्यांची विज्ञानकादंबरी विज्ञानप्रसारापेक्षा वैज्ञानिक प्रगतीमुळे बदलणाऱ्या मानवी जीवनातील गरजा आणि समस्यांवर लक्ष केंद्रित करते. त्यांच्या विज्ञानकादंबरीला प्रचलित विज्ञानाचा आधार असला तरी प्रत्येक वैज्ञानिक कल्पनेचे संदर्भासह स्पष्टीकरण देणे ते आवश्यक मानत नाहीत. विज्ञान आणि मानवकेंद्रित कथानक यांचा ते समतोल साधतात. वैज्ञानिक प्रगतीतून निर्माण झालेले एखादे यंत्र कसे चालू शकते हे समजावून देण्यापेक्षा त्याचा मानवी जीवनावर, माणसांच्या परस्पर-संबंधांवर कसा परिणाम होईल याच्या चित्रणाला ते अधिक महत्त्व देतात. त्यांच्या कादंबऱ्यांची कथानके संपूर्ण विश्वाच्या पार्श्वभूमीवर निःसंदिग्धपणे भविष्यकाळात घडतात. त्यांच्या निवेदनातील स्पष्टता त्यांच्या कादंबरीला सुबोध आकलनक्षम रूप देते. निवेदनासाठी त्यांनी आत्मनिवेदनात्मक व तृतीयपुरुषी सर्वसाक्षी निवेदन पद्धती या दोहोंचाही वापर कादंबरीच्या कथानकाच्या गरजेनुसार केला आहे. भविष्यकाळाचे चित्रण करणाऱ्या विज्ञानकादंबरीत स्वाभाविकपणे येणाऱ्या वेगळ्या पात्रांचे चित्रण ते त्यांचे बाह्यवर्णन आणि कृती, विचार व्यक्त करण्याची पद्धत, यांतील वेगळेपण दाखवून करतात. त्यांच्या विज्ञान कादंबरीतील काळ व प्रसंगानुरूप कादंबरीच्या भाषेतील विशेषनामे, वाक्प्रचार, म्हणी व शिव्या यांचेही बाह्यस्वरूप बदललेले असते. कोणताही संदर्भ हरवू न देता कादंबरीचा आशय कमीतकमी शब्दांत व्यक्त करण्याच्या पद्धतीमुळे त्यांच्या कादंबरीला एक साचेबद्ध सुबकपणा प्राप्त झाला आहे. सुरुवातीच्या काळात त्यांनी कुमारांसाठी लिहिलेल्या विज्ञानाधारीत रहस्यमय कादंबरीकांच्या स्वरूपाचा प्रभाव आजही त्यांच्या लेखनामध्ये आढळतो. घाटे यांनी विज्ञानकादंबरीच्या क्षेत्रात केलेले भरीव काम आणि त्यांना असलेली विज्ञानकादंबरीच्या स्वरूपाची जाण, तिच्या निकषांमधून अभिप्रेत असलेला अर्थ त्यांच्या विज्ञानकादंबरीमधून प्रत्ययास येतो. घाटे यांच्यातील विज्ञानसाहित्याच्या अभ्यासकाच्या प्रभावामुळे त्यांच्या विज्ञानकादंबरीमध्ये आढळून येणाऱ्या या वाङ्मयीन वैशिष्ट्यांची प्रस्तुत प्रकरणात चर्चा केली आहे.

पाचवे प्रकरण 'लक्ष्मण लोंढे यांची विज्ञानकादंबरी' हे असून त्यामध्ये विशेष संदर्भासाठी निवडलेले तिसरे लेखक श्री. लक्ष्मण लोंढे यांच्या मराठी विज्ञानकादंबरीच्या वाङ्मयीन वैशिष्ट्यांचा शोध घेतला आहे.

श्री. लोंढे हे गेली अनेक वर्षे विविध प्रकारची साहित्य निर्मिती करीत आहेत. कादंबरी, कथा, ललितलेख, प्रवासवर्णन, एकांकिका, वृत्तपत्रीय स्तंभलेखन असे अनेक वाङ्मयप्रकार ते यशस्वीरित्या हाताळत आहेत. त्यांच्या या साहित्यात विज्ञानकादंबरी व विज्ञानकथांचा समावेश आहे. त्याबरोबरच विज्ञानसाहित्याचा एक अभ्यासक म्हणून त्यांची स्वतःची अशी एक भूमिका आहे, ती त्यांनी आपल्या विज्ञानसाहित्यविषयक लेखातून, परिसंवाद, चर्चासत्रात वाचलेल्या निबंधातून मांडली आहे. त्यांच्या कथांचे इंग्लिश, हिंदीसह भारताच्या सुमारे आठ भाषांमध्ये अनुवाद झालेले आहेत. त्यांच्या विज्ञानकथांना राज्यशासनाचा ‘उत्कृष्ट वाङ्मय पुरस्कार’ दोन वेळा मिळालेला आहे. त्यांचे विज्ञानसाहित्य पाठ्यपुस्तकातही समाविष्ट झाले आहे. भारतात अनेक ठिकाणी विज्ञानकथाकथनाचा अभिनव प्रयोग त्यांनी केला आहे. लोंढे यांचा पिंडच कथा व कादंबरी लेखनाचा असल्याने विज्ञानसाहित्याव्यतिरिक्त त्यांनी अनेक कथा व कादंबऱ्यांचे लेखन केले आहे. पण येथे मात्र त्यांच्या ‘गिनिपिग’, ‘देवांसि जिवें मारिले’ आणि ‘गुंता’ या विज्ञानकादंबऱ्यांच्या वाङ्मयीन वैशिष्ट्यांचा शोध घेण्याचा प्रयत्न केलेला आहे. विज्ञानकादंबरी किंवा विज्ञानकथा वगळता अन्य विविध प्रकारचे लेखन करून मराठी साहित्यात उल्लेखनीय भर घातल्यानंतरही जाणीवपूर्वक विज्ञानकादंबरी लिहिणारे, तिच्या वेगळ्या स्वरूपाची जाण असणारे लेखक म्हणून त्यांच्या विज्ञानकादंबऱ्यांची विशेष संदर्भासाठी निवड केली आहे.

‘गिनिपिग’ ही कादंबरी लक्ष्मण लोंढे व डॉ. श्रीनिवास कशाळीकर यांनी मिळून लिहिली आहे. ‘देवांसि जिवें मारिले’ ही कादंबरी लोंढे व चिंतामणी देशमुख यांची आहे. ‘गिनिपिग’मध्ये माणसाचा प्रयोगासाठी वापरायचा पशू म्हणून उपयोग केला, मानवी मेंदूवर, विचारयंत्रणेवर नियंत्रण मिळवता आले तर त्याचे सामान्य माणसांच्या जीवनावर काय परिणाम होतील. माणसाच्या सामाजिक आणि वैयक्तिक आयुष्यात कोणते बदल संभवतील. प्रचलित शासनव्यवस्थेत अशा स्वरूपाची वैज्ञानिक प्रगती किती धोकादायक ठरू शकेल याचे दर्शन घडविलेले आहे. ‘देवांसि जिवें मारिले’ या कादंबरीचे मध्यवर्ती आशयसूत्र मानवसदृश्य प्रगत सजीवांचा संपर्क आणि पृथ्वीवरील राज्यकर्त्यांची अविचारी हिंसक वृत्ती याच्याशी संबंधित आहे. ‘जे अनाकलनीय ते धोकादायक’ असे ठरविणाऱ्या मानवी प्रवृत्तीला लेखकाने या कादंबरीच्या माध्यमातून अधोरेखित केले आहे. ‘गुंता’ या कादंबरीच्या कथानकात लोंढे यांनी मानवाचे क्लोनिंग झाले तर त्यातून किती आणि कोणते प्रश्न निर्माण होऊ शकतील. माणसासारख्या विचारशील, संस्कृती निर्माण करणाऱ्या प्राण्याला वरदान ठरणारी विचारशक्तीच कसा शाप बनेल याचे विदारक चित्रण केले आहे. वैज्ञानिक संशोधन आणि प्रगतीचा रोख निसर्गाची गूढे उकलून अधिक प्रगल्भ होण्यापेक्षा माणूस या उकललेल्या गूढांचा निसर्गाविरुद्ध वापर करू लागला तर त्याचे परिणाम किती भयावह असू शकतील हे दाखविणे हा लक्ष्मण लोंढे यांच्या विज्ञानकादंबरींच्या आशयसूत्रांचा गाभा आहे.

त्यांच्या विज्ञानकादंबरीत आढळून येणाऱ्या पुढे उल्लेख केलेल्या वाङ्मयीन वैशिष्ट्यांची चर्चा सदर प्रकरणात केली आहे.

लक्ष्मण लोंढे यांची विज्ञानकादंबरी नजीकच्या भविष्यकाळात प्रत्यक्षात येऊ शकतील अशा वैज्ञानिक बदलांचे मानवी जीवनावर होणारे परिणाम चित्रित करते. त्यांच्या कादंबरीत सिद्ध झालेल्या प्रचलित वैज्ञानिक तत्त्वांचा आधार घेऊन भविष्यकाळ प्रक्षेपित केलेला असतो. त्यांच्या कादंबऱ्यांची कथानके सामान्यतः विज्ञानकादंबरीमध्ये आढळणाऱ्या समांतर विश्व, कालप्रवास, अंतराळातील अज्ञात जीवसृष्टीची विचित्र संस्कृती यासारख्या फक्त संशोधकांनाच अनुभवाला येऊ शकणाऱ्या आशयसूत्रांपेक्षा नजीकच्या भविष्यकाळात समाजमनावर, सामान्य माणसांच्या जीवनावर थेट परिणाम करू शकणाऱ्या आशयसूत्रांवर आधारलेली असतात. वैज्ञानिक प्रगतीतून उद्भवलेली समस्या हा त्यांच्या विज्ञानकादंबरीचा अविभाज्य भाग असला तरी निर्माण झालेली समस्या ही वैज्ञानिक प्रगतीचा परिणाम नसून त्या प्रगतीच्या मानवाने केलेल्या दुरुपयोगाचे फलित आहे हा विचार मध्यवर्ती ठेवून त्यांच्या कादंबऱ्या आकार घेतात. त्यांच्या कथानकात वैज्ञानिक सूत्र एकजिनसीपणे मिसळून गेलेले असते. त्यामुळे ती वैज्ञानिक प्रगतीची कथा न उरता ती माणसाच्या विचार करण्याच्या क्षमतेमुळे निर्माण होणाऱ्या समस्यांवर चिंतन करणारी कादंबरी उरते. आपली विज्ञानकादंबरी आधी चांगली कादंबरी असायला हवी, त्यामध्ये मानवी जीवनाचे, माणसांच्या परस्परसंबंधाचे प्रश्न असायला हवेत याकडे त्यांचा कटाक्ष असतो. त्यांच्या कादंबरीतून प्रकट होणाऱ्या अनुभवांची, वास्तव-सदृश्यता, अपरिहार्यता, सुसंगती यामुळे कादंबरी वाचकांना विचार प्रवृत्त करते.

लोंढे यांचे व्यक्तिचित्ररेखाटनाचे कौशल्य त्यांच्या कादंबरीला अधिक प्रभावी बनवते. कादंबरीतील व्यक्तिरेखा त्यांच्या विशिष्ट जीवनक्रमातून निर्माण होताना दिसतात. त्यांच्या व्यक्तिरेखांना त्यांचे असे स्वतंत्र तर्कशास्त्र असते. विज्ञानकादंबरीचे वेगळेपण त्यांच्या पात्रचित्रणातून प्रत्ययास येते. निवेदनासाठी लोंढे यांनी तृतीयपुरुषी सर्वसाक्षी निवेदनपद्धतीचा उपयोग केला आहे. त्यांच्या विज्ञानकादंबरीत मानवी जीवनाशी संबंधित अशा अनेक मूलभूत प्रश्नांची सांगोपांग चर्चा येते. या प्रश्नांचे वास्तवरूप संवादांच्या माध्यमातून ते प्रभावीपणे मांडतात कादंबरीतील एकूण अनुभवाकडे ते निवेदकाच्या त्रयस्थ भूमिकेतून जसे पाहतात तसेच त्या त्या पात्राच्या मनातूनही पाहतात त्यामुळे कथानकाची मांडणी गुंतागुंतीची असूनही कादंबरी आकलनसुलभ होते. त्यांच्या अन्य प्रकारच्या साहित्याच्या तुलनेत विज्ञानकादंबऱ्यांचे प्रमाण मोजकेच असले तरी विज्ञानकादंबरीच्या वेगळेपणाच्या संदर्भात त्यांच्या विज्ञानकादंबरीच्या वरील वाङ्मयीन गुणवैशिष्ट्यांची या प्रकरणात चर्चा केली आहे.

सहावे प्रकरण 'मराठी विज्ञानकादंबरीची वाङ्मयीन वैशिष्ट्ये' मध्ये विशेष संदर्भासाठी निवडलेल्या डॉ. नारळीकर, निरंजन घाटे व लक्ष्मण लोंढे या तीन लेखकांच्या विज्ञानकादंबऱ्यांमध्ये आढळणाऱ्या वाङ्मयीन वैशिष्ट्यांच्या आधारे एकंदर मराठी विज्ञानकादंबरीची बलस्थाने, मर्यादा व त्यातून स्पष्ट होणारी तिची वाङ्मयीन वैशिष्ट्ये यांचा शोध पुढीलप्रमाणे घेण्याचा प्रयत्न केला आहे.

'वैज्ञानिक प्रगतीच्या माणसांवर होणाऱ्या परिणामांचे चित्रण करणारी कादंबरी' म्हणजे विज्ञानकादंबरी. ती विज्ञानाची शाखा नसून साहित्याचा प्रकार आहे आणि तिच्या केंद्रस्थानी विज्ञान नसून माणूसच आहे. झपाट्याने होणाऱ्या वैज्ञानिक प्रगतीमुळे भविष्यात माणसांच्या परस्पर संबंधाचे स्वरूप कसे असेल, विज्ञानामुळे त्या माणसांच्या जीवनात कोणते प्रश्न उभे राहतील याचे प्रचलित विज्ञानाच्या पायावर आधारलेले चित्रण मराठी विज्ञानकादंबरीमध्ये आढळून येते. विज्ञानकादंबरीमध्ये लेखकाच्या विज्ञानाकडे पाहण्याच्या दृष्टिकोणाला आणि ज्या पद्धतीने तो विज्ञान आणि मानव यांच्या परस्पर नात्याला अर्थ देतो त्या पद्धतीला महत्त्व असते. लेखकाचा दृष्टिकोण आणि मानव वैज्ञानिक प्रगती यांच्या संबंधांना आविष्कृत करण्याची पद्धती जेवढी वैशिष्ट्यपूर्ण आणि वेगळी असेल तेवढी ती विज्ञानकादंबरी वाङ्मयदृष्ट्या संपन्न कलाकृती बनते. मराठी विज्ञानकादंबरी लेखकांनी हा वेगळेपणा जपलेला आहे, हे प्रस्तुत प्रकरणात दाखवून दिलेले आहे.

अत्याधुनिक विज्ञान आणि तंत्रज्ञानाच्या परिसरात माणूस, त्याचा स्वभाव, माणसां-माणसांमधील संबंध, मानवी समाजाच्या भविष्यकालीन दिशा, सृष्टीची व्याप्ती, मानवी महत्त्वाकांक्षा आणि त्यामधून निर्माण होणाऱ्या विकृती, कलह आणि त्याचबरोबर कल्याणकारी, विवेकी प्रवृत्तींचे अस्तित्त्व हे मराठी विज्ञानकादंबरीचे अंतःसूत्र आहे. ती एका अगदी वेगळ्याच दृष्टिकोणातून जगाचे दर्शन घडवते. विज्ञानकादंबरीतील पात्रे अनेकदा वेगळ्याच जगातून आलेली असतात. कधी ती दोन शतकांनंतर जन्माला आलेली व्यक्ती असते, कधी परग्रहावरचा सजीव, कधी यंत्रमानव तर कधी भूतकाळातील अज्ञात प्रगत संस्कृतीचा वंशज, कधी विचार करण्याची क्षमता प्राप्त झालेले प्राणी किंवा सजीवांची वैशिष्ट्ये असणारे यंत्रमानव. वाचक जेव्हा या पात्रांच्या दृष्टिकोणातून मानवनिर्मित सृष्टीकडे, निसर्गाकडे पाहतो तेव्हा रूढ संकेत उलटपालटे होऊन जातात. एका वेगळ्याच कोनातून जीवनाचे दर्शन घडते. असे जीवनदर्शन घडविण्याची किमया विज्ञानकादंबरीच करू शकते हे तिचे एक बलस्थान आहे. विश्वाच्या पसाऱ्यात आपले स्थान किती याची जाणीव वाचकांच्या मनात निर्माण करणारी विज्ञानकादंबरी अन्य कादंबऱ्यांच्या तुलनेत एक वेगळा अनुभव देते. रूढ विचारसरणीची झापडे दूर करून नवा, वेगळा विचार

करायला भाग पाडते. वाचकाला विचार करायला लावणे, त्याला अस्वस्थ करून टाकणे ह साहित्याचा हेतू मराठी विज्ञानकादंबरीतून सफल होतो. साहित्य किंवा चित्रपटातील चित्रण अतिशयोक्त आहे असे वाटते तेव्हा वाचक-प्रेक्षक ते अवास्तव खोटे आहे म्हणून बाजूला ठेवतात. गंभीरपणे घेत नाहीत मात्र विज्ञानकादंबरीतील जीवनचित्र वर्तमानकाळाकडे पाहता कितीही अतिशयोक्त वाटले तरी सध्याच्या जीवनपद्धतीची, वैज्ञानिक प्रगतीची ती तर्कशुद्ध संभाव्य फलश्रुती असल्यामुळे वाचक तिच्याकडे अलिप्तपणे पाहूच शकत नाहीत. वैज्ञानिक प्रगतीमुळे बदल पाहणाऱ्या माणसां-माणसांतील संबंधाकडे पाहण्याची एक वेगळी दृष्टी मराठी विज्ञानकादंबरी देते. याच गुणामुळे ती अद्भुतरम्य कादंबरीपेक्षा वेगळी ठरते.

मराठी विज्ञानकादंबरी दिवसागणिक बदलणाऱ्या वैज्ञानिक प्रगतीच्या वातावरणातही कायम राहिलेल्या माणसाच्या काम, क्रोध, मद-मत्सरादी मूळ गुणांचा आणि या बदलांचा जीव-व्यापून टाकणारा संघर्ष चित्रित करते. विज्ञानकादंबरीच्या वाचनाने वाचकांच्या मनात विज्ञानाबद्दल निर्माण होणारे कुतूहल विज्ञानप्रसारास, वैज्ञानिक दृष्टिकोणाच्या निर्मितीस, संशोधकांना प्रेरण मिळण्यास पूरक ठरत असले तरी ती एक अनुषंगिक गोष्ट आहे, तो विज्ञानकादंबरी निर्मितीच मूळ हेतू नव्हे.

मराठी विज्ञानकादंबरीचे लेखन जसे वैज्ञानिकांनी केले आहे तसेच ते वैज्ञानिक नसलेल्या अनेक साहित्यिकांनीही केले आहे. वैज्ञानिक दृष्टिकोण असलेला, वैज्ञानिक प्रगतीचे चिंतन करणारा कादंबरी या साहित्यप्रकाराचा परिचय असणारा कोणताही संवेदनशील लेखक विज्ञानकादंबरी लिहू शकतो. त्यासाठी तो वैज्ञानिक अथवा विज्ञानाचा अभ्यासक असणे आवश्यक नाही. पाश्चात्य विज्ञानसाहित्याचा मराठी विज्ञानकादंबरीवर प्रभाव दिसून येत असला तरी तो मध्यवर्ती कल्पनेपुरताच सीमित आहे. वैज्ञानिक प्रगतीचे भविष्यातील माणसांवर होणारे परिणाम आपल्या संस्कृती आणि समाजव्यवस्थेच्या संदर्भात चित्रित करण्यात मराठी विज्ञानकादंबरी यशस्वी झाली आहे. तिच्या या वाङ्मयीन वैशिष्ट्यांच्या आधारे मराठी विज्ञानकादंबरीने मराठी साहित्यविश्वात आपली नवी ओळख निर्माण केली आहे. विचारप्रवृत्त करणारा एक कादंबरीप्रकार म्हणून आपले मराठी साहित्य विश्वातील स्थान निश्चित करण्याच्या मार्गावर तिची वाटचाल सुरू आहे. एकंदर डॉ. जयंत नारळीकर, निरंजन घाटे व लक्ष्मण लोंढे या मराठी विज्ञानकादंबरीक्षेत्रात मोलाचे कार्य करणाऱ्या लेखकांबरोबरच अन्य लेखकांच्या निवडक मराठी विज्ञानकादंबरीच्या पार्श्वभूमीवर तिचे वेगळेपण प्रस्तुत प्रकरणात अभ्यासण्यात आले आहे.

या सर्व अभ्यासाच्या आधारे मराठी विज्ञानकादंबरीची संकल्पना आणि स्वरूप निश्चित करून कादंबरी या वाङ्मयप्रकाराच्या रूढ वैशिष्ट्यांमध्ये विज्ञानकादंबरीने कोणते बदल

घडवून आणले याचा शोध घेतला आहे. तिच्या वाङ्मयीन वैशिष्ट्यांच्या आधारे मराठी विज्ञानकादंबरीची मराठी साहित्यात निर्माण झालेली नवी ओळख अधोरेखित करणारे निष्कर्ष काढले आहेत. ते सारांशरूपाने खालीलप्रमाणे आहेत.

१. वैज्ञानिक प्रगतीचे मानवी जीवनावर भविष्यात होऊ शकणारे कल्पित परिणाम विज्ञानाच्या आधारे चित्रित करणारी कादंबरी विज्ञानकादंबरी ठरते.
२. मराठी विज्ञानकादंबरीतील अज्ञात काळ आणि आशयसूत्राला असणारे विज्ञानाचे अधिष्ठान यामुळे कथानक, पात्रचित्रण, कादंबरीतील वातावरण आणि भाषेच्या स्वरूपात अन्य कादंबऱ्यांहून वेगळेपणे निर्माण होते.
३. मराठी विज्ञानकादंबरीच्या केंद्रस्थानी विज्ञान नसून माणूसच आहे त्यामुळे तिचे परीक्षण विज्ञानाच्या अंगाने न होता ललितसाहित्याच्या अंगाने केले जाते.
४. विज्ञानकादंबरी एका अपरिचित पण संभाव्य अशा वेगळ्याच दृष्टिकोणातून जीवनदर्शन घडविते तिच्या दृष्टिकोणातून मानवनिर्मित सृष्टी आणि निसर्गाकडे पाहण्याचे रूढ संकेत पार बदलून जातात. ती वाचकाला विचारप्रवृत्त करते.
५. विज्ञानकादंबरीच्या वाचनाने होणारा विज्ञानप्रसार किंवा वैज्ञानिक दृष्टिकोणाच्या निर्मितीस मिळणारी चालना या अनुषंगिक गोष्टी आहेत, ती विज्ञानकादंबरी निर्मितीची मूळ प्रेरण नाही.
६. विज्ञानकादंबरीतील विज्ञान हे वस्तुनिष्ठ असते, ते प्रचलित विज्ञानाशी सुसंगत असावेच लागते मात्र साहित्यिकांच्या आत्मनिष्ठेनुसार विज्ञानकादंबरीच्या अभिव्यक्तीचे स्वरूप बदलते. एकाच वैज्ञानिक कल्पनेवर आधारित दोन भिन्न विज्ञानकादंबऱ्यांचे वाङ्मयीन मूल्य वेगवेगळे असू शकते.
७. विज्ञानसाहित्याचा एक भाग व वेगळी वाङ्मयीन वैशिष्ट्ये असणारा कादंबरीचा एक प्रकार म्हणून मराठी साहित्यप्रवाहात विज्ञानकादंबरीचे स्थान निर्माण करण्यात डॉ. नारळीकर श्री. निरंजन घाटे व श्री. लक्ष्मण लोंढे यांचा महत्त्वपूर्ण सहभाग आहे.

परिशिष्टे

अभ्यासग्रंथ सूची

(मराठी विज्ञानकादंबरीचा वाङ्मयीन अभ्यास खालील विज्ञानकादंबऱ्यांच्या आधारे केला आहे.)

१. **ध्येयाकडे**, बेहेरे, ना. के.; भारत-गौरव-ग्रंथमाला, कर्नाटक हाऊस, चिराबाजार, मुंबई नं. २, १९३४.
२. **कल्पनेच्या तीरावर**, शिरवाडकर, वि. वा.; कॉन्टिनेन्टल प्रकाशन, विजयानगर, पुणे ४११०३०, तृ. आ.- १९९४.
३. **स्फोट**, साधू, अरूण; मॅजेस्टिक बुक स्टॉल, गिरगाव, मुंबई-४, पहिली आवृत्ती - आक्टोबर १९७८.
४. **यंत्रायणी**, गोगटे, शुभदा; विश्वमोहिनी प्रकाशन, पुणे - ४ प्रथमावृत्ती - १ ऑगस्ट १९८१.
५. **नेनचिम्**, धारप, नारायण; मनोरमा प्रकाशन, मुंबई - १४, प्रकाशन २००७.
- * ६. **मानसकन्या**, राईलकर, मनोहर; राजहंस प्रकाशन, पुणे-३०, प्रथमावृत्ती - ऑक्टोबर ८४.
७. **विप्लवा**, साधू, अरूण; मॅजेस्टिक प्रकाशन, मुंबई - ०४, दु. आवृत्ती - फेब्रुवारी २००७.
८. **त्रिपुरारी**, सरदेसाई, गो. बा.; अभिजित प्रकाशन, नागपूर - २२, प्रकाशन - सप्टेंबर १९८६.
- * ९. **आकांत**, जावडेकर, सुबोध; मॅजेस्टिक प्रकाशन, मुंबई - ०४, तिसरी आवृत्ती फेब्रु. २००८.
१०. **कालप्रवास**, गडकरी, अरूण; मुक्ता प्रकाशन, मुंबई प. आ. १९९०.
- * ११. **आदित्य**, हेबळेकर, अरूण; मौज प्रकाशन ३७०, पहिली आवृत्ती - फेब्रुवारी १९९०.
१२. **जोनास आर्क**, हेबळेकर, अरूण; मौज प्रकाशन, पहिली आवृत्ती - २५ सप्टेंबर १९९९.

१३. **केलाटाची हाक**, मराठे, चंद्रकांत; पुष्प प्रकाशन, पुणे, प्रथमावृत्ती-१९९४.
१४. **मुक्तिशोध-यात्रा**, प्रभुणे, राजेंद्र; मेहता पब्लिशिंग हाऊस, पुणे-३०, प्रथमावृत्ती - मार्च २००२.
१५. **ब्रेनवेव्हज**, शानभाग, माधुरी; राजहंस प्रकाशन, पुणे-३०, दुसरी आवृत्ती - जानेवारी २००५.
- * १६. **तमाच्या तळाशी**, शानभाग, माधुरी; नवचैतन्य प्रकाशन, मुंबई - ९२ प्रथमावृत्ती - ऑगस्ट २००६.
(* या विज्ञानकादंबऱ्या नसून विज्ञानावर आधारलेल्या कादंबऱ्या आहेत.)

डॉ. जयंत नारळीकर यांच्या अभ्यासलेल्या मराठी विज्ञानकादंबऱ्या

१. **प्रेषित**, मौज प्रकाशन; तिसरी आवृत्ती - जून १९९७.
२. **वामन परत न आला**, मौज प्रकाशन; पाचवी आवृत्ती - ऑगस्ट २००३.
३. **अंतराळातील स्फोट**, साहित्य अकादमी, दिल्ली; प्रथमावृत्ती - १९९२
४. **व्हायरस**, मौज प्रकाशन; चौथी आवृत्ती जून २००६.
५. **अभयारण्य**, मौज प्रकाशन; दुसरी आवृत्ती मे २००५.

श्री.निरंजन घाटे यांच्या अभ्यासलेल्या मराठी विज्ञानकादंबऱ्या

१. **मच्छर**; वरदा बुक्स, पुणे, प्रथमावृत्ती - जून १९७५.
२. **युगंधर**; मनोगत, मेहता पब्लिशिंग हाऊस, पुणे, प्रथमावृत्ती - नोव्हेंबर १९९८.
३. **फिनिक्स**; वरदा बुक्स, पुणे, प्रथमावृत्ती - जून १९७५.
४. **आक्रमण**; मनोहर प्रकाशन पुणे, तिसरी आवृत्ती - सप्टेंबर १९९७.
५. **साक्षात्कार**; वरदा बुक्स, पुणे, दु. आवृत्ती - ऑक्टोबर १९९५.
६. **संक्रमण**; विजय प्रकाशन, नागपूर, दु. आ. जानेवारी १९९२.
७. **वारस**; चिंतामणि पब्लिशिंग हाऊस, पुणे-३० प्रथमावृत्ती - ऑगस्ट १९८४.

८. कालयंत्राची करामत/कालयात्रा; वरदा बुक्स, पुणे, प्रथमावृत्ती - १९७५,
दु. आ. ऑक्टोबर १९९५; रोहन प्रकाशन, मुंबई.

लक्ष्मण लोंढे यांच्या अभ्यासलेल्या मराठी विज्ञानकादंबऱ्या

१. गिनिपिगा, लोंढे, लक्ष्मण; कशाळीकर, श्रीनिवास; मनोविकास बुक सेंटर, मुंबई.
  २. देवांसि जिवें मारिले, लोंढे, लक्ष्मण; देशमुख, चिंतामणी; ग्रंथाली, मुंबई पहिली आवृत्ती
- २५ डिसेंबर १९८३.
  ३. गुंता, दिलीप प्रकाशन, मुंबई, आवृत्ती पहिली - सप्टेंबर २००३.
-

संदर्भग्रंथ

१. मुखर्जी, मीनाक्षी; तौलनिक साहित्याभ्यास : तत्त्वे आणि दिशा (संपादक, चंद्रशेखर जहागीरदार); सौरभ प्रकाशन, कोल्हापूर; आवृत्ती पहिली १९९२.
२. ठाकूर, रवींद्र; मराठी कादंबरी : समाजशास्त्रीय समीक्षा; दिलीपराज प्रकाशन प्रा. लि. २५१ क, शनिवार पेठ, पुणे - ३०, आवृत्ती पहिली १५ मे २००७.
३. हस्तक, उषा; कादंबरी आणि मराठी कादंबरी (समीक्षालेख), साहित्यसेवा प्रकाशन औरंगाबाद, प्रथमावृत्ती - नोव्हें. १९९३.
४. नेमाडे, भालचंद्र; टीकास्वयंवर - एकंदर लेख, निबंध, परीक्षणे, मुलाखती वगैरे, साकेत प्रकाशन क्रमांक - २५०, दु. आ. २००१.
५. जाधव, रा. ग.; मराठी विश्वकोश खंड - ३ (संपा. लक्ष्मणशास्त्री जोशी); म. रा.सा. सं.मंडळ मुंबई, आवृत्ती पहिली.
६. देशपांडे, कुसुमावती; मराठी कादंबरीचे पहिले शतक; मुंबई मराठी साहित्य संघ; आवृत्ती दुसरी १९७५.
७. पठारे, रंगनाथ; आस्थेचे प्रश्न; शब्दालय प्रकाशन श्रीरामपूर; आ. १ ली २०००.
८. पाटणकर, रा. भा.; सौंदर्य मीमांसा; मौज प्रकाशनगृह, मुंबई; आवृत्ती - तिसरी, २००१.
९. नेमाडे, भालचंद्र; कादंबरी, मराठी साहित्य : प्रेरणा आणि स्वरूप, संपा. गो.मा. पवार, पॉप्युलर प्रकाशन प्रा.लि. मुंबई १९८६.
१०. सारंग, विलास; सर्जनशोध आणि लिहिता लेखक, मौज प्रकाशनगृह, मुंबई, आ. १ ली.
११. लोंढे, लक्ष्मण; जागतिक विज्ञानसाहित्य: उद्गम आणि विकास, मराठी विज्ञानसाहित्य प्रशांत पब्लिकेशन्स, पुणे-३०, प्र. आ. ३० ऑगस्ट २००४.
१२. घाटे, निरंजन; ‘विज्ञानसाहित्याच्या व्याख्या : लक्षणे’ विज्ञानसाहित्य आणि संकल्पना, संप डॉ.व. दि. कुलकर्णी, निरंजन घाटे, नीहारा प्रकाशन, प्रथमावृत्ती - ऑक्टोबर ९०.
१३. नारळीकर, जयंत; ‘यक्षांची देणगी’ - प्रास्ताविक, मौज प्रकाशनगृह; सहावी आवृत्ती जुलै २००३.
१४. घाटे, निरंजन; मराठी भाषेतील विज्ञान साहित्य, विज्ञान, मराठी आणि विज्ञान वाङ्मय, पद्मगंधा प्रकाशन, प्रथमावृत्ती - १ जाने. २०००.

१५. गुप्ते, चारुशीला; नाथमाधव : व्यक्ती आणि वाङ्मय, नाथमाधव स्मारक समिती प्रकाशन प्रथमावृत्ती २ मे १९७३.
१६. प्रा. डॉ. वडमारे, राजेंद्र; अरूण साधू यांची कादंबरी (समीक्षाग्रंथ), शब्दालय प्रकाशन, श्रीरामपूर - ४१३७०९, प्रथमावृत्ती - जुलै २००८.
१७. बांदिवडेकर, चंद्रकांत; 'मराठीत मोठा कादंबरीकार का नाही?' गेल्या अर्धशतकातील मराठी कादंबरी, संपा. विलास खोले, लोक वाङ्मयगृह, मुंबई; प्रथमावृत्ती - ऑगस्ट २००२
१८. डॉ. कुलकर्णी, द. भि.; कादंबरी : स्वरूप व समीक्षा, पद्मगंधा प्रकाशन; प्रथमावृत्ती - २ एप्रिल २००३.
१९. नारळीकर, जयंत; याला जीवन ऐसे नाव, श्रीविद्या प्रकाशन, पुणे - ३०; दुसरी आवृत्ती, ऑक्टो. २००१.
२०. घाटे, निरंजन; मनोगत, जीवनचक्र; मनोविकास प्रकाशन, पुणे, प्रथमावृत्ती - फेब्रु. २००९.
२१. घाटे, निरंजन; विज्ञानकथा, विज्ञानसाहित्य विश्व; अभिनुजा प्रकाशन, पुणे, प्रथमावृत्ती - डिसेंबर २००१.
२२. कुलकर्णी, वा. ल.; वाङ्मयीन दृष्टी आणि दृष्टिकोण, पॉप्युलर बुक डेपा, मुंबई-७, प्रथम मुद्रण - सप्टेंबर १९५९.
२३. First Edited by H. W. Fowler and F. G. Fowler, Eighth Edition Edited by R. E. Allen; THE CONCISE OXFORD DICTIONARY OF CURRENT ENGLISH, Delhi Oxford University press, Bombay, Calcutta, Madras, 1990.
२४. Reeve, Clara; Novelists on the Novel (By Miriam Allott); Routledge and Kegan Paul London, Reprinted in 1975.
२५. इंग्रजी मराठी शब्दकोश, Oxford University Press First published 1997, New edition 2003.
२६. The English Novel : Developments in Criticism since Henry James Edited by Stephen Hazell 1978 Transferred to digital printing 2002 Printed and bound in Great Britain by Antony Rowe Ltd. Chippenham and Eastbourne.

नियतकालिक सूची

१. अनुष्टुभ, दिवाळी १९९१.
  २. महाराष्ट्र साहित्य पत्रिका, जुलै - डिसेंबर १९८०.
  ३. अनुष्टुभ वर्ष, अंक ३ रा १९९६.
  ४. महाराष्ट्र टाइम्स, जून ८९.
  ५. महाराष्ट्र साहित्य पत्रिका, पुणे, दिवाळी विशेषांक, १९९६
  ६. मैत्र, (गोमंतक मराठी साहित्य समीक्षा विशेषांक), पणजी, गोवा; ऑगस्ट २०००
संपा. प्रल्हाद वडेर.
  ७. Natural History, April 1975. Published by Howard Richman, USA.
-

विशेष संदर्भासाठी निवडलेल्या लेखकांचे इतर निवडक साहित्य.

डॉ. जयंत नारळीकरांचे साहित्य

कथासंग्रह -

१. यक्षांची देणगी, मौज प्रकाशन २६५, पहिली आवृत्ती - मार्च १९७९,
सहावी आवृत्ती - जुलै २००३
२. अंतराळातील भस्मासुर, श्रीविद्या प्रकाशन, १९८५
३. टाईम मशीनची किमया, श्रीविद्या प्रकाशन, १९९४

इतर

१. याला जीवन ऐसे नाव, श्रीविद्या प्रकाशन, पुणे ३० प्र.आ. १९ जुलै १९९८,
द्वि. आ. - २ ऑक्टो. २००१.
२. अंतराळ आणि विज्ञान, नवचैतन्य प्रकाशन, प्र. आ. फेब्रु. २००२,
द्वि. आ. - मे २००८.
३. विज्ञानगंगेची अवखळ वळणे, मनोविकास प्रकाशन, दु. आ. - १५ ऑक्टो २००७.
४. विज्ञानाची गरूडझेप, श्रीविद्या प्रकाशन पुणे - ३० प्र. आ. २३ फेब्रु. १९९०,
दु.आ. २१. ऑ. १९९२, तृ. आ. १९९५.
५. विज्ञान आणि वैज्ञानिक, श्रीविद्या प्रकाशन पुणे, प्र. आ. १९९०, चौ. आ. २६ जाने. १९९९
६. विज्ञानाचे रचियते, ऑक्सफर्ड युनि. प्रेस, मुंबई, १९९१.
७. गणितातील गंमतीजंमती, मनोविकास प्रकाशन, मुंबई १९९२.
८. विश्वाची रचना, Wiley Eastern दिल्ली १९९२.
९. विश्वाची सहल, नॅशनल बुक ट्रस्ट, नेहरू बालपुस्तकालय, दिल्ली १९९८.

निरंजन घाटे यांचे अन्य साहित्य

विज्ञानकथासंग्रह

१. स्पेसजॅक, मेहता पब्लिशिंग हाऊस, पुणे - ३०, प्रथमावृत्ती - जाने- १९८५.
२. यंत्रमानवाची साक्ष, ज्ञानदा पब्लिकेशन्स प्रा. लि. पुणे - ०२, प्रथम आ. - मार्च २०००.
३. यंत्रलेखक, मेहता पब्लिशिंग हाऊस, पुणे, प्रथमावृत्ती - ऑगस्ट १९९६
४. जीवनचक्र, मनोविकास प्रकाशन पुणे - ३०, प्रथमावृत्ती १६ फेब्रु २००९.
५. झू, मेहता पब्लिशिंग हाऊस, पुणे - ३० प्रथमावृत्ती - २३ डिसेंबर १९८४
(पाश्चात्य वाङ्मयातील विज्ञानकथांचे भावानुवाद)
६. करड्या छटा (पाश्चात्य विज्ञानकथांचे स्वैर अनुवाद), स्पर्श प्रकाशन, प. आ. नोव्हें. २००१

भाषांतरीत विज्ञानकादंबरी

१. आभाळातून पडलेला माणूस, (The man who fell to the earth.- वॉल्टर टॅव्हिस
यांच्या कादंबरीचा स्वैर अनुवाद - अनिल मेहता, अजब पुस्तकालय, कोल्हापूर, १९८४
२. रामचे आगमन, (राँदेव्हू विथ राम - आर्थर सी क्लार्क) अनुवाद - मेहता पब्लिशिंग हाऊस
पुणे - ३० (प्रथमावृत्ती नोव्हेंबर १९९८ (युगंधर सह))

विज्ञानविषयक माहितीपर साहित्य

१. मनूचा शोध (आदिमानवाच्या अवशेषांविषयी माहितीपर पुस्तक), रविराज प्रकाशन,
पुणे - ३०, प. आवृत्ती - मार्च १९८९.
२. आरोग्यगाथा, (आरोग्य विषयक लेखसंग्रह) मधुराज पब्लिकेशन्स प्रा.लि. पुणे-३०
प्रथमावृत्ती - ऑक्टो. २००३.
३. वसुंधरा, अनिरुद्ध साहित्य, प. आ. १९७८.
४. ज्ञानदीप, मेहता पब्लिशिंग हाऊस पुणे, प. आ. मे १९८७.
५. कथा अणुस्फोटाची, ज्ञानदा पब्लिकेशन्स, पुणे, प. आ. मे १९९८.
६. भविष्यवेध, रविराज प्रकाशन, पुणे - ३०, प. आवृत्ती नोव्हें. १९८९
७. अवती भवती, दिलीपराज प्रकाशन, प. आ. डिसेंबर २००५.
८. आपल्या पूर्वजांचे विज्ञान, मेहता पब्लिशिंग हाऊस पुणे, प. आ. नोव्हें. २००८.

९. विज्ञान आणि आपण, मेहता पब्लिशिंग हाऊस पुणे, प. आ. नोव्हें. १९८९.
१०. गंमतीदार संगणक, पद्मगंधा प्रकाशन पुणे, प. आ. ऑगस्ट १९९६.
११. वेध संशोधनाचा, रोहन प्रकाशन, प. आ. ऑगस्ट १९९८.
१२. विचित्र माणसांचे विश्व, मधुराज पब्लिकेशन्स प्रा. लि. पुणे-३०
प्रथमावृत्ती - सप्टें. २००५.
१३. विज्ञानमंजुषा, मनोविकास प्रकाशन, प. आ. जुलै २००७.
१४. विचित्र माणसं, विक्षिप्त शास्त्रज्ञ, दिलीपराज प्रकाशन, प. आ. सप्टें. २००५.
१५. जिज्ञासापूर्ती, मेहता पब्लिशिंग हाऊस पुणे, प. आ. मार्च २००१
१६. विज्ञानाने जग बदलले, अभिनुजा प्रकाशन, प. आ. नोव्हें. २००७

इतर

१. सहस्र सूर्यांच्या छायेत, (दुसऱ्या महायुद्धातील वस्तुस्थिती निदर्शक पुस्तक.), मेहता पब्लिशिंग हाऊस, पुणे-३० प्रकाशन दिनांक - ऑगस्ट १९९०.
२. निसर्गपुत्र, (मुळ लेखक - द लायटनिंग बर्ड, डॉ. लायेल वाटसन) अँड्रीयन बोशियर या विचित्र संशोधकाची कथा मेहता पब्लिशिंग हाऊस पुणे, प्र. आ. फेब्रु. १९८९.
३. कळसुत्री (पाकिस्तानी अणुबाँबनिर्मितीवर आधारित कादंबरी.), रविराज प्रकाशन, पुणे-३०, प्र. आ. १९८९, ति. आ. १९९९.
४. सफर हॉलिवूडची (कथासंग्रह) (हॉलिवूड चित्रपटांच्या कथा, प्राजक्त प्रकाशन, प्र. आ. १५ ऑक्टो. २००१.
५. युद्धभूमी, मेहता प्रकाशन हाऊस, पुणे - ३०.
६. स्वप्नरंजन (किशोरांसाठी कादंबरी), प्राजक्त प्रकाशन पुणे, प. आ. १९९८.
७. रणझुंजार, प्राजक्त प्रकाशन पुणे, सप्टें. २००४.

लक्ष्मण लोंढे यांचे अन्य साहित्य

विज्ञानकथासंग्रह

१. थॅक यू मिस्टर फॅरॅडे, अस्मिता प्रकाशन, पुणे - ३०, पहिली आ. ऑक्टोबर २००६.
२. दुसरा आइन्स्टाईन, रविराज प्रकाशन पुणे, १९८९.
३. २२ जुलै १९९५, राजा प्रकाशन, माहीम, १९८४.
४. रिमोट कंट्रोल, रविराज प्रकाशन पुणे - ३० प. आ. १९९८.

लोकार्थी विज्ञान

१. दूर: क्षितिजापलीकडे, (विज्ञानविषयक ललित लेखसंग्रह), डिंपल पब्लिकेशन, ठाणे. प्रथमावृत्ती - १५ मे २००२.
२. निसर्गशिल्प, सुविधा प्रकाशन, सोलापूर, प्रथमावृत्ती - ७ जानेवारी २००१. (विज्ञानाधारीत ललित लेखसंग्रह)
३. लक्ष्मण झुला, डिंपल पब्लिकेशन, ठाणे, प्रथमावृत्ती - १ ऑगस्ट २००० (विज्ञानाधारीत ललित लेखसंग्रह)
४. आभाळ फाटलयं, ग्रंथाली प्रकाशन क्रमांक - १३८, मुंबई - २८ प. आ. जाने. १९९८.
५. वाळूचं गाणं, ग्रंथाली प्रकाशन, ग्रंथघर उपक्रम, पहिली आवृत्ती १९९५.
६. लक्ष्मण उवाच, गार्गीज प्रकाशन, प. आ. नोव्हें. २०१०.

इतर

१. हॉन डॅट (मूळ लेखक - अॅन्ह डक) अनुवाद, अभिनव प्रकाशन मुंबई - १४ पहिली म आवृत्ती - १ मे १९७८ (व्हिएतनामी स्वातंत्र्ययुद्धावर आधारित कादंबरीचा अनुवाद.)
२. मुखवटे/ कलेवर, दिलीप प्रकाशन, मुंबई - ०४, प्रथमावृत्ती - जानेवारी २००१ (दोन सामा आशय असणाऱ्या दीर्घकथा)
३. धर्मयोद्धा, दिलीप प्रकाशन, मुंबई प्रथमावृत्ती - मार्च २००४.
४. पाण्यात राहणारा मासा, रविराज प्रकाशन, प्रथमावृत्ती - सप्टें १९८५.
५. आरण्याक आणि कोऽहम, प्रभात प्रकाशन, प्रथम प्रकाशन - नोव्हेंबर १९९५.
६. युरोसफर, अक्षर प्रकाशन - २९ प्रथमावृत्ती - मे १९९८.
७. दक्षिण ध्रुवावरील थरारनाट्य, प्रभात प्रकाशन, प्रथमावृत्ती - मे १९९६